

A MAGYAR MŰVELŐDÉS ESZMÉNYEI

1777-1848

ÍRTA
KORNIS GYULA

II. KÖTET

KIADJA A KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA,
BUDAPEST VIII, MŰZEUM-KÖRÚT 6. SZ., GÓLYAVÁR

1927

TARTALOM

II. KÖTET

HETEDIK RÉSZ

Reformtervezetek,..... 1

I.

Az 1825-7. évi országgyűlés közoktatási bizottságának javaslata.

A magyar renaissance lelki nyugtalansága a reformeszmék talaja. Az országgyűlés közoktatási bizottságának tagjai és munkakörük. Visszatérés az 1791-ben kiküldött országos bizottság törvényjavaslatára; ennek éleit letompítják. A magyar közoktatásügynek az osztráktól való függetlensége. A tanulmányi alap. A népiskolák s a gimnázium kapcsolata. A magyar nyelv és irodalom szerepe a gimnáziumban. A magyar nyelvi oktatás első tanterve is a retorikai művelődési eszmény szolgálatában áll. A latin oktatás irodalmi célkitűzése.; A neohumanizmus hatása: a görög nyelv rendes tárgy. A memorizálással szemben a cél: az *ars cogitandisra* való nevelés. A tankönyvek hiánya. Tanárképzőintézet terve. A testnevelés jelentősége; testnevelési főiskola az egyetemen. Népoktatás és iskolán kívüli népművelés. Művészeti akadémia terve. A közoktatásügy egységesítése: a nemzeti nevelés alapelvei a protestáns iskolákra is érvényesek. A gimnáziumok földrajzi elhelyezése: a Felvidék és az Alföld kultúrája. A bizottság munkálata: az *Opinio* (1830). A megyék kulturpolitikai kívánásai 3

II.

Br. Mednyánszky Alajos reformtervezete.

Az országos közoktatási bizottság munkálata hiábavaló: a király kijelenti, hogy az oktatásügy rendezése felségjog, idevágó törvényhozás fölösleges, az országgyűlés ez ellen élesen sikraszáll. A helytartótanács br. Mednyánszky Alajost bizza meg a közoktatás reformtervezetének kidolgozásával. A humanisztikus és realiztikus műveltség egyensúlya. Az egyes társadalmi osztályok művelődési szükségletei. A gimnázium feladata az értelem formális kicsiszolása útján a felsőbb tanulmányokra való előkészítés.

IV

A gimnázium szervezete. A tanítás nyelve magyar legyen. A latin, oktatás célja már nem retorikai, hanem a klasszikus irodalom megértése. Német nyelv és világműveltség. A görög kimarad a tantervből. A reáliák szerepe. Tanárképzés. Mednyánszky javaslata a bécsi udvari tanulmányi bizottság előtt. Ennek kritikája: Mednyánszky tanterve egyoldalúan intellektualisztikus; túlsók a tantárgy, enciklopédikus túlterhelés; helytelen benne a didaktikai sorrend; legfőbb aggodalom: a tanítás magyar nyelve sérelmes a nagyszámú szláv ifjúságra. A magyar gimnáziumokban a szláv nyelvet is kell tanítani. Az osztrák bizottság az örökös tartományok tantervéhez való alkalmazkodást ajánlja. A magyar kancellária a görög ellen. Mednyánszky módosított tanterve; a tanítás magyar nyelvéhez ragaszkodik. Az államkonferencia a módosított tantervet is elutasítja: meg kell várni az osztrák tantervi javaslatok jóváhagyását s a magyar tanítási nyelv fölött való döntést; a monarchia valamennyi tartományában ugyanannak a közoktatási rendszernek kell uralkodnia. – Mednyánszky szakoktatási szervezete: a *schola industrialis* kereskedelmi, mezőgazdasági és ipari ágazattal. A tervezetet a bécsi polytechnikum, majd az osztrák tanulmányi bizottság bírálja meg: a tanítás nyelve német legyen, közös előkészítő osztály szükséges. Mednyánszky módosítja tervét, de a tanítás nyelve magyar marad. Ebből a tervből születik meg 1846-ban a József-ipartanoda, mely később a műegyetemmé fejlődik. A helytartótanács óvatos kultúrpolitikája az 1848 előtti években; Szögyény a politikai nevelés irányelveiről 42

III.

A protestánsok reformtörekvései.

A humanisztikus és a realiztikus irány küzdelme. A formális és a tartalmi képzés irányzatai. A debreceni és a pataki iskola tantervi változásai. Pályázat új iskolatípusok tervének kidolgozására. Az erdélyi ref. gimnáziumok újjászervezésének terve. Az evangélikusok két zayugróci tanterve: a neohumanizmus diadala. A tanítás nyelve a magyar. A görög-pótló tantárgy eszméje. A nevelés individualizálásának elve. Közoktatási reformok s a magyar nemzeti állam kiépítése

NYOLCADIK RÉSZ

A régi magyar közoktatás és a nemzetiségi kérdés

I.

A magyar kultúra és a nemzetiségek.

A nemzeti romantikusok pesszimizmusa. A magyarság elszigeteltsége. A trianoni Magyarország előrevetett árnyéka: Széchenyi és Wesselényi baljósata. A nyugati nemzeteknél régen önkényt ment végbe az

V

egybeolvadás, a magyarság elkésett vele. Az osztrák centralizáció nemzetiségi politikája. A felvilágosodás kozmopolitizmusát nacionalista áramlat követi Európában. Herder és Fichte. A magyar faj uralma történeti jogon; számbeli kisebbsége a települések következtében. Beolvasztatja a magyarság a nemzetiségeket kultúrája felsőbbisége jogán? A magyar nyelv és kultúra (tudomány, irodalom, művészet, gazdasági élet) kegyetlen boncolása: nem érdemes magyarrá *válni*. A nemzetek természetjoga a bennük szunnyadó erők kibontakoztatására. A hegeli filozófia mint a nemzetiségek jogainak észjogi dedukciója. Konkrét sérelmeik: erőszakos magyarosítás a közigazgatás és iskola útján; a magyar közszellem az idegenajkúkat megveti s folyton támadja. A magyar nyelvtörvények a nemzetiségek nyelvi jogát nem érintik. A nemzet vezetői: Széchenyi, Deák, Eötvös, Wesselényi a nyelvkérdésben mérsékeltek és megértők. A valóság-érzék hiánya a magyarságban; naiv optimizmusa a nyelvkérdésben csak egy ponton igazolt: a németajkú ifjúságra nézve. Beolvasztás s a fajok történeti kémiaja. A gimnázium mint a nemzetiségi intelligencia felnevelője, de másrészt magyarosítója. A nemzetiségi kérdés hatalmi kérdés. Széchenyi a magyar optimizmus ellen: egyedül a szellemi felsőbbiség tud hódítani. Demokrácia és magyarosítás. A városi polgárság..... 83

II.

A németek.

A németiség beolvadása a legértékesebb erőgyarapodás mind szellemi, mind gazdasági téren. A régi magyar középiskolának ebben való közreműködése. A diákcseré. A felvidéki nemesség visszamagyarosodása. Pán-germán törekvések. Egy német politikai álomlátó a harmincas években. A szászszág elszigetelő iskolapolitikája..... 151

III.

A szlávok.

A pánszláv eszme ébredése a tót ifjúságban. Kollár romantikus eposzának izgató hatása. A magyar ifjúsági irodalmi körök. Tót nyelvművelő társaságok az evang. gimnáziumokban. Ezekből kerülnek ki a cseh- és magyarországi pánszláv törekvések vezéremeberei: Palacky, Safárik, Kollár, Stúr, Hurbán, Hodzsa stb. Az ezeréves Magyarország 19T8-ik évi összeomlásának történeti eredőhelye a pozsonyi evang. líceum. A tót ifjúsági irodalmi társaságok megrendszabályozása. Gr. Zay Károly és Kossuth szerepe. Tót küldöttség a tót iskolákért 1841-ben a királynál. A tót nemzeti tanács kultúrpolitikai követelményei 1848-ban. – Magyar nyelv a horvát iskolákban. Az illír mozgalom és a horvát ifjúság. A tót ifjúsági irodalmi körök szoros kapcsolata a horvát ifjúsággal. – A szerb középiskolák. A szerb kultúra fejlődése az újvidéki gimnáziumból, a szerb Athénből indul ki. 164

VI

IV.

A románok.

A dákoromán gondolat s a román ifjúság. A román nemzetiségi eszme az iskolában: önképzőkörök. A románok küzdelme a magyar tanítási nyelv ellen. A nemzetiségi kérdés, mint a magyar művelődés tragikumai..... 204

KILENCEDIK RÉSZ

A magyar neohumanizmus 217

I.

A német neohumanizmus szelleme.

A felvilágosodás és a klasszicizmus. A görögséget először a naturalizmus eszményíti: Rousseau. Herder humanitas-eszméje. A klasszika filológia ébredése. Az antik művészet fölfedezése: Winckelmann. Goethe és Schiller „tiszta emberje.” A neohumanisztikus áramlat világnézetté szélesedik. A neohumanizmus és a német idealisztikus filozófia (Fichte, Hegel, Sehopenhauer. A klasszikus nyelvek formális képzőereje. A német humanisztikus gimnázium megszületése. A filantropisták hasznossági elve fölött diadalt arat. A szabadságra és öntevékenységre való nevelés; az enciklopédizmus legyőzése. A száz és bajor humanisztikus gimnáziumok..... 219

II.

A klasszikus szellem a magyar kultúrában.

A neohumanizmus a Göttingában és Jénában tanuló magyar diákok, útján szívárog hozzánk. A magyar- és a római lélek rokonsága. A latinnak közéleti és hivatalos uralma nem engedi a görögöt érvényesülni. A magyár retorikai művelődés eszménye Cicero. A magyar lélek és Horatius. Tacitus kedvelése az elnyomatás korában. A neohumanizmus esztétikai-irodalmi s nem tudományos morálom--hazánkban. Kazinczy s Kölcsey görögrajongása. A magyar Homeros-kultusz. A görög lírikusok és tragikusok Magyarországon. Platon társadalmi eszménye ellentétben áll a neohumanista mozgalom individualizmusával; Platon nálunk is egészen háttérbe szorul. Aristoteles neohumanistáink szemében csak esztétikus. A neohumanizmus nálunk gyökértelen marad: az egykorúak panasza. A magyar antikizáló kepzorítuvészét. A német neohumanista áramlat eredetileg kozmopolita színezetű, a magyar velejében nacionalista szellemű. A klasszikusok a magyar nemzeti művelődési eszmény szolgáltatában. Legnagyobb neohumanistánk, Kölcsey is nemzeti romantikussá

VII

válík: az örökös antikizálás elhomályosítja a sajátos nemzeti jellemet; a magyar történeti hagyományokhoz kell visszatérni. Az antik művelődési eszmény helyébe fokozatosan a nemzeti-történeti művelődés ideálja lép. A német neohumanizmus keresztényellenes vonása nálunk nem érvényesül. Görög fatalizmus és kereszténység..... 243

III.

A régi magyar iskola és a klasszikusok.

A neohumanizmus nálunk csak néhány művelt fő esztétikai-irodalmi rajongása, iskolareformáló ereje nincsen. A görög nyelvi oktatás története Magyarországon. Kölcsey görög kultúrpolitikai álma. Iskola és gyakorlati élet. Herbart gondolatát: a görög tanítása előzze meg a latinét, gr. Dessewffy József megvalósítja. Az angolok görög-kultuszának hatása a magyar neohumanizmusra. A filantropizmus görögellenes álláspontja hozzánk is beszivárog. Iskoláink görög tanításának egykorú bírálata. A latintanítás lelketlen formalizmusával s gyakorlati célzatával szemben a klasszikus irodalmi oktatás alig jön számba. A gimnáziumnak, mint a történeti műveltség iskolájának eszméje. A latin oktatás direkt módszere. A római klasszikusok stílus-imitációja. A latin hivatalos uralmának megtörése erősen visszahat a latin oktatás, eredményére. A vérmesebb nemzeti romantika egészen száműzni akarja az iskolából a latint. A realiztikus irány erősödése és a magyar renaissance gazdaságpolitikai programja. Széchenyi és a neohumanizmus. Először lelkesedik érte: görögül tanul. Gazdaság- és társadalompolitikája később egészen a realizmus felé tereli; Bacon és Bentham hatása. A magyar filozófia a nemzet politikai újjászületését a hellén gondolkodásmód begyökerezésétől várja: Széchenyi a magyarság Sokratése. Liberalizmus és humanizmus: Kossuth, a rétor síkraszáll a klasszikus tanulmányokért: a klasszikus oktatás legjobban az angoloknál virágzik, gazdasági életük és gyakorlati érzékük mégis a legfejlettebb a világon. Az igazi humanisztikus gimnázium terve (1847)..... 299

TIZEDIK RÉSZ

A természettudományi-technikai művelődés eszménye.....365

I.

A realiztikus törekvések megindulása.

A magyar mint katona-nemzet, jogász-nemzet és gazda-nemzet. A filantropizmus. A német és osztrák realiztikus irányú iskolaszervezés a gazdasági élet industrializálódásának következménye. Az iparúzó réteg Magyarországon igen vékony; gyáripár nincsen. A gazdasági szakoktatás Mária Terézia alatt. A Ratio Educationis és a realizmus. A ma-Basedow: Teschedik Sámuel gazdasági iskolája; Magyarország

VIII

gazdasági élete természettudományi-technikai iskolák híján mindig fejletlen marad. A latin iskola nem monopolizálhatja a művelődés lehetőségét. Az Institutum Geometricum. A nemzeti rajziskolák. Az első magyar polgári iskolák a XVIII. század végén. A polgári iskola viszonya a népiskolához s a gimnáziumhoz. A modern polgári iskola terve a XIX. század elején (Liedemann). A hazai német városi polgárság és a polgári iskola. Az első magyar reáliskolák terve 367

II.

Küzdelem a reáliskoláért és a műgyetemért.

A realiztikus törekvések világnézeti alapja a XIX. század közepe táján. A kultúra új értékfelfogása. A természettudományok és a technika rohamos fejlődése. A gazdasági élet teljes átalakulása. A demokratikus szellem a kultúra reális-gazdasági elemeit értékesebbnek tartja. A modern nyelvek és irodalmak jelentősége fokozódik. Jelszó: az iskola az életre neveljen.» A magyar mezőgazdasági szakoktatás: gr. Festetics György Georgikonja; a magyaróvári gazdasági tanintézet. Az ipari szakoktatás: Kossuth fáradozása az ipariskolák ügyében. A kereskedelmi szakoktatás: Bibanco kereskedelmi iskolája. Br. Mednyánszky *schola industrialis-a* mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi ágazattal. A nemes-ség lenézi a gazdasági életpályákat. A liberalizmus vezeterei megrójják a nemes-ség idillikus életfelfogását. Az országgyűlések 1825-től állandóan sürgetik a reáliskolák s a műgyetem felállítását. A király a kérelmet elutasítja. A József ^ipartanoda. A reálgimnázium eszméje. Széchenyi reáliskolákat követel, hogy a különben jogi pályára tóduló magyar ifjúságot gyakorlati életpályákra terelje. Kossuth a reál- és ipariskoláktól várja a művelt magyar polgári osztály megszületését. A magyar ifjúság természettudományokat s technikát akkortájt csak külföldön tanulhat. A modern nyelvek tanulása. A természettudományi-technikai irányú iskolák hiányáért a felelősség nem a nemzetet, hanem a bécsi kormányzati rendszert terheli. A negyvenes évek realiztikus törekvéseinek gyümölcse a szabadságharc után érik meg: a magyar ifjúság a technikai pályákra tódul..... 401

TIZENEGYEDIK RÉSZ

A magyar nemzeti nőnevelés..... 453

I.

A régi magyar leánynevelés.

Az egyes korszakok nőideáljai. A magyar lovagkor klastromi és világi leánynevelése. Tudós és költő magyar nagyasszonyok. A nőemancipáció eszméje a XVII. század elején. Pázmány: a keresztény nőeszmény. Fénelon és Mikes. Mária Terézia leánynevelőintézete az angolkisasszonyok vezetése alatt. Bessenyei: a felvilágosodás nőeszménye. 455

IX

II.

A magyar nőmozgalom megindulása.

Az első magyar nőmozgalom (1790) megelőzi az angol Wollstonecraft-féle mozgalmat. A magyar anyák politikai jogaikat művelődési vágyukból igazolják. A deák nyelv a magyar nők tudományos művelődésének legfőbb akadálya. Az 1791-ben kiküldött országos közoktatási bizottság a leányok nemzeti nevelését követeli; az állami leányiskolák eszméje. Az 1806. évi Ratio: a leány oktatás új szervezete. Az előkelő leányok franciás és németes műveltsége. A német romantika hatása. A nemzeti nyelvű irodalom pártolását írónk a nőktől várják. Egy pedagógus álma a XIX. század nőneveléséről. Kazinczy leánynevelési elvei Rousseau nyomán. A feminista és a konzervatív álláspont vitája a nők művelődési fogáról a XVIII. század végén: Újfalvy Krisztina és Molnár Borbála. Berzsenyi és a női kultúra. Takács Éva szeges írásai a nők művelődési és politikai jogaiért. Egy „napkeleti nemzet”, a nőket nem emancipálhatja. A német idealizmus jogfilozófiája s a nők művelődési és hivatalviselési joga: Fichte és Nyiry. Az első magyar differenciális pszichológia: Kovács Pál a nemek lelki különbségeiről. Jean Paul és a magyar nőnevelés. Egy magyar költőnő s a szellem szabadsága 482

III.

Leány nevelőintézetek.

Középfokú leánynevelő intézetek a XVIII. század végén s a XIX. század elején. Alapítóik többnyire idegenek. A nemzeti szellem hiányzik belőlük. Takács Éva és Schröer Gottfried kritikája. Steinacker Gusztáv leánynevelési terve. A magyar nyelvű és szellemű leánynevelés követelése az 1825-7. évi országgyűlésen. Széchenyi és Vörösmarty a magyar nő nemzeti hivatásáról. Az erdélyi nők magyarabb szelleme. Fáy András, mint a magyar nemzeti nőnevelés apostola: a magyar leánynevelés elhanyagolásának okai; egy nemzet műveltségi fokának mértéke a nőnem megbecsülése; a túlzó nőemancipáció ellen; az anyai és házi köteleességekre való nevelés; a műveletlen, az álművelt s a túlművelt nő típusa; a valóban művelt asszony. A magasabbfokú leánynevelésről országos költségen kell gondoskodni; az állam, megye és városok szerepe. Tanítónőképzőintézet és gyakorlóiskola terve. A leánynevelő-intézetek szervezete és tanterve. Leányifjúsági irodalom. A leánynevelés Fáy szerint legyen a női lélek sajátos természetének s a női hivatásnak megfelelő; ne tudományos, hanem gyakorlati; ne idegen, de minden ízében magyar; ne magán-, de országos jellegű. Br. Mednyánszky Alajos leányoktatási tervezete; a bécsi államtanács és a király elutasítja a leányiskolák kötelező magyar tanítási nyelvét. Karács Teréz munkássága: nem a nőemancipációért, hanem a nőnevelésért kell küzdeni (1844); a hivatalt viselő nő kettős tragikuma; állami leányiskolák. Gr. Dessewffy Aurél a főúri leánynevelés magyar szellemét követeli. Gr. Teleki Blanka leánynevelő-intézete (1845): a fő-

X

rendű leányok magyaros nevelésének társadalmi jelentősége. Osztálynevelés és demokratikus gondolkodás. A magyar nemzeti nőnevelés martíra..... 520

TIZENKETTEDIK RÉSZ

A szabadságharc lázában 579

I.

Az első egyetemes tanügyi kongresszus.

Csak a nevelés biztosítja a kivivott szabadságot. A liberalizmus és demokratizmus jelszava a közoktatásügy terén. A „közös nemzeti tanrendszer”: egységes közoktatási törvény; az iskolaügy államosítása. Az általános tankötelezettség elve. Kisdédóvás és népoktatás. A gimnáziumok szervezetének terve: hétszotályú, a filozófiai tanfolyamot is magában foglaló iskola, mely általános műveltséget nyújt s a főiskolai tanulmányokra képesít. Érettségi vizsgálat. A klasszikus tanulmányok korlátozása. Enciklopédikus művelődési eszmény. Szaktanítási rendszer. Önkormányzaton alapuló tanügyi közigazgatás. A tanítás nyelve mindenütt magyar 581

II.

A reformok forradalmi vágya.

Eötvöst elárasztják a forradalmi lázban égő pedagógusok reformterveikkel. Eötvös középiskolai terve: a filozófiai tanfolyamot nem olvasztja bele a gimnáziumba; szakoktatási rendszer; a francia és a görög rendes tárgy; tíz középiskola átszervezésének és államosításának terve. A pest-budai gimnáziumoknak 1848 végén kiadott új tanterve és fegyelmi szabályzata; radikalizmus a vallásoktatás terén. Az 1848/9. vallás- és közoktatásügyi minisztérium költségvetése, mint Eötvös kultúrpolitikájának tükré: a népoktatásügy túlsúlya. A tanügyi közigazgatás reformja. A Téréziánium Magyarországra helyezésének kérdése. A tanulóifjúság forradalmi viselkedése: az addigi tanítási rendszer éles kritikája; a templombajárás megszüntetésének, az öreg tanárok elmozdításának, a testi büntetések és a memorizáltatás eltörlésének követelése; diáksztrájkjal való fenyegetőzés; a latinsgörög tanítása csak a felső osztályokra szorítkozzék; fegyelmi kérdésekben tanulói esküdtszék s ne a tanári testület ítélkezzék. A fegyelem teljes felbomlása az iskolákban. Az ifjúság a nemzetőrségbe, majd a honvédségbe áll. Az iskolák hadi célra való lefoglalása. A hadbavonult diákok vizsgálati kedvezménye. A nemzetiségek ifjúságának viselkedése. A vallás? és közoktatásügyi minisztérium működése Debrecenben és Sztgeden. A függetlenségi nyilatkozat és a tanárvilág..... 598

Név; és tárgymutató. Összeállította: Pesovár Ambrus..... 625

RÖVIDÍTÉSEK:

Ht.: helytartótanács (iratai a budapesti Országos Levéltárban).

Magy. Kanc.: magyar kir. udvari kancellária (iratai ugyanott).

Erd. Kanc.: erdélyi udvari kancellária.

OL.: Országos Levéltár.

Bécsi Áll. Lt.: Bécsi Staatsarchiv.

Bécsi Kult. Min. Lt.: Bécsi kultuszminisztérium levéltára (Cult. Min. Arch..)

Hadtört. Lt.: Magyar Királyi Hadtörténelmi Levéltár.

HETEDIK RÉSZ

REFORMTERVEZETEK

„Az eddigi magyar közoktatási rendszer csupán az értelem *humanisztikus kultúráját* tartotta szem előtt, most azonban a század szelleme inkább a *realisztikus ismeretek* felé halad” (quod systema literarum sit tantum pure *humanisticam culturam* duntaxat intellectus pro objecto habens, nunc vero genius saeculi magis ad *cognitiones realísticas* propellatur).

Br. MEDNYÁNSZKY ALAJOS (1842. évi reformjavaslatában).

I.

AZ 1825/7. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS KÖZOKTATÁSI BIZOTTSÁGÁNAK JAVASLATA.

A magyar renaissance lelki nyugtalansága a reformeszmék talaja. Az országgyűlés közoktatási bizottságának tagjai és munkakörük. Visszatérés az 1791-ben kiküldött országos bizottság törvényjavaslatára; ennek éleit letompítják. A magyar közoktatásügynek az osztráktól való függetlensége. A tanulmányi alap. A népiskolák és a gimnázium kapcsolata. A magyar nyelv és irodalom szerepe a gimnáziumban. A magyar nyelvi oktatás első tanterve is a retorikai művelődési eszmény szolgálatában áll. A latin oktatás irodalmi célkitűzése. A neohumanizmus hatása: a görög nyelv rendes tárgy. A memorizálással szemben a cél: az *ars cogitanda*-ra való nevelés. A tankönyvek hiánya. Tanárképzőintézet terve. A testnevelés jelentősége; testnevelési főiskola az egyetemen. Népoktatás és iskolán kívüli népművelés. Művészeti akadémia terve. A közoktatásügy egységesítése: a nemzeti nevelés alapelvei a protestáns iskolákra is érvényesek. A gimnáziumok földrajzi elhelyezése: a Felvidék és az Alföld kultúrája. A bizottság munkálata: az *Opinio* (1830). A megyék kulturpolitikai kívánságai.

Az 1825-1848. évek időszaka a magyar renaissance kora. Mint minden szellemi újjászületés, ez is elsősorban az értékfelfogásban beálló változás: a régi világ értékeit a nemzeti lélek most átértékeli. A társadalmi és gazdasági élet régi szerkezete és kapcsolata, a szűk és igazságtalan

rendi alkotmány, az elavult deákos műveltség az új nemzedék szemében ósdiak, a természetes fejlődés rozsdás kerékkötőjének tűnik fel. Új társadalmi struktúra, új alkotmány, új szabadságjogok, új szellemi javak után vágyakozik. A tudomány és közélet leányja elfakult deák köntösét s tartalmában is modernebb, európaibb irányban akar megújhódni; a költészet szakít a merev óklasszikus után? zással, tárgya és szelleme a nemzeti romantika útjára térül. Az értékek régi táblája az ilyen újjászülető korban összetörik, de még nem lép helyébe jóidéig az új értékek határozott formákban kivésett hierarchiája: bizonytalanul kóvályog az új nemzedék a kérdés körül, vajjon mi jó, mi rossz, mi jogos, mi jogtalan, mi igaz s mi nem igaz? Bizonytalanság és nyugtalanság uralkodik a lelkeken: a régit kicsinylik s megvetik, az újnak végső célpontjait és körvonalait még nem látják világosan. Inkább éreznek mindent, semmint tudnak. A lenézett múltat és jelent el akarják temetni, de a jövőről sejtelmük sincsen.

Ennek a bizonytalanságnak kolloid szellemi állapotában csak két biztos tengely kristályosodik ki, amelyek körül rakódik le minden új érzelem és eszme: az egyik a magyar nemzeti nyelv és szellem uralma, a másik az egyén minden téren érvényesülő szabadságjoga. A nacionalizmus és a liberalizmus eszméje egyszerre akar diadalra jutni: minden magyar legyen s mindenki teljesen szabadon bontakoztathassa ki a benne szunnyadó erőket. A két irány azonban olyan heterogén nemzetnél, mint a magyar, amely sokféle népből, ú. n. nemzetiségekből áll, tragikus ellenmondásba kerül. Ha a nem-magyar, de másfajú ittlakó nép fiainak a liberalizmus dogmatikája szerint teljes szabadságuk van egyéni erőik kifejtésére, tehát sajátos tót, román, szerb stb. nemzeti jellemük minden téren való kiélésére is, akkor oda van a magyar nacionalizmus fényes álma: az ország határain belül mindennek teljes magyarsága. A demokráciával járó szabadságjogok teljes kiterjesztése tehát veszélyezteti a magyar faj politikai uralmát. Ez a belső ellenmondás rendkívül bonyolulttá teszi a magyar újjászületést. Az európai politikai fejlődés, mely a nagy modern nemzeteket a nacionalizmus és demokrácia jegyében kiformálta, nálunk sokkal kacskaringósabb utat jár, szinte belevesz a nemzetiségi

labirintusba, hozzá, amikor ennek kapujában a magyarság leigázására törő osztrák hatalom kétfejű sasa áll őrt.

A nemzet újjá akar születni, ami csak úgy lehetséges, ha a régi rendszert minden téren megdönti. De még nin? csen tisztában azzal, milyen új rendet állítson a régi helyére? Innen a *reformeszmék* burjánzása. Az újjáalkotás vágya tör elő a nemzet lelkéből a politika, a gazdasági élet, a művelődés újjászervezését célzó sokféle reformtervezete ben, a nyugtalanság korának és lelki struktúrájának ezek? ben a sokszor zavaros megnyilatkozásaiban. S akkor, mikor mindennek magyarrá formálása a végső cél, ennek eszköz? zeit reformterveink túlnyomóan idegen minták után kova? csolják. A magyar kultúra az európaihoz mérve szegényes, szűkkörű s valóban csak a felső tízezerre korlátolt. A tudó? ~mány elmaradt, a művészet főképp Bécsből táplálkozik, a szépirodalom egyelőre még német és francia kátyúkban mozog. A fiatal nemzedék vezérei viszonylag sokat utaznak külföldön, bejárják Német? és Franciaországot, sok új esz? mével megrakodva térnek vissza. Az alkotmány hízelgő párhuzamossága alapján legjobban imponál nekik Anglia, melynek gyakorlatiassága, gazdasági?technikai eredményei is vonzó erőt gyakorolnak rájuk. A magyar újjászületés, a reformkorszak új szellemi élete s a magyar jövő képét kiszövő gondolkodása így túlnyomóan idegen eszmék asszimilációja, az itteni viszonyokra való alkalmazása.

A magyar megújulás előfeltétele és kiindulópontja, egyben a magyar lélek magáraeszmélésének első nagy eredménye az *önismeret* derengése: „Magyarország mindenben nagy parlag.” Ezt az elhanyagolt országot SZÉCHENYI programja értelmében csak két tényező állíthatja talpra: a *magyar nemzeti jellem* minden téren való kifejlesztése és a *műveltség* emelése. „Minden lehető előremenetelünk, mondja, kirekesztőleg értelmességi súlyunk nagyobbításában, s csinosodó nemzetiségünkben verhet tartós gyökeret; minden, ami nem áll valódi nemzetiségen, s valóságos, minden előítélet és szemfényvesztéstől megtisztult értelmességen, alaptalan s előbb-utóbb elbomlik... Ha valami fölernelheti még e hazát önboldogságára, Ura örök dicsőségére s hozzá illő magasságra, az semmi egyéb nem lehet, mint *Nemzetiség s Közértelmesség*.”

E két tényezőnek: a magyar nemzeti öntudatnak és műveltségnek egyik legfontosabb ápolója, továbbszámlázatója és fejlesztője az iskola, még pedig elsősorban a *középiszkola*, akkor a gimnázium, mert ebben nevelkedik a nemzet életét irányító társadalmi réteg, az intelligencia. Minden egészséges társadalomban ez a középrend a vezérlő társadalmi osztály. Belőle indul ki a termelés mind anyagi, mind szellemi téren, mert hisz az anyagot s a fizikai munkát is a szellem mozgatja és irányítja. Iniciatíva, felfedezés, feltalálás, a munka szervezése, az ehhez szükséges elhatározóképeség és személyi felelősség elsősorban a középosztályban található. A nemzeti gondolatnak és érzésnek is mindenütt a középosztály a leghűbb őrzője és fejlesztője. A középosztály, melyet a XIX. század elején elsősorban a köznemesség s némileg a városi polgárság képviselt, mind a parasztsággal, mind az arisztokráciával szemben a tudatos nemzeti élet hordozója és mozgatója. A parasztság laza társadalmi szerkezetű, történelmi műveltség híján csökkent nemzeti öntudatú; egyelőre inkább a nemzeti élet energia-rezervoárja, tartalék-ösereje, semmint tudatos hatóereje. A nemzet a maga történeti életét valójában a középosztályban éli, benne feszül és lüktet igazi szellemi és erkölcsi ereje s feltörő aspirációja.

Ennek a középrendnek iskolája a XIX. század első felében kizárólag még a latin tannyelvű gimnázium. Száz évvel ezelőtt a középiskolának még nagyobb politikai jelentősége van, mint manapság; a rendi világban az ország sorsának intézése a nemesség kezében összpontosul, a tanulatlan nagy tömegeknek semmi politikai jog és szerep nem jut osztályrészü. A nagy- és középbirtokos nemesi réteg és részben a városi polgárság képviseli az ország intelligenciáját és hatalmát. Mivel pedig ez a társadalmi osztály a maga műveltségét a gimnáziumban nyeri, köznevelésünk rendszerében ennek az iskola-fajtnak van ebben az időben legnagyobb kultúrpolitikai súlya és jelentősége.

Megfelelt-e ez az iskola a nemzet szellemi és politikai szükségleteinek, a SZÉCHENYI-től oly erélyesen hangoztatott két követelménynek: a sajátos nemzeti erők kibontakozásának s az európai színvonalú műveltségnek, a „közértelmességnek”? Ha pedig a középiszkola szervezete, művelődési

anyaga és tanulmányi rendje nincs összhangban a kor követelményeivel s a nemzet szellemi szükségleteivel, vajjon *milyen reformtervek iparkodnak az elavult formákba új tartalmat önteni*, az elkorhadt iskolarendszert új művelődési eszmény alapján újraépíteni, a „nagy parlag” talaján a nemzeti kultúra friss vegetációját kitenyészteni-

Közoktatásügyünknek az a sok lesújtó bírálata, melyet a huszas-harmincas évekből föltártam, egészen összhangban van az 1825/74 országgyűlésen elhangzott beszédekkel, melyek a magyar közoktatás szembeszökő hiányait ostorozzák (I. 420. sk. 11.). A reform szükségének érzése mind égetőbb és általánosabb. Az országgyűlés^ nem elégszik meg azzal, hogy az oktatásügynek néhány, legsürgősebb orvoslást követelő kérdésében a királyhoz felterjesztést intéz s ezeket a nemzet fő sérelmei közé iktatja, hanem az egész közoktatási rendszer alapos megvitatását és újjászervezését is követeli. E célból az 1827: VIII. t.-cikk visszatér az 17914 országgyűléstől kiküldött országos bizottság munkálataira; új bizottságot küld ki, melynek feladata az 17914 munkálatok alapulvételével új reformjavaslatok kidolgozása.

A tanügyi albizottság (subdeputatio) elnöke gr... CZIRÁKY ANTAL országbíró a nagy közjogász, a konzervatív főúr, aki fiatalkorában a pesti egyetemi ifjak magyar nyelv-művelő társaságának elnöke ugyan s 1793-ban tüzes magyar szónoklatokat mond, később azonban a deák nyelv köz-igazgatási és iskolai uralmának a legfőbb oszlopává merevül; a harmincas évek országgyűlésein ő a főrendiház vezérszónoka az alsóháznak a magyar nyelv érdekében hozott határozataival szemben (I. 134. 1.). A bizottság másik kimagasló tagja gr. TELEKI JÓZSEF, a magyar nyelv ügyéért oly nemesen buzgó TELEKI LÁSZLÓ-nak fia, a Magyar Tud. Akadémia első elnöke (1830), a Hunyadiak korának nagy történetbúvára. TELEKI vállalja a bizottságban a magyar közoktatás általános elveire vonatkozó javaslat elkészítését, mely a tanügyi rendszer egész revíziójának alapdokumentumait tartalmazza. Egyben TELEKI, az evangélikus br. PRÓNAY JÁNOS-sal, a bizottságban a protestánsok érdekeit is képviseli, mint a tiszamelléki ref. egyházkerület főgondnoka.

A bizottság lelke és szellemi irányítója br. MEDNYÁNSZKY ALAJOS (szül. 1784-ben). A harmincas és negyvenes évek-

ben a hivatalos tanügyi reformmunkálatok terén olyan szerepet játszik, mint az előző század végén ÜRMÉNYI JÓZSEF; mintegy ennek a szellemi utódja, munkájának az örököse. A közoktatásügyi reformokra vonatkozó hivatalos munkálatai kötetekre rúgnak. Kiváló földrajzi, történelmi és régészeti német- és latinnyelvű művek szerzője.¹ A szépirodalomban a romantikus irány híve. 1817-től a bajor kir. akadémia tiszteleti tagja; az 1830-ban az Akadémia tervezetét kidolgozó bizottságban élénk részt vesz, az Akadémiának csakhamar tiszteleti tagja. Eleinte az országgyűlés ellenzéki csoportjához tartozik, 1830-ban azonban hivatalt vállal, hely tartótanácsos, majd néhány év múlva a kancelláriánál udvari tanácsos. Az udvar légkörében is megőrzi jó magyar érzését, melyet állandóan gyanúval kísérnek. Jellemző erre, hogy a királyhoz 1836-ban intézett névtelen feljelentés a „legveszedelmesebb ellenzéki embernek” bélyegzi s REVICZKY kancellárt egyenest a király érdekeinek elárulásával vádolja, mert MEDNYÁNSZKY[^] viszi magával mint tanácsadót a pozsonyi országgyűlésre.² MEDNYÁNSZKY 1839-ben a budai tanulmányi bizottság elnöke lett. E tisztségben a magyar közoktatás minden irányú rendszeres újjászervezését készíti elő (II. 42. sk. 11.). Már az 18274 országos közoktatási bizottságban mint a főiskolai ügy előadója igen tevékeny részt vesz: a líceumokról, akadémiákról és az egyetemről készít hatalmas munkálatot, melynek keretében az egyetem teológiai karára vonatkozó részben HORVÁTH JÁNOS vál. püspök, e kar igazgatója, a jogi kart illető kérdésekben NITTRAY és MARKOVITS tanárok, az orvosi kar ügyében pedig LENHOSSÉK MIHÁLY tanár és protomedikus támogatják.

A bizottság többi tagja kevésbé jelentékeny egyéniség: DREZMITZER JÓZSEF kanonok, a győri tankerület kir. főigazgatója, aki az országgyűlésen azt sürgeti, hogy a gimnáziumokban legalább két tárgyat magyarul kell tanítani; KRITSKE JÓZSEF, a széles műveltségű lőcsei városbíró, országgyűlési követ, kinek azonban összes irodalmi munkássága egy 1827-ben a Habsburgok 300 éves magyar királyságának

¹ MEDNYÁNSZKY-t mint történészt jellemzi IPOLYI ARNOLD: Kisebb Munkái. II. 1873. 165-205. 1.

² SZEKFÜ: Iratok, 486. 1.

Medgyesi Baro Mednyánszky Alajos
A 3

ünnepén németül mondott beszéd. Az 18254 országgyűlésen a magyar nyelv ügyének tüzes szószólója (I. 430. 1.). Ezek ketten a népiskolák, leányiskolák és a konviktusok kérdésének előadói. A gimnáziumok ügyét is ketten referálják: K. MOSKÓ ÁGOSTON, valamikor az 17904 nemzeti felbuzdulás idején Borsod vármegyének tüzesszavú főjegyzője, most m. kir. kincstári udv. tanácsos és KORBELY ANTAL kanonok, a budai tanulmányi bizottság ülnöke. Az ismétlő népiskolákról, a felnőttek oktatásáról, vagy mai műszóval: az iskolánkívüli népművelésről, a szépművészeti akadémiáról, a nemzeti múzeumról, egyetemi könyvtárról, a csillagvizsgáló intézetről, botanikus kertről, egyetemi nyomdáról, állatorvosi iskoláról PÁZMÁNDY DÉNES komáromi követ (az 18484 képviselőházi elnök atyja) tesz előterjesztést, aki az 18254 országgyűlésen mint ellenzéki szónok főképp a magyar nyelv ügyében mondott beszédével tűnt ki.¹

¹ A tanügyi bizottság tárgyalási jegyzőkönyve az Orsz. Levéltárban: Acta Dep. Lit. fasc. F. lad. ddd n. 1. Nyomatásban is megjelent: *Protocolum* Consessuum Sub=Deputationis Regnicolaris in Literariis ad mentem Articuli VIII. 1827. exmissae. Budac. 1829. 136 fölió-lap. Az említett előadók eredeti kéziratot beadványait tartalmazza a következő két gyűjteményes kötet, melyek br. MEDNYÁNSZKY ALAJOS-nak, mint a bizottság actuariusának, hagyatékából a br. Eötvös-kollégium könyvtárában található: I. Materialia ad elaboratum Subdeputationis in Literariis. 1827. II. Elaboratum Subdeputationis in Literariis. 1828. Az I. kötetben található, főbb munkálatok: 1. PÁZMÁNDY DÉNES-nek a népművelésről (institutio plebis latiori sensu) készült elaborata tuma; 2. KRISTKÉ-nek az árvaházakról szóló munkálata; 3. LENHOSSÉK-nak az orvosi kar tanulmányi rendjét tárgyaló javaslata; 4. a helytartótanácsnak 1813-ban a királyhoz intézett fölterjesztése ÜRMÉNYI országbírónak, mint az egyetem elnökének, 1807-ben benyújtott javaslatáról az egyetem újjászervezése ügyében; 5. a helytartótanács elvi jelentőségű tanügyi rendeleteinek lajstroma 1790-től 18254g; 6. TELEKI és PRÓNAY emlékirata a nemzeti nevelés általános elveiről s a protestáns állásponttól; 7. a bizottsági jegyzőkönyv MEDNYÁNSZKY kéziratában; 8. HORVÁTH JÁNOS referátuma a tanulmányi alapról; 9. néhány különvélemény a biz. javaslatokkal szemben; 10. KMSKÓ és KORBÉLY előadói javaslata a gimnáziumokra nézve; 11. kérelmek a városok és egyesek részéről; 12. br. MEDNYÁNSZKY nagy elaboratuma az akadémiákról és az egyetemről; 13. másoknak ezekre vonatkozó véleményei; 14. a filozófiai kar igazgatójának reformjavaslata e kar újjászervezéséről; 14. MEDNYÁNSZKY véleménye ugyanerről; 15. bizalmas kérdések a filozófiai kar jelen állapotáról s ezekre SCHEDIUS LAJOS egyetemi tanár feleletei; 16. KHITSKE előadói javaslata a leány nevelésről. – A II. kötet tartalma: 1. Az 1793-i Rationtervezetnek 1826-i és 1828-i nyomtatott kiadása; 2. az 1827-i bizottság nyom-

A bizottság munkája éppen egy esztendőre nyúlik el: az első ülést 1828 január 29-én, az utolsót 1829 január 10-én tartják az országbíró palotájában s elnöklete alatt. Az első ülések szürke bürokratikus hangulatban folynak le: rakás-számra olvassák fel az 17914 országos bizottság aktáit, majd ismertetik az azóta tartott országgyűlések tanügyi kívánságait és sérelmeit, végül megállapítják a bizottság munkaprogramját, megbízzák az egyes kérdések kidolgozásával a bizottság előadóit. Az üléseket ezután csak október végén folytatják.

Először azt a törvényjavaslatot tárgyalják, melyet az 17914 bizottság a nemzeti nevelés általános elveiről dolgozott ki (*Projection Articulí de Systemate generalium Principiorum Natorialis Educationis*). Ezt a magasszínvonalú törvénytervezetet, mely oly meglepő módon tükrözi vissza a XVIII. századvégi felvilágosodást s ebből folyó lázas magyar kultúrpolitikai törekvéseket, tüzetesen ismertettük (I. 232. l.). Most, harmadfél évtized után, az új tanügyi bizottság nem sokat tud hozzátenni. Inkább elvesz belőle, az elvek élet többször tompítja.¹ így mindjárt az első szakaszban, mely az 17914 bizottság egyik legfőbb elvét, az egész magyar közoktatás egységét, az összes iskolák egyforma alapelvek szerint való *coordination*-ját (felekezeti különbség nélkül) tartalmazza. Most a bizottság TELEKI indítványára az egység elvi követelménye után hozzáteszi: „az 1790: XXVI. t.-c. 5. §-ának érintése nélkül” (*salva in reliquo dispositione Articulí 26: 1790. §. 5. expressa*). Ezzel a protestáns iskolák szellemi és rendszerbeli különállásának joga újabb hangsúlyt nyer. A második szakaszban az iskolák nevét megváltoztatják: a népiskolák *Scholae Triviales* neve helyébe a *Scholae Elementares*-t iktatják. Ekkor vonul

tátott jegyzőkönyve 1829-ből; 3. MEDNYÁNSZKY emlékirata az akadémiai ifjúság vallásoktatásáról; 4. pontos kimutatás szakasról^szakaszra az 17934 Ratio-tervezet és az 18064 Ratio különbségeiről; 5. kinyomtatott Elenchus az 17914 tanügyi bizottság összes aktáiról 45 fóliolapon. – MEDNYÁNSZKY-nak nagyszámú, főképp fiatalkori utazásaira s történeti munkásságára vonatkozó kézirata található a M. N. Múzeum kézirattárában. Quart. Lat. 2343. sz.

¹ Az 17934 eredeti és az 18284 módosított szöveget magyar fordításban közölte KÁRMÁN MÓR: Közoktatási Tanulmányok. I. 1906. 120-126. 11.

tehát be iskoláink hivatalos műszavai közé az „*elemi iskola*”. Sok gondot okoz a bizottságnak az iskolák valamennyi fajának *ingyenessége*, melyet az 17934 tervezet különösen kiemel. Elhagyják tehát az eredeti tervezet 3. §-ának bevezető szavait, melyek szerint „az oktatás az iskolákban bárhol ingyenes és csak az elemi iskolákra nézve a földesurak iskolafenntartási kötelezettségének s a községek segélyezésének elvét hangsúlyozzák.”¹

A vallásos és erkölcsös nevelésre vonatkozó szakaszban ÜRMÉNYI híres szavai után, hogy a becsületérzés s ne a büntetés félelme irányítsa a magyar ifjúságot, most az értelmi nevelésnek, az oktatásnak helyes módszerét is hangsúlyozzák: „olyan módszert kell alkalmazni a tanításban, amely nemcsak az emlékezetet, de egyúttal az ítélőképességet is ápolja és fejleszti”. Az új bizottság is, akárcsak a régi, erősen félti az ország társadalmi rendjét a szellemi proletariátustól, mely azóta még csak növekedőben van. Magyar társadalomtörténeti szempontból sem érdektelen, mily erős szavakkal korholja az új tervezet azokat, akik tehetség híján felsőbb iskolákba tódulnak: „ezért azokat az ifjakat, akik életük fenntartásához szükséges vagyonnal nem rendelkeznek, ha csak az alsóbb osztályokban a főbb tárgyakban kiváló tehetséget és jártasságot nem tanúsítanak, a felsőbb tanulmányokra nem szabad bocsátani”. Hogy azonban a nem elméleti, de gyakorlati pályákra alkalmas ifjak is megtalálhassák a maguk kiművelésének lehetőségét, követeli az új törvénytervezet, hogy „részint *mezőgazdasági iskolák*, részint *polytechnikumok*, s a nagyobb váró-

¹ Br. MEDNYÁNSZKY részletes tervezetet is készít a tandíjfizetésre nézve. „Ilyen tandíjakat, mondja, nemcsak Európa legtöbb művelt országában követelnek a tanuló ifjúságtól, hanem a saját hazánkban is a többi felekezetek iskoláiban mindenütt, anélkül, hogy ezt a hazai törvényekkel, a nemesi kiváltságokkal vagy a nép szellemével ellenkezőnek tartanák.” Szerinte az elemi iskolában semmi tandíjat sem kellene fizetni, a grammata-, tükai iskolában évenként 1 frtsot, a humaniorákban 2 frt-ot, a filozófiai tanfolyamokon 3 frt-ot, a jogi és orvosi karon 4 frt-ot. Ez azért is kívánatos, mert az oktatás ingyenessége sokszor a szegény, de egészen tehetségtelen ifjakat is a felsőbb tanulmányokra csábítja, akik aztán ahelyett, hogy a földművelő vagy iparos pályára mennének, *invita Minerva* nagynehezen végzik tanulmányaikat. A tandíjfizetés egyszersmind lehetővé tenné a tehetséges szegény fiúknak ösztöndíjban való részesítését. Milyen Megtételle ez a javaslat egy félszázad múltán József császár szellemének!

sokban a népiskolával kapcsolatosan ú. n. *ipariskolák* állítsassanak fel, amelyekben az ifjúság az értelmi oktatás mellett a hivatásához szükséges különféle technikai munkákban is kiképezhető legyen”.¹ Az 18254 országgyűlés már követelte a gimnázium mint tudós iskola mellett új, reális és gyakorlati irányú iskolafajok felállítását; most a bizottság *ezt* a követelményt kodifikálja (5. §).

Bár a törvényjavaslat kijelenti, hogy a tehetségtelen ifjakat a felsőbb tanulmányoktól távol kell tartani, emellett azonban hangsúlyozza, hogy a közoktatás áldásaiból senki se zárassék ki: „*neque ullus* publico hoc Educationis et Institutionis beneficio excludatur”. A bizottság egyes tagjai a *neque ullus* után oda akarták szövegeztetni azt is, hogy a zsidók sem zárhatók ki az iskolák egyik fajából sem, „mert szükséges, hogy ezt a túrt nemzetet is a nyilvános iskolákba bocsássuk és a köztörvény erejével is a maga tökéletesítésére serkentsük”. A bizottság azonban arra az álláspontra helyezkedik, hogy fölösleges a zsidókat külön kiemelni, mert a *neque ullus* kifejezés az országban élő valamennyi lakosra magától értetődően vonatkozik. Egyébként „a mindennapi tapasztalat is azt tanúsítja, hogy ennek a népnek fiai nemcsak bármely nyilvános iskolába felvétetnek, hanem hogy a legtöbb tanulmányban nem csekély előmenetelt mutatnak föl”.

Ismeretes, hogy a tankönyvek ügye az első Ratio kiadása óta sehogysem mozdult előre. Ezért több bizottsági tag azt kívánja, hogy a törvény mondja ki az iskolai könyveknek időről-időre való revízióját s a tudomány haladásának (*progressui culturae*) megfelelő módosítását. A többség azonban e kérdés megoldását a tanügyi közigazgatás hatáskörébe utalja (6. §).

A magyar közoktatásügynek, mint láttuk, 1790 óta legfájóbb s leghevesebben vitatott sarkpontja a magyar nyelvnek az iskolákban való szerepe. Az 1792., 1805. és 1807. országgyűlés törvényei csak arra vonatkoznak, hogy a

¹ „Instituta partim Oeconomica partim Polytechnica, et in majoribus Communitatibus junctim cum vernaculis una sic dictae Industriales Scholae, in quibus Juventus penes intellectualem Institutionem in diversis destinationi suae congruis technicis occupationibus erudiri possit, erigantur.” Protocollum. 14. 1.

magyar nyelv az iskolákban külön rendes tárgy legyen. A nemzeti közvélemény azonban, melynek az 1825-i országgyűlés ellenzéke ad hangot, már félszázad óta mind erősebb és egyetemesebb hangon követeli, hogy a holt és elavult deák nyelv helyett a tanítás nyelve egészen a magyar legyen. Tanügyi bizottságunk most egy félénk előrelépést javasol: „Hogy a hazai nyelv – mondja – a meglévő törvények következményeképp igazán ápoltassék, azért a felsőbb tanulmányok [középiskolák] valamennyi osztályában, ideértve a humanitas-osztályokat is, legalább egy tantárgyat magyarul kell előadni, és senkit sem szabad felsőbb osztályba bocsátani, aki a hazai nyelv tanulásában kellő eredményt nem tud felmutatni.” Az 1791-i tervezet (7. §) csak a magyar nyelvnek külön rendes tárgyként való tanítását követeli, de a tanítás magyar nyelvét nem érinti. A letűnt harmadfél évtized alatt éppen az utóbbi lett, mint láttuk, a nemzeti lélek leghőbb vágya. Ehhez mérten a bizottság javaslata igen sovány eredmény: *egyetlen* tárgyat kell magyarul tanítani, egyébként minden tárgy mindenesztül a korhadt deák járomban marad. A nyelvkérdésre a gimnáziumi tantervjavaslat kapcsán még majd visszatérünk.

A régi tervezet (8. §) részletesen felsorolta azokat a tanulmányokat, melyeknek elvégzését s bizonyítvánnyal való igazolását a közhivatalra (megyei és kormányászéki hivatalra is) jelentkezőktől megkövetelte. Az új bizottság a minősítő követelményeket lényegesen leszállítja: a magasabb hivatalokhoz csak a filozófiai, hazai történelmi és jogi tanulmányokban való jártasságot (de nem erről szóló iskolai bizonyítványt) kíván meg.

A királyi gimnáziumokat a *tanulmányi alapból* tartótták fenn és a szerzetes gimnáziumokat is ebből segélyezték. Ámde az alap jövedelme az iskolák kellő karbantartására nagyon szűkösnek bizonyult. Ennek oka állandó panasz tárgya: a kormány nem gondoskodik a tanulmányi alap birtokainak kellő gyümölcsöztetéséről (ez a panasz az 1867 utáni alkotmányos korszakban is, sőt mindmáig hangzik). A törvénytervezet tehát követeli, hogy e birtokok kezelése nagy gonddal történjék és „hogy jövedelmük minden káros hullámozástól, ami a közoktatásügy lehető fejlesztését szerfölött gátolja, a leghathatósabbban megóvassék” (10. §).

Az 1825. évi országgyűlés erélyesen tiltakozott a magyar közoktatásügynek a *bécsi tanulmányi bizottságtól* való irányítása ellen. Ennek értelmében a bizottság a törvény erejével óhajtja kimondatni (12. §), hogy „a magyar közoktatásügy soha sem bízható vagy rendelhető alá külföldi – vagy külföldi egyénekből álló testületre”. Ez a magyar nemzet közjogi, de egyben *közművelődési szuverenitásának* elemi követelménye. Az osztrák tanulmányi bizottság döntő súlya azonban 1848-ig továbbra is ránehezedett a magyar közoktatásügyre.

Az 1793-i tervezet azt kívánta, hogy a közoktatásra vonatkozó rendeletek nyomtatásban is megjelenjenek s így mintegy a nemzeti közvélemény ellenőrzése alá kerüljenek. Az új tervezet hozzáteszi, hogy a közoktatásügyi rendeletek „a törvényhatóságokkal is közöltessenek” (13. §). Ezt a rendelkezést a bizottság később magára nézve is kötelezőnek érezte, mert közoktatási reformjavaslatát (Opinio. 1830) valamennyi törvényhatóságnak megküldötte. E hatalmas munkálattal, mely az egész magyar kultúra körét a népiskolától az egyetemig és a múzeumig felölelte, sikerült is a közművelődés ügye iránt országszerte élénk érdeklődést keltenie: a törvényhatóságok a tanügyi reformkérdéseket a harmincas évek elején mindenféle nagy hévvel tárgyalták s véleményüket az országgyűlés elé terjesztették.

Az 1793-i törvénytervezet a XVIII. századnak, ennek a *saeculum paedagogicum*-nak, felvilágosodási szellemében fogant meg. A közben letűnt idő alatt a felvilágosodás élénk színei megfakulnak, helyükben a nemzeti romantika színei erősödnek. A bizottság kegyeletből meghagyja a felvilágosodás régi elveit, ha mindjárt a szövegezés egyes árnyalataiban enyhíti is őket. Amit a régi tervezethez óvatosan hozzátesz, az többnyire csak azoknak a követelményeknek gyengített visszhangja, melyeket az 1825/7-i országgyűlés tárgyalásaiból már jól ismerünk.

A bizottságnak a közoktatás részleteire vonatkozó további tárgyalását és határozatát az imént jelzett alapelvek szabják meg. A részletek kidolgozása éppannyira mérsékelt, óvatos, kevésbé gyökerre menő, mint maguknak az alapelveknek megállapítása. Ami új van bennük, mint pl. a mezőgazdasági és ipari iskoláknak, a polytechnikumnak

követelése, csak nagy általánosságban mozog. A valóságos és gyors kivétel akarátának első feltétele: a konkrét megformulázás hiányzik belőlük. De lássuk a részleteket, főképp azokat, melyek a régi magyar középiskola sorsával közvetlen vagy közvetett vonatkozásban vannak.

Először igen hosszasan a *tanulmányi alap* kérdését tárgyalják. Mivel jövedelmezőségének ügye nagyon rosszul áll, olyan takarékosági eszközökön törik a fejüket, amilyeneket ma „szanalásnak” mondunk. Többek között meg akarják szorítani a tanulmányi alapból fenntartott gimnáziumok számát; kötelezni akarják a gimnáziumok igazgatóit, hogy minden külön díjazás nélkül a nemzeti (elemi) iskola igazgatói tisztjét is betöltsék; mérsékelt tandíjfizetés bevezetését javasolják a gimnázium humanitas-osztályai-ban, az akadémiákon s az egyetemen, ellenben az elemi és a grammatikai iskolákat továbbra is ingyeneseknek (didactro immunes) minősítik.

Igen behatóan foglalkozik a bizottság a *népiskolák* kérdésével. A magyar nyelv terjesztése szempontjából itt sokkai hathatósabb eszközökről iparkodik gondoskodni, mint a gimnáziumokban; sőt éppen azt akarja biztosítani, hogy a középiskolába lépő tanuló már jártas legyen a nemzeti nyelvben. Az 1806-i Ratióznak idevágó szürke, nagyon is rugalmas és általánosságban mozgó rendelkezéseit (3. §) újjakkal egészíti ki. Így megköveteli, hogy a nem-magyar vidékek népiskoláiba magyarnyelvű tankönyveket is be kell vezetni, hogy a gyermek a nyelvek tanulására legfogékonyabb korában megismerkedjék a hazai nyelvvel. Az ilyen iskolákba a magyar nyelvben jártas és érte őszintén buzgó tanítókat kell alkalmazni, hogy ennek a nyelvnek szeretetét tanítványaikba csepegtessék. Azt, aki közülük sikeresebb eredményt ér el, hivatalosan külön jutalomban kell részesíteni. Az iskolák elüljáróinak szeges gondja legyen arra, hogy a hazai nyelvet a népiskolák el ne hanyagolják. Vizsgálják meg többször a tanulókat a magyar nyelvben való jártasságuk szempontjából, sőt vessék alá a tanítókat is ilyen irányú vizsgálatnak s ennek eredményéről tegyenek jelentést a főigazgatónak. A népiskola harmadik osztályában magyar nyelven kell a hazai földrajz és történelem elemeit tanítani, hogy a tanulók ismerjék meg hazájuk föld-

jét és őseink tetteit s ezzel hazaszeretetre buzduljanak. Ezek mind olyan kívánságok, melyeknek éppen a tót nemzetiségű követek adtak sorban hangot az 1825/7. évi országgyűlésen (I. 429. 1.).

A gimnáziumot különösen érinti az a határozat, mely szerint „egy tanuló sem vehető fel a grammatikai iskolába, míg az elemi iskola harmadik osztályát kellő sikerrel el nem végezte”. Azok számára, akik a népiskola negyedik osztályába járnak s nem végeznek majd felsőbb tanulmányokat, gondoskodni kell a reális és technikai tárgyak előadásáról (gyakorlati számtan, a természetrajz technológiai alkalmazása, kereskedelmi földrajz, mechanika, áruismeret), lehetőleg a magyar nyelvet is segítségül véve. A nagyobb városokban e fölé még ipariskolát (schola industrialis) is kell szervezni, melyben a technikai foglalkozások gyakorlatilag tanítandók. E sorok rejtik magukban a magyar középfokú szakoktatás hivatalos csiráját, mely majd a negyvenes évek elején MEDNYÁNSZKY ALAJOS tervezetében konkrét formát ölt.

A gimnáziumok tantervi kérdése csak egy ülést (XII.) tölt ki. A javasolt újítások túlnyomóan arra céloznak, hogy a gimnáziumban a magyar nyelv sínylődő állapotán segítsenek. E tekintetben éppen a bizottság jegyzőjének és lelkének, br. MEDNYÁNSZKY-nak néhány évvel azelőtt megjelent klasszikus tanulmánya szolgálhatott útmutatóul a bizottságnak.¹ Ebben MEDNYÁNSZKY kifejti, hogy nem elég a f oly tonos panaszkodás-fohászkodás a hazai nyelv szánandó sorsáról, hanem végre konkrét s kivihető tervet kell készíteni nyelvünk hathatós fejlesztésére és terjesztésére.

Először ennek eddigi akadályait veszi tüzetesen szemügyre. Ilyen a német nyelvnek a nemesi házakba való általános befurakodása: „főképen a szépnem nevelésére első és legszükségesebb tárgynak tartják a szülők a német nyelvet”. A másik ok a latin elavult, ma már meg nem okolható uralma. Az iskolából kikerülő ifjú latinul ír és beszél s erre, hacsak nem megy el katonának vagy haza gazdának, mindenütt nélkülözhetetlen szüksége van. Más országban

¹ Br. MEDNYÁNSZKY ALAJOS: Hazafiúi gondolatok a magyar nyelv kiterjesztése dolgában. Tudományos Gyűjtemény. 1822. I. köt. 1-37. 1.

már régen holt nyelv a latin, nálunk élő és legfontosabb nyelv, mely nélkül a köznépen kívül senki el nem lehet. A közéletben és irodalomban viszont egészen szükségtelen a magyar nyelv tudása: „Az idegen nemzetből származott, de ^közöttünk született, nőtt és nevelt ifjú, midőn szeme nyílni és ő jövő sorsáról gondolkozni kezd, fájdalom, majd semmi indító okot nem talál, mely őt a magyar nyelv tanulására ösztönözze, mert nemcsak hogy annak az idegenek felett való becsülését, a csinosodáson igyeksző tudósok és írók megjutalmaztatását, egy Tudós Társaságnak egyesülését, vagy egy nyelvbéli főtörvényszéknek felállítását Jbiába keresi, de még a színjátéki házából is azt kiúzve szemléli, és így annak szükségtelensége és hasznavehetetlensége iránt már előre meggyőzöttetve, végtére még a mulatságra is alkalmatlannak tapasztalja.” Nincsen elegendő, a tudományos különféle körébe vágó magyar könyv; ilyeneket nem írnak, mert nincs könyvvásárló közönség. A vagyonos előkelők jórésze nem tud magyarul: mit csináljon tehát a magyar könyvvel? Franciául, németül, olaszul vagy angolul olvas. Ha valamit tud is magyarul, ritkán beszél és olvas ezen a nyelven, inkább idegenül, ez könnyebben esik neki. Mások meg „lovakkal, kutyákkal, menyecskékkel, kártyával és vendégeskedéssel annyira elfoglaltatnak, hogy idejek az olvasásra nem maradván, semmiféle könyvet, se nemet, se franciát, se magyart nem vesznek”. Magyar könyvvevők inkább csak a középrendű és szegény honfiak közül kerülnek ki, de itt is viszonylag kis számmal. A magyar irodalompolitikának szomorú *circulus vitiosus*a: magyar könyv azért nem jelenik meg, mert nincs magyar olvasóközönség; s azért nincs magyar olvasóközönség, mert nincs magyarul mit olvasnia.

A magyar nyelv terjesztésének legfőbb eszköze a középiskola, melynek a magyar kultúrában való szerepét és alapvető jelentőségét MEDNYÁNSZKY fejti ki először mélyebben irodalmunkban. A gimnázium azonban az 17914 törvény ellenére egyelőre alig tesz valamit a hazai nyelvért. Az 18064 Ratio annyi sokféle tárgyat gyömöszölt a gimnázium tantervébe, hogy a tanulók közül „még a legszorgalmatossabbnak is egész idejét elnyeli; nem csoda tehát, ha csak íHellesleges és kevesebb hasznú dolognak nézván a magyar

nyelvnek rendelt órát, kisebb igyekezettel fog annak megtanulásához, és ha csak lehet, mindenféle mentségek és kifogások által felszabadítja magát attól”. De ha buzgón jár is az idegenajkú tanuló a magyar leckékre, mit tud hetenkint két órában elsajátítani, mikor minden tárgyat latinul tanul, még a magyar grammatikát is- „Társaival latinul, szülőivel vagy gazdáival németül vagy tótul beszél s így a közönséges életben, mely mégis a napnak számosabb óráit foglalja el, a magyar nyelvben gyakorlása nincsen, ennek pedig az a következése, hogy a honi nyelv, szinte mint a görög, mindörökké csak holt nyelv marad, mert soha sem juthatunk valamely nyelv tökéletes ismeretéhez, melyet csak könyvekből vagy oktatásból tanulunk, s nem gyakorolhatunk.”

Mit kell tehát tennünk- Alapelvünk legyen: nyelvünk terjesztésében *semmi erőszakot vagy fenyegetést ne alkalmazunk*, mert minden erőltetés fájdalmas és sértő. A *lassú, természetes fejlődés útját kell egyengetnünk*. Fokozatosan kell mind az alsóbb, mind a felsőbb iskolákba a magyar nyelvet, mint a tanítás nyelvét, bevezetnünk: a latin nyelv- és mondattanon, retorikán és poétikán kívül, melyeket egyelőre még latinul kell tanítani, a többi tárgyak, vagyis a *vallástan, föld- és természetrajz, történelem, számtan tanU tási nyelve a magyar legyen*, még pedig először csak az első osztályban, majd a következő évben a másodikban, aztán a harmadikban és í. t. MEDNYÁNSZKY ettől az intézkedéstől, mely erősen megtompított formában a tanügyi bizottság munkálatában is érvényesül, de csak majdnem egy negyedszázad után (1844-ben) lép életbe, jelentékeny sikert vár nyelvünk terjesztésére. így minden ifjú, aki legalább két-három gimnáziumi osztályt járt (már pedig egyéb iskola híján sok polgár-, kereskedő-, iparosfiú, sőt parasztyerek is ennyi ideig szokott a grammatikai iskolába járni), tudna magyarul beszélni és írni. Minden pap, ügyvéd, bíró, közigazgatási tisztviselő ügyeit magyarul vihetne; a felsőbb ítélő és kormányshékek nyelve is az 1792-i országgyűlés kívánalma szerint magyar lehetne. A vagyonosabb szülők gyermekei, akik a mostani szokás szerint mint magántanulók otthon végzik tanulmányaikat, még pedig sokszor idegen országbeli nevelők vezetése alatt, odahaza is kénytelenek

volnának folyvást magyarul tanulni. Ki kellene mondani, hogy csak az lehet tanító, aki legalább három grammatikai osztályt járt, mert így az ifjú magyarul megtanulván, e nyelvet tovább maga is taníthatná s a faluban magyarul jegyzősködhetnék is. A magyar nyelvű kultúra eszerint gyorsan felvirágoznék: lenne magyar olvasóközönség, ami viszont az írókat írásra serkentené. A magyar, mint országgló nyelv, divatba jönne, becsületre kapna, mindenki iparkodnék magyarul beszélni, hogy magát a köznéptől megkülönböztesse. Azokban a kétnyelvű magyar helyiségekben, melyek már az idegen nemzeti területtel határosak, az ifjúságot csak magyarul kellene tanítani, az idegen nyelvet pedig egészen kiirtani. Ez a szomszéd községeket a mindennapi érintkezés miatt arra kényszerítené, hogy magyarul tanuljanak. Ekkép a magyar nyelv határa fokozatosan tovább tolódnék, ötven vagy száz esztendő múlva végre az ország széleit érné el: az egész ország magyar volna. Ez az idő az egyes ember életében sok, de a nemzet életében kicsiny, „ezért a hosszas idő a kezdéstől el nem ijeszthet senkit, aki a magyarok Istenének irgalmán erősen épít és hiszi, hogy ez drága hazáját nemcsak egy, hanem még sok századokon keresztül épen és szerencsésen fenn fogja tartani.”

MEDNYÁNSZKY nyelvpolitikája leszámol az ellenvetésekkel is, melyek javaslatával szembeszegezhetők.

Az első ellenvetés úgy hangzik, hogy a magyar tanítási nyelv elrendelése az erőszak ténye, tehát helytelen. Ámde, mondja MEDNYÁNSZKY, minden törvényről bizonyos értelemben el lehet mondani, hogy erőltetés, mert valami újat kényszerít a társadalomra. Az ő javaslata nem is akar hirtelen és vaskezű, hanem csak fokozatos és sima életbeléptetést.

A másik ellenvetés, hogy sem a tanárok, sem a tanulók nincsenek előkészítve a magyar tanítási nyelvre, szintén nem állja meg a helyét. Minthogy először csak az első osztályban kezdődnék a jelzett tárgyak magyarnyelvű tanítása, a tanároknak idejük volna a következő évekre ilyen irányban elkészülni s a megfelelő magyar tankönyveket is megírni. Ami pedig a tanulókat illeti, igaz, hogy a nemzeti-^ségi vidékeken magyarul jórészt nem tudnak, mikor a gimnáziumba jönnek, tehát nehéz tőlük megkívánni a magyar nyelven való tanulást. De vajjon, amikor az I. osztályba lép-

nek, tudnak-e latinul- Már pedig latinul kell tanulniok kezdettől fogva a természetrajzot, földrajzot, számvetést stb. A második félesztendőben már meglehetősen csacsognak latinul. Miért? Mert az iskolában más nyelvet sohasem hallanak: a deák szót eleinte, mint a szajkó, értelem nélkül tanulják, később a sok hallás, javítás, gyakorlás útján érteni kezdik, végre magukat is ki tudják deákul fejezni: egyszerre csak beszélni kezdenek. Most tegyük a latin helyébe a magyárt. A tudatlan német vagy tót gyermeknek egyre megy, akár latinul, akár magyarul kell tanulnia s leckéjét felmondania, mert sem az egyik, sem a másik nyelvet nem érti. Úgy ahogy most megtanul az I. és II. osztályban tűrhetően latinul, meg fog tanulni minden erőltetés nélkül magyarul is.

De ha ekkép a magyar nyelv elfoglalja a latin helyét, mi sors vár erre? Hisz nélküle nem lehet el senki, aki a művelt ember nevére tart számot és hivatalba akar lépni. A latin nyelvből csak az lesz, ami más nemzeteknél már régen lett belőle: a mindennapi életben nem forgó tudós nyelve. A mostani, több barbár, mint eredeti római szóból álló magyaros latinság megszűnik s a klasszikus, tiszta latin visszafoglalja helyét. Külföldön már régen végbement ez a folyamat: a latint, mint holt nyelvet gondosan tanítják, az egyes tantárgyakat pedig nemzeti nyelven adják elő. Mi ennek a következménye? Talán, hogy latinul nem tudnak- Korántsem. Amit a német, a francia, az angol latinul szerkeszt, az tiszta latin nyelven van megírva, sokkal ékeesebben, mint amit mi írunk. Igaz, hogy latinul nem beszélnek, de ennek kárát nem vallják, sőt éppen azóta, hogy a latin náluk háttérbe szorult, tettek minden tudományban bámulatos előmenetelt. Egyébként nem kell messzire mennünk, hazánkban is találunk példát rá: a református iskolákban számos tárgyat már magyarul tanítanak, de azért a latint sem rekesztik ki. S ki merné mondani, hogy az ott nevelt ifjak latinul nem tudnak, vagy a latin nyelv nem tudása miatt hivatalviselésre alkalmatlanok-

MEDNYÁNSZKY, mint az országos tanügyi bizottság egyik fő tényezője, a magyar nyelvpolitikának ezeket az elveit iparkodik 1828-ban diadalra juttatni. Segítségére van ebben CZUCZOR GERGELY-nek tanulmánya is, mely abból az alkalmából készült, „hogya mostani tanításmód jobbítása éppen

most vagyon plánumban.”¹ CZUCZOR éles bírálatot mond a magyar nyelvnek 1791 óta folyó gimnáziumi tanításáról. Negyven esztendő óta minden törvény és intézkedés ellenére igen sokan lépnek ki „mind al-, mind főbb iskoláinkból magyarszótalánul az egyházi és polgári mindennemű hivatalok viselésére.” A latint senkinek sem lehet szándékában az iskolából kiirtani vagy félszegen tanítani; de viszont az is fonák állapot, hogy nemzeti nyelvünket csak futólag, mintegy függelék gyanánt tanulja a magyar ifjúság: sem virága illatát, sem gyümölcsét nem érzi a pusztá száraz grammatizálás miatt. Nem is a tanárokbán, hanem a rendszerben van a hiba. „Valamíg a mai rendszabás szerint fog tanítatni a honi nyelv és literatura iskoláinkban, a tanítók legszorosb pontossága mellett se juthatunk csak oda is, hogy született német, horvát, tót, oláh tanuló ifjaink a gymnasium kijárása után annyit értsenek és beszéljenek magyarul, mennyit a harmadik grammatikában tanulók latinul, noha ez is vajmi csekélység, értenek és beszélnek.”

Hogyan tanítják eddig 1791 óta a magyart- Hetenként kétszer a magyar nyelv tanára a gimnáziumnak mind a hat osztályából egy terembe gyűjti a tanulókat: a 8-9 esztendős grammatikus kisfiú egy leckén van a 16-17 éves serdülő ifjúval s így a diák humanista (V-VI. osztályos) korában alig hallhat és tanulhat egyebet annál, amit principista (I. osztályos) korában hallott és tanult. Az 18064 Ratio nem gondoskodott megfelelő nyelvtanról és olvasókönyvről, sőt azt sem szabta meg, mit kell egy-egy osztályban a magyarból tanítani. Csupán azt hangoztatja, hogy mily hasznos és szükséges a magyar nyelv tanulása s hogy valamennyi osztályban ugyanaz a tanár tanítsa. De hogy miből, hány órában, milyen segédeszközökkel – arról egy szót sem szól. A többi tárgyak tanítási anyagát igen részletesen sorolja fel (47-93. §§.)> sőt tüzetes és gondos módszeres utasításokat is fűz hozzájuk, „de arról, mikép lehessen legalkalmasb szerrel a magyar nyelvet nem magyar diákjainkba csepegtetni, semmi célirányos útmutatás nincsen”. Így aztán ahány gimnázium, annyiféle a magyar tanítás és grammatika. A hely-

¹ CZUCZOR GERGELY: A magyar nyelv állapota gymnasiumainkban. Tudom. Gyűjtem. 1828. X. köt. 72-85. 11.

zet fonáságát a helytartótanács is belátta s 1816-ban VERSEGHY Epitome-ját rendelte el tankönyvvül. Magyar nyelv-tant latin nyelven! VERSEGHY nagy tudós volt, de gyenge pedagógus. Tanúbizonyosságát adta annak, „hogy lehet valami jól tudunk, de a módot annak előadásában, s a gyermekekhez tett alkalmaztatásban egészen elvétenünk”. Meglepő, hogy a magyar grammatikát VERSEGHY csak a II. osztályban kezdi. Miért nem az elsőben- Talán gyöngék még az ABC-re parvistáink? A VERSEGHY-féle nyelvtan túlságosan bő, az anyagot öt osztályra értelmetlenül tépi szét, kis olvasókönyve pedig nagyon fősvényen bánik a jobb magyar írókai. Sehol a világon öt esztendőn keresztül nem tanítják egy nyelv pusztá grammatikáját, legföljebb a kínaiak, kiknek nyolcvanezer betűjük van. Amikor már három esztendeje tanulja ezt a nyelvtant az idegenajkú diák, még nem tud egy mondatot megszerkeszteni vagy elemezni, mert a mondat valamennyi részét még nem ismeri.

A latin ékesszólás tüzetes tanítása mellett egyáltalán nem tanul az ifjúság magyar stílust. Pedig az életben nem CICERO, hanem PÁZMÁNY nyelvére volna szüksége. De hogyan tanulhatna a diák magyar stilisztikát, mikor VERSEGHY könyve a magyar mondattanig sem ér el- A magyar poétika tanítása is az *Institutiones Poeticae* miatt rossz lábón áll. Itt mindenféle nyakatekert, külön versformákkal (acrostichonokkal, leoninusokkal, concrinusokkal stb.) találkozunk, az ifjak sületlen verskoholással vesztegetik idejüket, ahelyett hogy a Virágokat, Kisfaludyakat, Berzsenyieket olvasnák már az iskolában. CZUCZOR az első, aki követeli az új magyar költők és írók tárgyalását a gimnáziumban. „Különös valóban – mondja – s mintegy kirekesztő privilégiuma iskoláinknak, hogy míg az idegen s régi productumokkal elfoglalják ifjainkat, a honiakra és mostaniakra igen keveset ügyelnek; miattok bizony hírt sem tudnának mondani hazai literatúránkról s magyar könyvek lételéről deákjaink, s elég jártasoknak tarthatják benne magokat, ha néha ott-hon a gerendán, vagy valamely oldalas szugolyban heverő Rontó Pál, Peleskei Nótárius, Kartigám, vagy más ilyes ősi maradványokból, mint hiteles documentumokból, valamit gyaníthatnak a honi művészségről.”

CZUCZOR a magyar nyelvnek az iskolában való helyes

terjesztése módjára nézve MEDNYÁNSZKY kimerítő tanulmányára utal. Ő is vallja, hogy a nem magyar származású tanuló sokkal rövidebb idő alatt és könnyebben tanulná meg a gimnáziumban a magyar, mint a latin nyelvet, ha az egyes tárgyak tanítási nyelve végre valahára a magyar volna. Szemlét tart gimnáziumaink tanulóifjúságán nemzetiségük szempontjából. A győri és a nagyváradai tankerület gimnáziumaiban túlnyomó a magyar születésű ifjak száma. A kassai és a pozsonyi tankerületben van ugyan több, egészen idegenajkú tanulókból álló gimnázium, de ezekben a diákiség száma csekély, mint pl. Rózsahegyen, Zsolnán, Privigyén. Általában kevés iskola van, amelyben néhány született magyar ne találkozni. Most a diákoknak az anyanyelven való beszéd egymás közt is meg van tiltva, az iskolai törvények értelmében még játék közben is latinul kell beszélgetniük. „Mily kínnal, mily fülsértő hangokkal, s mennyi barbarismussal megyén ez véghez”, azt nem kell külön példával igazolni. Hisz a felnőtt deákos emberek szájából is korántsem tiszta, hanem konyha-, vagy huszárdeákság hangzik. A gyermekek nem az anyjuk tejjével szívják magukba a deák szót, tehát nem tudnak egymáson segíteni sem a latin kiejtésben, sem a kifejezésben. Előbb dadognak latinul, semhogy a remekírók olvasásában magukat gyakorolhatták volna. Milyen másképp ütne ki a dolog, ha a fiúknak nem latinul, hanem magyarul kellene tanulniok és társalogniok. Minthogy minden gimnáziumban van legalább néhány magyarul jól tudó gyermek, ezek társaikat, kik magyarul tanulnak, játszva segítenék a helyes kiejtésben és kifejezésben. Ezt a módszert már több helyütt siker koronázta; vannak tanítók, „kik az alsóbb iskolákban ezen plánumot teljes sikerrel végre is hajtották”.

CZUCZOR az országos tanügyi bizottság készülő munkájára célozva, komolyan hangoztatja, hogy „bizodalmas remennyel lehetünk, hogy mentül hamarabb célirányos rendszabások hozatnak be ebben az irányban”. Hogyan teljesegett be ez a reménység-

A tanügyi bizottság előadóinak javaslatát a magyar nyelvért való őszinte buzgóság hatja át. A nemzeti nyelvnek a gimnáziumban az eddiginél nagyobb szerepét „majdntem az egész nemzet általános, szent és igazságos kívánsá-

gának” minősítik. Azonban az akadályokkal nagyon óvatosan számolnak: *a tót, német, szerb és oláh lakosság körében rendkívül nehéz a magyar nyelvet terjeszteni.* Ennek ellenére mégis optimisták. Rámutatnak arra, hogy az alatt a harminc esztendő alatt, amióta a magyar nyelvet a gimnáziumokban tanítják, ez szemmeláthatólag erősen terjed mind az idegenajkú nemesség, mind a városi lakosság körében. Két, elég gyöngye eszközre gondolnak a nemzeti nyelv érdekében. Az egyik régi: a magyart heti két órában, mint kötelező rendes tárgyat kell tanítani a gimnáziumban. A másik új ugyan, de nem sok köszönet van benne: a MEDNYÁNSZKY-féle javaslat, mely szerint valamennyi tárgyat (a latin kivételével) fokozatosan magyarul kell tanítani, a bizottságban egy tárgyra, a vallástanra, zsugorodott össze.¹ Eszerint a vallástant² heti két órában kell tanítani, még pedig magyar nyelven; legfeljebb az engedhető meg, hogy az idegenajkú tanulók a grammatikai iskolák első és második osztályában a hitnek elemeit anyanyelvükön tanulják. A magyar nyelv az 17924 törvény óta külön rendes tárgy; ámde ezt is latinul, még pedig a hivatalosan kiadott VERSEGHY-féle nyelvtanból tanulták.³ Most a bizottság a magyar nyelvtant magyarul óhajtja taníttatni; kivételt csak az első és második grammatikai osztályban azok számára tesz, akik mint idegenajkúak csak közepesen jártasak a magyar nyelvben: ezek a magyar nyelvtanra anyanyelvükön taníthatók. Mivel pedig a magyar nyelvet a többi tár-

¹ L. az előadói javaslat kéziratát: *Materialia ad elaboratum Subdeputationis in Literariis.* 1827.

² A primás, hivatkozva a király 1822. jún. 31. rendeletére, mely a vallásoktatás ügyét az egyházmegyei joghatóság körébe utalja, levelet intéz a tanügyi bizottság elnökéhez. Ebben kijelenti, hogy noha a vallásoktatás kérdése szorosan nem a tanügyi, hanem az egyházi országos bizottság hatáskörébe tartozik, nincs kifogása az ellen, hogy az előbbi is tárgyalja, mert a vallásoktatás a többi tanulmányokkal a legszorosabb összefüggésben van s alig választható el tőlük. (Protocoll. 10. 1.)

³ VERSEGHY nyelvtanát az előadók „*nimum artificiosa grammaticalnak* bélyegzik. „Vajjon – teszik hozzá – a helyes oktatással megegyeztethető, hogy a latin nyelvben még teljesen járatlan gyermek mindjárt a grammatikai iskola küszöbén, a magyar nyelvet latinul tanulja.” De azt már nem kérdik, hogyan tanulja latinul az összes többi tárgyat. Ez a kérdésjel egyáltalán nem ötlük a félnék és ortodox előadók szemébe.

gyak tanításában is segédeszközül kell használni, „*ezentúl senki sem vehető fel a grammatikai iskolába, aki a hazai nyelvben teljesen járatlan*”. Ez a követelmény szóról-szóra való megisméltése az 1791-i bizottság határozatának, melyet a kancellária javaslatára a király annakidején visszautasított. A visszautasítás egyébként most is ugyancsak ismétlődik.

Hogyan szerkesztik meg *a magyar nyelvi oktatás tantervét*? Nagyon szegényesen. Az első osztály anyaga a magyar nyelvtan elemeit öleli fel, rövidebb és könnyebb mondatok szerkesztését és elemzését. A második osztály ugyanezt folytatja; a harmadikban az anyanyelvről magyarra fordítanak és viszont, emellett a nyelvtan szabályait tanulják; a negyedik osztály már úgy, mint a latinban, a mondattan elemeivel foglalkozik; itt már nemcsak helyesen, de tömören és szépen is kell magyarul írni. Ezeket a stílusgyakorlatokat folytatja az I. humanitas-osztály hosszabb elbeszélésekben, kriákban, közéleti szónoki beszédekben, kisebb versek szerkesztésében (humorosan hozzáteszi a tanterv: *quibus blandus arridet Apollo*). Ezenfelül magyar írókat is olvasnak. Hasonlóképp a II. humanitas-osztályban is, ahol elsősorban a magyar ékesszólás szabályaival ismerkednek meg a tanulók. Az ékesszólás a filozófiai tanfolyam magyar nyelvi és irodalmi tanításának is a súlypontja: itt már – így szól a tanterv – nincsen helye a grammatizálásnak, hanem csak a kötött és kötetlen beszéd elegánsabb és kicsiszoltabb stílusának, melyet filológiai és esztétikai szempontból is kell tárgyalni. Itt már külön megemlíti a tanterv a magyar irodalom történetét (*História Literaturae Hungaricae*) is. De jellemző, hogy rögtön utána megint csak a stílus fontos előtte, még pedig a *stylus forensis seu curialis*, mint. amelyre „a jövő ügyvédeknek és bírának” (*futuris causidicis et iudicibus*) szükségük van. íme, *mihelyt megszületik a magyar nyelvi és irodalmi oktatás első tanterve, ezt a minden ízében a deákos retorikai műveltség eszménye hatja át: a művelődési ideál ugyanaz marad, csak a deák köntös helyett magyar mezben lép elő*. A magyar irodalmi fokú oktatás középpontja a szónoklat, a szónoki szerkesztés és stílus műfogásainak elsajátítása. Egyéb irodalmi műfajok még ekkor egészen háttérbe szorulnak. Száz évvel

ezelőtt rendszeres irodalmi oktatásról még aligha lehetett szó: hisz alig volt igazán értékes magyar irodalom; ami volt, inkább vers, mint próza. A két KISFALUDY és VÖRÖSMARTY csak még az imént bontakozott ki; a Zalán futásának epikai árja csak még három évvel ezelőtt öntötte el a magyarság szívét. Még 1855ben is azt írja ARANY JÁNOS, amikor egy magyar irodalmi olvasókönyvet szerkeszt a gimnáziumok felső osztályai számára, hogy „vajmi kevés irodalmunkban az oly darabok száma, melyek, forma-tökély mellett, oly tartalmúak, hogy tanuló ifjú kezébe adathassanak.¹ Ha így beszél három évtized múlva, a magyar irodalom virágkorszakában, ARANY JÁNOS: akkor nem tehetünk szemrehányást az 18274 tanügyi bizottság tagjainak, hogy ajnagyar irodalom nevét éppen csak hogy megemlítik s az egész magyar oktatást kizáróan az antik retorika formájára szabják. De nem dobhatunk követ a tantervkészítőkre az alsófokú magyar nyelvi oktatás tervezetének hiányai, primitív és határozatlan volta miatt sem. Milyen állapotban volt 1828 táján a magyar nyelvtudomány- Nem voltak megállapítva a helyesírás szabályai: RÉVAI és VERSEGHY hívei elkéseredetten küzdöttek egymással. Nem volt irodalmi nyelvünket szabályozó nyelvtanunk. És nem volt jobbfajta magyar szótárunk sem. Mindezekről csak a harmincas években az Akadémia iparkodott gondoskodni: RÉVAI elvei alapján megállapította a helyesírást (1831), kiadott egy rendszeres magyar nyelvtant (1834) és egyelőre egy magyarnémet szótárt (1838). Fia ilyen kezdetleges szükségletek a húszas években még nem voltak kielégítve, nem csodálkozhatunk a magyar nyelvoktatás szánandó állapotán sem. A negyvenes években már a magyar nyelvi és irodalmi oktatás örvendetes fejlődésnek indul. Kitűnik ez azokból az írásbeli tétélekből is, melyeket az egyes iskolák a helytartótanácsához, illetőleg az 18484 közoktatásügyi minisztériumhoz intézett jelentésükben felsorolnak. A váci püspöki líceumban pl. az 1847/8. évben a poétikai és retorikai tétélek mellett ilyenekre is bukkanunk: „Micsoda érdemük volt a protestánsoknak a magyar nyelv és irodalomra nézve?”;

¹ ARANY JÁNOS Olvasókönyvének előszavából. Közölte Szilágyi Sándor. Fővárosi Lapok. 1882. évf.

„Második József császár a magyar nyelvnek önkénytelen nemtője”; „A magyar irodalom állapota Leopold, Ferenc és V. Ferdinánd alatt.”¹

Milyen módosításokat kíván a bizottság érvényre juttatni a *gimnázium többi tárgyaira nézve*– Bár azt a célt tűzi ki, hogy a magyar közoktatást a kor és az ország szükségleteihez, a haladó kultúra követelményeihez mérten (*habita ratione temporum et progredientis in dies culturae*) szervezze át, lényegében a második Ratio nyomán halad, aránylag kevés újítást javasol. A *latin* oktatás tantervén nem változtat; de a célt magasabbra tűzi ki. Külön hangsúlyozza, hogy a latint nemcsak azért kell tanítani, mert a hivatalos élet nyelve, amint erre a Ratio szürke szavai utalnak, hanem azért is, mert *a latin irodalom ismerete nélkül magasabb irodalmi műveltség és ízlés nem szerezhető*. A pusztán hasznossági és gyakorlati cél helyett a bizottság előtt már *az önzetlen művelődés eszménye* lebeg. Sok nehézséget okozott a latin nyelvtannak mindjárt az első osztályban latin nyelven való tanítása. A bizottság elrendelni óhajtja, hogy *a latin nyelvet is a magyar segítségével kell tanítani*. A többi tárgy latinnyelvű tanítása megmarad ugyan, de a magyar segédnyelvül szolgál. A vallástanon kívül *egy tárgyat* (elsősorban a földrajzot) *egészen magyar nyelven kell tanítani*, a humanitas-osztályokban pedig a magyar történelmet, melyet az új tervezet, mivel tanulása fejlettebb ítélőképességet tételez fel, a grammatikai osztályokból egészen kiemel. *Mindez óvatos lépés a deák nyelv várának megvívásában*. De a bizottság fokozatosan akarja előkészíteni a talajt a teljes magyarnyelvű oktatásra. Azt is meghagyja, hogy olyan tanuló, aki a magyar nyelvben nem „tesz kellő előmenetelt, felsőbb osztályba nem bocsátható.

Jelentékeny újítás lett volna, ha a tervezet életbelép, a görög nyelvnek, mint kötelező tárgynak a humanitási osztályokban és a filozófiai tanfolyamon való tanítása. A görögöt az 1806-i Ratio csak a filozófiai tanfolyamra szorította mint rendkívüli tárgyat, azoknak ajánlva, akiknek mint jövőbeni teológusoknak vagy orvosoknak a terminológia

¹ Az 1848-9. vall. és közokt. minisztérium iratai. OL. D. 590. 5091-2663. sz.

megértése szempontjából szükségük lesz rá. A cél itt csupán a gyakorlati hasznosság. A mi bizottságunk a célt magasabban tűzi ki: *az irodalmi műveltségben*. „A görög nyelvben ringott, mondja, minden igazi és alapos műveltség, finomabb ízlés és kellem bölcsője, amiért igen kívánatos, hogy ebben a majdnem isteni nyelvben senki a mieink közül járatlan ne legyen.”¹ A bizottság előadójának, KORBÉLY ANTALnak szavai ezek, akit már, éppúgy, mint KAZINCZY-t, KÖLCSEY-t, gr. DESSEWFFY JÓZSEF-et, GUZMICS-ot Stb. erősebben érintett meg a német neohumanizmus fuvallata. Mivel a latin klasszikusok sem érthetők meg alaposabban a görög nélkül, ennek tanulása a javaslat szerint mindenkire kötelező.

Az új tervezet a *német* nyelv oktatásánál az irodalmi célt kevésbé hangsúlyozza: e nyelvet főképp nagy gyakorlati haszna miatt kívánja tanítani, de csak mint szabadon választott tárgyat. A többi tárgyra nézve sem javasol lényegesebb módosítást. Azonban erős hangon rója meg a tanítás módjának pusztán memorizáltató s lelketölő szellemét: gimnáziumaink egyoldalúan az emlékezetre építenek s elhanyagolják az *ars cogitand-it*. A gimnáziumból kikerült ifjúságból ezért hiányzik a képesség az önálló szellemi munkára. A tanároknak tehát szívére köti, hogy tanítványaikat” a megfigyelésben, kombinációban s a helyes ítélet formálásában gyakorolják (ut discipulos observandi, combinandi et rectum iudicium formandi habilitate induant). Az iskoláinkban túltengő emlékezet-kultuszt tehát hivatalosan is éppúgy megállapítják, mint ahogy a társadalom élesebb megfigyelői, kiknek idevágó iskolai emlékeit és felfogását már tüzetesen feltártuk.

A helyes oktatásnak azonban a tervezet szerint két nagy akadálya van. Az egyik a megfelelő *tanönyveknek*, a másik a kellően képzett *tanároknak* hiánya. Tankönyvek számos tárgyból vagy egyáltalán nincsenek, vagy oly terjedelmesek, hogy az iskolában alig használhatók. Ennélfogva a tanárok az idő jórészét tollbamondással töltik, a

¹ „In lingua graeca sita sunt quidem ipsa cunabula omnis verae et solidae Eruditionis limatissimique gustus ac suavitatis, quare optatissimum esset, ut divinum pone hoc idioma nullus nostratium ignoret.” (KORBÉLY kézírata; innen került a bizottság határozatába s az Opiniosba.)

tanulók pedig a vaskos hibákkal leírt szövegeket tanulják meg. Ezért a javaslat mindenekelőtt jó tankönyvekről óhajt gondoskodni. Erre azonban olyan eszközt ajánl, amely már egy félszázad óta állandóan hivatalos tollon és szájon forog, de a hosszú idő alatt sohasem vált valóra: az ország kiváló tudósainak jelentékeny jutalommal tankönyvírásra való serkentését. E téren is minden a' régiben maradt.

Az új tervezetnek egyik leghangsúlyozottabb reformgondolata a *tanárképzés* megszervezése. A főiskolai ügy előadója, br. MEDNYÁNSZKY, igen részletesen foglalkozik a bölcsészeti karnak s vele kapcsolatban a tanárképzésnek kérdésével. Javaslatain erősen meglátszik ÜKMKXYI JÓZSEF 1812. évi nagy tanárképzési tervezetének hatása, egészen ennek nyomdokain halad (I. 297. 1.). Mária Terézia¹korabeli nagy kultúrpolitikusunk szellemének sugarai immár félszázad után is elhatnak a magyar művelődés újjászervezésének útjaira. MEDNYÁNSZKY tanácsadója a tanárképzés kérdésében SCHEDIUS LAJOS az esztétika professzora, aki a század elején az evangélikus iskolák számára készítette el a közoktatási rendszer új tervezetét (I. 353. 1.). SCHEDIUS 1828 június 30-án MEDNYÁNSZKY-hoz intézett levelében ezt írja: „Az egész magyar tudományos kultúrának alapvető hibája olyan szemináriumnak vagy kollégiumnak hiánya, mely a jövő tanárokat és nevelőket képezné ki. A bölcs fejedelemnő, Mária Terézia, a bajon némileg segíteni próbált az ú. n. Collegium Repetentium felállításával. Ez azonban megszűnt.”¹ MEDNYÁNSZKY javaslatára a bizottság most már véget akar vetni annak a fonák állapotnak, hogy a filozófiai tanfolyamot végzett ifjak azonnal tanári állást vállalhassanak. Iskoláink megjavítására az első lépést egészen tudatosan a jó tanárképzésben látja. Ezért részint a pesti egyetemen, részint a tanító szerzetesrendekben két évfolyamú *tanárképzőintézetet* (collegium repetentium gymnasialium) óhajt felállíttatni azok számára, akik a filozófiai tanfolyamot elvégezték s a gimnáziumi tanári pályára akarnak lépni. A tanárjelöltek az első évben a négy grammatikai osztálynak, a második évben a két humanitási osztálynak anyagával s a latin auktorokkal

¹ SCHEDIUS levele a br. Eötvös-collegium könyvtárában: Materialia ad Elaboratum Subdeputationis in Literaris. 1827. e. gyűjteményes kötetben.

foglalkoznának kiválóbb tanárok vezetése alatt, továbbá a tanítás módszereivel és neveléstudománnyal (institutionibus methodologiae et paedagogiae). A szerzetesrendek tanárképzőinek esetleg világi ifjak is tagjai lehetnének. Ez a terv is csak terv maradt. A tanári arravalóság egyedüli, de kétes értékű próbája az abszolutizmusig a főigazgató elnöklete alatt megtartott tanárvizsgálat volt, a tanári pályára való minden rendszeres és tervszerű előkészület nélkül.

Az akadémiák filozófiai tanfolyamának és a pesti egyetem bölcsészeti karának tantervén MEDNYÁNSZKY javaslata alapján a bizottság nem sok módosítást ejt. Az előadó úglátszik megfogadta szakértőjének SCHEDIUS-nak tanácsát, melyet ez említett levelében adott: „Amíg az alsó iskolák [t. i. a gimnáziumok] a mai állapotban maradnak, az egyetem jobb berendezésének nem sok haszna volna, mert csupa készületlen hallgatót (unvorbereitete Zuhörer) kap ... Különösen meg kell jegyezmem, hogy nálunk a humanitás-osztályokból az egyetemre való ugrás sokkal inkább nagy és veszedelmes, semhogy a legkárosabb következményekkel ne járna.” A bölcsészeti kar tantervének módosítása az új tervezet szerint abban állott volna, hogy a tanulóknak egyes tárgyakat jövődő pályájukhoz mérten kellett volna tanulmányozniok. Aki pl. gimnáziumi tanári pályára óhajtott volna menni, köteles lett volna a mindenkire kötelező rendszer tárgyakon kívül esztétikát, klasszikus irodalmat és *paedagogia sublimior*-t, a módszertannal együtt hallgatni. A jövődő kamarai hivatalnoknak mezőgazdaságtant a megfelelő technológiai alkalmazásokkal és könyvvitelt, a leendő orvosnak természetrajzot és görög nyelvet kellett volna tanulnia. SCHEDIUS azokban a bizalmas feleletekben, melyeket MEDNYÁNSZKY kérdéseire ad a filozófiai kar állapotára vonatkozóan, azt ajánlja, hogy az 18064 Ratiótól megkövetelt tárgyakon kívül a következőket is iktassák be a filozófiai kar kötelező tanulmányainak rendjébe: a tudományok enciklopédiáját, a filozófia enciklopédiáját és általános irodalomtörténetet. MEDNYÁNSZKY tudós lelke ettől az ósdi iskolás tervtől azonban visszariad. A filozófiai kar tanítási nyelve a javaslatban a latin marad. De már MEDNYÁNSZKY felveti a kérdést, vajjon nem lehetne-e néhány kötelező tárgyat magyarul előadni? Ezt SCHEDIUS kívánatosnak tartja, de a

tanítás nyelvének szabadságát fõnn akarja tartani a prof eszszórok számára, mert többen nem jártasak a hazai nyelvben. Jellemzõ, hogy a bölcsészeti kar még 1841ben is valamennyi tárgyból a latin tanítási nyelv mellett foglal a leghatározottabban állást.¹

A bizottság egyes kérdésekben meglepõen konzervatív: semmi fogékonysága sincsen a korszerû pedagógiai újítások iránt. így a *testnevelés* kérdésében. Az 1777. évi Ratio nem gondoskodott ugyan külön testgyakorló órákról az iskolák tantervében, azonban a filantropizmus hatása alatt a legmelegebben ajánlja a játékokat (224-8. §§), sõt külön iskolai játékterekrõl is gondoskodni kíván. Az 17914 bizottság pedig a testgyakorlatokra, fõkép katonai szempontból, olyan nagy súlyt vet, hogy ezeket a törvény erejével akarja az iskolákban elrendelni s ezért „a nemzeti nevelés általános elveirõl” szóló törvénytervezetbe is egyik szakaszként (9. §) beiktatja õket. Az 18064 Ratio a. testgyakorlást nem említi. Gyér pedagógiai irodalmukban itt-ott felhangzik a rendszeres testnevelés követelménye. FÁY arra utal, hogy a régi görög és római nevelésnek fõága volt a gimnasztika, anynyira, hogy Aristoteles hibásnak tartja azt az államot, melyben ez nincs meg. De hivatkozik a filantropistákra is: Salzmannra, Campéra, Rochowra, Pestalozzira, mint akik a játékot és testgyakorlást a nevelés fõágává avatták. „Ne felejtésétek el hát, ti oskolák kormányzói, – így aposztrofálja FÁI' a magyar oktatásügy vezetõit – ti, kik ezerek boldogságát hordozzátok szíveteken, a gyermekek testi gyakorlásaira is felügyeltetni, ne tartsátok ezt semmiesetre oly csekély dolognak, hogy az figyelmezésteket és felügyelésteket meg ne érdemelje.”² Most az 1825-i országgyûlés tanügyi bizottságában KRITSKE JÓZSEF követ, lócsei városbíró, a testnevelés kérdésének elõadója azt javasolja, hogy mivel „a letûnt harriadfélévtized alatt a testnevelés nemcsak Európa többi országaiban, de magában az ausztriai monarchiában is nagy haladást tett... a testgyakorlatnak a modern nevelés rendszerében (in Ratione modernae educationis) nagyobb teret kell biztosítani és az iskolákba bevezetni.”

¹ Ht. 1841: 16.163. sz. „Linguam latinam pro omnibus in genere disciplinis scholasticis in futurum quoque retinendam esse.”

² FÁY A.: Próbátétel a máj nevelés két nevezetes hibáiról. 1816. 153. 1.

A bizottság a javaslatot elutasítja és a testi nevelést továbbra is a szülői házra óhajtja bízni. KRITSKE különvéleménnyel válaszol, melyet a jegyzőkönyvben függetlenül ki is nyomatnak.¹ A különvélemény a magyar testnevelési törekvések történetének igen értékes emléke, egyszersmind szellemtörténeti dokumentuma annak, hogy alig van a kultúrának ága, melyre a német neohumanizmus görög művelődési eszménye ne nyomta volna rá kisebb-nagyobb erejű bélyegét. A filantropisták inkább csak a játékot kapják fel; a neohumanisták görög mintára a szép test kifejlesztésének kultúszát is célul tűzik ki. KRITSKE különvéleményében, melyben bizonyítani akarja, hogy „az ifjúság helyes nevelésére a testgyakorlatoknak az iskolákba való bevezetése elengedhetetlenül szükséges és hogy enélkül az egész nevelési rendszer tökéletlen lesz”, éppen a görögök felfogásából, elsősorban Platonból indul ki, aki Protagorasában tökéletlennek mondja az embert, aki csupán lelkét gyakorolja, testét pedig tunyaságnak és semmittevésnek engedi át. Hivatkozik a bécsi egyetem híres pedagógusára, MILDE-re, aki az antik világnak már majdnem elfeledett gimnasztikáját mint a nevelés fontos részét mutatja be, melynek az iskolákban való elrendelése és támogatása az államnak is feladata. A nevelés ezen ágának elhanyagolása a legszomorúbb következményekkel jár. Az egyre általánosabb testi gyöngeség, a testi ügyességnek s a legkisebb veszedelmekben is a lélekjelenlétnek hiánya, ami az ifjúság körében tapasztalható, sürgősen szükségessé teszi a testet erősítő és fejlesztő gimnasztikai gyakorlatoknak az antik világból való feltámasztását.

KRITSKE szemére veti a bizottságnak, hogy az 17914 tervezetnek a testnevelésre vonatkozó pontját, mint a nemzeti nevelés egyik sarkalatos elvét, elfogadta ugyan, de ennek konkrét következményeit mégsem akarja levonni azzal, hogy a testgyakorlatoknak az iskolákra való kötelező bevezetését javasolja. Egy nehézséget azonban a *votum separatum* szerzője maga is kiemel: a testnevelő tanárok hiányát. Azonban szemében ez sem feltétlen akadály. Mert akkor a hazai nyelv tanítását sem lett volna szabad elrendelni, hisz a Szepességben, Árvában ma sincs senki, aki tanítsa; akkor a siketnémák

¹ Protocollum etc. 1829. 133-136. 11.

és a vakok intézetét sem lett volna szabad felállítani, mert szakértő tanerő alig volt hozzá. *Festina lente*. Egyelőre majd akadnak alkalmas tanárok, akik az ifjúság testgyakorlását vezetik. A jövőben pedig úgy, ahogy a bécsi egyetemen, a pestin is elő kell adni MILDE pedagógiáját s külön rendszeres testgyakorlatokat kell folytatni azokkal, akik majd az iskolában testneveléssel foglalkoznak.

Száz éve annak, hogy mindez elhangzott. Most pár évvel ezelőtt ez a terv újra föltámadt: az egyetemen kapcsolatban történjék a testnevelő tanárok kiképzése. Az egyetem most is, mint száz évvel ezelőtt, ezt a gondolatot elutasította. Így született meg 1925-ben a Testnevelő Főiskola, melynek feladata a testnevelő tanárok kiképzése.

Az 1825/27. országgyűlés külön felterjesztést tesz a királyhoz a *népoktatás* hatékonyabb megszervezése ügyében (I. 440.1.). A nép nagy tömege ugyanis minden értelmi és erkölcsi oktatás nélkül nőtt fel „a közbiztonság és a nemzeti műveltség” nagy kárára. A baj orvoslására PÁZMÁNDY DÉNES követ, komáromi alispán tesz részletes előterjesztést a bizottságban. Követeli az általános iskolakötelezettség kimondását, azt, amit JÓZSEF császár már majdnem egy félszázaddal ezelőtt büntetés terhe alatt elrendelt. Érdekes a mód, ahogyan az előadó a falusi gyermekek iskolába járásának lehetőségét biztosítani óhajtja. Mivel a szülők faluhelyen gyermekeiket állataik legeltetésére használják fel, ahelyett, hogy iskolába küldenék, a bizottság el akarja rendeltetni, hogy az állatokat nem szabad külön-külön, hanem csak az egész községet együttesen legeltetni. Így a gyermekek felszabadulnak a pásztorkodás alól az iskolák számára. ⁷Iszont, ahol a tanyák szétszórtnak vannak, a legközelebbi falu papja és tanítója legyen köteles időnkint a tanyák népét összegyűjteni és tanítani. A földesurak pedig gondoskodjanak eszközökről arra, hogy a tanyai gyermekek a legközelebbi falu iskolájába bejárhassanak. A tervezetnek azonban nemcsak a kisgyermekek beiskolázására, a szorosabb értelemben vett népoktatás megszervezésére van gondolja, hanem már a felnőttek oktatására is, a *népművelésre*. E célból alkalmas könyvek kiadásáról akar gondoskodni, melyek főképp a gazdálkodás körébe eső tárgyakról szólnak. Ezeket a könyveket a szegényebb nép között ingyen kell kiosztani.

Már az 17914 deputáció élénken kívánja egy *művészeti akadémia* (Academia Artium Liberalium) felállítását. Mint jámbor óhaj belekerült az 18064 Ratioba is. Az 1825-i bizottságban PÁZMÁNDY DÉNES magas színvonalú javaslatában erőlyesen sürgeti a művészeti akadémia megszervezését és tüzetesen körvonalozza az akadémia céljait és eszközeit. A cél hármas: a szép érzékének szélesebb körben való fejlesztése; a művészek irányítása; elméleti és gyakorlati kiképzés a művészetek egyes ágaiban. E célokat a következő eszközök szolgálják: a klasszikus becsű művészeti termékeknek a Nemzeti Múzeumban való kiállítása; fel kell szólítani azokat, akiknek értékes magángyűjteményeik vannak, állítsák ki a Nemzeti Múzeumban; a rajziskolák tanárait a művészeti akadémia igazgatósága alá kell rendelni és iskolájuk művészi termékeit bírálatra ennek beküldeni; a kiválóbb művészi alkotások szerzőit nyilvános jutalomban részesíteni és tehetséges fiatal művészeket ösztöndíjjal Bécsbe vagy más művészeti gócpontba további tanulmány céljából kiküldeni. Nehogy pedig a művészeti akadémia gondolata, úgy, mint sok más intézményé, megint elaludjon, a bizottság mindazt az összeget, amely e célra máris rendelkezésre áll, azonnal befektetni óhajtja. Egyelőre a művészeti akadémia a Nemzeti Múzeummal kapcsolatban működjek, melyben eddig is számos segédeszköz (pl. jelentékeny antik emlékgyűjtemény) áll rendelkezésre.

Ehhez a PÁZMÁNDY-féle tervhez hasonlót már néhány évvel ezelőtt szerkeszt egy külföldön élő hazánkfia, az egrí származású HESZ JÁNOSI MIHÁLY, a bécsi cs. k. mérnöki akadémiaiban az alakrajzolás tanára. Tervezetét 1820-ban „mint hazai művész egy nemzeti képzőművészeti akadémianak Magyarországon való felállítása végett igazi hazaszeretetből” óhajtja a nádorhoz s a helytartótanácsához terjeszteni. Előszőr a képzőművészetek hasznosságát bizonyítja: nemesítik az ízlést, nagy befolyással vannak a technikai tudományokra és gazdagítják az országot. Képzőművészeti akadémia van már Bécsben és Prágában, „csak szeretett hazánk, a dicső Magyarország, nem dicsekedhetik még ily szép és hasznos intézettel.” Úgy lehetne felállítani nálunk is, mint a cseh nemesség tette: föl kell szólítani a magyar és osztrák mágnásokat, nemességet és vagyonos polgárokat adakozásra. Az

iskola első évfolyama előkészítő jellegű volna; a második a híres antik fejeket és szobrokat tanulmányozná, hogy „a régi görög és római iskola nemes formáit elsajátítsa.” A harmadik évben a modellteremben dolgoznának. HESZ nemes tervéből semmi sem lett; úgy látszik, a hatóságokhoz be sem terjesztette.¹

A protestáns iskolák rendszerének az állami Ratióhoz való alkalmazása, az egész magyar közoktatásügy egységesítése, mint részletesen láttuk, az 1777-i Ratio megjelenésétől kezdve állandó vita és sűrűlódás tárgya. A nem vallási vonatkozású tárgyak tantervének egységesítését elvben már az 1791-i bizottság kimondja. Az 18064 Ratio is, mint királyi rendelet, meghagyja, hogy tisztán tanulmányi-tantervi szempontból (quae pure sunt Literaria) a protestáns iskoláknak az új állami rendszerhez kell alkalmazkodniuk. Ez az intézkedés azonban újra megtörik a protestánsok ellenállásán, akik az 1791: XXVI. t.-cikket másképp értelmezik. Az 1825-ben kiküldött országos bizottság ismét megelepszik az elvi kijelentésekkel. Újra hangoztatja, hogy azoknak közoktatásügyét, akiknek egy a hazájuk, ha mindjárt felfogásuk egyes hittételek szempontjából elüt is egymástól, a nevelés ugyanazon elveinek kell irányítaniok. Ha érvényben marad is a protestánsoknak mindaz a joga, amelyet nekik az iskolák kérdésében az 1791: XXVI. t.-cikk biztosít, a magyar közoktatásügy egysége érdekében mégis szükséges, hogy a következő pontokban az ő iskoláik is alkalmazkodjanak: L A nemzeti nevelés általános elveire vonatkozó articulus (II. 10. 1.) egész terjedelmében a protestáns iskolákra is érvényes.

2. Az ifjúság általános fegyelmi szabályzatával a protestáns iskolák sajátos szabályzatai mindig összhangban legyenek.

3. Az iskolák tanterveinek e bizottságtól megállapított kötelező tantárgyai a protestáns iskolákban is ugyanazok legyenek. 4. A protestáns iskolák bizonyítványai is sorolják fel a tárgyakat, melyeket a tanuló elvégzett, hogy megállapítható legyen iskolaváltoztatás esetén, vajjon milyen felsőbb osztályba vehető fel a tanuló. 5. A protestánsok is a saját kébelükben kiváló férfiakból állítsanak össze tanárvizsgáló bizott-

¹ ERNSZT LAJOS: HESZ János Mihály tervezete 1820-ban magyar képző-Művészeti akadémia iránt. 1898.

ságokat, melyek szigorú próbatétel alá vessék azokat, akik tanári tisztet óhajtanak vállalni. Mindezek a pontok azonban, bár GR. TELEKI és BR. PRÓNAY hozzájárultak, még sem tudtak kibontakozni az elvi megállapodások ritkább levegőjéből, továbbra sem tudtak valósággá szilárdulni. A protestáns iskolák sajátos hagyományai sokkal mélyebb gyökeret vertek, semhogy ezt a gyökeret ki tudta volna tépni olyan bizottság határozata, melynek tervezetét maga a kormány is csak tanügyi papírosalkotmánynak tekintette.

Sok szó hangzik el II. JÓZSEF óta a gimnáziumok számának túltengéséről, *a szellemi proletariátusnak, a tanult hivaltalkeresők tömegének ijesztő szaporodásáról*. Olyan városkák, főképp a felvidékiek, amelyek nagyobb faluszámba is alig mennek, most újra elárasztják kérvényeikkel az országos bizottságot és gimnáziumnak, vagy legalább négyosztályos grammatikai iskolának felállításáért esedeznek. A bizottság előadói nem győznek rámutatni arra, hogy ezek a városkák egészen közel vannak egymáshoz, a gimnáziumok máris egymás hegyin-hátán tengődnek. Bazin, Szentgyörgy, Szakolca, Tokaj, Znióvárja, Bártfa, Balassagyarmat grammatikai iskoláért, vagy ha ez már megvan, humanitas-osztályokért könyörög. Sárospataknak nem elég a nagy református iskola, katolikus gimnáziumot is akar; a bizottság a néhány pataki katolikus tanulót Sárosaljaújhelyre, Miskolcra, Kassára, Eperjesre, Ungvárra utalja. Az említett, többnyire tótajkú felvidéki városok iskolaéhségével szemben a nagy magyar Alföld színmagyar népe mélységesen hallgat: a síkságon szétszórt kis falvaiban és tanyáiban népiskolája is alig van, mi szüksége volna a gimnáziumra. A Felvidék a maga mostoha hegyes vidékén inkább iparüző; sok olyan embert termel ki, akinek a puszta anyaföld nem ad munkalehetőséget és megélhetést. Ez is természetes indítéka a továbbtanulás akaratának. Az Alföld lakossága földművelő: a természet bősége a művelődésnek inkább quietívuma, semmint motívuma. Az alföldi parasztság lelkében nem ég a társadalmi és művelődési aszcendizmusnak az a magasabbra törő vágya, amely a Felvidék vagy a Dunántúl népét sarkalja. Innen érthető, hogy az északi kis fürge városkák seregével szemben a Duna-Tisza közéről a magasabb kultúra lehetőségének megszerzéséért az országos bizottsághoz csak egy

szó esdekel: a *districtus Jazygum et Cumanorum* hangja, mely Jászberény számára gimnáziumért sóhajt. Vannak ugyan gimnáziumok az Alföldön, de ezek református iskolák, melyeknek katolikus tanulót nem szabad fölvenniök. A bizottság válasza elég rideg: ezt az iskolát nem a szükség, hanem a jászok kerületének csupán kényelme kívánja; nincs a bizottságnak kifogása az ellen, hogy a saját költségükön Jászberényben gimnáziumot tartsanak fenn, a tanulmányi alapnak azonban erre pénze nincsen. Szegednek, az Alföld nagy gócpontjának, nagyobb becsvágya van: jogi főiskolára akar szert tenni, miután már a piaristák kezében filozófiai tanfolyamot tart fenn. Kívánságát siker csak száz esztendő múltán koronázza, amikor a nagy nemzeti katasztrófa a kolozsvári egyetemet Szeged sík ölébe csúsztatja. A történeti jog erejére a művelődés terén is jellemző, hogy Nagyszombat városa most, egy félszázad után is, visszaköveteli elvesztett egyetemét. A bizottság természetesen azt válaszolja, hogy az egyetem Pesten, az ország szívében, a legalkalmasabb módon van elhelyezve.

Ezek az országos tanügyi bizottság jelentősebb határozatai, amelyek az 17934 és 18064 Ratiók módosított szövegébe beillesztve, *Opinio* címen rendszeres munkát forrájában megjelentek.¹ Az *Opinio*, mint a magyar közművelődésügy új kódextervezete, mindazt a kérdést sorban felöleli, amit az 1806-i Ratio. Csak két intézmény tárgyalása hiányzik belőle: a katonai akadémiáé és a tudományos akadémiáé. Az előbbit a nemzet nagy áldozatkészsége és erélyes sürgetése alapján az 1808: VII. t.-c. már felállította (bár még több évtizedig az újabb, 1827: XVII. t.-cikk ellenére is csak papíron maradt), az utóbbit pedig csak az imént teremtették meg SZÉCHENYI és társai azon az országgyűlésen, mely a tanügyi bizottságot is kiküldötte.

Az *Opinio* szerkezete is ugyanaz, mint az 1806-i Ratióé: fejezetről-fejezetre ennek nyomán halad. Csak két különbség van beosztásában: a mű élére állítja a nemzeti nevelés elveiről szóló törvényjavaslatot, másrészt első részként tár-

¹ *Opinio* Excelsae Regnicolaris-Deputationis motivis suffulta, pertractandis in consequentiam Articuli 67: 1790-1. elaborates Systematic eis Operatis Articulo 8.: 1827. exmissae, circa Objecta Rci Literariae. Budaë. 1830. 136 nagy fólió-lap (táblákkal).

gyalja azt, ami a Ratio végén található: az egyetemi, tanulmányi és nyugdíjalap ügyét. Olyan új gondolat nincs már benne, amit a bizottság jegyzőkönyve nyomán nem ismer tettem volna. Az egész *Opinio* a jelzett határozatoknak az 18064 Ratio fonalán való rendszerbe foglalása.

Az országos bizottság a nemzeti nevelés elvei értelmében (13. §) az *Opiniót* megküldi valamennyi megyei és városi törvényhatóságnak, hogy tegyék meg észrevételeiket a közoktatásügy rendezésének új tervezetére, s ilyen irányban utasítást adhassanak követeiknek, ha a tervezet országgyűlési tárgyalására kerül a sor. Főlemelő látvány: az évszázados mély álmából alig felocsúdott nemzet törvényhatóságai a harmincas évek elején országszerte tüzetesen megvitatják a magyar közművelődés állapotát, mindenki azon töri a fejét, milyen eszközökkel lehetne az elmaradt magyar kultúrát minél gyorsabban fölemelni. A magyar társadalom talán azóta sem érdeklődött ilyen egyetemesen a közoktatásügy kérdései iránt; azóta sem ismétlődött meg az a jelenség, hogy a sok törvényhatóság oly izzó hévvel vitatkozott volna szerte az országban azon, vajjon a gimnázium negyedik osztályán túl is kell-e a prozódia-tanítani. Szükség van-e a görög oktatásra a gimnáziumban. Mit kell tanítani a geometriából. Milyen legyen a magyar lányok nevelése. Vajjon nem túlszigorú-e az iskolák tervezett fegyelmi szabályzata, amikor ezen harcias nemzet ifjúságának (*Juventus bellicosae hujus nationis*) továbbra is meg akarja tiltani a fürdést és a korcsolyázást. Nem volna-e jó az iskolákkal kapcsolatban uszodákat (*scholae natatoriae*) felállítani?

A vármegyéknek kinyomtatott közoktatásügyi javaslati és észrevételei garmadával érkeznek az 1832/6-i országgyűléshez.¹ Valamennyi elsősorban a nemzeti nyelv sorsát viseli a szíven. „Valamint a honni nyelv gyarapítását – mondja tekintetes nemes Nyitra vármegye 1832 szeptember 1-én tartott közgyűlésének határozata – csak úgy lehet biztosan reményelni, ha korábbi oskolákban már a

¹ Itt csak néhány kiválóbbat említek meg: Veszprém vármegye jelentése a nevelés ügyében 1833. Győr és Komárom vármegyék észrevételei. 1832. *Reflexiones quoad Opinionem in Re Literaria per deputationem comitatus Nitriensis depromtac.* 1832.

gyermekeknek nevelése és tanítása nemzeti nyelven eszközöltetik, úgy valóban is csak eképpen léphet sebes előhaldással a tudományok ösvényén a nemzeti nyelv régtől óhajtott tökéletesedésre.” E célra nem tartja elégnek azt, amit az Opinio javasol, hogy t. i. egy tantárgy oktatási nyelve legyen csak magyar, a többié pedig maradjon a latin, hanem azt követeli, hogy „az oskolában tanuló ifjúságot a hazai történetek, a föld leírása és természeti tudományokban is nemzeti nyelven kell taníttatni”. Az Opinio a leánynevelés terén különös hangsúllyal emeli ki a magyar nyelv kötelező tanítását. Nemes Nyitra vármegye számára a hangsúlynak ez az ereje sem elég: jelentőségéhez mérten még fokozni óhajtja, „mert sajnos tapasztalás bizonyítja, hogy sok magyar nemesi szabadsággal és javakkal jeleskedő nemzetségbeli leányok, mind a mellett is, hogy magyar hazában élvén, a nemzet erkölcsével díszleni akarnak, mégis anyaszülőtte földinek nyelvét nem tudják, nem beszélnek, holott más idegen nyelvek esméretét nagy áldozatokkal is megszerezni törekszenek. Melly nemzetiség megvetésével való hátramaradásnak elmellőzésére az egybegyűlt Karok és Rendek jövő országgyűlésében elhatározandónak ítélik, hogy az apátságknál és más nevelő intézeteknél is neveltetett leánkák magyar nyelvben taníttasanak”.

Ellenkezésre talált országszerte a görög nyelvnek az Opiniótól a gimnázium tantervébe rendes tárgyként való beiktatása. A legtöbb megye elismeri ugyan, hogy a görög a latin klasszikusok megértéséhez szükséges, de arra a tapasztalatra hivatkozik, hogy nálunk a görög tanítása eddig teljesen sikertelennek mutatkozott, az ifjúság túlterhelés sere vezet, de meg nincs is tanár, aki jól tanítsa. A megmaradt időt inkább a magyar nyelv alaposabb tanítására teli fordítani. Akinek későbbi tanulmánya és hivatása szempontjából szüksége van rá, tanulja az akadémián. Több megye sehogy sincsen megelégedve a magyar történelmi oktatás anyagával. „A nemzeti történetek tanításában – sürgeti az egyik vármegye – nem csak a magyarországi királyok élete, de a pragmatikai történetek, és Magyarországnak Európával öszvekött nagyobb esetek is tanít; hassanak.” A magyar történelmi didaktikának azóta is állandó, utasítása: a nemzeti történelmet világtörténelmi

háttérben kell tanítani, mert csak így juthat a tanuló hazánk európai helyzetének és igaz történeti jelentőségének tudárára. Az egyik vármegye a nemzeti történelem tanítását azzal is hatékonyabbá óhajtja tenni, hogy a kiváló magyar királyok, vezérek és hősök képét az iskolák termeiben ki akarja függesztetni.

Az *Opinio* előtt még egészen ugyanaz a *retorikai művelődési eszmény* lebeg, mint a *Ratiók* előtt. Ezért nagy súlyt vet a szónoki gyakorlatokra, hogy az ifjúság már előre megszerezze a közéletben szükséges nyilvános szereplés és beszéd kellékeit (107. §). A vármegyéknek ez sem elég: a műveltséget a szónoki készséggel összetévesztő felfogásuk még többet kíván. Az egyik megye követeli, hogy a tanulók ne csak a már kész klasszikus szónoklatokat szavalják, hanem maguk készítsenek szónoki beszédeket, „abban a szellemenben, mely az indulatok felkeltéséhez és a szónoki művészt egyéb kellékeihez szükséges”, hogy így az ifjúság mind energiára, mind szónoki készségre szert tegyen” (*Juventus et energiám, et qualificationem oratoris nanciscatur*).¹ A megyéknek ezek a közoktatásügyi petíciói, mint a műveltségről táplált sajátos magyar felfogásnak tükröi, csak megerősítik azt a bátorságunkat, mellyel a régi magyar középiskola egész életét a retorikai művelődési eszmény legjobban jellemző kategóriája alá mertük foglalni.

Bármennyire iparkodott is a Ferenc-féle patriarkális abszolutizmus az országot a cenzúra magas védőfalaival a külföldi eszmeáramlatoktól elzárni, ezek továbbra is csak beszivárogtak s a közéletben is jelentkezni próbáltak. Jellemző erre Verőce megyének felirata, melyben azt kívánja, hogy a filozófiát egyházi jellegű tanárok világi intézetekben ne taníthassák. A megyék általában mérsékelt álláspontra helyezkednek. Nyitra vármegye például elismeri ugyan, hogy „az egyházi tanítók a bölcselkedés-tudomány kifejtésében a hitvallás törvénye által tartóztatván, a tiszta természeti okoskodásoktól és tágasabb elmélkedésektől akadályoztatnának és e miatt a világi tanítók inkább alkalmazandók lennének”, mégsem óhajtja a papokat a tanári

¹ Reflexiones ... comitatus Nitriensis. 1832. 10. 1.

pályázatból kizárni, mert „az erkölcsiség és a tudományok léniájában” általában nem lehet ellenük kifogást emelni.

A nyugati liberalizmus eszméi a magyar közéletet ebben az időben már mind mélyebben áthatják. Ennek egyik jele több megyének az a kívánsága, hogy a tanári állások betöltésében minden nemzetiségi és felekezeti különbséget figyelmen kívül kell hagyni s egyedül a személyes arravalóság legyen a döntő. „Mivel az elme-bölcsesség és tudósság - mondja az egyik megyei határozat - semmi nemzetség vagy vallás neméhez kötve nem lenne, egyedül személyes tehetőségtől függene, a megyebeli Karok és Rendek azt határozandónak lenni ítélték, hogy kivéven a hitvallást, egyéb tudományokban a tanítók minden vallás tekintet nélkül a pesti főiskolánál, cathedrara bocsájtassanak.”

Az Opinio egyik legértékesebb javaslata a tanító- és tanárképzés ügyének „felkarolása: csakis a jó tanítóktól indulhat ki a magyar közoktatás valóságos reformja. Ez a gondolat a megyéket is megragadja s különös nyomatékkal kívánják a tanítóképzők, ú. n. praeparandiák felállítását. Meglepő, s ma, amikor a magyar tanítósság a maga kiképzését az egyetem feladatává óhajtja tenni, különösen aktuális, hogy ennek a gondolatnak először Nyitra vármegye adott száz évvel ezelőtt hangot. „Mivel - mondja - a tanításnak minden jó vagy rossz előmenetele és foganatja jobbadán a tanítók tehetőségétől és tudományos esmérteitől függene - az eb éli tanítók és oktatók a királyi tudományos egyetemenél képeztessenek, és így tanítói hivatalra alkalmatosakká tétetvén, az országban lévő néposkolákban széjjel küldtessenek.” Az ilyen irányú mai magyar tanítói mozgalom, a tanítók egyetemen való kiképzése, a legújabb német minta után ered: az ötletnek azonban, mint látjuk, elszigetelt magyar történeti nyoma is van. Semmi új sincs a nap alatt.

Losonczy István Hármás Kis Tükré-nek címlapjáról.

II.

BR. MEDNYÁNSZKY ALAJOS REFORMTERVEZETE.

Az országos közoktatási bizottság munkálata hiábavaló: a király kijelenti, hogy az oktatásügy rendezése felségjog, idevágó törvényhozás fölösleges. Az országgyűlés ez ellen élesen síkraszáll. A helytartótanács br. Mednyánszky Alajost bizza meg a közoktatás reformtervezetének kidolgozásával. A humanisztikus és realiztikus műveltség egyensúlya. Az egyes társadalmi osztályok művelődési szükségletei. A gimnázium feladata az értelem formális kicsiszolása útján a felsőbb tanulmányokra való előkészítés. A gimnázium szervezete. A tanítás nyelve magyar legyen. A latin oktatás célja már nem retorikai, hanem a klasszikus irodalom megértése. Német nyelv és világműveltség. A görög kimarad a tantervből. A reáliák szerepe. Tanárképzés. Mednyánszky javaslata a bécsi udvari tanulmányi bizottság előtt. Ennek kritikája: Mednyánszky tanterve egyoldalúan intellektualisztikus; túlsók a tantárgy, enciklopédikus túlterhelés; helytelen benne a didaktikai sorrend; legfőbb aggodalom: a tanítás magyar nyelve sérelmes a nagyszámú szláv ifjúságra. A magyar gimnáziumokban a szláv nyelvet is kell tanítani. Az osztrák bizottság az örökös tartományok tantervéhez való alkalmazkodást ajánlja. A magyar kancellária a görög ellen. Mednyánszky módosított tanterve; a tanítás magyar nyelvéhez ragaszkodik. Az államkonferencia a módosított tantervet is elutasítja: meg kell várni az osztrák tantervi javaslatok jóváhagyását s a magyar tanítási nyelv fölött való döntést; a monarchia valamennyi tartományában ugyanannak a közoktatási rendszernek kell uralkodnia. – Mednyánszky szakoktatási tervezete: a *schola industrialis* kereskedelmi, mezőgazdasági és ipari ágazattal. A tervezetet a bécsi polytechnikum, majd az osztrák tanulmányi

bizottság bírálja meg: a tanítás nyelve nemet legyen, közös előkészítő; osztály szükséges. Mednyánszky módosítja tervét, de a tanítás nyelve magyar marad. Ebből a tervből születik meg 1846-ban a Józsefipartanoda, mely később a műegyetemmé fejlődik. A helytartótanács óvatos kultúr; politikája az 1848 előtti években; Szögyény a politikai nevelés irány; elveiről.

Az 1825/7. évi országgyűlés országos választmányának közoktatási albizottsága (subdeputatio) hiába készítette el a maga szerves munkáját. Az *Opinio* éppúgy nem jut az 1832/6. évi országgyűlésen tárgyalásra, akárcsak a többi bizottság munkálata sem. A különféle deputációk munkálatait maguk az országgyűlésnek vezéremberei sem sokra becsülik. SZÉCHENYI gúnyolódik rajtuk. KÖLCSEY szerint a közoktatási bizottság munkálata a legselejtesebb. „Egyébiránt is hitem az – írja BARTFAI-nak 1832-ben -, hogy a nevelési tárgyat országunk mostani fekvésében jól kidolgozni lehetetlen; vagyis inkább valami különös jót gyakorlatba hozni reménység sincs.”¹ A király 1833 április 104 rendeletében felhívja a kancelláriát, hogy az *Opinio*-ja közös ülésben tárgyalja meg az osztrák tanulmányi bizottsággal. A kancellária el is küldi az országos közoktatási bizottság munkáját az udvari tanulmányi bizottságnak (1834 október 17) s késznek nyilatkozik a tárgyalásra. Erre azonban mégsem kerül a sor.²

Az *Opinio* egyes javaslatai azonban az 1832/64 országgyűlés általános kívánságai (postulata) közé kerülnek. Így a tanítóképzők és a polytechnikum felállításának ügye, melynek sürgős elintézését mind a két ház nyomatékosan kéri. A királyi válasz lesújtó: *őfelsége az oktatás-Ügy rendezését felségjognak nyilvánítja, az idevágó tönvényhozást feleslegesnek tartja.* E válasz nyomán támadt felháborodás oly nagy és tartós, hogy ennek lecsillapítására most már a kormánynak magának kell a közoktatási reformok terén a kezdeményezést megragadnia. A helytartótanács tehát 1841 január 30-án a kebelbéli tanulmányi bizottságnak (gremialis commissio studiorum) elnökét, br. MEDNYÁNSZKY ALAJOST, akinek már az 1828-i országos bizottsági

¹ KÖLCSEY F. Minden Munkái. 1887. X. köt. 247. 1.

² Bécsi kultuszminisztérium levéltárában. St.;Hof. Commiss. 34A, Hung. in gen. 7623-L. 183. sz. 1834. okt. 17. és 7412-1977. 1834. dec. 20.

munkálat kidolgozásában is oroszlánrésze volt, bízva meg, hogy szakemberek meghallgatásával új javaslatokat terjeszsen elő.¹

Br. MEDNYÁNSZKY a megbízásnak aránylag rövid idő alatt eleget tesz. Először közoktatási reformtervezetének azt a részét (Sectio Prima) terjeszti be, amely az általános elvekről, a népoktatásról s az ipariskolákról szól (1842 január 28).² Majd nemsokára a második részt is (Sectio Secunda) benyújtja, amely a gimnázium reformjával foglalkozik (1842 március 27).³ Kísérő iratában jelzi, hogy a tervezetet a tanulmányi bizottság ülésein is letárgyaltatta s ennek szakértőin kívül LONOVICS JÓZSEF püspök és GROSSER JÁNOS piarista rendfőnök tanácsát is kikérte.

Milyen elveken épül fel MEDNYÁNSZKY reformtervezete? Egy elvet mindjárt eluljáróban kiemel: az eddigi magyar iskolarendszer csak a *humanisztikus* műveltséget tartja szem előtt, most azonban a század szelleme inkább a *vealisztikus* ismeretek felé halad.⁴ E kettő között a középúton kell járnunk, egyensúlyba kell hoznunk a műveltség humanisztikus és realisztikus elemeit. Irányelv legyen: a gyakorlati-realisztikus elv jusson érvényre az elemi iskolákban, a vasárnapi ismételőiskolákban (Scholae Dominicales), a tanítóképzőkben (ezek felállítását az országgyűlés nyomása alatt a helytartótanács 1840-ben kéri a királytól), a létesítendő ipariskolákban és a polytechnikumon (a harmincas években az országgyűlésen már „mű-egyetem”-nek nevezik); a humanisztikus irány pedig érvényesüljön a gimnáziumokban, az akadémiaikon és az egyetemen.

A másik alapelv a *műveltség és a társadalmi osztályok viszonyának szempontja*. Vannak ismeretek, amelyek minden embernek szükségesek. Ezek szabják meg az *alsófokú elemi iskolák* (scholae elementares inferiores) művelődési anyagát. Más ismeretek nem szükségesek ugyan mindenkinek, de mégis sok embernek. Ezeknek az ismereteknek köz-

¹ Ht. 1841:21.983. sz. OL.

² Magy. Kanc. 1842: 5447. sz. OL.

³ Magy. Kanc. 1842: 11.647. sz. OL.

⁴ „quod systema literarum sit tantum pure *humanisticam culturam* duntaxat intellectus pro objecto habens, nunc vero *genius saeculi* magis ad *cognitiones realísticas* propellatur.”

vetítéséről gondoskodnak a *felsőbb elemi iskolák* (scholae elementares superiores). Bizonyos magasabbfokú ismeretekre már csak az emberek jóval keskenyebb rétege szorul rá. Ezek művelődési szükségleteit elégítik ki a *gimnáziumok* (scholae eruditae) és az *ipariskolák* (scholae industriales). Végül egészen kevesen vannak azok, akik a legmagasabb tudományos ismeretek megszerzését tűzik ki célul: ezek az *egyetemen* tanulnak, mintegy az iskolák piramisának a csúcán (in cacumine pyramidis). Amikor MEDNYÁNSZKY az iskolák rendszerét jól átgondolt elvi alapon így fölépíti s az egyes fokozatok sajátos tantervének kidolgozásához hozzáfog, erősen hangsúlyozza, hogy az 1830. évi *Opinio* megszerkesztése óta letűnt évtized a közoktatás terén annyi új eszmét, kívánságot és szükségletet vetett felszínre, hogy az *Opinio* anyagát többől meg kellett változtatnia, újra kellett szerkesztenie, minden ízében kibővítenie és módosítania. Így egészen új az ipariskolák terve, melyet gazdasági és művelődéspolitikai jelentőségéhez mérten különös gonddal dolgozott ki. Munkám kerete nem engedi, hogy MEDNYÁNSZKY-nak az elemi iskolák reformjára vonatkozó alapos tervezetét részletesen bemutassam. Csak kiemelem, hogy sok okos elvet iparkodik érvényesíteni a népiskolák gyakorlati-gazdasági irányú átformálása érdekében; továbbá, hogy szigorúbb eszközökkel kívánja rászorítani a községeket és a megyéket a népiskolákról való gondoskodásra. Az elemi iskolákban a tervezet szerint a tanítás nyelve az anyanyelv, de a magyart is kell tanítani, főképp a felsőbb osztályokban, hogy meglegyen az átmenet a gimnáziumba és az ipariskolába, amelyekben már magyar az oktatás nyelve. Részletes tervet dolgoz ki MEDNYÁNSZKY a tanító- és tanítónőképzőkre s a leánynevelésre vonatkozóan is. Ezekre itt bővebben nem térünk ki, csupán jelezzük, hogy miután az idevágó javaslatok a bécsi udvari tanulmányi bizottság többszörös rostáján átmentek,¹ csak MEDNYÁNSZKY halála

¹ Az osztrák udv. tanulmányi bizottságban PURKHARTHOFFER JÁNOS bírálta a javaslatokat, kinek terjedelmes jelentéseit I. a HofiStudieiii Commission levéltárában (Cult. Min. Arch.) 34. E. Hung, in génère. 1843: 92/18. sz.; továbbá a bécsi All. Lvtár 1843:6511. sz. V. ö SZEKFÜ: Iratok, 617. 1.

után nyertek végleges alakot az 1846 december 21-én kiadott népoktatási kir. rendeletben.²

Hogyan szerkeszti meg MEDNYÁNSZKY a tudós középiskolának, a *gimnáziumnak* új szervezetét és tantervét, másrészt miképp alakítja ki a középfokú szakiskolának, vagy mint ő nevezi, az *ipariskolának* közoktatásunk történetében hivatalosan először itt feltűnő konkrét képét. Az élkorhadt gimnáziummal az országban már mindenki elégedetlen; reális műveltséget nyújtó iskolafajra az egész ország erősen vágyik. Miképpen sikerült MEDNYÁNSZKY-nak a több évtizedes reformvágyat kielégítenie-

A *gimnáziumnak* szerinte az a feladata, hogy az ifjút a felsőbb tanulmányok végzésére képessé tegye. Legjobb eszköz erre a humanisztikus tanulmány, mint amely az elme formális kiművelésére a legalkalmasabb. Ennek *eh* hanyagolása iskoláinkban a legfőbb oka annak, hogy sokszor tehetséges ifjak sem tudnak boldogulni a főiskolán; a középiskolai tanítás súlypontja ugyanis az emlékezetre esik az értelem rovására. Egyéb okok: a tanulnivalók tarka sokfélesége, a szűkre szabott tanulmányi idő, a tanulók túlságosan fiatal kora,² a latin mint az összes tárgyak tanítási nyelve, ezzel szemben a nemzeti nyelvnek elhanyagolása, a tankönyvek tökéletlensége vagy teljes hiánya, a tanárok tudományos és metodikai készületlensége, végül a gimnáziumi és a főiskolai tanulmányok közt való hirtelen át-

¹ Ez az első magyarnyelvű hivatalos iskolai szabályzat: „Magyarország elemi iskoláinak szabálya.” Előbb már az 1843/44. évi országgyűlés kerületi választmánya BEZERÉDJ ISTVÁN elnöklete alatt kidolgozott egy törvényjavaslatot a népnevelésről, mely nyomtatásban is megjelent (1843). Újra közölte KÁRMÁN MÓR: Közoktatási Tanulmányok. I. 1906. 126-156 11.

² A nemzeti (nép-) iskolából, ahová a gyermek két-három évig jár, 8-9 éves korában fejletlen elmével lép a latin iskolába; itt már 12-13 éves korában a humanitas-osztályba jut s mikor 14-15 éves, már az akadémia, illetőleg az egyetem filozófiai tanfolyamának hallgatója. „Hasonlók az ily növendékek az üvegházak erővel érlelt gyümölcseihez, melyek, külszinökt tekintve, nem látszanak ugyan semminek is hiával lenni, de azért ízökre a nap természetes melege által – bár késöbben – érlelt gyümölcsökkel csakugyan nem mérközhetnek.” (A Pesten felállítandó protestáns főiskola tanítási rendét tervezö Pályamunkák. 1843. I. 225.) A régi magyar világban nem volt ritka a 18 éves jogvégzett ember. (L. GÖRGEY ISTVÁN: Görgey Arthur ifjúsága. 1916. 159. 1.)

menet. Az új javaslat e bajokon, melyeket, mint láttuk, országszerte évtizedek óta panasznak, úgy akar segíteni, hogy a tanítás anyagát megrostálja, a tanulmányi időt meghosszabbítja, s csak olyanokat kíván felvenni a gimnáziumba, akik négy elemi osztályt végeztek, a tanítás nyelvénél valamennyi tárgyban a magyart teszi meg, a tanárképzésről komolyan gondoskodni óhajt, végül a gimnázium és a főiskola közt tátongó szakadékot néhány tanulmánnyal áthidalja s így az átmenetet megkönnyíti.

MEDNYÁNSZKY javaslata közoktatásunk múltjában az első hivatalos tervezet, amely a *gimnázium feladatát* első-sorban abban tűzi ki, hogy *az értelmet formálisan kicsiszolja s ezzel a főiskolai tanulmányok bármely ágára képessé tegye*. Ennek megfelelően alakítja át a gimnázium szervezetét. A négy grammatikai s a két humanitási osztályra való tagozódás helyébe három grammatikai és három humanitási osztályt óhajt léptetni. Mivel ugyanis magyar lesz a tanítás nyelve, nem kell a latinból való fordító magyar rázattal s a tollbamondással az időt vesztegetni. Különben is mindenki csak a negyedik elemi osztály elvégzése után, tehát csak érettebb korban léphet a gimnáziumba. Így a latin, magyar s német grammatika és a többi tárgy anyaga három év alatt is elvégezhető. Viszont, hogy a filozófiai tanfolyamra már nagyobb előkészülettel léphessenek a tanulók, a humanitási tagozat három évre bővül. Itt a legfelső osztályban már néhány filozófiai tárgy is helyet foglalhat, hogy a közép- és a főiskola között a szükséges átmenet meglegyen.

Miből áll az új szervezetű gimnázium *művelődési anyaga*- A *latin* nyelv és irodalom most is előtérben áll: korlátoltabb terjedelemben ugyan, de azért alaposan kell tanítani, *egyrészt történeti múltunknak, másrészt a római klasszikus irodalomnak megértése céljából*. A Ratióktól kitűzött gyakorlati cél helyébe, melyet már az *Opinio* is enyhít, a latin oktatásban egészen az *irodalmi cél* lép. A klasszikusok nélkül – mondja MEDNYÁNSZKY – igazi elme-csiszolás, valódi szépirodalmi ismeret s alaposabb műveltség ^{nem} szerezhető.¹ Ezt a remekírók folytonos iskolai és

¹ „intelligentia vera, ac genuina amoenioris Literaturae cognitio solidiorque eruditio comparari non potest.” Magy. Kanc. 1842:11.647. *OL*.

magánolvasásával, magyarázatával és fordításával lehet elérni, nem pedig a sok lelketölő grammatikai szabállyal. A német nyelvi oktatás elé is MEDNYÁNSZKY elsősorban irodalmi célt tűz ki. Mivel, úgymond, a magyar irodalom, bármily nagy lendületet vett is újabban, még mindig csak bölcsőkorát éli, *a világműveltséget egyelőre a német irodalomból kell merítenünk*, mely ebből a szempontból kimeríthetetlen forrásul kínálkozik. (Hová lett a XVIII. századvégi magyar franciás irodalmi műveltség!) Alkalmat kell adni az ifjúságnak, hogy e forrásból meríthessen: ezért a német az első osztálytól kezdve kötelező rendes tárgy. Az irodalmi nevelés a főcél: csak másodsorban jöhet figyelembe e nyelv gyakorlati haszna, különösen szomszédainkkal való érintkezés szempontjából.¹ Azonban amilyen magasra tűzi ki MEDNYÁNSZKY a nyelvoktatás iskolai célját, éppen olyan feltűnő az eszközök elégtelensége és helytelen megválasztása. Didaktikai szempontból egyenest megdöbbentő az első osztály nyelvtorlódása: a magyaron kívül egyszerre a latin és a német nyelv nehezedik a kis diák vállaira. A javaslat tudós szerzője elvben jól látja a tanítási anyag sokféleségének veszedelmét: a valóságos tantervi kivitelben azonban a bajt még maga is siet tetézni. Az elvnek csak egy tárgyat vet oda áldozatul: a görög nyelvet és irodalmat,

¹ MEDNYÁNSZKY-nak a német nyelvre és irodalomra, mint a magyar gimnáziumok kötelező rendes tárgyára, vonatkozó javaslata ebben a korban annál meglepőbb, mert az osztrák gimnáziumok tantervében sem foglalt még helyet ezidőtájt a német mint önálló tárgy, bár a tanítás nyelve JÓZSEF császár óta német volt. A mereven konzervatív osztrák Studienhofkommission még 1847-ben is elutasította M. ARNETH-nek és FR. EXNER-nek, ennek a két legkiválóbb osztrák pedagógusnak, javaslatát, hogy a német külön tantárgy legyen. Hiába okoskodott ekkor még EXNER, az 1849 Entwurf egyik híres szerzője, akkép, hogy „Grimm Jakob egy új tudományt alapított meg s ezzel a németiség nemzeti öntudatának nem csekély lökést adott; a német nyelvi oktatás ma már tudományos alapra van fektetve; a gimnáziumban éppen úgy kell tanítani, akárcsak a görögöt és a latint, a német irodalomról való áttekintéssel.” „Sohasem hallottam – mondja HANSLICK, aki 1840iben Prágában járt iskolába – a gimnáziumban egyetlen szót sem LESSING-ről, SCHILLER-ről vagy GOETHE-ről; nem volt benn a tantervben.” (G. STRAKOSCHÍ GRASSMANN: Geschichte des österreichischen Unterrichtswesens. 1905. 158. 1.) Érthető tehát, hogy az osztrák tanulmányi bizottság fejébe sehogysem ment bele a magyar nyelv és irodalom, mint önálló rendes tárgy.

A görögért annyira lelkesedő *Opinio* munkatársa újra hangoztatja a görög nyelv és irodalom tudományos jelentőségét; de attól fél, hogy a sok idegen nyelv tanulása túlterhelést és eszmezavart (*turbationem idearum*) okoz. Úgy látszik, a vármegyéktől képviselt közvélemény pár évvel ezelőtt nem hiába hallatta a görög ellen szavát.

A *számtant* rövid, de világos bizonyításokkal kell tárgyalni, állandóan figyelembe véve az állami és a magánéletben való alkalmazásokat. A mennyiségteni oktatásnak itt is, akárcsak a két Ratióban, elsősorban gyakorlati célja van s nem az elme formális képzése. A *földrajzból* az alsó tagozatra Magyarország esik a határos országokkal, főképp Ausztriával; az Európán kívüli földrészek a humanitási osztályok tárgyai. A *hazai történelem* a tervezetben külön nem szerepel. Az alsó osztályokban a történeti mozzanatok a földrajzi oktatás keretében kell, ahol csak lehet, kiemelni; különösen azokat az eseményeket, „melyek az ifjában a fejedelem iránt való hű ragaszkodást, a hazaszeretetet s a többi polgári erényeket meggyökereztetik”. A rendszeres történelmi oktatás érettebb ítélőképességet kíván meg. Ugyanezt hangoztatta már az 18274 országos bizottság *Opinio* ja is, mely a Ratióval szemben a magyar történelmet a humanitási osztályokba tolta föl. A MEDNYÁNSZKY-féle javaslat azonban itt, úgy látszik, a hazai történelmet a világtörténelemben akarta olvasztani, mert a felső tagozat három osztályának tantervében csupán ez szerepelt. A *ten mészetrajzi* oktatás csak a humanitási osztályokban foglal helyet, elsősorban gyakorlati célkitűzéssel; nagy figyelmet kell fordítani mindarra, „*quae ad valetudinem vitamque producendam emolumento esse possunt*”.

MEDNYÁNSZKY gimnáziumi tantervi vázlata a következő:

I. *grammatikai osztály*: vallástan („ne csak a dogmatikai tant foglalja magában, hanem alkalmas helyeken beleszöve, az erkölcstant is”); latin olvasás, helyesírás, beszédrészek, fordítási gyakorlatok, aesopusi mesék; magyar nyelvtan olvasmányokkal; német nyelvtan olvasmányokkal; a számtanból a négy alapművelet egész és törtszámokkal; földrajz: Európa áttekintése után Magyarország; szépírás.

II. *grammatikai osztály*: vallástan; latin: az alaktan befejezése, a mondattan elemei, Phaedrus, Colloquia familiaria Erasmi Rotterodami, Sententiae morales, Cicero levelei, Cornelius Nepos szebb helyei, Justinus és Florus; magyar nyelvtan, magyar remekírókból vett szemelvények

olvasása; német nyelvtan fordítási gyakorlatokkal; számtan: az arányok tana, regula aurea; földrajz: a régi Pannónia és Dácia leírása, a Magyarországhoz csatolt tartományoknak, még pedig Erdélynek, Galiciának, Lodomériának, Bukovinának leírása s azoké a tartományoké, amelyek valaha Magyarországhoz tartoztak, de most a török portának vannak alávetve, azután a régi és az új Görögországnak, Thráciának és Macedóniának földrajza; helyes- és szépírás.

III. *grammatikai osztály*: vallástan; a latinból a *syntaxis communis et ornata*, ennek megvilágítására Cicero, Sallustius, J. Caesar és Curtius olvasása, Cicero nagyobb levelei, Plinius, Seneca, Plautus és Terentius; teljes magyar nyelvtan, szemelvények magyar remekírókból; ugyanez a német nyelvből; a számtanból a permutáció, az egyszerű és összetett lánckövetkeztetés, gyakorlati példák; a földrajzból az örökös tartományok; szépírás.

A három *humanitas-osztály* tantervét általános utasítások előzik meg. A három nyelv tanításának célja ezekben az osztályokban a stílusképzés és az irodalom ismerete. A tanítás anyaga: a retorika és a poétika, melyet a logika alapvonalai vezetnek be; remekírók olvasása, írásbeli dolgozatok, melyek részint rögtönzöttek, részint heti és havi házi dolgozatok. A latin klasszikusok alaposabb megértését az I. és II. osztályban a görög és római régiségek, mitológia és archeológia tanítása szolgálja. A harmadik évben görög, latin és magyar irodalomtörténetet kell tanítani az esztétika elemeinek kíséretében. – Valamennyi tárgy tanítási nyelve a magyar, a klasszikus irodalomtörténetnek, görög-latin mitológiának és archeológiának kivételével.

I. *humanitas-osztály*: vallástan; logika-retorika; a szónoki stílus, szemléltetésére alkalmas latin klasszikusok olvasása és magyar s német nyelvre való fordítása; görög archeológia és mitológia; állattan; az ó-koi története; az ó-világ földrajza, matematikai és fizikai földrajz; aritmetika; helyes- és szépírás.

II. *humanitas-osztály*: vallástan; poétika; remekírók olvasása (nemcsak latin, de magyar és német klasszikusoké is); római archeológia és mitológia; növénytan; a középkor története; földrajz: Ázsia, Afrika, Amerika, Ausztrália; algebra az egyenletekig; helyes- és szépírás.

III. *humanitas-osztály*: vallástan; klasszikus irodalomtörténet; remekírók olvasása és magyarázata; esztétika; ásvány- és földtan; az újkor története; Európa földrajza; algebra; írásgyakorlatok.

Az *Opinio* nyomán a MEDNYÁNSZKY-féle tervezet is nagy súlyt vet a *tanárképzésre*. Tanárokkul a kincstártól fizetett állásokra pályázat útján csak olyanokat kíván alkalmazni, akik a filozófiai kurzus után a tanárképző tanfolyamot (*collegium repentium*) is elvégezték. Hasonló tanfolyam hallgatását és tanárvizsgálatot követel a szerzetes tanítórendek tagjaitól is.

A helytartótanács MEDNYÁNSZKY tervezetét csakhamar eljuttatja az udvari kancelláriához.¹ Kísérő iratában különösen hangsúlyozza, hogy a tanítás nyelvének a latin helyett végre magyarnak kell lennie, mert az országgyűlések ezt régóta sürgetik (urgentibus statuum et ordinum desideriis). A német nyelv tanításához is hozzájárul, mert ez Európa legműveltebb nyelvei közé (inter cultissimas Europae linguas) tartozik, azonban aggódik, hogy mindjárt az első osztályban három nyelv tanításából súlyos zavar támadhat. Továbbá a jelen viszonyok között, amikor az a törekvés, hogy a magyar nyelv kizárólagos használatú legyen, alig találkozni a német nyelv rendes tárgyá váló előléptetése közmegelegedéssel. Lényeges akadály az is, hogy a majdnem 70 gimnáziumban mintegy 500 tanár tanít, akiknek a németet is kellene tanítaniok a mostani osztályrendszer mellett, már pedig jórésztük nem tud németül. Az a kevés fiatal ember, aki a tanári pályára megy, visszaradna. A kötelező német oktatás nagy zavarokat okozna a szerzetes tanítórendekben is, mert ott is kevés a németül tudó tanár. Ezek alapján a helytartótanács elégnék véli, ha a német a gimnáziumokban rendkívüli tárgy lesz oly módon, hogy az egyes osztályokban egy tanár tanítsa heti három órában. A MEDNYÁNSZKY-féle javaslatban a németnek szánt órák a grammatikai osztályokban a hazai, a humanitás-osztályokban pedig a görög nyelvre fordítandók, melynek tanítását az 18274 országos közoktatási bizottság is élénken sürgette. MEDNYÁNSZKY tantervében a helytartótanács még csak egy hiányt fedez fel: nem gondoskodik a magyar történelem külön tanításáról, hanem beleolvastja a világtörténelembe és a földrajzba. A helytartótanács az 18064 Ratio nyomán (42. §.) hivatkozik Ciceróra, aki szerint a történelem az idők tanúja és az élet mestere (historiam testem esse temporum et magistrum vitae): ettől a kiváló lelki nevelőtől a magyar ifjúság a saját hazájára vonatkozóan meg nem fosztható. Kéri tehát a királyt, hogy a magyar nemzeti történelem tanítása a II. és III. grammatikai osztályokban maradjon meg. Bármilyen erélyesen tiltakoznak is a reformországgyűlések a bécsi tanulmányi bizottságnak (Studienhofkommis-

¹ Ht. 1842:4583. sz. OL.

sión) a magyar közoktatásügybe való illetéktelen beavatkozása ellen (I. 433. l.), mégis a m. kir. udvari kancellária véleményezés végett a MEDNYÁNSZKY-féle javaslatot is az osztrák bizottságnak küldi meg.¹ Ennek a bizottságnak munkássága az osztrák történetbúvárok tanúsága szerint magára az osztrák közoktatásügyre nézve is értéktelen volt;² huzavona tanácskozásaival a tanügyi reformokat nem hogy elősegítette, hanem inkább csak hátráltatta. Ez idő tájt, amikor MEDNYÁNSZKY javaslata eléje kerül, maga is reformokon töri a fejét. Véleményt kér a reformra vonatkozóan az osztrák gimnáziumok igazgatóitól. A beérkezett javaslatokat véleményes jelentés céljából a morvaországi Raigernben működő RICHTER bencés professzornak adja ki, aki régebben az augsburgi gimnázium igazgatója volt. Azonban a bizottság ennek tervezetét nagyrészt elveti, részint a komolyabb újításoktól való idengenkedésből, részint a reformok megvalósítása nyomán járó pénzügyi nehézségek miatt. Ilyen sorsra jut 1847-ben EXNER prágai egyetemi tanárnak javaslata is, aki alig egy esztendő múlva, a bécsi forradalom után, mint az Organisations-Entwurf egyik szerzője Ausztria közoktatásügyének mindenható újjászervezője.

Ennek a túlságosan konzervatív és tehetetlen osztrák bizottságnak kezébe kerül a magyar tanügy új tervezete. Mint régebben, most is az a törekvése, hogy a magyar közoktatásügy különállását elhalványítsa és az osztrák centralizáció alap gondolatának megfelelően, az örökös tartományok iskolaügyéhez hozzásimítsa és uniformizálja. MEDNYÁNSZKY tervezete ügyében is szakértője az említett RICHTER volt, aki a magyar javaslatot igen beható és alapos bírálatban részesítette.³

Első kifogása az ellen irányul, hogy a tervezet a gimnáziumok célját egyoldalúan intellektualisztikus irányban tűzi ki s emellett a valláserkölcsei nevelés érdeke háttérbe szorul. Sőt: a formális elmeképzés sem merülhet ki pusztán az ész fejlesztésében (mint MEDNYÁNSZKY mondja: *excolendo acu-*

¹ Magy. Kanc. 1842. aug. 17.: 11647. sz. OL.

² G. STRAKOSCHS-GRASSMANN: *Geschichte des österreichischen Unterrichts*. Wien, 1905, 145. l.

³ A bécsi kultuszminisztérium levéltára. Stud. Hof. Com. 34. A. Hung, in gen. 1842: 5478/585. sz.

mini intellectus et aciei iudicii), hanem hozzá tartozik még a megfigyelőképességnek s a fantáziának gyakorlása is. A szóbanforgó tantervnek – mondja a bíráló – egyik alapelve: *matériaé non multae quidem et variae deligendae*, s mégis nem kevesebb, mint tizenöt tantárgyat sorol fel. Azonban nincsen ezek között a görög, amely az összes nyelvek között a legszerencsésebb szerkezetű s amely mindmáig a stílusnak utolérhetetlen példáival ajándékozta meg az emberiséget. A bíráló helyteleníti, hogy a geometriai alapfogalmak tanításának nem jutott hely a tantervben, pedig ez nem egyéb, mint a legjobb praktikus logika. Viszont a logika, mint elmélet, már az első humanitás-osztályban szerepel, ahol 13-14 éves fiúk meg nem érthetik. Kifogásolja, hogy mindjárt az első grammatikai osztályban három nyelvet kell a kis diáknak tanulnia, amelyek közül a szláv ajkú tanulóknál a magyar is, a latin és a német mellett, vadonatúj idegen. Helyteleníti a latin auktorok kiválasztását; pl. a második grammatikai osztályban Cicero levelei nehezek és szárazak, sok történelmi és archeológiai ismeretet tételeznek föl. Nincs meg a tárgyak anyagának egymásutánjában a kellő didaktikai sorrend sem; pl. a kezdő kis tanuló az első grammatikai osztályban már kénytelen a matematikai-fizikai földrajz elemeit tanulni, jóllehet csak évek múlva tehet szert a szükséges geometriai és fizikai alapismeretekre.

Nagyon a szíven viseli az osztrák szakvélemény a hazai szlávok sorsát a gimnáziumban: érdekeiket nagy aggodalommal védelmezi a magyar tannyelvvel szemben. A tervezet, úgymond, figyelmen kívül hagyja, hogy Magyarország jókora részét szlávok lakják s ennek ellenére ez a tanrendszer nem gondoskodik nyelvük műveléséről. Pedig erre a nyelvre szüksége van a papnak a tót nép oktatásában és vigasztalásában, a bírónak a tanúkihallgatásnál, az orvosnak a betegágyánál: meg kell tehát adni legalább a lehetőségét annak, hogy a szláv nyelvben tökéletesíthessék magukat. A morva földön működő szakbírálónak ezek a sorai majdnem szóról-szóra megegyeznek a gróf THUN LEÓ ugyanabban az évben megjelent szlavofil munkájának idevágó gondolataival.¹

¹ GR. L. THUN: Über den gegenwärtigen Stand der böhmischen Literatur. 1842, 51. 1.

Az udvari tanulmányi bizottság a szakvéleményt nem fogadja el. A kir. udv. kancelláriához 1842 október 22-én intézett átiratában kijelenti, hogy MEDNYÁNSZKY értékes munkálatának különös figyelmet szentelt. „Nagy örömmel állapítja meg, hogy az ajánlott tervezet nagyon közeledik a német és olasz tartományok iskolaszervezetéhez. Köszönettel kell elismernie, hogy a német nyelv a tervezetben jelentékeny helyet foglal el. Azonban azt sem titkolhatja, hogy egy ország oktatásügyi berendezésének alapos megítéléséhez elengedhetetlenül szükséges az ország művelődési állapotának, a tanárok fogékonyságának s egyéb viszonyoknak pontos ismerete és összefüggő áttekintése.” Már most is számos jelentékeny aggodalma volna a bizottságnak a tervezettel szemben; ezeket azonban bővebben nem fejt ki. Azt hiszi, hogy a kir. udv. kancellária kívánságának úgy felel meg legjobban, ha mellékelten megküldi a bizottságnak azt az új tantervjavaslatát, amelyet az örökös tartományok gimnáziumainak számára készített és amely öfelsége legmagasabb jóváhagyását várja.

A magyar kancellária az osztrák tanulmányi bizottság véleményét nemsokára Budára küldi a helytartótanácsnak. A nádor felszólítja MEDNYÁNSZKY, hogy dolgozza át tervezetét a bécsi tanulmányi bizottság felfogásának figyelembevételével, másrészt tegyen javaslatot a magyarnyelvű tankönyvek szerkesztésére és kiadására vonatkozóan. MEDNYÁNSZKY az utóbbira azt feleli, hogy csak akkor válik a tankönyvírás időszerűvé, ha a tanterv (programma Studiorum), az egyes tárgyak anyaga véglegesen közzétehető. Ami pedig tervezetének módosítását illeti, áttanulmányozta ugyan a monarchia német és olasz tartományai számára az udvari tanulmányi bizottságtól készített tantervi javaslatokat, de azt találta, hogy az ő tervezete elvben és lényegben ezekkel összhangban áll. Néhány módosításhoz azonban, főképp a reáliák terén, hozzájárul.¹

A kancellária a királyhoz intézett fölterjesztésében az új munkálathoz még néhány megjegyzést fűz. A gimnáziumba való felvételre ezentúl is elég a három elemi osztály sikeres elvégzése. A II. és III. grammatikai osztály tanter-

¹ Magy. Kanc. 1843: 13930. sz. *OL.*

vében a magyar történelem is helyet foglaljon, úgy, mint eddig. A német nyelv igen hasznos és fontos, de a nyelvtörténet miatt kötelező rendes tárgyként mégsem tanítható. Sok iskolában az a tanár, aki az osztályban a többi tárgyat tanítja, nem tud németül. Ezért a német heti két órában csak rendkívüli tárgy (stúdium liberum) lehet. Hasznossága miatt ezt a nyelvet így is sok ifjú fogja szívesen tanulni.

A fölterjesztés hosszas fejtegetést szentel a görög nyelv kérdésének. Eddig, mondja a kancellária, Magyarországon a görög nyelvet a kir. gimnáziumokban sem mint rendes, sem mint rendkívüli tárgyat voltaképp nem tanították. Az akadémiákon ennek a nyelvnek tanítására régebben rendkívüli tanszéket állítottak ugyan fel, de tanulók híján ezt majdnem mindenütt megszüntették. Ma a görögöt egyedül a pozsonyi akadémián tanítják, a pesti egyetemen csak papiroson van meg. A jövőben az akadémiákon újra be kell vezetni úgy, hogy a teológusokra és az orvosnövendékekre nézve rendes, a többi tanulókra nézve rendkívüli tárgy legyen. A görög nyelvnek, mint a kiváló klasszikus irodalom forrásának, haszna bizonyára nem tagadható. Mivel azonban sok olyan ifjú jár a gimnáziumokba, akik a gyakorlati életben a mélyebb klasszikus tudásnak hiányát soha sem fogják érezni, továbbá, mivel a legtöbb gimnáziumban a görög tanítására alkalmas tanár sem található: a görög az összes gimnáziumokban akár mint rendes, akár mint rendkívüli tárgy be nem vezethető. Azonban, hogy azoknak az ifjaknak, akik tanulni óhajtják, erre meglegyen az alkalmuk, megengedi hető, hogy öt főgimnáziumban az a tanár, aki az akadémián tanítja majd a görögöt, ezen nyelv elemeire a humanitási osztályokba járó tanulókat is rendkívüli tárgyként, szabad jelentkezés szerint, oktassa.

MEDNYÁNSZKY a maga tantervét az osztrák mintákhoz főképp a matematikai és a fizikai oktatás szempontjából simította hozzá. Ezt a kancellária felterjesztése, talán azért, hogy az egész tervnek elfogadásához az udvar hozzájárulását simábban nyerje meg, sokszor és különös hangsúllyal emeli ki. MEDNYÁNSZKY tantervmódosítása abban áll, hogy a geometria és a fizika elemeinek, melyeket bővebben a filozófiai tanfolyam ad elő, már a humanitás-osztályban is helyet szorít, egyrészt azért, hogy majd könnyebb legyen az

akadémiai tanulmány, másrészt pedig, hogy akik a humanitással befejezik iskolázásukat, a geometriának s a fizikának legalább elemeiben legyenek jártasak. Az algebra könnyebb fejezetei már az első tervezetben is benn voltak. Ezeket az osztrák tantervi javaslat szerint a tanulók két évig tanulják. MEDNYÁNSZKY szerint ez nem szükséges. Elég, ha az algebrát a II. humanitás-osztályban és a III. osztály első félévében tanulják, amikor is az utóbbi osztály második féléve a geometria elemeire fordítható. MEDNYÁNSZKY a fizikának úgy szorít időt, hogy a II. humanitás-osztály növénytanához kapcsolja az ásványtant is s így ennek helyére a fizikát állítja.

A XIX. század elején a tudományok már annyira szétkülönültek, főképp a természettudományok annyira fejlődtek, hogy az *osztályrendszer* a középiskolában már valóban anakronizmus-számba ment. Egyetlen tanár a felsőbb osztályokban nem taníthatott alaposan minden tárgyat. Az osztrákok porosz és szász mintára már 1805-ben bevezették a szakrendszert. Azonban 1818-ban ismét eltörölték, részint mert egy-egy osztályban az osztályrendszer mellett a nevelés egységes szellemét jobban látták biztosítva, részint, mivel a szakrendszer megvalósításához szükséges tanárok, főképp matematikai és természettudományi képzettségű szakérők, hiányoztak. Azonfelül a szakrendszer jóval több költségbe is került. Ettől az időtől fogva ugyanaz a tanár ismét éppúgy tanította a klasszikus nyelveket, mint a matematikát és a természettudományokat. Ennek a rendszernek hiányai azonban a negyvenes évek elején már nagyon szembeszökők. A bécsi tanulmányi bizottság a maga reformjavaslataiban újra a szakrendszer felé hajlik. Ezt ajánlja a magyar hatóságok figyelmébe is. A kancellária említett fölterjesztésében¹ állást foglal a *szakrendszer* ellen. Ha, úgy mond, a matematikát és a természettudományokat külön tanár tanítaná a humanitás-osztályokban, akkor egy tanárral többre volna szükség, erre pedig nincsen anyagi fedezet. De különben sem volna ez a rendszer a valóságban keresztülvihető, mert hazánkban ilyen szakképzettségű tanár alig található.

¹ Magy. Kanc. 1843: 13930. sz. *OL.*

A kancellária ezt az alkalmat is fölhasználja a *magyar tanítási nyelv* újabb sürgetésére. Javaslata szerint, melyet most csak megismétel, 46 gimnáziumban azonnal valamennyi tárgyat magyarul lehetne tanítani (kivéve a syntaxis ornatast, a retorikát, poétikát és a görög-római archeológiát), 15ben pedig fokozatosan lehetne bevezetni hat esztendő alatt. Horvátországban tanítsanak továbbra is latinul, de a magyar rendes kötelező tantárgy legyen.

A kancellária kijelenti, hogy most nem óhajt a tanárképzésről, a tanárok mellé beosztott tanárjelöltekről, az iskolai bizonyítványoknak anyanyelven való kiállításáról (hogy a latinul nem tudó szülők is értesülhessenek gyermekeik előmeneteléről), az iskolai könyvtárakról, a fegyelemtől, a testi büntetések eltörléséről, a részletes tantervi utasításokról tüzetesebben szólni, mert mindezt MEDNYÁNSZKY-nak harmadik javaslata (III. Sectio) fogja tárgyalni. Kéri a királyt, hogy egyelőre ezt a tervezetet hagyja jóvá.

Az államkonferencia azonban, bármily sürgős is az 1806 óta egészen elkorhadt magyar középiskolai rendszernek újjal való felcserélése, a javaslattal való labdázást 1844 febr. 28-án tartott ülésén tovább folytatja. A MEDNYÁNSZKY-féle tervezet már megjárta a budai tanulmányi bizottság, a helytartótanács, a kancellária, az osztrák tanulmányi bizottság útját, majd visszakerült szerzőjéhez, aki az osztrák kívánalmakhoz simította, majd újra végigballagott a bürokrácia előbbi lassú útján, s íme, most az államkonferencia két nagy akadályra bukkan.¹ Az egyik az, hogy az osztrák tanulmányi bizottságnak a német örökös tartományok gimnáziumai számára készített javaslata (amelyhez pedig már Mednyánszky munkálata előre hozzásimult) még csak tervezet, mely jóváhagyásra vár, már pedig igen kívánatos, hogy a nevelési rendszer a monarchia valamennyi tartományában ugyanazon elvek szerint legyen szabályozva. A másik akadály abban áll, hogy a tanítás magyar nyelvében 1842-ben benyújtott felterjesztés még nincsen elintézve, már pedig ez a kérdés az új tervezet lényeges pontja. Ha ez a két ügy megoldást nyert, csak majd akkor lehet szó a magyar gimnáziumok új tantervének jóváhagyásáról.

¹ SZEKFI: Iratok, 576. 1.

Nemsokára mindkét feltétel teljesül. Az 1844 június 17-én kelt királyi kézirat már elrendeli a közép- és főiskolák magyar tanítási nyelvét. Egy aug. 104 rendelet pedig megállapítja a monarchia többi tartományainak gimnáziumi tantervét. Az államkonferencia most már, bár JÓZSEF nádor is sürgeti az ügyet, újra a régi halasztási ürügyet alkalmazza: vissza kell adni a tervezetet, hogy a most már megállapított osztrák iskolarendszer értelmében átdolgoztassék, „mert a monarchia valamennyi tartományában a nevelési- és oktatási rendszernek ugyanazon elvek szerint kell szabályoztatnia”. FERDINÁND király 1844 dec. 19-én kelt resolútiója ilyen értelemben van szövegezve.¹ Ekkor azonban már MEDNYÁNSZKY, aki „egész gazdag lelkét belelehelte a tervezetbe, nincsen az élők sorában. Egy félévvel ezelőtt, éppen a magyar tanítási nyelvet elrendelő királyi resolúció keltének napján (1844 jún. 17-én) meghalt, s vele együtt az egész középiskolai reform sírba szállott. A reformgondolat csak évek multán, 1848 tavaszán támad föl, de ekkor is a szabadságharc ágyúdörgése csakhamar elhallgattatja.

Nagyobb siker koronázza MEDNYÁNSZKY-nak az *ipariskolákra* (scholae industriales) vonatkozó tervezetét. Ezt a helytartótanács JÓZSEF nádor elnöklete alatt tárgyalja s a királyhoz 1842 márc. 18-án terjeszti föl.² A harmincas évektől kezdve az országgyűlés és a közvélemény mind erélyesebben követeli a humanisztikus irányú gimnáziumnak *reáliskolával* való kiegészítését, az egyetemmel szemben pedig műegyetemnek felállítását. Az idevágó reformtörekvéseket később tüzetesen nyomon kísérjük (X. Rész. II. Fej.). MEDNYÁNSZKY nem a reáliskolának, hanem az ipariskolának tervét készíti el. Ez az „ipariskola” voltaképp a középfokú szakoktatásnak mind a három ágát felöleli. Szervezete és tanterve szerint ugyanis három ágazatra különül: *kevéskét delmire, mezőgazdaságira és iparira* (sectio mercantilis, oeconomica et technica). Mind a három ágazatnak két-két osztálya és két-két tanára van. A tanulók a negyedik elemi

¹ SZEKFÜ: Iratok, 603. 1.

² Magy. Kanc. 1842: 5447. sz. OL.

elvégzése után vehetők fel. A tanítás nyelve a magyar, csak egyes tárgyakat a külfölddel való kapcsolat miatt kell nemetül tanítani. A tanítás módja ne csak elméleti, de gyakorlati is legyen; ehhez kémiai s fizikai laboratórium szükséges, gyárak és műhelyek látogatása. Pesten rendelkezésre áll a botanikusokért.

A *schola industrialis* tantervének részleteit olvasva azt hisszük, hogy a mai felső kereskedelmi, mezőgazdasági vagy ipariskola tantervét forgatjuk. Csak a latin műszavak figyelmeztetnek a tervezet ódonosságára: pl. a mai „áruismeret”: *notifia mercedum crudarum et fabricatarum*; a „kereskedelmi levelezés”: *stylus commercialis*, a „kereskedelmi számtan”: *arithmetica commercialis* néven szerepel. Szinte érthetetlen, miképpen képzelte a javaslat, hogy arra a gyöngye általános műveltségi alapra, melyet a négy elemi osztály nyújt, ilyen elég magas színvonalú szakműveltséget 11-13 éves korban rá tud építeni?

MEDNYÁNSZKY-nak a magyar szakoktatás megteremtésére célzó javaslata először ugyanabban a sorsban részesült, mint a gimnáziumok újjászervezésére vonatkozó tervezete. A király 1842 október 26-án kelt iratában visszaküldi a kancelláriának azzal az utasítással, hogy a javaslatot véleményezés végett küldje el a bécsi polytechnikai intézetnek,¹ a népiskolákra vonatkozó részt pedig a bécsi tanulmányi bizottságnak, hogy „a többi tartományban uralkodó rendszerhez” (*systemate in caeteris Meis Provinciis vigente*) hozzásimítható legyen.

Már az 18254 országgyűlés a királyhoz intézett felterjesztésében egyik főszérelme közé számította a pesti egyetemnek a bécsitől való függését. Most, majdnem két évtized múltán, *amikor a magyar műegyetem csirája éppen foganóban van, szelleme máris hivatalosan a bécsi polytechnikum gyámsága alá van helyezve!* Ez intézet aligazgatójának, HURTEL tanárnak szakvéleménye a magyar ipariskola tani-

¹ „Antequam circa Organisationen! Scholarum industrialium Resolutio Mea sequatur, Cancellariac committo, ut catcnus indilate Viennense Institutum Polytechnicum sua via audiat, illiusvc opinionem omnimode ad maturandam, et praevie cum Barone quoque Mednyánszky communis candam, comité voto Mihi substernat. Magy Kane. 1842: 17.245. sz. Bécsi Állami Levéltár. 1842: 6545. sz.

tási nyelvél természetesen a németet ajánlja. Jelentősebb javaslata csak egy van: a *schola industrialis* három ágazata elé még egy közös előkészítő osztályt kell felállítani, melynek tanítási anyaga mindazt felölelné, amire a kereskedelmi, mezőgazdasági és ipari ágazatnak egyformán szüksége van. Ezért a tanárok számát növelni kell.

MEDNYÁNSZKY 1843 augusztus 28-án nyújtja be módosított tervezetét,¹ melyet a bécsi észrevételek figyelembevételével készített. Elfogadja az előkészítő osztály gondolatát s hat tanár helyett most már nyolcat hoz javaslatba. Az egyes hiányokra, a tantárgyak logikai rendjére vonatkozó észrevételeket is jórészt értékesíti. A mezőgazdasági ágazat tantervébe beiktatja a hazai úrbéri, erdészeti és mezőrendi törvényeket. Azonban szilárdan ragaszkodik a tanítás magyar nyelvéhez. Elégnek tartja, ha a német kezdettől fogva kötelező rendes, a francia, olasz, angol pedig rendkívüli tárgy. A helytartótanács magáévá teszi MEDNYÁNSZKY javított tervezetét s kéri öfelségét, hogy ennek alapján rendelje el egyelőre Pesten a *schola industrialis* felállítását. A király 1844 június 12-én kelt elhatározásával a tervezetet megerősíti.² Ezt még megélte MEDNYÁNSZKY; két hét múlva meghalt. A József-ipartanodának megnyitásán (1846 november 1) már nem lehetett jelen az a férfiú, aki ennek az egyelőre igen szerény, de nagyrahitott intézménynek, a magyar szakoktatás csirájának mind szervezetét, mind tanulmányi rendjét nagy tudásával s rendkívüli szívósságával eredetileg megtervezte.

Kissé tüzetesebben tártam fel a MEDNYÁNSZKY-féle tanügyi javaslatok sorsát, nemcsak belső tárgyi értékük miatt, hanem azért is, mert huzavona elintézésük módja éles bepillantást enged azoknak a tényezőknek szerepébe, ame-

¹ Magy. Kanc. 1843: 13518. sz. OL.

² Ht. 1844: 9160. sz. OL. Jellemző, hogy az udvarnak nem volt elég, hogy a magyar szakoktatási tervezet a bécsi polytechnikumnak kiadja véleményezés végett, hanem a módosított MEDNYÁNSZKY-féle javaslatot a bécsi udv. tanulmányi bizottsággal is megbíráltatja. Ez az osztrák bizottság a m. kir. kancelláriát 1844 jún. 20-án arról értesíti, „dass Seine Majestät mit allerhöchster Entschliessung vom 12. Juni die Coordinierung einer *Industrieschule* zu Pest zu erlassen geruht haben”. Egyben visszaküldi az idevágó összes iratokat. L. a bécsi kultuszminisztérium levéltárában az udv. tan. bizottság aktáit: 34. 1. Hung. 1844: 4424/1219. sz.

lyektől még a negyvenes években is a magyar közoktatásügy fejlesztése és ellenőrzése függött. A nemzet sokkal nagyobb szabású és lendületű reformokat akart. S amikor egy konzervatív főúr, a császár belső titkos tanácsosa, egészen mérsékelt újításokat tervez, de ezek szankciójává a magyar nyelvet avatja: reformjavaslatait sanda gyanú és kritika kíséri s jórészt elsikkad a bécsi bürokrácia homályai között. A magyar közoktatás pedig lényegében továbbra is, egészen 1849-ig, a Ratio kivásott kátyúiban kullog.

MEDNYÁNSZKY-nak a tanulmányi bizottságban viselt elnöki tisztét 1845 januárjában SZÖGYÉNY LÁSZLÓ veszi át, ki maga is érzi, mily nagy férfiút vált fel az elnöki székben. „Egy férfit, mondja, kit bölcsesége, mély tudománya, szíveket hódító humanitása, minden közdolgainkban való ritka jártassága mellett, kivált a tanulmányi és nevelési tárgyak iránti előszeregetése s ezek körül szerzett temérdek elméleti és gyakorlati ismeretei e helyen kipótolhatatlanná tettek.” Ami keveset a tanügyi kormányzat ezentúl a szabadságharcig közoktatásügyünk terén tesz, az mind csak MEDNYÁNSZKY munkájának befejezése. Így a népiskolai rendszer újjászervezése, az elemi iskolák állami segélyezésének előkészítése, néhány kir. tanítóképzőintézet jobb lábra állítása, végre a József-ipartanoda megnyitása. A gimnáziumok és a főiskolák újjászervezése azonban, mint SZÖGYÉNY maga elismeri, „a bécsi államtanácsban fennakadt”.¹

A szabadságharc előtti három év hivatalos *magyar kukúr politikájának* szellemébe jól bevilágít az a beszéd, melyet SZÖGYÉNY 1845-ben a tanügyi bizottság elnöki székének elfoglalása alkalmával mond.² A közoktatásügynek az állam életében való rendkívüli nagy jelentősége világos előtte: a polgárok célszerű neveléséről és oktatásáról való gondoskodást az állam legfőbb és legszentebb kötelességének minősíti. Mert csak a nevelés tud az emberi szívbe szabad jogtiszteletet oltani, amivel jobban megvédi a társadalmat a veszélyektől, mint a fenyítő törvény; a kellő oktatás tudja csak a szegénységnek és nyomornak útját szegni, a polgárokat kellő ismerettel az élet küzdelmére fölszerelni; a

¹ SZÖGYÉNY-MARICH LÁSZLÓ Emlékiratai. I. köt. 1903. 38. 1.

² U. o. 164-173. lk.

nevelés és oktatás készíti elő legjobban a felvilágosodott közvélemény útját, vezérli az embereket polgári nagykorúságra, húzatja meg velük a határt a féktelen szabadosság és a józan szabadság között, fejleszti ki a törvénytiszteletet; csak a jól irányított közoktatás tudja az állam sokféle szellemi és anyagi szükségleteinek fedezésére a szükséges erőt és tehetséget előteremteni. A magyar iskolapolitika legfőbb irányítója nagy megnyitó beszédében egészen az *etatizmus* álláspontján van: a nevelésügyet csakis az *állam* szögéből nézi s teljesen figyelmen kívül hagyja a nevelés egyéni indítékait. Felfogását a túlzó konzervatizmus irányelve hatja át: nyíltan bevallja, hogy *fél a gyökeresebb reformoktól*, melyeket a művelődésben való hátramaradásunk érzése most sóvár vággyal hirtelen s nem óvatos, eszélyes és fokozatos módon kíván életbeléptetni. Elítéli ősi, üdvös közoktatási intézményeink „szenvedélyes megrohanását”, más nemzetektől kölcsönzött idegen növényeknek elő nem készített és így a várt gyümölcsöket meg nem teremhető átültetését. Mindenki magát honi bajaink orvoslására hivatva érzi, e nehéz munka körül avatatlan kezekkel kontárkodik. Pedig már vannak „kedves honunkban a szerény alsó elemi tanodáktól fel a büszke tudományos egyetemnek legnevezetesebb tanszékeig számos intézeteink, melyeken már majd mindenki, jövődöbeli rendeltetését szabadon választva, hajlama és tehetsége szerint nyerhet oktatást és képeztetést”.

Ilyen büszke önérettel és önelégültséggel szól a helytartótanács alelnöke a magyar közoktatásügy fejlettségéről akkor, amikor évtizedek óta az országgyűlés és az ország vezető emberei hiába követelik a reáliskoláknak, szakiskoláknak, műegyetemnek felállítását, a teljesen elavult, az európai és nemzeti kultúrából kiöregedett egyetemi és gimnáziumi rendszer újjászervezését. Különös aggodalommal tölti el a magyar közoktatásügy vezetőjét az ifjúságnak liberális ellenzéki irányú politizáló hajlandósága. Ezért a magyar tanárság elé a *politikai nevelés irányelveit* is kitézi: „Tüskés és göröngyös volt a közoktatásnak pályája minden időben; de *most*, midőn a közéletnek színpadjáról nem ritkán vallástalanság, szabadosság, – törvény, tulajdon s felsőbbség iránti tiszteletlenség, – a szónak féktelensége-

– más vélemény iránti türelmetlenség a magán életbe is átszivárognak s a fiatalság gyakran künn és honn ily példákat látva s ily mételet beszíva lép a közoktatásnak szent templomába, – *most* mondám – még sokkal terheesebb s aggasztóbb lón a tanítórendnek állása... Hogy meddő politikában s *ábrándos reformtervekben* való merengés helyett hasznos, gyakorlati ismeretek szomja gerjesztessék – hogy minden tehetségnek a maga hivatása szerint *helyes* irány adassék, – hogy a tanító kezei közül kilépő növendék általnok ellen megedzett, szilárd férfikeblet vigyen a komoly életnek küzdhomokára – szükséges: miszerint mindazok, kikre a királyi bizodalom a köznevelés és tanítás szent ügyét bármely állásban bírta, nemcsak elegendő tudómánnyal s tanodái jártassággal, de kivált a legjózanabb politikai gondolkozással s a legtisztább jellemmel bírjanak.” Ettől a félénk aulikus konzervatizmustól, mely szerint a király „a köznevelés és tanítás célszerű javításának szentélé nagy részben honatyai gondoskodását”,¹ a nemzet a magyar iskolaügy lényegbevágó újjászervezését hiába várta. Hisz az országgyűlés annyi esztendőn át éppen a királyt hiába sürgette a közoktatási reformokért: mindig azt az üzenetet kapta, hogy a tanügy rendezése nem az országgyűlés joga, hanem őfelsége *jura privatissima*-ja közé tartozik. A király e téren nem igen élt jogaival: féltékenyen őrizte őket, de ki nem használta.

¹SZÖGVÉNY-MARICH LÁSZLÓ Emlékiratai. II. köt. 165. 1.

A régi debreceni kollégium.

III. A PROTESTÁNSOK REFORMTÖREKVÉSEI.

A humanisztikus és a realiztikus irány küzdelme. A formális és tartalmi képzés irányzatai. A debreceni és a pataki iskola tantervi változásai. Pályázat új iskolatípusok tervének kidolgozására. Az erdélyi ref. gimnáziumok újjászervezésének terve. Az evangélikusok két zayugróci tanterve: a neohumanizmus diadala. A tanítás nyelve a magyar. A görög-pótló tantárgy eszméje. A nevelés individualizálásának elve. Közoktatási reformok s a magyar nemzeti állam kiépítése.

A Ratio, mint a katolikus gimnáziumok hivatalos szabálykönyve, ezeknek az iskoláknak tantervét és szellemi életét majd egy félszázadon át megkötötte. Az 1825-től kezdve lassan, nagy hivatali apparátussal készülő reformtervek a bécsi országúton mindig elakadnak. Ezzel szemben az önkormányzati joggal bíró *protestáns* egyházak iskoláinak tanterve átlag minden tíz esztendőben módosul. E módosítások háttérében többnyire a humanisztikus és a realiztikus irány küzdelme lappang, az a nagy ellentét, melyek között MEDNYÁNSZKY tervezete is egyensúlyt keres,

amikor a gimnázium humanitas-osztályaiban a természetrajzon kívül a fizikának, algebrának s geometriának is helyet szorít, másrészt a hármás ágazatú ipariskolának felállításával iparkodik a gimnáziumi irány egyoldalúságát enyhíteni. Tervezete a gimnázium célját a Ratióval szemben kizárólag a felsőbb, akadémikus tanulmányokra való előkészítésben látja. A protestánsok már régebben ezen az állásponton vannak, még pedig mind a humanisztikus, mind a realiztikus táborban. Csakhogy ennek az előkészítésnek lényegét a humanisztikus irány az elme formális kiképzésében (ad formanda ingenia) látja, az ész olyan készségének kialakításában, hogy képes legyen az akadémián a *scientiae altioresmek* hitt természettudományok befogadására (ezek a humanisták felfogása szerint *sua natura* felsőbbek és nehezebbek, s ezért csak az akadémián adhatók elő). A realiztikus irány hívei ellenben az ismeret anyagi szempontjára is súlyt vetnek: a gimnáziumnak tartalmi szempontból is, már az alsóbb fokon, elő kell készítenie a tanulót az akadémiában tanított reális irányú ismeretekre.¹

A két irány harca minduntalan új tantervi reformokra sarkal. A debreceniek 18044 álmosdi Ratiója (1. 320. 1.), még inkább 18214 tanterve, mely a matematika területét erősen korlátozza s a görög és német nyelv tanítását elrendeli, a humanisták diadalát jelenti. A pataki iskola tanterve, mely 1810fiben erős realiztikus színezetet nyer, 1828fiban ismét humanisztikus irányba tolódik vissza. Azonban már 1837; ben egy új tanrendszer kidolgozására felszólított bizottság aži ajánlja, hogy a nyolc évfolyamú gimnáziumnak, mint „nemzeti iskoládnak négy alsó osztályából rekesztessék ki a latin s helyette „valódi tudományokat”, hasznos ismereteket tanítsanak. Az egyházkerületi gyűlés hazafias örömmel üdvözli e javaslat nemzeti irányát s a hasznos ismeretek tüzetesebb tanítását. Az egyik egyházmegye a gyakorlati élet szempontjából a „mérgező növények” ismertetését s a „népszerű csillagászatnak” három osztályban való oktatását kívánja. A pataki iskola tanári kara azonban nem tudja

¹ SZILÁGYI ISTVÁN: A gymn. oktatás története a magyarországi hely. hitvallásúaknál. 1861. 21. 1.

összegegyeztetni a gimnázium fogalmával, hogy egyszerre népiskola és polgári iskola is legyen s óvást emel a latin-nak csak a felső négy osztályra való korlátozása ellen. A többi hazai gimnáziumok s a külföld példái alapján sem tartja ezt lehetségesnek. Az egyházkerület enged s elhatározza, hogy a latin nyelv, mivel „még sok ideig nem nélkülözhető hazánkban”, mind a nyolc osztályban, de célszerűbben taníttassék. Az új tanterv azonban érvényesíti az „életre hasznos” ismeretek elvét is: a földrajzot hat osztályban, a természetrajzi, gazdasági és műipari tanulmányokat négy osztályban iktatja a tantervbe, sőt az egészségtudomány oktatását is elrendeli.¹

A negyvenes években már a debreceni iskola is, mely mindezidáig a humanisztikus irányzat legszívósabb képviselője és irányítója volt, enged (legalább elvben, ha nem is a gyakorlatban) annak a felfogásnak, hogy „a tanulók az iskolából elégséges készséggel léphessenek a polgári életbe”. Ezt a gondolatot, az iskolának az élethez való közelítését hangsúlyozza br. VAY MIKLÓS 1840-ben, mikor főgondnoki székét elfoglalja: „A mint az emberi nemzet a pallérozódásban elébb megyén, a mint növelkedik a műveltség a társaságban: a szerint szaporodnak a szélesb műveltségre vezető nevelés szükségai is; és a szerint szükség időről időre változni a nevelő és tudományos intézetek formájának és szerkesztetésének.” A gimnázium ezen új formájának megállapítására kiküldött bizottság 1841-ben sürgeti, hogy az iskolákban az életre szükséges dolgok is taníttassanak, mint pl. az idegen élőnyelvek; hogy a gimnázium az alaki képzésen felül az anyagira is gondot fordítson (reális és művészeti irányban); hogy a szaktanári rendszer mielőbb megvalósuljon. A tanterv nagy súlyt vet a mennyiségtanra, a föld- és országismeretre; a növény- és ásványtant „technológiai figyelmeztetésektől” kísérve óhajtja tanítani; a tantervben még a „géptan” is helyet foglal az utolsó (VI.) osztályban. Ez a reformmunkálat a maga egészében sohasem lépett életbe.

A dunamelléki ref. egyházkerület ugyanebben az évben (1841) pályázatot hirdet egy Pesten felállítandó protestáns

¹ SZINNYEI GERZSON: Vázlatok és képek a sárospataki ev. ref. főiskola XVIII. és XIX. szóbeli életéből. 1895. 47. 1.

főiskola kimerítő tervére. A főiskolának középső tagozatára, a gimnáziumra nézve elvként megszabja, hogy „a régi literatúra részint új nyelvek, részint reál-tudományok által súlyegyenben tartassék, s a philosophiai karhoz tartozó tudományok elemei már itt is taníttassanak.” Egyben tervet kér, „miként képezethetnének ezen középosztályban azok, kik kereskedők, gyárosok, kézművesek leendenek, választott életpályájukra, a nélkül, hogy vagy ők, vagy az úgy nevezett humanisták a rajok nézve szükségtelen tanulnia-nyokra kényszerítetténeek-”

A jutalmat HETÉNYI JÁNOS nyeri el, de a többi pályázók jobb munkáit is kiadják két hatalmas kötetben. (A Pesten felállítandó protestáns főiskola tanítási rendét tervező pályamunkák. Keeskemét. I-II. 1843). HETÉNYI, ki egy „magyar filozófiának” nevezett egyezményes vagy harmonikus rendszer alkotója, az iskolaszervezeti kérdésben is a kiegyezés híve: „humanismus és realismus koránsem oly egyenes ellentétek, melyeket egymással megférhetetleneknek kellene tekinteni.” A kettőt porosz mintára a *reálgimnáziumban* óhajtja egyesíteni. Általában jellemző, hogy a többi pályázat is mind a porosz iskolarendszer nyomán halad, úgy, ahogy az Entwurf is később erről a töről fakad. Sőt az egyik pályázó maga is porosz pedagógus, SPILLER P., a poseni kir. gimnázium tanára. HETÉNYI balítéletnek minősíti azt az álláspontot, mintha csakis a klasszikus nyelvi-irodalmi tanulmány volna „elme- és szívképző”; éppen ilyen ismeret- és nevelő értékük van a reáliáknak is. Az utóbbiak tanítására nálunk annál nagyobb szükség van, mert mi magyarok eddig az ipart elhanyagoltuk s az iránta való vágyat ifjúságunkban nem fejlesztettük. A tervezett műegyetem felállítása is megköveteli a reálgimnázium létesítését. Ez a reálgimnázium azonban nem a mai értelemben vett külön iskolatípus, hanem olyan iskola, melynek külön reáliskolai s külön gimnáziumi ágazata van. A tanulók az *elemi* iskola végeztével a *középsiskolába* jutnak, melynek három évfolyama van. Innen azok, akik ipari pályára óhajtának menni, a reálgimnázium két-éves *reáliskolai* ágazatába kerülnek, honnan a műegyetemre vagy egyéb szakfőiskolába léphetnek; akik pedig tudós Pályát választanak, a három osztályból álló *gimnáziumba* mennek, melynek elvégzése az egyetemi tanulmány feltétele.

HETÉNYI a *reáliskolában* értelmes és ügyes polgári rendet óhajt nevelni, „olyant, mely erkölcsibb legyen a francia polgárnál, jobb hazafi a németnél, és szintoly iparos, és tudásvágyas legyen, mint az angol.” A reáliskola az ő szemében nem pusztán technikai iskola, hanem általánosan képző is: „Megcsalnók magunkat tetemesen, ha vélnök, hogy a reáliskola nem más, mint műiskola; sőt, mi több, nem is szabad ennek ilyennek lenni.” A *gimnáziumi* ágazat a latin és a görög nyelvi-irodalmi tanulmány alapján tudós pályákra készít elő. HETÉNYI terve a HERDER-féle humanitásezsményt iparkodik ebben az iskolában megvalósítani. Követeli a tanárképzést és tanárvizsgálatot, a tanári értekezletek elrendelését, az osztálykönyvet, az iskolának könyvtárral, szertárakkal, laboratóriumokkal való felszerelését, szóval porosz mintára mindazt, amit pár év múlva az Entwurf valóban el is rendel. Tantervi javaslata egyébként igen tarka: rendkívül sok tárgyat gyömoészöl bele. Berlini tapasztalata alapján nagy súlyt vet a testgyakorlatra, főképp a „katonásdi játéokra”, melyet nekünk is meg kellene valósítanunk úgy, ahogy a porosz tanulók „mindennap megjelennek a dísztéren, és itt gyakoroltatnak, mint leendő honvédek és pedig télen nyáron egyiránt, csaknem minden hadi fordulatokban, fegyver válláikon és patron hátukon; őrt is állanak éjjel és nappal.”

E tervezet mellett a többi pályamunka is figyelemreméltó gondolatokat tartalmaz, bizonyosságul annak, hogy jelesebb tanáraink milyen behatóan elmélkedtek a reformkorszak nagy nemzeti felbuzdulása közepett közoktatásügyünk megjavításán. A külső viseletében és költészetében annyira bizarr VAJDA PÉTER az iskolák kérdésében is külön álláspontot foglal el. A nyelvek tanulását szerinte már a középiskolákban a későbbi hivatás gyakorlati szempontjának kell megszabnia. „így p. o. ki mesterember akar lenni, tanuljon latin nyelv helyett mechanikát, chémiát, mestersegtant; ki kereskedő akar lenni, tanuljon inkább német nyelvet, mint latint vagy görögöt. A jövendő ügyvéd latinul tanuland, a pap hellénül és héberül is stb.”

Mindezek a jó-rossz tervezetek a reformátusok és a lutheránusok uniója után felállítandó pesti iskolára vonatkoznak, de egyben visszatükrözik azokat a tanügyi eszményeket, melyek a protestáns tanárság előtt lebegnek. A refor-

mátusok még mindig nem gondolnak iskoláiknak egységes szervezet és tanterv szerint való rendezésére: az egyes iskolák történeti hagyománya és önállósága sokkal erősebb, semhogy az uniformizálás gondolata nagyobb tért hódíthatna.

Csak egy terv készül 1847-ben, mely a magyarországi református oktatásügyet egyforma elvszerű keretbe iparkodik illeszteni. Ennek szerzője WARGA JÁNOS, a M. T. Akadémiától is már 1836-ban megkoszorúzott pedagógiai munka írója, a nagykőrösi ref. gimnázium igazgatója, ARANY JÁNOS tanártársa. Tantervét, szakítva a hagyománnyal, már egészen modern didaktikai elvek alapján építi fel s kellő egyensúlyban tartja a humanisztikus és realiztikus műveltségi javakat. Az utóbbiak között találjuk már a trigonometriát, algebrát, földtant, csillagásztant is, amelyeket eddig csak a filozófiai tanfolyamon tanítottak. A görög oktatás már a III. osztályban kezdődik. A csekély óraszám ellenére már a VI. osztályban *Platónt*, *Pindarost*, *Sophoklest* és *Homerost* kívánja olvastatni. Az egykorú kritika szerint „e terv célszerűség tekintetéből minden eddigi gymnasialis rendszereken felül áll.”¹

Az *erdélyi református iskolaügy* sem halad gyorsabb lépésekkel az egységesülés felé, mint a magyarországi. Tervben itt sincsen hiány. Az erdélyi ref. egyházi főtanács 1841-ben bizottságot küld ki a gimnáziumok új tanulmányi rendjének kidolgozására. A bizottság munkálatát csak 1847-ben nyújtja be, de ezt a főtanács fenekestül felforgatja s az új tantervet ugyanezen év júl. 15-én valamennyi erdélyi ref. gimnáziumban életbe lépteti. E szerint a gimnáziumi osztályok száma 9, de ezeken kívül van még egy előkészítő osztály. A gimnázium két tagozatra oszlik: az alsónak 5, a felsőnek 4 osztálya van. Az előbbinek műveltségi anyaga főképp a gyakorlati *élet* szükségleteihez van mérve, hogy a tanulók már innen a polgári élet különféle pályáira léphessenek; az utóbbinak viszont az a célja, hogy a szorosán vett tudományos műveltség alapjait megvesse. Ezért a latin csak a négy első osztályban foglal helyet (összesen heti 40 órában). Az erdélyi iskolahagyományokat, és a nemzetiségi viszonyok

¹ WARGA JÁNOS: A tudomány-előiskolák tanterve (Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1847. VI. évf. 705. sk.)

követelte sajátosságokat, másrészt a szász tantervek hatását érdekesen tükrözi vissza a tanterv. Meglepő, hogy a magyarra heti 44 órát fordít (mind a kilenc osztályban), ami igen jelentékeny idő. A német nyelv fontosságához mérten 32 órát kap, annyit, mint azóta soha semmiféle magyar tantervben. A görög csak a két legfelső osztályban húzódik meg (4-4 órában); a történelmet és földrajzot alig néhány óra (8) képviseli. Viszont a matematika rendkívül nagy jelentőségre tesz szert ennek az iskolának művelődési anyagában, amikor 38 órát foglal le magának hetenkint. Ellenben viszonylag kisebb tér jut a fizikának és kémiának (heti 14 óra) és a természetrajznak (14 óra). A rajz, szépírás és ének mellett a testgyakorlás csak ott kötelező, „ahol mód van benne.” A heti órák száma osztályonként 29. Fontos az új tanügyi szabályzat I. cikkének 1. §-a, mely elrendeli a *szakrendszer* bevezetését a gimnáziumokban. Ez természetesen maga után vonja a tanárok szakszerű kiképzését is. Erről azonban ugyancsak silányan gondoskodik a X. cikk: „A jog-, a hittani pályák beveződése előtt egy évvel csődre szorítottanak fel minden, gymnasiumi tanítóságra vágyó ifjak, terzesőkre hagyatván bizonyos szakmát választani, melyre készüljenek. Ezek közül választatnak, szigorú vizsgálat után, a köztanítók.” Az új kódex azt is elrendeli, hogy ha valamely osztályban a tanulók száma igen nagyra növekszik, „*két, párhuzamos osztályra* való szakasztás által könnyítetik a tanítás” (IV. c). A szabályzat a tandíjfizetésről úgy intézkedik, hogy a szülőket vagyoni helyzetük szerint öt kategóriába sorolja. De „miből lehet helyesen megítélni, - kérdi egy kritikus kortárs -, hogy Pál vagy Péter melyik vagyoni kategóriába sorozható- Legfeljebb abból, hogy egyik frakkban, a más meg brassai posztó-ködmönben jár: de a közpéldabeszéd szerint nem lehet tudni, kinek mi fő fazekában, s pedig csakis ez lehetne a helyes kategorizálási kulcs.”¹ A maga egészében ez az erdélyi tanterv sem lépett életbe.

Az iskolaügy egységének gondolata mindig élénkebb volt az *evangélikusok*, mint a reformátusok körében. Már 1806-ban a SCHEDIUS-féle tervezet alapján megkísérlik isko-

¹ Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1847. VI. évf. 1218. 1.

láik egységesítését, de sikertelenül (I. 354. 1.). Jó néhány év-tized múltán, amikor az országgyűlést is élénken foglalkoztatják a közoktatásügy kérdései, az 18364 ev. egyetemes gyűlés megbízásából SCHEDIUS újra átdolgozza tervezetét, s most már a magyar nyelvi oktatásnak is nagyobb engedményeket tesz.¹ Azonban az agg SCHEDIUS-nak ez a munkálata, a *Systema Studiorum* sem nyeri meg az evangélikus tanügyi világ tetszését, bár 1840-ben az egyetemes gyűlés jóváhagyja. Ekkor lép az evangélikus egyház élére a tüzes magyar és liberális szellemű, nagy műveltségű és energiájú gr. ZAY KÁROLY, kit 1840-ben főfelügyelővé választanak. Csakhamar kezébe veszi az ev. oktatásügy rendezésének ügyét. 1841 július havában az ev. tanügy kiválóbb munkásait trencsénmegyei zayugróci kastélyába hívja, hogy az iskolaszervezet kérdéseit megvitassák. Ott van többek között BOLEMAN, VANDRÁK, LICHARD, MICHNAY, sőt STÜR is. Az értekezet többségének felfogását két elv irányítja: *a gimnázium klasszikus irányának erősítése, másrészt a magyar nyelv szerepének kitágítása*. Amannak háttérében a német neohumanisztikus szellem áll, emezt pedig az országszerte föllendült magyar nemzeti élet ereje táplálja. Az értekezet kimondja, hogy a gimnázium fő tárgya a *római és a görög remekírók* tanulmánya; másrészt javasolja, hogy a gimnáziumok *tanítási nyelve a magyar legyen*. Az utóbbi határozat három évvel megelőzte az 1844: II. t.-cikket, mely a királyi (kath.) középiskolák oktatási nyelvét a magyart *tette* meg. Ez annál nagyobb érdeme ZAY-nak és társainak, mert iskoláik nagyrészt tót és németajkú vidéken voltak s a nemzetiségi törekvéséssel szemben már súlyos harcot kellett vívniuk.

GR. ZAY az értekezet munkálatait, az ú. n. *zayugróci tantervet*, az 1841 szeptemberében tartott egyetemes ülés-lé terjeszti.² Ezt a tantervet kiadja a szuperintendenciákftak és esperességeknek, hogy észrevételeiket megtegyék. Ezek figyelembevételével az 1842. évi egyetemes gyűlés a tantervet elfogadj a s kinyomatja.³ A gyűlés határozata hangsúlyozza, hogy főelvül tűzi ki az *egyformaságot*: „a

¹ L. e javaslat részleteit SZELÉNYI ÖDÖN i. m.-ban, 126-9. 11. HAAN LAJOS: A magyarországi ág. h. evangélikusok egyetemes gyűlései 1882. 65. 1.

² A magyarhoni ág. h. evangélikusok oskolai rendszere. 1842. 40 lap.

tanulmányoknak minden iskola terjedelméhez és körülményeihez mért számának és rendének *tökéletes egyenlőségét és egységét.*” Ennek fő célja az, „*hogy az általmenetel egy iskolából a másikba minden szenvedendő hátramaradás vagy szükségtelen ismétlés nélkül megtörténhessék.*” Az egység elve, mely a XVIII. század végétől kezdve az állami közoktatásügy legfőbb irányelve, most végre az evangélikus tanügy terén teljes diadalt arat. Az egyetemes gyűlés határozata az egyformaság elvének erős szankciót is ad: „*Azon iskolák, melyek a közpénztárból, vagy e közgyűléstől bármely néven nevezendő segedelmet igénylenek, kötelesek leendnek magokat e rendszerhez alkalmazni, minthogy különben sem e közgyűlés, sem ennek következtében más vallású iskolai igazgatóságok által nyilvános és rendes iskoláknak el nem fognak ismertetni.* Ezen rendszabállyal egyes ekklesiák kebelbéli iskolák állítása és szükséghez képesti elrendelése szabadságában korlátoltatni nem szándékoltatnak, figyelmeztetnek azonban, hogy lényeges eltérések által iskoláikat önmagok rekesztik ki azon tanodák sorából, melyek bizonyítványai mellett a növendékek más iskolákba káros következtések nélkül mehetnek által. Mind azon iskoláknak, melyek eszközeik és erejük nagyságához képest e rendszerben megállapított tanulmányokon felül többek előadhatásokra alkalmasok, e részbeni tovább haladás korlátlanul szabad maradván.” Ezek az utóbbi szavak tehát a tantervet csak minimumnak óhajtják tekinteni, melyet az egyes iskolák, ha jónak látják, még kiegészíthetnek egyéb tanulmányokkal. Az egyetemes gyűlés határozata még azt is hozzáteszi, hogy az új rendszer végleges életbeléptetése hét év alatt fokozatosan menjen végbe.

Az új tanulmányi rendszer ellen azonban sok kifogás hangzik el. Jellemző a kor túlzó reformvágyára, hogy több, mint negyven új indítvány ostromolja a csak az imént megállapított rendszert. GR. ZAY erre 1845-ben a vezető tanügyi férfiakat új tanácskozásra hívja össze ugyancsak Zayugrócra. Az értekezlet eredményét, mint módosított javaslatot, újra kinyomatják¹ s az egyes egyházkerületeknek megvitátásra megküldik. Ezek véleményei azonban az 1847-1

¹ A magyarhoni ág. h. evangélikusok iskolai rendszere. A t. ez. négy superintendenciák 1842siki július 15. és követk. napjain tartatott

egyetemes gyűlésre nem érkeznek be, a következő évben kitört szabadságharc pedig a jobb sorsra érdemes munkálatot végleg eltemeti.

Hogyan szerkeszti meg az iskolák rendszerét és tantervét az evangélikusok módosított reformtervezete? Az iskolák két főfaját különbözteti meg: a „népiskolákat” és a „tudósiskolákat.” Amazok vagy falusi iskolák, vagy polgári iskolák; emezek gimnáziumok (négyosztályos grammatikai és kétosztályos humanitási iskolák) és líceumok (bölcseleti, jogtani és hittani ágazattal). A falusi népiskolák négy évfolyamból, a városiak hat évfolyamból állnak, melyek közül a felső két évfolyam a szoros értelemben vett polgári iskola. Az utóbbiakban súlyt kell vetni azokra a tanulmányokra, „melyeket a város helyzete főképp követelni látszik.” Itt már helyet foglalnak a népszerű természettan elemei „a közéletre hasznos és szükséges egyszerű kísérletekkel”; a növény- és ásványtan, a „műgyártásra s földművelésre tekintettel”, továbbá az egészségtan, a hazai törvényismeret és a mezői gazdálkodás elemei. A polgári iskolák tanterve tehát részben már a gazdasági szakoktatás szolgálatában áll. Ugyanaz a programja, mint a MEDNYÁNSZKY-féle tervezetben a felső népiskoláknak (scholae superiores elementares). A polgári iskola tehát az iparos és gazdálkodó városi lakoságnak van szánva. A magyar nemzeti állam érdekében jelentős vívmány a tervezetnek a nép- s polgári iskolák tanítási nyelvére vonatkozó rendelkezése: „A hol az anyanyelv nem magyar, ott legalább a megnevezés magyarul is történjék, hogy így lassanként a honi nyelv hangját korán megszokván, későbbi években *minden tárgyra* nézve ezen nyelven haladhassanak a növendékek.” Ezzel az új rendszer biztosítékot keres arra nézve is, hogy a gimnázium első osztályától kezdve valamennyi tárgy már magyar nyelven legyen tanítható. Ennek a rendelkezésnek értéke magyar nemzeti szempontból annál nagyobb, mert az evangélikus népiskolák tanulóinak túlnyomó része tót és németajkú volt.

A tantervhez nincsenek csatolva utasítások, de nagyon ajánlja a tanterv a tanítók figyelmébe DIESTERWEG-nek

egyetemes egyházi közgyűlésének határozata szerint kidolgozva s az o46-iki aug. 15-én s követk. napjain tartott egyetemes egyh. közgyűlésen módosítva. Pesten, 1846. 40 lap.

Wegweiser zur Bildung für Lehrer c. munkáját. Egyébként már a század elejétől-kezdve PESTALOZZI eszméi és módszere iránt az evangélikusok körében a legélénkebb az érdeklődés, melyet SCHEDIUS is állandóan fokozni iparkodik. Számos evangélikus tanító PESTALOZZI-nak személyes tanítványa. 1846-ban az evangélikusok nagy országos PESTALOZZI-ünnepélyt is rendeznek.¹

A *gimnázium* tantervében a humanisztikus tárgyakon van ugyan a súlypont, de a reáliák is kellő figyelemben részesülnek. Ha egybevetjük a néhány év múlva ránk kényszerít tett osztrák tantervvel, az *Organisations-Entwurf*al, meglepő hasonlóságokat fedezünk fel köztük. Az I. grammatai osztályban vallástan (2 óra), latin (8 óra), magyar és német (3 óra), számtan (2 óra), földrajz (3 óra), természetrajz (2 óra) foglal helyet. A II. grammatikai osztályban a földrajz helyére Magyarország történelme lép (3 óra). A III. osztályban már görögöt tanulnak (2 óra) és megint földi; írást (3 óra). A IV. osztályban a latin anyaga a syntaxis ornata, Cicerót, Sallustius, Liviust, Ovidius olvassák (8 óra); a magyar, német s görög nyelvtanulás folytatódik; új tárgy a világtörténelem (3 óra) és a fizika s kémia elemei (1 óra). A I. humanitásosztályban retorikát és poétikát tanulnak latin és magyar írásbeli gyakorlatokkal (4 óra); a latinból Liviust, Caesart, Ovidius, Vergiliust, Cicerót és Hórat; tiust olvassák és magyarázzák, tekintettel „a latin nyelv finomságaira s eredeti sajátosságaira (idiotismus),” amit a kötött és kötetlen stílusgyakorlatok is hivatva vannak támogatni (6 óra). A görögből Xenophon Kyrupaideiája és Memorabiliaja az olvasmányi anyag (2 óra), ehhez járul a görög történelem és régiségtan (2 óra). A német nyelvtanulás tovább folyik s a „magyar jeles íróknak ismerete” (2 óra). A mennyiségtan anyaga az algebra (2 óra). A II. humanitásosztály folytatja a retorikát és poétikát (4 óra), a latin az előző évi keretben mozog (6 óra), amihez római történelem és régiségtan kapcsolódik (2 óra); a görög olvasmány tárgya az Odysseia (2 óra), a magyar és a német nyelvgya-

¹ L. az ünnepély lefolyására és előadásaira nézve a TEICHENGRABER (TAVAST) LAIOS-T.ÓI kiadott Nevelési Emléklapokat. 1846. I. füzet. V. ö. KEMÉNY FERENC: Magyar Pestalozzi-bibliografia. Magyar Paedagógia

korlatok tovább folynak (2 óra), a mennyiségtanból geometriát tanulnak (2 óra).

A *filozófiai tanfolyam* I. osztályában az első félévben vallástan, lélektan, matézis (algebra), közép- és újkori történelem, római és görög remekírók olvasása és magyarázata, magyar irodalomtörténet és természetrajz foglal helyet, összesen heti húsz órában. A második félév tanterve ugyanez, csak hogy a lélektan helyébe logika, az algebra helyébe geometria lép. A II. osztályban az első félévben egyháztörténelmet, fizikát és kémiát (5 óra), erkölcsant és metafizikát, magyar történelmet (4 óra) tanulnak, római és görög remekírókat (Ilias) olvasnak. Feltűnő tárgy „az európai irodalom ismerete” (2 óra). A második félévben mindezt folytatják, csak hogy a két filozófiai tanulmány most a bölcsészet története és a neveléstan (2-2 óra).

A tanterv tanulmányi iránya erősen magán viseli a *német neohumanisztikus művelődési eszmény* nyomait. Azonban ez a második zayugróci terv az elsővel szemben a negyvenes években országszerte mindinkább gyakorlati-technikai irányba térülő, reál- és ipariskolát követelő közvéleménynek mégis már nagy engedményt tesz akkor, amidőn az első humanitási-osztálytól kezdve – KOSSUTH sürgetésére – a *görögöt* csak szabadon választható tárgynak minősíti: „A szülők a tanítóval egyetértőleg határozzák el, váljon fiaikkal kívánják-e ezen osztályban a görög nyelvet tanultatni vagy sem- Azok számára, kik azt nem tanulnák, a helyett tanítassék egyik évben a *geológia*, a másik évben a *vegytan*.” Közoktatásunk múltjában tehát ekkor merül fel először a „görögpótló tárgyak” eszméje, mint a realiztikus irány diadala. HUNFALVY JÁNOS már ekkor óvást emel a görögöt pótló tárgyak ellen,¹ olyan eréllyel, amilyennel majd testvére, HUNFALVY PÁL, egy félszázad múlva küzd ellene, amikor GR. CSÁKY ALBIN miniszter az eszmét törvénybe iktatja.²

A tanterv többször hangoztatja a reáliák körében a szemléltetés elvét: a földrajzot „földképek készítésével és folytonos használatával”, a természetrajzot „a közéletben

¹ Prot. Egyházi és Iskolai Lap. 1847. VII. évf. 799. sk. 11.

² HUNFALVY PÁL: A görög nyelv ügye Magyarországon. 1190.

előforduló természeti termékeknek, testeknek és tüneményeknek élő szemlélete és képek által ismertette” kívánja taníttatni. Erős hangsúllyal emeli ki az ének- és rajztanítás, továbbá a testnevelés fontosságát. A gimnáziumoknak külön ének- és rajztanára legyen. Testnevelő tanárok rendszeres alkalmazásának és tornacsarnokok („testgyakorló intézetek”) felállításának követelményét először a zayugróci iskolakódex rendeli el: „Minden jól elrendezett gymnázium- és lyceumnál legyen egy *gymnasium*, a szó valódi értelmében, azaz *testgyakorló intézet*, s egy oly mester, ki az ifjakat gyakorolja s felettök ezen gyakorlatoknál örködjék; a tanítók pedig hathatósan és diietetikai okokkal támogatva ajánlják növendékeiknek a testgyakorlást és a fennálló testgyakorló intézet használatát. A hol pedig ily intézet felállítása épen lehetetlen volna, igyekezzenek a tanítók e hiányt az által pótolni, hogy növendékeiket az egyszerű és természetes testhasználási módokban, u. m. futás, ugrás, mászás, küzdés, dobás, úszás, csúszkálásban s a t., a hely körülményeihez képest, oskolai szünórákban saját felügyelésük alatt gyakoroltassák.” A zayugróczi tervezet készítőit erősen áthatja a *neohumanisztikus szellem*. Ennek lényeges eleme a szép testnek görög értelemben vett kultusza és nevelése. Itt rejlik a szellemi háttere annak, hogy tervezetünk a gimnáziumot eredeti görög értelemben mint testgyakorló intézetet is (γυμνάσιον) iparkodik felfogni.

Figyelemreméltó a zayugróczi szabálykönyvnek a fegyelmében és az iskolai törvényekben nyilvánuló humánus szelleme. A fegyelmelés akkori durva módjával szemben erősen hangsúlyozza, hogy a tanárok az ifjúság kihágásainak inkább elejét vegyék, semmint hogy derűre-borúra büntetni kényszerüljenek. „Midőn pedig büntetni kéntelenítettnek szemők előtt tartván, hogy oskolai büntetések előkelőleg nevelés és javítás eszközei, s magokat e részben nem annyira bírának, mint nevelőknek és a szülők helyetteseinek tekintvén, a büntetést ne csak az elkövetett tényhez, hanem a büntetendő egyed testi s erkölcsi minőségéhez is szabják.” E szavak az első hangok közé tartoznak köznevelésünk múltjában *a nevelés individualizálása elvének* érdekében. Az iskolai büntetések fokozatai már a maiakhoz hasonlóak: magános megintés, szigorúbb dorgálás, magános elzárás

az iskolában vagy a carcerben, az erkölcsi fokozatban alább szállítás, elutasítás vagy kitiltás. A carcer hagyománya fölé tehát még a zayugróczy értekezlet humánus szelleme sem tud helyezkedni, bár a testi büntetést már kiiktatja a büntetésnek joggal alkalmazható nemei közül.

A tanári hivatás és munka meglepően magas felfogásáról tanúskodik a zayugróczy tervezet záró fejezete, mely az összes tanárok testületi szellemének ápolására való buzdításban hangzik ki: „Minden nevelő- s tanítóintézetnek ugyanazon egy célok az emberiségnek a tökéletesség lehető legfelsőbb fokára emeltetése lévén, az oktatók s tanítók magokat mint egy s ugyanazon test, mint egy szellemi köztársaság tagjait tekintsek, barátságos összeköttetésben s gyakori levelezésben éljenek; amit kiki körében tapasztalt, s az emberiség boldogságának előmozdítására elmékedése s munkája között üdvöst és hasznost talált és megismert,... egymással viszonyosan közöljék.” Itt, e sorokban rejlik az eszmecsirája és megindítója a protestáns tanárok 1846;ban Pesten s 1847-ben Sopronban tartott gyűléseinek, „az első protestáns tanári köztanácskozmányoknak”,¹ de meg az 1848 nyarán tartott első egyetemes tanügyi kongresszusnak is. Ezt elsősorban az evangélikus tanárok buzgalma kezdeményezi s szervezi meg. A kongresszuson azonban a főraddalomnak lázas ritmusban lüktető szelleméből már sokkal radikálisabb közoktatási reformtervezet pattant ki, mint amilyen a zayugróczy volt.

Az utóbbi az ev. egyetemes gyűlés határozata ellenére sem tud sehogysem életbelépni. Az egyes ev. egyházkerületek és gimnáziumok nem engedelmessé válnak: továbbra is a maguk egyéni útját járják. A tiszai egyházkerület arról panaszskodik, hogy ha az új tanrendszer kereteihez szorosan alkalmazkodnak, több gimnáziumukat a nyilvános intézetek sorából ki kell törölniök, mert anyagi erejük nincsen. Mennyi szegény ifjú maradna így tudományos nevelés nélkül! Az egyházkerületi ülések azon is tűnődnek: „mire való az óraszám megszabása- Maradjon ez minden tanító saját belátására és oekonomiájára bízva, mert ha a tanulmányok és órák úgy meg vannak szabva, hová lesz akkor a pro-

¹ Nevelési Emléklapok. Pest. 1847.

testáns szabadság?”¹ Minek az európai irodalom történetét külön tantárgyként előadni- Ezt a közönséges történeti órákba kell beleolvasztani, mert különben a világtörténet tanítása csak a háborúkra szorítkozik. A tiszai kerület választmányt küld ki 1847iben, hogy vizsgálja meg, vajjon az egyes iskolák mennyiben alkalmazkodnak a zayugróci hivatalos tantervhez- A jelentésből kitűnik, hogy a késmárki iskolán kívül egyik sem. A latinra pl. a syntaxis-osztályban a tantervtől megszabott 8 óra helyett az osgyáni gimnázium 6, az eperjesi 7, a rozsnói 10 órát fordít; a görögöt a tanterv heti 2 órában kívánja taníttatni; Eperjesen és Rozsnyón egyáltalában nem tanítják. A főiskolák még kevésbé alkalmazkodnak. „Remélhetőse – kérdi HUNFALVY JÁNOS² -, hogy jobban képeztessenek ifjaink, midőn Phaerdrus békájához hasonlólag felpuffaszkodó intézetekkel bírnak csak, melyekben *hetenkénti 14 órán és egy évben* az összes politikai és jogtudományok adatnak elő egy ember által?” Az új tanrendszer ellenére Európa gúnyjára tovább virágozik a teljes rendetlenség. Mi ennek a mélyebb oka- Az, hogy alkotmányos országban élünk, de alkotmányos szellemünk nincs: az evangélikusok a saját törvényes határozataiknak sem engedelmeskednek. „Declamálunk autonómiánk mellett... s nem bírnak annyi erővel, azzal igazán élni!” (HUNFALVY.)

Mindezek a reformtervezetek csak tervek maradnak: a királyi (katholikus) iskolákra vonatkoznak azért, mert Bécs, ameddig csak teheti, mesterségesen húzza4ialasztja még a mérsékelt magyar nemzeti művelődési vágyak kielégítését is, mivel ezekben a szellem szárnyrakelő hatalmának veszedelmét látja; az önkormányzattal bíró protestáns felekezetek reformmunkálatai pedig azért nem valósulnak meg, mert a végrehajtásukhoz szükséges anyagi erők nem allai nak rendelkezésre, másrészt az újítás vezető gondolataira és a konkrét kivitelre nézve a protestánsok a maguk körében sem tudnak általánosan megnyugtató álláspontra jutni

¹ Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1847. VII. évf. 797. 1.

² U. o. 1183 1.

s ezért oktatási terveiket rövid időközökben minduntalan módosítják. A jellemzett reformtervezetek a XIX. század derekáról így is jelentős emlékei és tanúságai a magyarság közművelődési tudatának s annak a vágyának, hogy köz-; oktatási rendszere a nemzet életfeltételeihez és a kor szel-; lemének szükségleteihez hozzásimuljon. Mind nagyobb keserűséggel és fájdalommal áll a nemzet az előtt a széles szakadék előtt, mely iskoláinak valóságos szervezete és szellemi tartalma, másrészt a reformtervezetekben megnyílvánuló új oktatási eszmények s korszerű égető szükségletek között tátong. A felekezeti, nemzetiségi és társadalmi-rendi széttagoltsággal szemben a magyar közművelődés egységes szervezetének eszméje, a közoktatási intézmények híres cobrdinációjának gondolata, mely már az 17904 országgyűlés leghőbb vágya, a letűnt félszázad óta csak papírosplánu; mokat tud napvilágra szülni, de sehogysem tud valóra válni. Pedig ez egyik legjelentősebb feltétele lett volna ama gondolat tudatos megvalósításának is, mely a lefolyt félszázad magyar történeti életének igazi lényege, minden törekvésének igazi gyűjtőpontja: *a magyar nemzeti állam kiépítésének.*

NYOLCADIK RÉSZ

A RÉGI MAGYAR KÖZOKTATÁS ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS

„Horvát- s Tótországot az egyik, az ú. n. tót vármegyéket pedig egy más alkotandó szláv álladalom kiegészítő részévé szánván, minket magyarokat honunk közepén azon részre szorítva, melyet tisztán magyarok laknak, egy kis tartományocskává szigorodva - megengednének létezni, vagyis tengődni. A szláv követelők mellett, túl az oláhok akar- nak pörbe idézni, s örökösödési jognál fogva Erdélyt s Magyarhon oláhlakta részeit venni el tőlünk.”

BR. WESSELÉNYI MIKLÓS (Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. 1843).

Munkácsy; Honfoglalás.

I.

A MAGYAR KULTÚRA ÉS A NEMZETISÉGEK.

A nemzeti romantikusok pesszimizmusa. A magyarság elszigeteltsége. A trianoni Magyarország előrevetett árnyéka: Széchenyi és Wesselényi baljósolata. A nyugati nemzeteknél régen önkényt ment végbe az egybeolvadás, a magyarság elkésett vele. Az osztrák centralizáció nemzetiségi politikája. A felvilágosodás kozmopolitizmusát nacionalista áramlat követi Európában. Herder és Fichte. A magyar faj uralma történeti jogon; számbeli kisebbsége a települések következtében. Beolvaszthatja-e a magyarság a nemzetiségeket kultúrája felsőbbsege jogán? A magyar nyelv és kultúra (tudomány, irodalom, művészet, gazdasági élet) kegyetlen boncolása: nem érdemes magyarrá válni. A nemzetek természetjoga a bennük szunnyadó erők kibontakoztatására. A hegeli filozófia mint a nemzetiségek jogainak észjogi dedukciója. Konkrét sérelmeink: erőszakos magyarosítás a közigazgatás és iskola útján; a magyar közszellem az idegenajkúkat megveti s folyton támadja. A magyar nyelvtörvények a nemzetiségek nyelvi jogát nem érintik. A nemzet vezetői: Széchenyi, Deák, Eötvös, Wesselényi a nyelvkérdésben mérsékelték és megértők. A valóság-érzék hiánya a magyarságban; naiv optimizmusa a nyelvkérdésben csak egy ponton igazolt: a németajkú ifjúságra nézve. Beolvasztás s a fajok történeti kémiája. A gimnázium mint a nemzeti-

ségi intelligencia felnevelője, de másrészt magyarosítója. A nemzetiségi kérdés hatalmi kérdés. Széchenyi a magyar optimizmus ellen: egyedül a szellemi felsőbbség tud hódítani. Demokrácia és magyarosítás. A városi polgárság.

„A magyarok – írja HERDER 1791-ben – mint az ország lakosainak csekélyebb része most szlávok, németek, oláhok és más népek közé vannak beékelve, s századok múltán talán már a nyelvüket is alig lehet felfedezni.”¹ Ez a sötét jóslat akkor éri szíven a magyarságot, amikor az 1790-i nagy felbuzdulás már nyelvének és nemzetiségének élénk tudatára ébresztette. Mivel a nagy költőfilozófus történetbölcseleti próféciája a szlávok jövőjét fényesnek ígéri, a nemzeti létért való aggodalom a herderi jóslat nyomán még évtizedek múlva is rágódik a magyarság jobbainak szíven, bár másrészt önérzetes dacot s munkára serkentő, lelket acélozó hatást is vált ki belőlük. HERDER a történeti fejlődés célpontjául az általános humanitást tűzi ki, a történet világtervében azonban az egyes nemzetek sajátos erőinek, nyelvének és kultúrájának legnagyobb jelentőséget tulajdonít. Elméletének nem csekély része van a kis népek nemzetiségi tudatának felébresztésében. A HERDER-éből kiinduló, a XIX. század elején mindjobban mefizmosodó történeti romantika hatása alatt a kis nemzetek is kezdik a maguk múltját, főképp őstörténetét kutatni, hogy szembeállítsák a fényes múltat a sivár jelennel. A magyar romantikát is ilyen történeti melancholia jellemzi: borong a dicső múlt nagy nemzeti tettein és ezekhez képest a nemzet jelenét s jövőjét egészen a kétségbeesésig reménytelennek érzi. KÖLCSEY, aki síri hangján (Cicero *vox /ragzca-nak mondaná*) oly férfiasan küzd az országgyűlésen a magyar nemzetiség érvényesüléseért, ZRÍNYI szimbolikus alakjának ajkán szólaltatja meg a nemzet jövőjén való kétségbeesését, a szörnyű herderi jóslat visszhangját:

És más hon áll a négy folyam partjára,
Más szózat és más keblű nép;
S szebb arcot ölt e föld kies határa,
Hogy kedvre gyúl, ki bájkörébe lép.

(Zrínyi második éneke.)

¹ Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit. 1791. IV. rész. XVI. könyv. II. fejezet. L. PUKÁNSZKY BÉLA: Herder intelme a magyarsághoz. Egyet. Philol. Közi. 1921. 35. sk. 11.

S amint így KÖLCSEY, nem sokkal halála előtt, a nemzet tragikus halálát előre siratja, amikor látnoki szeme megpillantja a környező nemzeteknek a magyarság helyére torlódását: nemsokára BAJZA kebléből is feltör a *Sóhajtás*:

Múltadban nincs öröm,
Jövődben nincs remény,
Hanyatló szép hazám!
Miattad vérzem én.

De nemcsak a költő-vatesek történeti intuíciója retteg előre a magyarság pusztulásán, a nemzet testének a nemzetiségektől való szétmarcangolásán, hanem az ész hideg dialektikai fegyvereivel gondolkodó-viaskodó politikusok fogalmi következtetése is. SZÉCHENYI SZÍVÓS akarata megindítja a magyarság politikai és művelődési renaissance-át. Minden nagyotakarás csakis a megvalósulásba vetett hit optimista talaján fakadhat. SZÉCHENYI-nek is megvan a hite: Magyarország nem volt, hanem lesz! E tetterős hit szembe szegzi magát a romantika egyoldalúan historizáló szellemévei: a cselekvés lázában égő nagy újtónak sehogysem teszszik, hogy mi inkább „mindig csak a múltra visszaszomorkodó, mint cselekvő s a jövőbe tekintő” nép vagyunk; „nemzetileg *múltunk* kevés volt, *jelenünk* szinte semmi, s csak a *jövendő* lehet valami, tán mindenünk”.¹ Alighogy útjára indítja nagy reformjait, már a harmincas évek elején a magyar sors legtragikusabb gyökérvkérdése szorítja össze a szívét: Magyarország valamennyi népének van rokona a hazán kívül, csak a magyarnak nincsen az egész világon sehol. Mi lesz a magyarságból, ha nemzetiségeink, mint megannyi centrifugális erők, államalkotó szomszédos testvéreikhez akarnak egykor csatlakozni, ezekkel politikailag is egyesülni? És prófétai sasszeme a jövő száz év tágas történeti horizontján seregszemlét tart nemzetiségeink fölött s hidegen számító esze már előre meghúzza az 1918-ban bekövetkező tragédia homályos körvonalait. „A magyarországi *oláh* – mondja 1834-ben – múlt létéről sokat nem tudván, soha sem ébredett még a nemzetiség azon reggélère, mely váltva vet napsugárt és sötétet a serdülő népek reményire, és inkább a jelennek mezei virágit szedvén,

¹ Hunnia. Írta: gr. Sz. T. 1835-bcn. Kiadva Pesten, 1858. 117. 1.

pásztori egyszerűségben éli napjait; de se határ, se határ; őrizet nem vághatja ketté azon erkölcsi láncot, mely szomszed anyatörzsökéhez köti, mely gyenge ugyan még, de belőle minden lehet, mert hol nemzeti nyelven tanít iskola, foly hivatal, forog fegyveres s szól társaság, ott bármi kevésbé kedvezők legyenek is egyéb körülmények, még minden kifejlés lehető. A magyarországi *szláv* továbbá, hol nem leli meg hazáját? A fagyos göncöltői le az adriai tenger öbléig szinte elszakíthatlan láncban létez, és száma s szaporodási tulajdona által földtekénknek még majd legnagyobb részét elborítandja ő. A magyar-né/ne/ végre mindenütt akad hazára, mert német szinte mindenütt van, hol ember él s mindinkább terjeszti s erősíti magát. Mindezen, *hazánkban létező sarjadékmépeknek anyatörzsöke odakünn van.* Volt nagyságuk odakünn fénylett, jelen hatalmuk oda; künn fénylik, jelen hatalmuk odakünn ragyog. , s habár azok, kik fajokbul idebenn léteznek, mindenről elfelejtkezzenék és lemondának is mindenről, mi nemzetet alkot, *elolvadásuk, megsemmisülésük azért mégis lehetetlen,* mert van mindnyájuknak, *ki érettük virrasszon.* Amit ember feltehet és mire önereje által feljuthat, mindazt végbevitetni látják *odakünni testvéreik* által.” Ezek bánatát a maguk bánatának, ezek dicsőségét és haladását a maguk hírének és fejlődésének érzik.¹

A magyar azonban magában, elszigetelten áll: nincs e nagy világon rokonnép, mely vele örüljön vagy sírjon. S mégis ezt a maroknyi magyarságot megrögzött közvakság, belső ellenséges meghasonlás sújtja, ahelyett, hogy a vése; delem tudatában minden erejével összefogna. Pedig a magyarságnak egészen más a történeti helyzete és sorsa, mint az itt lakó nemzetiségeké. „Mi magyarok, ha nemzeti fennmaradásunkért aggódunk, s nyelvünk és sajtáságink kifejtésében előhaladni törekedünk, egyenesen csak elolvasztásunk, megsemmisíttetésünk ellen védelmezzük magunkat; Magyarország egyéb nemzetiségi ellenben, ha nyelveiket, sajtáságaikat törekednek terjeszteni honunkban, nem elolvasztatásuk, megsemmisíttetésük ellen vívnak, minthogy nekik valóságos hazájuk künn van – mert hazát nem alkot

¹ Gr. SZÉCHENYI ISTVÁN: Hunnia. 99. 1.

holt föld, hanem élő ember – s ekép fenmaradásuk záloga bizonyos; ők nem védelmezik sajátukat, létüket, de *minket magyarokat igyekeznek kiszorítani, legszívtelenebbül, legt irgalmatlanabbul, elpusztult sajátunkban, eltörölt létünkben osztozandók*; mert ha nincs Hunnia határi közt hazánk, egyebütt e földön többé sehol sincs ... Ha a magyar veszti ügyét, veszti mindenét, veszti létét; a többi pedig, ha ügyé; ben nem sikerül, nem veszít semmit, de csak szárnya szegetik, körme vágatik, hogy másét ne ragadja.”¹

S néhány esztendő múlva fölhangzik br. WESSELÉNYI MIKLÓS-nak, az akkor már Ausztriába száműzött „polgári elhunytak is sírja mélyéből emelkedő szava”.² Széles történeti, politikai és népszichológiai háttérből vizsgálja Kelet-Európa nemzetiségi kérdését. Eredménye: végromlás fenyegeti a monarchiát a szlávok felől; s ez a veszedelem a birodalom egyik országára sem oly súlyos, mint éppen Magyarországra nézve. A fajmagyarság stratégiai helyzete olyan, mint a völgybe épült váré; felette a körülete lévő hegyek uralkodnak, melyeknek löszerei a várat bármikor semmivé tehetik. „Mind védő, mind megtámadó hadi mozgásokra épen azon része valóban alkalmas honunknak, melyet majd egészen szlávok s résziben oláhság lakja.” S ennek a legszerencsétlenebb földrajzi helyzetben élő magyarságnak lelkét százféle viszály szaggatja szét. Nincsen kötőszó, amely az ellenkező elemeket egyesítené. „Csak egy van, miben a magyaron kívül a többi itt lakó népek nemzeti, vallási s polgári helyzetök különbségei mellett, s azoknak dacára csaknem mind megegyeznek s egye; sülnék. És ez: – oh fájdalom és keserv! – a magyarok iránti idegenkedés s nagyrészt gyűlölség ... Állításuk szerint honunk örökjük, s őket illeti, mi bitorlók vagyunk.” És WESSELÉNYI pesszimista lelke a nemzetiségi aspirációk hideg boncolása alapján már maga elé idézi az Alföld síkjára zsugorított *trianoni Magyarország* csonka testét: „Horvát- s Tótországot az egyik, az úgynevezett tót vármegyét pedig egy más alkotandó szláv álladalom kiegészítő részévé szánván, *minket magyarokat honunk közepén azon*

¹ U. o. 101., 103. 1.

² Br. WESSELÉNYI MIKLÓS: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Lipcse. 1843. 3. 1., majd 250. sk. 11.

részre szorítva, melyet tisztán magyarok laknak, egy kis tartományocskává szigorodva – megengednének létezni, vagyis tengődni. A szláv követelők mellett, túl az oláhok akarnak pörbe idézni, s örökösödési jognál fogva Erdélyt s Magyarhon oláhlakta részeit venni el tőlünk.”¹

A reformkorszak magyar politikájának tehát már fő-tengelye a nemzetiségi kérdés, még pedig a legvégső következményekig elgondolva, melyeket néhány év múlva a vilá-gosi katasztrófát követő abszolutizmus, majd erre egy fél-század multán az 19184 összeomlás történeti fúriája a leg-kegyetlenebbül levont. A nemzetiségi kérdés, mely már a XVIII. század végétől a lelkekben lappang, az 18254 s a következő országgyűlések nyelvtusájával vesz mind nagyobb és hirtelen lendületet. Csak néhány a múltba merengő konzervatív magyar államférfiú van, aki az egész nemzeti-ségi mozgalmat pusztá divateszmének, olyan múló jelenség-nek nézi, amilyen néhány évtizeddel azelőtt a világpolgá-rius irányzat extravaganciája volt.² A nemzetiségek a har-mincas-negyvenes években az újságcikkek és röpiratok egész pergőtűzet zúdítják külföldön a gyűlölt magyarságra, hajszálig ugyanazon érvek fegyvereivel, melyeket a XX. század elején s a világháború tragédiája közepett forgattak ellenünk. Tüzetesebben vesszük most szemügyre ezeket a fegyvereket, bár úgy látszik, mintha ez a vizsgálódás tár-gyünk területének csak a periferiájára esnék. Azonban a mélyebbre tekintő szem azonnal láthatja, hogy *a nemzetiségi problémának legbővebb forrása és legfontosabb oldala éppen kultúrpolitikai természetű s a legszorosabban össze-forr a középiskolák kérdésével*’ A nemzetiségi öntudat, sajátos népegyéniség s politikai aspiráció felébresztője s fanatikus ápolója ugyanis *a nemzetiségi intelligencia*. Ez a műveltebb réteg pedig elsősorban a *gimnáziumban* nőtt feL Majd a részletekben látni fogjuk, hogy amint a gimnáziumok és akadémiák magyar ifjúsága volt a legbuzgóbb híve kezdettől fogva a magyar nemzeti gondolatnak és nyelv-nek, melyek ápolására ifjúsági irodalmi körökbe tömörült, hasonlókép a tót, szerb és oláh gimnáziumi és akadémiai

¹ U. o. 261. 1.

² Ezek SZERENCZY ISTVÁN személynök szavai az 18404 országgyűl-ésen. Neue Croquis aus Ungarn. Leipzig. 1844. II. 114. lap.

fiatalság rajongott legelőször s a legtúlzóbb módon a maga nyelvének, történetének és kultúrájának értékéért, melyet minden fölött állónak hitt. Majd tüzetesen látni fogjuk, hogy a felvidéki gimnáziumok, főképp a pozsonyi, lőcsei és selmeci evang. líceum, voltak azok a fészkek, melyek szárnyukra bocsátották a szláv nemzetiségi eszme fanatikus apostolait, akiknek egyenes szellemi, sőt vérbeli leszármazói azok a férfiak, akik 1918 őszén a túrócszentmártoni tót nemzeti tanács határozatával a keresztes hármas halmot az ezeréves magyar címerből kitörölték. Hasonlóképp a balázsfalvi gör. kath. gimnázium volt az a szellemi tűzhely, ahonnan az oláh nemzetiségi öntudat és elszakadási törekvés Erdély mai tragikus sorsának útjára kiindult.

A nyugati civilizáció és az ázsiai barbárság küzdőtere sok századon keresztül Magyarország. A tatár- és törökvesz, a folytonos szabadságharcok meggritkítják népességét. Új gyarmatosok települnek az országba, akiket a csekély számú magyarság nem tud beolvasztani. A magyarság a jövevényeket ugyanolyan jogokban részesíti, sőt sokszor nagyobbakban, pl. a szászokat s a szerbeket, mint a saját fiait. Az egybeolvadás nagy akadály, hogy a magyarság és a sokféle nem-magyar néptömb csak topografiai lakik egymás mellett századokon át, de nem társadalmilag is: olyan nagy vallási, társadalmi-jogi és gazdasági különbségek választják el őket egymástól, amelyek a gyorsabb ütemű összeolvadást eleve kizárják.

A nyugati egységes nemzeti államoknak sokféle néptörzsből való kialakulását számos reális társadalmi tényező és folyamat már régen önkénytelenül és észrevétlenül megalapozta. Nagy része van ebben Nyugat industrializálódásának: a terménygazdaság mellett egyre növekszik a csere- és pénzgazdaság, ezzel fokozódik a forgalom és a köziekedés, meg a városi élet, a közös művelődés legbővebben bugyogó és egységesítő forrása. Mindez viszont végét veti a helyi és nemzetiségi partikularizmusnak, mert folyton egymáshoz közelhozza, keveri-gyúrja a különböző nyelvű embereket. Az élénk gazdasági és városi kulturális élet így észrevétlenül nagy szerves egységgé olvasztja az uralkodó fajtól elütő nemzetiségű és nyelvű néptömböket. A vér- és nyelvbéli asszimiláció Itáliában, Francia- és Spanyolország-

ban, Angliában önkénytelenül végbement, mielőtt még a nemzetiségek öntudatra ébredtek volna. Nálunk, a XIX. század elején is, elsősorban állattenyésztő és földművelő népnél, mely még a terménygazdaság fokán áll, a gazdasági és kulturális összeolvasztó történeti tényezők nem fejthetik ki erejüket. A köz jogi-politikai egységet sehogysem tudja nyomon követni a gazdasági, nyelvi s művelődési integráció, mint ahogy pl. a franciáknál vagy angoloknál, vagy ahogy az utolsó néhány század folyamán az Amerikai Egyesült-Államokban, melyeknek mozgékony gazdasági élete s angolszász alapkultúrája a maga felsőbbiségevel rövid idő alatt óriási néptömböket békésen asszimilált.

Ausztria a XVIII. század elejétől kezdve egységes politikai, gazdasági, nyelvi és művelődési egésszé akarja összekovácsolni a monarchiát, olyanfajta állammá, mint amilyen a másik nagy abszolút birodalom, Franciaország. De már egy századdal elkésett vele. S amikor a magyarság a XVIII. század végétől kezdve a maga országán belül ugyanerre a célra tör, már szintén megkésett: a békés, önkénytelen egybeolvadás történeti feltételei már hiányoznak. Az osztrák abszolutizmus MÁRIA TERÉZIÁ-ban, II. JÓZSEF-ben s FERENC-ben, bármily paradoxul hangzik, bizonyos fokú polgári demokráciára törekszik: a nemességgel szemben a városi polgárságnak s a parasztságnak, mint az állam produktív lakosságának, fogja pártját. De minél műveltebbé s iparosabbá válik a sokféle, főképp szláv nemzetiség, annál jobban ébred a maga sajátos nemzetisége öntudatára, politikai szempontból annál jobban centrifugális erővé tömörül s veszélyezteti a német hegemoniát.

Így van ez Magyarországon is. A tótság és oláhság alig vesz részt az állam alkotmányos életében, de a német polgárság sem, mert nincsenek, legfeljebb igen csekély számban, nemeseik. így nem folynak be az ország sorsának intézésébe. Mihelyt azonban a gazdasági és kulturális fejlődés magasabb fokára emelkednek s fokozatosan kitermelnek egy vékony rétegű nemzetiségi intelligenciát, amilyenül először a papság jelentkezik: azonnal igényt támasztanak a magyarsággal szemben a közigazgatás és az iskola nyelve iránt, sőt a vérmesebbek az állam jogi elkülönülés reményét is csakhamar kiszövik. A maguk nyelvén akarnak műve-

lődni és igazgattatni. A harmincas évek végén a harc már teljes erejében lángol.

Gazdasági és kulturális életünk két századdal elmaradt Anglia és Franciaország mögött. Ezek már kész, egységes, nagy irodalmi, művészeti, tudományos és gazdasági kultúrájú népek, amikor a XVIII. század végén előttünk is derengeni kezd a nemzeti állam gondolata. A nemzetiségi felszívódást, mint önkénytelen történeti folyamatot azonban a később meginduló tudatos beolvasztás már nem pótolhattá. Amikor a nemzeti öntudatra ébredés a magyarságnál bekövetkezik, akkor már a nemzetiségek is résen állnak. Fontos ideológiai tényező mind a magyarság, mind az itt lakó többi népek nemzetiségi vágyainak kibontakozásában a francia forradalom, mely az egyenlőség és a szabadság elvét az egyénekről a népekre is átviszi: minden nemzetnek joga van a szabadságra. Egy nép szabadsága pedig miben áll? Nemzeti sajátosságának érvényesítésében mind a maga országán belüli, mind a nemzetközi elnyomás ellen. NAPOLEON világhuralmi törekvése ezt a gondolatot az egyes kisebb nemzetek megnyerése céljából kihasználni iparkodik. A felvilágosodás kozmopolita irányban indul; de amikor eszméi a francia forradalomban megvalósulnak, nemzeti színezetet öltenek. Másrészt, mivel a felvilágosodás mozgalma a szélesebb tömegekre akar hatni, ez pedig csak a nemzeti nyelv útján történhetik, önkénytelenül mindenütt a nemzeti nyelv értékét propagálja. A francia forradalomnak a nemzetiségi eszme és öntudat terjedésére való hatását nálunk is korán észreveszik. „A francia ár visszavonulta után – mondja GOROVE ISTVÁN – határozottabban látjuk a nemzetiségeket előlépni, s feledékenyebbnek a kort az emberi, világpolgári, mint a hazafi jogok eránt.”¹

A nemzeti eszme csakhamar megtalálja a maga nagy theorétikusát a francia rabiga alatt görnyedő németség közepett is HERDER utódain, a romantikusokon kívül, FICHTÉ-ben. FICHTE példája kitűnően szemlélteti, hogyan csap át hirtelen a LESSING-GOETHE-féle vilámpolgáris, uni-

¹ GOROVE ISTVÁN: Nemzetiség. 1842. 2. 1. HODZSA a szláv nemzetiségi mozgalmak föllendülését arra vezeti vissza, hogy a legtöbb szláv törzs résztvett a napóleoni drámában s tudatára ébredt jelentőségének. Der Slowak. 1848. Prag. 38. 1.

verzalisztikus felfogás a nacionalizmusba, hogyan születik meg a francia elnyomás hatása alatt a német nemzeti öntudat, mely a Kelet felé lakó kisebb népek számára is csakhamar mintául szolgál. FICHTE még 1805-ben a *Gvundzüge des gegenwärtigen Zeitalters* c. munkájában ezt kérdezi: „Melyik hát az igazán művelt keresztény európeér hazája?” S a felelet így hangzik: „Általában Európa, különösen az az állam bármely korszak folyamán Európában, amely a kultúra magaslatán áll... És ebben a világpolgári felfogásban tökéletesen megnyugodhatunk az államok tevékenysége és sorsa felől, mind a magunk, mind utódaink számára, egészen az idők végéig.” Ugyanez a kozmopolita FICHTE már 1808-ban a nacionalizmus lánglelkű prófétája, aki az emberiségnek a felvilágosodástól kifejlesztett univerzalisztikus felfogásából most szervesen kifejleszti az egyes népegyéniségek, nemzetek sajátos örök jogát. Az emberiségnek, mondja a *Reden an die deutsche Nation*-ban, az a rendelkezése, hogy a benne rejlő erőket kibontakoztassa. Mivel pedig az örök isteni világterv szerint az emberiség mindig egyes nemzetekben jelentkezik, ezek csak úgy vihetik előre az általános emberiség ügyét, ha egyéni sajátosságuk szerint fejlődnek. Az egyes ember is a múltó léttel szemben csak úgy számíthat örökkévalóságra, ha nemzete fennmarad s örökkévaló. Ezért késznek kell lennie a halálra is, csak hogy nemzete élhessen. Próféta hangon dörgi oda FICHTE a németeknek: ti el nem tűnhettek a népek sorából, mert az emberi történet menete számára nélkülözhetetlenek vagytok. Nem egy népről, a németiségről van itt szó, hanem az egész emberiség érdekéről. *Minden nemzetnek, mely a kultúra hordozója, joga van élni, sőt kötelessége.*

Az egyes, a nemzet és az emberiség viszonyát így felfogó FICHTE-féle filozófia, karöltve a német nemzeti romantikával, nem csekély hatással van a többi nemzetre is, így a cseh és a tót ifjúságra, főképp evangélikus papjelöltekre, akik a német egyetemeken tanulnak s a század tízes-húszas éveiben szemtanúi a német egyetemi Burschenschaftok hazafias lázának, mely már akkor a nagynémet egységért ég. Az ő lelkükben viszont lángot fog a nagy szláv egység gondolata, melynek keretében a kis szláv népek kibontakoztathatják nemzeti egyéniségüket és energiáikat. E gon-

dolat erejét csak növeli a SÁNDOR cártól megindított erélyes nagyszláv propaganda is.

Így mind a művelődési és gazdasági reális történeti feltételek, mind az eszmeáramlatok, mint ideológiai tényezők, egyaránt közreműködnek abban, hogy amint a XVI. és XVII. századot a vallásháborúk, a XIX. és XX. századot a nemzetiségi küzdelmek töltésük be. Európa térképén Keleten a történeti államok helyébe nemzetiségi államok akarnak lépni. Nagy történelmi paradoxon támad: amikor a gőz és a villamosság századában a népek közti távolság elenyészlik, nem is sejtett közlekedési és forgalmi gyorsaság fejlődik, amely a népeket egymáshoz külsőleg a legközelebb hozza, ugyanakkor a nemzetiségi eszme lelküket egymástól jobban elszakítja és elfalazza, mint valaha. A technika unifikálja a népek külső életét, kiegyenlíti és elszínteleníti különbségeiket, átlagos européizmust teremt közöttük: de ugyanakkor a nemzetiségi öntudat és ebből folyó hatalmi aspiráció, minden külső egyformásodás ellenére, mind erősebben izzik a népek lelkének mélyén, és a gyűlölet villáma, mihelyt alkalom van rá, azonnal kicikázik.

Magyarországon a nemzetiségi kérdés akkor vesz nagyobb lendületet, amikor az államalkotó és politikailag uralkodó magyarság a holt latin nyelv helyébe a törvényhozás, a közigazgatás és az iskolák nyelvét a magyart iparkodik emelni (I. köt. IV. Rész.). E törekvés már az 1790-~~18~~ országgyűlésen némi eredménnyel jár; 1805-ben még nagyobb siker. A nemzetiségi eszme azonban a XIX. század elejétől Európában; szerte a többi népnél is uralkodóvá válik és így a soknyelvű Magyarországon a húszas évektől kezdve az egységes nyelvű nemzeti állam kiépítése mind nagyobb akadályokba ütközik, melyeket a magyarság, az Ausztria; való kapcsolatnál fogva is, fokozatosan csak a legnagyobb erőfeszítéssel és súlyos megrázkódtatások árán tud elhárítani. A nemzetiségi mozgalom mind a tótoknál, mind a horvátoknál; szerbeknél, mind az oláhoknál már lényegében megvolt, amikor a latin nyelv még mint *lingua Publica* a század elején teljes erejében virágzott. A magyar nemzetiségi eszmével a többi nemzetiségek öntudatra ébredése párhuzamosan fejlődött. Ezek éppúgy benn voltak az európai koráramlat sodrában, mint a magyarság. A latin

nyelvet ezek is éppúgy bilincsnek érezték nemzeti energiáik kibontakozásában, mint a magyar. Egy ideig csak azért ragaszkodtak hozzá, hogy a magyar ne juthasson diadalra, mint az ország közdolgainak hivatalos nyelve.

A magyarság, mint államszerző és államfenntartó faj, az *államegység* nevében követeli a maga nyelvének minden téren való érvényesülését. Az ittlakó nemzetiségek ellenben fölvetik a kérdést: *vajjon joggal uralkodó faj-e a magyar az országban*- Valóban megvan-e erre a sokat hánytorgatott történeti joga- Feljogosítja-e a hegemoniára a többi népfajok együttességével szemben viszonylag csekély száma- A nyelvtusában vagy nyelvpatvarkodásban (így nevezték ekkor a nemzetiségi kérdést) erősen érezteti hatását a német romantika, FICHTE és HEGEL nemzetiségi elmélete és történetfilozófiája is: *Vajjon a magyarságnak megvante az a magasabb kultúrája, melynek jogcímén a többi nemzetiséget elnyomhatja s így kultúrfölénye alapján az emberiség általános fejlődését előmozdíthatja*-

A harmincas évektől kezdve a külföldön, főképp Lipsédben, gombamódra szaporodó nemzetiségi röpiratok, hírlapi és folyóirati cikkek e kérdésekre természetesen határozottan tagadó választ adnak. Részint filozofálva, részint az erőszakos magyarosítás egyes eseteit boncolva, kimutatni iparkodnak, hogy a magyarosítás ellenkezik a népek természeti jogával, a XIX. század szellemével, az állam boldogságával, sőt magukkal a tételes magyar törvényekkel is. Ezért viszik panaszaikat a népek nemzetközi fóruma elé.

Vizsgáljuk meg most sorban az imént fölvetett kérdéseket, amelyeknek megoldási módjai adják meg a háttérret annak megítéléséhez, vajjon milyen szerepet játszott az iskola nemzetiségi szempontból az ország ekkori életében- Jobbról és balról milyen művelődési szerepet szántak neki-

A magyarság a maga egységesítő, koncentráló nyelvi beolvasztó tudatos törekvését a század elejétől kezdve elsősorban az *államegység* gondolatával igazolja. Jól érzi, hogy a nemzetiségi mozgalom nem csupán jogegyenlőségi, hanem hatalmi, uralmi törekvés is: a nemzetiségi területeknek nyelvi

elszigetelését követni fogja csakhamar a nemzetiségi alapon való állami tagozódásra való törekvés is, melyet a szomszédos kis államok és ezek nagy protektora, Oroszország, támogatni fog. Mi lenne az országból, ha ezt a benne lakó népfajok a maguk érdekei szerint darabokra széttépnék-Egység nélkül nem állhat fenn semmi, sem a természetben, sem az ember történeti-szellemi világában. Ezt az egységet csakis a közös alkotmány, törvény s nyelv biztosítja, mely utóbbi a nemzeti művelődés egyedüli eszköze. „Fölbredvén a magyar nemzet, mindenekelőtt nemzetisége biztosítása körül fáradsa kötelessége. Nemzetisége teszi az álladalom talpkövét; vele együtt fennáll s elenyészik az álladalom. A magyarok szerzik e hazát, s létre hozzák benne az alkotmányt. A magyarok jelleme tükrözött mindig vissza honunk történeteiben. Szóval nem állhat fenn összeségében országunk, ha nem ápoltatik, erősítetik s terjesztetik benne a magyar nemzetiség. Ez az *egység* eszközzésére elkerülhetetlenül szükséges. A ki tehát valóban szereti a hazát, s azt gyöngíteni s veszélyeztetni nem akarja, az a magyar nemzetiséget nem ellenzeni, hanem támogatni köteles, bár áldozatba is kerüljön.”¹

De hisz így van ez az egész világon, más államban is. A nyelvi küzdelemben a népek ennek a természeti törvénynek engedelmeskednek: valamennyi állam anyagi és szellemi téren kikerekülés, szilárd kötelék után törekszik, mely az egyes részeket egybekapcsolja, hogy szét ne essenek. Mivel ehhez egy uralkodó akarata nem elég tartós, s a válás, a szabadságszeretet nem elég szilárd: a legegyszerűbb eszköz erre a *nyelv*. így formulázza meg állampszichológiai alapon 1844-ben a GR. THUN LEÓ szláv politikájával vitatkozó PULSZKY FERENC a népek nyelvexpanziójára vonatkozó törvényszerűséget s mindjárt az európai államoknak korabeli példájával meg is világítja: „Ezért terjesztik a franciák nyelvüket Elzász-Lotaringiában, az angolok Walesben, Canadában és Felső-Skóciában; ezért nyomja el Hollandia az ölében élő csekély francia elemet; ezért kell Schleswiget danizálni; ezért akarják a németek Észak-Schleswiget germanizálni; ezért kell a cseheknek és lengyeleknek Csehország

¹ BÉKESY PÁL: A nyelvbéke Magyarországon. Lőcsén. 1843. 8. 1.

szágban és Galíciában a német hatalmi fölénynek engedniök; ezért folyik németül a jogszolgáltatás és a belső közigazgatás németül mindenütt, ahol szláv törzsek Ausztria és Poroszország sasának szárnyai alatt laknak. A szlávok alkalmazkodnak ehhez a természeti törvényhez, legalább így olvassuk az Augsburger Allgemeine Zeitungban, amely oly nagy kedvvel támadja Magyarországot, hogy ez a születéseket, házasságokat és haláleseteket az országban mindenütt magyáruul tartatja számon, de egy panaszos szava sincs sohasem Isztriának és Dalmáciának, Karintiának és Krajnának, Cseh- és Morvaországnak, Galiciának és Bukovinának német hivatalos nyelve ellen.”¹ „Mivel Európában – mondja egy másik rendkívül magas színvonalú munka anonym szerzője – egy önálló ország sincs, hol az összes népesség kivétel nélkül akár egy származású, akár egy nyelvű lenne: ezért Európának bármely országában a nemzetegység csupán politikai egységen alapulhat, azaz nemzeti egységen nem érthetni mást, mint *álladalmi egységet*. Ezen utóbbi szónak fogalma pedig igen egyszerű, noha megvalósítása oly nehéz, hogy még eddig, ahol csak valósított, majd mindenütt egy-egy forradalomba és tömérdek embervérbe került.”²

SZÉCHENYI nem győzi hangoztatni, hogy e sokfajú és nyelvű országban csakis a magyarság lehet az a középpont, amely körül a modern Magyarország kikristályosodhatik. Elismeri, hogy több népfajunk künn lakó testvérei magasabb civilizáció részesei; „mi ellenben, mint már Árpád-kezde rakni szabad szerkezetű alkotmányunk örökösei, azon elsőbbségnél fogva állunk fölöttetek, hogy *csak mi képezhetjük Magyarországnak azon középítő pontját, mely körül Ti egyesülhettek.*”

A magyar hegemonia hívei elsősorban a *történeti jogra* hivatkoznak: a magyarság szerezte a hazát, ő védelmezte meg mindmáig határait, az ő nyelvének kell tehát uralkodnia. Egy hegelianus röpirat szerzője arra utal, hogy a népszellem lényegét az állam történeti alapjai határozzák meg,

¹ FR. v. PULSZKY: Die Sprachfrage in Ungarn. 1844. Az Ungarische Tabletten (Leipzig, 1844. 200. 1.) c. könyv függelékében.

² *Quodlibet*. Lipcse. 1845. 24. 1.

³ Hunnia. 117. 1.

a politikai reformok csakis történeti alapon vihetők végbe.¹ A történet pedig ezer esztendő óta a magyarság javára szól. A latin helyébe a magyar lépjen az új nyelvtörvények értelmében, a magyar nyelv további terjesztése csak szellemi eszközökkel, kultúrával menjen végbe. Abban a kérdésben, vajjon melyik legyen az állam nyelve, a magyarság felfogása szerint „a *História* áll elő egyedül érvényes bíró gyanánt, felmutatva a múlt századokat, felmutatva magát a közösen leélt állami életet, a múltat és jelent, mint *historiai tény*, mely békeszerető polgárok előtt e tárgyban az okok legmeggyőzőbbike.”² Az államnak nemcsak joga, de legszigorúbb kötelessége az egyszer már megállapított köznyelvnek az állam határai közt való terjesztése. Ezt a nyelvet az állam minden polgárának tudnia kell. Ezért az állam köteles arról gondoskodni, hogy erre a nyelvre a felnövekvő nemzedékek taníttassanak. Az állam e kötelessége elvileg abból folyik, hogy nem az ember van az államért, hanem az állam az emberért: az ember boldogsága a cél, az állam csak eszköz. Az ember boldogulása pedig csak úgy érhető el, ha az állam nyelvét ismeri; az embernek tehát joga van az államtól a köznyelvben való oktatást megkövetelni. Ezt az észjogi dedukciót az az okoskodás tetőzi be, hogy mivel tapasztalás szerint igen sokan az állam polgárai közül maguktól a köz; nyelvet nem sajátítják el, tehát „a statusnak, ha rendeltetését be akarja tölteni, nem szabad elnézni, hogy a *vis inertiae* ily roppant tért nyerjen az álladalomban, hanem magának kell közbenjárulni, és a társadalmi célnak alapeszközét: a statusnyelvnek általános ismeretét *közoktatás* által mihamarabb előteremteni.”³

A nemzetiségek viszont a maguk nyelvét szintén a történeti jog alapján védelmezik: a horvátok, tótok, oláhok már itt voltak e hazában, amikor a magyarok bejöttek. A romantika ekkor teremti meg a Szvatopluk-féle tót s a Trajanusiféle dákoromán történeti mitológiát. „Vajjon

¹ Patriotische Phantasien eines Ungars. Ein Wort zur Zeit. Wien und Leipzig. 1843. 10. 1.

² *Quodlibet*. 1845. 20. 1. Hasonlóképp STEPHAN PRELICK: Blicke auf Ugarns Zustände vom Standpunkte der ungarischen Sprache. Ofen. 1841.

³ U. o. 21. 1.

nincs-e nekünk szlávoknak – kérdi HODZSA – a szép dunai országra történetileg igazoltabb igényünk, mint nektek magyaroknak? Mi voltunk a régebbi birtokosok, ti pedig rablók vagytok – ez a ti történeti jogcímetek. Kitorhethet most a harc, mert ti így akarjátok, de ha ti maradtok alul, ki áll jól érte számatokra, hogy nem ugyanolyan mértékkel mérnek majd nektek, mint amellyel most ti mértétek. Es pedig mindent a világos történeti jogcímen: ma nekem, holnap neked. A történet Isten világtörvényszéke s az Isten előtt ezer esztendő csak annyi, mint egy nap.”¹ így fűjják szét a nemzetiségek a magyarság ezeréves történeti jogát a hegeli szóval: *Die Geschichte ist Gottes Weltgericht*.

Legsúlyosabb érvük kétségtől a *magyarság csekély száma* a nemzetiségi nép tömbök együttesével szemben. Ezt a számot természetesen a valóságosnál is mindig kisebbnek, iparkodnak feltüntetni.² A kérdés jelentősége megkívánja, hogy legalább futó pillantást tegyünk az ország népességének történeti statisztikájára. A pragmatika szankció korából való, 1720-ban végrehajtott összeírás alapján a követező kép tárul elénk: a két és fél millió lakosságból magyar volt 1,160.000 (46%), német 338.000 (13%), tót-rutén 455.000 (17.8%), szerb-görög 109.000 (4-2%), oláh 490.000 (14%). Ez után következnek a tömeges bevándorlások és nagyarányú betelepítések a XVIII. század folyamán, amikor Magyarország szinte azt a szerepet játssza Európa népeire nézve, mint a XIX. században Északamerika. Csupán 1763-1771-ig 20.000 német telepszik le a Bánátba, 20.000 a Bácskába, 1782-1786-i 40.000 német özönlik a Bácskába, s ezután hosszú ideig évenként kb. 30.000, úgyhogy korlátozni kell a betelepülést. Nemcsak a török elől a Felvidékre szorult magyarság, de a tótság is nagy tömegekben ereszkedik alá a domb; vidékre és az Alföldre, helyükbe cseh-morvák, rutének és zsidók húzódnak. Az 1690-ben a Délvidékre települt szerbek

¹ M. M. HOIZA: Der Slowak. Prag. 1848. 20. 1. L. még 5. *Hr Apologie des ungarischen Slawismus*. Leipzig. 1843. 25. 1.

² L. M. SCH: Der Magyarismus in Ungarn. Leipzig, 1834. 20. 1. Dr. Ungarn als Quelle der Befürchtungen und Hoffnungen für Oesterreichs Zukunft. Leipzig, 1845. 24. 1. TH. VILÁGOSVÁRY: Der Sprachkampf in Ungarn. Agram. 1841. 33. 1.

³ A. ITAY JÓZSEF: A magyarság fejlődése az utolsó kétszáz év alatt. 1905. 8., 12. 1.

új rajokkal erősödnek. Viszont a fanarióták sanyargatása elől hatalmas csoportokban özönlik Erdélybe, innen Kelet-Magyarországba az oláhság, melynek száma a XVIII. század folyamán éppen megnégyszereződik.¹ Az ország demográfiai arculata teljesen megváltozik: amikor 1785-ben JÓZSEF császár elrendeli a népszámlálást, már Magyarország lakossága a hat évtizeddel azelőtti két és fél millióval szemben a világ meglepetésére, majdnem nyolcmillióra rúg, annyira, mint az akkori Anglia népessége. Az óriási bevándorlás következtében a magyarság arányszáma tragikusan eltolódik: 2,320.000-re, tehát 29%-ra csökken az 5,680.000-nyi, *7l'ctra* emelkedő idegenajkúakkal szemben. A városok, nagyobb községek, mint a kultúra gócpontjai, túlnyomóan nem-magyar többségűek. A magyarságnak számaránya ezeréves történeti élete folyamán soha sem volt oly kedvezőtlen, mint a XVIII. század végén. A lenni vagy nem lenni problémája sohasem fenyegette oly végzetesen, mint akkor, amikor 1790 táján magafenntartási ösztöne végre nemzeti öntudatra ébreszti. Az ekkor meginduló nemzeti megújulás, a politikai tudatosság, nemzeti irodalom s műveltség fölserkenése a magyarság számarányát egy félszázad alatt bámulatosan följavítja, egészen addig a pontig, amelyen 1720-ban, a nagyarányú bevándorlás megindulása előtt állott. FÉNYES ELEK statisztikája szerint ugyanis 1840-ben a magyarság száma már 12,880.000 lélekből 4,812.759-re rúg, tehát az összlakosságnak ismét 46%-ára, úgy, mint a pragmatika szankció korában.² Hogy ez az adat megbízható, azt igazolja az abszolutizmus korában, 1850-ben, a magyarság iránt nem a legjobb akaratú végrehajtott népszámlálás, mely szerint 44.2% vallotta magát magyarnak, tehát a lakosságnak majdnem a fele.

Eszerint a XIX. század első felében, a magyarság nagy erőgyűjtő reformkorszakában, a nemzetiségi eloszlás a magyarság javára elég hirtelen átalakul: a magyar faj géniuszának beolvasztó ereje azóta sem mutat ekkora lendületet. A magyarságot támadó nemzetiségi iratok erről nem akarnak tudomást venni: a külföld előtt váltig hangoztatják még

¹ U. o. 15. JANCsó BENEDEK: A román nemzetiségi törekvések története. I. 1897. 760. sk. 11.

² FÉNYES ELEK: Magyarország statisztikája. Pest. I. köt. 1842.

a negyvenes években is, hogy a magyar ajkúak száma az összes lakoságnak alig egyharmada; még ekkor is a század elejéről való SCHWARTNER-féle elavult statisztikát idézik. A külföld fülében a lázító érv jól hangzik: hárommillió magyar „eine *grande Nation* von drei Millionen”, mint gúnyosan hánytorgatják, erőszakkal akar elnyelni hét millióra rúgó idegenajkú néptömböket. Ezt az argumentumot a bécsi udvar fedezte fel még a XVIII. század végén: IZDENCZY az államtanácsban a magyar országgyűlésnek azzal a követelményével szemben, hogy a közdolgok nyelve a magyar legyen, úgy érvel, hogy hat milliónyi nem-magyar nemzeti-séggel szemben csak kétmilliónyi magyar anyanyelvű lakos van, tehát a magyarság számát a nem-magyaroké háromszorosán fölülmúlja, ezért nem lehet Magyarországon az államnyelv magyar.¹ Ugyanígy okoskodik a cseh nyelvet különben annyira pártoló KOLLOWRAT évtizedek múlva is, amikor a magyar nyelv kérdése újra a magyar politika tengelyébe kerül: nem szabad a magyar nyelvet a monarchia többi népének kárára terjeszteni, a közigazgatásba s az iskolákba bevinni.² Ettől az okoskodástól hemzseg, különféle változatban, valamennyi magyarelles támadó irat egészen az 19184 katasztrófiáig. A bécsi udvar a magyar nemzeti állam kiépítése ellen nemcsak hivatalos úton gördit ezerféle akadályt, hanem titokban a XVIII. század végétől kezdve folyton lázítja a nemzetiségeket is a ma-

¹ A magyar nyelvnek a közigazgatásba és az iskolákba való bevitele „nagyon sértené – mondja IZDENCZY 1790-ben államtanácsi votumában – a magyar örökös tartományokban lakó horvátokat, szlavónomkat, illyreket, németeket, tótokat, rácokat, oláhokat és rusnyákokat, kiknek száma a magyarokét hasonlíthatatlanul fölülmúlja. Ez volna a legkényelmesebb eszköz arra, hogy a többi nemzeteket a magyarok ellen a legnagyobb mértékben föllázzítsuk. A latin nyelv 1000-tól II. Józsefíg a magyar királyságban hivatalos nyelv volt, amiért a jövőben is ennek kell lennie”. „Ez az újítás veszedelmes és bizonyára nagyobb izgalmat okozna, mint amelyet a német nyelv bevezetése okozott a magyar királyság nem magyar lakosainál, akiknek száma a magyarokét háromszorosán felülmúlja.” L. SZEKFÜ: *Iratok*, 220, 225. A monarchia szlávjairól már 1804iben megjelenik egy kimerítő etnográfiai munka, mely a szlávok számát még egyszer annyinak mondja a monarchiában, mint amennyi a többi nemzetiség együttvéve: Versuch über die slawischen Bewohner der österreichischen Monarchie. Wien. 1804. 3 kötet.

² SZEKFÜ: *Iratok*, 542 sk. 11.

gyarság ellen; az osztrák államférfiak a nemzetiségek magyarellenes érveinek a legbuzgóbb kovácsai. Az osztrák politikai irodalom is kifogyhatatlan a magyarság ellen intézett támadásokban, állandóan a magyarság csekély számát hánytorgatva.¹ Pedig ez a szám akkor, amikor a nemzetiségek természetes nyelvi jogait egyáltalában nem sértő nyelvtörvények fokozatosan életbelépnek, már majdnem akkorára emelkedik, mint az összes többi sokféle nemzetiségé együttvéve.

A magyarság ellenfelei okoskodásukban arról is mindig megfélekednek, hogy a magyarság földrajzi helyzeténél fogva minden nemzetiséggel szemben úgyszólván teljes tömegével, egy tömbben áll: ellenben a nem magyar nemzetiségek nyelvi és faji szempontból sok kisebb részre vannak bontva, földrajzilag sem egységes tagozódásúak. Az egységes magyar tömbbel, mely sokfelé kiágazik és beékelődik a nemzetiségi vidékekbe, a nemzetiségek jórésze közvetlenül érintkezésben volt. Melyik nyelv lehetett volna tehát a közvetítő nyelv nagyobb joggal, mint a magyar. „Az Északamerikai Egyesült-Államokban pl. sokkal többre rúg a nem angol anyanyelvűek száma (csak német anyanyelvűt majdnem 9 milliót mutat ki az amerikai census), mint Magyarországon a nem magyaroké s még sincs nemzetiségi kérdés, mert az állam nyelvét úgyszólván mindenki beszéli. Ha a mi nemzetiségi bevándorlóink nem a XVIII. században vándoroltak volna be, amikor még latin volt a hivatalos nyelv, hanem a XIX. század második felében, bizonyára nálunk is hasonló lett volna a helyzet, mint az Egyesült-Államokban, habár a magyar nyelvnek nincsenek olyan terjeszkedési lehetőségei, mint az angol nyelvnek Amerikában, ahol nemzetiségi tömbök nincsenek, hanem mindenütt csak nemzetiségi kisebbségek; mégsem kicsinyelhető az a szerep, melyet a magyar nyelv mint közvetítő

¹ L. pl. a *Revue österreichischer Zustände* 1843. évf.-ban: Magyaren und Illyrer; 1845. évf.-ban: Denkschrift der Deutschen und Slaven in Ungarn wider die Magyaren. MICHAEL KUNITSCH: Reflexionen über die Begründung der magyarischen Sprache in Ungarn. Agram, 1833. AUGUST ULLRICH; Die Ungarn, wie sie sind. Berlin, 1831. Kritische Noten zur magyarischen Journalistik. Gesammelt von einem orthodoxen Patrioten. Leipzig, 1842.

nyelv és mint az integer Magyarország állami egységének biztosító betöltött.”¹ A XIX. század elejétől kezdve a latin mint közvetítő nyelv mindinkább anakronizmussá vált. Vajjon nem a magyarnak volt-e legtöbb jogcíme arra, hogy helyébe lépjen-

A német romantikus történetfilozófia nyomán a nemzetiségek anonym iratai (nyílt sisakkal nem igen mernek még küzdeni) a magyarsággal szembeszegezik a kérdést: van-e *a magyar fajnak olyan felsőbbeséges kultúrája*, rejlik-e a magyar népegyezésben az egész emberiségre nézve olyan nagy sajátos érték, amelyből jogot meríthet arra, hogy a vele együtt lakó többi népre a maga nyelvét rákényszerítse és szellemi bélyegét rányomja-

S megindul a törökvész, az osztrák gyámság és belső háborúk miatt elmaradt magyar kultúra kegyetlen boncolása. „Magyarország – mondja egy horvát röpirat 1832-ben² – a kontinens legismeretlenebb országainak egyike. Általában csak annyit tudnak róla, hogy szabad alkotmánya és pompás tokaji bora van, de politikai és gazdasági életének részletei felől a külföldi homályban van. Két dolog szigeteli el ezt az országot Európa többi országától: a rossz utak és egy holt nyelv. Ezért nehezen hozzáférhető mind a test, mind a szellem számára. Most már török a követ *à la Mac-Adam*; s megszűnnek magukat egy quasi; latinnal kínozni, amelyből a paraszt semmit, s hitem szerint Cicero árnyéka is keveset ért. Ezért most már élő nyelvet akarnak behozni, nagyon okosan, csakhogy különös módon a legkisebb résznek, a lakosság egyharmadának

¹ KOVÁCS ALAJOS: Nemzetiségi erőviszonyok a történeti Magyarországon. Gr. Klebelsberg-Emlékkönyv, 1925. 621. l.

² Erinnerungen an die zum ungarischen Reichstag bestimmten Deputirten der Königreiche Kroatien und Slavonien. Von einem Alt-Kroaten. Aus dem Illyrischen übersetzt. Leipzig, 1834. IV. lap. – Magyar írók is keservesen panaszkodnak Magyarországnak a külföld előtt való teljes ismeretlensége miatt. Az európaiak – mondja az egyik – expedíciót rendeznek az északi sarkra, exotikus madarakat-bogarakat gyűjtenek s ha volna Ausztráliának alkotmánya, már külön tanszéket állítottak volna fel ismertetésére az egyetemeken – de Magyarországot nem ismerik. J. OROSZ: Terra incognita. 1835, Leipzig. VIII. lap.

nyelvét, valamennyi közül a legszegényebbet: a magyart.” Mennyivel ősbibb, gazdagabb, fejlődésképesebb a szlávok nyelve és kultúrája, mint a magyaroké! Ezek úgyszólván minden műveltségüket a szlávoknak köszönik. Nyelvük tele van szláv szóval, mert a gazdálkodást és a földművelést a szlávoktól tanulták. A magyarok büszkék, hogy a földművelésre vonatkozó szavaikat még Ázsiából hozták magukkal, pl. szántani, vetni, aratni, búza, gabona. De miért vették át a szlávoktól ezeket: széna, szalma, kalász, kasza, gereblye, borona stb.- Nem volt-e szükségük a föld művelése közben Ázsiában ezekre a szavakra- Az állandó letelepüléssel, civilizációval járó szavaikat is mind a szlávoktól kölcsönözték: ablak, pitvar, pince, kulcs, asztal, abrosz, ebéd, vacsora stb., stb. De a magyarok politikai élete, alkotmánya, amelyre oly büszkék, országuk beosztása, hivatalaik, törvényhozásuk, rákosi országgyűlésük mind szláv eredetű (király, nádor ispán, bán, vajda, udvarnok, pristaldus, megye, robot stb.). Az iparra vonatkozó szavaik is jórészt a szlávokból valók (mészáros, takács, gerencsér stb.).¹ Ha a szlávoktól kölcsönzött szavakat a magyaroknak vissza kellene adniok, aligha tudnának többé beszélni:

S Magyar a Slavis assumta vocabula cuncta
Reddiderit, certc nescit ille loqui -

énekli egy tót költő hexameterekben,² ugyanakkor, amikor

¹ CSAPLOVICS L: Was lernten die Slawen und Magyaren von einander- 1841. (A *Slawismus und Pseudomagyarismus* c. könyvében. Leipzig, 1842. 61-71. lk.) CSAPLOVICS-ot, ezt a nagyműveltségű, tót származású író, a *Társalkodó* (1840. évf., 102. sz.) ingerli fel, amikor azt írja hogy „a magyaroknak a kultúra dolgában szükségük volt a németekre, de sohasem a szlávokra, ezekre nem is fognak sohasem rászorulni”. Erre CSAPLOVICS be akarja bizonyítani, hogy az ittlakó szláv nép a magyarok bejövetele előtt már az európai kultúrában részes volt s ezzel a magyarságot éppen ő ismertette meg. (Századunk. 1841. évf., 3. sz.) Ezzel szemben az árvamegyei tót nemes, ZMESKÁL JÓB, azt iparkodik igazolni, hogy a magyar az északi szlávoktól alig tanulhatott egyebet, mint a *pálinkának*, ennek a szláv nektárnak, szavát és gyártását. (Századunk. 1841., 10. sz.) CSAPLOVICS erre ZMESKÁLI renegát tótnak bélyegezve, kifejti, hogy a Pálinkát a Felvidéken a zsidók gyártják, a magyarok meg inkább bort isznak.

² G. ROHONY: Palma, quam Dugonics, similesque Magyarí Slavíae Pipere attentarunt, vindicata. A *Der Magyarismus in Ungarn* című epés könyv függeléke. Leipzig, 1834. 76. 1.

már VÖRÖSMARTY hősméretű verseiben a magyar nyelv csodás gazdagsága pompázik.

A morva származású, de ideszakadt győri akadémiai tanár, DANKOVSKY GERGELY, etimológiai szótárt szerkeszt, hogy kimutassa a magyar nyelvészlet túlnyomóan szláv eredetét.¹ Jellemző a neohumanizmus görögrajongásának s a nemzetiségi filológiának kapcsolatára, hogy DANKOVSKY nagy faji lelkesülésében egy sereg munkában azt akarja kimutatni, hogy a görög nyelv a szlávnak nemes leánya, Homeros és Anakreon a szlávhoz még egész közelálló nyelven énekelt, Hellas istenei a régi és még a mai szlávoknál is élnek.²

A magyarság – hangsúlyozzák a szláv írók – nemcsak szavainak nagy részét, hanem kultúrájának alapvető lényegét is a szlávoknak köszönheti. Szláv papok nyerték meg a pogány magyarokat a keresztény európai kultúrának, szláv volt ADALBERT püspök, aki SZENT ISTVÁNÉ megkeresztelte. Egyszersmind szlávok voltak azok, akik ezt a kultúrát meg is védték. A rettenetes ozmán hatalmat szláv kar törte meg: SOBIESKI Párkánynál, a horvát SUBICH vagy ZRINYI Szigetnél, a szerb KNEZ vagy KINIZSI Kenyérmezőn, DUGOVICS TITUSZ Belgrádnál. Szlávok voltak azok is, akik a hírhedt ónodi országgyűlésen a lázadókkal szembe mertek szállni s békét tanácsolni, s ezt a tanácsukat vérükkel pecsételték meg. Szlávok voltak azok is, akik a magyarságiskolaügyét föllendítették, mint pl. a morva KOMENSKY (COMENIUS) sárospataki rektor, a pedagógiának Magyarországon és egész Európában a reformátora. De, ugyancsak szlávok azok, akik a magyar irodalmi és szellemi élet égboltján elsőrendű csillagokként ragyognak, akár mint köl-

¹ DANKOVSKY: *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum, e quo patefit, quae vocabula magyari e sua avita Caucasia dialecto conservant, quaeve a slavica, uti bohemica, carniolica, croatica, illyrica, polonica, russica, serbica, pannonica, vendica, valachica, porro a graecis, germanicis, italicis etc. adoptarint.* Pozsony, 1833. *Elenchus verborum Europaeorum cum primis Slavicorum magyarici usus.* Budae, 1825.

² *Urgeschichte der Völker der Slavischen Zunge.* Pressburg, 1825. *Matris Slavicae filia erudita vulgo lingua graeca.* Posonii, 1836-7. *Homerus slavica dialectica cognata lingua scripsit.* Vindebonae, 1829. *Die Gotter Griechenlands.* Pressburg, 1841. *Anakreon der fröhliche Grieche sang, vor 2370 Jahren griechischslavisch.* U. o. 1847.

tők, pl. a szlavóniai VITÉZ JÁNOS és JANUS PANNONIUS, a nagyszombati SMABUCUS JÁNOS; akár mint szónokok, pl. a trieni zsinaton VERANTIUS DUDICS; akár mint történetírók és geográfusok, pl. a krónikáíró THÚRÓCZI JÁNOS, BÉL MÁTYÁS, KORABINSZKY, KGLLÁR, SEVERINI, SZÁSZKY, WALASZKY; KOVACSICS, PRAY, RIBINY; vagy mint festők, pl. KUPECZKY s mások.¹

A hazai *németség*, bár sokkal szerényebben, szintén szorgosan vizsgálja, *vajjon mit köszönhet a magyarság a német kultúrának?* A nyugati műveltségnek évszázadok óta Magyarországra való közvetítését a maga érdeméül tudja be s erre a misszióra továbbra is igényt tart.² „Nem tagadhatjuk, hogy mostanáig a német műveltség, német tudás, német művészet volt még mindig irányadó nálunk, és hogy a műveletlenség homályából magunkat kiragadva, e téren az ösztönzést német befolyástól kaptuk. íróink még mindig német forrásokból merítik nézeteik legnagyobb részét, különösen teoretikus és elvi tekintetben. Ha tehát a német szellemi táplálék a nemzet törekvőbb elemei számára ilyen életszükséglet, nem kell-e örülnünk azon, hogy annyi sok német él hazánkban s megkönnyíti gyakorlatilag a kultúra közvetítésének munkáját? ... Magyarország tehát a legnagyobb mértékben igazságtalan, logikátlan és történetellenes felfogású volna, ha a bevándorolt németeket valaha másnak tekintené, mint hasznos és szívesen fogadott vendégeknek.”³ Elmagyarosításuk tehát értelmetlen: ennek maga a magyarság is kárát látná.

A hazai *németség* egy részét és a szlávástgot nyelvük védelme ezidőtájt bizonyos mértékig egy táborba tömöríti: együtt panaszkodnak a magyarok hálátlansága ellen, mely most nyelvüktől állítólag meg akarja fosztani őket, „Vajjon ez a magyarok hálája azért – kérdi közös emlékiratuk 1845-ben -, hogy a németek és szlávok Magyar-

¹ Der Magyarismus in Ungarn. 1834. 40-41. 1.

² Soll und kann die ungarische Sprache zur einzigen Geschäftssprache im Königreich Ungarn gemacht werden? Pressburg, 1810. 19-20. Das deutsche Element in Ungarn und seine Aufgabe. Eine Zeitfrage besprochen von einem Deutschungar. Leipzig, 1843.

³ Patriotische Phantasien eines Ungars. Ein Wort zur Zeit. Wien und Leipzig, 1843. 42. 1.

országot virágos kertté varázsolták, hogy városokat és falvakat, utakat és csatornákat építettek, hogy a kereskedelem, művészet és ipar föllendítésén szorgoskodtak, míg ti, magyarok, restül azokban a házakban nyújtózkodtatok, melyeket *mi építettünk*, azoknak a fáknak árnyékában, melyeket *mi ültettünk*, míg ti énekelve és vigadva az utcakon és tereken ödöngtetek vagy pipázva lovakat s más állatokat őriztetek s gögösen őseiteken járattátok eszeteket.”¹ A magyarban nincsen komolyabb művelődési vágy, hevesebb kultúrzsomjúság. Ezt a nemzetiségek a német-tót, másrészt a magyar vidékek tanulóifjúságának számával próbálják igazolni: az ország német és szláv vidékein kétszerakkora a lakosság sűrűségéhez mérten a tanulók száma, mint a magyar vidékeken. A német és a szláv paraszt vaislósos, történeti, mezőgazdasági tartalmú könyveket olvas, tűrhető készséggel ír és számol. A német és a szláv ifjú szorgalommal és kitartással szenteli magát valamely tudományszakra; ellenben a magyar Minerva a német és szláv aposztatákból kerül ki. A magyar ifjúnak német városokba kell jönnie, hogy kellő műveltségre tehessen szert. Művészt, ipar, gyár az országban csak ott található, ahol nemetek és szlávok laknak. „És ha a magyarok közt gyáriparosra bukkanunk, ez vagy nem született magyar, vagy pedig csizmadia (Tsiz'smenmacher).” A szláv és német földműves egyben kézműves is, télen fa- és fazekasmunkákat, bön, vásznat készít, vagy az ország északi és déli része közt kereskedik, míg ugyanakkor egész télen át a magyar fölkműves lustálkodik. Nem igaz, hogy a szláv csak azért szorgalmas, mert a földje silány; ahol jó földje van, ott is télen; nyáron folyton szorgoskodik. A magyarok búzáját is szlávok-németek adják el az osztrákoknak. így dolgoznak a „magyar kenyérevők”, ahogyan újabban gúnyolják az idegenajkúakat.² Egy német ilyen szavakat ad xéniájában a magyarok ajkára:

¹ Denkschrift der Deutschen und Slawen in Ungarn wider die Magyaren. Revue österreichischer Zustände. Leipzig, 1845. 65. 1.

² HORVÁTOVICS DOMOLJUB: Sollen wir Magyaren werden- Fünf Briefe. Karlstadt, 1833, 57. 1. ZSCHOKKE: Über die Magyarisierung der Slaven in Ungarn. 1821. – S. H.: Apologie des ungarischen Slawismus. Leipzig, 1843., 30. 1.

Industrie will nicht gedeihen, Handel ist nicht unsre Sache,
 Auch in Kunst' und Wissenschaften sind wir Männer nicht vom Fache.
 So in vielen andern Dingen müssen wir uns noch belehren,
 Eines nur verstehn wir gründlich – Schaafe wissen wir zu scheeren.¹

A nemzetiségi iratok a magyarságot a külföld előtt mint műveletlen, rest, fejlődésre képtelen, emellett büszke és hatalomvágyó, ázsiai étoszú népet iparkodnak feltüntetni, amelynek kultúrája, már ami van, mindenesztül *a* németség és szlávtság munkája. A magyarosító törekvéssel szembeszegezik *a magyarság, mint durva s műveletlen ázsiai nép erre való kulturális jogcímének hiányát*. Egy népnek – mondják – csak akkor van joga arra, hogy a történetben vezető szerepet játsszék, ha mélyebb *erkölcsU sége* van. A magyarság fennmaradását és terjeszkedését a *történetfilozófia* ilyen magasabb erkölcsi szempontja nem igazolja. Amikor az 1844-i országgyűlésen a büntetőtörvénykönyv megalkotása közben a Magyarországon elkövetett bűnesetek számának statisztikáját kimutatták, maga SZEÍ RENCSY személynök, az alsó tábla elnöke, terjesztette elő azt az adatot, hogy a legtöbb bűnöző a magyar fajhoz tartozik, a legkevesebb pedig a tót és a német rácéhoz. Ezt egyik magyar követ azzal próbálta igazolni, hogy a magyar sajátlag uralkodásra született. Ez az uralkodó-nemzeti öntudat és büszkeség annyira be van vésődve a magyar lélekbe, hogy a demokratikus Európa közepett valamennyi népet letörő hatalmi vágyában nemzeti dalként énekl:

Adja Isten, hogy a magyart
 Egész világ uralja.²

Az európai kultúra nevében kell tehát tiltakoznia mindenkinek a magyarság terjeszkedése ellen. A szlávok inkább a művelt németségbe akarnak beleolvadni, semmint a műveletlen magyar fajba. „Ha már arra kerülne a sor, - kiált fel HODZSA – *vajjon nem ezerszer szívesebben a ger; manizmushoz, vagyis a mi sajátos európeizmusunkhoz keh lenese csatlakoznunk, semmint a magyarizmushoz, azaz a kekünk idegen ázsiai uráli szibéizmushoz-...* Gondoljátok meg továbbá, milyen kimondhatatlan fáradságába kerül a

¹ Deutsche Xenien aus und für Ungarn. Leipzig, 1842., 14. 1.

² M. M. HODZA: Der Slowak. Prag, 1848., 21-2. 1.

mi szláv ifjúságunknak az európai világnyelveket, mint a politikai-szociális-tudományos fogalmak kulcsait elsajátítani! Azonban mi és fiaink alávetjük magunkat ennek a fáradságnak szorgalommal, kedvvel és kitartással, jól tudván, hogy a jutalom a nagy anyának, Európának, ölében hatalmas és nagyszerű. És most nekünk szlávoknak, fiatalnak és öregnek, Magyarországon evvel az irodalomban, művészetben s tudományban semmivel sem rendelkező nyelvvel kell vesződnünk, holott ugyanekkor németül és franciául tanulhatnánk és a többi európaiakkal a nyelvben testvérek lehetnénk! Nem szatírája-e ez a szláv sorsnak Magyarországon? Nem merényleje ez az *európaiság* ellen?”¹

A nemzetiségek ebben a hangnemben kaján örömmel *iparkodnak kimutatni, hogy egyáltalában nincsen szóra érdemes és európai mértékkel mérhető magyar tudomány, szépirodalom s művészet.* Egy magát magyarnak mondó, de e nevet csak a tárgyilagosság mezéül használó író kegyetlen kritikával önt választóvizet a negyvenes évek magyar tudományos irodalmára.² Mit produkált a magyarság nemzeti öntudatra ébredése korszakában a filozófiában, mely egy nemzet tudományos műveltségének és világnézetének összesűrítése? A németek mély filozófusainak, SCHELLING; nek és HEGEL-nek ócsárlását s egy naiv „magyar nemzeti filozófia” határozatlan körvonalait. A filozófia Magyarországon még egészen műveletlen terület, amelyen csak itt-sott néhány felületes barázda kígyózik. A természettudományok terén sem találunk vigasztalóbb képet: az elvont eszmékre kevésbé alkalmas magyar szellem ezekhez sem vonzódik. Egy-két kezdetleges kompendium vagy fordítás képviseli a fizikát; DIÓSZEGI és FAZEKAS kitűnő botanikai munkásságának nincs folytatása; az ásvány- és állattanból néhány jelentéktelen értekezés a Tudománytárban minden. A kémiából egyetlen nyomorúságos kompiláció vagy kézikönyv sincsen; a nemzetgazdaságnak ez a forrása, melyet egész Európában oly szorgalmasan művelnek s mely naprólnapra új fölfedezést tesz, Magyarországon legfeljebb a nevéből

¹ U. o. 5. 1.

² Ungarns Gegenwart. Leipzig, 1845., 88-125. Ik.

ismeretes. Anatómiából, fiziológiából, patológiából alig akad egy-egy silány kompendium vagy fordítás. Mégis a történet-tudománynak helyzete a legszegényetesebb: ennek a nemzeti szempontból is fontos tudománynak elmaradottsága a szellemi szegénység legkiáltóbb bizonyítványa. Ha egy német vagy szláv ember nagy fáradtsággal megtanul magyarul és Angliának, Francia- vagy Németországnak ezen a nyelven írt történelmét akarja olvasni, illet a magyar könyvkereskedő nem tud a kezébe adni. A magyar történelmet is még mindig csak a század elején írt BUDAI-féle könyv vagy VIRÁG BENEDEK Magyar Századok-ja képviseli. ISTVÁNFFY-nak, PRAY-nak, KATONÁ-nak példája, kik még latinul írtak, hiába fénylik a most már magyarul író tudósok előtt. De esetleg azt gondolhatnók, hogy a legújabb kor művelt magyarsága, mely csupa született politikusból s heves reformerből áll, talán az államtudományt s nemzetgazdaságtant felvirágoztatja. Azonban a hitelről és a közlekedési eszközökről szóló néhány értekezés mindent kimerít e téren. A magyar irodalomban nincsen egyetlen nagyobb politikai vagy közgazdasági kézikönyv. LISZT államgazdaságtanának fordítása nem számít, mert nem a magyar tudomány szellemi erejének és önállóságának bizonyítéka. Egyedül a statisztika terén van lendület: FÉNYES ELEK könyve SCHWARTNER munkásságának méltó folytatása. Nem áll rosszul a matematika ügye sem. VÁLLAS aritmetikája a tudomány mai álláspontjának megfelel. GYŐRI talentuma a felsőbb analízisben válik ki, de ívenkint az Akadémiától négy arannyal honorált munkájának kiadása pár évvel ez előtt megakadt, mert az Akadémia anyagi helyzete nem engedte meg a továbbnyomatást. A gazdag magyar oligarchiának ilyen absztrakt, egészen csendes dologra, amilyen a matematika, eszeágában sincs áldozni. Most inkább Thalia templomát támogatják, *à tout prix* drámai költöket tenyésztenek, hogy a nemzeti *lelkesedés* el ne párologjon. Vajjon a *moriamur* híres szava valami matematikai számítás eredménye volt-e? Magyarországon a tudományos élet látóhatára egészen sötét: itt-ott imbolyog egy-két csillag ténye. A politika efemer csillogása egészen megvakítja a szemeket s a tudománytól elvonja a tehetségeseket.

Magyarország – folytatja a súlyos kritika – nem

veszi észre, hogy a nyers fizikai erő kora már lejárt: az értelem vette át fejünk fölött a kormánypalcát. Csakis az értelem tudja az államokat fölvirágoztatni s főképp meg; gazdagítani, pedig ma már a gazdasági élet, a pénz lett az emberiség törekvésének fő célja. Olyan ország jövője tehát, ahol a tudományok még csak bölcsőjükben is alig ringanak és ahol teljes szellemi szegénység uralkodik, egészen kilátástalan. A tudományos munkák nagy hiányán a pusztá fordítások alig segíthetnek. A szellem világában ugyanis az idegen segítség csak hamis fény, nem igazi gazdagság. Csakis az anyagnak saját, önálló feldolgozása által tud az állami organizmus egészséges szellemi nedvekre és erőkre szert tenni. A szellem világában is úgy áll a dolog, mint az anyagi világban: Angliának s a XVI. századi Spanyolország között az a különbség, hogy az utóbbinak a harácsolts holt aranytömeg hirtelen múltó virágzást kölcsönzött, míg az előbbi gazdasági életének a szolid és komoly munka az alapja. A tudományos életben a fordítás csak olyan szerepet játszik, mint a spanyol arany. Feltűnő, hogy Magyarországon az igazi, önálló tudós gondolkodók száma nemhogy növekednék, de csökken. A pesti egyetemen most nincsenek olyan nagyobb szabású professzorok, mint a század elején RÉVAI, SCHWARTNER, PASQICIL, MITTERPACHER; a debreceni kollégiumnak sincsen most olyan európai hírnévű tudósa, mint amilyen VESZPRÉMI, a *Biographia meritorum* szerzője, SZILÁGYI, SINAI, a két BUDAI.¹ Európai név legújabbban csak kettő csillant ki a magyarság köréből: KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR és LISZT FERENC.²

Az igazi tudósok helyébe csupa vers-, novella-, életrészlet-gyártók léptek; aki csak teheti, tollat ragad: politizál, kritizál, reformál és agitál. A magyarságnak – mondja a rosszakaratú kritikus VÖRÖSMARTY virágkorában, PETŐFI és ARANY fellépte idején – nincsen egyetlen igazi költője. A magyar költők fantáziája nem gyökerezik filozófiai talajban; eposzaikból és drámáikból hiányzik a mélyebb emberismeret, a finomabb tapintat és a gondos esztétikai tanulmány. Ellenben sok bennük a bombaszt, az üres kép, a

¹ U. o. 105. 1.

² *Patriotische Phantasien eines Ungars.* 1843., 41. 1.

horatiusi *purpuréi panni* (bíborrongy). Csak beteges izgatottságot, teljesíthetetlen vágyakat keltenek a nemzet lelkében, ezzel az országot gyöngítik és demoralizálják. Velősokon akarta Platon kiűzni a költőket államából. A képzőművészetek egészen árvák Magyarországon: egyetlen nagyobbszabású festője, szobrásza vagy építőművésze sincsen.

A magyar kultúra értéktelenségét kimutani iparkodó kritika örömmel veti rá magát a magyar művelődés új, sokatígérő gócpontjára, a Tud. Akadémiára is. Az egyik ellenséges könyv szerint jobb lett volna, ha az Akadémia helyett egy fordítóintézetet állítottak volna fel. Az Akadémiából nem árad ki igazi felvilágosodás, mert nem az igazi tehetségeket, hanem a tudatlanokat támogatja.¹ Egy másik röpirat az Akadémia egész tudományos működését kirerítve látja az új tudományos műszavak gyártásában: a tudomány terminológiáját az Akadémia kivetkőzteti nemzetközi köntöséből s nemzeti uniformisban fenyelegetti. Hatalmas szóépületet emel légvárstílusban, de az alapokhoz gyenge köveket hordott össze. Vagy talán azt hiszi az Akadémia, hogy az újfent szavak tömege maguknak a tudományoknak egész terhét is, mint valami vasúti lokomotív, mozgásba tudja majd hozni?² A magyarságban e téren is van valami nemzeti romantikus vonás: „olyan országban, ahol egyébként semmiféle gyár sincs, szógyárat állítanak fel.”³ Ez a purista düh kínos vergődés. Csak megnehezíti a tudományban való előhaladást, a tanulni vágyóval csak üres héjakat zörgettet, az idegent csak elijeszti a magyar munkák olvasásától. A tudományos terminológia a művelt világ közös kincse, amelyben a magyarság nemzeti gögből nem akar osztozni: maga csinál új terminológiát, mikor még nincs is tudománya. A nyelvnek a magasabb szellemi, az élénkebb tudományos étellel párhuzamosan kell fejlődnie s nem ennek elébe vágnia: különben nevetségessé válik. Miért kereszte-

¹ *Geschichtliche Fragmente und das ungarische Staatsleben neuerer Zeit. II. Thcil. Leipzig, 1846., 102. 1.*

² *Ungarns Gegenwart. 1845., 124. 1.*

Erinnerungen an die Deputirten der Königreiche Kroatiens und Slavonien. 1843. V. 1. – Über den Verfall der lateinischen Sprache und dessen nachteilige Folgen in Ungern. Leipzig, 1836., 15. 1.

lik a magyarok a kálit, jódot, brómot, klórt magyar névre, amikor még egyetlen magyar kémiai kézikönyvet sem tudtak írni?¹ Magyarországon a nem-magyar nemzetiségű, ha megtanult magyarul, azt hiszi, hogy, mint más nyelvet, a magyart is egyszersmindenkorra megtanulta. Ebben alaposan csalódik: továbbra is napról-napra tanulnia kell, de nemcsak neki, hanem a született magyarnak is, mivel napról-napra új, frissen alkotott érthetetlen szókkal találkozik. A *csődület* (Concurs) szó sem PÁRIZPÁPAI, sem SÁNDOR szótárában nincsen meg: de már a törvénykönyvben helyet foglal. A tüzes nyelvújítóknak nem jó PÁRIZPÁPAI *gyűjtőfája*, nekik *gyufa* kell; nem jó az *egyesület*, nekik szebb az *egylet*.² Pest már valóságos bábeli torony: a magyarok sem értik már egymást. Egy német Xénia így gúnyolódik rajta:

Pesth, die Königin im Osten,
Steigt empor in wenig Jahren
Als ein zweites Babylon.
Doch des Thurmbaus Müh und Kosten
Könntet ihr euch wohl ersparen;
Denn ihr selbst versteht euch schon
Gar nicht ohne Lexicon.³

Az ilyen folyton változó-forrongó, csak most alakuló nyelv nem alkalmas a tudomány s a magasabbrendű civilis, zált élet fogalmainak kifejezésére. S ezt a megszületett nyelvet akarják a magyarok az ország lakosságának kétharmadára rátukmálni!

De ha még ezt szelídebb szellemi úton s nem erőszakkal tennék! Ezért az egyik anonym nemzetiségi író ezt a tanácsot adja: „Ha nem megyéket és hajdúkat hoztok mozgásba, hanem tudósokat és írókat, nem botokat és korbácsokat, hanem fejeket és tollakat, ha nem írtok kemény, fenyegető, elidegenítő törvényeket, hanem klasszikus könyveket: akkor az idegenajkúakat nem hajuknál fogva kell magatokhoz húznotok, hanem ellenállhatatlanul vonzani fogjátok őket. Nevetséges volna, ha a magyarosítás legfőbb célja és első jutalma csak a magyaros bajusz, juhászbunda, sarkantyú és

¹ Ungarns Gegenwart. 1845., 125. 1.

² CSAPLOVICS L: Über Ungarns Magyarisirung. 1841. A Slawismus und Pseudomagyarismus (1842) c. kötetben. 38. 1.

³ Deutsche Xenien aus und für Ungarn. Leipzig, 1842., 53. 1.

teremtette volna. Ha a szlávoknak vagy németeknek a magyaros sodás útját kell járnia, akkor nemzetiségünk elvesztéseért nektek új, ha nem is nagyobb, de legalább egyenlő értékű kárpótlást kell adnotok.”¹ A szlávoknak irodalma régi, gaz; dag, elsőrendű. Ami az egyes szláv nyelvjárásban írva van, az valamennyi szláv, mert valamennyi kis fáradsággal olvashatja és megértheti, úgy ahogy a különböző görög dialektusban írt művek valamennyi görögnek közös kincsei voltak. A hatalmas szláv tudományos és szépirodalomhoz a magyar még csak hozzá sem mérhető. Óriási a különbség is a két nyelv között: a szláv nyelv sokkal szó- és gondolatgazdagabb, könnyebb és dallamosabb, mint a magyar. A magyarok sokszor dicsekednek nyelvük eufóriájával. Pedig milyen egyhangú benyomást tesz az idegen fülre a magánhangzóknek ugyanabban a szóban való örökös ismétlése (böfögő, ösztönözöm, titoknokoknak, gyönyörű, különbözők stb., stb.). A magyar szó *szláv* bírálója, akinek nyelvét éppen a más-salhangzók hihetetlen halmozása jellemzi, nem röstelli szemünkre hányni a más-salhangzótorlódást sem: milyen csúnya szó a bántsd, tartsd, teremtmény, ajánlván stb.! A magyar szavakat az idegen alig tudja kiejteni. Egy horvát poéta magyarelles költeményében egyenest kijelenti, hogy nincsen kerek e világon olyan ábécé, amellyel a magyar szavakat le lehetne jól írni:

Alphabetum non extat in orbe
Magyara quo possis scribere verba bene.²

A magyar kettőshangzóknak kiejtése az idegentől a toroknak, az ajkaknak, a nyelvnek, sőt bizonyos fokig a szemizmoknak feszítését, erőltetését követeli meg. A magyar nép azért nem dalos természetű, azért annyira szófukar és néma, mert a nehéz diftongusok kiejtése a nyelvet és a szájat el-fárasztja.³

A nemzetiségi röpiratok a magyar nyelvnek szerkezetét és szellemét is elrágalmazni iparkodnak a külföld előtt, csak azért, hogy igazolják, mennyire nem érdemes ezt az ázsiai nyelvet megtanulni, amely minden finomság és hajlé-

¹ L. M. SCH.: Der Magyarismus in Ungarn. Leipzig, 1834., 57. l.

² DANIEL KANKA: De nativa sermonis ungarie euphonia. Posonii, 1817.

³ L. M. SCH.: Der Magyarismus in Ungarn. 1834., 61. l.

konyság híján van. S ezt a primitív nyelvet, melyhez csak a vad törzseké fogható, kell a szegény szlávoknak, németeknek és oláhoknak szinte halálbüntetés terhe alatt a maguk fejlett, régóta kiművelt nyelvük helyében magolniok. A baszkok azt állítják a Pyreneusokban, hogy a paradicsomban baszkul beszéltek: az ultramagyarok szerint viszont Ádám és Éva magyarul beszélt.¹ A magyarok büszkék nyelvük egyszerűségére, mert ez nem ismer nemet, csak egyfajta névragozása van s a melléknévet nem ragozza. Azonban az ilyen nemeket nem ismerő, ragozásszegény nyelv olyan márványtömbhöz hasonló, amelyen a szobrász még nem faragott kezet, lábat, fejet, tagokat. A magyar néha tíz szót is rak egymás mellé, anélkül, hogy ragozná őket, úgyhogy aki hallja, nem tudhatja az esetet és a számot. Innen e nyelvnek nagy határozatlansága. Más nyelvben minden egyes szó él és mozog, végének hajlításával a képzet megvilágítására, a tárgy vagy mozzanat individualizálására, az összefüggésnek *itt és most* való jellemzésére szolgál: a magyarban gyakran tíz szó is egyformán csak néma statisztika és figura, s csak egy módosítja és rögzíti meg a fogalmat. Ellenfeleink a nagy HUMBOLDT-ot is nyelvünk fejére citálják, aki szerint „a grammatikai alakoknak, nemeknek, szóhajlításoknak stb. hiánya a gyermekek nyelvére emlékeztet”.²

Miért legyünk magyarokká- – kérdik a nemzetiségek. Ezért a nyelvért, mely kínai fallal zárna el bennünket a művelt Európától? „Mit kap a nem-magyar nép a magyartól? Ipart? Ez sokkal szebben virágzik a németek és szlávok közt. Finom életmódot? Vajjon ezt a magyarok is nem a német szokások útján tanulják meg? Magyarország melyik népénél van inkább otthon a szenvedélyek nyers féktelensége és szabadjára bocsátása, mint éppen a magyarnál? Bennünket tehát a magyarosítással olyan útra kényszerítenek, melynek nincsen előre kitűzött értelmes célja.”³

De tudunk-e magyarrá átalakulni- – veti föl egy álnév mögé rejtezkedő horvát. És egy állatmesével válaszol,

¹ Über den Verfall der lateinischen Sprache und dessen nachtheilige Folgen in Ungern. Leipzig, 1836., 5. 1.

² U. o. 64. 1.

³ HORVÁTOVICS DOMOLJUB: Sollen wir Magyaren werden- Fünf Briefe. Karlstadt. 1833., 85. 1.

mely állítólag a Kaukázusból, a magyarok őshazájából való. A bagoly egész télen át huhogatta dalát, hogy a többi madarát, az erdő lakosait egy nótára tanítsa s ezzel üdvözítse. A tollasok serege nem bánta a dolgot, ha az új ének oly boldogító lesz. Mindegyik fente az új dallamra a nyelvét.

De itten minden akarat
Csak sikertelen maradt;
A dallos nép azt vallja:
„Nehéz a Bagoly dalija.”
S a mint az új tavasz tüze
Homályt erdőből kiüze,
Torkából mindenkinek
Zenge külömb-külobb ének.¹

SZÉCHENYIÉ a nemzetiségeknek ez a bagoly-huhogása megriasztja. Veszedelmesnek tartja, s fáj neki, hogy a horvát és tót indulatosság éles különbséget kezd tenni a „Magyár” és az „Ungar” között. E szerint az „ein Ungar” annyit jelentsen, mint tót, rác, oláh stb.; „a szegény *Magyare*, *Avpadier* pedig azon bagoly legyen tán, mely ellen mindenki, és néhányan felette okosan, a névtelenség palástja alatt is, büntetlen huhoghassanak.”² SZÉCHENYI a harmincas évek elején azt hiszi, hogy itt az utolsó óra a nemzetiségek-

¹ U. o. 91. 1.

² A nemzetiségi írók a harmincas évektől kezdve mind erősebben hangoztatják, hogy a „Magyarország”, „Ungarn”, „Hungária” elnevezés megtevéstő. A hódítók szeretik az országokat jómagukról elnevezni, de ez a név nem fűdi az igazságot. Amint Svájcban nem beszélnek svájci nyelven azért, mert az országot így hívják, hanem németül, franciául, olaszul; amint Poroszországban nem a poroszok nyelvét beszélnek azért, mert ezekről van az ország elnevezve, hanem a németet s Nagybritanniában hasonlókép nem brittül: ugyanígy „Magyarországon” túlnyomóan nem magyáru, hanem más nyelveken beszélnek. Hibás tehát az az okoskodás, hogy „Magyarországon” mindnyájan „magyarok” vagyunk. „Mi szlávok, németek, oláhok vagyunk s azok is akarunk maradni. Az egész viszály a magyar elnevezések használatában rejlő tautológiából fakad, úgy, hogy „magyaron” nemcsak ezt a nyelvet beszélőket, hanem Magyarország valamennyi lakosát is, és „Magyarországon” nemcsak az ország magyaroktól lakott részét, hanem az egész országot is értik s így a fogalmakat összes zavarják. Minden szillogizmusnak, mely rajtuk felépül, eszerint szükségképén négy fogalmat kell tartalmaznia, tehát a *Quatuor terminorurnában* leledző következtetéssel állunk szemben, melynek a helyes logika szemint t hamisnak kell lennie.” Új szavakra volna tehát szükség a magyaroktól lakott országrésznek s az egész országnak elnevezésére. *S. H.: Apologie des ungarischen Slawismus. Leipzig, 1843., 72. 1.*

kel való kibékülésre. „Elődink e frigyét könnyen köthették volna, mi mostaniak már csak nehezen, *utódink tán soha többé*; ezt ne felejtjük.”¹

A belső béke azonban már ekkor sem volt megköthető: az ellentét gyakorlatilag már egészen elmergesedett, de meg a küzdelem elmélete is minden irányban kiépült. A magyar-ellenes ádáz gyűlölet, amely, a bécsi kormánytól szítva, a nemzetiségi röpiratokból kiárad, már az értelem számára is kiformálta a maga tetszetős érveit, sőt ezeket rendszerbe foglalva, szilárd s ekkép könnyen szállítható elméletté dolgozta ki. Ennek az elméletnek egyik pillére a magyarság kulturális jogcímének imént jellemzett tagadása. A másik oszlopa: *a népeknek velük született természeti joga*, melyet a történeti joggal együtt a magyarság, ez az Ázsiából idepottyant erőszakos tömeg, nem áll sárbatiporni. A nemzetiségi törekvéseknek ebben az elméleti alapvetésében a német romantikus történetfilozófia ül diadalt. Buzgón idézik HERDER-t: „Aki nyelvemet kiszorítja, az eszemtől és életmódomtól, népemnek becsületétől és jogaitól akar meg-rabolni.” Minden néppel veleszületik az az elidegeníthetetlen joga, hogy nyelvét és egyéniségét az egész emberiség javára kifejleszthesse. S a magyarok az ország népeit, a legműveltebb németektől kezdve a horvátokon, tótokon, szerbeken, ruténeken, oláhokon, örményeken keresztül a félvad cigányokig, valamennyit meg akarja ettől a természeti jogától rabolni s a magyar miatyánkra kényszeríteni. „Azt hiszik talán a magyarok – kérdi PYRKER egri érsek, ki vitriolos röpiratában a névtelenség homályába burkolózik, – hogy csak ők szeretik nyelvüket és nemzetiségüket és mi többiek mindkettőt közönyösen kiszolgáltatjuk?... Fordítsák meg a dolgot és gondolják magukat bele azoknak a nemzetiségeknek helyébe, melyeket önök denacionalizálni akarnak. Mondják csak, mit tennének, ha ilykép szólának Önökhöz: Fickó, mostantól fogva nem imádkozhatod a te *miatyánkot dat*, hanem az *otce nas-t*, napró-napra gyermekeidet is erre kell tanítanod. Debrecenben, ha török-szakad, 1833 ápr. 1. től oláhul kell prédikálni, egy leány sem gondolhat házasságra, míg meg nem tanult vandálul, és a szerb nyelv pontos ismer-

¹ Hunnia. 1835. (Kiadva 1858.) 56. 1.

rete nélkül senki sem pályázhatik Szoboszlón a megüresedett bírói székre. „Le a gatyával”, az úrnak sarkantyús csizma helyett ezt a cipőt és harisnyát kell hordania! Ide a parókával s le azzal a vad magyar bajjusszal!”¹ Van-e kegyetlenebb, kiállhatatlanabb, alávalóbb zsarnokság – kérdi egy másik röpirat – mint egy népnek nemzeti jellemétől és nyelvétől való erőszakos megfosztása, az emberek és népek legszentebb jogainak kicsúfolása- „Követelheti-e egyik nép a másiktól, hogy saját nemzetiségének levetkőzésével hitehagyoftá s önnönmagának árulójává váljék- Vajjon lehet-e olyan törvénynek, mely a természettel a legkirívóbb ellentétben áll, kötelező ereje- A természet így szól: Ember! Nép! szeresd és becsüld nyelvedet. A magyarosítók ezt mondják: Emberek! Népek! szeressétek és becsüljétek ne a saját magatokat, hanem a mi nyelvünket; legyetek kedvünkért erkölcsi-etnikai öngyilkosok; gyűlöljétek és dobjátok el azt, amit nektek Isten adott, szeressétek és becsüljétek azt, amit mi emberek, mi magyarosítók nektek adunk ... Mit kell már most az embernek jobban szeretnie: a hazát-e vagy a nemzetét? Hazát bárhol könnyen találhatunk, nemzetet és nyelvet azonban soha és sehol: az előbbi csak holt földdarab, idegen, objektív valami, az utóbbi ellenben a mi vérünk, életünk, szellemünk, egész belső valónk, mi magunk.² íme, a haza fogalmának új értelmezése: a haza nem szülöttünk földje, melyen élünk s halnunk kell, mely ápol s eltakar, hanem egyedül az eleven ember, a maga nemzeti nyelvével és sajátosságával. A magyarok hiába kovácsolnak nagybűszkén jogot abból, hogy ők szerezték e hazát, hiába hánytorgatják a *terra gludio ficquisita*-t: nem a holt föld a fontos, hanem a rajta lakó nép, melynek nyelvéhez való természeti joga bármely földön elidegeníthetetlen.

Egészen a *hegeli filozófia* szellemét, sokszor a szavát is, tükrözi az a magasszínvonalú fejtegetés, amely bevezetésül az evangélikus tót papoknak V. FERDINÁND királyhoz intézett, a magyarosítás ellen óvást emelő fölirata elé van bo-

¹ Durch welche Mittel lässt sich die Verbreitung der magyarischen Sprache unter den Einwohnern Ungarns am sichersten erzielen- Basel, 1834., 20-22. 1.

² L. M. Sen.: Der Magyarismus in Ungarn. 1834., 4-5. 1.

csátva.¹ Szellemtörténeti szempontból rendkívül jellemző ebben a korban *a nemzetiségi mozgalmaknak a filozófiával való szoros egybeforrása: a nyelvi követelménynek ten mérszertjogi dedukciója.* Mintha csak HEGELÉ hallanók a német egyetemet megjárt ev. tót pap szájából: „A nyelvben, mint a theoretikus szellem első produktumában, tükröződik a nemzet: *a nyelv ezért minden egyes nép lelki mivoltának és sajátosságának legbiztosabb ismertetőjele.* A nemzet a nyelv által nem kevesebbet hoz napvilágra, mint a maga egyéniségét, legbensőbb valóját; a nyelvben testesíti meg mintegy a maga szellemét; ez a külső forma pontosan megfelel egy nép bensejének fejlődése valamennyi fokán, a nyelven és a nyelvvel fejlődik a nemzet szelleme, mint a neki legmegfelelőbb formán: a kettő egymástól függ, egyik a másik nélkül meg nem állhat.”² Innen van, hogy csak *az anyanyelv mindenkinek az igazi nyelve,* melyen lelki életének benső hullámzásait, finomabb fodrozódásait kifejezni tudja. Az anyanyelv a legédesebb kifejező eszköz. Erre igazoló példát, a kor neohumanisztikus szellemének megfelelően, a tótok röpirata a görögök életéből meríti. Amikor Philoktètes, kit a Trója felé evező görögök sebesülten egy eh hagyott szigetre tettek ki, kilenc év után először görög szót hall, örömeben könnyekre fakadva így kiált fel: „Ó, Görög-hon drága hangja! mily bájosan, mily édesen hangzói újra a fülembel!”

A szellem, az alkotó géniusz a maga nemzetétől soha sem távolodik el, mert idegen nyelven legbensejét tökéletesen nem tudná kifejezni. THUKYDIDES és EURIPIDES csak a görögben, CORNEILLE, RACINE, THIERS csak a franciában, SCHILLER és GOETHE csak a németben tudott azzá lenni, ami lett. A nyelv minden egyes nép *világfelfogásának* is egyik különös módja, s minél tökéletesebb, szellemben gazdagabb a nemzet maga, annál tökéletesebb a nyelvében kifejezésre jutó világnézet is. A tökéletesebb és gazdagabb nyelv valamely nemzet tökéletesebb és hatalmasabb szellemére utal. Az ilyen nyelvű népek váltak az emberiség szellemi vezetőivé

¹ Die Beschwerden und Klagen der Slaven in Ungarn über die gesetzwidrigen Uebergriffe der Magyaren. Vorgetragen von einem ungarischen Slaven. Leipzig. 1843., 92. 1. (A munkát *Stúr Lajos* írta).

² U. o. 1. 1.

s nyerték el a hegemoniát a világ fölött. Ezek az ú. n. indo-európai népek, még pedig Ázsiában az indusok, médek, perzsák, Európában pedig a görögök, rómaiak, gallok, németek és szlávok. Valamennyinek közös a történeti forrása.¹

Végül a nyelv a *népegyéniség* jele: a nemzet nyelve által tartozik önnönmagához, válik önálló személyiséggé, nemzetté a népek árjában. Nyelv nélkül nincs önálló nemzet; „*csak nyelve alapján illeti meg őt a jog, hogy külön helyet követelhesen magának a világon*”.² Olyan nemzet, mely nyelvét elveszti s idegen nemzetbe olvad bele, ezzel azt bizonyítja, hogy sajátos, önálló fejlődésre képtelen, szelleme erre a fejlődésre nem elég erős s ezért más nemzet szellemében és nyelvében kell felolvadnia. Viszont az a nemzet, mely a másikat a maga nyelvének átvételére kényszeríti, mintegy ezt mondja róla: ez a nép nem képes önállóan az emberiségben magát kifejleszteni. Ez a nyelvkényszer az erőszak, a hatalom ténye, az emberiség *természeti jogának* legdurvább megsértése. A hatalmaskodó nép ugyanis a másikat nyelvével együtt megrabolja nemzeti egyéniségétől, mert a saját szellemében való fejlődés lehetőségétől fosztja meg s olyan világnézetre kényszeríti, melyben amaz magát egészen idegennek érzi. A nyelv szellemi tulajdon, az emberiség fejlődésének alapja. Ennek elrablása a legnagyobb bűn. „És ezt követik el rajtunk, szlávokon, amikor nyíltan halljuk, hogy el kell magyarosodnunk. Mi azonban, erőnknek s az emberi fejlődésre való képességünknek tudatában, ennek a törekvésnek ellenállunk, jogunkra támaszkodunk s szellemi javaink védelmében szívesen eltűrünk mindent, megmondolva, hogy az, aki a szellemet, az emberiség igazi tartalmát, lábbal tiporni merészli, magát ezzel nyomorultul méltatlanná teszi az önállóságra az emberiség népeinek családjában... *A magyar nemzetnek tehát a szlávok magyarosításáról teljesen és mindörökre le kell mondania.*”-

A nemzetiségi mozgalmak ezen természetjogi és történetfilozófiai elméletének hatása alatt áll az osztrák kormányzat is, bármennyire iparkodik a maga nemzetiségi hulladékállamát germanizálni; sőt a bécsi udvar körébe tartozó ma-

¹ U. o. 5. 1.

² U. o. 6. 1.

³ U. o. 7. 1.

gyarok is. Egy osztrák érzelmű, az egész monarchia üdvét szem előtt tartó, magát magyarnak mondó hegelianus politikus azt fejtegeti, hogy „a nemzetiségnek arra kell törekednie, hogy minden rendelkezésére álló szellemi eszközzel önmagában fejlődjék, megerősödjék és megdicsőüljön. De a nemzetiség tagjai nagy, erőszakos jogtalanságot követnének el az emberiséggel szemben, ha ezt a kört kitágítani, más törzsek természetes és szent jogainak kárára mértéktelenül kiterjeszteni akarnák.”¹ A magyar nyelvtörvény, mely a holt latin helyébe hivatalos nyelvül a magyart tette, a maximum, mely ezt a nemzetiséget expanzív szempontból megilleti. Tovább menni már erőszak és jogtalanság. „Minden közvetlen vagy közvetett törekvés arra, hogy országunkban a más nyelven beszélő törzsek született nyelvükről másképp mint önkényt lemondjanak, az igazi humanitás érdekében megengedhetetlen. Ilyen irányú befolyásolás nemcsak lelkiismereti, de kegyetlen érzelmi kényszer is volna.” A magyar nemzet iparkodjék a tudományban, művészetben, kultúrában szellemi eszközökkel felsőbbiségre jutni, e célból megfelelő intézményeket szervezni; „azonban ugyanezt a jogot meg kell engednie a szlávoknak és németeknek is”. Ez a nemes verseny biztosítaná a nemzetek testvériségét. A műveltség a legfontosabb cél. „A műveltség magasabban áll,” mint a világ bármely nyelve, mert kezében a nyelvek valamennyien csak eszközök.” Filozofáló politikusunk még ebben az időben Ausztria tragikus nemzetiségi viszonyait elég optimista módon szemléli. „A monarchia – úgymond – román, germán és szláv elemet, ezek legkülönbözőbb árnyalatait egyesíti magában. Ausztria tehát kicsiben Európa képét tükrözi vissza. Mindig arra fog ezért legbensőbb lényegének természete folytán törekedni, hogy ezt a három főnemzetiséget a békés, egyenlő jogosultság állapotában tartsa. Magyarországon a román elemet a magyar pótolja, de itt is a megírandó probléma föltételei ugyanazok.”²

Ez az optimista felfogás nem számol a nemzetiségi mozi jaknak kikerülhetetlen végső következményével: *Mihelyt az egyes nemzetiségi tömbök a monarchiában egyenlő nyelvi*

¹ Patriotische Phantasien eines Ungars. Leipzig, 1843., 33. 1.

² U. o. 38. 1.

jogot kapnak, rögtön hatalmi igénnyel lépnek föl s Ausztriában a német, Magyarországon a magyar közjogi hegemoniát lerázva, a szomszédos államalkotó testvérnéphez akarnak csatlakozni, E törekvésen semmiféle nyelvi engedmény, egyenlő jogosultság nem segít. A nyelvi expanziót nyomban és kikerülhetetlenül követi a hatalmi expanzió. Ebben rejlik először Ausztriának, aztán Magyarországnak történeti tragikumja. Az általános humanitásnak és természeti jognak ritka filozófiai légkörben fogant eszméje következetesen végrehajtva, előbb-utóbb szükségképen federatív államalakulásra, afféle Osztrák Egyesült-Államokra, majd a teljes szétbomlásra vezetett volna. Annál az európai diplomáciában száz éven keresztül uralkodó dogmánál, mely szerint Európa egyensúlya Keleten szükségkép megköveteli a monarchia létezését, s ha ezt a történet nem kovácsolta volna össze, mesterségesen kellett volna egyberóni, sokkal hatalmasabbnak bizonyult 1918 őszén a nemzetiségi törekvések feszültsége és centrifugális ereje.

S ekkor bekövetkezett az a kor, a szörnyű jelen, amikor valóra vált a hazai szlávok kétségbeesett jóslata, mely a negyvenes évek elején egyik emlékiratukból mint a gyűlölet átka cikázik a magyarok ellen: „Eljön az idő, amikor a ti gyermekeitek jajveszékélés és panasz közepett emlékeznek meg atyáikról, amikor mint koldusok fognak azoknak az ajtai előtt kuncsorogni, akiket ti most megvettetek s nem tartotok arra érdemesnek, hogy a maguk nyelvén beszéljenek! Amiről azt hiszitek, hogy bűnben és joggatlanságban most sikerül fölépítenetek, az fejetek fölött előbb fog összeomlani, semmint gondoljátok, mert nincs Isten áldása mimkárokon. Hazátok izzó moloch: szabad-e saját testvéreitekét áldozatul belevetni? Vajjon nincs-e mindenütt szabadság: az erdő zúgásában, az ég kékjében, az ember keblében és szívében? – és ti *egyedül* akarjátok élvezni a gyönyört, melyet a szabadság nyújt, a vigasztalást, melyet ajándékol ad, az erőt, mellyel a tagokat acélozza – egyedül – és sok ezernek, kik alattatok laknak, büntetlenül meg kell raboltatni tőle, az örökre elveszett paradicsomtól? Ti csak maroknyi nép vagytok, magyarok! Nézzetek csak körül az ország pompás városain, a Tátrától le a Dunáig, mindenütt *bennünket* találtak; mi szilárdabban lakozunk Magyarország

szívében s ezért oly sebeket üthetünk, melyeket halál, hideg megdermedés követ!”¹

Miben állanak azok a konkrét sérelmek és erőszakos intézkedések, melyek a nemzetiségekben ilyen fogcsikorgató gyűlöletet tudtak ébreszteni? A magyar erőszak hírére egész Európában szerteszórják. Még HEGEL is azt mondja, hogy „Magyarország nagyjai szabadságukat az erőszakba helyezik”.² Ez a hegeli szó a nemzetiségi röpiratoknak kedves mottójává színesedik. Először is a magyar közvélemény és sajtó ellen panaszkodnak, melynek catói jelszava: *ceterum censemus, Slavos esse magyarisandos*. A magyar mélyen megveti a testvérnépeket, amire már az ilyen szokásmondása is utal: ebadta németje; országnak szemetje; huncut német; tót nem ember, kása nem étel; Adjon Isten amint vót, Hogy szolgáljon a magyarnak mind a német, mind a tót stb. A németet vagy tótot, ha töri a magyart, oktalantul neveti és gúnyolja, úgyhogy a magyar nyelv tanulásától elidegeníti.³ Az országgyűlésen NAGY PÁL és társai, nem kímélve a jelenlevő németeket, tótokat, horvátokat és szerbeket, a legnagyobb megvetés hangján nyilatkozik állandóan az ország idegenajkú lakosairól. A dologban aztán az a legszomorúbb, hogy olyan magyarok tapsolnak neki a leghevesebben, kiknek neve *-szky-vel*, *-czky-vel*, *-zcs-csel* végződik, tehát szláv eredetűek.⁴ A magyar sajtó (Jelenkor, Társalkodó, Hírnök, Századunk, Pesti Hírlap) tele van állandóan a tótok gyalázásával: a tótokat minden alap nélkül az oroszokkal kacérokodó pánszlávoknak bélyegzi és rágalmazza. A *Tudós mányos Gyűjtemény* 1830. évfolyama a tótok terjeszkedéséről szólva, azt a metaforát használja, hogy „a tót rüh mán

¹ Denkschrift der Deutschen und Slawen in Ungarn wider die Magyaren. Revue österreichischer Zustände. Leipzig, 1845., 67. 1.

² Hegel's Werke. 9. köt. Berlin, 1837., 444. 1.

³ Ezt a rossz magyar szokást a komoly magyar elemek is erősen megrójják: „A szidalom s szilaj alacsonyítás által – mondja a SAS folyóirat (1831., 129. 1.) – a helyett, hogy másokat okokkal meggyőzván, nyelvünkhöz való szeretetet gerjesztenénk benne, azokat tőle idegenítjük, s azt visszük végbe, hogy a mi igyekezetünknek annál elevebben ellene szegezük magukat.”

⁴ Durch welche Mittel lässt sich die Verbreitung der magyarischen Sprache unter den Einwohnern Ungarns am sichersten erzielen. Basel, 1834., 32. 1.

Miskolczt is meglepte”, megfélekedzik azonban arról, hogy Miskolc, mint a neve mutatja (Mis-Kovec) eredetileg tót község volt. A *Hírnök*¹ ilyen badar tervet agyaskodott ki s izgatta vele az idegenajkúakat: Hatvanezer magyar katonát kellene egy-egy házba letelepíteni olyan vidékeken, ahol a köznép nem magyarul beszél. így a magyar nyelvnek egyszerre hatvanezer tanítója lenne, három év alatt körülbelül háromszázezer lelket magyarosíthatnának meg. Majd három-három év leforgása után ezek a katonák ismét más-más vidékre telepítenének hasonló célból, úgyhogy tizenkét év alatt egymilliókétszázezer lelket alakíthatnának át magyarrá; azok száma, akiknek magyarosodása nem remélhető, alig tehető az országban ennél többre. A katonák fejenként ezért a munkájukért évenként 15 frt-ot kapnának jutalmul. Annak a családnak, mely már magyarul beszél, a házadóját elengedik. Ez a pénz úgy volna pótolható, hogy tizenhat évig nem tartanánk országgyűlést, ennek költségei fedeznék a terv megvalósításának kiadásait. Új törvények nélkül ennyi ideig jól meglehetnénk.

Egy másik lap, panaszkodik a tótok, azzal a légből kapott hírrrel uszította a magyarságot a tót ifjúság ellen, hogy ez a dévai vár romjain SZVATOPLUK-nak áldozott és SZÉCHENYI képét elégette,² A magyar sajtó az ártatlan tót mulatságoknak veszedelmes elszakadási törekvéseket tulajdonít, a beküldött helyreigazítást azonban nem közli. A pesti színház SZVATOPLUK-ot, a nagymorva birodalom dicsőséges királyát, akitől Arnulf, a hatalmas német fejedelem is remegett, oly ocsmány és gúnyos módon hozta színre, hogy az egész szláv népet ezzel meggyalázta. A magyar ifjúság a tiszteletreméltó JOZEFY ev. szuperintendensnek, aki a magyarosítás ellen V. Ferdinand király elé járuló ev. küldöttséget Bécsbe vezetve, macskazenét adott, hogy kigúnyolja. HLAVACSEK lócsei tanárnak ablakait, aki tótnak meri magát vallani, saját magyar tanítványai verték be a Jelenkor⁸ c. lap izgatására. A Világ c. magyar lap azt indítványozta, hogy a tudós CSÁPLOVICS JÁNOS-t, aki bátran szembe mert szállni a magyarosítás jog-

¹ Hírnök. 1841., 80. sz. Die Beschwerden und Klagen der Slaven in Ungarn. 1843., 12. I. (A következő sérelmek felsorolása főkép innen való.)

² Társalkodó. 1841., 10. sz.

³ Jelenkor. 1840., 92. sz.

talanságával s igazi nemes lélekkel védte az elnyomottakat, meg kell fosztani régi magyar nemességétől. A pozsonyi tót diákok a csupa tót lakosságú Trencsénben színelőadást akartak tartani, amire a városi elöljáróság engedélyt adott. A magyar hatóság ezt megsemmisítette azon ürügy alatt, hogy a tót fiatalság orosz propagandát akar üzni. Az igazi ok az volt, hogy magyar diákok is jöttek a városba s verekedéssel akarták a színdarab előadását megakadályozni. Cseh- és Lengyelországban ilyen műkedvelő előadások napról-napra járnak: Magyarországon a szlávoknak nyilvánosan mulatniok sem szabad.

Különös sérelme volt a nemzetiségeknek számos megyének (köztük Trencsén, Nyitra, Arad, Békés megyének) az a határozata, hogy a hatóságok és törvényszékek csakis magyar nyelvű beadványt fogadhatnak el, mert ezt követeli a „nemzeti nyelv méltósága”: *talia requiro linguae nationalis dignitas*. Az idegenajkú lakosság jogvédelme eszerint egészen ki volt szolgáltatva a magyarul tudóknak. Így a jogszolgáltatás is a nyelvterjesztés eszközévé alacsonyodik le, már pedig a jog az állam lényege, ezt nem szabad nyelvi föltételhez kötni. Az emberiség ma már mégis csak fejlődött odáig, hogy a jog nemcsak az egyes emberhez, hanem az emberhez tartozik általában származásra, nemzetiségre és vallásra való tekintet nélkül: nem tehető a jog szempontjából különbség meghódított és meghódító között. Ahol ez a különbség még megvan, ott, mint Magyarországon, barbárság uralkodik s Európa keresztény államainak kötelessége a jogtalanság e gyalázatos állapotának véget vetni. A tótok tehát már ekkor nemzetközi fórumért kiáltanak kisebbségi jogaik védelméért. Külföldi példákra is hivatkoznak. Szerintük az elzászi németeknek ugyanolyan jogaik vannak, mint a franciáknak, bár ezek fegyverrel hódították meg őket. A porosz állam pedig nemrég elrendelte, hogy Posenben a bíróságok a lengyel nyelvű beadványokat kötelesek elfogadni.

Nagy port vert föl a tótság körében az ev. tót ifjúsági irodalmi egyesületeknek pánszláv propaganda címén 1840-ben történt feloszlata. A tótok ezeket ártatlan homiletikai és nyelvi gyakorlatokkal foglalkozó társaságoknak iparkodtak feltüntetni. Az egyetemes ev. gyűlés azonban KOSSUTH indítványára hosszú vita után vizsgálatot indított ellenük s fel-

oszlatta őket. De legjobban zokon esett a nemzetiségeknek a népiskoláknak itt-ott mutatkozó magyarosítása. Néhány megyében társaság alakult (pl. Nógrád megyében a Magyar Nemzeti Intézet 50.000 frt alapítvánnyal) arra a célra, hogy a magyar nyelvet kiváló sikerrel terjesztő tanítókat s a magyar tanulásában kitűnő tanulókat megjutalmazza.¹ Pest vármegye érmeke verését rendelte el a magyar nyelv terjesztése körül buzgóságot kifejtő tanítók számára. Azonban – így szól az ellenvetés – olyan gyermekeket, akik otthon csakis tótul beszélnek, lehetetlen az iskolai órákban idegen nyelvre megtanítani. Az ilyen magyarosító népiskolában mindent magyarul tanul a gyermek, anélkül, hogy magyarul tudna, így tárgyi tudásra nem bír szert tenni, örökösen a nyelvvel bajlódik. Az ismeretek elsajátítása anyanyelvén is mennyi fáradságába kerül, milyen nehezen megy: hát még egy ideg, addig ismeretlen nyelven! De legalább megtanul-e magyarul? Aligha: legföljebb egyes szavakat, összefüggéstelen mondatokat, ezeket pedig, elhagyva az iskolát, csakhamar elfelejti. Így az olvasásban, számolásban, elemi ismeretekben a gyermekek tudatlanok maradnak, az állam valamennyi polgárának szükséges *kulturális minimumra* sem tesznek szert, és a főcél, a magyar nyelv tudását sem érik el. S mi lesz, az ilyen ifjúságból? Vad, műveletlen nép, melynek nincs „vallása, nincs erkölce. Ez kegyetlen és szörnyű játék, melyen egy nép békéje és boldogsága van kockára vetve. De ugyancsak száműzni kezdik a nép anyanyelvét a tót templomokból is: ezeket nyelvtanító intézetekké alacsonyítják le. Vallás helyett víg- és szomorú játékokat adnak elő bennük: vígjátékot az elnyomók és szomorújátékot az elnyomottak számára. 1828-ben Lajos-Komáromban az ev. pap magyarul kezdett prédikálni. Két tót paraszt óvást emelt ez ellen a vármegyénél. Veszprém vármegye megbotoztatta okét.² Sopron megye 1829 júl. 274 határozatával elrendelte, „hogy olyan községekben, ahol a lakosság magyarul valamit ért, magyarul kell a templomban prédikálni. Hasonló határozatot hozott Arad, Győr, Pest és Nógrád megye. Egyes tevék a német egyetemeken tanulni szándékozó ev. teoló-

¹ Sollen wir Magyaren werden- 1833., 9. 1.

² LUDWIG STÜR: Das neunzehnte Jahrhundert und der Magyarismus. Eine Rechtfertigungsschrift. Wien, 1845., 23. sk. lk.

gusoknak nem akarnak útlevelet adni azon ürügy alatt, hogy pánszláv agitáció céljára mennek ki külföldre.

Amit a magyarok – így hangzik tovább a vád – önnön-maguknál a legnagyobb erénynek tartanak, t. i. fajuk szeretését, ugyanazt a többi nemzetiségnél nagy bűnnek bélyegzik. Ebben KOSSUTH a legnagyobb mester. „Ugyanaz a KOSSUTH, aki a Pesti Hírlapban a jogegyenlőségért küzd, az ev. konventben azt, aki a maga jogát követeli, vizsgálat alá vonni és megbüntetni akarja; ugyanaz a KOSSUTH, aki a sajtószabadságért látszik viaskodni, a konventben indítványozza, hogy meg kell tiltani a tót ifjúságnak anyanyelvén való tanítását; ugyanaz a KOSSUTH, aki a haza körül érdemeket szerzett férfiakról panegyrikus beszédekkel zeng, a hasonló érdemes embereket hivataluktól meg akarja fősztani. Ez az ő szabadsága, ez az ő liberalizmusa. A szabadságról és liberalizmusról nekünk egészen más fogalmunk van; KOSSUTH és társai szótárában e szavaknak más a jelentése. KOSSUTH a szabadság álarca alatt nem az önkényért és erőszakért vív-e harcot.”¹ Senki se beszéljen demokráciáról, népképviselétről, népakaratról, népszuverenitásról, népjólétről, ha a nép nyelvét közben elrabolja.²

A nemzetiségek tehát, melyek a liberalizmus alapelvét, az egyéni szabadságot, a nyelv terén alkalmazni iparkodnak, észreveszik, hogy a magyar liberalizmus és demokrácia zászlótartói a nemzetiségi kérdésben a liberális elvet felfüggesztik, következményeit nem vonják le, sőt a nyelvi jogok szabad érvényesítését minden erejükkel gátolják. Ez a tény is a politikai jelszavak mindenkor nagy rugalmasságára utal: valaki liberális lehetett a jobbágykérdésben vagy a gazdasági problémák terén, ellenben mereven konzervatív a nyelvkérdésben. Az 1848 előtti magyar liberális mozgalomnak ezt az elvi önkorlátozását, mely a magyar nemzeti állam kiépítésének ideáljából folyt, az 1867 utáni szabadelpártpárti uralom nemzetiségi és kultúrpolitikája természetesen továbbfolytatta: ha nem akarta, hogy az ország federatív állammá lazuljon, kénytelen volt az abszolútizmus kora után annak a politikának történeti irány-

¹ Die Beschwerden und Klagen der Slaven in Ungarn. 1843., 30. 1.

² M. M. HODZA: Der Slowak. Prag. 1848., 17. 1. V. ö. HODZA: Dobruo Slovo Slovákóm, Sucim na slovo, V. Levoci. 1847.

vonlát tovább kihúzni, amelyet a negyvenes évek magyar liberalizmusa kezdett megvonni, de amelyet a világosi katasztrófa két évtizedre megtörött. Támogatta ebben a dualizmus alap gondolata is: Ausztriában a németységnek, Magyarországon a magyarságnak hegemoniája.

Azok a konkrét sérelmek, melyeket a Bécsnek és a külföldnek szánt röpiratok alapján az imént felsoroltam, akárhogy forgatjuk is őket, hely és idő szerint viszonylag nem nagy számúak. Jelentőséget nekik inkább a háttérül szolgáló lelki feszültség kölcsönöz: ha kirobbant itt-ott egy-egy incidens, a gyűlölet lelki atmoszférájában mindjárt hirtelén mélyen megdöbbenő villámként cikázott. Egyet különös hangsúllyal kell kiemelnünk: az emberi jogokat valóban sértő esetek nem törvényszerű, hivatalos, intézményes jellegűek, hanem csak egyes túlbuzgó egyének, főképp a fiatalság magánakciója. Másrészt figyelembe kell vennünk, hogy a magyarság türelmét a nemzetiségi sajtó és társadalmi magatartás is állandóan próbára teszi. Az a durva hang, amelyen KOLLÁR támadja a Sláwy Dcera-ban a magyarságot, vagy amilyen izzó gyűlölettel sértegeti a Gitrenka, meg a tót-horvát röpiratok légiója a magyar nemzet önérzetét, természetesen nem maradhatott megtorlatlanul.

Maguk az 1830-101 kezdve hozott nyelvtörvények (1.443.1.) egészen mérsékeltek, a nemzetiségek nyelvi jogait általában nem érintik: semmivel sem szigorúbbak, mint bármely más vegyes nyelvű államéi. így a népoktatás nyelvről egyáltalán nem intézkednek, pedig ez lehetett volna a sérelmek legbővebben buzgó forrása; KOSSUTH is egyik hírlapi cikkében csak annyit követel, „hogy az ország közigazgatási nyelvét megtanulhatni mindenkinek alkalma legyen: szükségesnek tartanak azon intézkedést, hogy a magyar nyelv minden falusi tanodában is okvetlenül gondosan taníttassék.”¹ Az elemi oktatásról szóló EÖTVÖS-féle 18484 törvényjavaslat is, melyet a főrendiház elvetett, 10. §-ában azt mondja, hogy „az oktatás nyelve a lakosok többsége szerint határozatik meg”. Ez mutatja legjobban, hogy a hivatalos nemzet-

¹ Pesti Hirlap. 1842., 183. sz.

tői távol állott a nyelvi erőszak. Ami a középiskolákat illeti, az 1844. évi II. t.-c. 9. §-a a magyarországi középiskolákra nézve elrendeli ugyan a magyar tannyelvet, azonban a helytartótanács 17 nemzetiségi vidéken lévő gimnáziumban továbbra is a latint óhajtja meghagyni az oktatás nyelvüül (I. 473. 1.). De különben is: *ha egyszer a latin tanítási nyelv már egyenest anakronizmussá avult, vajjon milyen más nyelv léphetett volna helyébe, ha nem az államalkotó nemzet nyelve, melynek erre való igényét a történeti jogon kívül nagyobb műveltsége, viszonylagos számaránya és bintoka is természetesen igazolta, vajjon melyik másik faj tarthatott volna erre jogosabb igényt?* Vajjon nem ugyanígy járt-e el a többi modern állam? Vajjon nem valamennyi állam, a múltban éppúgy, mint ma, az uralkodó faj nyelvi expanziójára törekedett és törekszik? Lehet-e ezért követ dobni a magyarságra?

Az említett mérsékelt törvényekben nemzetiségi szempontból csak az a visszatetsző, hogy hirtelen valamennyi vallásbeli lelkésztől megkövetelik, hogy a magyar nyelvet tudja (1836. évi VI. t.-c. 8. §). E törvények hibája nem is pozitív rendelkezéseikben állott, melyek egyáltalán nem nyomják el egy népfajnak nyelvét sem, hanem abban, a hiányukban, hogy *nem gondoskodtak a nemzetiségek nyelvi jogainak szabatos meghatározásáról a közigazgatás és a közoktatás terén. Ha ez megtörténik, sok viszály és vadaskodás eleve elhárult volna.*

A *nyelvtörvények* ellen, melyekhez a nemzetiségek fő pártfogója, a bécsi udvar is hozzájárult s amelyeket a király szentesített, maguk a nemzetiségek sem tettek, néhány túlzót nem számítva, kifogást. Egy fájának érdekeiért szenvedélyesen izzó tót KOSSUTH-hoz, mint a „magyarománia” legféltelenebbnek tartott képviselőjéhez intézett, rendkívül magas színvonalú és komoly pátoszú leveleiben¹ ezt írja: „Mit akarunk mi- kérdezzük még egyszer. Azt akarjuk, hogy mindenki magyarul érteni és beszélni tudjon; egyetértünk azzal, hogy az országos törvény, melynek erejénél fogva a magyar nyelv diplomatikai nyelvvé emeltetett,

¹ Apologie des ungarischen Slawismus. Von S. H. Briefe an Herrn L. von Kossuth, Rédacteur des „Pesti Hírlap”. Leipzig, 1843., 29. sk. lk.; 53. 1.

érvényét és tekintélyét megtartsa. Ezt a törvényt azonban úgy vesszük, amint célját világosan és határozottan kifejezi, az önök oldaláról jövő kommentárok nélkül... S mit akarják Önök? Nyíltan kimondott céljuk ez: minden nyelvet, s velük együtt minden más népiséget az országban megsemmisíteni, és, ha nem is egy csapásra, mert ennek értelmetlensége önök előtt is szembeszökő, azonban lassankint Magyarország valamennyi népét egy néppé, magyarrá átalakítani... A magyar nyelv szükséges ismeretével a mi nézetünk szerint is az ifjúságot az iskolai oktatásnak föl kell szerelnie, tehát *a magyar nyelv minden jólberendezett népiskola felsőbb osztályaiban a tanítás kötelező tárgya legyen. A tudós [közép:] iskolák ifjúsága általában magyarul tanuljon, mert nem vagyunk az ellen, hogy a felsőbb iskolákban az egész tanítás fokozatosan magyar legyen,* csak emellett szeretnők kikötni, hogy minden egyes jólberendezett intézetben egyszersmind *legyen eszköz és alkalom arra, hogy a szláv a szláv, a német a német, az oláh az Oláh nyelvben magát tökéletesíthesse.*¹ A tanításnak úgy, ahogy a népiskolában, a gimnáziumok alsó osztályaiban is az anyanyelv segítségével kell történnie. Ezt azért is szükségesnek tartjuk, mert nem akarjuk, hogy a jövőben is a tanítás olyan lélekölő legyen, amint régebben, sőt legnagyobbobrszt a legújabb időkben is, amikor latin volt a tanítás nyelve... A népiskolából az ifjúság a gimnáziumba megy. Itt egy ideig meg kell tartani az anyanyelvet, míg helyét a felsőbb osztályokban egészen a magyarnak engedi át, ekkor már mindent ezen a nyelven adjanak elő. Azonban jogos és méltányos, sőt szükséges, hogy azért itt is a szláv nyelv a szláv vidékeken és oly intézetekben, amelyeket a szláv ifjúság sűrűn látogat, a tantárgyak sorából ne zárassék ki. Mert az anyanyelv a tanult ember számára továbbra is eszköz marad arra, hogy a népre hasson, ismereteit vele hasznosan közölhesse, különösen mint jövendő lelkész és tanító. Annak

¹ Ezzel a mérsékelt állásponttal szemben számos nemzetiségi röpirat a középiskolák tanítási nyelvét is a vidéken uralkodó néptörzs nyelve szerint óhajtja megállapítani, mert különben a gimnázium is csak a magyarosítás eszközüvé alacsonyodik le. Ezt hirdeti pl. C. BEDA: Vertheidigung der Deutschen und Slaven in Ungarn. Leipzig, 1843., 90.; továbbá: Das „deutsche Element in Ungarn und seine Aufgabe. Leipzig, 1843.

a nyelvnek, melyen majd másokat nekik tanítaniok kell, lehetőleg tökéletesen birtokukban kell lenni, mert csak így tudják magukat megfelelően, alkalmasan, értelmesen kifejezni. De hogyan volna ez lehetséges, ha iskolázásuk egész ideje alatt otthonuktól távol lévén, anyanyelvüket csak nagyritkán beszélik és szerkezetének, megfelelő használatának szabályait nem ismerik. Nem kelte magukat ebben előbb kiképezniök, hogy magukévá tehessék és jól kezelhessék? Vagy talán az, aki VÖRÖSMARTY olvasta, mindjárt úgy tud írni, mint VÖRÖSMARTY ír? Miért tanítanak a magyar iskolákban magyar nyelvtant. Miért van a magyar Akadémiának filológiai osztálya? Azt is akarjuk, hogy a jövőendő orvosok, közigazgatási és gazdasági hivatalnokok, bírák, akik szláv vérből valók s állami szolgálatba lépnek, a szláv nyelvet jól tudják és tanintézetekben elsajátíthassák.”

Ez a tótoktól követelt program a valóságban túlnyomórészt a dolog természeténél fogva abban az időben úgy is érvényre jutott. A felvidéki népiskolákban, alig említhető kivétellel, tótul tanítottak; a magyar nyelvnek az a szerep sem jutott, amelyet a tótok maguk is megengedtek. Hiába kívánták az 1825-i országgyűlésen maguk a tót követek, hogy magyarul tudó tanítókat kapjanak: képzett tanítók kis számmal voltak. A felvidéki gimnáziumokban a mérsékelt 1844-i rendelet után is az anyanyelvet kiegészítő nyelvül használták. Az ú. n. szláv-filológiai ifjúsági társulatok pedig, melyekben az ifjúság magát a tót nyelvben, írásban és előadásban gyakorolta, fennállhattak volna, ha téves politikai útra nem térnek. Felozlatásukat a valóban űzött, de mindig tagadott pánszláv propaganda tette szükségessé. Ezt később majd tüzetesen megvizsgáljuk.

Maguk a nemzetiségek elismerik, hogy *a nyelvtörvényék semmi olyan intézkedést nem tartalmaznak, mely nyelvük és kultúrájuk ellen irányulna.* „Megnéztük e tárgyban alkotott újabb ország törvényeit és a kormány rendeleteit – mondja egy különben igen élehangú röpirat¹ – de egyre sem akadtunk, mely olynemű igazságtalan, veszélyes és lehetetlen eszmét igazolna [mint a magyarosítás]. A tör-

¹ Szózat a szláv nyelv érdekében. (Szerzője: MELCZER JÓZSEF.) Besztercze-Bányán, 1842., 23. 1.

vény által emeltetik a magyar nyelv az ú. n. *diplomaticai* nyelvvé e honban a latin nyelv helyett. E nyelvben kell minden nyilvános hivatal ügyének folynia sat. sat. És e törvény előtt – a mint végzéseink és tetteink igazolják – hajtjuk fejünket legmélyebb tisztelettel, ahhoz magunkat minden kitelhető készséggel alkalmazni iparkodunk, azt háládatossággal bölcs és jótékony törvénynek valljuk, mert jótékonyságának e rövid idő óta már létrehozott több eredményeit szemléljük és élvezzük, és még többeket készülőkben lenni látunk. De ezen törvény egész terjedelmében nem leljük a szót: *magyarítás*, mely egészen új, s mely értelme még oly határozatlan, hogy azt kényök szerint majd tágítják, majd szorítják, s épen azért oly követelések fonására használják, melyek a szláv ajkú polgároknak botrányosak és egyáltalában nem törvényszerűek. Melyik pontjában e törvénynek áll ugyan, hogy a szláv nyelvet tanítani, a szláv nyelv tanítószékeit alapítani, vagy az alapítottakat fenntartani, használni bűnhődésre méltó véték, kihágás, veszélyes dolog, vagy olyasvalami- Hol tilalmaztatik akármely, nemcsak honi, de akár külföldi nyelv iránti szeretet- Hol címeztetik meg a szláv nyelv veszedelmes, egy külföldi hatalom érdekeit nevelő elemnek-” „Az országos törvényekben – mondja egy másik, Kossirra-hoz intézett heves röpirat – semmit sem találunk a magyarosításról, egy jótát sem, mely ilyen értelemben volna magyarázható.”¹

Amit a nyelvtörvényekről maguknak a nemzetiségeknek józan képviselői így elismernek, ugyanazt aláhúзва hangsúlyozzák a magyarság vezetői: SZÉCHENYI, DEÁK, EÖTVÖS, WESSELÉNYI. Amikor az utóbbi a nyelvtörvények szövegét sorban szétboncolja, így kiált fel: „Hol van már csak árnyéka is a szlávok terhelésének, erőltetésöknek s annyival inkább szláv nemzetiségek vagy nyelvök megtámasztásának- Van-e az elősorolt törvényekben csak említés is a szláv nyelvről vagy annak művelése tiltásáról-”² Az egyes törvényhatóságok vagy éppen társulatok tettei az egész nemzet ellen való panaszra és mozgalomra sem jogot, sem okot nem adhatnak. „Ilyektől eredett, valóban sértő s helyes

¹ S. H.: Apologie des ungarischen Slawismus. Leipzig, 1843., 76. 1.

² B. WESSELÉNYI MIKLÓS: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Lipcsében, 1843., 74. 1.

panaszra okot adó tettek hol vannak? Mik magyarul beszéd lései erőtetésről, a szláv nyelvnek házi vagy társas köröké beni eltiltásáról, s Isten tudja minő zsarnokságokról híreszteltettek, s külföldi lapokba is iktatvák: merő rágalom s gyáva hazugság... Ha van a szlávoknak a nyelv tekintetében helyes panaszra okuk, úgy az épen abban fekszik, miszerint a magyar nyelv megtanulhatása nincs eléggé könnyítve, s arra nincs elegendő mód nyitva.”¹

A világosan látó magyar gondolkodók a nyelvkérdésnek, a magyarság ez élethalál harcának megoldását egyáltalában nem várják a törvények holt betűitől. Fájdalommal utalnak már ekkor arra a nemzeti vonásunkra, mely egyébként az utóbbi félszázad magyar kultúrpolitikáját is egész a lex-APPONYI-ig jellemzi, t. i. arra a naiv hitre, hogy ha valamire nézve törvényt hoztunk, akkor már minden rendben van, a plasztikus valóság önkényt alkalmazkodik a törvény kemény ráncaihoz. A magyar politikának ezt a tragikus vonását, a mélyebb *valóság-érzék hiányát* jól látja és hevesen ostorozza a nemzetiségi és művelődési politika szempontjából egy magyar államfilozófus már a negyvenes évek elején:² „Létünket biztosítva hisszük a holt törvény betűiben. Ez volt e nemzetnek egyik átka, miszerint a kimondott ígét testesíteni nem tudá, vagy nem akará, s a helyett hogy gyakorlatilag életbe hozta volna azt, sajnálatos bizalommal, tunya egykedvűséggel megnyugodt a betűben. Az. 1825, 1830, 1832, 1839. évi, nyelv tárgyában hozott törvénycikket is úgy tekintem én. Meglőn hozva a törvény, hogy a nemzetnek nemzeti nyelve van, s ezzel elég van téve a dolognak s most már szabadon és félelem nélkül beszélhetünk németül, franciául, angolul, diákul, tótul, rácul s a t. Eme kártékony szellem szerintem nemzeti jellemvonás, mely szerént szeretünk befolyást gyakorolni s pusztá nemzetiséggel pöffeszkedni, de tettelesen hatni, erősbülni s nevelni gyakorlatilag erőnket, nem. Ezen léha felület ingadozó légvárában annyi nagy és dicső eszme, regény, monda van halmozva, hogy kényelmes pamlagon cigaro és pipafüst között more patrio órákig sokszor elbeszélünk a nemzeti

¹ U. o. 75. 1.

² Cosmorama haladás és párt tekintetében. írta A. N. Z. Pesten, 1843., 29. 1.

colossalis nagyságról, hogy szinte elhisszük, miként erősb, dicsőbb nemzet nem létez nálunknál a földtekén: – de ha positiv igazolásra kerül a dolog, ekkor minden vagyunk, csak nem erős: csak nem nemzeties. A nyelv nem *törvény* által nyer életet, hanem *gyakorlat* által. A gyakorlat, tudományos és társasági alkalmazás ad a nyelvnek életet, s míg ezek kifejtve, megállapítva s a nemzet mindennapi életébe vissza vive nincsenek, hiában a törvény, önkintesen tolni valakire a nyelvet a mily igazságtalan, oly haszталanság; maga a nyelv, s viszonos értéke vívjon magának becset s erre több mint *törvény*, több mint *erőltetés*, erre *haszon* s belső *érdekvizony* kívántatik. Ez szerzé meg a német, francia s angol nyelveknek a cosmopolitismust, ez ada a római és görög nyelvnek örök életet, még akkor is, midőn maga a nemzet, s annak érdeke többé nem él. Belsőbecs, könnyűség és tisztaság mellett nemzeti érdekvizonyok, anyagi és szellemi érintkezések kívántatnak a nyelv terjesztéséhez.” Tehát már nem a törvény pusztá betűjétől, hanem a gazdasági és társadalmi élettől, az ezekkel kapcsolatos haszontól és önérdektől várják egyesek a magyar nyelv önkénytelenül hódító erejét, attól, amire már KISFALUDY SÁNDOR 1806-iban utalt: „Mihelyt egyszer a magyar nyelv szükségés és úgyszólván *kenyérnyelv* lesz a hazában, bizonyos, hogy egy mostani jó magyar helyett akkor százak fognak támadni.”¹ KISFALUDY-ak optimizmusát a történeti statisztika lényegében igazolja: a II. JÓZSEF császár uralkodását követő félszázad alatt a magyarság száma éppen megkét-szereződött (II. 99. 1.). Nyelvünk hasznosságánál, társadalmi értékénél fogva erősen hódított és beolvasztott. Az erőszak e téren alig tehetett valamit: legfeljebb visszahatást szült. „Egy nyelv – mondja e korban egy rendkívül ellenséges iratka – magától terjed, ha ilyen terjedésre érdemes: ez tisztán belső előnye, melynek semmiféle a posteriori ajánlásra nincsen szüksége.”² A magyar nyelv a történeti statisztika szerint a XIX. század első felében minden mesterseges lárma ellenére, bár megkésve, ezen a szerencsés úton haladt.

¹ KISFALUDY SÁNDOR Minden Munkái. Angyal Dávid kiadása. VIII. 146. 1.

² L. M. SCH.: Der Magyarismus in Ungarn. Leipzig, 1834., 10. 1.

A magyar nemzeti öntudat ébredése ebben az időben *csodálatosan átalakító hatású* a városoknak főképp német-származású ifjúságára. Pest, melyet SZÉCHENYI az ország művelődési és gazdasági középpontjává akar fejleszteni, hirtelen nekiiramodik a magyarosodásnak. Ezt a nemzetiségek is egyhamar észreveszik s a veszedelmet nagy fájdalommal megállapítják. „Tanúja vagyok itt – írja szomorúan Pestről egy horvát 1833-ban – egy a maga nemében egészen szokatlan jelenségnek. Ez a város, amelyben az ember hat éve ezelőtt úgy érezte magát, mintha Németország középpontjában volna, ahol magyar szót csak jövevény ajkáról hall, most mintegy varázsütésre a magyarok igazi eldorádójává változott át. Ritkán hall most az ember itt német vagy szláv szót. És ha valaki mégis anyanyelvét merészkedik használni, hogy aztán az előtte drága hangokat mint valami távoli országban a testvéri ajkáról is hallja, akkor nyilvános helyen vagy gúnyosan s megvetőleg, vagy szánalommal néznek rá. mint olyasvalakire, aki ünnepnapon a tyúkját nem tudja velük együtt főzni. Ha pedig a némettől vagy szlávtól nem tudják a kellő tiszteletet megtagadni, mert meg jelenésük és műveltségük ezt kikényszeríti, akkor ily szó röppen el ajkukról: ‚Kár, hogy nem magyar.‘ Azok az ifjak, akik az ország különböző vidékéről ide, a múzsák székhelyére, sereglenek, szlávok és németek, álszeméremtől félrevezetve és a divatnak hódolva, megtagadják tisztos származásukat, még azok is, akiknek kiejtése szláv- vagy németvoltukat mindjárt elárulja. A polgár a maga német nyelvét csak házi körben használja és örvend az uralkodó tónusnak, ha mindjárt gyakran belső ellenkezéssel is; és a napszámos magát jelentékennyé és munkaadója előtt kedvessé akarja tenni, amikor kedvéhez alkalmazkodik. Ez a szédelgés olyan fokra hágott, hogy sokan németül vagy szlávul hangzó tulajdonnevüket is szégyenlik.”¹ Mind gyakoribb lesz hirtelen HERCZEG FERENC Széchenyi-drámájának, A Hid-nak Schlamadinger-típusa. Az öreg Schlamadinger, a polgári pipametsző, fiát elveszett embernek tartja: a gyerek magyar ruhát varrat magának; Budán született, és azt mondja, hogy magyar; a becsületes nevét is megutálta, Schlamadingernek hívják és

¹ Sollen wir Magyaren werden? 1833., 2-3.1.

Salamonnak írja magát; magyar verseket ír, ilyeneket: „Hitvány cenk – honfibú és Frangepán!, meg egy másikat a nemzet ikercsillagához, SZÉCHENYI-hez és KOSSUTH-hoz könyörög a nemes jurátusoknak, hogy noha csak polgárfiú, vegyék be a KOSSUTH LAJOS dandárába, vérét és írotollát ajánlja föl a honért.

A városoknak főképp németajkú ifjúsága önkényt, szinte egy csapásra, szívben és lélekben magyarrá varázslódik. Ezzel a magyar kultúra számára hatalmas új energiaforrás sok nyílnak meg. Akik a magyar tudományos, művészeti, s gazdasági életet a század második felében oly gyors és hatalmas virágzásnak indították, azok túlnyomóan a németajkú városi polgárság művelt és szorgalmas törzséről sarjadztak. Ez a műveltebb társadalmi réteg minden feltétel nélkül őszintén beolvadt a magyarságba; ennek az 1849;-et követő abszolutizmus kitűnő próbaköve volt. De mi ez a vékony, bár súlyos réteg a *Hungaria polyglotta* hatalmas, egy-egy tagba sűrűsödő néptömbjeihez képest? *Lehetséges s reménylhető volt-e ezek megmagyarosodása*- A liberális párt, KOSSUTH-ék optimizmusa eleinte szilárdan hisz benne; WESSELÉNYI szinte kétségbeesve keresi a megfelelő jó eszközöket, hogy e hit békésen megvalósuljon; SZÉCHENYI hatalmas valóságérzéke sötétnek látja a jövőt, pesszimizmusa mérsékletet és kiegyezést tanácsol.

Maguknak a nemzetiségeknek biztos a meggyőződése, hogy *a maradéknélküli beolvasztást a fajok történeti kíméjája nem engedi*. A történeti analógiák széles hátterét legtöbb tudással és a legplasztikusabb módon egy magát taktikából magyarnak mondó, de nyilván álnév mögé bújó horvát rajzolja meg.¹ Szerinte, ami az angoloknak minden számbeli, politikai, ipari, értelmi és erkölcsi felsőbbségük ellenére annyi századon keresztül nem sikerült, t. i. a skótok és írek beolvasztása, azt hogyan tudná elérni ma a magyarság a maga kis számával és szellemi közepszerűségével- Amit Poroszország, Ausztria, Oroszország s más annyi nagy állam sokkal kedvezőbb körülmények között nem tudott

¹ THOMAS VILÁGOSVÁRY: Der Sprachkampf in Ungarn. Agram, 1841. munkát GAJ LJUDEMIRnek, az újabb horvát irodalom megalapítójának, illyrizmus vezérének „nemzeti Nyomdája” adta ki Zágrábban.

kivívni, mikép bírná a magyar faj a maga annyira kedvezőtlen feltételei között? Miben rejthetne a magyarságnak az a fölénye, amivel a lakosság túlnyomó többségét nyelvének meghódíthatná- Igaz, hogy a politikai és a közigazgatási hatalom a magyar nemesség kezében van. De ezt manapság már a korszellemmel, a humanitás és a jogállam szellemé-
 ve szemben elnyomásra és erőszakra aligha használhatja föl. így micsoda fölény marad meg számára- Számban kisebb, mint a többi ittlakó nép, ezek összegének csak mintegy gyenge harmadrésze, szaporodási ereje is csekély ebb, úgyhogy a többi nemzetiségnek a magyar tömegek gyarmatosításának lehetőségétől nem kell félnie. A magyarságot továbbá az idegenajkú nemzetiségek, mint valami szigetet körülzárják, míg a németeknek, szlávoknak, oláhoknak számos testvérük van a határon túl is, akiknek bevándorlását s a hazai rokonokkal való érintkezését a magyarság nem tudja megakadályozni. Az ipar, a hatalomnak ez a kiadós forrása, főképp a németek, részben a szlávok kezében van» Ez nem az a tér, ahol a magyar faj hódítani tudna. A világkereskedelem a tengerparton űzhető; ámde a magyar tengerparton nem magyarok laknak.

A politikai és gazdasági eszközök tehát, amelyek a magyarság rendelkezésére állanak, nem alkalmasak nyelvének terjesztésére. Talán szerencsésebb – kérdi könyvünk – a szellemi és erkölcsi eszközök terén- A tudományban, szép-irodalomban és művészetben kétségkívül újabban fejlődés állapítható meg a magyarság körében. Azonban a többi törzsek is e téren, külföldi testvéreik kultúrájától is támogatva, ugyancsak hasonlóképp fejlődnek s mind nagyobb lendületet vesznek. A németeket a magyarok nemhogy legyőznék, de utánzandó mintának tartják. A csehek, tótok, horvátok s szerbek irodalma sokatígérően indul virágzásnak; a rutén és oláh elmaradt ugyan, de az ő napjuk is ki fog sütni. Semmi okunk sincs tehát arra a föltevésre, hogy e friss erőktől duzzadó s határontúli testvéreiktől szellemileg táplált népek valaha magyarokká akarnának lenni. Ezek sohasem lesznek fizikailag és erkölcsileg oly gyöngék, hogy nemzetiségük megsemmisítésébe belenyugodnának. Nagy szerénytelenség és vakság kell ahhoz, hogy a magyarság ebben a hitben éljen.

A történet tanúsága szerint, folytatja könyvünk, minden országban csődöt mondtak eddig a denacionalizálásnak azok az eszközei, amelyeket most a magyarság is alkalmazásba próbál venni: a *közigazgatás* és az *iskola*. Csehországban például több, mint kétszázad óta a közigazgatás valamennyi ágában a német nyelv használatos, a cseh ifjúság valamennyi felső- és alsó iskolában németül tanul: a csehek germanizációja még sem sikerült. A mindenütt magyar nyelvű közigazgatás sem fog sokra menni: hisz a nép nagy tömege alig jut nagy ritkán érintkezésbe vele. Az iskola kétségkívül még mindig a legjobb eszköz a nyelv terjesztésére: de a teljes magyarosítás ezen keresztül is csak hiú ábránd. Most a magyarok országszerte a *kisdedóvót* tekintik a magyarosítás legjobb útjának.¹ Ámde csak kevés községnek van vagyona és érzéke ilyen intézmény felállítására: a nagy tömegek tehát úgy sem jutnak hozzá. Különben is a *kisdedóvó* nyelve csakis az anyanyelv lehet. A *népiskola* szintén nem öleli fel a gyermekek túlnyomó részét. Sok helyen nincsen iskola; ahol van, néhány télen jár bele a falu gyermekerege. De ha volnának is elemi iskolák mindenütt, még pedig jól berendezve, vajjon a csak pár évig tartó s minduntalan megszakított iskolai tanítás tudna-e valami

¹ „Igenis, a *kisdedóvó* intézetek azok, – mondja WESSELÉNYI – mik által nemzetiségünk terjedését s nemzeti egységét, ezen minden áldások egyik főbbiket legkönnyebben s legbiztosabban elérhetjük. És ezért nincs tárgy, mire honfiam figyelmét vonni s munkás részvéteket feléleszteni inkább óhajtánám, mint a *kisdedóvó* intézetekre.” Szózat, 1843., 309. 1. - GOROVE ISTVÁN egész tervezetet dolgoz ki a *kisdedóvókra*, mint „kis magyár iskolákra” vonatkozóan, melyekbe minden helyiségben a kis gyermekek 4-7 esztendőskorukban kötelesek volnának járni. „Fő céljok a magyar nyelvet hallás, játszás, tárgynevezés, imádság, ének, apró mondák stb. által tanulni, úgy hogy a magasb iskolákban már sikerrel manyr nyelven taníttathassanak írni, olvasni stb.... Hazánkban van 7000 helység, falu, város, mely vagy épen nem, vagy nem egészen tiszta magyar; 4500 az egészen tiszta magyarok száma – és így 7000 ilyen ‚kis magyár iskolára’ volna szükség – ez 7000 tanítót kívánna meg, kiknek évi fizetésök 1000 pengő forinttal 700,000 pengőt kívánna esztendőnkint – ez igen sok pénz, de a *nemzetiség is igen nagy ügy ám!*” E pénzt GOROVE a füstpénzből akarja fedezni, melyet állami adóvá alakítana át s kötelezné a földesurakat, hogy öt év alatt iskolaházakat építsenek a „kis magyar iskolák számára, melyek célja a *kisdedóvás* mellett semmi egyéb, mint magyar nyelv tanulás”. (Nemzetiség. Pest, 1842., 92-97. 1.)

mély és állandó hatást gyakorolni az életre- Némileg módosítaná, de a lelkeket egészen át nem formálná. Ha a gyérnek kicsit megtanul is az iskolában magyarul, vajjon elég-e ez ahhoz, hogy most már nemzetiségét, melynek környezetében állandóan és kizárólag él, levetkőzze? Csekély magyar nyelvi külső máza alatt a lélek továbbra is szláv, német, oláh marad. A gyermekek, akik egy ismeretlen nyelven kényszerülnek ismeretekre szert tenni, tudatlanul lépnek ki az életbe, belekerülnek ennek áramába, itt kis magyar tudásukat csakhamar egészen elfelejtik. A *polgári-, réal- és ipariskolák* sem tudnak igazi sikerrel magyarosítani. Az ipari és kereskedelmi életnek is megvan a maga nyelvi útja, melyből az iskola nem igen tudja kitéríteni. Az ipar és kereskedelem a nem-magyar néptörzseknek, főképp a németeknek kezében van. Ha a gyermek a polgári vagy ipariskolában jobban tanul is meg magyarul, mint a népiskolában, igazi iskolája mégis az élet: a műhely és a bolt lesz, ahol mindig anyanyelvén fog beszélni és írni. Környezete is, jómaga is az életben német vagy szláv marad. SZÉCHENYI és KOSSUTH az ellenkező nézeten volt: éppen a polgári és a réaliskoláktól várták a városok iparúzó lakosságának megmagyarosodását.

Meglepő, hogy a magyar nemzetiségi kérdésnek ez a hideg boncolója maga is elismeri, hogy a magyarság térj esztésére még a *gimnázium* van a legkedvezőbb helyzetben. Azonban ebbe az iskolába a lakosságnak csak igen vékony rétege, elenyésző száma jár, úgyhogy ennek sincs igazi magyarosító hatóereje. S ha az ifjú itt egészen megtanul is magyarul, azért mégsem vedlik át mindjárt magyarrá: mihelyt törzsének irodalmával megismerkedik és saját nemzetisége közé kerül vissza, egyhamar szertefoszlik rákent magyarsága.¹ Ez a felfogás azonban – hozzátehetjük – csak félig igaz. Kétségtelen, hogy a Felvidék és Erdély gimnáziumaiban felnövekedett szépszámú nemzetiségi intelligen-

¹ Az ellenkező magyar optimista álláspontot képviseli DIERNER LAJOS pesti ügyvéd munkája: *Beitrag zum Kampf der Meinungen. Eine politische Abhandlung über die wichtigsten Fragen.* Pesth, 1844. „Hogyan áll – kérdi – a magyar nyelv ügye a német és szláv városokban, amelyekben évenként legalább 200 fiatalember végzi be a gimnáziumi tanfolyamot, akik valamennyien tökéletesen megtanulnak magyarul s aztán izzó neny-

cia, mely kitűnően megtanult magyarul, kultúráját saját fajanak öntudatra ébresztésére, művelődési és gazdasági fejlődésére használta föl. Viszont azonban tagadhatatlan, hogy *éppen a nemzetiségi vidékek középiskoláinak csatornáin keresztül igen jelentékeny tót, de főképp német intelligens elem folyt be a magyar kultúra vérkeringésébe.* Ha a magyar középiskola nevelte is föl a nemzetiségek vezető értelmiségi rétegét, egyszersmind egyik legfőbb tényező volt városaink megmagyarosodásában, a szépszámú idegenajkú intelligens elem beolvasztásában. Még az Alföldön mendikáló szegény tót diák is magyarnak vallja magát, mint VÖRÖSMARTY humorosan mondatja vele:

S ha mindezt megunom,
Csak tőlem függ, mivé legyek.
A legdicsőbb magyar leszek,
Mihelyt csak akarom:
Hazám nagygyá teszem,
Ki szólhat ellenem-
Dicső világ,
Magyar világ!

(*A tót diák dala. 1843.*)

A magyarosítás, folytatja tovább ellenfelünk, az eddigiek szerint akkor sem folyhatnék a közigazgatás és az iskola útján sikeresen, ha semmi komolyabb ellenállásra sem találna. Azonban a visszahatás a nemzetiségek részéről máris a legerősebb. A korszellem minden egyes polgárt bizonyos személyes jogokkal ruház föl, melyek erőszak nélkül el nem rabolhatók tőle. Ilyen az anyanyelvhez való jog, mellyel a Magyarországon lakó nemzetiségek minden áron élni is akarnak a humanitás gondolatának nagy apostola, HERDER szellemében: „Aki anyanyelvét, gyermekségének édes, szent hangjait, szülőföldjének intő szavát nem szereti, nem érdemli meg az ember nevet.” A magyarság a kultúra minden eszközét magának sajátítja ki: az iskolákon kívül egyedül az ő művelődési érdekeit szolgálja az Akadémia, a Mú-

zeti érzéstől hevítve hazatérnek s otthon is a magyar nyelvet fogják házi nyelvvé tenni- Ami a német városokat illeti, a magyar nyelv terjesztése érdekében legtöbbet a fiúi és leánycsere tett, már is annyit, hogy a német városokban, mint pl. Eperjesen, már inkább magyarul, mint németül lehet megtanulni. Csak türelem, lassan járj, tovább érsz!” (113. 1.)

zeum, a Nemzeti Színház stb. Vajjon az ország lakosságának kétharmadrésze, amely nem magyar, azért vérzett annyi századokon keresztül az országért, hogy most a közigazgatás, az iskolák és a többi művelődési intézmények szempontjából számba se jöjjen. Vajjon minden közintézménynek csakis a magyarságnak, az egyharmadrésznek, szellemi javát szabad szolgálnia. Hiába vetik ellen, hogy az Akadémia, Nemzeti Múzeum, Nemzeti Színház stb. a magyar nemesség önkényes adományaiból jött létre, mert vajjon ez a pénz legnagyobb részét nem a szláv, német, oláh népesség keserű verejtéke-é? Vajjon a magyarságnak ezek szellemi fejlődésére volt-e valaha gondja. Sohasem. Sőt ha a tótok, németek, oláhok a saját erejükből állítanak iskolát vagy más művelődési intézményt, a magyarság mindjárt ezek életére tör, az idegenajkúak magasabb szellemi tökéletesedésének siet útját szegni. A magyarság szegyei magát, ha arra gondol, hogy Franciaország a párizsi egyetemen szláv tanszéket állított föl, habár ebben a birodalomban egyetlen szláv francia állampolgár sem található, míg a mi egyetemünkön és akadémiáinkon a több millióra rúgó szláv és oláh lakos nyelvének egyetlen tanszéke sincs, amelynek útján a szláv vagy oláh ifjúság magát anyanyelvének s irodalmának tudatos ismeretében tökéletesíthetné. A magyarok szabadon művelődhetnek és fejlődhetnek, az ország többi, aránytalanul nagyobb számú lakossága előtt azonban a nemzeti művelődés lehetősége el van zárva. Ezek tehát a hazai termétszerűen elidegenednek.

De vajjon *előnyös-e* magára a magyarságra nézve nyelvének és kultúrájának az idegen népekre való erőszakolása, melynek lehetetlensége a fönnebbiek alapján úgyszólván annyira szembeszökő – veti fel a kérdést a zágrábi „nemzeti nyomdából” kikerült szeges írás. Válasza valóban meglepő: egy államra nézve nem előny, hanem a legnagyobb veszedelem, ha lakosai mind egy nyelvet beszélnek, „teljes nyelvesség mellett az érzületben és törekvésben való legnagyobb egyenlenség züllesztetheti szét az államot”. Kárpátokon túli szomszédaink, a lengyelek impozáns nemzeti egységű államot alkottak, s mégis mi lett a sorsuk. Spanyolország is nyelvében egységes állam: amióta azonban 1812-ben liberális alkotmányra tett szert, a teljes szétzúllásra vezető belső

anarchia, folytonos polgárháború áldozata.¹ Ellenben Svájcban, ahol különféle nyelvű népek élnek egymás mellett, teljes béke és nyugalom honol, mint Európa egyik legfejlettebb államában. „Ott a németek, franciák, olaszok – mondja egy másik pánszláv irat – a legszorosabb irodalmi kapcsolatban vannak nyelv- és törzsrokonaikkal, és talán ezért kevésbé svájciak? Kétkedhetik-e valaki hazaszeretetükben, közös érzésükben? Vajjon a svájci franciák a Franciaországgal vívott háborúkban, az ottani németek a Németországgal viselt harcokban elhagyták-e hazájuk közös érdekét-Soha, de soha sem tették ezt. A németek ott kétségkívül a legszamosabbak. De vajjon nem menne-e náluk örültség-számba, ha a németek azt kívánnák, hogy a francia és olasz svájciaknak németekké kell lenniök, mert ezt kívánja a nemzet egysége?”²

A naiv politikai racionalizmus, mely egyáltalában nem számol a fejlődés *történeti* föltételeivel, a magyar nemzetiségi kérdés megoldására már a harmincas-negyvenes években melegen ajánlja az állambölcsesség biztos panácejául a *svájci kantonrendszert*, melynek megváltó gondolata majd az ország 1918-i tragikus összeomlása közepett oly gyászos szerepet játszik. A negyvenes évek nemzetiségi politikusának a magyar állam egysége éppoly kevés gondot okoz, mint az 1918. év ú. n. magyar nemzetiségi miniszterének. „Hogyan állhat fenn – így ír – akkor az állam egységkérdézheti aggodalmasan valaki. Az egység ne bántson bennünket mindaddig, amíg méltányosak, igazságosak és humanusak vagyunk.”³ A magyarság 1918 novemberében ilyen kíván lenni: nemzetiségeinek minden lehető autonómiát meg akar adni. A hatalmi erők átcsoportosulása után azonban a nemzetiségek vezetői a forradalomban vergődő magyar állam ezeréves egységére azonnal kalapácsot emelnek. És

¹ Ugyanez az eszmemenete a „Patriotische Phantasien eines Ungars” (1843) hegeliánus szerzőjének is. Spanyolország nemzeti egysége szerinte gyorsító mozzanat volt az anarchiára. „A vegyes nemzetiségű államokban a viszály tüze nem tud oly magával ragadó módon fellobbanni, mert itt a népek kedélyében poláris ellentétek fejlődnek ki s így csak az elismer-ten hasznos és szükséges haladás juthat érvényre.” 26. 1.

² S. H.: Apologie des ungarischen Slawismus. Leipzig, 1843., 108. 1.

³ TH. VILÁGOSVÁRY i. m. 69., 82. 1.

szétúztak volna akkor is, ha a magyarság mindig „igazságos és humánus” lett volna, mert *a nemzetiségi expanzió valóságos lényege nem a humanitásról való elméletnek, hanem a hatalomnak kérdése.* A nemzetiségi probléma megoldásában a történet tanúsága szerint a természetes jogokra és a humanitásra való hivatkozás mindig csak taktikai szép szólam: a hatalomé a *verbum regens*. Ennek a tényleges hatalomnak a manapság oláh, cseh és szerb rabiga alatt sínylődő hárommilliónál több magyar síralmas panasza a lehangosabb történeti interpretációja, amelynek gyászos hangjai mellett egészen elnémul a Népszövetség alkotmányának utópista melódiája.

A negyvenes évek legjelentősebb magyar államférfiai, még népszerűségük árán is, a nemzetiségekkel szemben nem a merev hatalomnak és erőszaknak, hanem a jogoknak és békének álláspontján vannak. SZÉCHENYI-től ezt az egykorú legellenségesebb indulatú nemzetiségi iratok is elismerik; a temperamentumos WESSELÉNYI a legnagyobb eréllyel száll síkra a veszedelem logikus kifejtése alapján az idegenajkúakkal való béke mellett; EÖTVÖS-nek szinte szentimentális humanizmusa a nemzetiségi kérdés megoldásában is lágy húrokat penget.

SZÉCHENYI ebben a kérdésben is szinte kíméletlen őszinteséggel követeli a nemzet önismeretét s ostromozza a nemzeti közléleknek azt a naiv hitét, melyet KOSSUTH optimizmusa éleszt, mintha t. i. az iskolák elmagyarosítása egyben már a lelkeknek fenékgig magyarrá formálását jelentené. SZÉCHENYI valóságérzéke e kérdésben is sötétebben lát: itt is lassúbb haladást, a hazai nemzetiségek kíméletét, nyelvüknek az önkénytelenül ható szellemi fölény s nem az erőszakos intézkedések útján való terjesztését hirdeti, az ösztönös hazafiság helyett észszerű hazafiságot követel. Amikor híres 1842-i akadémiai elnöki beszédében, mely népszerűségét annyira megcsökkenti, „ezen oly felette kényes életkérdés taglalásába” bocsátkozik, keserűen kérdi: „Ha valaki magyarul tud, magyarul beszél, innen következik-e, mikép neki ezért már magyarrá is kellett volna átalakulnia- Mert ha így, ám akkor fordítsuk legutolsó fillérünket minden tétova nélkül *nyelv mesterekre, sőt legyünk rögtön magunk is mind azokká, hadd tudjon csevegni magyarul az egész világ,* s meg lesz

mentve s feldicsőítve fajtánk. Nyelvet, nemzeti sajátságot, ily felette könnyű szerrel azonban, én legalább úgy hiszem, még csak biztosítani sem lehet, s annál kevésbé szilárdabb s tágabb alapokra állítani; minthogy a szólás még korántsem érzés, a nyelvnek pergése korántsem dobogása a szívnek és ekkép a magyarul beszélő, sőt legékesebben szóló is, korántsem magyar még.” A magyar nyelvnek a más ajkúakra rendeletekkel való rákényszerítése SZÉCHENYI aggodó lelke szerint egyenest végzetes lesz ránk nézve, mert ellenünk gyűlöltre fogja gerjeszteni őket: „nemcsak nem fogja magasbra emelni, de még csak biztosítani sem a hont, sőt egyenesen meggyilkolni azt előbb, mint gondolnók”. Fájdalommal állapítja meg, hogy ha nyelvünk ügyéről van szó közöttünk, „ily alkalommal a leghidegebb vérű is elragadtatik, a legélesebb látású is vaksággal van verve és a különben legméltányosb, legigazságosb is hajlandó felejtetni... miszerint másnak soha olyat ne tégy, mit tőle sem fogadnál örömet”.

Annyira félti SZÉCHENYI nyelvünk erőszakos terjesztésői a nemzet életét, hogy szinte kétségbeesve kiált föl: „Bizony mondom, a magyar nem *lesz*, mint azt többen oly gyönyörtelen álmodánk, de rövid idő múlva egyedül a négy betű: *volt*, fogja illusztrálni valahai létét”. Attól retteg, hogy a nemzetiségek részéről való „visszahatás *felhőszakadása*” ismét töstől kisodorja nyelvünk szép gyökereket vert, a legszebb virágzásnak bizton elébe tekintő fáját. A magyar nemzetiség és nyelv igazi uralma egyedül *szellemi felsőbbségünkön, kultúránk elmélyítésén* alapulhat. „Erkölcsei felsőbbség mindig s mindenütt győzött erőszakon ... Olvasztói felsőbbséggel kell bírni. Igen. Ámde bír-e ilyessel az, ki szeretetreméltóság és rokonszenygerjesztés helyett kuruzslóként csak külsőleg hat, s mert grammatikát tanít, mindenüvé zsinórt varr, s mindent veres, zöld s fejjérel eltarkít, már azt hiszi, sziveket bájolt s velőket hódított... Azt hisszük: nemzetiséget csak úgy rákenhetni bárkire is, ki éppen kezeink közé jut, mint például meszet falra, vagy mázat fazékra- És azt hisszük: parancs már elégséges, hogy valaki nemzeti sajátságaiból kivetkezzék.” Újra meg újra a szellemi fölény lassú vonzóerejétől várja elsősorban nyelvünk hódító erejét s óva inti a magyart, hogy „oly hangulattal üljön lovára most is, mintha jelenleg is törökkel vagy franciá-

val kellene vívnia, észre sem vévén, hogy az nem kontyos, se nem veressipkás, kivel dolga van, de egyenesen a *civilU satio*, melyen kard nem fog, s mely előtt a legtündöklőbb vitézség is térdre esni kénytelen”.

SZÉCHENYI-nek kétségkívül egyoldalú beszéde csak megerősíti a nemzetiségek vádját, mintha a magyarság tudatosan és szándékosan elnyomni iparkodnék az idegenajkúakat. SZÉCHENYI önbeismerése az ellenfél fegyverét élesíti. A grófot a pánszláv ev. papok köszönő levélben üdvözlük; a horvátok és szászok sajtója magasztaló szavakkal emlékezik meg róla, mint igazi hazafiról. SZÉCHENYI-nek önismeretre rázó beszédébe számos balítélet csúszott: a pánszláv mozgalmat úgy tünteti föl, mintha csak az erőszakos magyarosító törekvés visszahatása volna, pedig ez hatalmas kelet-európai áramlat volt, melyet az orosz propaganda is állándóan táplált; megrója azokat a magyarokat, akik a nemzetiségi mozgalmat elszakadási törekvésnek bélyegezték; azt hiszi, hogy a magyar nyelv rovására tett engedményekkel a nemzetiségi mozgalmak leszerelhetők s az „üldözések” megszűnte után a vezetők jó hazafiakká varázslódnak.

WESSELÉNYI, kinek politikai útja ekkor már régen széles szögben elkanyarodott SZÉCHENYI-étől, bár óvást emel fiatalkori barátjának az idegenajkúak üldözését s az erőszakos magyarosítást beismerő akadémiai beszéde ellen, lényegében ugyanazokat az aggodalmas hangokat üti meg. Sötét színekkel megfestve a nemzetiségek felől a magyarság feje fölé tornyosuló felhőket, szinte rimánkodva köti minden magyar ember szívére, hogy szláv polgártársait iparkodják meggyőzni: „hogy mi a szlávokat sem nem gyűlöljük, sem meg nem vetjük, sőt rokon érzettel óhajtjuk őket, mint testeinket ölelni; hogy nyelvöktől megfosztani éppen nem szándékunk ... Nincs nemzetiségünknek ártalmasabb ellensége – a betyáros magyarságnál. A magyarok Istene előtt kedves tettet követ el, ki durvaság, darabosság s butaság elűzését mozdítja elő s ki a magyart mind tudományi, mind mestérségi, mind társadalmi viszonyaiban míveltebbé teszi.”¹ A nyelvtörvényeket WESSELÉNYI hiányosaknak tartja, mert

¹ BR. WESSELÉNYI MIKLÓS: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. 1843., 282., 284. l.

csak a magyar nyelvről szólnak; a törvényhozásnak ezeket ki kell egészítenie a nemzetiségek nyelvhasználatára vonatkozó pozitív rendelkezésekkel. Ki kell új törvényben mondania, hogy „az idegenajkúakat anyai nyelvöktől megfosztani, s annak magány életben s társas viszonyokban használatától eltiltani korántsem szándéka; sőt annak szabatos használata iránt azokat biztosítja. A különböző ajkúak közti viszálykodásokat károsaknak s veszélyeseknek ismervén el, az arrai ok-adást bűnösnek nyilvánítja. Mire nézve az idegen ajkúakat – legyenek azok németek, tótok, oláhok, vagy más nyelvet beszélők – anyanyelvök magány s társas körökbeni használatában akadályozni, s azokat erőszakkal a magyar nyelv használatára szorítani: sem törvényhatóságoknak, sem egyéneknek nem szabad. Nemkülönb az idegenajkúakat nyelvökért s fajukért gúnyolni és sérteni, azok ellen ingerelni, – akár szóval, akár írásban, avagy tettel történjék is – tilalmas”.¹

Nem csekély szerepet játszik a negyvenes években a nemzetiségi probléma megoldási kísérleteiben a liberalizmussal egybeforrott *demokratikus szellem*. KOSSUTH is, WESSELÉNYI is, és egy sereg liberális gondolkodó, abban az optimizmusban él, hogy a demokrácia, a jogok egyenlő kiterjesztése a magyarsághoz fogja láncolni a nemzetiségeket, a politikai jogok ajándékáért önkényt, készségesen beleolvadnak a magyarságba. A nemzetiségi kérdésnek, a magyar társadalom ellen való gyűlöletnek főokát az idegenajkú városi polgárság és honoráciorok joghiányában, a nagy tót és oláh jobbágytömegek elnyomott állapotában, a rendi alkotmányban keresik. A liberális doktrína szerint, ha a magyarság a nemzetiségi tömegeket felszabadítja s jogegyenlőségüket, azonos teherviselésüket kimondja: hálából ezek menten magyarokká akarnak lenni. „Ezért mindenek előtt – tanacsolja jó lélekkel WESSELÉNYI – honunk népességéből mentol többet alkotmányunk s következőleg nemzetiségünk érdekéhez kell csatolni. Az alkotmány malasztáiban részesítendőben mind meg annyi frigyest nyerünk. És nemcsak hogy így számunkat s minma^nkat nevelhetjük és sokszorozhatjuk, hanem minden megnyerttel elleneink táborát

¹ U. o. 317-8. Ik.

kevesbítjük.”¹ GOROVE ISTVÁN, a francia demokrácia szellemét erősen magába szívott fiatal közgazdász, egyenest lebecsüli azt a törekvést, hogy a magyar nyelvet az iskolák útján kell terjeszteni. Az iskola is tehet ugyan valamit, de mi ez ahhoz a magyarosításhoz képest, amit a demokrácia hívna életre! Ez nem a hideg ész, hanem a biztos és meleg ösztön erejével terjesztené a magyar nemzetiséget: „Ösztönt, hatalmas ösztönt! – kiált fel GOROVE² – mely minden kebelt átmelegítsen, minden kebelben foganítsa meg az érzelmet és akaratot úgy, hogy kiolthatatlan legyen mind e kettő, és ez ösztön- ez az alkotmányos reform, úgy, hogy minden polgárt elegendő érdek kössön a hazához és annak legszentebb érdekeihez; úgy, hogy minden polgár tagja legyen a nemzetnek, s így osztályosa jó- s balsorsának, részese nagyságának s dicsőségének; nem részvétlen többé, még kevésbé ellenséges indulatú; de úgy, hogy a jobb állapot után a föld egyik kormányát, rendszerét se óhajtja, csak a magyar alkotmányt, mely őt legtöbb kedvezésekkel árasztja el. Ekkor s nem elébb fognak csak a magyar közoktatásnak üdvös eredményei kifejlődni.” A demokrácia az az egyetemes orvos-szer, mely minden nemzetiségi bajunkat egyszerre meggyógyítja. „Lépjen életbe – így bölcselkedik a magyar liberális-mus egyik jótollú névtelen apostola – a teherenyelőség nagy elve: ekkor el lesz felejtve a századok keserve, el lesz felejtve a nemzetiségek múlt és aligmúlt torzszalkodása és elmondhajtjuk a költővel, hogy még él nemzet e hazán.”³

Ez mérsékelt formában annak a demokrata lelkesültségnek hangja, melynek felfokozott erejével a XX. század elején a polgári radikalizmusnak JÁSZI OSZKÁR-féle nemzetiségi politikája már a teljes demokráciától, az általános, egyenlő, titkos választójogtól várja egyedül a nemzetiségi probléma nagy fekete rejtvényének fehér, békés megoldását: a nemzetiségek ezért hálások lesznek, minden állambontó törekvésükről önkényt lemondanak.⁴ Ausztria sorsa ekkor már komor intő példa volt: az általános választójog végleg meg-

¹ U. o. 286. 1.

² GOROVE ISTVÁN: Nemzetiség. (Jelenünk szempontjából.) 1842., 38. 1.

³ Quodlibet. Lipcse, 1845., 26. 1.

⁴ JÁSZI OSZKÁR: A nemzetiségi államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. 1912.

törte a német hegemonra látszatát; hála helyett a nemzetiségekben féktelen hatalomvágy ébredt, mely adott pillanatban rögtön elhantolta az osztrák birodalmat.

A konzervatív körök már a negyvenes években féltik az egységes magyar nemzeti állam fennmaradását a túlzó demokráciától: nem hisznek az egyoldalú doktriner tanok elméleti vakságával a demokráciának mindent üdvözítő, a nemzetiségi kérdést is simán megoldó csudás történeti erejében. KÁLLAY FERENC élesen szemére hányja WESSELÉNYI-nek, hogy a liberalizmus természetét csak általánosságban, jelzőszerűen, körvonalozza; súlyosan téved akkor, amidőn a jogok lehető széles kiterjesztését „védpaizs gyanánt tekinti az orosz birodalom irányában” s ettől várja a szlávoknak a magyarsághoz való őszinte csatlakozását.¹ Szavait megerősítik maguknak a nemzetiségek képviselőinek nyilatkozatai, akik jól látják, hogy a hirtelen demokrácia, a nagy nemzetiségi tömegeknek jogokkal való felruházása elsősorban az ő céljukat: a magyar hegemonia megtörését, a szomszéd testvérnépekhez való csatlakozás lehetőségét szolgálja. Hogyan lehet a nemzet egységét elérni? „Elsősorban azokat a társadalmi osztályokat – felel a kérdésre egy KOSSUTH4IOZ intézett, különben rendkívül epés szláv röpirat – melyek ezidáig az alkotmány jótéteményeiben egyáltalában nem, vagy csak kis mértékben részesültek, kell az alkotmány ölébe emelni. Mindeddig a közjó csak nagyon csekély fokban, csak igen jelentéktelen arányban volt a tömegek java. Tegyük ezeket nemzeté, s nemzet akarnak majd lenni és maradni.”²

Egy pontban liberálisok és konzervatívok közelednek egymáshoz: a jogoknak a *városi polgárságra* való kiterjedése kérdésében. Ezt a műveltebb társadalmi réteget tekintik a leghamarább alkalmazkodó és asszimilálódó elemnek, melytol a magyarság számbeli erejének értékes gyarapodását várják. S valóban a demokrácia joggal ígér e ponton a legtöbbet: a magyar faj terjeszkedése a XIX. század folyamán főképp a városokban megy végbe,³ ezek voltak azok a nagy társadalmi-

¹ KÁLLAY FERENC: A Szózat eriticaí birálatja, Pesten. 1843. 12. 1.

² S. H.: Apologie des ungarischen Slawismus. Leipzig. 1843. 81. 1.

³ L. THIERRING GUSZTÁV: Városaink népességének alakulása 1787-től 1910,1g. Városi Szemle. 1911. évf. 465-492. 1. BEKSICS GUSZTÁV: Magyarosodás és magyarisítás, különös tekintettel városainkra. 1883. 42. sk. 11.

kémiai tégelyek, amelyekben a magyarságba való beolvadás a leghatékonyabban ment végbe.

Budának 1821-ben 25.228 lakosa volt, ebből 1100 szerb, pár száz magyar, a többi mind német. Pestnek az 1829-i öszszeírás szerint 62.471 lakosából csak 1200 magyar. A XIX. század végén már az amerikai módon fejlődött főváros majdnem egészen magyar. A harmincas években a Dunántúl nyolc szab. kir. városa közül a legtöbb túlnyomóan német, legfeljebb német-magyar, de tiszta magyar egy sem. Székesfehérvár és Győr is ugyanekkor főképp német; a Felvidék városai túlnyomóan németek és tótok. A század végén már mindenütt a magyarság dominál.

A műveltségnek és gazdasági életnek ezeket a gócpontjait kellett először magyarrá tenni. S ennek valóban fontos eszköze volt a művelt polgárságnak a megfelelő jogokban való részesítése. „Városaink népessége közt, írja WESSELÉNYI, nagy műveltségi mennyiség létezik. Azért műveltebb részének polgári jogokkal felruházása, s ez által alkotmányos érdekeinkhez csatlása – egyik fő lépés nemzetiségünk öregbítésére s terjesztésére.”¹ KOSSUTH is lépten-nyomon ilyen irányban izgat. „Mindenki láthatja, fejtegeti GOROVE ISTVÁN, mily előhaladást tesznek városaink; mert hisz ezt látni, észrevenni sokkal is könnyebb, mint haladását a nemességnek, mely elszórva él a hazában. Száma a városi népnek naponkint szaporodik; szaporodik vagyonossága, értelme. Mindez nemzetgazdasági szempontból igen örömdetes jelenség; mert hisz tudjuk, mi függ a városi fogyasztók szaporodásától a földművelésre... Miért nem magyarosodott a polgárság-Nemzetiségünk tevékeny pártolóit a nemességnél találá. Ez földművelési állásánál fogva, széllyel szórva az országban, e cselekvényében hatást a polgárságra nem gyakorolhatott; érintkezésben nem volt vele, és e természetes elkülönözöttséget neveié a casta gögje, mely némi megvetéssel illeté e rendet, s vele az érintkezést kerülé... Mi által hatánk tehát mégis a polgárságra- Literatúránk által- ez még magunknak se nyújthata elég élelményt. Nevelő intézeteink- ezekben még mindig a latin nyelv uralkodott. Egyetlen, mi befolyást gyakorolt: hogy magyar szellemű megyéink városok-

¹ Szózat. 289. 1.

ban tarták székeiket. De ennek hatása csekély, mutatja ezt legnagyobb mértékben Pozsony, mi csekély befolyást gyakorolnak a magyarosodásra nézve magok országgyűléseink.” Az iskolák, mióta a magyar nyelv lépett a latin helyébe, kétségkívül magyarosító hatásúak. De ennél sokkal fontosabb az idegenajkú polgárságnak az alkotmány sáncaiba való bevonása, jogok útján a haza érdekeihez való csatolása.¹

A magyarosodás főképp a németajkú városi ifjúság körében, mely a nemzeti liberalizmus és demokrácia elveiért hevül, gyorsan meg is indul (II. 134. 1.). Ebben Buda és Pest vezet, az ország szíve, műveltségi és gazdasági középpontja. „E két városban – írja BAJZA 1839-ben – körülbelül 120.000 lélek él; oly néptömeg, milyen sehol sincs az országban együtt. Mindennek úgy szólva a kellőközepe. Itt van legtöbb műveltség, itt legnagyobb értelmi súly. Ez ad más vidékeknek tónt, irányt; innen szivárog ki, mint valamely fénytornyból, minden sugár s a mint e két város tót, német vagy magyar szellemű, úgy légyen minden kisugárzásainak a nemzetiségre jótékony vagy káros következése. Meddig ezen roppant néptömeg, így együtt az ország kellőközépén, nem magyar, addig nem messze jutottunk magyarosodás sunkkal, addig elhíhetjük, hogy Pannóniának vállain fityegnek ugyan magyar köntösdarabok, de szíve idegen. E két város magyarosodása nagyobb következményű és életbehatóbb fogna lenni, mint ha más vidékeken egy millió lelket tettünk volna magyarrá ... Nem tagadhatni, hogy Budapest magyarosodására nézve eddig is tétettek már lépések s ez eszmétől sem a két város kormányai, sem a németajkú polgárság nem idegen többé. Kivált ez utóbbiak dicséretére legyen említve, hogy ők régóta buzognak gyermekeik magyarosításában, régóta küldözik azokat magyar vidékekre nyelvtanulás végett, s néha oly sikerrel, hogy pár év múlva visszatért gyermekeik alig tudnak németül beszélni; és általában mondhatni, hogy a pesti német polgárban e részben ftia már sokkal több jó szándék van, mint képzelnők. De az baj, hogy csaknem egészen magokra vannak hagyva. Gyér-fékeik megtanulnak magyar vidékeken magyarul, de mi haszonnal? midőn haza térvén, itt az egészen német levegő-

¹ GOROVE i. m. 32-40. 11.

ben újra átváltoznak, kivált a leánygyermek, azzá, mik előbb voltak: németekké. Sem beszélhetnek, sem hallhatnak többé magyar nyelvet, mert templom, iskola, színház, honnan a magyarosodásnak terjednie kellene s leginkább terjedhetne, németek, vagy legalább mai napig nincsenek azon állapotban, hogy magok iránt közfigyelmet gerjesztettek volna a nagy tömegben és divattá válhattak volna, pedig a városi lakosnak az kedves, az népszerű, ami divat.”¹

A magyar politikai élet drámai forróságú periódusa 1840 után csakhamar valóban divattá avatja a magyar nyelvet, viseletet, szokásokat, nevelést. Városaink szinte divatszerűen magyarosodnak, már pedig a magyar műveltség története úgyszólván azonos városaink történetével. A városok műveltebb ifjúsága a negyvenes évek elejétől a gimnáziumokban magyarul tanul s idegen származása ellenére a fiatal kor romantikus lelkesületével csatlakozik a magyar nemzeti mozgalomhoz.²

¹ BAJZA JÓZSEF: Szózat a pesti magyar színház ügyében. Budán, 1839. 19-21. 11.

² A városok s a magyar kultúra viszonyának kérdése a kort erősen foglalkoztatja. Az Akadémia ilyen tárgyú pályakérdést tűz ki. L. FEJÉR GYÖRGY: Honi városainknak nemzetünk kifejtülésére s csinosulására befolyások. Pesten, 1837.

II.

A NÉMETEK.

A németség beolvadása a legértékesebb erőgyarapodás mind szellemi, mind gazdasági téren. A régi magyar középiskolának ebben való közreműködése. A diákcseré. A felvidéki nemesség visszamagyarosodása. Pán-germán törekvések. Egy német politikai álomlátó a harmincas években. A szászság elszigetelő iskolapolitikája.

A magyarság és a nemzetiségek viszonyának ez az általanosságban megrajzolt képe akkor válik teljessé, ha a részletekben is szemügyre vesszük a *németség*, *tótság* és *oláhság* törekvéseit s ezeket, főképp a középiskolák szempontjából, a magyar kultúrpolitikának szögéből nézzük.

Az imént is, Buda és Pest magyarosodásának vizsgálatánál, láttuk, hogy s legkézségesebben és leggyorsabban beolvadó elem a *németség* volt. Ez jelentett a magyarságra nézve *legértékesebb erőgyarapodást*. Érdekes történeti paradoxon, hogy a bécsi német hegemonia s a hatalmas és művelt németfajhoz való tartozóság s ebből fakadó büszkeség ellenére a hazai németség, főképp városi lakosság, alig itt-ott feltűnedező ellenállás közepett, milyen odaadással csatlakozik lélekben és nyelvben a magyarsághoz.¹ A nyugati és északi evangélikus német városok is fiaikat örömmel adják egy-két évre cserébe a magyar városokba, hogy a magyar nyelvet

¹ Magyarén-Spiegel. Leipzig. 1844. 187. 1. Egy angol megfigyelő 1840-ben így szól: „A német kereskedő, aki előtt a magyar nyelv régebben olyan idegen volt, mint a timbuctooi dialektus, most ezt a nyelvet gyermekei nevelésének főtárgyává avatja; és ami Magyarország számára még kedvezőbb jósjele, a zsidó (ez a jövőbe intuitív módon látó jós) a magyar nyelvet már bevezeti háztartásába, mintha előrelátná, hogy fia a század közepén túl már nem űzhet kereskedelmet e nyelv segítségével nélkül.” Miss „ARDOE: The City of the Magyar, or Hungary and her institutions in 1839-40. London. II. kötet. 1840. 268. 1.

alaposan elsajátítsák; az evangélikus németnyelvű gimnáziumokban a század eleje óta a magyar nyelvet rendkívüli tárgyként éppúgy tanítják, mint a királyi gimnáziumokban. Tudósaik és tanáraik, ha munkáikat németül írják is, rendszerint tudnak magyarul s kevés kivétellel e nyelv jogait és aspirációját tiszteletben tartják.¹ A magyar tudatában is van ennek, hálás a „német sógor” iránt. „Én szeretem a németet – mondja egy konzervatív alföldi magyar nemes a negyvenes években – kinek becsületessége példabeszéddé vált, szorgalma, értelmessége, rendszeretete, törvény iránti tisztelete nekünk magyaroknak követendő például szolgálhat, és bár szolgálna. E népből azok, kik honunk lakosai, ennek javát szívükön viselik, közülök sok nagy magyar hazafi lett, s velünk mind szívesen olvadoznak egygyé. Egész faluk vannak, melyeket innen-tova a törzsökös magyartól megkülönböztetni, ruhában, nyelvben, magyar hazaszeretetben nehéz lesz.”²

Csak példaként említem, egyet az ezerek közül, WIMMER GOTTLIEB ÁGOST-ot, a felsőlövői evangélikus tanítóképző és gimnázium alapítóját, aki Bécsben születik, tíz éves korában kerül Magyarországra, Selmecen, Eperjesen, Besztercebányán, Sopronban, tehát mind jobbára idegenajkú városban végzi gimnáziumi és felsőbb tanulmányait, mint felsőlövői ev. pap e városkában több tanintézetnek veti meg alapját s számukra épületet emel. S amikor 1848-ban új hazája vészedelembé jut, a majdnem hatvanéves férfi kardot ölt, a magyar kormány biztosa s a nemzetörök parancsnoka, KOSSUTH-nak a néphez intézett kiáltványát németre fordítja s a világsíri fegyverletétel után földönfutóvá lesz.

S ha a német eredetű intelligencia sok fia így szívbenelelekben magyarrá válik, viszont a Felvidék német világában elnémetesedett magyar származású értelmiség fiatalsága csak most jut, a gimnázium falai közt, magyarságának igazi tudátára. Ezt a lelki folyamatot plasztikusan festi meg GÖRGEY ISTVÁN gyermekkori visszaemlékezéseiben.³ „Mikor 1839. évi

¹ V. ö. PUKÁNSZKY BÉLA: A magyarországi német irodalom története. 1926. 454. 1.

² Szűcs ÁBRAHÁM: A pipás nemesek véleménye. 1844. 67. 1.

³ GÖRGEY ISTVÁN: Görgey Artúr ifjúsága és fejlődése a forradalomig. Budapest. 1916. 42. 1.

ősszel Miskolcra a református lyceumba (az atyai háztól mérhetetlen messzeségbe bár) vitt atyám: akkor éppen legfőbb vágyam teljesült ezáltal: oly vidéket látni, hol magyar a paraszt is; magyarul beszélő nép közt élni, az oskolában magyar nyelven hallgatni előadást és teljesen magamévá tenni azt a nyelvet, melyet anyanyelvemnek ismertem; de mély szégyenérzettel tudtam azt is, hogy csak tökéletlenül bírom magamat rajta kifejezni, sokkal könnyebben németül. Végre egy napon öntudatára eszméltem, hogy a magyar beszéddel is csak úgy vagyok, mint mikor latinra fordítottak velem németből. Hogy németül gondolkozom. Számolni csak németül tanítottak. Amennyi magyar nyelvtudást most Miskolczra magammal hoztam, korán elhalt anyámnak és a Tokaj-Hegyaljáról a felföldi gyermekek mellé hozatni szokott első peszráimnak, utóbb világos ösztönömnek és magánygyekezetemnek köszönhettem. Lőcsei tanárom bizonyosan egy szót sem tudott magyarul. Podolinban az obligat magyar nyelv tanára néhányat s azt is rosszul. Ez vizsgálatok alkalmára magyar mondókát magoltatott be velem, melynek csak e kezdő szava maradt meg emlékezetemben: ‚Halodi, halodi...’ Én nagy örömmel vittem haza a lapot Toporcra és atyám elébe tevén, azt kérdeztem tőle: mit jelent az első két szó? Atyám egy sajtáságos arcfintorral elébb ellökte a papírost magától, egyet föl alá járt a szobában, aztán lediktálta nekem (mert írni tudtam magyarul), azaz: lefordította tótmagyarból jó magyarra, így: ‚Hallod-e, hallod-e?’ stb. Mikor tanáromnak másnap felmondtam s ő megtalálta atyám transsumptumát: ő elpirulva, ennyit mondott: ‚Szamár vágysz!’ Kétségkívül azt akarta kifejezni, amit atyám csak gondolt felőle. – Eperjesen az ág. ev. gimnáziumban is az öreg KRAISEL, a syntaxis tanára, német Schönggeist, magyarul alig tudott pár szót. *Latin volt a tannyelv, német a társalgási*, csakúgy, mint addig Lőcsén és Podolinban. Eperjesről atyám-jnal már többnyire latinul leveleztem, ritkábban magyarul... A vármegye gyűlésein Szepesben és Sárosban akkor csak latinul beszéltek az urak. De a szepesi alispán vendégszerető házánál gyakran hallottam belső megbotránkozással kedélyes kedvteléssel chorusban énekelni naiv tót népdalokat – előkelő társaságban. Ilyen volt az 1830/40-es években a magyar nyelv állapota arra mifelénk az oskolákban s a társadalom-

ban.”¹ Hasonló korrajzot idézhetnénk PULSZKY FERENC, HENSZLMAN IMRE, HUNFALVY PÁL és mások visszaemlékezéseiből. Olyan ifjak, akik otthon túlnyomóan csak német szót hallanak, az iskolában latinul tanulnak, a magyart csak később és törve sajátítják el, most szívvel-lélekkel buzgó magyarokká varázslódnak át. BENICZKY LAJOS nevelése pl. német és latin; a szülői ház nyelve túlnyomóan német és tót; a magyart csak már diák korában tanulja meg és élte végéig hibásan ír magyarul; a gimnáziumot egészen német-tót környezetben latinul Besztercebányán végzi, majd a selmeci bányászakadémián tanul. De aztán Pestre megy jurátusnak, majd Zólyom megye szolgálatába lép – és 1848-ban már a KOSSUTH-kormány bányavidéki kormánybiztosa s honvédeztredes, aki sokévi fogsággal szenved martiromságot hű magyarságáért.² Ilyen példa szépszámmal idézhető.

Hirtelen anachronizmussá kezd válni az a jellemzés,

¹ A felvidéki magyarság csekély magyar tudásai a jellemző, hogy GÖRGEY ARTÚR, a szabadságharc nagy katonája, bár 9-14 éves korában a késmárki gimnáziumba jár, magyarul alig tud valamit, ezt is a tulli katonaiskolában egyhamar elfelejti. Csak pár évvel a szabadságharc előtt támad föl benne a vágy, hogy megtanuljon magyarul. „Már-már az a bizarr szándékom támadt – írja öccsének németül 1841 nov. 23-án – szintén magyarul felelni neked, részint, hogy egy kissé megpróbálkozzam a fogalmazással, részint neked meglepetésül. „Kedves Pistám!” ennyi már ott állt a papíron; de csak mikor aztán folytatni akartam, láttam azt a nagy távolságot, mely az én magyar tudományom és a közt táton, mely egy némileg tűrhető levél megírásához megkívántatik! és ekkor a lúdtoll bátortalanul visszamerült a sötét tintatartóba, minden elhamarkodott terveivel együtt ennek az újra kiszakajtott magyaremlernek. Ez aláhúzott szavak korántsem akarnak vágás lenni feltörekvő hazám ellen. Ments Isten ily elfajultságtól. De joggal nevezem magamat „újra kiszakajtott” magyaremlernek, mert utolsó válasunknál újabb keletű azon elhatározásom, hátat fordítani a német nyelvnek és mindazzal a szeretettel és lelkesedéssel, melynek eddig emennek adóztam, megtérni első igazi hazámhoz. Megkettőzött hévvel feküdtem neki elfelejtett anyanyelvem újra megtanulásának. Minden sor, melynek megértése nálam nehézségekbe ütközött, megannyi halk, de komoly szemrehányás volt nekem, hogy nemzetemtől elszakadtam. Fáradásom gyümölcsei már is nem csekélyek: JÓSTKÁT már egészen jól értem, egyes helyeket kivéve.” Másfélév múlva GÖRGEY boldogan jelenti öccsének: „Már néhány hete egy nagy lépéssel előretörtem, t. i. naplókönyvem anyanyelvünkön vezetem. Meg vagyok győződve, hogy e hírtől megfiad-zol.” (I. m. 131. 196. 1.).

² L. STEIER LAJOS: Beniczky Lajos visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-i szabadságharcról és a tót mozgalomról. 1924. 9. 1.

amelyet még 1829-ben CSAPLOVICS¹ ír a német nyelv szerepéről: „A német nyelv Magyarországon a nemesség és az értelmiség körében divatszerűen napról-napra tért hódít. Ez nem is csoda. Mert ezt a nyelvet s ennek terjedését annyi-féle hathatós eszköz mozdítja elő, amilyenekkel egyetlen más nyelv sem dicsekedhetik. Az Ausztriával való kapcsolat miatt a *társalgási nyelv* jelzőjét megosztja a magyarral. Németül ír valamennyi bányahivatal; a magyar katonaságnak német szolgálati szabályzata van, németül vezénylik, németül levelez. Hasonlóképp valamennyi postahivatal. Sok százezer embernek már csak azért is meg kell tanulnia nemetül, hogy a hivatalban és az életben boldogulhasson; a magyar udvari kancellária Bécsben székel, minden alkalmazottjának tudnia kell németül; a magyar nemességnek és az ügyes-bajos dolgukban Bécsbe tódulóknak száma igen nagy. A legvagyonosabbak nagyrészt állandóan ott laknak vagy legalább az év jórészében ott tartózkodnak, vagy évenként gyakran odautaznak. Már ezért is természetesen mind megtanul németül. Aki huzamosabb ideig élt Bécsben, megváltozva jön vissza és idehaza bizonyos – gyakran nagyon szerencsétlen – előkelőséggel ruházatban és nyelvben adja a németet. Aki ért a zenéhez, férfi vagy nő, a bécsi színházakban egész tömegét tanulja meg könyv nélkül a német dalocskáknak. A többiek, akik még nem voltak ebben az Eidorádóban, Bécsben, bámulják a szerencsést, aki annyit tud Bécsről beszélni, és drága pénzért ugyanilyen modernnek kíváncsoznak lenni, mert ez oly szép.”

A német s az elnémetesedett családokból származó magyar ifjúság azonban ekkor már, a harmincas-egyvenes években, hirtelen magyar szellemmel töltekezik s magyarul akar beszélni és írni. A nagynémet eszme nem igen zavarja meg a hazai németség fejét. Pedig ez időtájt a nagynémet egység hívei már erősen kovácsolják a *pángermán* terveket: Németországot a Duna mentén egészen a Fekete-tengerig akarják kiterjeszteni, a Dunát forrásától a torkolatáig végesvéig német folyóvá avatni. Ez a terv – mint PULSZKY írja – annyira Megvakítja a német publicistákat, hogy a Magyarországot

¹ JOHANN CSAPLOVICS: Gemälde von Unöern. I. Theil. Pesth, 1829. 220. l.

három oldalról megfojtani készülő szlávizmus törekvéseinek tapsolnak, nem is sejtve, hogy a Németországban elnyomott szlávokban van még elég életerő s elég akarat arra, hogy ha egyszer majd valamikor a szláv árvíz a magyar gátat elszakítja, Németország keleti részét, mint hajdani örökségüket karddal és kancsukával kezükben visszakövetelik. A magyar politikus szava nyolcvan év múltán a versaillesi és a trianoni „békével” beteljesedett: Magyarország legszebb vidékeit előntötte a cseh és a szerb ár, mely Bécs táján egyesülni akar; de ugyanekkor Németország is sirathatja keleti tartományait és városait. A német sajtó a negyvenes években a szlávokat (tótokat, horvátokat, szerbeket) izgatta a hungarizmus ellen, a moldvai oláhokat a szlávok ellen: mindegyik nép úgy szabadul meg ellenségétől, ha a németek erős karjaiba veti magát. A német kivándorlás pedig állandóan rajokat bocsát Kelet felé, hogy békésen hódítson meg a német vámszövetség számára egy sereg kis országot, mely Németország felével ér föl.¹ Ez a nagynémet eszme azonban nemcsak a magyarok ázsiai koponyájában nem talál visszhangra, hanem maga a hazai németség is csak halk hangon itt-ott rezonál reá.

Bécs fokozatosan kénytelen engedni a magyar országgyűlés nyelvi követelményeinek. Sok ellenkezés után maga METTERNICH is belátja, hogy a magyar nyelvnek az országban joga van a hegemoniára: így nyer az 1844: II. t.-cikk szentesítést. A régi germanizáló eszmény azonban tovább él az osztrák politikai bölcseségben, hogy aztán 1849-ben újra teljes erővel feltámadjon. Osztrák könyvek, röpiratok, folyóiratok még mindig szilárdan hisznek abban, hogy Magyarországon *egyedül a német nyelv tehető meg államnyelvvé*, csakis ez alkalmas a latin utódjaként a mind forróbbá váló nemzetiségi probléma megoldására. Egy osztrák politikusnak 1845-ben megjelent könyve² ennek semmi komoly akadályát nem látja. Hisz a német nyelv a magyar társadalom közép- és felső rétegében egészen el van terjedve; az ország szláv vidékein pedig hasonlíthatatlanul többen beszélnek a

¹ FR. v. PULSZKY: Die Sprachfrage in Ungarn. 1844. (Ungarische Tabletten c. könyv függelékében. Leipzig. 1844. 194-5. 1.)

² Ungarn als Quelle der Befürchtungen und Hoffnungen für öesterreichs Zukunft. Leipzig. 1845. 46. sk. 11.

németet, mint a magyart. A magyarországi szláv hatóságok nagy része, amikor csak teheti, németül levelez. Kevés kivétellel Magyarország közép- és főrangú hivatalnokai tökéletesen beszélnek és írnak németül. *Csak az újabb sarjadék, a fiatalság hanyagolta el a németet a magyarság kedvéért* (ob des Magyar enrhumes); ezt az újabban jelentkező hiányt azonban könnyen helyre lehet hozni. A német könyvkereskedés lemegek igen jelentékeny piaca van Magyarországon; a német folyóiratoknak és röpiratoknak is nagy a keletjük; ezeknek csak kis része esik a magyarországi német lakosságra, a jóval nagyobb részt a szlávok és magyarok olvassák. A német nyelvnek államnyelvvé való emelése – folytatja könyvünk osztrák szerzőjének mindent boldogan egyszerűsítő elméje – véget vetne egyszerre minden küzdelemnek, melyet a nyelvkérdés körül oly hevesen vívnak: a pártok a német nyelvben, mint valami semleges területen, találkoznának és egyesülnének. A *szlávok* erre készek lennének, mert fejükről a magyarosítás kényszere elhárulna. A némettől nem kellene félteniök nemzetiségüket, hisz nincsen Magyarországon oly erős német nemzetiségű párt, mely a magyar helyébe lépne. A szlávoknak nem kellene a németiségtől úgy tartaniok, mint a magyarságtól. Mert a magyarság a szlávok nemzetiségét ki akarja irtani, ilyen szándék a németiséget sohasem vezeti: politikai rabszolgaság sohasem telt ki a németiségtől, hanem csakis türelem, jog, szabadság és erkölcsiség. A *magyarok* eleinte toporzékolnának a német államnyelv ellen, lassankint azonban ennek hasznát belátnák. Magyarország (Ungarn) ugyanis sohasem lehet tisztán magyar állam (Magyarenstaat), mely a maga lábán és erején meg tudna állni s Ausztria védelmét és hatalmát nélkülözni. Mindenesül a németiségre van fennállásában utalva. Ha ezt a magyarság belátja, nem fog ellenkezni a német államnyelvvél.

Ennek a naiv racionalizmusnak, mely még mindig a „hasznosságnak” II. JÓZSEF-féle belátásos elméletét folytatja, halvány sejtelmé sincsen azokról a népek lelkéből felmorajló feszítő erőkről, melyek a XIX. században már sohasem tudják különválasztani a *nemzetiséget* és a *nyelvet*. „A nyelvben él a nemzet” jelszó nemcsak a magyar lélek föltétlen imperativusza, hanem a tóté, szerbé, oláhé is: őszintén egyik

sem mondana le a „semleges” németért a maga szülőtte nyelvéről.

A külföldi németek azonban hisznek ebben. Jellemző erre az az utópisztikus kép, melyet egy a magyarság iránt nem rosszakaratú német, HANS NORMANN, 1833-ban rajzol meg az 1933-i Magyarországról, melynek rendkívül fényes jövőt jósol.¹ Ekkor már az ország gazdaságilag pompásan meg lesz mívelve, a mocsarak kiszárítva; keresztül-kasul jó utak húzódnak a kertszerű országon át, az erdők gondozóttak, a közbiztonságot nem veszélyeztetik többé a bakonyi erdő zsiványai, vagy a kecskeméti pusztá betyárjai. A termények óriási tömege árad szét innen Európa valamennyi részébe, élénk közlekedés köti össze Nyugat- és Kelet-Európát. Északról és délről sok utazó fog idecsödülni, hogy az ország szépségeiben gyönyörködjék; a lengyelek és észak-németek gyakori vendégek lesznek, hogy mint Svájcot, a pompás magyar Alpesekeket, a Kárpátokat, a Szepességet és egyéb vidékeket láthassák. Jólépített városok állnak majd a szörnyű faluk, nyomorult szalmaviskók helyén, szőlők és szántóföldek veszik őket körül a mai sivár puszták helyett. A folyókat gőz- és vitorlášhajók lepik el. A társadalmi viszonyok is megváltoznak. A fölszabadult polgárok és parasztok nem csúsznak-másznak a büszke nemesurak előtt. *„A német nyelv fogja közben az egész országot áthatni, német iskolák fognak mindenütt állni. A német lesz a műveltek nyelve s két irodalom lesz az országban: német és magyar.”* Egy század sem kell hozzá, hogy az önálló magyar birodalom köztársasági alkotmányú legyen, s ha 1933-ban még királya lesz is az országnak, ez nem sokkal lesz több, mint a kártyákon látható király. Magyarország az osztrák köztársaságtól el fog válni s Lengyelországgal fog egyesült, magyar-lengyel köztársaságot alkotni. A lakosság száma Magyarországon addigra 30 millióra rúg s ez a birodalom belső egysége és nagysága miatt hatalmasabb lesz, mint a szét-darabolt osztrák császárság.

Száz évvel ezelőtt így képzei el a magyar jövőnek ez az álmodozó német vándora a mai magyarság sorsát. A hí-

¹ HANS NORMANN: Ungarn. Das Reich, Land und Volk wie es ist. II. kötet. Leipzig. 1833. 192. sk. 11.

zelgő képen egy vonás különösen feltűnő: német lesz itt az uralkodó nyelv. A múlt század első felében nálunk utazgató külföldi, akit anyanyelvén a magyar városokban mindenki megértett, akinek fülét itt folyton német szó ütötte meg, azt a benyomást nyerte, mintha Magyarország nyelvi fejlődésének iránya éppen a német vonalába esnék. Pedig, mint láttuk, az evolúció görbéje ekkor már éppen az ellenkező irányban halad: a városok németajkú népessége gyors ütemben kezd magyarosodni s a német szó fokozatosan elhalkulni. Nem a magyar alakult át németté, hanem fordítva: a német magyarrá. Nem német lett a magyar nyelvű népiskolák és gimnáziumok nyelve, hanem a visszajára: a német iskoláké a magyar.

A hazai németiség köréből csak egy, másfélszázezer főt alig meghaladó sziget fejt ki szívós ellenállást: a XII. században a Közép-Rajna vidékéről Erdély déli bércei között letelepedett és a magyar királyoktól nagy kiváltságokban részesített *szászság*. Amikor a múlt század első felében valamennyi nemzetiség öntudatra ébred, az erdélyi szászság is, mely nagynémet rokonaival a kulturális, nyelvi és vallási kapcsolatot évszázadokon át mindig gondosan megőrizte, egyszerre most szintén fokozottabb mértékben jut német mivoltának tudatára. Nemcsak politikai harcban áll az erdélyi magyarsággal, mely a latin mint országos nyelv helyébe a magyart akarja iktatni, hanem a művelődés minden eszközével fejleszteni iparkodik e maroknyi nép a maga nemzeti tudatoságát. 1842iben megalakul a *Verein für siebenbürgische Landeskunde*, mely a szász földet s történetét iparkodik tudományosan felkutatni és ismertetni, néhány évre rá a szász gazdasági, majd természettudományi egyesület.

A szászok a negyvenes évek elején az erdélyi országgyűlés határozatában, mely a magyart akarja államnyelvvé emelni, nagy sérelmet látnak.¹ A szászságnak a vendéglátó magyarság ellen érzett régi gyűlöletét önti ki a medgyesi gimnázium igazgatójának, a „szász Pestalozzinak”, ROTH ISTVÁN LAJOS-nak röpirata.² Eszerint a magyarság azért lép föl

¹ L. az idevágó erdélyi országgyűlési és egyéb iratokra nézve SZEKFI: Iratok 523, 535, 545, 578, 590, 621. 11.”

² STEPHAN LUDWIG ROTH: Der Sprachkampf in Siebenbürgen. Eine Beleuchtung des Woher und Wohin- Kronstadt. 1842. 76. lap. ROTH egy

most mindenfelé oly heves magyarosító törekvéssel, mert az az aggodalom gyötri, hogy kis száma és csekély szaporodó képessége miatt fokozatosan eltűnik a népek tengerében. Ezért festi falra a pánszlávizmus rémét is, valóságos oroszláz fogja el. Ha a hivatalok viselésének föltétele lesz a magyar nyelv, akkor a szászság is kénytelen gyermekeit magyarul taníttatni, ez a következő nemzedék megmagyarosodásával járna s így a szászság lassankint elvesztené a maga intelligens társadalmi rétegét. Egyébként be kell vallani, hogy az országos nyelv Erdélyben máris sem nem a német, sem nem a magyar, hanem észrevétlenül az oláh. Ha a magyar és szász nem érti egymást, oláhra fordítja a szót, ezt mindkettő érti. Hogy valaki magyarul vagy németül megtanuljon, ahhoz tanítás, iskola kell: oláhtul azonban mindenki a mindennapi érintkezésben megtanul – az utcán. Ennek nemcsak az az oka, hogy az eddigi latin iskolázás ennek a „római gyarmatosokkal” egybeolvadt népnek nyelvét könnyűvé teszi, hanem főképp az, hogy maga az élet kényszerít mindenkit arra, hogy e nagyszámú néppel, mely Erdély lakosságának felét teszi ki, folyton érintkezzék. E jogtalan nemzetnek, így izgat szásztestvérünk, meg kell adni az őt megillető jogokat. Ennek nem a magyarosítás az útja: ez úgyis hiábavaló, értelmetlen, céljavesztett törekvés. A független egységes magyar állam pusztá agyrem. A magyar mágnesnek több ellentétes sarka van, melyeknek hatásai egymást kölcsönösen zavarják: a kisszámú magyarság ennyi nemzetiség széthúzó ereje mellett nem tud kialakítani egységes állami akaratot. Magyarország csak Ausztriával való egységben lehet boldog. A magyarománok független Magyarországa, az új *Magyaria* (nem *Hungaria*), csakhamar Oroszország olcsó zsákmánya lenne. Ez a szászság tipikus felfogását tükröző epés irat, melyet a cenzúrának különben oly aprólikú rostája könnyűszerrel átengedett, csak szélesebbé ásta az árkot, mely a szászokat a magyarságtól elválasztotta. Egy röpiraton kívül¹ WESSE-

évet PESTALOZZI yverdoni intézetében tölt. Java munkaerejét a magyarság ellenes szász politikának szenteli; 1849-ben császári biztosai állást vállal, azonban BEM kezébe kerül s a magyar haditörvényszék golyó általi halálra ítéli. A szászok nemzeti vértanúként tisztelik.

¹ Der Sprachkampf und seine Bedeutung in Siebenbürgen. Leipzig. 1847. 98. lap.

LÉNYI is élénk vitába száll vele.¹ A szászok, úgymond, polgári jogaikat és szabadságukat nem német nemzetiségüknek, hanem a magyar polgári alkotmánynak köszönhetik, mely iránt annyira hálátlanok. Mit akar ez a maroknyi nép, melynek különben a törvény is *prudens et circumspectus* címet adott? Hol vannak közelükben németek, akikkel egy külön államot vagy tartományt alkothatnának. Ha a magyar-lioni német testvéreikkel óhajtanak egyesülni, ez forradalmi gondolat az alkotmánnyal szemben. Az is jogtalan követelés, hogy a latin békóit most Erdély a szászok kedvéért egy másik, de élő idegen nyelvnek, a németnek, láncával cserélje íöl. „Komoly figyelmet érdemel a szászok részéről az, miként azért hasznos, sőt szükséges, hogy magyarul tanuljanak: *nehogy egykor oroszul kelljen tanulniok.*” (Ma olá Hul tanulnak.) Tagadhatatlan, hogy a szászok, ha nem is szeretetből, de a haszon okából, iskoláikban nem idegenkedtek a magyar nyelv tanításától és tanulásától.² Ez a művelt kis nép, szinte erején felül, tartott fenn nemcsak népiskolákat az utolsó kis faluig, hanem gimnáziumokat is (Beszterce, Brassó, Medgyes, Nagyszében, Segesvár, Szászsebes). Német példára állandó volt a törekvés náluk polgári, ipari és reáliskolák felállítására is. Középfokú iskoláik tantervében a század elejétől a magyar is mint rendes tárgy szerepel, ami annál feltűnőbb, mert a magyar iskolákban is csak ekkor jut szerep a latin mellett a magyarnak is.³ Amikor 1837-ben a szászok polgáriskolát akarnak felállítani, ennek tantervében a magyar beszéd- és írásgyakorlatoknak jelentékeny teret juttatnak.¹

¹ Szózat. 1843. 200. sk. 11.

² Erre utalnak régi szótáraik, melyekből a magyar nyelv sem hiányzik: *Nomenclatura seu dictionarium LatinoGermanicum. Nunc denuo adiectum idioma Hungaricum,* in usum discentium. Excusum Cibinij. 1629.

Vocabularium Trilingue, Pro Usu Scholae Cibiniensis recusum. Cibinii. 1709. A PARIZ PÁPAISBODIFÉLE: *Dictionarium ungaro4atinosgermanicum olim studio Alberti Molnár, Fr. Páriz.Papai et Petri Bod conscriptum, nunc revisum, emendatum etc. Tomus II. Cibinii et Posonii. 1801. L. MELICH JÁNOS: A magyar szótáriróadalom. 1907. 63., 70. I.*

³ V. ö. PONORI THEWREWK JÓZSEF önéletrajzát, aki 1812iben a szászvárosi szász iskolában a magyar nyelv tanára. Irodört. Közi. 1916. cvf. 188. 1.

⁴ A III. osztálytól kezdve: „Ungarisch lesen, decliniren und conjugiren, nach Mártons Grammatik. Memorirung ungrisch-deutscher und deutsch-ungrischer Vocabeln. Übersetzung aus dem ersten Cursus des

A nagyszebeni gimnázium 1838-91, a brassói gimnázium 1845-6-i óraterve heti 4 órát fordít osztályonként a magyar nyelvre, mint rendes tantárgyra. Amikor a szász egyetem (Nationsuniversität) hosszas tárgyalás után 1844-ben Nagyszébenben németnyelvű jogakadémiát óhajt felállítani, ennek tárgyai között szerepel az „ungrischer Geschäftsstyl und parlamentarische Redekunst” is.¹

Jó ideig a szászság úgy akar ellenállni Erdélyben a magyar nyelv érvényesülésének, mint Magyarországon a horvátok: maradjon a hivatalos érintkezés nyelve a latin. Erre jellemző ROTH LAJOS-nak a latin nyelv pályafutására való visszapillantása. Ha a latin, úgymond, régebben csak az előkelő nevelésben játszott szerepet, COMENIUS Orbis pictusával odáig vitte, hogy az ember a latinnal majdnem az egész országban utazásközben boldogulhatott. Polgárok és parasztok is elég készséggel beszéltek a latint. A latin oktatása az iskolában s használata az életben oly szívós lett a későbbi időkben is, hogy ROTH-ot még tanuló korában sok paraszt zavarba hozta latin beszédével. BASEDOW-ig minden iskolában tanítottak latint, még a német iskolák ábécés könyveiben is benn volt a Pater noster, Duae tabulae Mosis, a Credo, Gratias stb. BASEDOW-val indult meg szerinte a visszahatás minden országban a latin mint holt nyelv ellen, az anyanyelv, mint élő érdekében. Most, 1841-ben, az erdélyi országgyűlés határozata a latint kegyelemben elbocsátja. Pedig a latin kapcsolta eddig össze az ó- és az újkort. Az 18414 törvényjavaslat most a kettőt mint valami olló ek metszi egymástól. A katolikus pap, aki eddig is a világgal laza kapcsolatban állott, most szigetlakóvá különül. Eddig, míg latinos világ volt, a római klérust, mely hivatalát latinul végzi, mindenki megértette. Most a katolikus papság magára marad. A protestánsokra a latinnal való szakítás nem igen végzetes, mert a reformáció istentiszteletének nyelve az anyanyelv lett. Mindenki kézbe kapta a bibliafordítást s a reformáció úgy tudott hirtelen elterjedni s megerősödni,

ungrischen Lesebuchs in das Deutsche und umgekehrt. Schön und Rechtschreiben in beiden Sprachen.” Mindez folytatva a többi osztályban L. FR. TEUTSCH: Die siebenbürgischsächsischen Schulordnungen. Berlin. 1892. II. köt. 292. 1. (Monumenta Germaniae Paedagogica. XIII. köt.).

¹ U. o. 318., 354., 362.. 329. 11.

hogy ujját az idézett bibliahelyre tette s ezt mondta: Lásd, így szól az Isten szava.¹

A szászság, ha nem is a latin, de a saját német nyelve érdekében annyit elér, hogy az 1847:1. t.-cikk, mely Erdélyben a magyart avatja hivatalos nyelvvé, megengedi, hogy a szász nemzet közhatóságai a maguk területén a német nyelvet használhassák.

¹ STEPHAN LUDWIG ROTH: Der Sprachkampf in Siebenbürgen. 1842. 43-44. l..

III.

A SZLÁVOK.

A pánszláv eszme ébredése a tót ifjúságban. Kollár romantikus eposzának izgató hatása. A magyar ifjúsági irodalmi körök. Tót nyelvűvelő társaságok az evang. gimnáziumokban. Ezekből kerülnek ki a cseh- és magyarországi pánszláv törekvések vezérmerei: Palacky, Safárik, Kollár, Stúr, Hurbán, Hodzsa stb. Az ezeréves Magyarország 1918-ik évi összeomlásának történeti eredőhelye a pozsonyi evang. líceum. A tót ifjúsági irodalmi társaságok megrendszabályozása. Gr. Zay Károly és Kossuth szerepe. Tót küldöttség a tót iskolákért 1841-ben a királynál. A tót nemzeti tanács kultúrpolitikai követelményei 1848-ban. – Magyar nyelv a horvát iskolákban. Az illír mozgalom és a horvát ifjúság. A tót ifjúsági irodalmi körök szoros kapcsolata a horvát ifjúsággal. – A szerb középiskolák. A szerb kultúra fejlődése az újvidéki gimnáziumból, a szerb Athénből indul ki.

A magyar vidékek gimnáziumainak és akadémiáinak ifjúsága volt a magyar szellem legtüzesebb képviselője, a nemzeti irodalom legbuzgóbb olvasója, a nemzet új politikai vágyainak legodaadóbb híve. Az ifjúságot sűrűn kiadott ren^deletekkel próbálja a helytartótanács a megyegyűlések látogatásától eltiltani, melyek a nemzeti életnek abban az időben legjelentékenyebb vidéki küzdőterei. A magyar diákság mindenütt politizálni kezd és nemzeti érzését külső viseletében is az ifjúkor lelkének túlzó és romantikus módján kifejezésre juttatja: „darutoll és csati ólmosbot lett köztük divatossá”.¹ De ugyancsak a nacionalizmusnak hasonló öntudatra ébredése jellemzi a *tót* és a *szerb* tanulóifjúságot is, melyet néhány vele rokonszenvező, ugyanazon nemzetiségű tanár nyíltan vagy titokban, az iskolában vagy az iskolán kívül szervezetébe tömörít.

¹ L. a miskolci diákéletnek a harmincas évek korabeli rajzát BR. PODMANICZKY FmGYEsinél: Naplótöredékek. 1887. I. 161.

A tót ifjúság egészen más csapáson halad, mint a német. Lelkében a harmincas évektől kezdve erősen kezd hódítani a pánszlávizmus gondolata. Ezt a lelki folyamatot a csak nemrég nemzeti öntudatra ébredt csehekkel való sűrű érintkezés, folyóirataiknak s egyéb irodalmi műveiknek olvasása indítja meg s táplálja állandóan.¹ Ide nyúlnak le történeti gyökerei annak az elszakadási törekvésnek, amely nem is egy század múltán, 1918 őszén, számunkra oly tragikus módon elérte akkor még az idők utópiás kódében elvesző célját.

A pánszlávizmus cseh apostolai már a huszas-harmincas években azt hirdetik, hogy a politikailag annyira szerteoszló szláv fajú népek először *irodalmilag* egyesüljenek, ez majd előkészíti a talajt a politikai egyesülésre is. A végső cél: *una respublica slavica et libera!* Az eszme a hazai tótságban eleinte nem igen talál visszhangra. A magyarul többnyire, ha mindjárt törve is, beszélő tót nemesség a közéletben, a megyegyűléseken a magyar nemesség társadalmi és közjogi tekintélyét élvezzi mint *membrum sacrae coronae*, s így javarészt egynek érzi magát a magyarsággal. Az igen gyér számú városi kereskedő és iparúzó tót polgárság részben a városi német kultúrközösségbe tartozónak gondolja és érzi magát. A katolikus papság körében is viszonylag kevésbé tud utat törni a nagy szláv egyesülés eszméje, annál kevésbé, mert ennek legrajongóbb apostolai az *evangélikus lelkészek* közül kerülnek ki.

Legnagyobb hatású az utóbbiak között KOLLÁR JÁNOS, a pesti evangélikus egyházközség alapítója és első lelkésze, kitől PETŐFI-nek is, mikor a piarista gimnáziumba jár, a hit-tant tót nyelven kell tanulnia. KOLLÁR nagy, öt énekes lírai-epikai költeményben (*Slávy dcéra. Szláva istennő leánya. Pest, 1827, teljesen 1832*) a pánszlávizmus fanatikus profétájaként dicsőíti az egyetemes szláv fajt. Eposza a szlávság múltját magasztalja nagy romantikus lendülettel, ugyanabban az időben, mikor a magyarság a „Zalán futásának” régi dicső képein álmodozik. Emellett hatalmas lírai pátozzsal a szlávokra váró nagy világtörténeti hivatást és csodás jövődőt is megfesti, hogy a szláv ifjúságot ennek megvalósítására ihlesse. „Mi lesz – mondja profétai pátozzsal – a szlá-

¹ V. ö. Slaven und Magyaren. Leipzig. 1844. 92. sk. 11.

vokból száz év múltán? Mi lesz egész Európa? A szlávizmus folyton terjeszkedik, s mint az özönvíz, szakadatlan áramlás-sal borítja el ezt a világrészt. A nyelv, melyet a németek lenézőleg rabszolgák nyelvének gúnyolnak, az ő palotáik termeiben, az ő folyamaik torkolatánál fog zengedezni. Szláv csatornában áramlanak majdan a tudományok; szláv szokások és erkölcsök, szláv dalok és jelmezek uralkodnak majd az Elba és a Szajna partjain.”

Ez a nagyszláv birodalom egyesíteni fogja a most csak szójárásban különböző szlávokat: „Szétszórt szlávok! legyünk mi egész és ne töredékek, legyünk minden vagy semmi!” (326. szonett.) A nagyszláv birodalom határait is már előre meghúzza: „Az Athostól a pomerániai Terglauig, Boroszlótól Belgrádig, Konstantinápolytól Pétervárig, a Ladogától Asztrakánig, a kozákok földjétől Raguzáig, a Bálantontól a balti és azóvi tengerig, Prágától Moszkváig, Kamcsatkától Japánig: Ural, Tátra, Volga, Szán és valamennyi hegy és folyó völgye, ahol szláv szó hangzik, vigadozzatok, testvérek, ti és én, kölcsönös szeretet forrasszon össze: látjátok, ez a mi hazánk: Pánszlávia!” (257. szonett.) Az eposz a fantázia és a nyelv hatalmas költői erejével gyűlöletet és bosszút lehel a szláv fajok elnyomói: a magyarok és a nemetek ellen. Habár a magyar nyelvtörvények még csak az országgyűlés és a magasabb közigazgatás nyelvére terjednek ki, a tótvidéki népiskolák nyelve tót, a középiskolák nyelve mindenütt latin s KOLLÁR Pesten tótul mondja prédikációit, melyekben Szent Pált a szlávok apostolaként magasztalhatja: mégis féktelenül izgat a tót nyelvet elnyomó magyar törvény ellen: „Azt mondjátok: ‚A törvény parancsolja, hogy a szláv Magyarországon nyelvét eltemesse!‘ Jó, de ki kovácsolta ezt ellenünk- ‚Emberek‘, és vajjon ezek hatalmasabbak Istennél- Mít kell a teremtménynek jobban szeretnie, a kicsiny, holt, léleknélküli ‚hazát‘, vagy a nagy, élő, lelkes népet?” (287. szonett.) A költő azokat a magyarunkat, kik nemzetük és nyelvük érdekében síkra szállottak, az eposz V. énekében a pokolba taszítja: az Acheronba, Plútó sötét birodalmába, a kín és szenny irtózatos világába. Ennek előcsarnokában azok a lelkek gyötrődnek, akik szlávból németté vagy magyarrá lettek s nevüket németté vagy magyarrá változtatták. A pokol pöfögő szurkában a szlávok

nagy elnyomói: MADARÁSZ HENRIK, NAGY KÁROLY S BATU kán között ott kínlódik ÁRPÁD. A gyötrődő lelkek közt ott van DUGONICS is, mint emberfejű cerberus, ki legyektől, poloskától, darazsaktól, békáktól s egyéb férgekől csipdesve, maga körül harapdos, közben idegen, azaz magyar nyelven ugat és szitkozódik. De ott bűnhődik a kicsinyes lelkű költő bosszújából a kis Schwarz Jankó is, aki mint körmöci iskolásgyerek, a tótos kiejtést kicsúfolta; meg az árvamegyei tót ember, akit a nagyszláv apostol gulyáshúsnak aprított föl, mert gyermekeit magyarra taníttatta.

KOLLÁR a maga pánszláv költői vízióit hideg prózában is iparkodott igazolni.¹ A pánszlávizmust egyelőre az összes szlávok irodalmi egyesülésének minősíti: *unió in litteratura inter omnes slavos* (mint egy 1826-ban Pesten megjelent tót nyelvten szerzője, HERKEL, meghatározta). Amint Amerikásban sok különböző állam mégis egy államot alkot s egymás közt egyenlők maradnak, hasonlóképp a szlávok sokféle törzse és nyelvjárása is egy irodalmi szabadállamot alkot. S ez van hivatva arra, hogy az egész emberiség kultúráját újjászülje. Ugyanis a görögök és rómaiak lehanyaglása után a germán-román népek és nyelvek lettek a kultúra hordozói. Azonban az antik és a modern kultúra közt nagy szakadék tátong. Az antik világ elve a- művészetben és tudományban főképp pogány-nemzeti s ha ez kiváló is, mégis egyoldalú. A modern, romantikus, lovagi, szentimentális kultúra german-keresztény. Azonban mindkettő kiélte már magát, kiszolgált az emberiséget. A mai kor, az érett emberiség unisverzális, tiszta emberi eszményt követel. Ennek a nagy feladatnak azonban csak egy hatalmas, fiatal, a régi formákba még bele nem merevedett nemzet tud eleget tenni: a szláv (67. 1.). „A szlávoknak kell az ó- és újkort kibékíteniök, ezek kultúrelemeit nemzeti életükbe fölszívniök s továbbfejlesztésük útján az emberiség számára új korszakot nyitniök; ők lesznek az emberiség új, megifjodó kultúrájának eleven középpontja. Most úgy látszik az emberi nem fölött való

¹ J. KOLLÁR: Über die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der Slaven. 1837. KOLLÁR eposzára és értekezésére csak 1843-ban hívja fel élenkben a magyarság figyelmét a Pesti Hírlap (183. szám) és HENSZLMANN folyóirata: Vierteljahrschrift aus und für Ungarn. 1843. I. köt. I. rész. 122-130; II. köt. 2. rész. 55-87.

uralom kicsúszni kezd a latin és germán népek kezéből s át-
 megy a szlávok nagy nemzetének kezébe.” A szláv apostol
 történetfilozófiáját szépen egészíti ki államfilozófiája. A haza
 fogalma előtte csakis a nyelv függvénye. „Hazát, úgymond,
 ha tönkre is ment, könnyen lehet szerezni, nemzetet és nyel-
 vet azonban soha és sehol; a haza magában csak holt föld,,
 idegen tárgy, nem-ember, a nemzet ellenben a mi vérünk,
 életünk, szellemünk, subjectivitásunk” (34. 1.). „A kisebbet
 alá kell rendelni a nagyobbak, a fenségesebbnek: így a
 hazaszeretetet a nemzet, a faj szeretetének. Patakok, folyóka
 folyamok a tengerbe szakadnak; így kell az egyes országok-
 nak, tartományoknak, törzseknek, nyelvjárásoknak a nem-
 zetbe ömleniök. Valamennyi szlávnak csak egy hazája van.”
 KOLLÁR-nak a szlávság múltját, de főképp dicső jövőjét
 ragyogó színekkel festő lírai eposza *legmélyebb és legrajon-
 góbb szláv nemzeti érzést és öntudatot ébreszt fel az
 evangélikus tót ifjúság lelkében*. Szinte megrészegek ez az
 ifjúság faja eljövendő nagyságának illúziójától, fényes álom-
 képétől, egyben a legvadabb gyűlöletre gerjed minden ellen,
 ami magyar. A hirtelen fölébredt nemzeti öntudat arra
 indítja, hogy egészen elkülönítse magát már a gimnáziumban
 más anyanyelvű, főképp magyar tanulóársaitól. A pozsonyi
 ev. liceumban például „a pánszláv diákok pártja – ezt
 mondja a liceum egyik tanulója, aki 1836-9-ben járt az inté-
 zetbe¹ – a külföldről, rectius Oroszországból rendszeresen
 szított fanatizmus folytán annyira exaltait volt, hogy egy
 ilyen pánszláv legény az ő eddigi legjobb barátjával sem állt
 többet szóba, kivált ha az a barát magyar nemzetiségű volt,
 és innen kerültek ki aztán a hazának ama hálátlan fiai: a Hur-
 bánok és Hodsák, akiket mindennapi látásból jól ismertem,
 velők azonban soha egyetlen szót sem váltottam. Annyi
 bizonyos, hogy ezek a fanatizált ifjak mind halálos gyűlölet-
 tel viseltettek a magyar nemzet iránt, s hogy alig várták az
 időt, midőn alkalmuk nyílt magukat az álmodott nagy
 Szlávia szolgálatában érvényesíteni. Ugyanezek a szánandó,
 később legnagyobb részben kiábrándult fiatal emberek, aki-
 ket a muszka cár firmája alatt küldött könyvek, és a min-
 den népeket elborító szláv özönt feltüntető térképek egészen

¹ CSALOMJAI PAJOR ISTVÁN: Emlékek és rajzok a 48 előtti jó világból.
 1897. 52. 1.

kivettek a sodrukból, titkos összejöveteleket tartottak, melyeknek misztériumai közé az is tartozott, hogy hébe-hóba kirándultak a nem messze, de már osztrák területen fekvő hainburgi erdőbe, ahol, mint mondják, harcias kakast is áldoztak Szlávia istenének stb., valóságos nihilistái e század első felének.” Az így magát társaitól elszigetelő tót ifjúság az ártatlanul hangzó *irodalmi kör, nyelvvelő társaság* cím alatt többfelé társulatot alakít, melynek vezetésére egy-egy pánszláv érzelmű tanár lelkesedéssel vállalkozik.¹

Példát erre már találunk a gimnáziumoknak *magyar nyelvvelő társaságaiban*, melyek főképp a húszas évektől kezdve nemcsak a színmagyar iskolákban támadnak, hanem a nemzetiségi környezetű gimnáziumokban is. Ezekben nagyszámú magyar ifjú tanul, mert sok magyar család fiát német szóra idegenbe adja cserébe, viszont a tősgyökeres magyar városok iskoláit a felvidéki, különösen szepességi és sárosi, fiúk népesítik be. A tiszai tájakról Lőcsére, Késmarkra mentek a magyar fiúk tanulni, a Duna mellékéről pedig főképp Pozsonyba és Sopronba.²

Éppen itt, Sopronban, még 1790iben alapít Kis JÁNOS

¹ Egy szláv irodalmi társaság már régebben is működött rövid ideig. LOVICH ADÁM 1812iben alapította ugyanis néhány ev. paptársával a „*Societas slavica montana*”-t (bányakerületi tót tudós társaságot) Besztercebányán. BALOGH PÉTER egyetemes ev. felügyelő azonban kifogást emelt a társaság ellen. „Hogyan vetemedhetik az ember arra – kérdi körlevelében – hogy Magyarországon szláv társaságot alkosson, *Societatem slavicam in Inclyto Regno Hungáriáé*.” HODZA: Der Slowak. Prag. 1848. 40. 1.

² Ez a gyermekcsere a magasabb magyar művelődésnek megbecsülhetetlen eszköze volt, melynek hiányát ma nagyon érezzük. JÓKAI szerint, aki Pozsonyba került német szóra, ez a gyermekcsere „kedves, gyöngéd asszonyzívsszülte gondolat! A gyermek – mondja Mire megvénülünk c. regényében – elmegy hazulról, elhagy apát, anyát, testvért, s ismét ott-hont talál; anya helyett anyát, testvér helyett testvért, s eltávoztával nem marad üres a ház, gyermek helyébe gyermek jön s ha a fogadott anya a gyermekének szánt gyöngédséggel elhalmozza a jövevényt, arra gondol: éppen így bánnak most az enyémmel is a messze távolban; mert az anyaszerelmet semmi fizetésért megvenni nem, csak cserében megnyerni lehet. Ezt az intézményt csak asszonyok gondolhatták ki; ellentétben azzal a rideg rendszerrel, melyet a férfiak találtak föl, mely a fogékony ifjú szívek számára zárdákat, konviktusokat, zárt kollégiumokat alapított, a hol korán etörölje róluk az élet minden emlékét a családi létnek ...”

tanulótársaival „Magyar Társaságot”, hogy a nemzeti irodalom termékeit olvassák, saját költeményeiket és -értekezéseiket előadják, szavaljanak stb. A soproni példa s az 1790-i általános nemzeti lelkesedés buzdítja CSOKONAIÉ is, hogy Debrecenben hasonló önképző társulatot szervezzen néhány kiválóbb barátjával: az a gondolat, hogy a magyar költészet elsősorban az idegen modern irodalomnak nyomán virágoztatható fel, amint erre BESSENYEI és KAZINCZY munkássága a fénylő példa. Ezért a kör valamennyi tagja köteles egy élő nyelvet tanulni s ennek irodalmával foglalkozni. CSOKONAI-ra az olasz jut, amellyel először nehezen boldogul, mert a német-olasz, francia-olasz szótárt nem használhatja német és francia tudás híján. Végre is egy Velenceből szerzett olasz-latin szótár segíti ki. A kör jártni kezdi a Literatur-Zeitungot, melynek ismertetései alapján a jobb könyveket meghozatják, egymás közt felosztják és ismertetik.¹ Ugyancsak 1790 táján a nagyenyedi tanulók színejava tömörül „Magyar Társaságiba s két év múlva már vaskos kötetbe foglalja össze munkásságát.² Ennek előszava nyíltan utal az indítékra, az 17904 nyelvi mozgalomra: „Nem a dicséret kívánása, sem a jutalomra vágyó alacsony indulat: hanem *kedves anyai nyelvünkhöz buzgó szívünk indított fel*, hogy ott, ahol a nagyobbak megindultak elől, mi is ifjak az ő töréseken próbát tegyünk. Mi még ifjak vagyunk, és csak abban a kertben kötjük a koszorút, melyben BÁRÓCZI, SZABÓ, HORVÁT, PÉCZELI és GYÖNGYÖSI nevelik a virágokat.” A versek nagyrészt a klasszikus világ eszmekörében mozognak; az ifjak egymást önmunkásságra serkentik, fordítják HORATIUS-t, KLOPSTOCK-ot, MOLIÉRE-nek két vígjátékát (Az erőszakos házasság, Kéntelenségből való orvos). A diákhumor is szellemesen szólal meg „Egy gróf számára készített és születése napján ajándékba küldetett pálca” c. tanítókölteményben:

Vagyon hajló nádból a pálca készítve,
Engedelmesseggel lesz kifényesítve.
 Hossza ábrázolja élted hosszóságát,
 Csőji esztendeid csoportos sokságát.

¹ FERENCZI ZOLTÁN: Csokonai. 1907. 22. 1.

² Próba, melyet anyai nyelve tanulására tett a Nagy Enyeden tanuló ifjak között felállott Magyar Társaság. Kolozsvárott. A reform. kol. betűivel, 1792.

Sárospatakon a század elején KAZINCZY buzdítására alakítanak a diákok irodalmi társaságot, melynek költeményeit 1813-ban két kötetben „Poetai gyűjtemény” címen adják ki. Ez az önképzésre alakult társaság 1832-ben „sárospataki ifjú egyesület” címet, veszi fel, majd 1843-ban „szépműegylet” alakul át. Itt bontogatja szárnyát TOMPA MIHÁLY, SZEMERE BERTALAN, WARGA JÁNOS, ERDÉLYI JÁNOS, SZEREMLEY GÁBOR, KAZINCZY GÁBOR, TÓTH EDE stb. 1837-iben KÖLCSEY is melegen érdeklődik a pataki kör sorsa iránt. „Kár volna, írja egyik levelében, ha társaságuk megszűnön. Az ifjúnak sokat kell olvasni is, írni is; mert csak olvasgatás és irogatás tesz akár polgári, akár literatori pályára alkalmasakká. Azért ily olvasó s író társaságok nagy eszközök a jövőendő férfi kikészülésére.”¹ Hasonló társulat alakul Pápán, Szóm; bathelyen, a pesti piaristák iskolájában és másutt. GR. FES-TETICS GYÖRGY keszthelyi gazdasági iskolájának tanulóival *Helikon* néven önképzőkör szerű irodalmi társulatot alakít. „Az ifjúságot – írja a gróf 1816-ban BERZSENYI-nek – Helikonra vezetni kívánjuk, hogy az úgynevezett declamatio által a magyar, német és deák írásszerzésben jó ízlésre kapjon.” Az ifjúsági társulat évenként kétszer rendez nyilvános díszgyűlést: Ferenc király születésnapján (február 12.) és a Georgikon vizsgálatai idején májusban. Hogy a gróf az ifjúnak példát is adjon, „mint kell az idővel élni és bölcsen örülni”, de meg hogy a magyar irodalom iránt az egész nemzetben érdeklődést keltsen, meghívja az ünnepélyre az irodalom, tudomány és közélet legkiválóbb embereit is KISFALUDY SÁNDOR-tól egészen a gyermekarcú szép túladunai költőnőig, TAKÁTS JUDIT-ig.

Az *ifjúsági irodalmi társaságok*, a mai önképzőkörök elődei, abban az időben a *nemzeti művelődés és érület igen jelentős tűzhelyei*: itt pótolja az ifjúság tüzes nemzeti ösztöne önkénytelenül azt, amit az iskola a latin tannyelv miatt elhanyagol. Az önképző társulatokba menekül a nemzeti nyelv és irodalom, melyet az iskola hivatalos nyelve száműz.² Az eredmény nagyrészt fiatalos költemény: többnyire „tipikus érzélgős elmélkedés a költő hivatásáról, „a lantos

¹ KÖLCSEY Minden munkái. 10. köt. 422. 1.

² Meghatóan jellemzi az önképzőköröknek ezt a szerepét FRANKENBURG ADOLF: Öszinte vallomások. II. 1861. 108.

sírfáról”, „a költő álmáról”, az élet álomvoltáról, „epekedés a kedvelthez”, „óda az esthajnalhoz”. A társulatok szárnypróbálgatásának igazi érdeme és jelentősége a nemzeti érzés ápolása. Megjelent kötetkéikben lantjuk a magyar múlt és jelen nagyjairól zeng. Például „a soproni tanuló magyar társaság” *Virágfüzére* (1837) Hunyady Lászlót és Zápolyát énekli meg, KÖLCSEY-hez, SZÉCHENYI-hez, BERZSENYI hamvaihoz intéz mélyérzésű ódát. SZÉCHENYI különösen erős hatással van az érettebb ifjúságra, a filozófiai és a jogi tanfolyam tanulóira még a nemzetiségi vidékeken is. A szunnyadó nemzeti öntudatot itt is hatalmas erővel rázza föl. Hatása alatt alakul meg pl. a késmárki liceum magyar társasága. „Köztünk – írja HUNFALVY, az újabb magyar összehasonlító nyelvészeti megalapítója, kinek késmárki diák korában még Hunsdorfer volt a neve és csak a miskolci gimnázium retorikai osztályában tanult meg magyarul – SZÉCHENYI *Világa* villant meg először. Nyíltan megvallom, mi a magyart igen távolról néztük, s oly világban, amely bennünk hasonérzelmeket korántsem gerjeszte. A magyar állapot idegen volt előttünk. Ellenben a német irodalom nekünk ígéret földje vala, hova reményünk, vágyunk fordula. Ki kavicsban drága kőre találna, nem lépetnék meg örvendetesben, mint mi SZÉCHENYI Világától. Mint idegen, ki a jónak mindenütt örül, úgy becsültük előbb az új életet; majd közelebbnek is találtuk magunkhoz. Elővettük a *Hitelt*, BERZSENYIÉ, KISFALUDYT, KÖLCSEY-t, s mintha fiul fogadtattunk volna, buzgóság gerjede bennünk a magyar művelődésért. Már az iskolai gyakorlatok nem elégítenek ki többé s *magyar társaságot* is alkottunk, amely, mint gondolhatni, a németet nem éré utói, mivel bimbó nem virág.”¹ A bimbó azonban a nemzeti érzés mind melegebben sűrű sugarainak hatása alatt csakhamar virággá feslik. A társaság első, 1832/34 jegyzőkönyvének előszavát a magyar nyelv jelentőségének világos tudata hatja át a nemzetiségi kérdés szempontjából: „Vajha – mondja – mind azon különböző nyelvű honfiakat, kik ugyanazon honban az idegen hangzatú nyelv által elszige-

¹ HUNFALVY PÁL: Emlékezés Késmárkra. Athenaeum. 1841. évf. Az ifjúsági társulatoknak a magyar szellem terjesztésében való jelentőségét sokra becsüli BAJZA, akinek Athenaeuma többször foglalkozik velük (1842. I. 1067; II. 5, 13, 514.).

telve ugyanazon köz édes anya gazdag emlőit szívják, hasonló gondolat, érzés és tűz egyesíténé a honszeretet, művelődés és világosodás vidám fényben lengő hajnalára a régi óhajtott napokat felderíteni.” A tagok nagy lelkesedéssel szavalják VÖRÖSMARTY, BAJZA, BR. EÖTVÖS, KÖLCSEY, PETŐFI hazafias költeményeit. 1845 június 15sén PETŐFI KERÉNYI FRIGYES barátjával Eperjesről Késmárkra jön, meglátogatja a „Magyar Társaság”-ot, melynek nevében HUNFALVY PÁL tanárelnök üdvözli. A költő az utolsó padosorban foglal helyet s az ülés végén buzdítva a kört, megajándékozta ezt két kötetben akkor megjelent költeményeinek egy példányával.¹ Ez az eset is arra utal, milyen jelentőséget tulajdonított a magyar közvélemény akkortájt az ifjúsági irodalmi társaságoknak.

A nemzeti irodalom oly rajongó lelkesedés tárgya, hogy a vidéki nagyobb nemesi kúriák tanuló szobáiban 10-14 éves gyermekek is házi folyóiratot indítanak. Pl. a MADÁCH-fiúk a harmincas években *Literatúrai Kevercs* címen indítanak heti lapot, melyet írva másolnak. Ebben a tizennégy éves Imre Sólyom álnév alatt többek között már „A trias és tetras”-ról értekeznek, amit a jövő történetfilozófus azzal kezd, hogy az újkor jelleme a világosság, míg az őskoré a titok és homályelvűség (mysticismus). Az ember tragédiájának szerzője már gyermekkorában a világtörténet korszakairól, az emberiség fejlődési menetéről elmélkedik.²

A nemzetiségi vidékek iskoláiban a magyar önképző egyesületek mellett német, de főképp „tót irodalmi kör”-ök is támadnak. Az utóbbiak célja nem csupán a tót nyelv és irodalom ápolása, hanem elsősorban a *pánszláv szellemnek ébresztése, a magyarság elleni gyűlölet szitása*. Selmeceen pl. 1826-ban jön létre az ev. liceumban a „nemes magyar társaság”, melyben később PETŐFI is élénk tevékenységet fejt ki; de már 1838-iban LICHARD DÁNIEL tanár, a világosi katasztrófa után egy magyargyűlölő bécsi tót újság majdani szerkesztője, a magyar szellem ellensúlyozására megalapítja a „tót irodalmi kört”, mely 1848-ig áll fenn s egyik gócpontja a magyarelles törekvéseknek. LICHARD, aki magyarul nem

¹ VOTISKY KÁROLY: A késmárki lyceumi önképzőkör története. Értesítő. 1896. 27. 1.

² PALÁGYI MENYHÉRT: Madách Imre élete és költészete. 1900. 38. 1.

is tud, az üldözésig menő ellenszenvet érez az akkor még szláv nevű PETŐFI-vel szemben, ki magát kúnfiúnak vallja és csak magyar fiúkkal barátkozik. Amíg LICHARD és SUHAJUA tanárok nem tömörítik a tót ifjakat külön irodalmi egyesületbe, a tanulók között a nemzetiségi súrlódásnak még csak a gondolata sem merül föl: a tót fiúknak eszük ágában sincsen, hogy ők mások is lehetnek, mint magyarok; a magyar nyelvet, mivel nem rendes tárgy az iskolában, a magyar társaságban örömezt gyakorolják. A tót irodalmi társaság megszervezésének veszedelmes következményei azonban csakhamar mutatkoznak. Amikor pl. 1843-ban egyik magyar fiú, mint szenior (a neve német: Jungmann Dániel), az élelmezőben magyarul kezd az addig szokásos latin helyett előírnádközni, a tót fiúk zajt ütnek s követelik az imádság latin nyelvét. A tót tanárok is velük tartanak. Az időtájt a szélső tót párt a Felvidék hét, túlnyomóan tótajkú megyéjéből egy külön tót tartományt akar alkotni, melynek hivatalos nyelve a tót lenne, székhelye Selmecbánya. Hogy a párt a tót szellemet e városban éléssze, műkedvelő társaságot alakít a liceumnak s a bányászati-erdészeti akadémiának tót, cseh és morva tanulóiból; a társasághoz néhány Szláviáért lelkesedő tót kisasszony is csatlakozik. 1846-ban engedélyt kérnek egy tót dráma előadására, de nem kapnak, úgy ahogy egy évvel azelőtt a magyar ifjúság sem kapott magyar színmű előadására. A tót fiúk a maguk darabját mégis megtanulják s elő akarják adni. Az igazgató megtiltja. Mégis fellépnek. Az igazgató ekkor az ellenszegülő tanulókat az intézetből kizárja; a szuperintendens azonban a kizárást bezárásra enyhíti. Jellemző, hogy a selmeci liceum föllázított tót tanulóiközül került ki az az ifjú is (Sparnensis Jenő), aki 1848-ban a bányavidéki tót lázadók és a túróczi StúriHurbán-féle mozgalom közt titkos levelezés útján a kapcsolatot közvetítette, ami BENICZKY LAJOS bányavidéki kormánybiztos túrói hadjáratának lett az okozója.¹

A legjelentősebb szerepet azonban a *pozsonyi ev. liceumban* játszanak az önképző társulatok, ahol akkortájt

¹ BREZNYIK JÁNOS: A Selmecbányai ág. h. ev. egyház és lyceum története. II. köt. 1889. 336. sk. 11. STEIER LAJOS: Beniczky Lajos visszaérniekezesei és jelentései az 1848/494 szabadságharcról és a tót mozgalomról. 1924. 47-8. 11.

magyar, német, tót és szerb irodalmi kör működik. Még 1788-ban alakul itt a „Magyar Társaság”, melynek tagjai a Pozsonyba német szóra sereglett magyar diákok. Célja a „Professor Uraknak engedelmek mellett és vezérlésük alatt” a magyar nyelv művelése. Tagjai „betsületveszteség alatt” kötelesek két hétben egyszer a Társaságban megjelenni s tehetségük szerint kidolgozott munkát felolvasni. „Hazabéli újságokat” járatnak s „némely könyveket” megszereznek. A társaság évtizedeken keresztül él, működik, de mecénásokra nem igen talál. „Hamis jövődőlő legyenek – hangzik 1829-ben a panasz – midőn azt állítom, hogy ha ezen társaság tóttá válnék, pártfogói ezrekre szaporodnának, amint azt az itt nemrégiben felállított tót egyesület elevenen példázza. Annak mindazonáltal csak ez egy okát adhatni talán, hogy a pozsonyi magyar múzsák édes hazánknak végső határain tanyázzván, a buzgó magyar atyáktól, nagylelkű Maecenasaitól távol estek. ... A magyar nyelv erősen terjed az egész oskola ifjúság között, kivéven néhány, de igen kevés korosabb tót ifjakat, kikben talán megrögzött szokassá vált a magyar nyelv iránti hidegség. Már e tekintetben németeink dicséretre méltóbbak.”¹

Azonban a német tanulóknak is van a pozsonyi líceumban 1788 óta önképzőkörük (Deutscher Verein, Deutsche Sprachgesellschaft), melynek működését az 1848 évi forradalmi láza szünteti meg. A pozsonyi líceumban a XIX. század első felében nagyszámú szerb tanuló is jár, ezek ugyancsak nyelvük ápolására szerb irodalmi körbe tömörülnek s könyvtárt rendeznek be.²

De a legfontosabb, nemzeti életünkre messze kiható jelentőségű és végzetes szerepű, különösen a harmincas évektől kezdve, az *evangélikus tót ifjak pozsonyi*” irodalmi társasága (Jednota literárna). A pozsonyi ev. líceumnak ebben az időben igen jelentékeny számú tót tanulója van.

¹ HOMOKAY PÁL: Nemzeti nyelvünk állapotja az evangélikusoknak Pozsonyi oskolájukban. Tudom. Gyűjtem. 1829. V. 117-126. 11.

² MARKUSOVSKY SÁMUEL: A pozsonyi ág. h. ev. lyceum története. 1896. 559-595. (A pozsonyi önképzőkörök történetét TOLNAI VILMOS írta).

³ Pozsonyt már ekkor többször *Bratislava*-nak nevezik. Pl. HODZA: Der Slowak. 45. 1.

Emellett ide sereglenek össze Cseh- és Morvaországból azok, az evangélikus, vagy a cseh-testvérek felekezetéhez tartozó ifjak is, akik hitüknek megfelelő iskolát hazájukban nem találnak. Itt tanulnak a XIX. század elején azok a tehetséges és fajukért égő férfiak, akik csakhamar a cseh nemzeti öntudat legnagyobb hatású felébresztőivé, a cseh nyelvtudomány, archeológia és történettudomány megalapítóivá, egyzersmind a pánszlávizmus legtüzesebb apostolaivá válnak, mint PALACKY FERENC, SAFÁRIK JÓZSEF, KOLLÁR JÁNOS. Viszont ezeknek szellemi leszármazol azok, akik itthon a tótság körében a magyarelles törekvések élére állanak, előbb szóval és tollal, később 1848-ban karddal is, mint STÚR, HÚRBAN, HODZSA stb. Végül ezek szellemi filiációja a pozsonyi liceumtói elvezet a XX. század eleji tót mozgalmakhoz, egészen a „tót nemzeti tanácsinak 1918 őszén kimondott túrócszentmártoni elszakadási deklarációjáig s a mai cseh miniszterig, HODZSÁig.

A pozsonyi líceumban gyúl lángra PALACKY FERENC nemzeti érzése, annyira, hogy ő lesz a cseh nemzet Széchenyiye és Deákja egy személyben, kít a cseh rendek már 1829-ben az „ország történetírójává” választanak, később nemzete „a haza atyja” címmel tüntet ki, mert egy félszázad folyamán megújítja a már-már halódó cseh irodalmat. Atyja Morvaországból 1809-ben a trencsényi piaristák grammatikai iskolájába viszi, majd 1812-ben a pozsonyi líceumba. Itt már tizennégyéves korában segédkezik PALKOVICS-nak, az 1803-ban felállított tót-cseh irodalmi tanszék tanárának, amikor ez cseh-német-latin szótárát szerkeszti. Cseh nyelvű bécsi újságot olvas, mindjobbán érdeklődik a cseh irodalom iránt. Pozsonyban ismerkedik meg KOLLÁR JÁNOSsal, a tót költővel, akinek gyűjtő hatású szláv eposzát az imént ismerttettem, aki tót népdalokat gyűjt, a szlávok régi műveltségét tanulmányozza s 1849-től a bécsi egyetemen a szláv archeologia tanára. Nagy hatással van rá a gömöri születésű SAFÁRIK JÓZSEF is, aki ekkor Pozsonyban nevelősködik, előbb a késmárki liceum tanulója, majd jénai egyetemi hallgató, később az újvidéki szerb gimnázium tanára, 1833-tói pedig a prágai egyetem könyvtárnoka, híres szia- vista, akinek 1895-ben mint a cseh nemzeti tudományosság egyik megalapítójának százéves születési fordulóját a cse-

hek nagy ünnepek közt ülték meg. A cseh költészetéről és verstanról írt munkájával PALACKY (Pozsony, 1818) még ifjúkorában megnyeri JUNGMAN-nak, a nagy cseh irodalomtörténésznek és nyelvésznek tetszését s levelezésbe jut vele. Közben a Szerdahelyi-családnál nevelősködik s itt alkalma van a magyar társaséletbe is bepillantást nyerni.¹ A német idealizmus körébe vágó filozófiai olvasmányai csak megérintik szláv nemzeti érzésében: FICHTE és HEGEL hatása alatt úgy nézi az emberiség történetét, mint az észnek a tökéletesség felé való fokozatos kibontakozását, melyben részt venni minden értékes és öntudatos nemzetnek kötelessége. A romantikus történetfilozófia világfelfogása őt is, mint Európa-szerte annyi más jeles elmét, nemzete történészévé avatja. Erős a meggyőződése, hogy a szlávok régi dicsőségének, fényes múltjának föltárása a történeti büszkeség csodás hatalmával öntudatra rázza föl a cseh nemzetet tespedéséből. Ugyanaz a romantikus szellemi motívum serkenti, mint amely a mi költőinket és történetíróinkat lelkesíti. HEGEL dialektikai módszerét alkalmazza a történetre. A szláv és a német két főelvnek képviselője a történet folyamán: a szláv békés, földművelő, demokratikus, a német hódító s feudális nép. E két nép és kultúra harcol egymással másfélezer év óta: a verseny kibéküléssel, történeti kiegyenlítődéssel fog végződni.

A trencsényi és a pozsonyi gimnázium volt tanulója egész történetírói és politikai működésében a középeurópai szlávok legnagyobb ellenségét a magyarságban látja. Ennek a négy folyam partjára való letelepedését a legnagyobb csapásnak minősíti, amely évezredek folyamán a szlávokot érte. Eleinte még Ausztriában a nemzetiségek védelmezőjét tiszteli s Európa és a humanizmus érdekében a monarchiát fenntartandónak véli a magyarság fékentartása szempontjából; de ez az Ausztria is csak úgy egészséges, ha az egyes nemzetiségi tartományoknak federalisztikus alapon teljes önkormányzatot ad. A BACH-féle germanizáció kiábrándítja. A hatvanas években, amikor a gyűlölt magyarokkal a kiegyezési tárgyalások megindulnak, már egészen Oroszország felé fordul: Pétervárra megy, hogy az orosz

¹ ZSILINSZKY MIHÁLY: Palacky Ferenc emlékezete. 1880. 7. 1.

birodalom ezeréves fennállását ünnepelje. 1848 nyarán Prágába szláv kongresszust hív össze, mely az erős Magyarországot a szlávok egyesülésére nézve a legveszedelmesebb akadálnak bélyegzi; kijelenti, hogy szlávok nem lehetnek többé magyarok uralma alatt; ha kiütne a monarchia népei közt a polgárháború, a csehek kardot rántanak elnyomott tót rokonaik mellett. E határozatot legjobban a kongresszuson résztvevő néhány, STÚR-ék köréből kikerült tót rokon sürgeti legjobban. 1849 után Ausztria, a nemzetiségek védelmezője, tűzzel-vassal germanizál; ebben a munkában jelentékeny szerepet játszik PALACKY barátja, a különben cseh-érezelmű THUN LEÓ gróf is. A németesítő törekvés azonban csődöt mond: Ausztria bomladozóban van. A menekülés egyedüli útja: a német-magyar dualizmus; PALACKY szerint ellenben a federalizmus. „Az a nap – így szól azóta beteljesedett sötét jóslata – melyen a dualizmus proklamáltatik, ellenállhatatlan természeti szükségnél fogva a pánszlávizmus születési napja lesz... Mi szlávok fájdalommal, de félelem nélkül nézünk elébe. Mi léteztünk még Ausztria létezése előtt, és létezni fogunk ennek utána is. Az nem lehet, hogy a birodalomban csak a német és a magyar nemzet uralkodhassak, a többi pedig ezek szolgája legyen.”¹

PALACKY-nak, SAFARIK-nak, KOLLÁR-nak ifjúkori lelki fejlődése szemlélteti legjobban azt a nagy szerepet, melyet a szláv nemzetiségi kérdés kialakulásában a magyarországi ev. líceumok, elsősorban a pozsonyi, játszottak. A cseh nemzeti kultúra a maga legnagyobb rétegforgatóit, irodalmi és tudományos reneszánszának eszménykitűző apostolait a magyarországi középiskolákban felnőtt nemzedékből kölcsönözte. A tótság volt az a nagy szláv energiaforrás, melyből a cseh lélek a maga első megújító géniuszeit jobbára merítette. Ezek ismét Csehországból visszahatnak a tótságra: szellemi kiválóságukkal magukhoz vonzzák a tót tanuló ifjúságot s irataik útján beléje csepegtetik a Nagy-Szlávia eszméjét, a szláv egyetemes szolidaritás kötelező érzését, mely a tót ifjúsági irodalmi körök vezető és összetartó erejévé szilárdul. Ezekből kerül ki az új tót intelligencia, főképp az

¹ FR. PALACKY: Oesterreichs Staatsidee. Prag. H66. (L. ZSILINSZKY-MIHÁLY i. m. 29. 1.).

evangélikus papság és tanítóság, mely a pánszláv gondolat leghevesebb agitátora.

A pozsonyi tót ifjúság irodalmi köre különösen felülmúl a harmincas évek végén STÚR LAJOS vezetése alatt.¹ Benne is, mint a többi evangélikus tót pap jelöltben, a német egyetemeken a Burschenschaftok tüzes nagynémet szelleme s politikai romantikája csak fokozza az izzó szláv nemzeti öntudatot. PALACKY tanára, PALKOVICS már elaggott; helyette a pozsonyi liceum tót tanszékének teendőit éveken keresztül mint helyettes STÚR látja el. Agitációjára a tót kör tagjainak száma 30-ról 120-ra emelkedik. A tót ifjúságot a cseh, orosz, szerb, horvát nyelvek tanulására buzdítja, utazásokat szervez, hogy a kör tagjai fölkeressék a szláv testvéreket s ezekről az útjaikról, a szláv rokonnépek helyzetéről és természetéről beszámoljanak.² Szívére köti a tót ifjúságnak KOLLÁR szavát: „Az élet és a jövő nemzete vagyunk!” Tanítványai közül való HODZSA, HURBÁN, SKULTÉTY, KRIZSAN s még egy sereg pánszláv agitátor, akik a szabadságharc s az abszolutizmus idején a magyarságra nézve oly szomorú szerepet játszanak.

¹ H. TOURTZER: Louis Stur et l'idée de l'indépendance Slovaque. Paris. 1913.

² A pozsonyi tót ifjúsági kör STUR, SKULTÉTY, OLLJK, BYSTERSKY aláírásával 1836ban levelet intéz a selmeci tót körhöz, mely a magyarokról, mint ellenségekről szól, kik nem kényszeríthetik a tót ifjakra nyelvüket. „Levelezetek – folytatja a levél – a tót világ válogatott férfijaival, milyenek KOLLÁR, SAFARIK stb., tőlök, mint a nemzeti boldogságon munkálkodó férfiktól, segítséget és tanácsot kérvén; levelezetek az eperjesi és lőcsei társasággal, a nemzeti munkásság és állapot felől tudósítást kérvén tőlök. Testvérileg kérünk továbbá benneteket, hogy Horvátországba is, és pedig Zágrábba a 100 tagból álló horvát nemzeti társaságnak írjatok. Leveleteket csak hozzánk küldjétek, és mi az illető helyre elküldeni el nem mulasztjuk. Az is elő fogja még célotokat segíteni, ha nem csak szavalásra nemzeti szellemben írott munkákat, milyenek: óda a szlávokra, az ifjúságról és a Sláwy dcera sonettjeinek nagyobb része, fogtok választani, hanem ha magatok is az ülésekben felolvasandó munkáitokat nemzeti tárgyából fogjátok készíteni. Ezen, a miénkkel egy s célotok eléréséhez vezető út gyakran kellemetlen, és sok akadályokkal van ugyan elárasztva; de magok azon akadályok fegyverül szolgáljanak elleneitek [t. i. a magyarok] elűzésére. Bár meg is kellene halnunk, haljunk meg inkább, hintsem jogainktól és az igazságtól eltérjünk. Csak ezen elvek szerint élő férfiak díszei az emberiségnek.” (A levelet az eredeti szöveg fordításaként közli az Athenaeum. 1841. évf. 1. 527. 1.).

A tót irodalmi kör magyarellenes üzemére már 1836-ban a nádor figyelme is ráterelődik, aki követeli, hogy a kör csakis eredeti nyelvi-irodalmi feladatára szorítkozzék: a jövődöbéli tanítóknak és lelkészeknek a tót nyelvben való gyakorlására. Az ellenkező célú köröket feloszlatja.¹

Azonban a pozsonyi, selmeczi, eperjesi és löcsei tót irodalmi ifjúsági egyesületek továbbra is a pánszláv eszmék propagandájának főfészkei maradnak. Nagy port ver föl 1840iben a *lőcsei* körnek az ügye. Amint Pozsonyban STÚR, Selmecen LICHARD, itt HLAVACSEK MIHÁLY tanár fejt ki 1832 óta magyarellenes szellemű heves agitációt a tót egyesület érdekében. Ennek tagjai száma 12sről 69-re szökik fel, mivel már a gimnázium szintaktikai és retorikai osztályának tanulói is résztvesznek benne. Könyvtáruk 140 kötetre rúg s ezt állandóan szaporítják. 1840iben a kör *Gitrenka* (Hajnalka) címen almanachot is ad ki, mely izzik a pánszláv lelkesedéstől. Megdöbentő, hogy a kör tagjai között, mely ezt a magyargyűlölettől áthatott versekkel teli almanachot kiadta, hány jó magyar nevű, de már eltótosodott ifjút találunk: FARKAS ANDRÁS, PALUGYAY MÓRIC, BÁRCZY LAJOS, THOLT FRIGYES, RUTTKAY ANDRÁS, GHILLÁNYI ADOLF, SÁNDOR KÁROLY, MAROSI KÁROLY, FEJÉRPATAKY KÁROLY, SZILVÁGYI JÓZSEF, SZALAY LAJOS. Ilyen nevek után az Almanach elején a tót irodalmi kör prágai pártfogóit találjuk felsorolva: SYLVA TARUCCA, BÁRÓ VILLÁNI, JUNGSMANN, PALACKY, SAFARIK. A tót körnek első elnöke egy magyar nevű, de erősen tót szellemű ifjú 1832iben: MARÓTHY JÁNOS. AZ Almanach versei jobbra a pánszláv túlzók eszméinek fiatalos visszhangjai, utópikus álmodozások az ismeretlen nagy szláv hazáról. A fiatal versfaragó tanulók harcolni akarnak a szláv nyelvért, a szláv mezőkért; védelmezni akarják a szláv nemzet eltiport jogait; valamennyi szlávnak, akit most a zsarnokság súlyos terhe nyom, vissza akarják vívni a szabadságot. Elnyomott szhuvokon persze nem az orosz rabigában görnyedő lengyeleket, hanem a magyarországi tótokat értik, kikre a magyar nyelvet iparkodik a hatalom rákényszeríteni: az utálatos holló az édes fülemülének azt parancsolja, hogy úgy károgon, mint ő. Az ifjú költő azonban azzal vigasztalódik, hogy üt

¹ Ht. 1836: 28380. sz. OL.

még a bosszú órája. Már a szlávok ébrednek a Tátra alján: nem fog panaszkodni, hanem cselekedni. Az Almanach egyik verse Szlávnak azokat a gyalázatos fiait átkozza, akik emberi érzésükből kivetkőzve hidegek és hálátlanok iránta s nyelvével szakítanak a magyar kedvéért: tépje mindig megújuló májukat a saskeselyű.

A lőcsei tót tanuló ifjúság Almanachjának ezt a magyarság ellen lázító tartalmát SZATÓCS név alatt egy tót származású tanár, KRAMARCSIK, a Társalkodóban¹ ismerteti és HLAVACSEK tanárt az ifjúság fölbujtójának bélyegzi. „A panszlavizmus cseh-szláv hősei Lőcsén” című cikke a magyarellenes üzemekre felhívja GR. ZAY KÁROLY-nak, az új evang. egyetemes főfelügyelőnek figyelmét, aki már székfoglalójában legfőbb programpontjául az ev. egyház körében lábra kapott pánszláv törekvések letörését tűzte ki. GR. ZAY, akinek buzgóságára jött létre az erősen magyar szellemű zayugróci tanterv, 1840. nov. 24-én élehangú levelet intéz a lőcsei tanári karhoz, melyben megdöbbenésének ad kifejezést azon, hogy a lőcsei tanári kar az ellene emelt vádakot nem tisztázza. A hazai protestáns szlávok, ha csak nem akar az északi óriás, az orosz, moloch jának karjai közt elpusztulni, nincs más útja, mint szívvel-lélekkel magyarrá válni. „A szláv nyelv – írja a tüzes magyar gróf – többé már nem a szabadság és a protestantizmus nyelve, csak mint zavaró elem veszélyezteti ezek kifejlődését... A magyar szlávokat, elsősorban különösen a protestánsokat, meg kell magyarosítani: mert valóban nem áll a protestáns szellem érdekében a szláv, vagyis az északi elemnek, az önkény esz-közének kifejlesztése és a magyarnak, vagyis a szabadlelkű elemnek megfojtása s ezzel segítőkéznek nyújtása az erőszak, az önkény megszilárdítására. Ha elhanyagoljuk ezt a magyarosítást, akkor előbb-utóbb nem ugyan XIV. Lajos mondása szerint a Pyrenaeusok, hanem a Kárpátok fognak megsemmisíttetni s nem marad egyéb hátra, mint búcsút mondani a kultúrának, az intelligenciának, a szabadságnak, a protestantizmusnak! Tehát a mi szláv testvéreinknek meg kell magyarosodniuk, ha hitüket és szabadságukat meg akarják tartani, vagy pedig, ha mindezt föl akarják áldozni,

¹ 1840. évf. 365-367. 11.

akkor Északkal kell egybeolvadniok. Szabadság vagy kanszuka – szabad a választás ... Szláv testvéreink minden törekvésének áldott hazánk megmagyarosításában kell egyesülnie, mert *ez a haza csak akkor lesz nagy és boldog, ha magyar*”¹

ZAY-nak ez a levele, melynek végén a tót tanárok és ifjúság megrendszabályozásával fenyegetőzik, a pánszláv vezéreket a leghevesebb haragra lobbantja. Egy magát *Anonymus Belae regis Nótáriusának* nevező szerző lenyomatja ZAY levelét és epés glosszákat fűz hozzá. Hogyan mernek a minden emberi jogot lábbal tipró magyarok szabadságról szólni s a tót ifjúságot szent érzelmeiben megsérteni- Fia valakinek, a tótoknak van joguk a panaszra. Egy magyar tanár pl. a tanulókhöz, akik az utcán tótul beszéltek, azt a kérdést intézte, vajjon nem szégyenükbe magukat ezen a csúf nyelven társalkodni- Hogyan veszélyeztethetné a tanulók szláv nyelvű társalkodása, vagy a szláv nyelvnek az irodalmi körben való gyakorlása a „haza” javát- Amit ZAY „hazának” mond, az nemcsak a magyarok lakóhelye, hanem a szlávoké is, „még pedig nagyobb joggal, mert ők voltak az őslakók, a magyarok csak jövevények ... Kérdezzük: vajjon Magyarország (Ungarn) nem éppúgy *Teutonia*, és főképp *Slavia*, de meg *Vendia*, *Croatia*, *Ruthenia*, *Ruscia*, sőt *Valachia*, mint ahogy *Magyaria*- Nem éppen olyan joggal követelhetnők-e a szlavizálás kényszerét, amikor ez az ország több mint ezer esztendő óta a mai napig túlnyomóan szláv lakosságú-¹⁴² ZAY rettenetes bűnnek tünteti föl a tót ifjúságnak Oroszország iránt érzett rokonszenvét. De vajjon nem vádolhatók a magyar ifjúság ugyanígy a forradalmi Franciaország iránti szimpátiával azért, mert a pesti színházban oly viharosan követelte a Marseillaise éneklését- A röpirat valóságos dicsőítő apológiát zeng Oroszországról, melynek kultúrája semmivel sem kisebb, mint Magyarországé. Mennyi kiváló tudósa, természetbúvára van Oroszországnak! Mennyi elsőrangú európai kutatót hív meg egyetemere, pl. a pétérvárirra a Magyarországból elüldözött és a cseheknél otthonra talált

¹ Schreiben des Grafen Carl ZAY an die Professoren zu Leutschau. Leipzig. 1841. 7-9. 11. Magyarul megjelent a Társalkodóiban. 1840. cvf. 404-406. 11.

² U. o. 16., 18. 1.

Csömöri Bárány Károly

SAFARIK-oot. Oroszország az egyedüli állam, ahol a felvilágosodásnak külön minisztere van („Minister der Aufklärung”). A műveltség és intelligencia mégsem áll tehát oly rossz lábon ebben a birodalomban, mint ahogy ZAY gondolja.

ZAY azonban nem retten vissza a további küzdelemtől. 1841-ben körlevelet intéz a négy ev. szuperintendenshez, melyben álláspontját újra körvonalozza. „A szlávok – írja – mindig arról panaszkodnak, hogy anyanyelvüket ki akarjuk irtani, hogy a szláv nyelvű nyilvános oktatást, a szláv tanszéknek a pozsonyi líceumban való fenntartását iparkodunk megakadályozni, amelynek hiányában véleményük szerint az Isten ígéje, az evangélium szelleme, az erkölcs, a műveltség a nép szívébe nem csepegtethető, amely tanszék nélkül a protestantizmus tápláló eleme megsemmisül. Sohasem volt esze ágában sem a magyar nemzet törvényhozóinak és vezetőinek a hazai szlávokat erőszakkal anyanyelvük megtagadására kényszeríteni, a valláserkölcsei oktatást anyanyelvükön megakadályozni; csak azt kívánják, hogy mindegyik tudjon magyarul és a magyar nyelvvel az alkotmányhoz és a királyhoz való ragaszkodás és nemzetünk haladásáért való buzgó érzelmek szívükben gyökeret verjen úgy, hogy a mostani szlávok utódai már saját meggyőződésükből és saját érdekeükből váljanak igaz magyarokká.”¹ A szláv nyelv ápolása rendszerint csak ürügy a pánszláv eszméknek az ifjúság körében való terjesztésére. „A nyelvet filológiai szempontból művelni ártatlan és szép dolog, de ez a tevékenység egyéb cél nélkül az erőknél sajnálatos pazarlása, melyet valami jobbra lehetne felhasználni... A szláv irodalom főképp csak belletrisztikus és száraz tartalmú, a magyar irodalom azonban az emberiség legszentebb érdekeit tartalmazza, a vallását, alkotmányát, állam jogát.” Ezért inkább azt az irodalmat kell ápolni, mely édes gyümölcsöket ígér, mintsem az alig rügyező bimbókat, melyeknek fejlődését az északi szél századokra meg fogja akadályozni. ZAY tüzetesen megvilágítja a szláv politika két lehetőségét: vagy az oroszokhoz való csatlakozást, vagy pedig egy nyugati szláv birodalom kialakítását. „Az orosz birodalomban pusztulás, a nyugat-

¹ ZAY körlevele lenyomatva a STÜR-től szerkesztett munkában: Die Beschwerden und Klagen der Slaven in Ungarn. Leipzig. 1843. 58. 1.

szláv birodalomban semmi remény, legalább is félezer esztendőre. Így a magyarországi szláv protestánsoknak semmi várnivalójuk nincsen sem az oroszoktól, sem a nyugati szlávoktól (csehektől), mivel mindkettőnek érdekében áll a protestáns elemet birodalmukból kiirtani. Egy helyes út áll csak előttük: a magyarsággal karöltve dolgozni.”

Ugyanezeket az eszméket fejti ki az a röpirat, mely a lőcsei tanárok dolgában ZAY-I az ellene intézett bárdolatlan támadásokkal szemben meg akarja védelmezni.¹ ZAY is, meg a röpirat is a protestantizmus és a liberalizmus érdekét azonosítja a magyar nyelv ügyével. Ez a gondolat, bármily tiszteletreméltó nemzeti szándékból fakadt, éppen nem volt szerencsés. Jól látta ezt DESSEWFFY AURÉL, amikor azt kérdezte: vajjon használunk-e a nemzet és a magyar nyelv ügyének, ha ezt kizárólag protestáns érdekek tüntetjük föl? Lehetséges-e a katolikus tótok magyarosítása, ha a magyarosodást és a protestantizmust azonosítjuk? Nem ébreszt-e nálunk ilyen beszéd méltó féltékenységet vallás és nemzetiség dolgában egyszerre? Ha a nyugati szláv birodalom ellen, mely Magyarország északi részeit is magában foglalná, a magyar hazafinak egyéb oka nincs, mint a protestáns szlávok érdeke, akkor a magyarországi katolikus szlávoknak éppen abból az okból kellene ehhez a kombinációhoz szítani, amelynél fogva a protestáns szlávok attól idegenkednek. Már csírájában előljük a katolikus szlávokban fejlődő vonzódást a magyar nyelvhez, ha fennhangon hirdetjük, hogy a magyar nyelv a protestantizmus nyelve. DESSEWFFY éretlen kontárnak bélyegzi a nemzetiségi politika terén azt, aki úgy remél sikert, ha a szlávokat éppen abban, ami nekik a legszentebb: nemzeti egyéniségükben támadja meg; ha tőlük parancsoló hangon a protestantizmus nevében követeli azt, amit a magyar törvényhozás tőlük a hazának és az alkotmány nevében sohasem követelt: nemzetiségük feláldozását. „Meggyőződésünk szerint – hangzik a konzervatív DESSEWFFY szava, akárcsak ez időtájt SZÉCHENYI-é – a magyar nyelv- és nemzetiségterjesztés érdeke kívánja, azt úgy adni elő és úgy üzni

¹ *Protestantismus, Magyarismus, Slavismus.* Als Antwort auf die siegen Grafen Carl Zw, General-Inspektor der ev. Kirchen und Schulen A. C. in Ungarn erschienene Schrift. Leipzig. 1841.

minden alkalommal, mint közös nemzeti ügyet, mely minden honpolgárnak egyformán szükséges és üdvös. Nem valamely osztály érdekét, nem egy vagy más vallásos felekezet túlnyomóságát, nem bizonyos politikai eszmék (liberalizmus) győzelmét kell általa keresni. Mihelyt a magyar nyelvet bizonyos politikai nézetek eszköze gyanánt, vagy egyes felekezetek érdekében üzzük s ajánljuk, lehúztuk azt a nemzeti dísz és nagyság fényköréből a pártérdekek szennyes mezejére, s nincs többé jogunk felháborodni, ha törekvéseink elleni kezöre találunk.”¹

Ez a bíráló hang a konzervatív szárnyról nemcsak ZAY-nak, hanem KOSSUTH-nak is szól, aki buzgón vesz részt az ev. egyház gyűlésein s a tót-kérdésben a liberalizmus álláspontján irányító szerepet játszik. A magyarosító politikát a liberális párt mintegy a maga kiváltságának, sajátos párt-programmjának kezdi minősíteni. E politikából fakad 1841-ben az a gondolat is, hogy az evangélikus és a református egyházakat egyesíteni kell. Az unió esetén ugyanis a túlnyomóan magyarokból álló reformátusok jól ellensúlyozhatnák a közös szervezetű és alkotmányú egyházban a nagyszámú tót evangélikusokat, kiknek most pánszláv törekvéseik számára legerősebb bástyájuk az egyházi autonómia. A gondolatnak először gr. ZAY ad hangot, majd KOSSUTH a Pesti Hírlapban erősítő visszhangot. A kérdés már voltaképp 1836 óta érlelődik, amikor fölmerül a két protestáns egyháztól Pesten felállítandó főiskola eszméje (II. 67.1.). Ettől csak egy lépés kellett az unió gondolatához,² amelynek mint elsősorban szervezeti egységnek, már a nemzetiségi kérdés az igazi rugója. Bár KOSSUTH szerint „az unió ügye a haza szent nevének szempontjából is sokkal inkább közügy, mintsem helyeslést ne remélhetne”,⁵ ez a helyeslés azonban, noha az unió a dogmatikus kérdéseket kizárta volna, mégsem következett be a reformátusoknál oly erős hangsúllyal, hogy az egyesülés valóban nyélbeüthető lett volna. Az ev. tótok hamar tisztában voltak az uniónak rájuk nézve vésze-

¹ GR. DESSEWFFY AURÉL: X. Y. Z. könyv. Pest, 1841. 109. 1.

² GR. ZAY KÁROLY: Néhány szó a Pesten felállítandó ref. főiskola ügyében. Társalkodó. 1841. febr. 24.

³ KOSSUTH LAJOS: Unió. Pesti Hírlap. 1841. 73. sz. (Iratok XII. 141.).

delmes oldalával s ezért ZAY-t hevesen támadják (HURBÁN; CSAPLOVICS; a katolikus FEJÉRPATAKY GÁSPÁR a szentmiklósi tót kalendáriumban).

A küzdelem mind hevesebben folyik az ev. egyház körében a pánszláv törekvések ellen. KOSSUTH az 1841. év szeptemberében tartott ev. egyetemes gyűlésen azt indítványozza, hogy a pozsonyi, lőcsei, selmeci és eperjesi tót ifjúsági köröket, mint a pánszláv eszmék fő fészkeit, föl kell oszlatni. A gyűlés a teljes feloszlást ki is mondja s hivatalvesztés terhe alatt megtiltja a tanároknak az ilyen irányú ferde törekvések támogatását vagy elnézését; a lelkész jelöltek azonban az ú. n. homiletikai gyakorlatokban, melyek tót nyelven folynak, részt vehetnek.

A tót irodalmi egyesületek ekkorra azonban már megtermettek gyümölcseiket. A belőlük kikerült pánszláv intelligencia, főképp ev. papok és tanítók közül kétszázán aláírnak egy valószínűleg STÚR-tól szerkesztett felségfolyamodványt, melyre az aláírásokat a pozsonyi tót diákok gyűjtik. Ezt az iratot JOZEFY PÁL szuperintendens vezetése alatt küldöttség viszi Bécsbe, hogy a királynak „a magyarországi szláv alattvalók nevében” átadja.¹ A küldöttség, melyet METTERNICH és különösen KOLLOWRAT a legszívesebben fogad,² oltalmat kér a magyar elnyomás, a hirtelen elmagyarosítás ellen; különösen panaszkodik GR. ZAY KÁROLY egyetemes főfelügyelő ellen, aki az egyetemes gyűlés 1840 szept. 104 ülésén kijelentette, hogy „minden kísérlet, mely a magyarosítás eszméjének útjában áll s inkább más nyelvet, mint a

¹ Közli a STÚR-tól szerkesztett munka: Die Beschwerden und Klagen der Slaven in Ungarn. Leipzig. 1843. 39. sk. 11. V. ö. Vierteljahrschr. aus und für Ungarn. 1843. II. köt. 1. rész. 186-208. 11.

² „A magyarok – mondotta a fogadásnál jelenlevő LTODZSA szerint METTERNICH – a minden téren való hátramaradottságukon érzett bosszúságukban vakon rontanak neki Európa többi népeinek s nem gondolják meg, hogy alul maradnak. Az önök (tótok) joga sziklaszilárdan áll, mert ez a természet elidegeníthetetlen joga. öfelsége kormányja az önök nemzetisége emelésére irányuló törvényes tevékenységet nem fogja akadályozni, hanem még inkább támogatni” stb. KOLLOWRAT még egy esztendő múltán is azzal hitegeti a tótokat, hogy a király számukra kedvezően döntött. Ezek azt hiszik, hogy a kedvező döntést tartalmazó királyi iratot Budán a magyarbarát nádor sikkasztotta el. L. *Hodza*: Der Slowak. 1848. 34-6. 11.

magyart, iparkodik terjeszteni, nem egyéb, mint az intelligencia, az alkotmányos alapelvek, sőt a protestantizmus legbensőbb életüktestetésének elnyomása, mert a magyar nyelv a leghívebb ápolója és védője hazánk, Európa és a protestantizmus szabadságának; a magyarság győzelme az ész, a szabadság, az intelligencia diadala.” GR. ZAY KÁROLY tehát a pártpolitikát viszi be az egyházi életbe a tótság elnyomás sara. Vele szemben védelmet kérnek a felségtől. Kérik továbbá, hogy a pozsonyi liceum *szláv nyelvi és irodalmi tanszéke* fenntartassék, sőt hasonló tanszékek a többi ev. iskolákban is felállíttassanak. Ezeknek célja nem pusztán homiletikai gyakorlat, amire a magyarok korlátozni akarják a tanszék működését, hanem, mint ártatlanul kiemelik, „a szláv nyelvtan s irodalomtörténet tüzetes ismerete” is. Továbbá tanszéket óhajtának felállíttatni a pesti egyetemen a szláv nyelv számára. Furcsán hat, amikor a folyamodvány a /ótság érdekében a magyar nyelvvel szemben *német* nyelven a *latin* meghagyását kéri az egyházi ügyiratok, anya- és jegyzőkönyvek nyelvél továbbra is az újabb magyar törvények mellőzésével. A bécsi udvarnak, melynek a magyar országgyűlés nyelvi követelménye annyi fejtörést okoz, kapóra jön a tót küldöttség kérése. FERDINAND király örömmel látja a kérelmet, hisz ő is, amint elődje P. STÜLLI franciskánust az illír szótár kiadásában támogatta, gyémántos gyűrű adományozásával tisztelte meg JUNGMANNT cseh szótáráért, hasonlókép 1839-ben GAJT-t, a horvát irodalom fölvirágoztatásáért.

A küldöttség nyilván megsértette az egyházi önkormányzat elvét, amikor az egyházat törvényesen egyedül képviselő hatóság mellőzésével a királyhoz járult panaszai-val. Ezért az 18424 egyetemes gyűlés KOSSUTH indítványára súlyosan meg is rój ja a küldöttség tagjait. KOSSUTH elkeseredése annyira nő, hogy ki akar lépni az evang. egyházból. „Hogyha konventünk – írja ZAY-nak – a tótok ellenében egyházunk becsületét a magyar nemzet előtt meg nem menti, én és igen sokan átmegyünk ref. atyánkfiaihoz s megszűnünk tagjai lenni azon egyháznak, mely magát nemzetellenes érdekekkel identifikálja.” A hivatalos ev. egyház, élén ZAY-val, szigorúan lép föl a pánszláv tanárok és tanulók ellen. 1843iban STÜR-T elmozdítják a pozsonyi liceumban

viselt állásától.¹ Ez ellen a pánszláv érzelmű szuperintendenssek, a lipcsei, árvái, bacsócskai ev. esperességek ingerülten tiltakoznak s minden követ megmozgatnak STÚR visszahelyezésére. ZAY-t külföldi újságokban (főképp az Augsburger Allgemeine Zeitungban) s német nyelvű röpiratokban a leghevesebben támadják, STÚR-t és a szláv ifjúsági irodalmi egyesületeket buzgón védelmezik. Mi a bűne a magyarok szemében – kérdi az egyik röpirat – a pozsonyi szláv ifjúsági társulatnak? Az, hogy a morva és cseh irodalmi intézményekkel, továbbá az orosz pétervári akadémiával levelezésben áll. De vajjon bűn-e az egy törzsből való rokonokkal levelezni? Ilyen okoskodással a Magyar Tudományos Akadémia is hazaáruló, mert levelezésben áll külföldi tudós társaságokkal s ezektől könyveket is kap.²

A zólyomi ev. egyházmegye külön köriratban tiltakozik a zayugróci tanterv ellen (II. 77. 1.), azért, mert a szláv nyelvet és irodalmat nem iktatja be a gimnáziumok tantérvébe, úgy ahogy a magyar és a német nyelvet és irodalmat. Hasonlóképp rosszalásának ad kifejezést a tanulók szláv filológiai társulatnak eltörlése miatt. A szláv homiletikai gyakorlatokat az egyetemes gyűlés nagykegyesen meghagyja. Ámde a szláv nyelvre nemcsak a jövőd hitszónoknak, hanem a tanítónak, orvosnak, ügyvédnek, bírónak, megyei és uradalmi tisztviselőnek is szüksége van, aki a szláv nép közt hivataloskodik s ezzel folyton érintkezik. Micsoda következtetés: a népiskolában az anyanyelvet a tanítás tárgyául rendelik el, de arról nem gondoskodnak, hogy a leendő tanítók a gimnáziumban ennek a tárgynak szükséges ismeretét megszerezhessék. Minthogy a gimnáziumokban a zayugróci tanterv szerint a tót nyelvet, a nép nyelvét, nem tanítják, „ezek az iskolák nem a mezőt keresztül folydogáló és áztató csermelyeknek áldott kútforrások, hanem zárt tavak, amelyekből az üdvös nedv át nem szivároghat a szomszéd földekre és rétekre, csak silány kákát és néhány kevély fűzfát táplálván, s egyébként hasztalan el-

¹ A tót diákok csikorgó hidegben messze a várostól kísérik ki STÚR-t búcsúzásul és szomorúan, de lelkesen éneklük: „Ott fõnn a Tátrán villámlik, a harag mennydörgése ropog, Ne féljeteK, testvérek, Majd el-némul: A tótok már ébrednek.” HODZA: Der Slowak. Prag. 1848. 46. 1.

² Slawismus und Pseudomagyarismus. Leipzig. 1842. 15. 1.

párologván.”¹ Az ilyen iskolapolitika a túlbuzgó magyar hazafiság erőszaka, „amely nem szerethet anélkül, hogy nem gyűlölné; nem áldhat anélkül, hogy nemátkozna; nem gazdálkodhatik anélkül, hogy mást ne fosztana, nem haladhat anélkül, hogy útjában mindent le ne tiporna; szóval: mely előtt semmi sem szent, ami nem célja.” ZAY-ék azt mondják, hogy a protestantizmus egyedüli támasza és védelme a magyar nyelv, a protestáns szlávoknak kötelességük tehát megmagyarosodni. Nincsen ennél antiprotestánsabb elv: a protestantizmus szelleme éppen a hit és nyelv szabadságán alapul. „Nem töröitetett-e el a reformatio által egy nyelv bitorlása-Nem növekedett-e az által hitünk és egyházunk szellemi ereje, hogy anyanyelvek buzgó művelése és használása által nem egyenként, hanem a hívek egész tömegével a fölvilágosodásban haladtunk- ... Minden nemzet protestantizmusának támasza anyanyelve művelése és szabad használata: a magyarnál a magyar, a németnél a német, a tótnál a tót s a t., annál fogva, aki ezen utolsót e honban aláassa, a magyarhoni protestantizmusnak egyik alapját ássa alá.”²

ZAY komolyan gondoskodik az egyetemes gyűlésnek a szláv ifjúsági egyletek felosztatására vonatkozó határozatának végrehajtásáról. Néhány kihívó viseletű, pánszláv érzelemtől hevített ifjú eltávolítása a pozsonyi liceumból óvatossá teszi az itteni tót ifjúsági kör tagjait. Most már nem az iskolában jönnek össze, hanem magánházakban, vagy a városon kívül. Gyakran kirándulnak a dévényi vár romjai alá: itt énekelnek és szavalnak, itt álmodoznak Nagy-Szlávia dicső múltján, de még inkább tőlük kivívandó – jövőjén. Mivel az ifjúsági társulatok valamilyen formában továbbéltek, 1845 jún. 5-én egy újabb királyi rendelet³ megparancsolja végleges felosztatásukat. Eszerint az iskolai igazgatóságnak gondoskodnia kell arról, „hogy jövőre semmiféle ily társulatok ne keletkezzenek, az idézett kegyelmes királyi elhatározat minden részbeni mint a politikai irányú -Költemények vagy beszédek nyilvános elszavalásának tilal-

¹ Szózat a szláv nyelv érdekében. Besztercebánya. 1842. 6. 1. (A névtelen röpirat szerzője MELCZER JÓZSEF selmeci ev. tanár.)

² U. o. 15-16. 1.

³ Ht. 1845: 19509. sz. *OL*.

mazás iránti foganatosítására felügyelet terhe alatt felvi-
gyáztassék.” Úgylátszik nem volt sok foganata ennek a ren-
deletnek, melynek szinte érthetetlenül kuszált mondatai a
magyar hivatalos stílus bölcsőkorában kerekedtek ki (ebben
az évben kezdte a helytartótanács a nemzeti nyelvet hasz-
nálni). Ugyanis még 1847-iben is erősen kell védekeznie a
lőcsei líceumnak a vád ellen, hogy kebelében a pánszláv
tanulók továbbra is tót irodalmi körbe tömörülnek.¹ A
tanári kar önérzetesen, de óvatosan felel a vádra: az 18454
rendelet óta sem magyar, sem tót irodalmi társaság nincsen
a lőcsei líceumban. A magyar tanár külön órákat tart heten-
ként azok számára, akik magukat jobban ki akarják képezni
a magyar előadásban, de „a haszontalan vitatkozásokra és
veszélyes súrlódásokra s visszaélésekre vezető külformasá-
got” mellőzve. Ezek a külön magyar órák pótolják a régebbi
„magyar társaság” szellemi életét. Ebben az évben 50 tanuló
jelentkezett, a fele el is járt a külön magyar órákra s hasz-
nálta is a magyar könyvtárt. Tót társulat nincsen, mióta el
van tiltva; ilyet a tanárok nem szerveztek újra. „A tót
nyelvre nézve csak az előszabott homiletikai gyakorlatok
tartatának. Az ifjúság magány tanulmány aít, melyek vala-
mint más tárgyak, úgy a szláv literatúra körül is foroghatá-
nak, inquisitori szigorúsággal korlátozni nem engedé korunk
és egyházunk szelleme.” Az intézet a honi nyelvnek ad
elsőséget, melyen jobbadán foly csaknem minden osztály-
ban az oktatás, de emellett helyt enged a német és a tót
nyelv ápolásának is.

Közben *az önképzőkörök hiányát a magyar iskolák is
fájdalmasan érzik:* feloszlátásuk ezeket is erősen sújtja.
A vármegyék 1846-ban sorban követelik az irodalmi társa-
ságok visszaállítását, „mert – amint Ugocsamegye mondja
– a nyelvészet, tiszta és csinos írásmód és szavalat köré-
ben, melyek a gyakorlati- életben oly hasznosan gyümölcsözi
nek, egy kimivelt ifjúnak leginkább a nyelvmívelő társulatok
nyújtanak legtöbb és legkönnyebb alkalmat a művelődésre.”
Tornavármegye az önképző társulatok eltiltását „a nevelés
eszméjével s a nemzetiség közérdekével ellenkezőnek”

¹ A lőcsei ev. főtanoda védirata. Prot. Egyh. és Iskolai Lap. 1847.
évi- 1147. sk. 11.

bélyegzi.¹ A helytartótanács 1847 máj. 25-én azt jelenti a királynak, hogy a főigazgatók jelentése szerint az önképzőkörök már mindenütt megszűntek, a gimnáziumban legfeljebb ifjúsági zenekarok, tűzoltó egyesületek s olvasó társulatok működnek. „Jelenleg sem látszik fennforogni semmi alapos ok – folytatja a jelentés – mely az iskolai növendékek ilyen társulati alakot viselő egyesületének szabad keletkezését és létezését ajánlhatóvá tenné.” A helytartótanács is jónak látná, ha a magyar nyelv tanára rendkívüli előadások keretében is foglalkoznék az ifjúság irodalmi képzésével. De csak bizonyos feltételek mellett: az ilyen összejövetelek csakis az iskolai épületben tarthatók; a tanárnak mindig jelen kell lennie; az igazgató köteles az összejövetelekre felügyelni; távol legyen „a társulati szerkezet színe”; csakis szorgalmas és kitűnő tanulók vehetnek részt. Az önképzés tárgya nem lehet egyéb, mint felolvasás, szavalat, bírálat, remekírók olvasása, de mind ennek „minden politikai célzástól és színezettől mentesnek kell lennie.” A király nem dönt a kérdésben, hanem 1848 májusában elrendeli, hogy az ügyet az új magyar vallás- és közoktatási miniszter vegye tárgyalás alá. A szabadságharc közeledő sötét felhői ezeket az aktákat is eltakarták.

Bármilyen ártatlan szláv filológiai egyesületeknek iparkodnak is feltüntetni a pánszláv vezetők a tót ifjúsági irodalmi köröket a feloszlató magyar intézkedésekkel szemben, tagadhatatlan tény, hogy ezek elsősorban a nagyszláv politikai vágyaknak fészkei voltak. A pozsonyi líceum tanulóí a nagy szláv agitátorokkal élénken leveleznek. Az egyik nagy örömmel jelenti GAJ-nak,² a délszláv mozgalom apostolának, 1835iben, hogy mennyire terjed a pánszlávizmus a tót ifjúság körében, bár a felekezeti „fanatizmus” elválasztja őket. De vannak oly tót ifjak is, akik a magyarsághoz húznak; ő mindent elkövet, hogy megnyerje őket a pánszláv

¹ Majdnem valamennyi megye hasonló hangnemben ír. Fölterjesztéseik együtt találhatóak az OL.-ban az 1848/494 vallás- és közoktatásügyi minisztérium iratai közt: D600. Ugyanitt a helytartótanácsnak ebben az ügyben 1847. máj. 25. felterjesztése a királyhoz. 11622/562. sz.

² GAJ LAJOS levelezése: Pisma pisana Dru L. Gaju etc. Zágráb. 1909. 102. levél. SZEGEDY R.: Az illyrismus és Gaj L. levelezése. Századok. 1912. 587. 1.

eszmének, bár tanárai ezért üldözik, carcerrel fenyegetik, kizárással ijesztgetik, de ő tovább is KOLLÁR-ért lelkesedik. STÚR is élénken levelez GAJ-jal: leírja a pánszláv érzelmű ifjúság helyzetét; milyen lelkesen olvassák a délszlávok lapját, GAJ Danicáját. Egyes tanárok a tót ifjakat ezért üldözik, de ő kitarásra buzdítja őket. Az ifjak társaságot alkottak s ennek összes tisztviselői aláírták a GAJ-nak küldött üdvözlő levelet. Stúr örömmel jelenti GAJ-nak, hogy külföldi szláv vendégek bejárják a magyarországi szláv vidékeket, nemrég csehek és szerbek jártak Pozsonyban: jöjjön GAJ is a csehek és tótok közé. Buzgó tót tanítók bejárják a falvakat és rábeszélnek a szülőket, hogy gyermekeiket szláv szellemben neveljék; ezek a tanítók KOLLÁR olvasókönyveit terjesztik.¹ A tót ifjúsági irodalmi társaságok politikai jellegét és célját fényesen bizonyítja HODZSA-nak 18484 nyilatkozata. Szerinte SAFARIK és KOLLÁR szellemében, az ifjúság körében „egyesületet egyesületre alkottak, ezekbe a rigorizmusig menő erkölcsi fegyelmet vezettek be, különösen a magyar erkölcstelen ifjúsággal szemben.” A tót ifjúságot akarták elsősorban minden lehető eszközzel *politikai* céljaiknak megnyerni s ilyen irányban megszervezni.² Ilyen beismerés után kérdezhetjük: *szabad-e csodálkozni azon, ha a magyar kormányzat természetes önvédelemből ezeket az ifjúsági egyesületeket görbe szemmel nézte és feloszlatta-* Mi volna a sorsa ma, a nagy demokrácia s humanizmus, a Népek Szövetsége korában, a hasonló célú magyar ifjúsági egyesületeknek a cseh, szerb és oláh rabigában nyögő területeken?

A tót nemzetiségi mozgalom mind nagyobb méreteket ölt, főképp STÚR nemzeti tót újságának és társadalmi-politikai agitációjának hatása alatt. A mozgalomban az iskolák ügye homloktérben áll. A vezetők érzik, hogy az intelligensia csak nagyon vékony réteg a tót társadalomban. Ezért a középiskolák és az egyetem tót nemzeti vonatkozásaira a legnagyobb súlyt vetik. 1846-ban a pesti egyetem szláv hallgatói közül 109-en kérvényt intéznek a helytartótanácshoz, hogy szláv nyelvi s irodalmi tanszék állíttassék fel. Az 1848 májusában *tartott* lipótszentmiklósi *tót* gyűlés, amelyen

¹ U. o. STÚR levelei (218--226. levél). SZEGEDY i. m. 588. 1.

² HODZA: Der Slowak. Prag. 1848. 43-45. 11.

HURBÁN karddal az oldalán, fehér tollal a kalapján, tót nemzetiszínű kokárdával a mellén jelent meg, 14 radikális pontban foglalta össze követelményeit. Ezek közül a 6. és 7. pont az iskolaügyre vonatkozik: „Teljesen rendezett nemzeti iskolákat követelünk: tót elemi, reál-, polgári- s leányiskolákat, tanító- és papnevelő intézeteket, felsőbb tanintézeteket, gimnáziumokat, líceumokat, akadémiákat és egy egyetemet. Mindezeknek az intézeteknek a tanszabadság alapján kell állaniok és a tanítás nyelvének a tót nemzet fiai és leányai számára nem szabad másnak lennie, mint a tótnak, hogy ezen az alapon tudja a mi nemzetünk fiait és leányait nevelni, akik hozzá és az államhoz hívek lesznek. Követeljük, hogy a magyar megyék iskoláikban, felsőbb és alsóbb tanintézet teikben a magyarok számára tót nyelvi tanszékeket, hasonlóképp a tót megyék magyar nyelvi tanszékeket állítsanak fel, hogy így ezek a nemzetek kölcsönösen közeledjenek egymáshoz, továbbá azért is, hogy az országgyűlésen egymást nyelvükön kölcsönösen megérthessék.”¹ Amikor a szabadságharc kitör, a bécsi udvarral teljes összhangban megalakul STÚR, HURBÁN és HODZSA, a volt pozsonyi diákok, vezetése alatt a „tót nemzeti tanács” s megindítja a csúfos kudarcot vallott fegyveres fölkelést a magyar kormány ellen.

A *rutének*, RÁKÓCZI *gens fidelissima*-ra, hűek a magyar állameszméhez. A moszkvofil irányzat csak a XIX. század közepén kezdi felütni náluk a fejét. Műveltségük a népzöménél csekély, irodalmuk nincsen, mert a hazai rutén írók nem a nép nyelvén (mint mondották: „a kanászok nyelvén”) írtak, hanem oroszul, vagy egyházi szláv nyelven, melyet a nép nem értett. A művelt rutének nagyrészt az ungvári kir. kath. gimnáziumból kerültek ki. Itt 1793-ig a gör. kath. rutén ifjak is a róm. kath. hittant tanulták s a római kath. szertartásokon vettek részt. Azonban ebben az évben az egyik gör. kath. humanista diák, amikor a róm. kath. templomba vonult az ifjúság, egyik kortárs följegyzése szerint valamilyen rutén tanárnak sugalmazására, kilépett a sorból s a gör. kath. templomba ment. Ezt több társával számtalanszor

¹ HODZA i. m. 75. 1.

megismételte. A főigazgató elé került az ügy, aki felsőbb rendeletre megengedte, hogy a gör. kath. ifjak, ha ezt bejelentik, vásár- és ünnepnapokon rutén exhortációra a saját templomukba járhassanak. Ekkor válik szét vallási, ezzel együtt nemzetiségi szempontból is a magyar és a rutén ifjúság. Az alsó három osztály gör. kath. rutén tanulói, ha kívánták, a hittant ruténül tanulták, külön rutén exhortátoruk is volt. A tanári kar két rutén tagja azt akarta, hogy minden gör. kath. tanuló kényszeríttessék a gör. kath. szertartásra és rutén exhortációk és katekézisek hallgatására; az igazgató-azonban az említett rendelet értelmében ezt nem engedte meg. Ez a helyzet 1844-ben, amikor a latin helyett magyar lett a tanítás nyelve, megváltozott. Egy királyi rendelet a kérdést újra szabályozta.¹ Eszerint a hittanból az elemi iskolába járó gör. kath. ruténajkú tanulókat anyanyelvükön kell oktatni; ellenben a gimnáziumba járó ifjak valamennyien az I. o.-tól kezdve a hittanát magyarul tanulják, ami nem zárja ki, hogy a magyarban kevésbé járatos tanulóknak a nem értett részek ruténül is megmagyaráztassanak. A rutén nemzetiségi aspiráció, az ungvári gimnázium ruténizálására való törekvés, csak a szabadságharc leveretése után indul meg, de ekkor is eredménytelenül.²

A csehek és a hozzájuk szító tótok eíótt már a negyvenes években egy nyugati szláv-cseh-tót birodalom eszménye lebeg: s ma Csehszlovákia hernyóteste a Duna és a Mátra fölött karéjban kígyózza körül a megcsonkított Magyarországot. De ugyancsak a negyvenes években a *horvátoknak* és a *szerbeknek* a délszláv egységre vonatkozóan kidolgozott programja már a jelenre veti előre akkor még az utópiák kódébe vesző árnyékát: ma Jugoszlávia a délszláv népeiket egyesíti, Horvátország leszakadt a magyar birodalom testéről, magával rántva a Bácskát és Baranya egy részét is.

A *horvát* viszályt szintén a nyelvkérdés táplálja az 17904 országgyűlés óta (I. 147. 1.). Amikor a magyarság nemzeti ön-

¹ Ht. 1844: 36.352. sz.

² BARNA MIHÁLY: AZ ungvári kir. kath. főgymnázium története. Értesítő. 1884. 25., 39. 11.

³ Slaven und Magyaren. Leipzig. 1844. 94-97. 11.

tudatra ébred, vele párhuzamosan föltámad a horvát nemzeti gondolat is. Az 17904 országgyűlésen már a horvát bán és követek erélyesen hangsúlyozzák, hogy a horvát királyság Magyarországgal nem alá-, hanem mellérendelt viszonyban van, egyiknek sem áll jogában a maga nyelvét és törvényeit a másakra ráerőszakolni. A délszláv egység nemzeti öntudatát voltaképp NAPOLEON teremti meg, amikor 1809-ben megalkotja az „illír királyságot”, az iskolákban a nemzeti nyelvet rendeli el tanítási nyelvül, horvát gimnáziumokat alapít, Zágrábban és Laibachban főiskolát szervez, a nemzeti nyelv jogát minden téren érvényesíteni iparkodik. Habár NAPOLEON illír királysága csak pár évig áll fenn s 1813-ban már ismét a régi rend uralkodik, a nemzeti nyelv érvényesülésének emléke megmarad s egyesekben élénken hat a nemzeti vágyak erejének fokozására.

Noha a horvát követek a magyar országgyűléseken a század elején a magyar nyelvi vitákban erős harcot vívnak a latin mellett, egészen a harmincas évekig a horvát nép zöme rokonszenvvel van a magyar nyelv ügye iránt. A magyar törvények nem kényszerítik a magyar nyelvet a horvát iskolákra, ezekben a magyar csak *studium extraordinarium*. Az 1792: VII. t.-c. külön hangsúlyozza, hogy a magyar nyelv „a kapcsolt részekben maradjon rendkívüli tantárgynak.” Jellemző, hogy számos horvát megye ezt a rendelkezést sérelmesnek tartja: azt kívánja, hogy a horvát középiskolákban is a magyar rendes tárgy legyen. Zágráb megyének 1830-ban készített tervezete még tovább megy: a magyart már a horvát elemi iskolákban is kell tanítani; tanító ne lehessen, aki nem tud magyarul; a magyar a középiskolákban kötelező rendes tárgy legyen; hogy pedig e célra tanárok legyenek kiképezhetők, a zágrábi akadémián eddig működő két magyar tanár mellé még hatot kell alkalmazni e tárgy tanítására; gimnáziumi tanár ne lehessen olyan, aki nem tudja tanítani a magyar nyelvet is. Várasd megye a magyart a horvát hivatalok és közoktatás nyelvivé kívánja tenni. Kőrös megye utasítása szintén rendes tárgynak óhajtja a magyart a horvát iskolában.¹ Verőcze megye 1832 márc. 12-ére egybehí-

¹ SZEGEDY REZSŐ: Az illyrismus és Gaj Lajos levelezése. Századok. 1912. évf. 352. 1.

vott közgyűlésén azt határozza, „hogyminden alsó s felsőbb iskoláiban a magyar olvasás, írás és nyelvtudomány oly móddal taníttassék, hogy a normális iskolákból a grammatikálisokba lépő gyermekek legalább a helyesírás és nyelvtudomány elveit jól tudják.” Magyarul nem tudó tanító ne alkalmaztassék. „Különösen azt kívánja elérni: hogy grammatikális iskoláiban a deák nyelv, valamint a vallás, földleírás, történetek és a számvetés is ennekutána magyar nyelven taníttassanak, és pedig annyival inkább, mivel azok között, kik az érintett tudományokat most németül tanulni kénytelenek, sokan vannak, kik németül sem tudnak.” A magyar retorikai műveltséget úgylátszik nagyrebecsülte Verrőcze megye, mert azt határozta, hogy a főiskolákon „a magyar poesis és ékesenszóllás fő helyet foglaljon”, a természetrajz pedig váltakozva magyarul és deákul taníttassék. Mindezt Szerem vármegye is pártolja.¹ A király 1833 április 11-én kelt elhatározásával éppen a horvátok kérésére el is rendeli, hogy Horvát-, Dalmát- és Tótországban az iskolák tárgyai között a magyar nyelv rendes tárgyként foglaljon helyet.² Erre már csak utal az 1844: II. t.-cikk, amikor jelenti (8. §.), hogy „őfelsége már kegyelmesen elrendelte, hogy a magyar nyelv a kapcsolt részekbeli fő-, és minden középiskolában (Académiában és Gymnasiumokban) mint rendszerinti tudomány taníttassék.”

A horvátok a negyvenes évekig szívesen is tanulták a magyar nyelvet, nemcsak a magyarokkal való sok százados alkotmánybeli és történeti kapcsolásaik miatt, hanem a haszonért is, melyet az anyaország nyelvének ismeretéből húztak. Főlemelő pl., hogy 1830-ban a zágrábi akadémia növendékei azt határozzák, hogy önkénytes adakozásból egy magyar nyelv-tanárt fognak díjazni, hogy a magyar nyelv-

¹ Magyar Ország Gyűlésének írásai. 1832-6. VI. kötet függeléké; ben: Horvát, Dalmatia és Slavonia országoknak közönséges és egyes sérelmei és kívánatai. 29. 1. VII. köt. 250-251. 1. V. ö. SZEKFÜ: Iratok, 466. 1. Tüzetesen feltárja a horvátországi magyar nyelvi oktatás történetét TARCZAY ERZSÉBET: Magyar iskolák Horvát-Szlavonországban. Magyar Paedag. 1918. évf. 99-115. 1.

² Ht. 1833 jún. 18.: 14979. sz. OL.

vet, melyre az országgyűlésen oly nagy szükség van, alaposabban elsajátíthatóak.¹

A horvátok hangulata az 1832/64 országgyűléstől kezdve megváltozik. Az országgyűlés magyar követének az a kívánsága, hogy a horvát követek most már ne latinul, hanem magyarul szónokoljanak, a megindult viszályt mindjobban elmérgesíti. A horvátoknak 1790-ben megszerkesztett közjogi fikciója is ekkor már egészen diadalt arat a nemzet lelkében. Egyik röpirat a számos hasonló közül szívére köti az 1832-i országgyűlésre menő horvát követeknek, hogy ezért a közjogi felfogásért harcoljanak: Horvátország nem meghódított, hanem szövetséges ország; a horvát ősök csak azzal a fenntartással fogadták el önkényt a magyar alkotmányt, hogy kiváltságaik és nemzeti berendezéseik érintetlenek maradnak. Követeljék, hogy Dalmácia, idővel Bosznia s valamennyi délszláv lakta tartomány Horvátországgal egyesíttessék. „Milyen pompás kilátás nemzetünk számára! Kétségtelen, hogy ilyen illír királyság, negyedfél millió lelket számítva, nevünknek tiszteletet, az alkotmánynak erőt, a koronának századokra hasznot biztosítana.”² Hogy e cél elérhető legyen, a horvát iskolaügyet jobb lábra kell állítani, a tanító- és tanárképzést komolyan megszervezni, a tanszemélyzetet jobban fizetni. Csakis a kultúra emelése útján lehetnek a horvátok Kelet és Nyugat méltó közvetítői.³ Egy horvát nyelvtan már 1826-ban arra buzdítja a délszlávokat, hogy vallási és törzsi különbség nélkül az irodalomban egy nyelvet, azonos helyesírást használjanak, mindenben egy népet alkossanak.⁴

A délszláv egység irodalmi-kulturális programját gyors ütemben iparkodik megvalósítani GAJ LAJOS, az újabb horvát irodalom megalapítója. Pesten megismerkedik KOLLÁR-

¹ L. a magyar nyelvtanításnak a horvát iskolákban játszott szerezpere nézve: *Das Verhältniß Croatiens zu Ungarn*. Leipzig. 1846. 109-116. 11.

² *Erinnerungen an die zum ungarischen Reichstag bestimmten Deputirten der Königreiche Kroatien und Slavonien*. Aus dem Illyrischen übersetzt. Leipzig. 1834. 13-14. *IL* (Az eredeti horvát kiadás 1832. *jelent meg*). V. ö. KUSEVICS JÓZSEF: *De municipalibus juribus et statutis regnorum Dalmatiae Croatiae et Slavoniae*. Zagrabiae. 1830.

³ U. o. 42-3. 11.

⁴ GYURKOVECSKI JÓZSEF: *Jezična hrvatsko-slavinska*. Pest. 1826.

rai, aki csak fokozza benne a törekvést, hogy a délszlávokat egységes irodalmi nyelv és írásmód megteremtése útján egyesítse. Csakhamar az illirizmus vezérévé emelkedik, amikor 1836-ban megindítja az első horvát politikai újságot s ennek szépirodalmi mellékletét. Az első cél itt is, mint északon KOLLÁR terve szerint, a különféle szláv fajok (horvát, szlovén, szerb, bosnyák, dalmát, montenegrói stb.) nyelvjárásainak egy irodalmi nyelvben való egyesítése. Ezt a közös faj egyesítő nyelvet illír nyelvnek nevezik, a délszláv népeket gyűjtőszóval illír nemzetnek. A nyelvi-irodalmi egyesülés első lépés a politikai egybeolvadás felé. GAJ lapjában a délszláv birodalomnak, az „Uj Illíriának” térképét is nagymerészen faj testvéreinek szeméi elé állítja. Ez a térkép már pontosan meghúzza a mai Jugoszlávia határait: az új birodalom Horvátországból és Dalmáciából, Dél-Magyarországból, Isztriából, Krajnából, Karintiából, Stájerországból, Boszniából, Szerbiából, Montenegróból, Hercegovinából forr össze. GAJ képzelete csak egy pontban téved: Bulgáriát is a délszláv birodalomba kebelezi be. Ez a tervezet nyilván a monarchia romjain épülhet fel. Semmi sem mutatja jobban a bécsi udvar vakságát és mérhetetlen magyar gyűlöletét, mint az, hogy a magyarsággal szemben az ilyen politikai álmokat szövő illír mozgalmat hathatósan támogatja: GAJ a császártól irodalmi érdemei elismerésül 1839-ben gyémántgyűrűt kap ajándékba, oly kitüntetésben részesül, amiben soha egy magyar nemzeti író sem. A bécsi kormány a hivatalokat illír pártiakkal tölti meg; a cenzúra bilincseit a magyarelles könyvekre és újságokra nézve megoldja.¹ A horvát katolikus papság, mivel a magyar protestáns rendek a protestánsoknak Horvátországban való megtelepedési és birtokszerzési jogát követelik, az illirizmus pártjára áll, így az egész horvát társadalmi és politikai élet izzó magyargyűlölettel telítődik meg.

Ez a gyűlölet természetesen legforróbban itt is az *ifjúság* lelkében lobog: GAJ elsősorban az ifjúságra támaszkodik, maga köré gyűjti a horvát fiatalságot, beléjük oltja a *Sláva dcera* eszméit, magyarelles politizálásra izgatja őket. A zágrábi akadémiai ifjúság, amely még 1830-ban lelkesen

¹ Mozaik. Lipcse. 1844. 79. sk. 11.

kíván magyarul tanulni, két év múlva már nyilvánosan elégeti a magyar könyveket s LISZT FERENC-et inzultussal fénygeti, ha magyar darabokat merészkedik játszani. GR. DRASKOVICS JÁNOS egyik röpirata (1832) azt követeli, hogy ne a magyar országgyűlés, hanem *a horvát nemzet maga állapítsa meg, vajjon a horvát tanulóifjúság milyen idegen nyelvet köteles tanulni s hogy egyáltalában tanuljam a magyart?* Egy másik röpirat szerint a magyar nyelv tanulása olyan magántermészetű kedvtelés legyen, mint pl. ha valaki örömét találja a lapp nyelv tanulásában. Amint KOLLÁR, SAFÁRIK, később STÚR elsősorban a tót ifjúságot iparkodik szláv öntudatra ébreszteni, hasonlóképp GAJ is a horvát ifjúságban látja az illír eszme jövődó biztosítékát. Ezt köti szívére SAFÁRIK is, amikor 1831-ben Újvidékről németül – mert a szláv apostolok egymás között is németül leveleztek – így ír neki: „Mindenek előtt azon kell dolgozni, hogy *a világom sabb belátást a tanult fiatal emberek között terjesszük, akik valamikor a nép tanítói lesznek.* A nemeslelkű ifjaknak, kiket ez az eszme lelkesít, szövetségbe kellene tömörülniök és egymással megegyezésre jutniok arra nézve, mikép lehetne a legnagyobb sikerrel az élet ezen szép céljai érdekében munkálkodni.” SAFÁRIK tehát a tót ifjúsági irodalmi társaságok mintájára hasonló horvát ifjúsági egyesületek alakítását sugalmazza.¹ GAJ szorgalmasan levele- a pozsonyi tót ifjakai s ezek vezetőjével, STÚR-ral. Lassankint azonban a KOLLÁRítól hirdetett pánszláv egységet ábrándosnak tartja. Reálisabb célt tűz ki: a délszláv törzsek egyesítését.

Az egyesítésnek a magyarság a legfőbb akadály. Ezért GAJ lapja, a *Danica* a leghevesebben izgat a magyar, mint „ázsiai” nyelv tanulása ellen, mikor nekik „őseurópai” nyelvük van, az illír. A magyar nyelv és irodalom teljesen szegény, nem érdemes tanulni s az iskolában tanítani. Különben is a magyar nyelv csupa szláv szavakból van összelopkodva. Ha a magyar visszaadná a „kipusztítandó” szlávoktattak a tőlük elorzott szavakat, akkor el kellene némulnia s vadállatként az erdőben bolyongnia. Aki a magyarok közt jelentékeny ember, az mind szláv: a RÁKÓCZI-ak, a ZRÍNYI-ek,

¹ GAJ LAJOS levelezése: Pisma pisana Dru L. Gaju i neki negovi sastavei 1828-1850. Zágráb. 1909. 187. levél. L. SZEGEDY R. i. m. 358. 1.

VALASZKY, BENCZÚR, KUPECZKY, KOSSUTH, PULSZKY, MEDNYÁNSZKY stb. Ha a szlávok össze nem fognak, a magyarok erőszakossága megmagyarosítja őket: s akkor elmehetnek a szlávok Pestre, magyar színházba, hallgathatnak cimbalmon Rákóczi-nótát, táncolhatnak cifra csárdást kucsmában, dolmányban, meg zsinóros nadrágban; elmehetnek magyar csizmában Árpád szobrához, foghatnak buzogányt, ostort, fokost, kipödörhetik bajuszukat és teremtetézve üthetik fajrokonaikat, kik nem követik őket; majd kapnak ezért áldomást.¹ Mint valamikor a török, most a magyar készül kipusztítani a délszlávokat. Erre csak egy lehet a válasz: felkészülni a harcra, köszörülni a fegyvereket. Az 18424 zágráb-megyei tisztújító választáson az illír-párt már pisztolyokkal s handzsárokkal felfegyverkezve, vérvörös zászlók alatt jelenik meg, melyek közepén csillag és félhold ragyog, szélein Szlavónia, Szerbia, Bosznia, Montenegró, Albánia s egyéb, szlávoktól lakott tartományok nevei láthatók.²

Az illír egység eszméje a horvátokkal párhuzamosan a hazai *szerbek* lelkében is terjed. A XVII. század végén a délmagyarországi termékeny rónákra letelepedett szerbeket a bécsi udvar olyan önkormányzattal ajándékozta meg, amely ennek a nemzetiségnek partikularizmusát, a magyar nemzettől való lelki különállását a leghatékonyabban biztosította. Szinte államot alkottak az államban, melynek szövetségese a bécsi kormány a magyarsággal szemben. Az idelepedett szerbek meggazdagodva s szabadon művelődve, a szerb kultúra, tudomány és irodalom megteremtőivé váltak, egyben a nagyszerb nemzeti eszme, a modern nacionalizmus elmélete is bennük ébredt először öntudatra. A mai szerb kultúra igazában Dél-Magyarországon született meg, itt támadt az a példakép, amely az anyaország fejlődésének is rugója volt. A szerb kereskedők és iparosok, főképp a duna menti magyar városokban, vagyonosabb polgári osztállyá fejlődtek; a szerb kultúra az ő nyomukon indult fejlődésnek. Ők építik az első szerb iskolákat, ők írják az első szerb könyveket, indítják meg az első szerb újságokat, teremtik meg a szerb irodalmat. Pesten alakul meg a szerbek legrégebb és

¹ U. o. 594-5. 1.

² L. HORVÁTH MIHÁLY: Huszonöt év Magyarország történelméből. II. köt. 3. kiad. 1886. 309. 1.

legnagyobb irodalmi és közművelődési egyesülete, a *Matica Srpska* 1825-ben, mely szerb könyvek kiadása útján iparkodik a szerb kultúrát emelni s a szerb faji öntudatot felköltetni. A Matica vezetőségére bízta a nagy szerb mecénás, TÖKÖLY-POPOVICS SEBŐ, a tőle alapított nagy nevelőintézetnek, a Tökölyanumnak igazgatását. A hazai szerb iskolaügy először egészen egyházi jellegű; a Mária Terézia korában előtérbe lépő állami gondolat a szerb iskolaügyet lényegében nem érinti. A szerb iskolák továbbra is megőrzik önkormányzatukat, nem tartoznak a magyar tanügyi közigazgatás, a főigazgatók hatáskörébe. A második Ratio Educationis rendelkezéseit a király 1806-ban a protestáns autonóm felekezetek iskoláira is tanulmányi szempontból kiterjeszti; de nem a görög nem-egyesültek iskoláira, sőt kijelenti, hogy „ezek most még saját kormányzatuk alatt maradhatnak”.

A XVIII. század első felében a szerbeknek már van Karlócán és Újvidéken középfokú iskolájuk, azonban inkább csak a papképzés céljaira. Világi jellegű gimnáziumot Karlócán csak 1791-ben alapítanak. Ennek mintájára (juxta principia in Carlovicensi gymnasio recepta) szervezik meg az újvidéki gimnáziumot, melyet egy gazdag szerb polgár, VUKOVICS SEBŐ 1810-ben alapít.¹ Az iskolának *pro educatione nostrae slavoserbicae juventutis* veti meg az alapját s kiköti, hogy az iskola kormányzata csakis a karlócai érsektől függjön, ebben semmiféle más egyházi vagy világi hatalom ne érvényesüljön.² Az újvidéki gimnázium csakhamar felvirágozik; hat osztályában az 1824-5. tanévben már 183 szerb diák tanul. Nemcsak a hazai, hanem az anyaországi szerb intelligencia jórészt is, a szerb irodalom, közélet és politika legkiválóbb embereit ez az iskola termeli ki; innen áradnak ki az ó-szerbiai részekre is a szerb nemzetiségi öntudat és műveltség sugarai. Amint a cseheket a magyarországi középiskolák, főképp a pozsonyi

¹ Régebben is volt Újvidéken szerb gimnázium. 1775ben a kalocsai érsek kifogásolja, hogy ez az iskola engedély nélkül még retorikai osztályt is fenntart, ahol evangélikus tanár is tanít (a tanulók száma 400 körül). II. József az utóbbi elmozdítását rendeli el, a gimnázium ezután grammatikai iskolává fokozódik le. L. FINÁ CZY ERNŐ i. m. II. köt. 1902. 421. 1.

² Az alapító levelet 1. az újvidéki gimnázium 1895/64 szerbnyelvű évkönyvében: **ВЗВЕШТАЈ О СРПСКОЈ БЕЛИКОЈ ГИМНАЗИЈИ У НОВОМ САДУ.** 1895-96. 5. lap.

ev. líceum, ajándékozzák meg legjelesebb tudósaikkal s nemzeti öntudatuk első felébresztőivel: DOBROVSKY-val, DANKOV-SZKY-val, PALACKY-val, KOLLÁR-ral, SAFÁRIK-kal stb., hasonló; kép a szerb kultúra a maga első nagy rétegforgatóit, az ébredő szerb irodalom és politika a maga vezérembereit, az anyaországban is, az újvidéki gimnáziumnak köszönheti.

Az újvidéki szerb gimnázium, amikor megindul, egyáltalában nem alkalmazkodik ahhoz a tanulmányi rendhez, melyet Magyarországon az 1806-i Ratio megszab. A magyar nyelv nincsen a rendes tárgyak között, ellenben mind a hat osztálynak rendes tárgya a német. A világtörténelmet négy osztályban tanítják, de a magyar történelemnek nyoma sem található. Az 18424 tantervben már az iskola művelődési anyaga kellően megtelítődik magyar nemzeti elemekkel: mind a hat osztályban a német előtt ott szerepel a *lingua hungarica*, a III. és IV. osztály már magyar történelmet (*historia patriae Hungariae*) tanul. Szembeszökő, hogy ennek a görögkeleti gimnáziumnak tanterve a görög nyelvet még csak meg sem említi.

Az északi és a délszláv ifjúságnak a közös nemzetiségi törekvések, a pánszlávizmus eszméinek megfogánása szempontjából van egy közös termőföldjük: a pozsonyi ev. líceum, ahol nagy számmal tanulnak szerb diákok, sőt külön irodalmi kört is szerveznek. Duhaj viseletük feltűnést kelt. „Minden garázdálkodás, verekedés vagy egyéb efféle mulatságban – mondja egy kortárs, aki Pozsonyban a harmincas években tanul velük együtt – az elsőséget vívták ki maguknak, s ha úgy a nyár, mint a tél késő óráiban egybetömegedve a várost bekalandozták, az ő háromnegyed ütemes csukló-hangukon oly rémítő vonítást és nyivákolást vittek véghez, hogy erre a legmélyebben alvó békés polgárnak is föl kellett ébrednie. Legtöbbször hangoztatott nótáik közé tartozott az is, melynek eme két pár sorára emlékszem: Nedaleko Mitrovica, Tam sze kuvá kiszelica; Ne daleko Szentivan, Tam sze jede szvaki dan.”¹ Hogy az északi és a délszláv nemzetiségi törekvések milyen korán egybekapcsolódtak, arra jellemző, hogy a nagyszláv gondolat egyik cseh-tót apostola, SAFÁRIK, evan-

¹ PAJOR ISTVÁN: Emlékek és rajzok a 48 előtti jó világból. 1897. 53. 1.

gélikus létére¹ 1819-től 1833-ig az újvidéki szerb gimnázium tanára, míg PALACKY el nem hívja Prágába. SAFÁRIK újvidéki tanársága alatt a nagyszláv eszméknek a szerbek között valószínű apostola. Bizonyosság rá GAJ-jal való élénk levelezése. GAJ illír irodalmi és politikai agitációjának számos eszméjét KOLLÁR-on kívül SAFÁRIK sugalmazza.

¹ A szerbek szívesen alkalmaztak protestáns tanárokat s fiaikat is szívesen küldték protestáns gimnáziumokba, mert a protestánsokban szövetségeseket láttak a katolicizmus térítő szándékával szemben. Jellemző, hogy TÖKÖLY-POPOVICS SEBŐ 1000 ft.-ot hagyományozott 1842iben a debreceni kollégiumnak.

IV

A ROMÁNOK.

A dáko-román gondolat s a román ifjúság. A román nemzetiségi eszme az iskolában: önképzőkörök. A románok küzdelme a magyar tanítási nyelv ellen. A nemzetiségi kérdés, mint a magyar művelődés tragikumuma.

Amilyen szerepet játszik a pozsonyi líceum a cseh és tót irodalmi és politikai mozgalom megindításában; amilyen gócpontja s szárnyrabocsátója az újvidéki szerb gimnázium a szerb művelődési és politikai törekvéseknek: ugyanezt a szerepet tölti be nemcsak a hazai, de az egyetemes *románság* szellemi fejlődésében a balásfalvi gör. kath. román gimnázium és teológiai iskola. Balásfalva a román kultúra és nemzeti öntudat kiindulópontja, a román irodalmi és faji törekvések gócpontja: a kis román Athén. Itt születik meg még a XVIII. század végén a Rómát megjárt oláh katolikus teológusok lelkében a *dáko-román gondolat történeti fikciója* és nemzeti-ségi programja: a románok azoknak a rómaiaknak ősei, akiket TRAJANUS császár Dáciában telepített le. Nyelvük is lényegében azonos a rómaival. Nincs méltóbb feladata a műveit románnak, mint ezt a nyelvet, az ősök dicső örökségét, ápolni, ezen irodalmat s műveltséget teremteni s ezzel a román egységes nemzeti életet mindenütt, ahol csak román lakik, felvirágoztatni. Ügy, ahogy a tótoknál s a horvátoknál-szerbeknél, az oláhoknál is a nemzetiségi öntudatnak a nyelv és irodalom ápolása az első követelménye: *a nyelvi-irodalmi egységet, a kultúrában való közösséget nyomon követi a politikai egyesülés álma.* „Minő édes volna látni – írja a XVIII. század felvilágosodása északultusának hangján CICHINDEAL, Budán 1814-ben megjelent filozófiai s politikai meséinek egyikében – a nagyszámú románságot Bánságban, Magyarorszá-

gon, Erdélyben, Oláhországban, Moldovában és Bukovinában, amint egymást testvérként szeretik és megbecsülik. Legyünk tehát románok mindnyájan egyek. Ne legyen se görög, se latin, se egyesült, se nem-egyesült. Az ész fogja megnövelni a dákoromán nemzetet Moldovában, Erdélyben és Magyarországon. És, mikor te megvilágosítasz tudományal és a jöttek világosságával, te *egyesíteni is fogsz* és előkelőbb nemzet nem lesz a földön.”¹ A román igen vékony rétegű intelligenciában már a XIX. század elején a politikai egység után való vágy lüktet, mely egy század múltán meg is valósul a mai Nagy-Romániában.

Az irodalmi-kulturális, majd politikai egység gondolata s ennek megvalósítási eszközei magyar földön születnek meg. Itt dolgozza ki, Pesten, SINKAI Krónikáját, a román történeti öntudat és históriai jog bibliáját, mely szerint a románság, mint római őslakosság, lakik Erdélyben, a magyarság csak bitorlója ennek a földnek. A fiatal román nemzedék Bálásfalván a század elejétől ebben a szellemben nő fel. Innen mennek prófétai útjukra Bukarestbe és Jassyba, hogy megvessék a román közép- és felsőoktatásnak s ezzel a magasabb román művelődés fejlődésének alapját.

A hazai románság kultúrája akkor indul meg, amikor II. JÓZSEF császár több száz népiskolát szerveztet meg számukra. Ez a román értelmiség fejlődésének kiindulópontja. A bálásfalvi gimnázium és gör. kath. teológiai intézet fejlesztí tovább a magasabb román műveltséget. A harmincas években ennek az iskolának már 300 tanulója van. Amikor BÁNFFY GYÖRGY kormányzó a sok oláh diákot meglátja, megdöbbenve kérdezi a püspöktől: mit gondol- mit fog csinálni ez a sok ifjú ember, ha majdan elvégzi az iskolát s vajjon nem rejlik-e veszedelem az országra az intelligens proletárság ilyen nagy mértékű elszaporodásában?² A kormányzó bizonyára arra gondolt, hol helyezkedik majd el a hivatalokban ez a sok tanult oláh ifjú- A mai történeti távlatban ezek nagy száma a trianoni magyarban más gondolatot ébreszt: innen, Bálásfalváról, szóródott szét sok évtizeden keresztül a román faj géniuszának sokezer buzgó apostola.

¹ Idézi JANCÓS BENEDEK: A román nemzetiségi törekvések története. II. 1899. 332. 1.

² JANCÓS B. i. m. II. 350. 1.

Az oláh ifjúság a román nyelvnek s irodalomnak, és ezzel a román nemzeti öntudatnak ápolására a harmincas-negyvenes években éppúgy alakít *önképzőköröket*, mint ahogy a magyar és tót ifjúság országszerte. A balásfalvi oláh teológusok 1833-ban éppúgy rendeznek színjátékot, mint a magyar és a tót ifjúság. A kolozsvári líceum román hallgatói nagy lelkesedéssel olvasókört szerveznek, *Auróra* címen írott lapot adnak ki, üléseket tartanak, könyvtárat hoznak össze, egymást nemzeti érzésükben erősítik, a nép közé mennek szabad délutánjaikon s az analfabétákat írni-olvasni tanítják oláhhul. „Ha a magyar ifjúság – írja egy román történetíró, ki ebben az időben végezte tanulmányait Balásfalván, ahol 1835-től tanár is volt,¹ – mártíroknak tekintette LOVASSY-t, KOSSUTH-ot és a többit, kik szenvedtek azért, hogy századuk eszméit magokévé tették; ha br. WESSELÉNYI valami hét esztendeig az ország egyik szelétől a másikig a kormány rendeletei ellen való ellenszegülést hirdethette; ha az ifjúság áhítattal és lelkesedéssel hallgatta és szívta magába SZÁSZ KÁROLY és DÓSA tanárok előadásait: a román ifjúság sem volt süket ez időben. Ő is hallgatta és magába szívta az új eszméket éppen úgy, mint a magyar. 1830-1845 között a kolozsvári kir. líceumban, a nagyváradi jogakadémián száz s talán több román ifjú is volt, kik nem tagadták meg nemzetiségüket. Ezeknek egy része Marosvásárhelyre ment joggyakorlatra, mások meg a balásfalvi papi szemináriumba léptek be. Azok az ifjak, kik Balásfalvára a magyar intézetekből jöttek, magukkal hozták azt az ellenzéki szellemet, melyet a megyei gyűléseken szívtak lelkükbe. A balásfalvi szemináriumba is beférköztek az olyan könyvek, mint SZÉCHENYI Hítel-je, WESSELÉNYI Balitéletek-je, BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR Észak-amerikai Utazás-a és a többi politikai tartalmú s éppen ezért tiltott könyvek is. Majd pedig 1836 óta az *Erdélyi Híradó* s azok számára, kik tudtak németül, a *Pressburger Zeitung*, a *Siebenburger Wochenblatt* és a *Blätter für Geist*, melyek keményen támadták az elnyomó magyarismust és végül 1838 után ez az ifjúság román lapot is kezdett olvasni.”

A magyar országgyűlés már 1807-ben kívánja, hogy a

¹ G. BARITIU: *Istoria Transilvaniei*. I. 632. 1. Idézi JANCÓS B. i. m. II. 386. 1.

görög egyesültek és nem-egyesültek iskoláiban s papi szemináriumaiban a magyar nyelv taníttassék. Ez a kívánság ezen túl az országgyűlések nyelvi feliratainak állandó pontja. Az 1832-6-i országgyűlés az aradi oláh tanítóképző- és papnevelőintézetben magyar nyelvi tanszék felállítását sürgeti. A harmincas évektől kezdve a magyar országgyűlés példájára az erdélyi országgyűlés is arra törekszik, hogy a latin helyébe a magyar nyelvet avassa hivatalos nyelvvé; 1841-ben kimondja, hogy a szászok kivételével tíz évnyi határidő letele után az addig nem magyar nyelvű egyházak az anyakönyveket magyarul kötelesek vezetni, a hatóságokkal magyarul érintkezni s *az iskolai oktatást magyar nyelven folytatni*. A törvényjavaslat, melyet egyébként a fejedelem nem szentesít, nagy ellenállást kelt. A szászok, bár a javaslat velük kivételt tesz, rendkívül heves támadást intéznek ellene s irodalmi téren erre uszítják az oláhokat is (II. 160.1.). Ezek nem is váratnak magukra. A balásfalvi szentszék nagy emlékiratban jelenti be tiltakozását s kéri püspökét, terjessze elő ezt az emlékiratot őfelsége elé azzal a kéréssel, hogy a román papságot hagyja meg abban a jogában, hogy az egyházi közigazgatásban, a nép és az ifjúság oktatásában a román, illetőleg ennek anyját, a latin nyelvet használhassa. Ha a még ki nem művelt s gazdagabb irodalmat még felmutatni nem tudó magyar nyelv lép az iskolázás terén a latin helyébe, a román-ság nyomorultul visszasüllyed régi barbár állapotába, melyből alig tudott kivergődni. A magyar nyelv kötelező használata a gör. kath. román egyházat és nemzetiséget végveszedellel fenyegeti, mert a papi hivatalra csak kevés olyan érdemes ember jelentkeznék, aki magyarul is tud; így a papi hivatal a legtöbb ember előtt el volna zárva, olyanok előtt is, akik latinul, németül és románul tudnak. A balásfalvi iskola nem alakulhat át tíz év alatt magyar nyelvűvé, mert ez román nemzeti intézmény, melynek feladata a román vallás-erkölcsi és irodalmi műveltség fejlesztése. Ennek egyedüli alkalmas eszköze pedig a román nyelv, mint anyanyelv, melynek az iskolából való kiküszöbölése a román nemzetiség pusztulását jelentené. „Őszintén megvalljuk – folytatja a balásfalvi konzisztórium emlékirata -, hogy nemcsak 10 év múlva, de még 10 száz év múlva sem, sőt soha semmikor, minket és nemzetünket olyan törvénnyel kötelezni nem lehet, mely

erkölcsi és vallási életünkre veszedelmet, nemzetiségünkre pedig romlást és pusztulást hoz. Távol van tőlünk a magyar nyelv gyűlölete, – ellenkezően, mint egyet a hazai nyelvekből nemcsak eddig tanultuk s tanulta sok oláh ember, de tanulni is fogja a hivatalok kedvéért mindenki, s a magyarokkai való közelebbi viszonyok is ezt javasolják, – de semmiképen sem az anyanyelv s a rajta alapuló nemzetiség kárával.”¹

Valóban, régebben egészen a harmincas évekig nem idegenkednek Balásfalván sem a magyar nyelvtől. Az 1830-ban elhunyt püspök fölött a nagyprépost még magyar beszédet mond; a püspök udvarában túlnyomóan magyarul társalognak; a vagyonosabb papok magyar városba küldik leányaikat nevelésbe. JANCSÓ BENEDEK a magyarellenes fordulat okát többek közt a balásfalvi iskola újjászervezésében látja. Amikor ugyanis 1831-ben a balásfalvi hatosztályos gimnázium két filozófiai tanfolyammal kibővül² s a papnevelőintézet is négy évfolyamú főiskolává emelkedik, olyan tanárok kezdenek itt működni, akikben a román nemzeti öntudat a leghevesebben lobog. így többek közt BARNUTIU és CIPARIU, akiknek aztán messze kiható jelentőségük van a románság nemzeti szellemű művelődésére. BARNUTIU merész újításba fog: KRUG nyomán román nyelven adja elő a természetjogot és a filozófiát, az ifjúság lelkére gyakorolt rendkívül mély hatással. Társai az ő példájára románul kezdik tanítani a világtörténelmet és a román nemzeti históriát. CIPARIU tanár román nyomdát és irodalmi társaságot szervez, lapot indít, a román nyelv minden áron való latinizálásával meg akarja alapítani a román nyelvtudományt.

A balásfalvi iskolának ilyen szellemi éghajlata alatt természetesen heves román nemzeti érzésű és a magyarság ellen

¹ JANCSÓ B. i. m. II. 383-6. 1. Lemény János fogarasi püspök, Krajnik Simon prépost hasonló felségfolyamodványára nézve 1. SZEKFÜ: Irtok, 530. 1.

² A balásfalvi gimnáziumon kívül még egy gimnáziuma van a románságnak 1848 előtt: a *belényesi*, mely 1829-ben nyílik meg s 1837sben már humanitas-osztályokkal is kibővül. Mindkét gimnázium tantervét az 18064 Ratio Educationis szabja meg, tehát a magyar nyelv is kötelező rendes tárgy. A gör. keleti románok csak 1838-ban akarnak gimnáziumot alapítani, tervük azonban csak 1850-ben valósul meg Brassóban. A naszódi és a brádi gimnáziumok csak a hatvanas években nyílnak meg.

mély gyűlölettől áthatott ifjúság növekedik föl, melynek romantikus képzelete mind erősebb fonalakból szövö ki a nagy román egység álmát. „Ezek az ifjak – írja e szellemi átalakulás egyik részese, NICOLAE POPEA, karánsebesi püspök 1889-ben – mindannyian aktív részt vettek az 1848-9-i román nemzeti mozgalmakban. Ők kezdeményezték és rendezték a híres Tamás-vasárnapi gyűlést Balásfalván; ők ébresztették és lelkesítették a román rfepeket, ők tették ki életüket halálos veszedelmeknek, sőt többen egyenesen halált is szénvédték, hogy megmenthessék a román fajt. Ezek az ifjak és vállalatuk valóságos melegágya és fészke volt a román nemzeti szabadságért küzdők csoportjának.”¹

A liberalizmus és a demokratizmus folyton erősödő iránya EÖTVÖS vezetése alatt már a negyvenes évek elején lándzsát tör a zsidók egyenjogúsága mellett. II. JÓZSEF császár a zsidók előtt megnyitja a magasabb művelődés kapuit: bebocsátja őket a gimnáziumokba (I. 77.1.). Mivel azonban hivatalviselési joguk nincs, viszonylag igen kevesen végeznek közép- és főiskolát, majdnem kizárólag a kereskedés terén mozognak. Ha a tanulókról a század első feléből ránk maradt kimutatásokat nézzük, meglepő, hogy egy-egy gimnáziumban alig néhány zsidó diák jár. Amikor a fővárosban még csak Mrom gimnázium van, ezek közül 1848-ban a budai gimnáziumnak I. osztályába 73 tanuló közül 5, a II.-ba 43 közül 3, a III.sba 85 közül 3 izraelita tanuló iratkozott be, a IV. osztóba egy sem, a retorikai (V.) osztályba 2 jár (66 tanuló között), a poétikai osztályba pedig 3 (56 tanuló között). Hasonló ekkor még az arány a vidéki iskolákban is.² „Sehol az egész keresztény-világban – panaszkodik 1848-ban egy rabbi” -, hol csak zaidó lakik, sehol, mondom kevesebb gond nem fordított rajok, mint éppen hazánkban, Magyarországon. Még Csehországban is sokkal több szabadalmakkal bírnak, mint itt. Ott egy zsidó rendkívüli tanár az egyetemen; ott a zsidó ügyvéd lehet; ott az ipar dolgában nem korlátoltvák. Hazánkban meg oly szükkeblűség uralkodik a zsidó ügyben, mely egy

¹ JANCÓS B.: i. m. II. 405. 1.

² Az 1848/94 VKM. aktái: D596. OL.

³ RÓTH HERMAN: A zsidók polgárosítása ok- és célszerű. Pesten. 1848. 44., 51., 53. 11.

constitutionalis országnak csak szégyenére válik, mert elismert dolog, miszerint *a zsidó-emancipatio hévmérője a nemzetek műveltségének...* A status faladata más nem lehet, mint arra iparkodni, hogy alattvalói közül senki ereje kifejtésében ne gátoltassék, hogy az általános versenyzés, vetelkedés által az általános boldoglét előmozdítottassék. E szerint tért, szabad és korlátlan tért mindenkinek; hadd nyúlhasson a zsidó is az ipar s tudományok akármelyik ágához ..., A zsidó tanuló a bölcsészeti pályáról lelépven, további haladására csak egy út vezet, az orvosi pálya, a többi mind elzárva előtte. De hát kérdem, mit csináljon az, ki a bonctudománytól undorodik- vagy kinek éppen más ágazatára a tudományoknak van hajlama?" A zsidóság a városokban gyorsan magyarosodik. Mihelyt később a teljes polgári egyenlőséget kivívja, 1849 után hirtelen lepi el a középiskolákat és ezeken keresztül a szellemi pályákat.

A XIX. század első felében a nemzeti öntudatnak, a nacionalizmusnak, eszme-, még inkább érzelemáramlatába a *magyar középiskolák*, amint történeti szemlénk az imént elénk tárta, két sarkon kapcsolódnak be: *nemcsak a lángoló magyar nemzeti érzés és törekvés tűzhelyei, hanem a végeken egyben a magyarellenes gyűlölet, az országbontó nemzetiségi aspirációk fészkei is.* Ez a tragikus kettőség szinte egyetemes vonása a nemzet legtöbb törekvésének: ha valamely téren egy lépést előre halad, ugyanakkor egy másik, rendesen nagyobb lépést a visszájára is kell tennie. Álmából fölébred s ki akarja élni sajátos nemzeti formáit, kibontakoztatni fájának entelecheiáját: kivívja nyelvének természetes jogait, közéletének és iskolájának hangját a maga nyelvére transzponálja. De ezzel maga ellen zúdítja a századokon keresztül itt vele együtt élő népeket; a maga nyelvéért és művelődéséért az osztrák sas ellen vívott küzdelemmel ezeknek példát mutat arra, hogyan küzdjenek ő ellene, hogyan fejlesszék ki a bennük rejlő faji energiákat. A magyarság jobbainak lelkét megragadja a nyugat európai haladás, a szabadság, a liberalizmus és demokratizmus eszméje, de ennek életét is a történeti sors logikája rögtön a magyarság ellen fordítja: ha megdől az ósdi rendi magyar alkot-

many s vele a túlnyomóan magyar nemesség uralma, akkor a demokratikus elv és a szabadság alapján felszabadult nemzetiségi tömeg rögtön agyonnyomással, szétbomlással fenyegeti. A szorosan nyugateurópai nyomon járó haladás magyar pusztulás.

JÓKAI-nak, a költőnek mély intuíciója jól látja ezt a nemzeti-történeti tragikumot, amikor JÓZSEF nádor ajkára adja az *Eppur si muove*-ban a magyar konzervatizmusnak velős okokon fölépülő dogmatikáját, amelynek a magyar ifjú fölfelé törő ereje mégis ellenszegül s a nemzet jövőjébe vetett biztos hittel kiáltja: „és mégis mozog a föld”. A progresszív fiatal magyar 1825 táján kérvényt nyújt be a nádorhoz, hogy a budai Várszínházban magyar előadásokat engedélyezzen, mert az ország szívét magyarrá kell formálni. A nádor a maga válaszát a magyar haladás történetfilozófiájának elvi keretébe illeszti, hogy megmutassa a magyar haladni-vágyó ifjúság törekvéseinek éppen a nemzetre veszedelmes voltát. „Ti ifjak – mondja szomorú nyájassággal – ország-szerte szövetségeket alkottok: mi célra? A réginek megváltoztatására. Nem álltok egyedül. Carbonarik, chartisták, franc maçonok, Jacobinusok, mind egy célra törekeshnek. Éppen úgy van ‚Jung-Deutschland’ mint van ‚Giovine Italia’, csak visszhangja mindennek az ‚Ifjú Magyarország’. S meglehet, hogy a többieknek mind igazuk van. *De miért akar Magyarország megiffodni? A külföldi országifj itókát lehet érteni: szándékuk világos. A nemzeti érzület felköltése által egy sok darabba szétosztott országot valamikor egygé alakítani* Lehet, hogy célt érnek vele. De ugyanezt a célt éri-e el Magyarország, ha a pihenő nemzeti öntudatot fölébreszti? Rá az ellenkező vár, mint amazokra. *Egy heterogén elemekből alkotott országnak elemeire szétbomlása. Tekintsd meg az ország térképét: számláld meg a megyéket, amik az idealódban élő országot képezni fogják, fessd ki annak leendő határait s borzadj el a jövődőtől, amit alkotni akartok. Vedd elő a statisztikát s kérdezd meg tőle, ha tizennégyből kilencet kiveszünk, mi marad ott- Ez az ország addig él, amíg alszik.* Jaj annak, aki fölébreszti! Egy darab ideális Paradicsom vagyunk Európa közepén. Addig létezünk, amíg tagunkat hozzá nem idomítottuk. Sajátságaink, kiváltságaink mindenkit egyesítenek idebenn. Ami jó, az mindenk-

nek java, ami rossz, az mindenkinek baja idebenn. Versenyzés nincs. A nemesség uralkodik. Egy nyelvünk van, mely senkit sem protegál, de nem is provokál. Klasszikus nyelv: a latin. Ez a törvények nyelve, az igazságszolgáltatás, az iskolai műveltség, a liturgia, a fakultások nyelve. Ez a mi palladiumunk. Nemesi intézményeink e mellett biztosítják a nemzeti szupremáciát számunkra. *Frank, német, olasz földön a demokrácia csak egy új francia, német, olasz nemzetet hoz létre; a magyar földön a demokrácia új idegen nemzeteket fog alkotni s minket elenyészi. S mi panaszunk van nálunk a népeknek- Adója csekély; földje jó. Ősi erkölcsai, durva egyszerűsége megőrzi őt a külföldi romlott erkölcsök mételyétől. Ha szegény is, de nem adós. Nem áll magasan, de nem bukhatik. Nem küzd a pálmáért, de nem is győzik le. Alszik; de él! S ti fel akarjátok őt költetni- Gyermek!*"

A magyar ifjú, akit a nádor a konzervatív tétlenség nemzetüdvözítő voltáról akar meggyőzni, makacsul a haladás, az européizmus harcos himnuszát zengi, az alvó ázsiai quietizmussal szemben lelkesülten a nyugati ember cselekvő, fáradhatatlanul fölfelétörő programjához ragaszkodik: „Sok ideig volt jelszavunk: Extra Hungáriám non est vita; si est vita, non est ita. Ez csak szomorú ábránd; mert nálunk nincs semmi élet. Mi alszunk. Növényéletlen tengünk. Magunk magunkat dicsérjük s az idegen nevet rajtunk, vagy nem ismer bennünket. Legszegényebb népe vagyunk a földrésznek. S amíg alszunk, észre sem vesszük, hogy elenyészünk. Nem tűz, nem fegyver fogyaszt el bennünket, hanem az alvás. Főnemességünk már csak névszerint tartozik hozzánk, itt sem lakik köztünk, mit is szeretne rajtunk- mit is keresne nálunk- Köznépünk, ahol magánál míveletlenebb népfajhoz ér, abba tömegestül beleolvad; mert a míveletlenség nagy kényelem s a piszok ragad. Polgári osztályunk nincs. A kereskedelem kikerüli országunkat. Külföldi pénz fél hozzánk bejöni. S aztán nincs egy városa hazánknak, amelyről azt mondhatjuk: ez Magyarország székhelye, ide hordjuk kincseinket, amit a véres múlt meghagyott s amit a veritékes jövő újra teremt! Koldusok nemzete vagyunk, kik magukat uraknak álmodják. Hát miért nekünk ez álom- Ébredjünk fel belőle s lássuk meg, hogy elmaradtunk a siva-

tagban, míg el nem takar bennünket a homok s oda nem jutunk, ahova a flamandok, a baszkok, akikről senki sem tudja, hogy még most is élnek, pedig számuk millió s nyelvük él – ábécés könyveikben. Ennél többet ér ébren lenni s elfogadni a harcot óriási feladataival. *Én tudom, hogy ébredésünkkel más alvókat is fölébresztünk, legyen úgy. Én a magunk faját oly életképesnek hiszem, hogy nem rettenek vissza a versenytől.* Ha nagy lesz a küzdelmünk, annál nagyobb lesz a győzelmünk!”

A nádor kételkedik a nemzet nagy életképességében és győzelmében. „Ábrándozó! – mondja szánó tekintettel a lelkes ifjúnak – mennyire nem ismered saját népedet! Én ismerem minden jó és rossz tulajdonával. Heve szalmatűz; nagy lánggal fellobban, hamar elhamvad. Mindenre van haj s lam-a, tehetsége, de komoly kitartása semmihez. Mindenki ért mindenhez, de egy tárgyat megragadni mindenki restékedik. A magyar, ha jó katona s felvitte az őrnagysáig, siet quietálni s megy haza a szülővárosába szenátornak; ha kereskedő s telepe jól jövedelmez, iparkodik földesúrrá lenni s otthagya a hajóit; ha jó gazda, hátat fordít a gazdaságnak s vagyona felét rááldozza, hogy tisztviselőnek megválasszák. Minden csizmadia azon végzi, hogy szőlőt vesz s vincellér lesz. A színész kap rajta, ha iskolamesterré lehet, s a rektor elsőkik színésznek. Még a tudományos férfiak is ily ingatagok választott pályáikon: a historikus filológiai problémákkal vesződik, s amely professzor tíz esztendeig prelegálta a filozófiát, a tizenegyedikben a fizika katedráját foglalja el. CSOKONAI, a híres poéta, harminc éves korában dohánytermesztővé lett, s te, kedveltem, ha félretérsz mostani utadról, hogy poéta légy, bizonyosan mint piktor halsz meg... Félelemmel tekintem újjítástok minden mozdulatát. Elvesztitek a nemzettel mindazt, amije van, s nem szerzitek meg számára azt, amire vágytok. Nyelvújító tudósaitok megfosztják a klasszikus műveltségtől a nemzetet, s csinálnak számára egy mesterséges nyelvet, amit a köznép meg nem ért. Utat nyittok idegen eszméknek s ősi erényeiteket adjatok cserébe. Behozzátok magatoknak a divatot s unokáitok rongyban fognak jární. Felháborítjátok az alvó kedélyeket a szabadság jelszava alatt, s egy úr helyett kaptok hetet (nemzetiségeket). Elcsalogatjátok az együgyű magyart ekéje

mellől gyorsan gazdagító pályákra s ott fogja maga alól elveszteni az ősi földet. Hírt keresni mentek a világliteratúra és művészet olimposzi versenyébe s szégyent és lenézést fogtok hazahozni. Rohammal nem tudtok hódítani, mert ahhoz nincsen elég erőtök, lángeszetek; lassú fáradtsággal sem tudtok hódítani, mert ahhoz nincsen türelmetek. A magyar nem való sprachmeisternek, mint a német és a francia, ki az idegen hibás kiejtését udvariasan igazítja helyre. A magyar szeme közé nevet annak, ki szép nyelvét idegen akcentussal ékteleníti el. Magamon tapasztaltam, ki egyszer szó-laltam meg magyarul az országgyűlésen s az első mondatom-nál hahota támadt a teremben.”

Az ifjú magyar nemzedék mégsem hallgat a tespedő konzervativizmus tanácsának szavára, bár látja a veszedelmet is. Még nagyobb veszedelemnek érzi, ha a magyarság a régi-ben marad, a nemzetiségek pedig köröskörül idő múltán mégis haladnak s nemcsak tömegükkel, hanem a kultúra fegyvereivel is könnyűszerrel leteríthetik.

A magyar élet és szellem legnagyobb akadálya a holt deák nyelv. Amikor ezt törvényeivel fokozatosan kiküszö-böli, a hidra egy feje helyett egyszerre egy sereg fej mered reá: a tót, rutén, horvát, szerb és oláh. A nemzeti renaissance megindítója, SZÉCHÉNYI, hamar észreveszi s őrlő fáj-dalommal szemléli a veszedelmet, amelyet a latin helyébe lépő magyar közigazgatási és közoktatási nyelv a magya-rság fejére zúdít. A nemzeti liberalizmus ellenben, bár panasz-kodik arról, hogy az idegen ajkúak nem tanulnak magya-rul s a nyelvtörvényeket zokon veszik, mégis optimista; KOSSUTH azt gondolja, hogy „az iskolamesterek serkentésé-vei (itt kevésbé nagy hasznot tehetni) terjesztendő nyel-vünk”.

A magyarság *tragikus dilemma* előtt áll: *vagy nemzeti életösztönéből kifolyólag minden törvényes és társadalmi eszközzel terjeszteni iparkodik nyelvét, de akkor magára zúdítja az idegenajkú népeket; vagy pedig teljesíti ezek nyelvi kívánságait, s akkor maga nyújt segítőkezet az ország felbomlásához, a nemzetiségeknek a fajrokon államokhoz való mielőbbi csatlakozásához, önérzetes és magában élet-erőt érző nemzet csak az előbbi utat választhatta. Egyébé-ként annak, aki pálcát tör a reformkorszak vagy az 1867-i*

kiegyezés utáni idők magyar nyelvpolitikája fölött, egyet mindig észben kell tartania: ha a magyarság bármennyire kielégítette volna is a nemzetiségek nyelvi igényeit, ha ezek teljes szabadsággal fejthették volna is ki kultúrájuk faji elemeit, a magyarságra végzetes történeti pillanatokban éppúgy ellene fordultak volna, mint a tényleg fennálló viszonyok között. A pánszláv. ifjúság nagyratörő aspirációi a huszas-harmincas években már akkor ostromolták a magyar eget, amikor az iskola nyelve háborítatlanul a nemzetközi, az itt tanuló csehektől is értett latin volt, amikor a nyelvtörvények „bilincseit” a magyar országgyűlés még meg nem kovácsolta. Ausztria az utolsó évtizedek alatt nem volt vádolható azzal, hogy elnyomja bármely fajnak a nyelvét, a nemzetiségi autonómiát a legtágabb értelemben megadta: s mégis, mihelyt alkalom nyílt rá, valamennyi népfaj azonnal sietett elszakadni tőle. Horvátjaink is 1867 óta úgyszólván teljes önkormányzatot élveztek, de nyolcszázéves történeti kapcsolatunk ellenére éppen ők kezdték meg SZENT ISTVÁN koronájának összezúzását. A nemzetiségi és nyelvi kérdést egy vegyes nyelvű állam sem tudta nyugvópontra juttatni a világháború előtt, még kevésbé a világháború után, legkevésbé a Népek Szövetségének frázis-alkotmánya. Ez a *valóság* rideg világában – s nem a humanitás és a természeti jogok eszményeinek légüres terében – a történet tanúsága szerint mindenkor és mindenütt *hatalmi* kérdés: ugyanaz Dublintól Moszkváig s Danzigtól Konstantinápolyig; ugyanaz az ó- és középkorban s ugyanaz ma is. „A nyelvi különbség – mondja SZENT ÁGOSTON – az egyik embert elidegeníti a másiktól, s pusztán a nyelvi különbség következtében az emberek társítására mit sem számít természetüknek oly nagy egyébkénti hasonlósága, annyira, hogy *szU vesebben van az ember a saját kutyájával, mint idegen emberrel.*”¹

DEÁK FERENC 1841-ben seregszemlét tartva Magyarországon nemzetiségei fölött, messzelátó bölcseséggel így szól: 7,Ezen adatok már magokban eléggé hangosan kiáltozzák:

¹ *De Civit. Dei.* XIX. könyv. 7. fejelet. „Linguarum diversitas hominem alienum a homine, et propter solam linguarum diversitatem nihil prodest ad consociandos homines tanta similitudo naturae, ita ut libenius sit homo cum carne sua, quam cum homine alieno.”

mi lehet *egykor* veszedelme hazánknak s az egész ausztriai monarchiának; s ha a kormány mindent el nem követ: hogy a magyar nemzetiség emelkedjék és szilárduljon, bizonyosan önérdeke ellen vétkezik, mert csak ez áll őrt az egész monarchia biztossága mellett, s amely órában a magyar megszűnik nemzet és pedig magyar nemzet lenni, azon órán halálos sebet kap Ausztria független fennállhatása, – *una dies utriusque ducet ruinam.*”

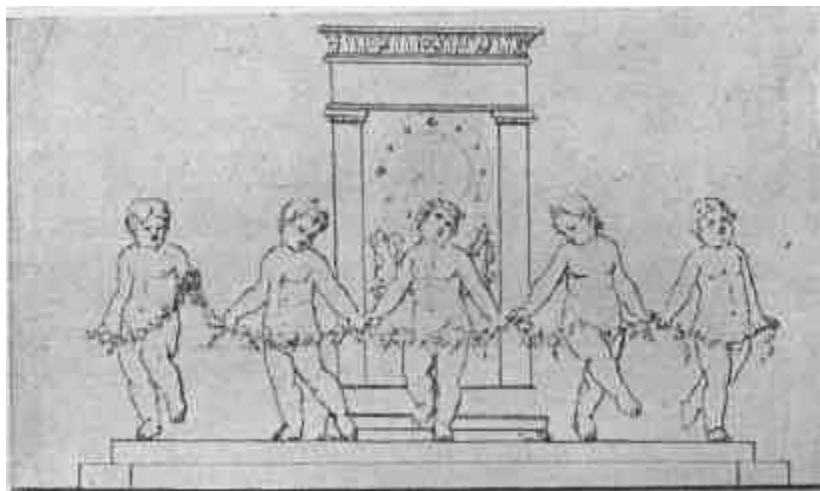
DEÁK jóslatának 1918 tragikus ősze megadta a szentésítést.

KILENCEDIK RÉSZ

A MAGYAR NEOHUMANIZMUS

A tudományos irányú és a közéleti pályákmal való nevelést „humanisticus alapra kell építeni, mert itt általános szellemképzésre van szükség; és akármennyit gondolkozunk is, bármennyivé meghányjukivetjük is az ellenkező véleményeket Jakobitól egész Benthamig, nem gondolhatunk tudományt, mely az ily általános szellemképzésnél a klasszikus stúdiumok helyét hasonló sikerrel kipótolhatná.”

KOSSUTH LAJOS. (Pesti Hírlap. 1841.).

Ferenczy István római vázlatkönyvéből. (Szépművészeti Múzeum.)

I.

A NÉMET NEOHUMANIZMUS SZELLEME.

A felvilágosodás és a klasszicizmus. A görögséget először a naturalizmus eszményíti: Rousseau. Herder humanitas-eszméje. A klasszika filológia ébredése. Az antik művészet fölfedezése: Winckelmann. Goethe és Schiller „tiszta emberije.” A neohumanisztikus áramlat világnézetté szélesedik. A neohumanizmus és a német idealisztikus filozófia (Fichte, Hegel, Schopenhauer). A klasszikus nyelvek formális képzőereje. A német humanisztikus gimnázium megszületése. A filantropisták hasznossági elve fölött diadalt arat. A szabadságra és öntevékenységre való nevelés; az enciklopédizmus legyőzése. A szász és bajor humanisztikus gimnáziumok.

A XVIII. századi felvilágosodás a német művelődési körben, melybe a magyarság szellemi élete is földrajzi és Politikai helyzeténél fogva túlnyomóan beletagolódik, NAGY FRIGYES és II. JÓZSEF alatt eléri tetőpontját. A racionalizmus mechanisztikus világfelfogása a XIX. század elején mindinkább helyt enged a világ és az élet organikus magyarázatának: a mindenség és a történeti élet nem előre pontosan kiszámított óramű, melynek kerekei minden ízükben eleve megállapított törvényszerűség szerint szükségképen forog-

nak, hanem hosszú teremtő fejlődés történeti eredménye, mely pusztán észből ki nem számítható. A vallás, a nyelv, a jog és az állam nem az emberi észnek a hasznosság célszerű belátásától irányított spekulatív termékei, hanem hosszú, önkénytelen, szerves történeti fejlődés produktumai, melyekben az érzelmi, irracionális lelki tényezőknek is a leghatékonyabb szerepe van.

A szerves növekedés, a történeti fejlődés gondolatát a racionalizmusnak egyoldalúan a matematika és a mechanika modellje után induló világzézetével két szellemi irány szegézi szembe majdnem párhuzamosan: a *neohumanizmus* és a *romantika*. Mindkettő a múltba visszatekintő irány, szemhatáruk sokszor födi is egymást: csakhogy az egyik az antik klasszikus világban, elsősorban a görögségben, a másik a *keresztény középkorban* látja a maga emberi ideálját megtestesülve. Az egyik az antik görög világot idealizálja, a másik a középkor életét rehisztorizálja. Az egyik emberészmenye a pogány és kozmopolita, a szépségért rajongó műveit görög, a másiké a keresztény és nemzetéért hősieken küzdő középkori lovag. A romantika szellemi irányában lakozó történeti energia mint a XIX. században fokozatosan diadalra jutó nemzetiségi eszme hajtóereje bontakozik ki; a neoklasszicizmus humanitas-eszménye pedig az általános emberinek gondolatával egy másik nagy szellemi áramlatnak, a liberalizmusnak egyik történeti gyökerévé erősödik.

A *racionalisztikus* világfelfogásnak számos vonása áthatja azt a művelődési eszményt, melyet a felvilágosult abszolutizmus a Ratio Educationisban a magyar nemzet elé tűzött (I. 17.1.). A *romantika* a század elejétől szintén színezte a magyar művelődési törekvéseket és kultúrpolitikát a nemzeti nyelv és történet szerepének hangsúlyozásával, még inkább a magyar ifjúság nemzeti öntudatának a költészet útján való fokozásával. A magyar reformkorszak legnagyobb hőroszát, SZÉCHENYI-t s legjelentékenyebb kultúrpolitikusat, MEDNYÁNSZKY-t egészen áthatja a nemzeti romantika szelleme. De ebbe az áramlatba sokrétűen beszővődik a *neoklasszicizmusnak* görög nyomon járó herderi-goethei humanitas-eszménye is.

A görög-német klasszicizmusnak ez a művelődési ideálveti meg alapját a németeknél mindmáig uralkodó közép-

iskolai típusnak: humanisztikus gimnáziumnak, amely immár egy századnál több idő óta mintaként fénylik az osztrák és magyar gimnáziumok előtt. A művelődésnek neohumanisztikus értékfelfogása a XVIII. század végétől kezdve viszonylag lassan szürenekzik be irodalmunkba és iskolapolitikánkba. Ez a szellemi endozmózis a magyar szellem-történetnek eddig a részletekben még meg nem vizsgált jelensége. Igaz ugyan, hogy a neohumanista művelődési eszmény a nemzet szélesebb rétegében és közművelődési intézményeiben sohasem tud mélyebb gyökeret verni s iskoláinkra is az 1849-1 Entwurf csak külsőleg kényszeríti rá. Tagadhatatlan azonban, hogy a század elején legjobbjaink közül sokan (KAZINCZY, gr. DESSEWFFY JÓZSEF és AURÉL, KÖLCSEY, KIS JÁNOS, GUZMICS stb.) a görög esztétikai és erkölcsi humanitás-eszmény rajongói, a magyar kultúrát és iskolaügyet ennek értékrendszere értelmében iparkodnak formálni, s a magyar képzőművészet múzsája is ennek az eszménynek kultuszában bontogatja szárnyait (FERENCZY ISTVÁN). Szépirodalom, művészet, esztétika, magasabbrendű kultúrpolitikai és pedagógiai törekvések: valamennyien magukon viselik a német-görög klasszicizmus művelődési eszményének bélyegét.

Mik ennek az eszménynek jellemző vonásai? Milyen fogékonyságra találnak a magyar lélekben? Miképpen módosul nálunk az eredeti humanitás-eszmény egyes vonásainak értékhangsúlya? Hogyan alakul át a magyar lélek kohójában ez a lényegében pogány és világpolgárius művelődési ideál nemzetivé? Miért nem tud a görög nyelv és kultúreszmeny a magyar iskolapolitikában hatékonyan érvényesülni? Ha e kérdésekre sikerül választ adnunk, a magyar szellemi élet fejlődésének majd több lényeges mozzanatára derül fény.

A görögség csodálatos géniusza a maga kultúrájával többször termékenyíti s újítja meg a keleti és nyugati népek lelkét. A római műveltség alapja görög; a hellenisztikus korban a földközi tengeri világkultúra lényegében görög kultúra; a keresztény világfelfogást tudományosan az egyházatyák a görög filozófia, főképp PLATON fogalmi készletével alapozzák meg és építik ki. A középkori keresztény tudományosság a XIII. század elején ARISTOTELES szellemében újhodik meg. A görög irodalmi-esztétikai kultúra bámu-

latos történeti távolbhatása, mintegy szellemi *actio in distans*-a a XV. században újra más irányba tereli az európai lelket: PLATON örökké friss erejével megteremti a nagy renaissanceot. A görög pogány s a keresztény kultúra harmadszor forr össze, de megint más vegyületben. Most a keresztény világfelfogás transzcendens súlypontja e világba tolódik át: a humanisták életideálja a szép, szabad, természetes görögember. A reformáció részben vallási visszahatás a keresztény világfelfogás pogány elesztetizálódása ellen: LUTHER X. Leót Antikrisztusnak bélyegzi, mert a Vatikánba a pogány istenek képmásait gyűjti. A humanista ERASMUS arról panaszkodik, hogy „ahol a lutherség uralkodik, ott tönkre mennek a széptudományok.”¹ A humanisztikus műveltséget csak MELANCHTHON tekintélye menti át a protestáns iskolákon keresztül. Sőt: mivel a protestantizmus a biblia görög szövegére megy vissza, a görög nyelv iskolai tudását éppen a protestantizmus tartja fenn s ápolja.

A JXVI. és XVII. század merőben racionalista áramlata visszahatásképpen Németországban életre kelti a pietizmus irányzatát, mely szerint csak a vallásos élmény, a jámbor érzelemszerű magatartás tudja kielégíteni az ember lelki szükségletét. S amint a középkor vallásos, természetfeletti világnézetével szemben a renaissance humanistái az új természetes és derültebb embereszményt a görög világból emelték ki, most, a XVIII. század közepén, a pietizmus komor, a földi élettől idegen életfelfogásával szemben a németek között új humanisták támadnak, akik az emberi élet súlypontját ennek az érzéki világnak szépségébe helyezik, a görögök mintájára egész embert akarnak nevelni, aki minden irányban kibontakoztatja a benne rejlő képességeket, a maga természetes embervoltát.

A német neohumanisztikus irányzat kifejlődésének egyik fő hajtóereje ROUSSEAU *naturalizmusa*. A bárókorszak túlrett és mesterkélts hyperkultúrájának *galant-homme* eszményével ROUSSEAU hatalmas pátozzsal szegezi szembe az igazán szabad és természetes ember alakját, mint új életideált. Ebből egyszersmind új művelődési eszmény is támad: az emberrel született természetes képességeknek természet-

¹ ADOLF BECKER: Der Neohumanismus. 1924. 11. 1.

szertű, szabad kifejllesztése. Az embert emberré neveld, azaz a benne rejlő természetes emberi lényeket szabadon bontakoztasd ki! Ez a rousseai szabad és természetes ember a neohumanisták szerint a történet folyamán egyszer már testet öltött: a klasszikus görögökben. Az antik görög világ a szabad, természetes, igaz és szép ember típusát már ki-termelte. A klasszikus írók ROUSSEAU szerint is közelebb állanak a természethez, mint a modernek s ezért nagyobb a nevelőértékük. WINCKELMANN, HERDER, GOETHE, SCHILLER, HUMBOLDT VILMOS szemében a görög „széplélek” (schöne Seele) az ember lényegének tökéletes megvalósulása: benne a természet egyszerűsége és a lélek legfelsőbbrendű s legszabadabb alkotóereje egyesül. Az új művelődési eszmény az ember lényegének, a görög καλοκαγαθία-nak a felnövekvő nemzedék lelkében való kialakítása. Az igazi ember, mint természettől szabad lény, úgy ahogy a görög, elfogulatlanul és frissen áll a világgal és étellel szemben: nem érzi magát kötve külső kényszertől bizonyos hivatásra, mint valami eszköz a célra, mint valami szolga a munkára. Ez a tiszta emberi mivolt, humanitás, árad felénk a neohumanizmusnak túlzóan eszményítő, a hellén kultúrát erősen stilizáló történeti-esztétikai meggyőződése szerint a görögség nagy alakjairól: költőiről, szónokairól s államférfiairól. Egy SOPHOKLES és EURIPIDES, egy PERIKLES és DEMOSTHENES, egy SOKRATES és PLATON az emberiség legműveltebb szellemei és mégis egész, természetes, nem mesterkelt emberek, az igazi humanitás konkrét megtestesülései. Ha humanitásra akarjuk a mostani emberiséget nevelni, akkor csakis ezek a görögök lebeghetnek mintakul előttünk.

A humanitás-eszményt rousseai nyomon, de a természeti ember pallérozatlanságával szemben az értelmi kultúra jogát hangsúlyozva, először HERDER fejt ki nagy lelkesedéssel. A humanitás-eszmény háttérül nagytávlatú történetfilozófiát szerkeszt. Az egész emberi kultúra továbbfejlesztett, magasabbrendű természet. A fizikai történés az emberben válik etikaiává. A természet egyetlen nagy organizmus összefüggő fejlődési láncolatban a kőtől az emberig. De ugyancsak az emberiség is egy nagy individuum, melynek élete a csecsemőkortól (Kelet) a gyermekkoron (Egyiptom és Fenícia), az ifjúkoron (görögök) és férfikoron (rómaiak)

keresztül az öregkorig (keresztény világ) fejlődött. E folyamatban a szellem szoros kapcsolatban áll a természettel, a természet is részt vesz a történetben. A fejlődés fogalma összekapcsolja a természetet és a történetet. A kettő egy alapfolyamat különböző fejlődési foka: a természet kultúrává fokozódik. A történet végső célja, egyben a haladás értékmérője HERDER filozófiájában a humanitás eszméje. Ezt a fogalmat azonban, mely egy nagy szellemi mozgalom kiindulópontja, HERDER pontosan sehol sem határozza meg, legfeljebb csak körülírja. „A humanitás szóba – mondja – mindazt szeretném egybefoglalni, amit az embernek észre és szabadságra, finomabb érzékre és hajlamra, erősebb egészségre, a föld fölötti uralkodásra való nemes neveléséről mondtam, mert az embernek nem lehet előkelőbb szava lényegének meghatározására, mint saját maga, kiben a föld teremtőjének képe úgy, ahogy itt láthatóvá lett, bevésvé él.”¹ HERDER humanitáson, amint ebből és egyéb nyilatkozatából kitűnik, az igazság, jóság, szépség és vallásosság eszményeit érti, azokat a legfelsőbbrendű szellemi javakat, amelyekre való törekvés csakis éppen az embernek, mint szellemi lénynek – a többi lényekkel, állatokkal szemben – fölemelő sajátossága. *A történet célja a humanitásra való nevelés*, vagyis az emberben rejlő értékes szellemi erők minél nagyobbfokú kibontakoztatása. Minden népben sajátos szellemi képesség lakozik, melynek lehető kifejlesztése a humanitás eszményének csak egy-egy oldalát tudja jobban megközelíteni. Valamennyit a legtermészetesebb és legpompásabb összhangban eddig a görög valósította meg az emberi történet folyamán.

HERDER híres Humanitátsbrief-jében kifejti, hogy „mindannak lehető kiképzése és tökéletesítése, ami az emberi nem lényegéhez tartozik, lebeg a humánus ember előtt, ezért küzd, ezért fárad.” A humanitás az emberi nem jelleme; de ez csak *in potentia* van meg bennünk s ezért kifejlesztésre vár. Nem jön készen velünk a világra, de kell, hogy minden törekvésünk célja legyen; nem adat, de feladat számunkra. *Milyen tanulmányok fejlesztik ki bennünk az igazi humani-*

¹ HERDER: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. 1784. IV. 6. V. ö. KORNIS GYULA: *Történefilozófia*. 1924. 178. 1.

tást? Erre a kérdésre már fényesen megfeleltek a görögök. „A görögök azt, amit mi széptudományoknak nevezünk, a múzsák művészeinek hívták, s ehhez azt a jelentést fűzték, amit aztán a rómaiak igen szerencsésen *literae humaniores* vagy *studia humanitatis* szóval illettek. Ezen mindazt érteti ték, ami az embert emberré avatja, ami a nyelvnek, az észriek, a társas életnek, a másokra való hatásnak adományát az egész emberiség javára kiképzti és fejleszti, röviden mindazt, ami bennünket az állat fölé emel s olyanokká nevel, amilyeneknek lennünk kell.” – A humanitásra nevelés legjobb eszköze az antik irodalom és művészet, elsősorban a görög. „Vajjon nem szép nyelvbe a görög? vajjon nem érdemlik-e meg a görög írók, hogy őket pusztán a tudomány kedvéért, azaz a szépnak legjobb szabályaiért és példáiért tanuljuk?”² „A szép tudománynak igazi forrásai, örök emlékei a görög és római írók művei.”³ De nemcsak az irodalom, a tudomány, de a művészet is humanizál bennünket. A görög művészet a humanitás legjobb iskolája. Enélkül a klasszikus írók sem érthetők: irataik szellemét a görög művészet teszi mintegy láthatóvá. Pedig a klasszikus írók olvasásánál éppen ez a tartalom, ez a szellem a fontos. A gimnázium a tanulókat ne szókufárokká, hanem az antik világ szellemének ismerőivé nevelje; ne becsülje túl a pusztán külső szóformát, ez csak eszköz a magasabb, eszményi célra: a görög-római lélek megtagadására.

A HERDER-féle humanitás-eszménynek, mint művelődési célnak történeti gyökerei már eléggé kiművelt talajba nyúlnak. Befogadására már régebben előkészíti a német lelket a nagy neohumanista filológusoknak, GESNER-nek és HEYNE-nek a göttingai, ERNESTI-nek a lipcsei egyetemen kifejtett munkássága, WINCKELMANN-nak a görög művészet új értékelését hirdető korszakalkotó műve, KLOPSTOCK, WIELAND és LESSING költészete és esztétikai felfogása.

A neohumanisztikus mozgalmat a klasszika filológia oldaláról GESNER J. M. indítja meg, aki 1734-től Németországban első, a tanításszabadság elvének alapján álló modern *főiskoláján, a göttingai egyetemen, tanít három évtizeden*

¹ HERDER: Sophron. Gesammelte Schulreden. IX. (1788.).

² U. o. IV. (1782.).

³ U. o.

keresztül. A puszta szó-filológiával szemben ő követeli először, hogy a klasszikus írók gondolatvilágába, az antik kor-
nak szellemébe kell mélyedni, még pedig elsősorban a görői
gökébe, akik a klasszikus kultúra igazi forrásai. A nyelvi
tudás mellett követeli *az antik világra vonatkozó tárgyUtar-
talmi tudást*. Elveti a remekírók „papagályszerű” könyvnél-
küli memorizálását, ennek helyébe a klasszikusok szellemi
tartalmára való koncentráció kövételét állítja. „Aki
a régiek iratait olvassa és megérti, az a legnagyobb és leg#
nemesebb lelkekkel való társalgást élvezi, akik csak valaha
voltak.” Az erkölcsös-humánus jellemnevelő hatáson kívül
GESNER hangsúlyozza először a remekírók formai-esztétikai
képzőerejének jelentőségét: a szépség mélyebben átélt kuL-
túszja csakis az antik remekírók olvasásából fakadhat. Mivel
a görögöket tekinti az emberiség első nagy és örök tanítóid
nak, nagy eréllyel követeli a görög nyelvnek és irodalomnak
a gimnáziumokban való tanítását. Görög olvasókönyveket
(Chrestomathia Graeca. 1731.) szerkeszt, abból a célból, hogy
„a görögök tanulmányozását Németországban új életre
keltse.” A renaissance humanistáival szemben nem a régiek
utánzásában látja a klasszikus oktatás célját, hanem az eszi-
tétikai izlésnek s a szellemi öntevékenységnek fejlesztésé-
ben. Ez a cél azonban csak jól képzett tanárokkal érhető el.
Ilyenek kiképzésére alapítja a göttingai egyetemen a *semin-
narium philologicum*-ot, Németország első tanárképzőmté-
zetét.¹

Hasonló neohumanista elveket hirdet Lipsében ERNESTI
J. A., aki *stupor paedagogicus*nak, iskolás korlátoltságnak,
bélyegzi a klasszikusok olyan oktatását, amely kizárólag a
nyelvre és a stílusra van figyelemmel. A neohumanista szeh-
lem terjesztésében s a porosz gimnáziumok ilyen irányú ár-
alakításában azonban legtöbb érdeme HEYNE CHR. G.-nek
van, aki GESNER-t a göttingai egyetemen követi. (1763). Nem-
csak az irodalmat, de az egész antik világot érdeklődési
körébe vonja: a mitológiát, az állami és magán régiségeket,
a művészeti archeológiát, ő a tudományos reálfilológia megv-
alapítója. Szemében az antik világgal való foglalkozás *nem*

¹ L. bővebben FR. PAULSEN: Geschichte des gelehrten Unterrichts.
II. 3. kiadás. 1921. 25. 1.

puszta historizmus, hanem a jelennek szánt művelődési Programm: a klasszikus régiséget, mint az ember erkölcsi, értelmi és esztétikai tökéletesítésének páratlan eszközét, minden iskolás pedantéria és tudákosság nélkül a jelen élettel szoros viszonyba kell kapcsolni, a mai kultúrát a régi alapján megtermékenyíteni, a művelt világ lelkéhez közel hozni. HEYNE is, mint elődje, GESNER, az antik nyelvekkel egyszersmind dolgokat is akar tanítani, a grammatikát a logika legjobb bevezetőjének tartja, a klasszikus írók olvasását az esztétikai ízlés és az erkölcsi jellem, a humánus és a formális képzés legjobb iskolájának minősíti. A humanisztikus oktatás formális képzőerejéről való elméletet, mely mindmáig a klasszikusok tanításának védelmében nagy szerepet játszik, tudatosan HEYNE építi ki. Mint a klasszika filológiának a XVIII. század utolsó három évtizedében Németországban a legnagyobb befolyású képviselője, ő indítja meg a filantropisták utilitarisztikus irányával szemben a porosz gimnáziumoknak neohumanisztikus szellemben való átalakítását. Tantervi javaslatában legnagyobb súlyt a görögreveti, melynek az addigi heti 2 óra helyett 6 órát követel. Nem bánja, ha a görög miatt a latin is háttérbe szorul: „mert ott, ahol a görög megjelent, minden egyéb csak töredék és örök kontárkodás marad.”¹

HEYNE tanítványainak százait avatja a neohumanisztikus művelődési eszmény rajongó hívévé. Így a Homeros-fordító VOSS-t, a két SCHLEGEL-t a nagy kultúrpolitikus, Poroszország közoktatásügyének újjászervezőjét, HUMBOLDT VILMOS-t. A Göttingában tanuló magyar protestáns ifjakra is, mint majd látjuk, rendkívül mély hatással van: a magyar neohumanisztikus szellemű iskolai törekvéseknek a XVIII. század végén és a XIX. század elején főképp HEYNE a forrása.

HEYNE-nek a klasszika filológia, mint önálló tudomány megszervezésére irányuló munkáját WOLF FRIGYES ÁGOST fejezi be. Végleg kiemeli és függetleníti a görög nyelvtudományt abból az állapotból, amikor pusztán a teológiának segéddisziplinája volt: a klasszika filológiát önálló, sőt majdnem uralkodó tudománnyá emeli a német egyetemeken. Az ő szemében is a görögök a mai ember egyedüli értékes

¹ FR. PAULSEN i. m. II. 1921. 40. 1.

mintái, a szabad s minden irányú, univerzális műveltség igazi képviselői. Nincs még egy tanulmány, mely az ember valamennyi: értelmi, esztétikai és erkölcsi erőit összhangzóbban tudná tevékenységre bírni s fejleszteni, mint éppen a görög világba való belemélyedés. Ez az igazi *stúdium humanitatis*. WOLF a legnagyobb lelkesedéssel fejtegeti az antik nyelvek és irodalmak tanulmányozásának mind tartalmi, mind formális nevelő értékét: „aki igazán jártas *in humanioribus*, az egykönnyen otthonossá válik bármely különös szakban.” Lelkes neohumanista létére iskolapolitikájában józan mérsékletet s reális érzéket tanúsít. A görögöt nem akarja minden tanulóra rákényszeríteni: csak jutalmul óhajtja adni a többi tárgy tanulásában kifejtett szorgalomért. Nem akarja, hogy valamennyi középiskolai tanuló gimnáziumba járjon: élénken hangsúlyozza a reáliskola jogosultságát. A klasszikus nyelvek és irodalmak tanítási módszere szempontjából legfontosabbnak tartja a tanulók *öntevékenységének* fölkeltesét: ez minden pedagógiai siker titka. A reális és humánus művelődési anyag tőle megállapított értékhangsúlya eléggé kihallatszik abból a mintatantervből, melyet egy berlini gimnázium (Joachimsthaler Gymnasium) számára szerkesztett. E szerint a felsőbb osztályokban heti 9 óra jut a latinnak, 5 a görögnek, 4 a régiségtnak, 3 a németnek, 2-2 a franciának, a földrajznak s matematikának és csak 1-1 a természettudományoknak és a hittannak.¹ Az a rajongó entuziasmus, mely a XVIII. század utolsó éveitől kezdve a klasszika filológia iránt a német tudományos és pedagógiai világban föllángol, jórészt WOLF munkásságából sugárzik ki.

A német neohumanizmus nem pusztán irodalmi-filológiai mozgalom, hanem az antik kultúra *egészének* átélése. Ennek pedig alapvető eleme a *görög művészet*. Annak, hogy „a neohumanisztikus mozgalom a társadalom szélesebb rétegeit is mélyebben áthatja s diadalmasan vonul be LESSING-en, GOETHÉ-n és SCHILLER-en keresztül a német nemzeti költészetbe és életbe, legfőbb hajtóereje WINCKELMANN-nak az őskori művészetről írt műve (1764), mely az antik művészet csodás világáról mindmáig a legfrissebb s legmegragadóbb

¹ FR. A. WOLF: *Consilia scholastica*. 1835. (hrsg. von Köcte). V. ö. A. BECKER: *Der Neohumanismus*. 1924. 60. 1.

képek egyike. A göröggel kongeniális, egyszerű s erőteljes felfogása szinte kinyilatkoztatásszerűen fejt ki a hellén művészet szellemét: ennek szabadságát, belső életét, egyszerűségét, igazságát és szépségét. A görög génusz úgyszólván egy csapásra újra meghódítja az európai szellemet, hogy aztán majd egy századnyi hosszú időre rajongó hellenizmus szállja meg a lelkeket, amely átalakítja az irodalmat, az esztétikát, a képzőművészetet, az iskolaügyet. S ennek a hatalmas szellemi áramlatnak legfőbb kiindulópontja WINCKELMANN művészettörténeti vizsgálódása, melynek tanulsága: a modern művészet megújulásának egyedüli útja a görög műremek tanulmányozása. Aki ezeket nem ismeri, nem tudja, mi az igazi szépség. A cifra, mesterkéltnak, cikornyásnak, kagylódísz alkalmazó, a bizarrt kedvelő, a szobrokba szertelenül lángoló lelket lehelő barokk és rokokó ízlés helyében, mely a XVIII. század kultúráját még minden irányban erősen áthatotta, egyhamar a görög alakítóerő „nemes egyszerűségét és hallgatag nagyságát” avatja WINCKELMANN uralkodóvá: a templomok egyszerre csak görög stílusban kezdenek épülni, az iparművészeti termékek antik formát öltenek, a költészetből görög szellem árad, görög mondai és mitológiai elem a legfőbb tárgya, Homeros divatba jő, az asszonyok is a görög nők mintájára akarnak öltözködni. Hellén nyomon az egyszerűség és természetesség lesz az új esztétika alapdogmája. A görög plasztika mintaszerűsége arra csábít, hogy ennek ideális mértékét átvigyék az egész görög életre s ezt minden ízében idealizálják. Esményi, de hamisan stilizált kép támad a lelkekben a görögökről, amit a későbbi történeti kritika kénytelen darabokra törni. A neohumanisták előtt a görög kultúrának csak egyik oldala domborodik ki: az „jipollói”; a másik oldal, a „dionysosi”, kimarad ebből a reliefből. A görög világban csak „a szépség theokrátiáját” látják.

A WINCKELMANN antikizáló művészettörténetének esztétikai elvei s graecisáló világfelfogása csakhamar bevonul a német költészetbe: LESSING, HERDER, GOETHE, SCHILLER, éppen a német irodalom klasszikusai, a görög-kultusz papjaivá szegődnek. Már előbb KLOPSTOCK becsületet szerez az antik versformának; WIELAND regényeinek meséi a régi Görögországban játszódnak, bár hőseik igazában csak hellén

ruhás franciák; LESSING azonban, aki már WINCKELMANN-ra támaszkodhatik, az igazi görög szellem apostola: hevesen harcol a franciás pszeudoklásszicizmus ellen s ARISTOTELES poétikáját iparkodik diadalra juttatni. HERDER a neohumanizmus erkölcsi és esztétikai kódexírója: a görög életstílus alapján megszerkesztett humanitás-eszménytől várja a modern kultúra megújhodását, érzelmi és érteimi életünk megnevesedését. Voss, aki már tanuló korában irodalmi társaságot alakít a görög klasszikusok olvasására, német Homérosszal ajándékozza meg hazáját. -

A neohumanisztikus mozgalom életében döntő jelentőségű, hogy GOETHE és SCHILLER az antik világ varázskörébe kerül. Mindkettőt a klasszikus világgal való tüzetesebb megismerkedés emeli ki a Sturm und Drang korszakából s ROUSSEAU vad naturalizmusának helyét „a szép természetesség” foglalja el lelkükben. GOETHE Itáliában szellemileg újjászületik. Világfelfogása hellenizálódik: a szép, jó és szabad ember eszményét a „gótikus északon” hiába kereste, most itt délen a görög szobrászat remekeiben megtalálja. A „tisza emberiségről” kialakított új életeszmenye. Iphigeniában ölt lelkében költői alakot. Később Faust és Helena eljegyzése szimbolizálja nála a mély belső német kedély és az antik érzékiiszellemi szépség egybeforradását. HERDER humanitás-eszményét lényegében magáénak vallja: ez a mi végső örök célunk („Humanität als unser ewig Ziel.”)¹ Ez az ideál azonban nála kihullajtja a weimari superintendenstől beleszótt keresztény és nemzeti elemeit, velejében pogánnyá és kozmopolitává formálódik, pusztán az egyén, mint ilyen, tökéletesedésére céloz. A humanitás-ideál GOETHE hatalmas egyéniségén keresztülszűrődve tisztán esztétikai-arisztokratikus önmívelődési eszménnyé individualizálódik, az egész emberiséget átfogó eredeti széles keretéből az egyén öntökéletesítésére korlátozódik. A keresztény szeretet univerzalizmusa, mely HERDER humanitás-eszményét még erősen színezi, GOETHE-ben egy időre pogány individualizmussá szorul össze. Magát görög szellemnek érzi s jólesik neki, amikor WOLF FR. A. neki ajánlja 1807-ben *Altertumswissenschaft*-ját, mint „a görög szellem ismerőjének és ábrázolójának.”

¹ A. BECKER i. m. 52. 1.

SCHILLER világfelfogása is hasonlóképp antikizálódik: ő is görög pogánynak érzi magát, aki „nem tud többé imádkozni.” Az ő hitvallása a görög kalokagathia: a szép lélek az igazán jó lélek is, szépség és erkölcs azonosak. Életeszménye ideállzált görög nyomon egészen esztétikai síkba tolódik át. SCHILLER hévvel kiáltja a klasszikus tanulmányok ellenségei felé: „Holtaknak mondjátok a görögök s a rómaiak nyelvét: pedig belőlük való az, ami a tieitekben él.” GOETHE és SCHILLER antik szellemű költeményei a klasszikus világfelfogásnak szászorta több hívót szereznek a társadalom széles rétegeiben, mint a renaissance humanistái. Mivel pedig költeményeik egyhamar bevonulnak az iskolákba, mint remekbe készült olvasmányok, termékeny koncentrációra adnak alkalmat a német és a klasszikus irodalmi oktatás között s ezzel az iskolának az antik világra vonatkozó művelődési elemeit megszilárdítják. Így támad az a sajátos helyzet, hogy a német ember a maga legnagyobb nemzeti klasszikus íróit az ókor ismerete híján alig tudja megérteni. A neohumanizmus így az antik világfelfogást a magasabb német nemzeti művelődésnek szinte nélkülözhetetlen elemévé avatja.

Bármily nagy is azonban a lelkesedés a neohumanisták körében az antik világ művelődési értékei iránt, történeti érzékük és nemzeti érzésük nem engedi, hogy itt-ott a kritika fegyverének *élet* is meg ne csillogtassák. Maga HERDER, a görög humanitás-eszmény megszerkesztő je s legerélyesebb terjesztője, többször hangoztatja, hogy az antik világ mégsem lehet a jelenkor számára mindenben föltétlenül követni-
való példa. Nagy történeti tudása arra a tömegpszichológiai tényre utal, hogy a görögök életében milyen túlzó ereje volt a retorikának: sokszor legfontosabb ügyeiket a beszédművészet döntötte el. Vallásukat és művészetüket sok babona hatja át. A neohumanizmussal meginduló HOMEROS-kultusz mértéktelensége is szemet szúr neki: a heroikus korszak énekesét mégsem lehet megtenni „az emberi szellem mértékévé”. Általában a görög korszak az emberiség ifjúkora volt; a fejlődés mostani fokán már nem lehet ezt a kort mindenestül visszavarázsolni. Még SCHILLER is, a wei-

mari-jénai görög-kultusz egyik rajongó apostola, bevallja, hogy „a történet tanulmányozása a régiek túlzó csodálatánból és a letűnt korszak utáni gyermekes sóvárgásból kigyógyította, saját javainkra figyelmessé tette és már nem kívánja vissza Nagy Sándor és Augustus dicsőített korszakait”. A görögség mértékével és harmóniájával imponál ugyan neki, de egy egészen más, heterogén korszakra mértékül és mintául rákényszeríteni inkább a művészet megőlését, mint megelevenítését jelentené.¹ Erre céloz epigrammája is:

Kaum hat das kalte Fieber der Gallomarde uns verlassen,
Bricht in der Gräkomanie gar noch ein hitziges aus.

A neohumanizmus korának német filozófusai általában szintén hívei a rajongó hellenizmusnak. Ez jól érthető, hisz a filozófia történeti gyökereiben mindenestül görög tudomány, éppúgy, mint a művészet tövestül a görög szellem alkotása. Amint WINCKELMANN a görög művészet történetét teremti meg, hasonlóképp SCHLEIERMACHER, RITTER, BRANDIS, TRENDELENBURG, ZELLER, BONITZ a görög filozófia nagyszerű múltját rekonstruálja. A nagy német idealizmus képviselői, kiket iskolázásuk alapos klasszikus műveltségben részesít, mind vonzódnak a neohumanizmus művelődési ideáljához. FICHTE különösen hangsúlyozza a klasszikus nyelvek formális képzőerejét; szerinte az antik nyelvek a fogalomalkotás szempontjából oly távol állanak a modern gondolkodástól, hogy a nyelv funkciójának fokozott tudatossá tételére a legalkalmasabbak. Sajnálja, hogy a gimnázium annyi időt pazarol a latinra, a görögnek kevésbé értékes leányára; azt szeretné, ha az oktatás a göröggel kezdődne, melynek szelleme is közelebbi rokonságban áll a némettel. A maga széles történetfilozófiai távlatában az antik világért legjobban HEGEL lelkesedik. Az antik irodalom és kultúra tanulmányozását „szellemi fürdőnek”, „profán keresztségnek” tartja, mely a lélekre az ízlés és tudomány szempontjából elveszithetetlen bélyeget nyom. „Ha az első paradicsom az *emberi természet* paradicsoma volt, akkor ez a második (t. i. a klasszikus világ) a magasabbrendű, az *emberi szellemnek* paradicsoma, mely a maga szép természetességében,

¹ A. BECKER i. m. 55. 1.

² FICHTE'S Sämmtl. Werke, hrsg. von I. H. Fichte. VIII. köt. 354. 1.

szabadságában, mélységében és vidámságában tűnik elénk ... A legnemesebb tápláló anyagot a legszebb alakban, aranyalmákat ezüst borítékban, a görögök és rómaiak művei tartalmazzák, hasonlíthatatlanul többet, mint valamennyi kor, valamennyi nemzet művei. Csak érzületük emelkedettségére, erkölcsi kétértelműségtől mentes plasztikai erényeikre és hazaszeretetükre, jellemeik és tetteik nagyszerűségére, viszontagságaik sokféleségére, szokásaikra s politikai szervezetükre kell a figyelmet felhívnom annak igazolására, hogy semmi más műveltségben nincs annyi jeles, csodálatra méltó, eredeti, sokoldalú, tanulságos elem egyesülve, mint ebben. Azt hiszem, nem sokat állítok, ha mondom, hogy *aki a régiek művelt nem ismeri, az anélkül él, hogy a szépséget ismerné.* De ez a szépség és gazdagság a nyelvhez van kötve. Csak a nyelven keresztül férhetünk hozzá.”¹ SCHOPENHAUER, WOLF FR. A. tanítványa, akinek mint nagy platonistának műveiből lépten-nyomon az antik világ rajongó szeretete és csodálata hangzik ki, egyenest azt mondja, hogy „aki latinul nem tanult, csak a néphez tartozik, ha mindjárt virtuóz is az elektromosgép kezelésében”.

A német filozófiát azonban egy másik szempont köldökzsinórja is szorosan hozzáköti a neohumanizmus és pedagógiája megszületéséhez: a *formális képzés* logikai gondolata. Még LOCKE, az empirista, nagyobb súlyt vet az ismeret tartalmára, anyagára. Azonban már KANT, akinek ismeretelmélete a XVIII. század végén mindinkább uralkodóvá válik, különös hangsúllyal emeli ki azt a döntő szerepet, melyet a gondolkodás, a megismerés formai mozzanatai, az értelem kategóriái játszanak. A materiális (szemléleti) és a formális mozzanatoknak ezt kettősségét KANT az etikai és az esztétikai megismerés területén is érvényesíti: egyformán alkalmazza mind az erkölcsi cselekvésre, mind a szépézésre. Az erkölcsiség legfőbb elve, a kategorikus imperativus, formai természetű elv, mely az ész autonóm természetében gyökereszik; csak az a cselekvés erkölcsös, mely ennek a formai elvnek megfelel. Viszont a szép is, az érzéki anyaggal szemben, éppen formája, a sokfélének egysége által szép. Érthető tehát, hogy KANT filozófiájának hatalmas térhódítása köze-

¹ HEGELS Werke. XVI. köt. 133., 150. 1.

pett ennek a rendszernek alapvető fogalma, a *formai* elem a pedagógia területén is csakhamar érvényesül. Amint addig az ismeret anyagának megszerzése volt az oktatásnak elsősorban elismert célja, most KANT hatása alatt a megismerés formai mozzanatának, az ész kategóriáinak begyakorlása lép előtérbe. S ennek az észgyakorlásnak, „formális képzésnek” legkiválóbb, egyben pótolhatatlan eszközei a nyelvek, még pedig a klasszikus nyelvek, mint a XVIII. század utolsó évtizedében egy német pedagógus mondja: „az értelem valamennyi törzsfogalmának, a gondolkodás valamennyi formájának mintegy a raktárai”; e nyelvek tanulása által „jut az ész tudatára a maga szükségképi törvényeinek”.¹ WOLF FR. A., a klasszika-filológia tudományának megszervezője, dolgozza ki először tüzetesebben a klasszikus nyelvek pótolhatatlan didaktikai értékének, a formális képzésnek elméletét, mely egészen a XIX. század végéig a gimnáziumok szellemének irányító elve, egyben legtöbbször hangoztatott igazoló levele marad. A KANT formális filozófiájának tövéről fakadó rendszernek pedagógiai következményei a formális képzés elméletével természetesen összhangban vannak. FICHTE, SCHELLING, SCHOPENHAUER védelmezik; HEGEL szerint pedig az antik nyelvek grammatikájában „magát az értelmet” tanuljuk.² Az antik nyelvek tanulásának ezt a formai, észképző jelentőségét, melynek tudatára KANT kritikizmusa ébresztette az elmélet embereit, alaposan sietnek kiaknázni gyakorlatilag is a klasszikus filológusok. Ez egyik főérvök mindmáig a humanisztikus gimnázium védelmében.

Azonban már a század harmadik évtizedében nagy ellenfelük támad. A hideg, kevésbé lelkesedő természetű HERBÁRT, a nagy német ideáлизmus képviselőinek romantikus rajongásával ellentétben, hűvösebben áll az antik világgal szemben. A klasszikus nyelvek tanulásának nem tulajdonít sajátos logikai iskolázó értéket sem: „Csak bújtassák újsütetű frázisokba a filológusok – mondja 1823-ban – a nyelvi tanulmány formális képző erejéről szóló régi ismeretes szólámáikat: mindez csak üres szó, amely senkit sem tud meggyőzni, aki egyéb tanulmányok jóval nagyobb képző erejét

¹ P. BARTH: Die Geschichte der Erziehung. 1911. 516. 1.

² U. o.

ismeri és aki nyitott szemmel néz a világba, ahol nem kis számmal nem jelentéktelen emberek élnek, akik szellemi mivoltukat semmiféle latin iskolának sem köszönik.” Kikel a gimnáziumok monopóliuma ellen, polgári, illetőleg reáliskolákat követel; helyteleníti, hogy a klasszikus tanulmányokat olyan ifjakra is rákényszerítik, akik ezek céltalanságát jól látják. A régi nyelvek oktalan dicsőítése szerinte a szédelgéssel (Charlatanerie) határos.¹ Elismeri azonban, hogy az antik világgal való foglalkozás a tanuló érdeklődését föl tudja kelteni s ébren tartani. A klasszikus oktatást nem a latin, hanem a görög nyelvvel, a 10-12 éves gyermek naiv és heroizmusra hajló lelkületének annyira megfelelően mesélő Homeros olvasásával, az Odysseiával szeretné kezdeni. Ilyen ifjúsági író nincsen a római irodalomban. Nagyobb művelő értéket tulajdonít Platon dialógusainak, mint a költői remekeknek, mert amazok az ifjúságot gondolkodásra serkentik.

Hogy a neohumanizmus túlzásaival s egyoldalú művelődéspolitikájával még a nagy antik műveltségű gondolkodók sem értettek egyet, arra jellemző SCHLEIERMACHIER-nek, a kiváló Platon-fordítónak, a HUMBOLDT-tól kinevezett tanügyi bizottság elnökének, a gimnáziumok monopóliuma ellen elfoglalt álláspontja. „A régi nyelveket – mondja – kizárólag és mindenki számára egyformán az általános emberi és társadalmi műveltség alapjává tenni: ez az életnek éppen nem megfelelő művelődési típus.”² Súlyos kétségei vannak az antik nyelvek formális képzőerejének kiváltságával szemben is.

Miképen jutott érvényre a neohumanista művelődési eszmény *a német közoktatásügyben?* E kérdésre azért kell válaszolnunk, mert a magyar neohumanisták előtt éppen a német, elsősorban a porosz gimnázium lebegett mintául.

Amikor a XVIII. század végén a neohumanizmus

¹ HERBARTS pädag. Schriften, hrsg. v. WILLMANN. II. köt. 72. sk. 11.; 143. sk. 11.

² SCHLEIERMACHER'S pädagogische Schriften, hrsg. v. PLATZ. 3. Aufl. 1902. 322-3. 11. V. ö. FRANZ KADE: Schleiermachers Anteil an der Entwicklung des preussischen Bildungswesen von 1808-1818. Leipzig. 1925.

gondolatiránya terjedni kezd, a német kultúrpolitika és pedagógia főképen a *filantropizmus* hatása alatt áll, mely a felvilágosodás utilitarisztikus művelődési eszményének irányában mozog: az iskola művelődési anyaga elsősorban hasznos, reális ismeretekből álljon, amilyenek a modern nyelvek, a matematika, a természettudományok, az állam tan. A *neohumanizmus* ezzel szemben idealisztikus álláspontra helyezkedik: *önzetlen művelődési eszményt* szerkeszt, mely az élet gyakorlati feladataira való tekintet nélkül az antik világ örökérvényű, ideálisnak hitt erkölcsi és esztétikai értékeit iparkodik a művelődés középpontjába állítani. Az első neohumanisták (GESNER, ERNESTI, HEYNE) és a filantropisták között még nem élesedik ki erősebben az ellentét. Sok kérdésben egészen egy úton haladnak. Így a nevelés célját mind a két irány az értelem és ízlés fejlesztésében tűzi ki; a nyelvek tanulmányozása egyik előtt sem öncél, hanem csak eszköz; a latint nem kell mindenkire rákényszeríteni, a gimnáziumok mellett szükség van polgári- vagy reáliskorlákra; de a gimnáziumban se uralkodjék kizárólag a latin, helyet kell engedni a reális tudományoknak is. Az antik világ művelődési értéke szempontjából azonban már az első neohumanistákat is mély szakadék választja el a filantropistáktól. Az utóbbiak mint felvilágosodott racionalisták a maguk korának irodalmára és tudományos vívmányaira, főképen filozófiájára büszkék, mert ezek messze túlszárnyalják a régiek kultúráját. A modern felvilágosodott emberiség nem mehet vissza kétezer évesnél régibb népeknek, mintegy a gyermekeknek, iskolájába tanulni.

Az ellentét a két irány kultúr-ideálja között a XVIII. század végén és a XIX. elején már heves harcban tör ki. A neohumanisták fiatalabb nemzedéke (AST, CREUZER, JAKOBS, különösen NIETHAMMER és THIERSCH) mint fanatikus hellenisták a legélesebben támadják a filantropisták „lapos és közönséges” hasznossági szellemét, melyet egyenest animaiizmusnak bélyegeznek.¹ Maga WOLF is a filantropisták művelődési felfogását a rút nyereségvágy (αισχροκέρδεια) álláspontjának minősíti. Ebben a heves vitában születnek

¹ NIETHAMMER: Streit des Philantropinismus und Humanismus in der Theorie des Erziehungsunterrichts unserer Zeit. 1808.

meg a humanisztikus pedagógiai iránynak mindazok a jelzavai, melyek a realizmus ellen a XIX. század folyamán vívott küzdelemben mindmáig újra és újra felhangzanak.

A XVIII. század végétől kezdve a német gimnáziumok újjászervezésében a neohumanizmus szelleme fokozatosan diadalt arat. ZEDLITZ miniszter Nagy Frigyes halála után két neohumanista pedagógusnak, GEDIKÉ-nek és MEYER OTTONnak, tanácsai alapján alakítja át a gimnáziumok tantervét; a gimnáziumi tanárok képzésével pedig Halléban a klasszikus filológus WOLFF-ot bízza meg (1783). A gimnáziumokban a latin mellett, melyet még mindig nemzetközi tudós nyelvnek tartanak, nagy gondot kezdenek fordítani a görögre; az újszövetség görög szövege, melyet addig az iskolában olvastak, kénytelen helyét átengedni a görög klasszikusoknak. Utasításaikban mind nagyobb hangsúly esik az antik nyelvek formális-logikai nevelőértékére s a klasszikus műveiség esztétikai hatására. A tanulók öntevékenységének fokozása céljából nagy gondot fordítanak a házi praeparatiókra.¹ A régi iskolának a gépies *memoriterrel* való visszaélését megszüntetik; nem a passzív befogadás a cél, hanem a tanuló önmunkássága, kedve és becsvágya, hogy önállóan hatoljon bele a klasszikusok szellemébe. A humanitás-eszmény, mint az emberi sajátos méltóság és öncélúság gondolata, a fegyelmezés régi durvaságát enyhíti s a botot az iskolából lassankint száműzi. Ez úgy sem alkalmas eszköz a remekírók szellemének megértésére, ami a neohumanizmus szerint az oktatás legfőbb feladata.

Az antik művelődési ideál értelmében HUMBOLDT VILMOS szervezi át a porosz gimnáziumot. HUMBOLDT is „görög szellem”, akinek világfelfogása éppúgy individuális-arisztokratikus, mint GOETHE. A filantropista CAMPE neveli, mégis amikor HEYNE-t hallgatja Göttingában, egészen az antik görögség tanulmányába mélyed, a neohumanista WOLFFal levelez, GOETHE és SCHILLER weimári-jénai rajongó hellenista körébe tartozik. A görög népben az ember eszméjének incarnatióját látja. „Egyetlen más nép sem olvasztott egybe – mondja – annyi egyszerűséget és természetességet oly sok kultúrával.” Különös csodálatának tárgya, mily

¹ A. BECKER i. m. 40. 1.

általánosan volt elterjedve ennek a nemzetnek- körében a szépség iránt való érzék. Ez annál fontosabb, mert az esztétikai fogékonyság tud valójában az ember egész lényének igazi csiszoltságot és nemességet kölcsönözni. A görögség kultusza valósággal vallás számba megy HUMBOLDT-nál. Kevesen eszményítették, sőt romantizálták a neohumanisták közül annyira a görögséget, mint éppen a poroszok római követe, aki ezt az állását is csak azért vállalja, hogy alkalma legyen az antik világ közvetlen szemléletére.¹

Amikor 1808-ban Rómából, ahol „az ókor még egyedül jelenkor a földön,” hazajön, a porosz közoktatásügy vezetője veszi át. A napóleoni háborúban megtört Poroszország nevelésügyét úgy akarja reorganizálni, hogy az állam jövő polgárai a kezdeményező erő nélkül szükölködő passzivitás és a gépies recepció helyett ezentúl fokozott Öntevékenységre és egyéni felelősségtudatra nevelődjenek. Művelődési ideálja: a sajátos mivoltában kifejlődött személyiség valamennyi lelki erőinek szabad és összhangzó tevékenysége. Ezt az eszményt nem találja meg a rómaiaknál, akiknél az állam hatalma elnyomta az egyéniséget; nem a kereszténységben, mely a természet elnyomását parancsolja; de nem a racionalista modern emberben sem, aki csak a külső haszon és technika szolgája. A szabad és szép egyéniség ideálját, mint legfőbb etikai és esztétikai értéket, csak a görög világban pillantja meg.

Ebből a művelődési eszményből kiindulva alapítja meg a tanítás szabadságának elvén nyugvó modern *egyetemet* Berlinben. Ennek szellemére erősen neohumanisztikus bélyegget nyom: a klasszikus kultúra vizsgálata az egyetemen a vezértudomány. A történeti kutatás itt NIE Burner al első-sorban az antik világ kutatására irányul; SAVIGNY jogtörténeti iskolája a római jog vizsgálatából indul ki. Itt születik meg Boppsal, ki HUMBOLDTIOI a szanszkritra tanítja, az összehasonlító indogermán nyelvészet, majd összehasonlító irodalom; a germanisztika is az ókori filológia módszerei nyomán indul útjára: WOLF szemében a homéroszi eposzok különféle régebbi énekek egybeolvasztásai, LACHMANN sze-

¹ ED. SPRANGER: W. v. Humboldt und die Humanitätsidee. Berlin. 1909. 456-492. 11. FR. PAULSEN i. m. II. 203. 1.

rint a *Nibelungenlied* is hasonló eredetű. A neohumanizmus a filozófiát is részben filológiai-históriai irányba tereli: HUMBOLDT barátja, SCHLEIERMACHER Platónt fordítja, TRENDELENBURG Aristoteles tanulmányozásába mélyed s felújítja ennek organikus világfelfogását.

A neohumanisztikus szellemet HUMBOLDT még nagyobb mértékben juttatja a *gimnáziumok* reformjában diadalra. Tanácsadója: SÜVERN olyan tantervet dolgoz ki (1812), mely szerint a művelődésanyag középpontjában a görög és a latin áll a matematikával, melyet mint velejében görög tudományt erősen humanisztikus tárgynak minősít. Grammatika és matematika az ész logikait ormai iskolázása szempontjából jól kiegészítik egymást. Ebben a tantervben, mely a porosz gimnáziumoknak normálul szolgált, tíz évfolyamban a latin heti órák száma 76; a harmadik évfolyamban kezdődő görögöt 50 órában tanítják; a matematikának 60, a németnek 44 heti óra jut; a történelem és földrajz valamennyi osztályban heti 3-3 (összesen 30), a természettudományok pedig csak heti 2-2 (összesen 20) órával vannak képviselve. A gimnázium művelődési anyaga tehát egészen homogén: nem fül bele az enciklopédizmus tarka sokféleségébe, hanem „szerves egysége” van, hogy a lélek egyenletes, egységes és összhangzó fejlődését biztosítsa. A természettudományok alig szerepelnek, a modern élő nyelvek tanítását az antikizáló művelődési iránynak az utilitarizmussal szemben elfoglalt ellenséges álláspontja eleve kizárja.

A modern élet és tudományos fejlődés követelményeinek teljes mellőzése, a művelődési anyagnak egyoldalúan az antik világra való koncentrációja nem lehetett tartós iskolapolitika alapelve. A reáliák és a modern nyelvek két évtized múlva már szétfeszítik SÜVERN tantervének kereteit. Utódja, SCHULZE, aki különben a század elején WOLF hallei szemináriumából kerül ki, 1837-ben olyan tantervet alkot, amely teret enged ugyan egy modern nyelvnek (a franciának) s a természettudományok körét is bővíti, de ezzel az utraquizniussal olyan súlyokat rak a tanulók vállaira, hogy ezután évtizedekig a porosz tanügyi világ a túlterhelés jelszavától visszhangzik. A kilenc évfolyamú gimnáziumban a latinnak heti 86, a görögnek 42, a németnek 22, a franciának 12, a hittannak 18, a matematikának 33, a fizikának 6, a természet-

rajznak 10, a történelemnek és földrajznak 24, a filozófiának 4, a rajznak 6, az éneknek 10, a szépírásnak 7 órát juttat. A latin tehát a művelődési anyag körének centrumába kerül, a görög azonban a perifériák felé tolódik. Ez már a neohumanisztikus lelkesedés ernyedésére utal. Az 18124 tanterv szerves egységével szemben az új normát a művelődési univerzalizmusra való hajlandóság jellemzi, aminek következménye a neohumanisták szerint a szétszórodottság, tarkaság és felületesség.

Ugyancsak SCHULZE a neohumanizmus másik pedagógiai alapelvét is figyelmen kívül hagyja: a szabadságra és az öntevékenységre való nevelést. Merev porosz katonai rendszert honosít meg az iskolában, ennek belső életét a legi aprólékosabb részletekig agyonregulázza a sok rendelettel, túlbuzgó felügyelettel és ellenőrzéssel, meg a súlyos vizsgálati szabályzatokkal. Így az egyéniség, a neohumanisták életfilozófiájának és kultúrpolitikájának alapkategóriája, kifakul az iskolából, a gimnázium tanulóinak szellemi és erkölcsi élete egyformán laposra esztergályozódik, a sok kötelességszerű túlterhelő munka és vizsgálat kiöl a tanulókból minden önkéntes munkakedvet és tevékenységet. Nem a sajátos személyiség spontán kibontakozása, az önzetlen magaképzés a cél, hanem a szigorúan megszabott vizsgálat. Különös jelentőségre tesz szert 1834-től kezdve a gimnáziumi érettségi vizsgálat, melyet SCHULZE az egyetemekre való felvétel föltételéül szab meg. A gimnázium így monopoleumra tesz szert a magasabb német kultúrában: csakis az léphet az egyetemre, aki gimnáziumot, tehát beható latin-görög tanulmányt végzett.

A gimnáziumoknak a neohumanizmus szellemében való átszervezése a harmincas évek végéig valamennyi német államban végbemegy. Szász- és Bajorországban még szigorúbban, mint Poroszországban. A szász gimnáziumok művelődési anyaga egészen kimerül az antik nyelvekben, irodalomban és történelemben. A nyelvtudás formális-stilisztikai szempontja előtérbe jut: a görög és latin remekírókat a tanulóknak latinul kell interpretálniok. A modern nyelveknek, matematikának és természettudományoknak majdnem semmi terük sincsen.

A neohumanizmus, mely a maga pogány szellemével a

protestáns Észak-Németországban születik meg, csakhamar uralkodó hatalomra tesz szert a *bajor* közoktatásügy terén is. NIETHAMMER, JACOBS, SCHELLING, HEGEL, valamennyien a jénai görögrajongó körből, szórják el a neohumanizmus magját Bajorországban. A legnagyobb jelentőségre tesz szert közülök a szintén protestáns THIERSCH FR., aki kultúra politikai terveinek egészen megnyeri I. LAJOS királyt. A philhellén uralkodó egy fanatikus klasszikus filológusnak, JACOBS-nak tanítványa, THORWALDSEN maecenása és barátja. Görögországot is beutazza, ahol 1832-ben egy családjabeli herceg lesz a király; állandóan Homerost, Herodotost és Thukydidest olvassa, sok görögstílusú palotát emel, München városának külső képét egészen hellenizálja. Mindenható tanügyi tanácsadója a hegeliánus THIERSCH, a SCHULZE-féle enciklopédizmusra hajló porosz gimnáziumi reform nagy ellensége.¹ THIERSCH a bajor gimnázium művelődési anyagát egészen a latin és görög körül koncentrálja. A német nyelvi, történelmi és filozófiai oktatást is a klasszikus olvasmányokhoz kapcsolja. Hogy az antik világra való koncentráció teljes legyen, mindezeket a tárgyakat egy tanár kezében összpontosítja. Csak a hittannak és a matematikának van még külön szaktanára. A francia nyelv és a természettudományok nem kötelező tárgyak. A gimnázium tíz évfolyamú: az alsó tagozat hat évfolyamból áll, feladata a szilárd nyelvismeret megszerzése; a felső tagozat négy évfolyama (poétikai, történelmi, retorikai és filozófiai osztály) az antik írók elmélyülő olvasásának van szentelve. Az egyetemre ez a legalaposabb szellemi előkészítés. A klasszikusok egész műveit olvassák; a tarka chrestomathiák, melyek a porosz iskolákban járnak, *itt száműzve* vannak. THIERSCH úgy tűzi ki a gimnázium célját, mintha valamennyi tanulóját klasszikus filológussá akarná formálni: a gimnáziumi oktatás célja a régi klasszikusok formáját és szellemét egyformán „átfogó pontos megértés megalapozása.” A renaissance régi humanistáinak imitatio-elmélete is föléled nála: a latin és görög stílusgyakorlatok különös hangsúlyt nyernek. Ez

¹ FR. THIERSCH: Über gelehrte Schulen mit besonderer Rücksicht auf Bayern. 3. kötet. 1826-1831. L. a róla szóló nagy monográfiát: H. LOEWE: *Friedrich Thiersch. Ein Humanistenleben im Rahmen der Geistesgeschichte seiner Zeit.* 1925. München. 524 lap.

a THIERS-féle tanterv, bármilyen egyoldalú is, kétségkívül belsőleg egységes, minden ízében összefüggő és koncentrált. A realizmus hívei szemében túlsók benne a humanizmus s úgyszólván semmi a reális ismeret. A katolikus világfelfogás meg az iskolának teljes elpogányosítása ellen jajdul fel. A sok támadás ellenére, melyet SCHULZE kritikája tetézt, a tanterv revíziójára kiküldött bizottság lényeges módosítást nem ejt rajta.¹ A neohumanizmus bajor földön őrzi meg legszívósabban uralmát: a művelődésbeli utraqizmus itt törhetett magának legkésőbb utat.

¹ FR. PAULSEN i. m. II. 429. 1.

Máttyás és Beatrix tudósok és művészek között.
(Ferenczy I. Máttyás-émlékművének részlete)

II.

A KLASSZIKUS SZELLEMEK A MAGYAR KULTÚRÁBAN.

A neohumanizmus a Göttingában és Jénában tanuló magyar diákok útján szivárog hozzánk. A magyar és a római lélek rokonsága. A latinok közéleti és hivatalos uralma nem engedi a görögöt érvényesülni. A magyar retorikai művelődés eszménye Cicero. A magyar lélek és Horatius. Tacitus kedvelése az elnyomatás korában. A neohumanizmus esztétikai-irodalmi és nem tudományos mozgalom hazánkban. Kazinczy és Kölcsey görögrajongása. A magyar Homeros-kultusz. A görög lírikusok és tragikusok Magyarországon. Platon társadalmi eszménye ellentétben áll a neohumanista mozgalom individualizmusával; Platon nálunk is egészen háttérbe szorul. Aristoteles neohumanistáink szemében csak esztétikus. A neohumanizmus nálunk gyökértelen marad: az egykorúak panasza. A magyar antikizáló képzőművészet. A német neohumanista áramlat eredetileg kozmopolita színezetű, a magyar velejében nacionalista szellemű. A klasszikusok a magyar nemzeti művelődési eszmény szolgálatában. Legnagyobb neohumanistánk, Kölcsey is nemzeti romantikussá válik: az örökös antikizálás elhomályosítja a sajátos nemzeti jellemet; a magyar történeti hagyományokhoz kell visszatérni. Az antik művelődési

eszmény helyébe fokozatosan a nemzeti-történeti művelődés ideálja lép. A német neohumanizmus keresztényellenes vonása nálunk nem érvényesül. Görög fatalizmus és kereszténység.

A magyar neohumanizmusnak gyökerei mind irodalmi-esztétikai téren, mind a középiskolai reformtörekvések szempontjából mindenestül német talajba nyúlnak. Az irodalom terén az újklasszikus világfelfogásnak hozzánk való legnagyobb közvetítői GOETHE és SCHILLER munkái; az antik művészeti szellem a bécsi és müncheni építészeti és képzőművészeti iskolák, továbbá CANOVA és THORWALDSEN nyomán szivárog hazánka; a művelődési eszmény ilyen irányú átalakulása elsősorban HERDER-re vezethető vissza; a neohumanizmus iskolaátalakító törekvéseinek csatornáit pedig a *göttingai és a jénai egyetem*, melyeket a XVIII. század végén és a XIX. század elején a magyar protestáns, főképp evangélikus ifjak sűrűn látogatnak. Mivel ez a két egyetem volt a német neohumanisztikus mozgalom kiinduló; pontja s tudományos forrása, először ezeknek felénk való szellemi kisugárzását vesszük szemügyre.

A legnagyobb hatást protestáns teológusainkra, akik egyben tanárjelöltek is voltak, *Göttingában* a nagy HEYNE, a *summus Heynius*, gyakorolja. Kezei közül kerül ki a magyar protestáns egyházi, tudományos és tanügyi életnek számos kiváló vezéralakja: Kis JÁNOS, a nagyműveltségű ev. tanár, majd szuperintendens, klasszikus és modern műfordító; GENERSTICH KRESZTEL Y késmárki professzor; SCHEDIUS LAJOS, a pesti egyetemen az esztétika és a filológia tanára, az evangélikusok iskolaszervezője (I. 353.1.); SCHWÄRTNER MÁRTON, késmárki, majd soproni ev. tanár, később a pesti egyetem diplomatika-professzora, az egyetemi könyvtár őre, az első nagyobb szabású magyar statisztikai mű szerzője; a sokfelé tanárkodó polihisztor, RUMY GYÖRGY; BARCZAFALVI SZABÓ DÁVID, a nyelvújító pataki professzor; LIEDEMANN lőcsei tanár; a tudós BUDAI ÉZSAIÁS, aki a debreceni ref. kollégium tanulmányi átszervezése körül is nagy érdemeket szerez: az álmosdi Ratióra részben rányomta HEYNE neohumanisztikus szellemének bélyegét.

A felvilágosodás századában először a *göttingai egyetem* helyezkedik az *ész autonómiájának* álláspontjára, amelyből a tanítás- és tanulás szabadságának elve követke-

zik. Németország ezen első modern főiskoláján ver először az újhumanizmus is gyökeret. Magyar tanulói nem győznek hálálkodni azért a szellemi gazdagodásért, melyben a göttingai egyetem őket részesíti. Kis JÁNOS lelkesedéssel emeli ki az egyetem háromszázezer kötetből álló könyvtárát, melyet a tanulók a legliberálisabb kezelési rendszer mellett használhatnak. A diáknak csak a kért könyv címét kell egy papírosdarabkára fölírni, valamely tanárral mint kezessel ellenjegyeztetni s a könyvet azonnal megkapja. „E részben kivétel csak az igen drágákra s ritkaságokra nézve volt, melyeket egyedül a főkönyvtárnoknak HEYNE-nak engedelmével lehetett kivinni. Kezeskedő professzorra, kivált mi magyarok, kik általában jó hírrel dicsekedhettünk, nagyon könnyen teheténk szert. Én találtam olyat, ki annyi albát adott előre, valamennyit kívántam.”¹ Az egyetem egyes karai évenként az angol király adományából huszonhat aranyas pályázatot hirdetnek. Magyar ifjak sokszor nyerik el ezeket a pályadíjakat; pl. 1790 táján hárman is: SCHEDIUS LAJOS, ASBÓTH JÁNOS, BINDER JÁNOS. Szokásban volt, hogy a professzorokat a diákok vasárnap délelőtt otthonukban meglátogatták s velük szabadabban eszmét cseréltek. Kis JÁNOS többek közt különösen kiemeli HEYNE-nak „példás emberiséggel és szeretettel bánását.” HEYNE a magyar ifjakat irodalmi munkásságába is bevonja. Pindaros-kiadásának előszavában két magyarországi tanítványának, mint munkatársainak, filológiai érdemeit különösen hangsúlyozza.” Szemináriumából számos magyar ifjú kerül ki, telve lelkesedéssel az antik, elsősorban a görög irodalom iránt. RUMY GYÖRGY dicsekedve említi, hogy nyolc társával mint a HEYNE-féle szeminárium rendes tagja az angol királytól 50 tallér évi fizetést húzott. Amikor BAJZA a Kritikai Lapokban RUMY-nak latin stílusát konyhadiákságnak bélyegzi, ez büszkén

¹ Kis JÁNOS Emlékezései életéből. I. köt. 1845. 102. 1.

² „Mea opera – mondja HEYNE Pindari Carmina, Göttingae. 1773. c. művének előszavában in eo versata est, textum poetae exhiberem ernendatissimum: qua quidem in re stúdium suum commendarunt juvenes duo eximii, graecisque litteris praeclare imbuti, Seminarii philologici sodalio in familiaritatem recepti, alter Frid. Paucr ad lares Presburgenses nunc reversus, alter, cujus industriae et acumini imprimis debetur, si, quod spero, nullo graviore mendo foedatus est poeta.”

hangoztatja: „a híres filológus HEYNE, mint a göttingai szeminárium igazgatója, filológiai képzettségéről és stílusomról kedvező bizonyáglevelét adott.”¹ A nagy német klasszikus filológus nálunk szilárd tekintélynek örvend, szövegkiadásai igen elterjedtek. KAZINCZY boldogan írja, hogy a pataki könyvtárban látta HEYNE Vergilius-kiadásának olyan példányát, „melynek nyomtatott lapjaira HEYNE maga tévé azon igazításokat és bővítéseket, amikkel az újabb kiadást akará tétetni. Ismerem a HEYNE kezét.” (1825 július 15. DESSEWFFY-hez írt levél).

A másik modern szellemű német egyetem, melyen magyár diákok sűrűn megfordulnak, a *jénai*. Itt tanít a filozófus REINHOLD, FICHTE, a kiváló filológus SCHÜTZ B. G. Szomszéd-ságában van Weimar, az akkori német szellemi műveltség középpontja a neohumanizmus akkori apostolaival, GOETHÉ-vel és HERDER-rel.² Göttingával szemben itt a diákélet sokkal hangosabb és vidámabb, „habár – mint Kis JÁNOS megjegyzi³ – a tanulók már nem keresték dicsőségöket hosszú kard viselésében, akadémiái képzelt szabadságért verekedésben, éjjel-nappal dözölésben, piacon tele torokkal éneklésben, egyetemi örökkel harcolásban, filiszteusok gyűlölésében, szolgálányok pofozásában s hitelezők csalásában.” A diákok ki-kirándulnak a szomszédos helyiségekbe, bor- és szerelmi dalokat énekelnek, hazamenet SCHILLER zsványainak dalát harsogják: Ein freies Leben führen wir stb. A tanárokat és a diákokat itt is bensőséges viszony fűzi egybe. Kis JÁNOS REINHOLD-hoz, a nagy kantianushoz, vacsora után gyakran eljár s „oly dolgokat is tanul-

¹ A M. N. Múzeum kéziratárában; idézi KÖRÖSY LÁSZLÓ: Rummy élete. 1880. 147. 1.

² „A szomszéd weimarbéli nagy tekintetű írók minden lépten nyomon géniusok gyanánt kísérenek s lelkesítenek; noha őket csak távolról láttam s személyes látogatásoktól a csaknem imádásig menő tisztelet, mellyel munskaik után írántok viseltetem, annyival is inkább visszatartóztata, mivel a tanulók közül különben is igen sokan ostromolták látogatásaikkal házaikat.” (Kis J. Emlékezései. I. 115.). Némely magyar ifjú bejutott GOETHÉ-hez. BREDETZKY pl. 1797iben ezt írja barátjának, GLATZ-nak: „Már csaknem egész Weimar ismer engem.. . Tegnapelőtt találkoztam a mi GOETHÉNKkel! Oh, milyen ember ő! Megkaptam tőle a Hermann und Dorotheát emlékül!” (HORVÁTH ÖDÖN: Bredeczky Sámuel élete. 1924. 134. 1.).

³ Kis J. i. m. I. 111.

hat tőle, melyekről REINHOLD a leckékben nem szólhatott”. FICHTE előadásait a Sopronból ideszakadt BREDETZKY örökké feledhetetlenek mondja. „Mint ember – így jellemzi FICHTE-t – tiszteletreméltó tanár volt, mint filozófus mély gondolkodó, mint egy új iskola alapítója nevezetes tunemeny. Szabatos, nyugodt előadása, az a módszere, hogy a tanulók jelenlétében szőtte ki gondolatait s ezek közül a legkiválóbbakkal az előadott anyagot megbeszélte a conversatorium-órán: mindig az egyetemi tanár mintaképévé avatja. Ő volt majdnem a legkedveltebb tanár, legalább is az ő előadásai voltak a leglátogatottabbak. Akárhogy gondolkodunk is a dolgról, FICHTE-nek Jénából való távozása mindenestre mégis csak az az időpont, amikor az egyetem hanyatlása megindul. Feledhetetlenek maradnak a szép jénai napok. Ezek az én szellemi tobzódásom napjai (die Tage meiner geistigen Bachanale), amikor az egyik szellemi élvezet után a másikat szürcsöltem.”¹

A jénai egyetem diákjai természetesen SCHILLER-re néznek föl legnagyobb tisztelettel: „íránta tudományos tekintetben olyan hódolatérzés uralkodott közöttök, milyen jó polgárok között jeles fejedelmök iránt uralkodni szokott; csudálták érdemeit, de személyéhez bizonyos félelemmel s tartózkodással közeledtek”. (Kis J.)

A Jénában tanuló magyar diákokat már GOETHÉ-nek, SCHILLER-nek, HERDER-nek közvetlen közelsége a neohumanizmus varázskörébe vonzza. Ezt a lelki készséget még csak fokozza az egyetem tudós filológus tanára, a híres jénai Allgemeine Litteraturzeitung megalapítója, SCHÜTZ B. G. Eleinte a hallei teológiai-pedagógiai szeminárium professzora s erősen a filantropizmus hatása alatt áll: a nyelvi és a tárgyi oktatás egybekapcsolásán fáradozik. Latin nyelvkönyvének *de avibus* szóló olvasmánya pl. a természetrajzi tanítás feladatát is vállalja: a madarokról szóló olvasmány éppúgy szemlélteti a latin grammatikai formákat, mint ahogy az *upupamak* (banka) és a *caprimulgusnak* (kecskefejő madárnak) tulajdonságait. SCHÜTZ élesen megrójjá a tanítás latin nyelvét: holt nyelvet nem szabad úgy tanítani, mint a

¹ SAMUEL BREDETZKY: Reisebemerkungen über Ungern und Galizien. Wien, 1809. I. 51. 1.

franciát társalgás útján, hanem csakis olvasmány alapján. A kis gyermekkel való latin fecsegés megrontja a nyelvet és a gondolkodást. Ehelyett olyan latin olvasmányokat kell szerkeszteni, amelyek tartalma a gyermekkor érdeklődési köréhez van mérve (mesék, erkölcsi történetek, növény- és állatvilág leírása).¹ A klasszikusok csak később követhetnek. Ezeket a didaktikai elveket neohumanista létéré átviszi 1779-ben a jénai egyetemre is és számos magyar ifjúba is beleplántálja (BREDEZKY SÁMUEL, GLATZ JAKAB). Ezek nagy lelkesedéssel emlékeznek meg róla. KÍS JÁNOS elsőrangú filológusnak mondja, ki „mélyen ható eszén s széles tudományán kívül termékeny elméssége, bájos nyájassága, kifogyhatatlan vidámsága s mindenben kitűnő jó-sága által mind szeretetet, mind tiszteletet nagy mértékben szerze magának; mindenkor tömve volt egész auditoriuma”. Tanítványait, Kis-t is, többször ebédre hívta, „s olyankor a vele töltött egy pár órát elmés tréfái által is elfelejthetetlen ünneppé tévé”. Horatiusról s a pedagógiából tartott előadásairól BREDEZKY azt mondja, hogy valóságos „szellemi nyalánkságok” voltak. „Milyen könnyűséggel fejtegette ez az ember KANT filozófiai nézeteit! milyen varázssal vont be bennünket HORATIUS világába!”² Mellette NIETHAMMER, a fanatikus hellenista leheli bele a jénai diákokba a klasszikus szellemet, mígnem 1803-ban a würzburgi egyetemre átmenve, Bajorországban működik, mint a neohumanizmus túlzó apostola.

A mi protestáns teológusaink főképp filozófiai, egyháztörténelmi és görög-latin irodalmi tanulmányokba mélyedtek. Az utóbbiakba azért, mert „a józan régi filológia a legjobb segédeszköz nemcsak a régi görög és római íróknak, hanem a szentírásnak is megértésére; valamint *a régi görög és római klasszikusok értelemmel olvasása legbizonyosabb út mind az alapos gondolkozás s helyes előadás megszerzésére, mind Jézus vallásával együtt a képzelődés nevetséges ábrándozásainak s az érzélgés kicsapongásainak eltávoztalaksára is*”. Kis JÁNOS e szavaiban benne van a neohumanizmus programjának lényege: a formális-logikai elmecsiszolás, az esztétikai kifejezésmód s a kritikai szellem. Kis élte fogytaig

¹ L. FR. PAULSEN: i. m. II. 81. 1.

² BREDEZKY i. m. I. 51. 1.

hú marad tanárainak, HEYNE-nak és SCHÜTZ-nek génuszához: félszázadon át buzgólkodik nálunk az antik szellem terjesztésén. Görög és római mitológiát (1805) és régiségtant (1806) ír nyelvünkön, lefordítja Horatius leveleit Wieland magyarozó jegyzeteivel (1811), Aulus Persius Flaccus és Juvenalis szatiráit (1829), Xenophon Memorabiliáját (1831), Aristoteles retorikáját, Ovidius számos munkáját. GOETHE Iphigeniájának is első magyar tolmácsa. HERDER munkáinak számos neohumanista részletét fordítja (Soproni Estvék). Nyelvünkre ülteti Pythagoras aranymondásait (1846). Ez a fordítás a Kisfaludy Társaság Hellen-Könyvtárában lát napvilágot, ami azért jellemző, mert a klasszikus iránynak Magyarországon való szívósságára utal: a romantikus KISFALUDY-ról nevezett társaság szelleme a negyvenes években annyira a philhellenizmus felé fordul, hogy első becsvágya a görög remekírók magyar kiadása.

A jénai egyetemen sok magyar ifjú válik a neohumanizmus művelődési eszményének apostolává. Csak az 1796. évben a beírt 236 tanuló közül huszonkettő magyarországi és erdélyi.¹ Legkiválóbb köztük GLATZ JAKAB, a magyar Schmied Kristóf, egyben a magyar iskolai rendszer éles bírálója (I. 335. 1.), aki éppúgy, mint tanára, SCHÜTZ, a neohumanizmust a filantropizmus elveivel iparkodik összhangba hozni. Ugyanez a kettős jelleg nyilvánul a még egy évtizeddel azelőtt Jénában tanuló GENERSIK JÁNOS-nál is, aki SCHÜTZ hatása alatt HOMEROSZ-szal kezd tüzetesen foglalkozni, de emellett a filantropista CAMPE és TRAPP munkáiba is belemélyed (I. 344. 1.).

A magyar neohumanisztikus szellem ébredésében nem kis szerepe van a *haliéi* egyetemnek is, ahol a nagy filológus, WOLF FR. Á. tanít. Tanári varázsa úgylátszik kisebb, mint SCHÜTZ-é. Erre utal GLATZ JAKAB egyik levele (1797), melyben azt írja BREDETZKY-nek, hogy nagy élvezettel hallgatta Hellében WOLF-nak a római régiségekről szóló előadását, de azért „a mi nagyszerű SCHÜTZ-ünk” előadása különb az övénel.²

¹ Magyarországi tanulók külföldön. I köt. Szerk. ÁBEL JENŐ. Összeállította MOKOS GYULA. Bpest, 1890. 84. 1. HAAN LAJOS: Jena Hungarica. Gyulae. 1858.

² HORVÁTH ÖDÖN: Bredeczky Sámuel élete. 1924. 128. 1.

A neohumanizmus szelleme a német egyetemekről haza; térő protestáns tanárok útján a XVIII. század végén többnyire a filantropizmus elveivel keverve szivárog át hozzánk. A katolikus tanárok lelkében, akik a német egyetemeket nem látogatják, csak a régi deákos kultúra honol: a pesti egyetemet, bár ezen HEYNE tanítványa, SCHEDIUS, tanítja félszázadon keresztül a filológiát, másrészt az akadémiai filozófiai tanfolyamait, ahonnan a katolikus gimnáziumok tanárai jobbra kikerülnek, a neohumanizmus fű; valma komolyabban nem érinti. Nekünk nem volt a szabaddabb szellemre, az egyéni iniciatívára berendezett, a *libertas philosophandi* elvére épített olyan modern egyetemünk, mint a németeknek göttingai és jénai, később berlini egyeteme, erős tudós gárdával, minden hagyományos pedantéria és megkötöttség nélkül. Aki fejét a modern egyetemi eszme átültetésén törte, mint TICHY ISTVÁN 1792-ben névtelenül megjelent kitűnő munkájában (I. 223.1.), az egyenest állásával játszott. Eleve megkötött tanterv, a hatóságtól megszabott tankönyv, a tanár előadásainak folytonos ellenőrzése, minden egyéni kezdeményezés hiánya, a bécsi egyetem szigorú mintául vétele azok a vonások, melyek a pesti egyetem valamennyi karát, a bölcsészeti is, 1848-ig jellemzik. Az új humanizmus kiáradva a német egyetemekből, nemcsak az összes szellemi tudományokat (filológiát, történelmet, jogot stb.) termékenyíti meg, hanem gyorsan behatol az élő irodalomba is, ennek szellemét átformálja, sőt a német nép egész szellemi életének új szint kölcsönöz. Ilyen, a tudományos és irodalmi élet mélyét felkavaró szellemi áramlat a mi egyetemünkben már csak hivatalosan megkötött kiskorúsága miatt sem indulhatott ki. Ami komolyabb neohumanizmus található nálunk, az a német nyomon járó írók és költők műve.

A neohumanizmus csekély gyökérverésének másik oka a magyar léleknek a római szellemmel való mélyebb rokonsága. A neohumanizmus német apostolai a germán lelket a göröggel érzik és hirdetik rokonnak. Erős hitük szerint a német szellemet csakis a görög ember ideálja tudja újra megtermékenyíteni és átformálni. A görögség renaissance-a

ebben a korban a német szellemi élet egyik legfontosabb mozgató ereje. Tudomány és költészet szorosan összeforr a görög rajongásban. Hihetetlenül felfokozódik a letűnt görög világ után való sóvárgás. Nemcsak HERDER, GOETHE, SCHILLER lelkesedik módnélkül a görögségért, hanem a költők és tudósok egész légiója. A jénai-weimari szellemmel töltelkező HÖLDERLIN, Hegel ifjúkori barátja, egész ciklus himnuszt ír, melyben az új nemzedék elé a görög ember eszményét állítja oda, kinek legfőbb erénye a harmónia. Hellenizáló regénye, a *Hyperion*, a modern Görögországban játszódik; hőse, kinek alakjában a költő az új német nemzedék álmának megtestesülését rajzolja meg, a szépség és szabadság uralmát akarja valóra váltani ezen a földön. A holderlini ideális ember életformája a szellemi szépség. A költő az egész földet szent ligetekkel, a görög tökéletes élet virágjaival akarja fölékesíteni. De Hyperion végre is tompa lemondással vallja: „Ich habe Dir ein Griechenland versprochen und Du bekommst ein Klaglied nun dafür. Sei selbst Dein Trost!” A költő túlzó entuziazmusában az idealizált Hellas történeti fényében elhomályosult német hazáját mélyen megveti. A németeket barbároknak bélyegzi, akik képtelenek minden isteni, főségesebb érzelmre: „Nem tudok népet képzelni, mely züllöttebb volna, mint a német. Kézműveseket látsz, de nem embereket, gondolkodókat, de nem embereket, papokat, de nem embereket, urakat és szolgálókat, fiatalokat és öregeket, de nem embereket, – nem olyan-e ez, mint a csatátér, ahol kezek és karok s mindenféle tagok szét-szórva fekszenek egymás mellett?” A görögség kultusza az új német humanizmus poétáját saját népe utálatára indítja: német születésének szerencsétlensége dacára minden áron görög akar lenni.

Az igazi emberi nemesség nagy példája csakis a görög. „Formáld magad göröggé! Bilde Dich griechisch! mindenki a maga nemében görög legyen, de aztán igazán az legyen!” – hangzik a szintén Jénából kikerült Asx-nak a szava egészén GOETHE szellemében. „Mert minden görög műveltségű ember a legfelsőbbrendű, legtisztább tökéletesség bélyegét viseli magán s úgy áll előttünk, mint akit maga az örök változatlan természet nevelt, a legcsodálatraméltóbb tisztaságban, a legönállóbb szépségben. Semmi sincs a görög művelt-

ségben esetleges és egyéni, semmi különös és mesterséges, hanem minden itt szükségkép van formálva a szépség nagy, egyetemes szellemében, egyben megadja nekünk a szép, igaz s jó kánonát a legegyszerűbb és legtisztább formákban... Ezért mindenkinek, aki a műveltséget szívén viseli, elsősorban s leginkább az antik világ tanulmányozására van szüksége; olyan modern szellemek, akik az antik kultúrától nincsenek áthatva, sohasem tehetnek szert klasszikus bevégzettségre, bármily geniálisak is költői vagy filozófiai műveik.”¹ A többi túlzó neohumanista és iskolaszervező (CREUZER, JACOBS, NIETHAMMER stb.) is hasonló fanatikus módon beszél s a görög kultúrát „a természet és művészet szent műveként” dicsőíti.

A görögségnek német neohumanista divatja a római írókat természetesen háttérbe szorítja. VERGILIUS és CICERO jelentősége fokozatosan csökken, trónjukat elsősorban HOMEROS S a görög tragikusok és szónokok foglalják el. A latin, mint tudós nyelv megszűnik, maguk a neohumanista tudósok jobbra németül írnak, némelyek egyenest azt követelik, hogy az iskolában a görög nyelv tanítása megelőzze a latinét. Ha antik világról szólnak, ezen csak a görögöt értik. Az itáliai XIV-XV. századi latin rinascimentóval szemben ez az új német-renaissance elsősorban a görög világ újjászületése.

A magyar neohumanistákra: KAZINCZY-ra, KÖLCSEY-re, KIS-re, GUZMICS-ra, UNGVÁRNÉMETHI TÓTH LÁSZLÓ-ra stb. a németektől átsugárzik a görögség lelkes kultusza. Olyan széles társadalmi kört azonban nálunk nem tud mélyebben áthatni, mint a németeknél; a magyar neohumanisták maguk is továbbra híven ragaszkodnak a római klasszikusokhoz. Ennek oka *a latin nyelvnek a magyarországi irodalomban és közéletben sokkal jelentősebb hagyomány szerű szerepe, másrészt a római és a magyar jellem között megállapítható erős szellemi rokonság.* Mindkét nép állandóan kardforgató, erősen politikai és jogász nemzet. Mindkettő lelkében folyton élénk érdeklődés feszül a közügyek iránt. Mind a két nép szelleme erősen reális, gyakorlati természetű. Elméleti érdek-

¹ A bajor landshuti egyetem filológiai szemináriumának megnyitásakor (1805) mondott beszédéből. PAULSEN i. m. II. 230. 1.

lődésük iránya is ebből folyólag inkább etikai, semmint esztétikai és metafizikai. Gyakorlati-politikai szellemi hajlamaiknak megfelelően mindkét nép kultúrája erősen rétorikai jellegű. Mind a római, mind a magyar irodalmi lélek egyik fővonása a szónokiasság. Ez a szellemi rokonság, az évszázados hagyománytól támogatva, érthetővé teszi a műveit magyarság különös vonzódását és szívós ragaszkodását a rómaiakhoz. Nemzeti-erkölcsi eszményeinek egy-egy vonását szereti a rómaiaktól kölcsönözni: a harci készséget, a bátorságot, a joghoz való föltétlen ragaszkodást, az államhűségét, a közügyekben való kötelességszerű részvételt, a puritán egyszerűséget, a mezei élet szeretetét. Az utóbbi, minthogy mind a két nép elsősorban földművelő, a lelki szerkezetnek természetszerűen közös vonása. Költőink, főképp VIRÁG és BERZSENYI, szeretik a mi államférfiainkat Cincinnatushoz, Regulushoz, Catóhoz hasonlítani. KÖLCSEY, amikor parainézisben a magyar ifjú művelődési eszményét megrajzolja, sokszor példázódik római névvel. *Cicero a magyar szónokló nemesember állandó eszményképe*; egyes fordulataitól s a belőle merített idézetektől sokszor visszhangzik a megye- és országgyűlések terme. FELSŐBÜKI NAGY PÁL-t, aki a század elejei országgyűléseken lehangosabban dörög a magyar nyelv jogáért, BERZSENYI ódája ilyen antik metaforajelmezben dicsőíti:

Már midőn a föld letapodva hódol,
S Róma felséges géniusszá eltűnt,
Mint egy őr *Cato* feded a világot
S mennyköveket szórsz.

Láttalak fényes hadi öltözetben,
Látlak országunk ragyogó gyűlésén:
Ott merő Hektort s Kinizsit mutatál,
Itt *Cicerónk* vagy,

Ez a római-magyar szellemi rokonság nemcsak a magyarságban válik a XVIII. század végén meginduló politikai-társadalmi küzdelem közepett tudatossá, hanem az idegeneknek is szemébe ötlük. Egy németajkú pozsonyi író anonym röpiratában a XIX. század elején azért is tör lándzsát a latin nyelv hivatalos jellege mellett, mert hite szerint maga a magyar lélek, mely a rómaival annyira rokon, károsodnék akkor, ha a közéletből a latint kiküszöbölné. „Európában

– mondja – nincs még egy nemzet, amely a jellem energiája, fennkölt nemes érzület, bátorság és vitézség dolgában a régi rómaiakhoz annyira hasonló volna, mint a magyar. Senkiben sem él tehát oly természetes hivatás és lelki szükséglet arra, hogy a római nép kiváló irodalmi műveivel megismerkedjék s ezeket tanulmányozza, mint éppen a magyarban. Ha a francia a római komolyságot kellemes könnyelműséggé változtatja át; ha a német azt az erőteljes életérzést, amely a római remekírók műveiből szól hozzánk, szavakkal is tudja ugyan fordítani, de nem tettekkel: akkor a római nyelv tanulmánya viszont mélyen behatol a magyar ember gyakorlati életébe, s keblében olyan tüzet gerjeszt, amilyen valaha CICERO hallgatóit töltötte el. Pótolhatatlan kára volna tehát a magyar jellemnek, ha a rómaiak tanulmányozásától megfosztatnák.” Minden eddigi pszichológiai és pedagógiai tapasztalás alapján mondhatja, hogy ha a magyar nyelv lép a közéletben és az iskolában a latin helyébe, ennek pár évtized múlva keserves kiábrándulás lesz a vége. „Ahelyett, hogy a fennköltebb szellem, melyet a latin nyelv és remekírók tanulmánya táplál és ápol, a polgárság legalacsonyabb rétegébe is behatolna, a latin stúdium csak a tudósoknál, és ama nemes szellem csak a felsőbb társadalmi osztályokból való kevés nemesnél volna majd található.”¹

Ezt az intelmet a nemzeti vágyak természetes expanziója persze semmibe sem veszi: a magyarság zöme a nemzeti nyelv diadalára tör. De ugyanekkor *hálás kegyeletet érez a latin iránt*: ezt továbbra is taníttatni, klasszikusait olvasatni kívánja.

Hogyan is tudott volna megválni a művelt magyar nemes a maga római klasszikusaitól? Különösen HORATIUSTÓI, aki a XVIII. század végén és a XIX. század elején sok magyar költő és közéleti ember ideáljává fényesedik, mint az ősi római erkölcsök dicsőítője és az elpuhultság korholója. Ha egyéb nem is, de a mezei élet szépségének és egyszerűségének magasztalása, már HORATIUS lelkével rokonná, a költő buzgó tisztelőjévé avatta a magyar gazdálkodó nemesembert. Alig van ebben a korban költő, aki az *O navis* óda

¹ Soll und kann die ungarische Sprache zur einzigen Geschäftssprache im Königreich Ungarn gemacht werden- Pressburg. 1810. 16-17. II

fordításával meg ne próbálkoznék. Aki latin iskolát járt, ha más római auktort nem is, de HORATIUST otthon később is forgatja, mert párhuzamot érez a nagy római lírikus és a maga kora között. Amint HORATIUS ostorozza az elkorcsosuló rómaid, éppoly lángoló hazafiséggel iparkodik BERZSENYI és néhány társa a romlásnak indult magyart fölrázni téspe-déséből.

KAZINCZY Goethe és Schiller sugallatára elsősorban a görög irodalom csodálója, mégis Horatius az a költő, aki nemcsak az esztétikai kódex: a forma, a műgond, az ízlés, a nyelv előkelősége szempontjából, hanem a világfelfogás erkölcsi normái tekintetében is elsősorban lebeg szemei előtt. Magyar géniusza nem tagadja meg magát: elméletben a görögöt a római fölé emeli, a gyakorlatban azonban az utóbbit követi. Az ősi hagyomány, az iskolában és a közéletben uralkodó deák műveltség keretéből a neohumanizmus görögrajongása sem tudja őt a valóságban kiemelni. Neki is, mint egykorú költőtársainak az *Ars poetica* mutatja meg az utat, milyennek kell lennie a magyar verselésnek és költői stílusnak. HORATIUS változatos versformái a minták, amelyek nyomán a magyar prozódia és verstan megszületik s a költői nyelv kicsiszolódik. Milyen mélyen hat költőinkre Horatius poétikai kánona, azt legjobban az *Ars poetica* sok fordítása igazolja. Majdnem valamennyi nevesebb költőnk becsvágya a költészet horatiusi kódexének átültetése: így VERSEGHY-nek (1793), VIRÁG-nak (1801), KAZINCZY-nak (1825), KIS JÁNOS-nak (1827), CZUCZOR-nak (1842).

Költőink már a gimnáziumban szeretik meg igazán HORATIUS-t. KAZINCZY 1793-ban azt írja, hogy „oskolai penzuma helyett lopva HORATIUS és THEOKRITUS-t tanulta”.¹ BERZSENYI hasonlóképen szól: „Hogy orthographiám és interpunctióim hibásak, igen tudom, oskolai tudományom nincs; mikor nekem azt még tanulni kellett volna, már én akkor Horáttal és Gessnerrel társalkodtam.”² KAZINCZY büszkén vallja: „Horáttal nekem iskolai esztendeim óta mindennapi breviáriumom volt.”³ Levelezése és egyéb munkái tömve vannak horatiusi idézetekkel. Egyenest a műveltség ismer-

¹ Kazinczy levelezése. II. 297. 1.

² U. o. VI. 148. 1.

³ U. o. VII. 521.

tetőjelének tartja a HORATIUS-ban való jártasságot: „aki Horátzot par excellence könyvnek nem hívja, az csak félig ember”.¹ Megvan neki MITSCHERLICH, WIELAND és NIETZSCH Horatius-kiadása és magyarázata, sokszor forgatja Voss német fordítását és a magyar fordítások közül különösen VIRÁG-ét és KIS-ét. Széphalomnak keresztelt kis birtokát többször veti egybe Horatius sabinumi jószágával. Kis JÁNOS-nak, amikor új házába beköltözik (1806), ezt írja: „A birtok kicsiny, de szép. Horátznak szavai: *Hoc erat in votis: modus agri non ita magnus* etc. egészen ezt a kis birtokot festik. Tibur és Praeneste nem lehetett szebb.”² Ha egy házra vagy arcképre jeligét kérnek a széphalmi bölcstől, ezt mindig HORATIUS-ból választja. Az ifjúság irodalmi nevelésében, világnézeti és esztétikai formálásában a legnagyobb jelentő; séget Horatiusnak tulajdonítja. „A princeps juventutis – írja 1814-ben WESSELÉNYI-nek – nem lehet el Horátznak tökéletes értése nélkül.”

Amit KAZINCZY mond HORATIUS-ról, körülbelül ugyanaz róla az egész művelt magyarság meggyőződése. Amikor FÁY társadalmi regényében a főispánnak, mint tipikus magyar úrnak műveltségét s szellemi érdeklődése irányát jellemzi, kiemeli, hogy „a poétákat most is elragadtatással olvassa, s Horácztot, már ifjonta kedveltjét, majd egészen tudja könyv nélkül ma is, mert úgymond ez legbölcsebben nógat élni sietnünk.”³ A horatiusi világfelfogás nyugodt derűje, a szénvedélyeken uralkodni tudó bölcs ember életeszménye, az aranyközépszer különösen vonzóvá teszi a magyar nemes-ség lelkében a tiburi lantost. BERZSENYI sok Horatius^kedvelő magyar lelkéből szól, amikor énekl:

Ott taníts nyugodt meglepéddel
A dicső virtus menedéköléből
A vad orkánok s habok üldözését
Nézni mosolyogva.

(Horatiushoz.)

¹ U. o. XII. 278.

² U. o. IV. 199. L. KAUFMANN LAJOS: A görög és római klasszikusok Kazinczy Ferenc levelezésében. Irod. tört. Köz. 1898. 271-341. BORZSÁK JÓZSEF: Az ókori classicusok és Kazinczy. 1906. BEÖTHY ZSOLT: Horatius cs Kazinczy. 1890.

³ A Béltoky.ház. 1832. I. 224. 1.

A nagy Horatius-rajongás a régi magyar gimnáziumnak és társadalmi életnek sajátosan jellemző vonása. Elnyúlik ez a kultusz egészen a tiszta magyar nemzeti irányú irodalomig: PETŐFI-ig, aki Horatiusát mindig zsebében hordja s GYULAI PÁL-ig, aki egy klasszikus becsű filozófiai költeménnyel hódol a római költő szellemének.

Amikor Világosnál minden magyar reménység összeomlik s az elnyomatás súlyos kora sötétlik ránk, a diákkorában Horatiuson nevelődött GYULAI lelkéből újra szinte BERZSENYI hangja szakad föl, mely a tiburi énekessel együtt ostromozta rokonnak érzett korát:

„Nekünk is ott áll Philippi mezője,
Hol annyi sok, hol minden elveszett.

Korunk talán hasonló a tiédhez,

Ez új világ is már rothadni kezd.”

(Horatius olvasásakor.)

VERGILIUS is mélyebb gyökeret eresztett a magyar irodalmi műveltségbe. ZRÍNYI nagy eposza tele van az Aeneis motívumaival. Klasszicizáló költőink (RAJNIS, BARÓTI SZABÓ) a XVIII. század végén már fordítják Vergilius eposzát és eklogáit, míg Horatius csak később talál átültetőre VIRÁG-ban s BERZSENYI-ben. A földművelő-gazdálkodó magyar előtt VERGILIUS-t főképp a pásztor-múzsza teszi kedvessé. OVIDIUS könnyebb, regényes-lirikus műzsája pedig nemcsak GYÖNGYÖSI-t vonzza még a XVII. században, hanem a későbbi nemzedéket is, melynek a gimnáziumban állandó olvasmánya. FERENC király kormányának atyai gyámkodása és erkölcsvédelme kikezdi a klasszikusokat is. SAMMEREAT előterjesztést tesz 1808-ban a bécsi államtanácsnak, hogy Ovidius sikamlós műveiből, mint erkölcsrontó költeményekből, csak „eine castigierte lateinische Ausgäbest legyen szabad

¹ A magyar nemesi társadalom Horatius-kezelésére s általában olvasmányainak körére és művelődési irányára rendkívül jellemzők GÖRGEY ARTÚR-nak, mint bécsi gárdistának, 1838sban atyjához németül írt sorai: „MONTESQUIEU” ajánlod nekem, HERDER leveleit és HORATIUS[^]. Az elsőt hiába iparkodom felhajtani; HERDER[^] sem bírtam eddig megkérni... HORÁTIUS-t már jó idő óta munkába vettem, minthogy már ott-hon észrevettem, te mennyire kedveled. Nehezen értem meg. De mivel a kevés latinságnak, mit még megtartottam, szeretem hasznát venni: JULIUS CAESARSt választottam koronkinti olvasmányomul és lapról-lapra könynyebben, folyékonyabban értem.” (Görgey Arthur ifjúsága. írta Görgey István. 1916. 77. 1.)

a cenzoroknak átengedni. Erre az uralkodó OVIDIUS egyes műveinek fordítását megtiltja, az eredetiek olvasását is szigorú feltételekhez köti. Ezt az intézkedést maguk a cenzorok is megsokalják s a klasszikus irodalom barátaira csapásnak tekintik. A nép erkölcsi romlását nem féltik OVIDIUS pajzán műzsájától, mert az *Ars Amatoria* latinul írt ledér helyeinek megértéséhez úgylát nagyfokú klasszikus műveltség szükséges. A német vagy magyar fordítást persze ez az érv sem tudja megvédelmezni. Ámde – okoskodtak a művelt cenzorok – hogyan értsék meg a latinul nem tudó művészek az ókori műremekeket, ha nem lehet az antik klasszikusok műveit fordításban olvasniok? A cenzorok felszólalásának nincsen fogatja: az uralkodó elrendeli, hogy csak castigált OVIDIUS adható ki.¹

A magyar retorikai művelődési eszménnyel az antik írók közül CICERO áll legnagyobb összhangban. Fényes stílusa, fordulatossága, finom nyelve, beszédeinek kerek szerkezete és hatásos pátosza mindig mintául lebeg a szónokló magyar nemes előtt. Íróinkra is nagy hatással van. A század elején többen is fordítják: VIRÁG, KIS, KAZINCZY, HEGYI JÓZSEF és GROSSER JÁNOS. VIRÁG az antik klasszikusok olvasásának értékét, így CICERO-ét is, abban látja, hogy *hazafiságra nevelnek*, a nemzeti érzést ápolják. Ezért kell elsősorban az iskolában is behatóan tanulmányozni őket. „A deák classicusok – írja KAZINCZY-nak – megbecsülhetetlenek. A Cornelius Nepost némelyek a gyermekekre hagyták és csak a szavakra, a phrasisokra figyelmeztették, bohók! Miért nem a nagylelkűségre, a hazafiságra! Szeretném, ha Debrecenben kijönének M. T. Cicero Philippicae mind a XIV. Ezekről a régi iskolákban nem tevének szót.”² VIRÁG helyteleníti, hogy a gimnáziumok csupán csak a deák nyelv megtanítását tűzik ki célul s nem aknázzák ki az antik remekírók műveiben rejlő erkölcsi-tartalmi nevelőerőt, az emberi nagyság antik példáinak erkölcsnemesítő hatását. Ilyen célra NEPOS mellett különösen alkalmasak volnának szerinte CICERO-nak Antonius ellen mondott éles beszédei, melyek az iskolák tantervéből mindezidáig egészen hiányzanak. A katolikus

¹ WERTHEIMER EDE: Ausztria és Magyarország a XIX. század első évtizedében. 1890. II. 53. 1.

² KAZINCZY lev. III. 49. I.

iskolák nem olvassák egész terjedelmükben CICERO egyes beszédeit, hanem csak szemelvényekben. A második Ratio csak chrestomathiát kíván (88. §), mely a szónoki stílusban való kiképzésre alkalmas részleteket tartalmaz (lóca auctorum continet formando stylo oratorio idonea).

A magyar klasszicisták írói indítéka elsősorban a nemzeti érzés, az önként felfakadó hazaszeretet: meg akarják mutatni, hogy nyelvünkől is ki lehet csiholni azokat a formákat, melyeket a világ két évezred óta az antik irodalomban csodál. De az erre való törekvést magát is úgy tüntetik fel, mintha a római írókból merítenék, *a nyelvművelő hazafiságot is tőlük tanulnák*. RÉVAI MIKLÓS pl. azt vallja, hogy CICERO művei serkentették őt hazafiságra és arra, hogy nemzeti nyelven írjon. Mikor CICERO-t olvasta s látta, hogyan küzd a római író a graecisálás ellen s hogyan védelmezi a latin nyelv jogát, szinte tiltó belső szózatot hallott, mely vissza akarta tartani a latin további tanulmányozásától, hogy csak a nemzeti nyelvnek éljen.¹ CICERO, mint a nemzeti nyelv apostolát így éneklí meg:

Nézd Cicerót, példát mutogat s követésre felindít,
 Ám ő a görögök nyelveket érti vala.
 Érti igen, de Hazája nevét állatja nagyobbnak:
 Kedvelvén azokat, gondjait erre veti.
 Írogat és többször jobban fordítja deákra,
 A miket a görögök szűken adának elő.”

KAZINCZY a magyar nemzeti művelődés körébe ugyan csak ebből a szempontból kapcsolja be CICERO-I, akinek lefordítja Catilina ellen, Milo, Deiotarus, Ligarius s Archias érdekében mondott beszédeit, egyes leveleit s Scipio álmát. A rétor mellett előtte is elsősorban a nyelvújító CICERO áll, akinek a magyarság lelkében élő tekintélyét nyelvharcaiban iparkodik kiaknázni. CICERO a görög filozófiát római nyelvre törekedett átültetni s az új eszméknek megfelelő szavakat a meglévő latin nyelvkészletből próbálta megalkotni. A főlösleges idegen szavakat száműzte műveiből.³ KAZINCZY CICERO

¹ RÉVAI: Latina. Edita amicorum hortatu et sumtibus. 1792. 5. 1.

² RÉVAI MIKLÓS elegyes versei. 1787. 20. 1.

³ „Sed enitar, ut *Latine loquar*, nisi in hujusmodi verbis, ut philosophiam, aut rhetoricam. aut physicam, aut dialecticam appellera, quibus, ut aliis multis, consuetudo iam utitur pro Latinis.” Quacst. Acad. L. I. 7. Erre hivatkozik KAZINCZY. L. Levelezése XIII. 280. 1.

példájával igazolja az új tudományos műszavak alkotásának jogát. „Cicero és Horátz – így szól – szógyártóknak vallák magukat, még pedig a római literatúrának azon korában, amely a miénknek egy egész század múlva virradjon fel bár.” Legnagyobb irodalmi agitátorunk műveiben se szeri, se száma azoknak a helyeknek, ahol nyelvújító törekvései nek védelmében CICERO-val, mint fegyvertársával, együtt hadakozik az ortológusok ellen.

A római történetírók közül SALLUSTIUS művei eléggé elterjedt olvasmányok műveltjeink körében. KAZINCZY harmine esztendőn keresztül dolgozik fordításán. TACITUS a Martinovicsiféle összeesküvést követő szabadság^elnyomás alatt azok körében, akik az abszolutizmus súlyát nyögik, különösen kedvelt historikus: FERENC korában, „ezen elaljasodott világban” (KAZINCZY), a nerói korszak visszatérését látják. KAZINCZY, aki maga is raboskodott, jellemző tényként említi, hogy 1795iben NÉMETH JÁNOS jogügyi igazgató, a közvád képviselője, „azt tudakozta a maga embereitől, hogy mi Isten csodája az, hogy *alig van egy fogva, hogy nála Tacitus ne legyen*”. (Horváth Ádámhoz 1814 szept. 21.) A politizáló magyar hazafi hajlandó kortársait TACITUS szemével nézni és stílusával jellemezni. „Gyűléseinken – írja KAZINCZY 1807-ben – így látni sok bölcset, hogy hallgat s fejet csóvál, ml-dőn némely jó, de talán heves fej felkél és valami rendkívül valót mer; s azzal hízelkedik magának (mint Tacitus mondja a Nero alatt élők felől, hogy nálok *ignaria pro sapientia ducebatur*), hogy az ő hallgatása bölcseségből ered.”¹ Különösen TACITUS Agricolája van mélyebb hatással íróinkra: KAZINCZY ezt akarja mintául venni WESSELÉNYI életrajzában. A római filozófusok közül Cicerón kívül elsősorban SENECA, a Consolatiók bölcse, a műveltebb magyar nemes forogatótabb olvasmánya: stoikus apathiájából sokan találnak szénvédéseik közepett vigasztalást. Még a háborgó lelkű PETŐFI is Seneca egyik levelének fordításában keres enyhülést.²

A magyar lélek s a római klasszikusok viszonyának ez a rövid történeti jellemzése is megérteti velünk, *mit látott a műveit magyar társadalom a latin remekírókban? miért*

¹ KAZINCZY lev. IV. 478. 1.

² Kiadta ARANY JÁNOS a Szépirod. Figyelőben. 1862. 19. sz.

ragaszkodott oly szívósan hozzájuk, miért csüngött annyi pietással rajtuk- miért nem tudta a neohumanizmus görög-rajongása nálunk Horatiust, Vergiliust, Cicerót szellemi trónusukról letaszítani, úgy ahogy a németeknél- Ha a római világ értéke egyesek szemében a XIX. század elejétől megcsökken, annak oka elsősorban az a jelentékeny szerep, mindinkább bitoroltnak érzett hatalom, melyet a közéletben és az iskolában a rómaiak nyelve élvez a nemzeti nyelv rovására.

Emellett egy-két neohumanistánk, közöttük éppen a legmélyebb, KÖLCSEY, a maga lelkes philhellenizmusával lebecsülni kezdi a göröggel szemben a római kultúra értékét, mely azidáig a magyar lélekben erősen idealizált formában élt. KÖLCSEY az egyes népek művelődése szempontjából, a nemzeti hagyományok erejét és értékét kutatva, a római hagyományokat igen jelentékteleneknek és kölcsönzőiteknek minősíti, melyek „messze maradnak azon ragyogó képnek színeitől, mely a régi Hellást terjeszti elő ... a római művészet és tudomány előbb etrúriai, majd görög befolyás alatt, mint egészen idegen plánta nevedett fel, s az eredetiség színével, mely nélkül a nemzetiség fenn nem állhat, nem bírhatott. A római poesis görög magvakból, görög színekkel virágzott ki; s ha Livius Andronicust s közel követőit nem említjük is, de maga Virgilnek ragyogó pompájú nyelve, s a horatiusi lyra mi vala egyéb Hellásban szedett zsákmánynál.”¹

A görög kultusz KAZINCZY-val német nyomon nálunk is megindul, de sohasem oly fellengző entuziazmussal és egyoldalú értékeléssel, mint a német neohumanisták körében. *A neohumanizmus nálunk elsősorban esztétikai-irodalmi mozgalom*, amely mögül hiányzik az a tudományos művészet-történeti és filológiai háttér, amelyben WINCKELMANN, másrészt GESNER, HEYNE, WOLF FR. Á. stb. tudós alakjai bukkannak elénk. *Fejlett régiségtudomány és komoly filológia a mi neohumanizmusunkat nem táplálja.* Olyan hatalmas költői géniuszaink sincsenek, mint GOETHE és SCHILLER, akik az antik emberideált ellenállhatatlan művészi erővel nemzetünk

¹ KÖLCSEY: Nemzeti hagyományok. 1826. Minden Munkái. III. köt. 3. kiad. 16. 1.

lelkébe tudták volna sugallni s a nemzeti művelődés állandó erejű elemévé avatni.

A mi íróinkra a weimari humanitáselméletnek majdnem kizárólag *esztétikai oldala* gyakorol mély hatást. Voltakép a neohumanizmusnak éppen ez az esztéticizmus a lényege: az ízlés fejlesztése, a szépérzék, a görög világ „nemes egyszerűsége és hallgatag nagysága”, a szépség kultusza. Ettől várják az erkölcsi személyiség megtisztulását és újjászületését is. A szépség a jóság alapja is: „nincsen egyéb út – mondja SCHILLER – az ember erkölcsössé tételére, mint az, hogy előbb esztétikussá tegyük.” Az ember humanizálása az esztétikai érzés megfinomítása. Az esztétikai kultúra az erkölcsösségre való nevelés nélkülözhetetlen eszköze. A görög harmónia gondolata, ez az elsősorban esztétikai tényező, dolgozza ki s építi föl az ember lelkében az igazi humanitást.

KAZINCZY, a neohumanizmus legmozgékonyabb magyar sugalmazója, ennek *az esztétikai művelődési eszménynek* varázskörében él. A nemzet műizlését, esztétikai érzékét akarja fejleszteni, hogy ezen az úton nemesebb lelkűvé, erkölcsösebbé, humánusabbá tegye. Eszköz erre az antik minták tanulmányozása, mert ezek az igazi szépség mértékei. „A szép tudományok és ízlés dolgában annál tökéletesebb a mív, minél közelebb járunk a classicusok példájához; annál szenvedhetetlenebb, minél távolabbra tévedtünk tőle.”¹ Egész sereg nyilatkozata a görögséget, mint az örök szép formák fölismerőjét dicsőíti. Lelkesedik a görögökért, mert „ezt az istenektől kedvelt népet annak ismerjük, ki elég erővel bír mindent teremteni s magától teremteni”. Barátja, gi\ DESSEWFFY JÓZSEF, ki „grammatica nélkül, mester nélkül s már fejérleni elkezdett hajakkal” tanul görögül, lelke minden ízéi az antik szépségkultusz szolgálatába áll. „A régiek nyelvei s literatúrai – írja 1819-ben – minden módon befejezett nyelvek s literatúrák. Aranykorú író jökon kitündöklük mindenütt a szép képzés az erős lélekkel párosulva, és a felleng ész szállása a jó ízléstül fékezve; harmóniás melódia nálok a beszéd elhelyeztetése – alig találsz alacsony vagy habozó metaforát, alig fenhéjázó gondolatot a valóban nagy helyé-

¹ KAZINCZY lev. V. köt. 7. 1.

ben; az írás módja mindig a dologhoz és az írás neméhez van alkalmaztatva, pennájok nem keresi a kecsket, mintegy magoktól teremnek alatta; minden gondolat, minden érzemeny, minden szó a maga helyén van.”¹

A görög szépségnek ugyanez a csodálata árad ki a kor legképzettebb magyar humanistájának, KÖLCSEY-nek munkáiból is, aki a görög nemzeti hagyományt a legmélyebben elemzi, Homerost, Sapphót, Pindarost, Sophoklest fordítja, s a görög filozófia történetét írja. A görög irodalom szépségét a modern költészettel veti egybe, hogy amannak felsőbb-sége annál jobban szökjék szemünkbe. „A görög költőnek, – mondja – mint a görög művész szobrának, búsongása is szép és nyugalmas; vidámsága pedig tiszta, mint a felhőtlen ég. Az újkori lelkes költőnek bánatja gyakran a vérzésig gyötör; s vidámsága sok ízben annyi komolysággal vegyül fel, hogy e vegyületben egy egészen új alakú lélekállapot áll elő: *humor* tudniillik, mely a régieknél ismeretlen.”² Ugyanerre az esztétikai párhuzamra jut egy másik e korbéli jeles helles lustánk, GUZMICS IZIDOR, ki főképp HERDER szelleméből táplálkózik: „Legszebb tulajdonuk a hellén költészeknek a csendes, derült nyugalom, mellyel a szépet nyújtják. A mi költemenyeinkben pompa, villámló csattogások, ezer buja színek lázítgatják keblünket s nyugalom, derültség helyett nyugtalanyságot, felhőket hagynak homlokunkon. Bőszavú ömledések, erőszakos érzelmek, ezek az új világ gyengeségei.”³ Mind ennek oka a klasszikus műveltség és műérzék hiánya. A bajon semmi egyéb nem segíthet, mint a hellenizmus örök-szép szellemének tanulmányozása és beszívása.

Ezt a szellemet antikizáló íróink sokszor csak külsőségekben utánozzák: a sok klasszikus metafora, mitológiai kép, allegorikus célzás alkalmazásában. Ha görög szavakat használnak, már azt hiszik, hogy szellemük minden ízében görög. Még családi életüket is külsőleg klasszicizálják, amikor gyermekeiket antik névre keresztelik: KAZINCZY leányainak neve Iphigenia, Anna Sophronia Thalia Theresia, fiáé Antoninus Sophron; gr. DESSEWFFY JÓZSEF elsőszülött fiáé Marcus Aure-

¹ Gr. Dessewffy József Levelezése Kazinczy Ferencsel. II. 1861. 367. 1.

² KÖLCSEY Minden Munkái. III. 22. (18864 kiadás).

³ GUZMICS: Hellénimagyar literatura. Akad. Évk. 1833. I. köt. 190-231; II. 83-114. 1.

lius;¹ RÁTH MÁTYÁS Sokrates nevét adja fiának, NÉMETH LÁSZLÓ Aristipposét. A folyóiratokat is antik névre keresztelik: *Orpheus, Uránia, Aspasia, Klio, Musarion, Minerva-Athenaeum, Hebe*. A keszthelyi költői ünnepeket alig merné gr. FESTETICH másképp elnevezni, mint *Helikonnak*.

Kik azok a *görög klasszikusok*, akikre a mi neohumanistáink fokozott csodálattal és tisztelettel tekintenek- Elsősorban HOMEROS. A XIX. század elején nálunk majd olyan HOMEROS-kultusz támad, mint néhány évtizeddel azelőtt a németeknél. A nagy renaissance szemében a legnagyobb görög géniusz PLATON. Ez a második renaissance HOMEROS-ban látja a legkiemelkedőbb görög szellemet: eposzai a neohumanizmus kanonikus könyvei. Érdekes szellemtörténeti paradoxon, hogy éppen az esztétizáló neohumanizmus szorítja háttérbe PLATON-t, a szépség legszebb himnuszának prózában szárnyaló lantosát s a műalkotó Eros költői ihletű teoretikusát. A hellén művészet rajongói HOMEROS felé fordulnak, aki az antik istenek és héroszok világát oly tökéletes mesteri erővel rajzolja meg. A hirtelen föllendülő Homeros-kultusz az európai népek esztétikai felfogásában beállott forradalom jele. ROUSSEAU nyomán a felvilágosodás naturalizmusa már jobban kezdi becsülni a kymaei énekest; de a túlfinomodott és mesterkélt szalónizálás egyelőre inkább csak érdekességet lát a görög eposzokban, melyekben a királyok is barmokat legeltetnek. A műköltészettel szemben a népköltészet értéke és varázsa azonban mindjobban hódít: a hyperkultúrában vergődő ember helyébe eszményképül ROUSSEAU új evangéliuma a természetes embert iktatja. Az, ami természeti és népi, ami történetileg magától támadt és nőtt, értékesebbnek tűnik föl, mint az, ami rideg és merev műszabályok szerint mesterségesen készül, tudatos és tervszerű műalkotás. HOMEROS és OSSIAN többet ér, mint az újkor esztétikai kódexei szerint kiszámítva szerzett sok eposz és dráma. A franciák és németek buzgón kezdik tehát fordítani az Iliást és

¹ GR. ESZTERHÁZY FERENC, a keresztatyja, „kissé megbotránkozik e pogány néven, melyet egy igen nagy római császár jelesít, azt írván nekem, miért nem választok keresztény neveket? ... Legjobb szándékom mellett többet ártottam Aurél fiamnak, mint használtam a jeles római névkiválgatásával.” így ír DESSEWFFY JÓZSEF 1842sben geniális fia emlékének szentelt életrajzában. Közölve: Figyelő. 1887. 83. 1.

az Odysseiát. A költői naivitás divattá válik. GOETHE maga is naiv kis homerosi társadalmi-eposzt alkot a Hermann und Dorotheában. Minden nagyobb szabású német klasszikus-filológusnak (ERNESTI, WOLF FR. Á., HEYNE) becsvágya egy javított szövegű görög Homerosíkiadás.

HOMEROS renaissance-ának sugarai csakhamar hozzánk is elhatnak. A XVIII. század végén MOLNÁR JÁNOS és RÉVAI MIKLÓS, a XIX. század elején KAZINCZY, KÖLCSEY, VÁLYI NAGY FERENC fordítgatják, az utóbbi három majdnem egy időben. VÁLYI NAGY már 1809-iben kiadja a Batrachomyomachia fordítását. Iliása 1821-ben jelenik meg, KAZINCZY ír hozzá előszót. Ez az írása mutatja legjobban, milyen mélyen s gazdag lelki polyphoniával hatol bele a maga munkáit agyoncsiszoló széphalmi műköltő a neoneumanisták HOMEROS-kultuszának szellemébe. HOMEROS az ő szemében nyitott könyv, olyan, mint maga a nagy természet, melyet nem szabad hideg észszerű szabályok szerint néznünk, hanem az ártatlan, gyermeki lélek szeretetével. KAZINCZY különösen ajánlja a homeroszi világ lelkébe való elmélyülés céljából HERDER Homeros-tanulmányát, melyről HEYNE is azt mondja, hogy a kymaei lantosról még nem írt senki józanabban, igazabban s több ízléssel. KAZINCZY megcsipkedti a racionalista VOLTAIRE, kinek hideg, okoskodó lelki alkata nem tudta fölérni HOMEROS-t. „Nékem elég – mondja – annak, aki Hornért legelébb veszi kezébe, azt az intést adnom, hogy már jól elhaladott, akinek Homér tet-szeni nagyon fog. Azonban Homér nem szorult arra, hogy vak hitből tiszteltessék, nyitva van ő mindennek, aki a természettől nem józanságot kapa átkul, hanem áldásul gyermeki elmét. Ám nevesse amaz a csinos és hibátlan Henriade apjával a Geréniai hős hosszú, dicsekedő, goromba beszédét s a szakácskodó, szitkozódó istenfiakat: az ilyen visszateszi magát az emberiségnek azon régi elmúlt korába s az említett gyermeki, de férfiasan gyermeki elme szent érzéseinek egészen nekieresztvén magát, azt fogja találni, amit nem a francia józan költő, hanem a boldogabb görög talált, oly nép, mely méltó vala, hogy hozzá istenek ereszkedjenek, hogy érette s vele istenek csatázzanak. Aki Hómért ezen gyermeki elme érzései nélkül olvassa, annak kevés hasznára lehet a magyarázó.” Ugyancsak az indulatok

és erkölcsök egyszerűsége és természetessége indítja arra, hogy sokat foglalkozzék THEOKRITOS-szal, a pásztorversek őslantosával. A boldog, naiv, gyermeki kor lelkének szeretete fordíttatja vele GESSNER Idylljeit is.

KAZINCZY csak néhány helyet fordít HOMEROS-ból. Az a felfogása, hogy vannak költői művek, melyeknek nyelvi szépsége és stílusa annyira eredeti és egyéni, hogy fordításuk okvetlenül megfosztja őket természetes szépségüktől és varázsuktól. „Némely munka – így szól – nem szenved fordítást. Az tudniillik, ahol az érdem nem a dologban, hanem a felette gondosan válogatott szókban és csinos beszédben áll. Én VosSínak német Homérját és Virgiljét nem olvashatom; pedig hívebb, szerencsésb fordítást nem képzelhetni.”¹ Gr. DESSEWFFY JÓZSEF annyira lelkesedik az új magyar Iliasért, hogy nem átallja kimondani, hogy „meghaladja Vossiót”. Egy francia író emleget, aki „nőni érzette magát Homér olvasása közben: én – mondja – mindenkor bizonyos tiszta, csendes fölmelegülést is érzettem”. Nem rója meg VÁLYI NAGY graecismusait, csak azért, mert ezekkel is színesebbé teszi a magyar nyelvet: „Mi kivált keleti eredetű nyelvünket bizvást gazdagíthatjuk a hasonlóan keletről szakadt Hellas virágaival és gyümölcseivel. Soha sem kerestem volna annyi lelkes aesthetikai bátorságot egy ref. theologiai professorban. Magyar ő azért, és jó magyar, bármiként homerizáljon, és bárhogy görögcséltesse sok helyütt nyelvünket – csak így nyer akármelyik is sokoldalúságot”.² A kor HOMEROS-rajongását mi sem jellemzi jobban, mint DESSEWFFY szava: „Valahányszor szívemet és lelkemet egyformán akarom édes mozgásba hozni, vagy Hómért, vagy az evangéliumot kell forgatnom.”³

KÖLCSEY mint debreceni tanuló KAZINCZY buzdítására fog a görög komolyabb tanulásába és csakhamar HOMEROST olvassá. „Én Homerust kezdtem tanulni – írja 1809iben – óhajtom, hogy valamire mehessek a görög nyelvben.”⁴ Mikor Pesten SZEMERE PÁL4al jogászcodik, ezzel együtt olvassa HoMEROSít,⁵ sőt néhány év múlva álmosdi magányában HOMEROS egyik himnuszát fordítja, de az Ilias átültetésére, pláne

¹ KAZINCZY lev. III. köt. 94. 1. – ² U. o. XVIII. 82. 1. – ³ U. o. III. 283. 1. – KÖLCSEY FERENC Minden Munkái. IX. köt. 30. 1. ⁵ U. o. 55. 1.

hexameterekben, ekkor még nem tartja magát elég erősnek.¹ Hogy mennyire lebilincseli az eposz ősatya, kitűnik SZEMERE PÁL-IIOZ 1813-ban írt leveléből: „Egész nap nem csinállok egyebet, csak Hornéért olvasom, az Iliást egészen elolvasám, az Odysseát nem régen kezdem el, s az ötödik könyven vagyok.”² „Egy Homér és Goethe – írja máskor – elég az örökéletre is, s én falusi lakomban törvényemmé tevé, csak keveset olvasni.”³ Panaszkodik, hogy csak egy hibás szövegű baseli kiadású Iliasa van s Szemerétől HEYNE-nak kisebb kiadású Iliását kéri.⁴ OSSZIÁN-nal szemben HOMEROS-ért lelkesedik: „Osszián nagy és teremtő lélek; de nem Homér: ezen utolsóban újabb és ismét újabb szépségeket lelek; amaz elötötödik lassankint szemeim előtt, mint a felhőkbe vonuló hold s unalommal teszem le. A kaledóniai és a görög olyformán állanak előttem, mint Schiller és Goethe: nagy mindenik, de Schiller setétbe sülyeszt s kifáraszt; Goethe földerít s erőben tart.”⁵ KÖLCSEY nem győzi magasztalni HOMEROS-t, mint a görög nemzeti hagyomány megteremtőjét, aki *a görög költészetet örökre egybeforrasztotta a nemzetiséggel: az egész görög népet, mely annyira szét- volt szaggatva, közös nemzeti szellemmel töltötte el, eposzaival elválaszthatatlanul egyesítette, egyben a görög vallást, játékszínt, lírai költészetet, művészetet, filozófiát és életet áthatva, ezeket közös varázskörbe fogta össze.*⁶ A nemzeti hagyományteremtő Iliásból maga KÖLCSEY is fordít részleteket s nagyban fájjalja, hogy hasonló magyar nemzeti ősepikának nincsen történeti nyoma.

Neohumanistáink előtt az epikai költészet örök mintái a homerosi eposzok. Ezek szellemén nevelődött ízlésük kevésbé fogékony az új romantikus költészet epikája iránt. KAZINCZY pl. VÖRÖSMARTY Zalánjában hibáztatja, hogy nem elég homerosi. „Azt szerettem volna – írja 1827-ben VÖRÖSMARTY-ról –, hogy Zalánjában leltem volna több nyomait Homérnak, nevezetesen azokat a Homérban oly szép hasonlatokat. Lehet e nemben szép, ami nem homéri is, de engem igen gyönyörködtet, mikor a Homér nemiben homérit lelek.”⁷

A XIX. század eleji Homeros-hódolat bensősége a ter-

¹ U. o. 106. 1. – U. o. 215. 1. – ³ U. o. 229. 1. – ⁴ U. o. 273. 1.

² U. o. X. köt. 44. 1. – ^β U. o. III. köt. 15. 1. – ⁷ Kaz. lev. XX. köt. 223. 1.

mészét két egyszerű nagy fiát, PETŐFIÉ és ARANYA, a század közepén is mélyen áthatja. Mind a kettő szembeszegezi HOMEROS derűs és OSSZIÁN sötét világát. Ezek hangulatába mártja mind a kettő lantját. PETŐFI még a nagy nemzeti reménység közepett egyformán szívesen hallja Dél és Észak fiát:

Halljátok Hornért-
 Dalában a mennyei bolt
 Egy csendes örömmek örök mosolya,
 A honnan a hajnali bíbor
 S a déli sugár aranya
 Oly nyájasan ömlik alá
 A tengeri szőke habokra
 És bennök a zöld szigetekre,
 Hol istenek úzik az emberi nemmel
 Boldog vegyülésben
 Játékidat, oh gyönyörű szerelem!

(Homér és Osszián.)

ARANY Világos után már csak a hunyó dicsőség lantosát, a ködös Ossziánt akarja hallani:

Mert fájna most felhőtlen ég,
 Mosolygó, sima tengerarc,
 Élénk verőfényes vidék -
 Oh, fájna most nekem e rajz!
 Kék fátyol messze bérc fokán -
 Arany hajó, mely futva szegdel
 Bíbor habot... Jer Osszián,
 Kődös, homályos énekeddel.

(Össze!. 1850.)

A német neohumanizmus körében jelentékeny szerepet játszik ANAKREON. A XVIII. század végén magyar talajon is kivirágzik az anakreontizmus. Egész sereg költőnk becsvágya a játszi jókedv, szeretetreméltó pajkosság dalosának utánzása vagy fordítása. KAZINOZY-t, még mint a pataki iskola poétái osztályának tanulóját, éppen Anakreon csábítja a görög nyelv tanulására. Amikor egyik tanára, SZENTGYÖRGYI ISTVÁN, a szorgalmas ifjú írásait forgatja, görög conjugatiót talál közöttük. KAZINCZY félve vallja meg, hogy görögül kezd tanulni. „Tudni akará – írja később önéletrajzában – miért akarok tudni görögül- Hogy Anacreont érthessem, felelém; gyermek valék azt hinni, hogy a kiseded Anacreont oly könnyű lesz értenem, mint nehéz azt a vastag, imádvá tisz-

telt Hornért. Dicsérte törekvésemet.”¹ Ez az ifjúkori Anakreon-szeretet tör elő később Anakreon fordításában s gyakori idézésében. Kívüle FÖLDI JÁNOS, DAYKA GÁBOR, id. RÁDAY GEDEON, ÉDES GERGELY, FÁBCHICH JÓZSEF, CSOKONAI S GR. DESSEWFFY J. próbálkoznak a derűs hellén poéta átültetésével. A német neoklasszicisták példájára a mi humanistáink is a görög *tragikusokat* tartják a tragédiaírás mintaképeinek. „Magad tudod – írja HORVÁTH ÁDÁM 1789-ben KAZINCZY-nak -, hogy mindent a régiekből tanulunk, és akár mint változtattuk módjukat, cserélgettük, szépítgettük, de még eddig őket utói nem érhattük. Aeschylusnak, Sophoklesnek, Euripidesnek utána tehetjük még Lessinget is, akit legjobb játékosnak tartanak a németek.”² KAZINCZY csodálja SCHILLER ' Braut von Messina-ját, milyen igazi görög drámai szellemben van írva, még az apróságokban is. GOETHE Iphigeniája meg éppen elvarázsolja, többre becsüli EURIPIDES művénél is. „Hozzáfogok – mondja – az Iphigenia fordításához, mely nekem szebb, mint az Euripidesé, pedig én ezt görögül is, németül is, magyarul is ismerem s bírom.”³ Általában a görög tragikusok egészen háttérbe szorulnak HOMEROS mellett még neohumanistáink körében is. Amikor GUZMICS 1824-ben vállalkozik SOPHOKLES Oidipus királyának fordítására, KAZINCZY is elismeri, hogy „a görög tragikusok kevés kedvelőt fognak nálunk találni.”⁴ GUZMICS, a rajongó hellenista, a harmincas évek végén is, amikor már a modernebb magyar dráma útban van, még mindig a görög drámaírók szellemétől várja a magyar színirodalom termékeny újjászületését. SOPHOKLES-t és EURIPIDES-t sokkal nagyobbra tartja, mint SHAKESPEARE-t, CORNEILLE-t, GOETHE-t vagy SCHILLER-t. Idevágó nagy tanulmányában („Hellén-magyar dramaturgia”) egyenest azt követeli, hogy hazánkban is „a színművészet alapja a hellén legyen s erre vitessenek át a magyar színek; így a hellén klasszikái idomot nyújtand színműveinknek s megnemesítendi a honit”.⁵ Hogy ez a cél elérhető legyen, lázasan dolgozik a görög tragikusok fordításán. Az Akadémia 1840-ben ki is

¹ Pályám Emlékezete. 27. 1.

² KAZINCZY levelez. I. 500. 1.

³ U. o. VI. 195. 1.

⁴ U. o. XIX. 86. 1.

⁵ Akad. Évk. 1838. III. 3-22.; 1840. IV. 3-59. 1.

adja tőle SOPHOKLES Oidipusát, EURIPIDES Iphigeniáját Aulisban. Több tragédiafordítása töredékben maradt. Előtte már a XVIII. század végén MOLNÁR JÁNOS (1783) és VERSEGHY FERENC (1792) fordítják le Aischylos Prometheusát, FÁBCHICH JÓZSEF pedig a XIX. század elején AISCHYLOS, SOPHOKLES és EURIPIDES tragédiáit ülteti nyelvünkre, munkája azonban kéziratban marad.

GOETHE és SCHILLER a görög irodalmi kincsből különösen kedveli a szellemes és tömör epigrammát. A görög *epigrammatköltőknek* nálunk is számos lelkes utánzója és fordítója akad. Vezérük KAZINCZY, kinek epigrammái legsikerültebb versei. Nem sokkal halála előtt is JACOB-nak, a nagy német filológusnak *Anthologie Gvaecatját* hozatja meg, hogy néhány, még előtte ismeretlen görög epigrammát olvashasson. Gr. DESSEWFFY, KÖLCSEY, SZABÓ ISTVÁN, SZÉKÁTS JÓZSEF mind megpróbálkoznak a görög szellem ez apró, de színes virágainak átültetésével.

Meglepő, hogy úgy, mint a német, a magyar neohumanizmus is joidéig majdnem egészen megfelelnek PLATON-ról, a szépség filozófusáról. PLATON a művészeteket számúzi államából. Ez a merevsége, de meg világnézetének transzcendens, a földöntúlira irányuló természete nem lehetett rokonszenves a görög életfelfogásnak éppen immanens jellegéért rajongó német neohumanisták előtt. Emellett erkölcsi felfogása merőben szociális természetű. Vele szemben a neohumanisták életeszménye individuális-arisztokratikus jellegű: GOETHE, SCHILLER és HUMBOLDT humanista etikája és kultúrfilozófiája a szélső individualizmus álláspontja. Az egyének joga, sőt kötelessége a benne rejlő tehetségeket a legmagasabb fokú Önkulturává kifejleszteni, önnevelés, szakadatlan öntökéletesítés, a legmagasabb személyiségkultúra az ember erkölcsi feladata: élet elsősorban önmagunk s nem a világ számára. Az ember célja az emberben, mint személyiségben rejlik, sehol egyebütt. A német humanitás-eszménynek ebből az individualizmusából folyik egyszersmind arisztokratizmusa is. A kiváló, nemes szelleműnek született, nagyrafejlődött személyiség GOETHE értelmében *höchstes Glück der Erdenkinder*, benne testesül meg az ember lényege, a humanitás. Ez az arisztokratikus életfelfogás egyébként már következik a neohumanizmusnak egyoldalúan esz-

tétikai-mívészeti értékelő álláspontjából is, mely az önmegnemesítés, a humanizálás legfőbb eszközének a szépségükültúszt tartja. Ez pedig sohasem lehet a tömeg, hanem csak egyes előkelő, a szép iránt fogékony lelkek életideálja. SCHILLER ugyan lelkes optimizmussal hiszi, hogy a kellő művészeti nevelés útján a tömeg is humanizálható, de ez nála is csak utópia. Ő is az egyes ember művészi nevelésén, belsejének kiépítésén akarja kezdeni a nagy munkát, hogy az egész emberiség, mint az egyesek összege, a szép útján humanitásra jusson. GOETHE költészetét egészen az *arisztokrata kus individualizmus* hatja át, mely az egyén fejlődését a társas környezettől függetlennek akarja látni: a *Wilhelm Meister* nagy életregénye s a *Faust* monumentális drámája egy-egy individuum belső története s küzdelme: hogyan tud az egyén a maga harca árán humanitáshoz, szép személyiséghez jutni-

A neohumanizmusnak ez az individualista életeszménye szöges ellentétben van PLATON szociális életfelfogásával, mely minden egyénit, még a magántulajdont és a családi élet bensőségét is, a logikus hideg kegyetlenségével feláldozza az állam molochjának. PLATON művelődési eszménye is egészen szociális: az állam szabja meg mindenestül az egyénben rejlő erők kibontakozhatásának mértékét, nagy állami nevelőintézetek merev szabályok szerint uniformizálják a művelődést, az egyéniségre való tekintet nélkül határozzák meg a művelődés anyagát és módját, egyszersmind azt a társadalmi munkát és életpályát, melyre az egyénnek lépnie kell. Ilyen *szociális kultúrfilozófia és pedagógia*, mely az egyént minden ízében megköti, semmi esetre sem kelthetett rokonszenvet a szélső individualizmus német apostolaiban. PLATON-hoz mélyebben csak FICHTE vonzódhatott, aki a művelődési eszménynek nem egyéni-esztétikai, hanem szociális-etikai oldalát ragadja meg. A közösség érdekeért izzó lelke a humanitás-eszményt csakis társadalmilag tudja elgondolni: előtte mint kultúrálom nem az egyes embernek, hanem az egész emberi nemnek tökéletessége lebeg, amelyet csak az emberi együttélést apróra szabályozó jog- és államrend biztosít. Érthető tehát, hogy a neohumanista világban PLATON első mélyebb tanulmányozója és fordítója, SCHLEIERMACHER, éppen a FICHTE nyomán járó gondolkodók közül kerül ki.

A szélesebbkörű PLATÓN-kultusz legfőbb terjesztője azonban a görög irodalomban páratlanul jártas SCHOPENHAUER.

A magyar neohumanizmus PLATÓN-értékelése szempontjából is a német szellemi mozgalom tükre. A nagy olasz renaissance idején MÁTYÁS királyunk udvarának irodalmi kultúrája a platonizmus körül forgott.¹ Most, az új renaissance antik világában alig jut az isteni bölcsnek egy talp-
alatnyi hely. KAZINCZY alig egyszer említi; KÖLCSEY tanulmányt ír a görög filozófiáról, de csak Anaxagoras és Pythagoras töredékeit elemzi, a stoikusokat szereti, PLATÓN-t sohasem tanulmányozza. Kis JÁNOS is, GUZMICS is, bár a hellén irodalom egész mezejét bejárják, Akadémós ligetét elkerülik; királyi akadémiáink és a pesti egyetem éppenhogy görög grammatikát tanítanak, legfeljebb AESOPUS meséinek olvasásáig jutnak el, semhogy PLATÓN dialogusaira sort kerítenének; protestáns iskoláink görög tudománya pedig rendszerint csak a Novum Testamentumig és XENOPHON-ig ér. Mind irodalmi hellenistáinknak, mind iskoláinknak érdeklődési körén kívül esik a leghatalmasabb görög génusz ereje. Semmi sem bizonyítja jobban ennél a magyar neohumanizmus belső szegénységét és szűkös, csak idegen nyomokkal eleve kijelölt látókörét. Görögrajongás PLATÓN nélkül: mondvacsinált humanizmus. Jellemző, milyen nehezen indul meg PLATÓN magyarra ültetése. Csak 1825-ben jelenik meg a neohumanista GR. DESSEWFFY folyóiratában, a Felső Magyarországi Minervában, az első magyar Platon-fordítás: Kriton, melyet 1830-ban ugyanott követ az Ion; CSAPLÁR BENEDEK 1845-ben Platon néhány kisebb dialógusát adja ki. Az ötvenes években HUNFALVY PÁL fordítgatja szorgalmasabban PLATÓN^t. Egyetlen értekezést sem találunk róla irodalmunkban 1869-ig, amikor végre az Akadémiában NAGY MÁRTON mutat be Platonról, mint „bölcsészről és nevelésről” jelentéktelen tanulmányt.² Íróink figyelmét inkább SOKRATES-nek, mint erkölcsi parainéतिकusnak, nemes alakja kötötte le.

ARISTOTELES már inkább bennevolt a német neohuma-

¹ HUSZTI JÓZSEF: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. Pécs. 1925.

² L. B. ART AL. ANTAL bibliográfiáját: A classica philologia hazánkban. 1874. 70. 1.

nizmus kánonában, főképp esztétikai elméletei miatt. LESSING fölleveníti ARISTOTELES katharsis-tanát, GOETHE is érdeklődik iránta. A neohumanizmus késői hajtása a liarmincas-negyvenes években föllendülő ARISTOTELES-kutatás: TRENDELENBURG, WAITZ s később BONITZ gomdoskodnak az aristotelesi szövegek új kiadásáról s elevenítik fel a nagy stagirita organikus világfelfogását. Nálunk ARISTOTELES-t éppúgy nem olvassák s nem igen emlegetik, akárcsak PLATONT. Csak az esztétikai szempont téríti rá nagykesőn a figyelmet: 1842-ben HUNFALVY PÁL lefordítja ARISTOTELES poétikáját, 1846-ban pedig Kis JÁNOS a retorikáját.¹ A hegelianus TAUBNER KÁROLY párhuzamot von 1839-ben ARISTOTELES és HEGEL között, kiket a fejlődés gondolata kapcsol egybe.² HABERERN JONATHÁN-nak a hatvanas-hetvenes években megjelent Aristoteles-tanulmányai és fordításai (A lélekről, Politika, Ethika) nálunk a német aristotelikus mozgalom késői, de ekkor is elszigetelten erő gyümölcse.

A magyar lélek, főképp az abszolutizmus politikai nyomása vagy egyéb szerencsétlenség súlya alatt görnyedve, sokszor keres vigasztalást a *stoikusokban*. SENECA nálunk a legnépszerűbb római írók egyike. A görögnyelvű stoikusok is itt-ott visszhangot keltenek: EPIKTETOS-t 1825-ben fordítja MOKRI BENJAMIN; MARCUS AURÉLIUS császárnak a Garam vize mellett táborozás közben írt Elmélgedései magyarul még a XVII. század elején két kiadásban is megjelennek³; ezeket csak két század múlva követik újabb fordítások (1817-ben az Erdélyi Múzeumban A. R.-tól, és 1847-ben Perlaky Sándortól). KÖLCSEY telítve van a stoicizmus eszméivel: nemes, szigorúan puritán jelleme, mélyen befelé irányuló lelki élete kitűnő összhangban van a Stoa etikai tanaival (*Vanitatum Vanitas*). A német neohumanizmus, az életvidám s a világ szépségét élvező görög ember dicsőítője, inkább az epikureizmus felé hajlik, melytől KÖLCSEY erkölcsi érzéke visszariad: „Nekem nincsenek – fakad ki 1814-ben KAZINCZY-hoz írt egyik levelében – kötelékim, s ez az epicurusi cynizmus, vagy cynicusai epicureizmus, mely a kéjt

¹ Kisfaludy Társ. Évk. III. és VII. köt.

² Athenaeum. 1839. II. 529. 1.

³ PRÁGAI ANDRÁS: Mark Aurél, magyarra ford. P. A. Bártfa. 1613. és 1628.

és fájdalmat, a jelenlétet és jövődőt csodálatos egybeolvasással tartja előttem, elvette még könnyeimet is, az öröm és szenvedés könnyült egyaránt.”

HERODOTOS, THUKYDIDES, XENOPHON, ISOKRATES és DEMOSTHENES a magyar neohumanizmus körében nem volt mélyebb érdeklődés tárgya. Nyelvünkre való átültetésükkel sem sietnek; a harmincas évektől kezd gyéren megjelenni egy-egy töredék-fordítás belőlük. Egy nemzetiségi röpirat a negyvenes években a stílus eleganciájának, az esztétikai elemeknek a magyar politikai szónoklatokban tapasztalható hiányát arra vezeti vissza, hogy a magyar szónokok nem tanulnak az iskolában görögül, nem olvassák DEMOSTHENES-t. Az angol nagy rétorok, akik fényes parlamenti pályát futnak, nemcsak CICERÓN, hanem DEMOSTHENESEN is csiszolják szónoki készségüket, nem fordítás, hanem az eredeti olvasása útján. A különben retorikus magyar nemzetnél ennek nyoma sincsen.¹

Bármennyire rajonganak is legkiválóbb íróink a klasszicizmusért, s bármily buzgalommal iparkodnak is ennek szellemét, esztétikai formáját és erkölcsi tartalmát részint a remekírók fordítása, részint eredeti munkáik útján a magyar lélekbe belelehelni, s az antik világnak olvasóközönséget teremteni: minden törekvésük hajótörést szenved. Pedig a klasszikus kultúra iránt való fogékonyságnak a műveltebb magyar társadalom lelkében mélyebben kellett volna lakoznia: hisz az iskolában egyebet sem tanult, mint latint, római-görög mitológiát, régiségeket, poétikát és retorikát. Vezéríróink mégis alig győzik a panaszt, hogy a magyar lelket nem tudják az antik Helikonba csábítani. KAZINCZY Erdélyi Leveleit főképp azért akarja kiadni, hogy ennek jövedelméből SALLUSTIUS- és CICERO-fordítását fedezhesse, mert ezek kiadása hasznot nem ígér. „Valljuk meg – írja 1824 máj. 8-án keserű lemondással – *a classicusokat még mindig csak nevekben tiszteljük; pirulunk megvallani, hogy nem ismerjük szépségeket: de hogy nem ismerjük, mutatja hidegségünk.* Fogja-e a maradék hihetni, hogy a Virgil Georgicáji, s amit Horáztól Virág fordíta, csak egy gazdag és hív hazafi segédjével jelenhetének meg- fogja-e hihetni, hogy a Horázt

¹ Ungarns Gegenwart. Leipzig. 1845. 51. 1.

szép Epistolájának szép fordítása Kistól azért nem jelenhete meg egészen, mert az elsőbb kötet kiadása, olcsón, undok papiroson s rossz betűkkel el nem kelhete, s a kiadása kárt hozott.” Amikor CICERO leveleit fordítja (1824), aggódva írja DESSEWFFY-nek, hogy munkája talán hiábavaló, mert nem kap rá ő, a magyar irodalom majdnem félszázados vezére, kiadót: „*A classica litevatúrának kevés kedvelői vannak*, noha magát minden annak akarná tartani, s ha a deák textus a magyar fordítás mellé nyomtattatik, inkább reménylen, hogy a jobb ifjak a kettőt egymással összehasonlítják, és mivel a fordítás az originál értését nekik megkönnyíti, a magyar után a latint is megolvassák. De hol találunk rá nyomtatót?”

KÖLCSEY hasonló módon kesereg a magyarság irodalmi érzéketlenségén: „Érezünk kell – panaszkodik 1814iben DÖBRENTÉI-hez írt levelében -, hogy fáradásunk az egészre nézve füstbe ment, s törekedéseink resultatumok nélkül maradtak ... literatúránk stúdiuma privatstudium marad mind végig. A magyar publicum Schillereket és Goethéket nem nevelhet... Ott, hol nincs többé helye a reménynek, nem jöhet fel egyéb a kétségbeesésnél; s úgy vagyunk, mint aki nagy fájdalmaiban többé nem érez.”¹ Ez a magyar közömbösség és részvétlenség az antik irodalom iránt végigvonul a neohumanizmus egész korszakán: a magyar közlélek, főképp, mikor a nemzeti romantikus költészet és irodalom mind szárnyalóbb lendületet vesz, sehogysem tud a klasszikus világgal együttrezegni. Az ötvenes években TOLDY FERENC kénytelen megvallani, hogy „a classica iiteratura, az irodalmi művészet ez örök példánytára, fájdalom, a közönség által végkép el van hanyagolva... Mit mondjunk, ha azt tapasztaljuk, hogy ily mű [SZENCZY-nek Tacitus[^]fordítása], melyet a leggazdagabb irodalom is ünnepelne, észrevétlen és keresetlen hever könyvkereskedéseink polcain”²

A magyar neohumanisták irodalmi törekvése, mint maguk bevallják, füstbe ment. A német neoklasszicizmus esztétikai és művelődési eszménye a magyar társadalmi lélekbe nem tud mélyebb gyökeret eresztetni. Az iskolát,

¹ KÖLCSEY F. Minden Munkái. X. köt. 35. 1.

² TOLDY FERENC: Irodalmunk három utolsó éve. Új M. Múzeum. 1858. 9. 1.

mint látni fogjuk, nem tudja a humanizmus szellemében, ön-erején megreformálni; az irodalom terén pedig, kis körre szorulva, lassankint magára marad. BERZSENYI a harmincas évek elején Kritikai Leveleiben és Poétái harmonistikájában már hiába sürgeti a klasszikus szellemhez való visszatérést: ennek uralma a lelkekben végleg lehanyatlott.

Minden szellemi áramlat, mely a kor lelkébe fokozott erővel és mélyebben benyomul, a kultúra valamennyi ágát áthatni iparkodik: a tudományt, a filozófiát, a szépirodalmat, a képzőművészetet, a társadalmi-erkölcsi életet, a vallást, a nevelésügyet, az állami rendet. A kor lelkének valamennyi húrja lassankint együttrezeg, annak az alaphangnak irányában, mely megadja az új szellemi áramlat karakterét. A neo-humanizmus is úgyszólván egyszerre indul útjára a filológiai tudományban és a művészetről való felfogás terén. Az antik esztétikai eszmény csakhamar átsugárzik az irodalomra is: GOETHE és SCHILLER egyhamar WINCKELMANN nyomában jár. Az erkölcsi és társadalmi életideál is hellenizálódik: a humanitás-eszmény mint az egyén öntökéletesítésének és önművelésének vezérsillaga fénylik. Az erkölcs azonosul a szépség kultuszával: a καλοκαγαθία föltámad halottaiból. Az antik jog is renaissanceát éli. A filozófia a nagy német idealizmusban: FICHTÉ-ben, SCHELLING-ben és HEGEL-ben platónizálódik, a történeti iskolában aristotelizálódik. Nincs ebben az időben a német kultúrának és életnek egyetlen ága, mely ne az eszményinek hitt klasszikus világ kétezeréves történeti árnyékába sietne.

A kor lelkének ebből az *egységes diapasonjából* a legkézzelfoghatóbban emelkedik ki, mert hisz márványba van vésvé, vászonra van rögzítve vagy kövekből van összeróva, az *antikizáló képzőművészet* szelleme. WINCKELMANN klaszszicizmusa nemcsak az irodalomban, de a művészetben is új diadalra s félszázados uralomra juttatja Európában a görög génuszt. Ennek megváltó erejét először az irodalom hirdeti, de a szobrászat nemsokára köbe is vési. CANOVA már kiemelkedni próbál a rokokó-művészet formáinak kecsesen hajladozó hullámaiból, külsőleg magáévá teszi az antik formanyelvet. THORWALDSEN már jobban közeledik a görög

művészet plasztikus erejéhez és stílusához, bár alakjainak passzivitásával, tétlen nyugalomával, belső, erőtlenségével messze e mögött marad. „A lelki nagyság, a lendület, az akaraterő hiányzik belőlük. Mérsékletük nem fékentartott szenvedély és fegyelmezett akarat eredménye, hanem velük-született gyengeség. Innen van az, hogy THORWALDSEN a görög mintaképekkel ellentétben az emberi testet még az érzéki valószínűség árán sem tudta magasabb etikai tartalom kifejezőjévé tenni. Szobrászatában nincs erkölcsi nagyság és nevelő erő. Nem volt ethographos: Aristoteles az ifjúságnak nem ajánlaná.”¹ A klasszicizmus mereven utánzó műszabályaival az alkotó fantáziának szárnyát szegi, céhszerűvé válik. A XIX. század elején föllendülő romantika történeti érzékét sérteni kezdi a modern emberre ráhúzott görög viselet, az egyéniségnek görög sablonra való elstilizálása. Maga a görögrajongó SCHILLER is, talán mert a történelem professzora, nem tudja túrni azt a természetellenességet és valószínűtlenségét, hogy egy rég letűnt kor viselete és külsőségei a tőle egészen elütő jelen embereire mintául rákényszeríthetők. GOETHE klasszicizmusa azonban ezt is helyesnek tartja.

Az antikizáló stílus ellenállhatatlanul terjed szobrászatban, festészetben s főképp az építészetben. Nemcsak Róma jut CANOVÁ-val és THORWALDSEN-nel a klasszikus formanyelv varázkörébe, hanem *München* és *Bécs* is, azok a gócpontok, melyek a magyarországi szűkkörű művészetnek is forrásai.

A XIX. század elején *magyar képzőművészetről alig lehet szó*. Fejlődése csak a század harmadik évtizedében indul meg. A magyar arisztokrácia jobbjára Bécsben él, ennek kultúrája az övé is, innen elégíti ki művészeti szükségleteit. A köznemesség egyszerű falusi életmódja alig léphet fel a művészi élvezés igényével. A nemesség a művészetet, mivel nem ismeri, nem is becsüli, az itt-ott felbukkanó művészt csak afféle mesterembernek nézi. Aki nálunk ez időtájt művészetre adja a fejét, az rendszerint Bécsben tanul, ahol egészen a klasszicista irány uralkodik. A bécsi

¹ HEKLER ANTAL: Canova, Thorwaldsen és a klasszicizmus. A Technikus. 1920. 116. 1.

képzőművészeti akadémia a fiatalokat merev, az egyéniséget kizáró, hideg és általános esztétikai kódex szerint neveli, melynek reguláit mindenkinek pontosan meg kell tartania. Egyéni ihlet vagy hajlam lázadásszámba megy. A klasszis cizmus dogmája, átlagos, szürke szkémája feltétlenül kötelező. Aki nem követi, romantikus eretnek. A klasszicizmus itt nem valamely nagy művészegyéniségből sugárzik ki, hanem szigorúan körülhatárolt művészeti rendszer.

A Bécsből, majd Rómából magyar földre szivárgott klasszicista művészet tartalmi szempontból nálunk éppen nem idegen: hisz az iskola műveltjeinket egészen klasszikus szellemben, az antik mitológia és történet világában, neveli. Amit apáink a gimnáziumban a nimfákról, faunokról, gráciákról, múzsákról, Venusről, Neptunusról, Marsról, Apollóról, Flóráról, Mercuriusról stb. sok fáradsággal tanultak, azt most a klasszicizmus beköszöntével épületeken, tereken, udvarokban kifaragva vagy festve látják. A művészi forma iránt nincsen fogékonyáguk, de az ábrázolt tartalmat, az antik szimbólumokat és allegóriákat a polgárember is megérti, mert jórésze kijárta a gimnáziumnak legalább néhány osztályát. Ugyanaz a szellem szól a márvány- és kőformákból hozzájuk, amely RAJNIS, RÉVAI, VIRÁG, BERZSENYI, KAZINCZY, CSOKONAI, KÖLCSEY klasszikus formájú költészetéből. Nem történik egyéb, mint hogy a költészet antik lelke a maga hatalmát a szobrok és épületek birodalmára is külsőleg kiterjeszti. A neohumanizmus alapelve, melyet KAZINCZY és társai nem győznek elég hangsúllyal hirdetni: „a klasszikus világban található meg az emberi kultúra örök mintái”, most a művészetben is diadalmaskodik. KAZINCZY boldog, amikor az első magyar szobrász, a Rómában CANOVA és THORWALDSEN körében dolgozó FERENCZY ISTVÁN antik tárgyú szobra, a Pásztorleányka, haza kerül. A szobornak mindjárt siet görög nevet is adni: Graphidion. DESSEWFFY-hez írt levelében (1823 febr. 13.) hiányosnak tartja FERENCZY-nek, aki jó ideig „a lakatosság candidatusa” volt, klasszikus műveltségét. Első dolga, hogy Rómába levelet ír neki, melyben arra kéri, „hogy olvassa Homéert, és a Metamorphosisokat, s Anacharsist. S olvassa, míg megérti, s magyaráztassa, amit nem ért.” A Rómába szakadt lakatoslegény, aki otthon deák iskolát járt a poësisig, iparkodik is „a deák klasszikusokkal

egyről-egyre megesmerkedni”; „foganatos lépéseket tesz a históriák s más egyéb könyvek olvasásába.”¹ Ezek a könyvek szerelik fel egész élte hosszágig antik mitológiai s történeti motívumokkal, meg klasszikus idézetekkel. Leveleit sokszor cifrázza klasszikusokból ellesett szólamokkal, bár „orthographiája – mint KAZINCZY mondja – olyan, mint egy szép burgerleánykéé, egy tizenkét esztendő gyermek szebben írja leveleit; lelke vadon, sivatagon maradt, csak a szeme s keze művész.”² Hogy Rómában kelt levelei antik színezetűek legyenek, a dátumhoz gyakran odaragasztja a *Calendasft* vagy *Idusát*, anélkül, hogy sejtelve volna a régi római időszámításról. Erről aztán öccse oktatja ki. Ez az antikutató hibás külsőség jelképezi szobrászati klasszicizmusának gyökértelenségét, pusztá külsőszerűségét, a görög plasztika benső szellemének hiányát is. Műveit hideg előkelőség, lesimított testformák, a klasszikus stílusból átvett olyan külső sajátságok jellemzik, melyek egészen távol állanak az ábrázolt tárgy természetétől. A Szánthó-síremléken pl. a kecskeméti bíró családját görög-római társasággá alakítja át, hogy a mű klasszikus színezetet nyerjen.³ KÖLCSEY római szónokként tógában ülteti egy székre, alakja egészen merev és élettelen, az erőltetett római külső alatt nem érezzük KÖLCSEY lobogó tüzét. ÜRMÉNYI JÓZSEF is, az országbíró, a Ratio Educationis szerzője, határozott római külsőt és jellemet kapott a vaáli templomban.

Ez időtáj t műkritikánk még alig van. Irodalmi nagyhatalmunk, KAZINCZY, sokszor forgatja WINCKELMANN, behatolni iparkodik az antik plasztika szellemébe, értékelési szempontjai azonban legtöbbször merőben filológiaiak és irodalmiak s nem sajátosan művésziek. Csokonai mellszobrán – melyet BEÖTHY ZSOLT a Bessenyeitől megindított új magyar irodalom s a FERENCZYIvel kezdődő magyar művészet párhuzamára célozva, plasztikai művészetünk *Agis*-ának nevez – a széphalmi mesternek szemet szúr a bajusz, mert az szakáll híján az antik világban rabszolgát jelent. Nem

¹ FERENCZY ISTVÁN *levelei*. Kiadta WALLENTÍNYI DEZSŐ. Rimaszombat. 1912. 192. 1.

² KAZINCZY levelez. XVIII. 256. I.

³ LYKA KÁROLY: A táblabíró-világ művészete (1800-1850). 1922. III. 53. 1.

a természet megfigyelése, a közvetlen élmény fontos KAZINCZY művészeti felfogásában, hanem az elhamvadt klasszikus világnak azok a motívumai, melyeket az antik irodalom őrzött meg.

A klasszikus stílus a festészetben is irtózik minden ellentétől, minden disszonanciától, hideg és előkelő, telítve van antik mitológiával. A klasszicizmus magyar festői közül a legkiválóbb, MARKÓ KÁROLY, egész életén át korának antik esztétikai szabályaihoz ragaszkodik. Szereti a mitológiai tárgyakat, melyeket egy-egy déli tájkép időtlen nyugalma keretébe illeszt (pl. Paris ítélete).

A klasszicizmus legjobban Pest-Buda városának képe nyomja rá a maga bélyegét. A JÓZSEF nádortól kezdeményezett szépítő-bizottságnak az építészetről táplált felfogása egészen a kor klasszicizmusának szellemében fogan. Terveit külföldi, jobbra bécsi, mesterek hajtják végre. A gr. Sándor-palota, a pesti Lövölde, a Deák-téri ev. templom, a Lloyd épülete, a Diana-fürdő, a Nemzeti Múzeum, a Vármegyeház, a Ludoviceum, az első Nemzeti Színház stb. mind az antik művészet formanyelvén beszél, melyet a részek szigorúan megszabott szimmetriája, sík falmezők, kevés plasztikus elem, oszlopsor, tympanon és meander szalag jellemez, így a város képe egységessé válik ugyan, de az egyhangúság árán. „A különben szép Pest utcái – jegyzi meg a Honderú – csupa monotónia miatt ásítani kezdenek egymásra.” Nagy különbség választja el azonban, mint LYKA kifejti,¹ a pesti klasszicizmust a görög-római építőművészet alkotásaitól. Az utóbbiak világos logikájával, élő s cselekvő erőt sugalló beszédével, nyugodt, szépen lekerekített plaszticitásával szemben a pesti épületeken a lénia személytelen, rideg, józan szabatosága, bizonyos élettelen puritán egyszerűség szűrkiti a hangulatot. Itt is, akárcsak a magyar költészetben vagy szobrászatban, a klasszikus külső stílus pusztá átvételével, de nem lényegének és szellemének belső megértésével állunk szemben. E korszakból maradt vidéki középületeink, templomaink, főúri kastélyaink is a kopárrá egyszerűsített, rideg célszerűséget kereső, szerény kiadásai az egész Európában uralkodó klasszikus stílusnak.

¹ LYKA KÁROLY i. m. IV. 77. 1.

A század elejétől fogva a klasszicista irodalmi irányba a romanticizmusnak nemzeti-történeti motívumai is kezdenek belevegyülni. A KISFALUDY-ak, majd VÖRÖSMARTY hatalmas ereje a nemzeti romanticizmust juttatja diadalra. Ennek szelleme beszivárog az éppen meginduló magyar képzőművészetbe is. Az eposzokban, történeti elbeszélésekben, regényekben, drámákban, a színpadon a nemzeti múlt történeti alakjai elevenednek meg a honszerző ősöktől Rákóczi Ferencig. A közönség a képzőművészetet is a hazafiság szögéből kezdi nézni, ezen a téren is a magyar história után vágynak. Nem HEKTOR és ACHILLES, SCIPIO vagy JULIUS CAESAR vonzza többé, hanem ÁRPÁD, NAGY LAJOS, HUNYADI JÁNOS és MÁTYÁS király. Művészeink is a magyar történet alakjai felé fordulnak. FERENCZY már nem mitológiai tárgyakon töri fejét, hanem MÁTYÁS király gigantikus alakján. Igaz, hogy még jó ideig a klasszicizmus formái és külsőségei uralkodnak; FERENCZY Mátyást mint valami római konzult ábrázolja, a szobor domborműveit a római fórum alakjaival népesíti be. A téma azonban már olyan, hogy szükségképp szétfeszíti az antik világ kereteit. A festőművészet is történeti irányba térül: nagy történeti események tájai, főképp romantikus várromok kedvelt tárgyai.

A klasszicizmusból a romantikára való áttérés a közlélekben voltaképp már elő volt készítve. FERENCZY a klasszikus stílus kellékeit csak ráagatta márványdarabjaira, végső célja tisztán *nemzeti* volt: ő a magyar nemzeti művészi öntudat és hivatás első apostola. Igaz, hogy éppen sajátos magyar nemzeti szempontból művei csekély értékűek, de a művészetnek a nemzeti kultúrába való tudatos bekapcsolása új az ő szerepében. A nagy nemzeti reformkorszakban a hideg klasszikus formák mögött a művészet nemzeti missziótudata lángol. A magyar költészet a legbensőbbben egyesült a nemzeti közlélekkel; a művészetnek is közvetlenül egybe kellett fornia vele. A magyar eposz-költészet hőskultusza, ez a romantikus nemzeti vonás, FERENCZY-nél már áttör a művészetbe is. A klasszicizmus formáinak s a nemzeti romantikus tartalomnak e frigyét legszebben jelképezi VÖRÖSMARTY-nak FERENCZY iránt érzett hű barátsága és a súlyos kritikától megszorított mester érdekében írt fényes apológiája.

Amikor a magyar szobrászat a harmincas években néhány szerény értékű márványtestben megszületik, szülőanyja, az antik forma dacára, a nemzeti tartalom. FERENCZY Csokonai-, Kisfaludy-, Kölcsey-, Ürményi-, Wesselényi-szobrának, Mátyás királyának célja a nemzet egy-egy nagyjának megörökítése. De már előbb, majd egy félszázad óta, a magyar klasszicizáló irodalom is, bár az antik formának átültetése fő becsvágya, cél és tartalom dolgában minden ízében nemzeti. Nacionalistább költő alig gondolható, mint BERZSENYI, KAZINCZY és KÖLCSEY.

S ebből a szempontból, *nagy szakadék tátong a német és a magyar neoklasszicizmus között: amaz kozmopolita színezetű, emez velejében nacionalista szellemű.* A nagy német neohumanisták görögös életideálja, világpolgáriás humanitás-eszménye, magyar földön többől átalakul: *a görög-rajongó esztéticizmus megmarad benne, de a kozmopolita világnézeti és erkölcsi vonás itt kihull belőle.* Az antik szépség kultusza nálunk a nemzeti élet kovásza: a mi neohumanistáink szemében arra való, hogy a nemzet ízlését finomítsa, nyelvét kiművelje, műveltségét európai színvonalra emelje. A klasszicizmus a nemzeti létéért küzdő kis magyar nép irodalmi vezéreinek lelkében a hazafiság ügye. Göröggé formálódik itt is a művelődési eszmény: de a rég elhamvadt klasszikus világ kultúrsugarai megtörnek a nemzeti eszme közegén. És e sugarak fényénél neohumanistáink az általános, örök emberi mellett mindig keresik az idealizált görögségben is a sajátosan nemzetit: HOMEROS-ban éppúgy, mint DEMOSTHENES-ben, a görög istenekben éppúgy, mint a mára-thoni hősökben. Mind a görög, mind a római kultúra és csatatér hőseiben elsősorban a hazafiság örök példáit szemlelik.

EURIPIDES a Kr. e. V. században még a görög nemzeti-faji öntudat képviselője. Büszke arra, hogy „a barbár csak szolgál, de Hellas népe, az szabad.” De nem sokkal később, a IV. század küszöbén, ISOKRATES-nél már a nemzeti öntudat a görög világkultúra öntudatává szélesül. Szemében a görög már annyi, mint művelt, a kultúra közösségéhez tartozó ember. S a *kozmpolita művelődési eszmény* a hellenisztikus korban lassankint egyetemessé válik. A német neohumanizmus is kétezer esztendő múltán ezt az utat járja.

Az örök emberit a görögségből visszasóvárgó esztétikai-történeti nostalgija érzéketlenné teszi a nemzeti élet nagy kérdései iránt. A napóleoni elnyomás, a fõlszabadító háború nagy eseményei átlag nyomtalanul tűnnek tova a neohumanisták feje fölött. Lelkükben a humanitás eszménye nagy kiegyenlító erõ, mely elmosza a nemzetek határait. GOETHE hideg, objektív nyugalommal magát kozmopolitának érzi. Fiának nem engedi meg, hogy a németységnek Napoleon-elleni heroikus harcában résztvegyen. Ennek a nemzeti élet-halál küzdelemnek alig van visszhangja mûveiben: a büszke hegycsúcs hideg közömbösségben mered az égnek, mikor az elemek vadul tombolnak lábainál. SCHILLER humanizmusa is lényegében érdektelen a nemzet feltörõ vágyaival szemben: „a hazafiúi érdek – jelenti ki egy antik stoikus rideg fitymáló hangján – csak éretlen nemzeteknél játszhatik szerepet”. Amikor a francia forradalom rémes viharai ülik meg egész Európa lelkét, GOETHE és SCHILLER az emberiség fölött lebegõ életbölcse ség semleges szellemi fellegvárában nyugodtan szövegetik esztétikai világnézetük colchisi aranyfonalait: a szellem történeti argonautáinak érzik magukat, kiknek hivatása a rég elhamvadt görög világból visszahozni az emberiségnek az örök kultúrértékek aranygyapját. Amikor a vihar egész Európát fenekestül felforgatja, GOETHE Wilhelm Meisterével filozofál, SCHILLER pedig az emberiség esztétikai nevelésérõl írja leveleit. HÖLDERLIN graekomaniája annyira megy, hogy röstelli német eredetét: „szeren esetlenség németnek születni”, mert a németek csak „a kézmûveseknek, gondolkodóknak és papoknak népe, de nem emberek”. GOETHE szerint is „ezt a rosszabb természetet görög mintára kell korrigálni.” (Diese schlechtere Natur nach dem griechischen Muster zu korrigieren!)

A neohumanista filológusokat is a nagy nemzeti küzdelem jobbára hidegen hagyja. Amikor egész Németország fegyverben áll, nyugalmas közömbösséggel, a körülöttük tomboló élettõl idegenen, javítják az antik szövegeket s praelegálnak *über Altertumswissenschaft*. Egyben azonban nemeteknek mutatkoznak: HEYNE-IOI kezdve alapvetõ munkákat már nem latinul, hanem németül írják. WOLF FR. A.-nak mestermûve (*Altertumswissenschaft*), melyet GOETHE-nek ajánl, németül jelenik meg, bár maga mondja, hogy a

latinnal szemben a német nyelv „a szokatlanabb” számára. WINCKELMANN már régebben példát adott a német tudományos prózára.

Vannak azonban neohumanisták, akiket a görögkultusz általános emberije nem tesz apolitikussá, a sajátos nemzeti érdekek iránt közömbössé, hanem ellenkezőleg, a hellenizmusban a nemzeti erők új forrását pillantják meg. A görög szellemet rokonnak tartják a német népjellemmel: mindkettő szabadságszerető s az egyéni erők tisztelője, a társas életben s a művelődésben individualista, ezért bomlott mind a görögség, mind a németség annyi apró államra; ellenben a rómaiak és a román népek a centralizált hatalom uralmát könnyebben tűrik, kisebb bennük az egyéni erők kultúsa, szellemi irányuk inkább univerzalisztikus. Innen érthető az individualisztikus irányú protestantizmusnak germán eredete s a németség körében való nagy hódítása, míg az egyetemességre törő katolicizmusnak a román lélekben megőrzött szilárdsága s biztos uralma. HERDER, aki humanitásszeszméje dacára nem kozmopolita, hanem a nacionalista hellenizmus híve, örökre sajnálja, hogy a németség „a maga kultúráját a latinoktól s nem a görögöktől kapta ... a német szellemet s a német nyelvet a latin kultúra és a római természet elnyomta.”¹ A renaissance latin humanizmusa ezt a szellemi elnyomást még csak fokozta: a neohumanistáknak éppen nemzeti szempontból a némettel annyira rokon görög szellemhez kell visszatérni, a német nemzeti erőt ebből táplálni. Egyébként éppen HERDER látja meg először a nemzeti jellem mivoltát és jelentőségét s kezdi e vonásokat rendszeresen gyűjteni. Tanúság rá népköltési gyűjteménye, a zsidó, görög és német költészet nemzeti elemeinek vizsgálata, sőt a vademberek szellemi sajátosságainak kutatása. Benne a humanizmus és nacionalizmus békésen kiegészíti egymást. Jól érthető tehát nálunk, magyaroknál, elért nagy népszerűsége és olvasottsága: jelentékenyen közremunkált a magyar nemzeti jelleg és öntudat megszilárdításában. A deák nyelv uralmát megtörő küzdelemben magyarjaink gyakran hivatkoznak HERDER szavára. „A nemzet igazi kultúrája – írja 1820-ban TÓTH DÁNIEL – saját nyelve mívelé-

¹ ADOLF BECKER: i. m. 15. 1.

sével kezdődik. A lélek emeletenként épít a literatúrába és culturába. De hát minek kell lenni a fundamentomnak, alapnak- Idegen nyelvnek-e, vagy anyainak- ‚Kétségkívül az utolsónak‘, így szól HERDER, ‚különbön idegen jármot hordoz‘. Mi e helyett most is a deák nyelvet tesszük alapul, sőt végcélul.”¹

A német neohumanisták fiatalabb nemzedéke a húszas években már telivér nacionalista. Ebben nagy része van FICHTÉ-nek. Szerinte a nemzet megújulásának egy útja van: új nevelés. A neohumanista JACHMANN ennek értelmében csak egyfajta iskolát akar: ebben az egységes nemzeti iskolában valamennyi németet egyazon szellemben kell nevelni. Mivel pedig a magasabb szellemi kultúra az antik világ tanulmányozása nélkül el nem gondolható, valamennyi művelt német ifjúnak tanulnia kell az antik nyelveket, elsősorban a görögöt. PASSOW szerint is a német nemzet szellemi újjászületése csakis a görög kultúra közegén keresztül mehet végbe, miután eddig a római nyelv és kultúra nyomta el, amely pedig csak árnyéka a görögnek. Szinte gyűlölettel kicsinyíti le a latin és a román nyelvek értékét és művelői désbeli jelentőségét. Ez a francia elnyomatás filológiai és pedagógiai visszhangja. Egy nyelv és kultúra tud csak a német szellemben friss áramot ömlesztzeni: a görög. A hellén szellemben való belemélyedéstől várható egyedül a német-ség újjászületése. *A neohumanisztikus tanulmány elsősorban a nemzeti eszme szolgálatában áll.*²

A neohumanizmusnak a nemzeti irány síkjába való tolóidása a fiatalabb nemzedék szemét éleesebbé és látóbbá teszi *a görögség testi kultúrája* iránt. Igaz ugyan, hogy WOLF FR. Á., a neohumanisztikus nevelés teoretikusa, már régebben úgy határozza meg a nevelés célját, mint „a testnek és léleknek az emberiség tökéletességére vezető művelését” (*cultura corporis et animi ducens ad perfectionem humanitatis*), azonban ez a célkitűzés csak elméleti marad: a gyakorlatban a neohumanista pedagógia a testnevelést egészen elhanyagolja, előtte kizárólag az alapos filológiai iskolázás feladata lebeg. Most az újabb nemzedék a huszas-harmincas

¹ Így tekintet a deák litteratúrára Magyarországon. Tud. Gyűjt. 1820. XI. köt. 58. 1.

² PAULSEN: i. m. II. 237-241. 11.

esztendőkből az egyoldalú humanisztikus szellemi kultúrával mint ellensúlyt szembeszegezi a testnevelés fontosságát. Ezt az egészséges emberi életformának éppen a görögöktől követelt harmóniája követeli meg. A görög esztétikai műveltségnek lényeges része volt a szép test kultusza. A görög atlétikai kultúra nélkül nem érthető a görög művészeti kultúra sem. JAHN L. tehát mozgalmat indít a tornagyakorlatoknak a gimnáziumokba való bevezetése érdekében s a harmincas évek végén már alig van német gimnázium, mely ne iparkodnék eredeti görög nevének (γυμνάσιον: testemet gyakorlom) eleget tenni. A görög kultúra és művelődési eszmeny e vonása iránt csak a kor eseményeinek méhéből kikelő nacionalizmus tudta felnyitni a neohumanisták szemét. A magyar neohumanizmus fogantatásától kezdve vérbéli nacionalista irányzat. Azok is, akik a németek nyomán legnagyobb hévvel lelkesednek az antik életfelfogásért s művelődési eszményért, egy pillanatra sem szegődnek GOETHE, SCHILLER és társai fennenlebegő kozmopolitizmusához. Az egész antikizáló irányzat előttük csak a magyar nemzeti irodalom és művelődés hathatós eszköze. Szemüket állandóan csak azért függesztik a klasszikusokra, hogy meglássák, vajjon mit lehet a nemzeti nyelv, irodalom, finomabb ízlés érdekében belőlük kamatoztatniok? Ha elismerik is ezek örök, egyetemes emberi értékét, melynek kultusza a magyarságot is bekapcsolja a művelt emberiség körébe: azért mégsem elsősorban az általános emberinek, hanem a nemzetnek sajátos érdeke és művelődési aspirációja minden klasszicizáló lelkesedésük forrása. A humanizmus egy szemernyit sem csökkenteni bennük a nacionalizmust: hitük szerint egy nemzet fejlődése és megnevesedése az egész emberiség erőgyarapodása. Ennek a herderi gondolatnak hangsúlya sokszor csendül ki KAZINCZY írásaiból. Tübingai pályaművének, melyet pedig egy külföldi bíráló fórum elé terjeszt, első sora azt vallja, hogy „a haza szeretete egyike a természet legszentebb érzéseinek; szent az, mint a gyermeki hűség és szülői szeretet”. GOETHE rajongójának mesterével szemben nyíltan vallott confessiója: „A patriotizmus nem ellenkezik a kozmopolitizmussal: ez amaszt csak nemesíti.” A hazafiság nem tehet vakká a más nemzetek értéke iránt: „igazságtalan és éppen nevetséges volna az a magyar, aki, vagy nem ismer-

vén, vagy ismerni nem akarván nemzetét és hónát, magát esztelen göggel mértékelné a nálánál igen sok és igen nagy tekintetekben boldogabb némethez, olaszhoz, franciához stb. Szerencsére a természet még a San-Marinó-i polgárkanak s a grönlandi halfogónak is adott okot, hazáját szeretni s sorának örvendeni.”¹

KÖLCSEY, aki legmélyebben hatol bele a humanizmus szellemébe, szintén összhangba iparkodik hozni a világpolgárságot és a hazafiságot. „Polgára lenni az egész világnak - írja 1813-ban egy messze külföldön élő barátjának - én előtt nem azt a veszedelmes indifferentismust teszi, mely minden patriotismust, minden nationalismust kizár. Interestálva lenni az egész emberiségért, s mégis el nem veszteni azt az édes s mintegy instinctuális érzelmet, mely a születés földjéhez von: ez a kettő nem ellenkezik egymással, mint az emberi szeretet az atyai vagy gyermeki szeretettel nem ellenkezik.”² Unokaöccséhez írt parainézisében, melyben nem sokkal halála előtt, kiérlelt életfelfogását tárja föl, tüzetesen kitér arra a sajátos humanista problémára, hogyan kell az egyetemes emberiség és a nemzet szeretetét harmóniába hozni. Hangjából azonban az utóbbinak sokkal erősebb hangsúlya cseng ki: itt HERDER-nek s nem GOETHÉ-nek tanítványa. „Szeretni az emberiséget - mondja - ez minden nemes szívnek elengedhetetlen föltétele. Az emberiség egésze nem egyéb számtalan háznépekre oszlott nagy nemzetségnél, melynek mindegyik tagja rokonunk, szeretetünkre és szolgálatainkra egyformán számot tart. Azonban jól megértsd! az ember véges állat, hatása csak bizonyos meghatározott körben munkálhat. *Azért ne hidd, mintha Isten hew nünket arra alkotott volna, hogy a föld minden gyermekeinek egyforma testvérük, s a föld s minden tartományainak egyforma polgárunk legyünk. Sohasem tudtam megérteni: kik azok, kik magokat világpolgároknak nevezik.* Minden, ami szerfeletti sok részre osztatik, önkicsinységében enyészik el így a szeretet. Hol az ember, ki magát a föld minden orszá-Sainak szentelni akarván, forró szenvedelmet hordozhatna irántok keblében- *Leonidas csak egy Spártáért, Regulus*

¹ KAZINCZY FERENC tübingai pályaműve a magyar nyelvi öl. 1808. Kiadta *Heinrich G.* 1916. 127. 1.

² KÖLCSEY F. Minden Munkái. X. köt. 26. 1.

csak egy Rómáért, Zrínyi csak egy Magyarországért hathatott meg.” Fiatal korában azonban maga KÖLCSEY is, mint később bevallja, BAYLE és a tőle „gonoszlelkűnek” bélyegzett VOLTAIRE hatása alatt hajlott a kozmopolitizmusra. Ennek lelki forrása tehát a felvilágosodás politikai racionalizmusa s nem az általános emberinek a neohumanizmustól megszerkesztett eszménye: „Volt idő (iskolai pályám vége s jurátuságom), midőn cosmopolitismus fogott körül, s ez időben a magyar hazán nem függék melegen. Okának gondolom a francia lágymeleg poézist, s azon lélekölő hidegséget, melyet a francia újabb filozófusok mindenre, ami szent, fuvallottak. De nekem mindig Bedürfnisz volt szeretni, s forrón szeretni, így a cosmopolitai hidegség nálam csak futó paroxismus lehetett.”¹

A nemzeti eszme és öntudat mélyebb jelentőségét a maga hódító világosságában éppen a humanista KÖLCSEY fejti ki először irodalmunkban. SZÉCHENYI a nemzeti gondolat erejét inkább csak gyakorlati vonatkozásaiban tudja már fokozni. A *Nemzeti Hagyományokéban* (1826), Kölese⁷, kétségkívül HERDER hatása alatt, azt fejtegeti, hogy az igazi nemzeti irodalom csak a nép nyelvében és jellemében rejlő erők kibontakozása lehet s nem idegen szellem utánzása. A nemzeti lélek és az irodalom legszorosabb kapcsolatát a görögségben pillantja meg: a görög mitológia és nemzeti hagyomány, melyet HOMEROS utolérhetetlen ereje örökített át nemzedékről-nemzedékre, „a görög poesist a görög hazafisággal elválaszthatlanul összeforrasztotta”. Ezért mindenkorra a legeredetibb nemzeti irodalom a görög literatúra. A magyar ösköltészet emlékei a kereszténység befogadása után elvesztek, nemzeti hagyományaink ÁLMOSon felül megcsonkultak. A nemzeti elemeket csak köznépi dalaink őrizték meg, melyeket költőinknek ki kell aknázniok. A magyar irodalom századok óta a római jármában nyög s ezért igazi nemzeti karaktere nincsen. „Ki nem kénytelen megvallani – kérdi a rómaiktól lenéző hellenista KÖLCSEY, akárcsak HERDER (II. 284. 1.) -, hogy maga a rómaiaktól tanult, legalább mythológiát és ovidiusi descriptióviszketetget és eláradozást tanult GYÖNGYÖSI sem adott a nemzetnek semmit, ami valódi

¹ KÖLCSEY Minden Munkái. IX. 411.

poétái nevet érdemeljen- Az ő tárgyai többnyire hazaiak, de a sok római tudománynál fogva a nemzetiség köréből kicsaponganak. *Melyik magyar ismerjen saját mezeire, ha rajtok Pán fújja a sípot, s Tytirus hajhássza bárányait-* Melyik magyar találhassa fel magát saját nemzetiségében, ha nemcsak az idegen mythologia képeire, hanem ez vagy amaz római verselőnek, ez vagy amaz sorában álló, ez vagy amaz névre is emlékeznie kell, ha poétáját érteni akarja.” KÖLCSEY, a neohumanista, kit már erősen érint a *romám lika* történeti szele, maga bírálja meg a legélesebben a magyar klasszicizmus puszta külsőszerűségét, szellemi gyökeretelenségét, merő idegenutánzását. Jól látja, *miért nem haU hatja át az antikizáló szellem a nemzet szélesebb rétegét,* miért nem lehet ez a klasszicizáló költészet igazi nemzeti irodalom, az *egész* magyarság szellemi közkincese. KÖLCSEY-nek, legmélyebb humanistáknak, belső tragikuma: érzi, hogy ha valóban nemzeti irodalmat akarunk, a klasszicizmus korának le kell zárulnia. Szinte sóvárog az *egész* nemzetől érthető, lelkéből lelkezett költő után. Nem sejti, hogy egyszerre már kettő is született: ARANY és PETŐFI. „A görög költő, írja, csak kitisztult érzést ízléssel párosulva kíván hazája fiától, hogy lelkére hasson dalával: *nekünk ellenben antiquáriusi tudományt kell szereznünk, hogy költőinket olvashassuk;*¹ s ha megértettük is, minő behatást tehet ránk a mythológiának világa, mely nekünk csak valamely allegorikai tarka festés gyanánt jelen meg- Valljuk meg, hogy nem jó úton kezdtünk a rómaiaktól tanulni.” Ahelyett, hogy önerőnkön emelkedtünk volna, szolgálai követésükre

¹ Ez persze magára a költő KÖLCSEY-re is áll, mert, hogy csak egy példát hozzak fel, KAZINCZY[^], „Széphalomnak szent énekesét,” ilyen antik költői apparátussal magasztalja:

Hangjára megszűnnek körülte
A Faura/soknak sípjai,
És rózsafényben szállanak le
Az Ámoroknak sergei.
Idáliávk lesz vidéke,
A *Kellemek* vidékivé,
Hol szendereg virágos ágyon
Paphos mosolygó asszonya.

(Kazinczyhoz).

hajlottunk; ahelyett, hogy szellemöket szívtuk volna magunkba és a saját világunkhoz hasonítottuk volna, az ő világukba költöztünk át. De itt „egészen föl nem található magunkat, honunk felé visszapillongunk, s örökre megoszlott képzelettel itt is, ott is idegenek maradunk. Nem nyilván van¹e, hogy *a való nemzeti költésnek csak a nemzet kebelében lehet s kell szárnyára kelnie*- Az idegen tűznél gyújtott fényt a nemzetnek csak homály közül sugárik.”¹

Mi egyéb ez, mint *a klasszikus irány csődjének nyílt bevallása*- A vallomás indítéka: *az antikizálás elhomályosítja a sajátos nemzeti jellemet*. KÖLCSEY-nek akkor páratlan műveltsége s mély intuíciója már érzi a történeti fejlődés irányát: *a nacionalizmusnak le kell győznie a neohumanizmus egyoldalúságát*. A kettő küzdelmében a nagy humanistának, egyben nacionalistának egy vigasztalása van: ha mi római járszalagon jártunk, nem kell pirulnunk, mert viszont a rómaiak a görög szellem rabszolgái voltak. Hisz a pacuviusi koturnusban Róma színpadán mindig a Heraklesek, Thyes; tesek, Agamemnonok, mindig csak görög, sohasem római hősök jelentek meg; a Plautusok és Terentiusok a Tiberis partjain mindig csak görög neveket hangoztattak s a görög magánélet jeleneteit mutogatták a színpadon. A római költészet is saját honában félig idegen volt. Ez az oka, hogy sohasem jutott az erőnek, virágzásnak széles körben való terjedésnek olyan fokára, mint a görög.

Ha valóban nemzeti irodalmat és kultúrát akarunk teremteni, vissza kell térnünk *a magyar történeti hagyományokhoz*. Ezek elhanyagolását KÖLCSEY a nemzet legsúlyosabb vétkének bélyegzi. Szakít a klasszicizmus témakörévei s a nemzeti romantika történeti érzékével szemrehányóan kérdi: „Viseltettünk-e valaha tisztelettel valamely emlék iránt, mely a régiségből reánk átaljött? Íme Rákosnak szent mezején egy magányos embernek ökrei szántanak; magyar királyainknak sírhalmaikat az elpusztulástól meg nem védelmeztük; s a Bethleneket és Rákócziakat borító márványdaraboknak megtagadtuk a kímélést. Mi által dicsőítők meg a helyet, hol Zrínyink elhullott, hanem ha az által, hogy a tőle védett sáncokat kótyavetyére bocsátottuk? Nem kész-

¹ KÖLCSEY F. Minden Munkái. III. 39. 1.

akarva feledkeztünk-e meg Dugovicsról, kinek neve még Bocskai korában közismeretben vala? Mit talál a szem, mely régiségeinket vizsgálja- Nemde őseinknek várfalait, melyeket a gondatlan unoka le hagyott omlani, s köveiből falujában korcsmát rakatott, s maga városi fedelet ment keresni- Nem azt mutatják-e az ilyenek, hogy nemzeti lelkesedés hiával vagyunk, s a nemzet hős korának hagyományai kébelünk bűnös elhúlésében lelték sirjokat?”

A *Zrínyi második énekének* pesszimista költője az új magyar kultúra köveit a nemzeti múlt omladékai közt keresi, a nemzeti öntudatot a magyarság történeti hagyományainak kultuszára akarja építeni. KÖLCSEY látja először tudatosan a hazai történet nagy nemzetnevelő, nemzeti közlelket formáló hivatását. *Ő, a neohumanista, az antik művelődési eszmény helyébe- a nemzet-történeti művelődés ideálját állítja.* A magyar szellemtörténet érdekes és termékeny naradoxona: KÖLCSEY az *antik* világért rajongó lelkesedéssel indul újtára, s mégis a *nemzeti* történet és hagyomány ápolása válik legfőbb művelődési és nemzetnevelési posztulátumává. De azért a régi iskola latin-görög tanulmánya iránt sem hálátlan a nemzeti lélek fejlődése szempontjából. SZEMERÉ-hez írt levelében (1833) maga is elismeri, „*hogy az iskolában római s görög történetekben oktattak bennünket, s itt a Patriotismus magva*”.¹

Amint a neohumanizmus életeszmenye magyar földre jutva, lehántotta magáról kozmopolita köntösét, hasonlóképp *nem tudott érvényre jutni nálunk pogány, sőt egyenest keresztényellenes vonása sem.*

A renaissance paganizmusa részben visszahatás a középkor vallásosságára; most a neohumanizmus pogánysága a pietizmus visszája. Erre a pogányságra a XVIII. század racionalizmusa, mely a kereszténységet kegyetlenül szétszedi s megbírálja, már előkészíti a talajt. A dogmatikus vallásba vetett hit e racionalizmus nyomán eltűnik; de a vallásos érzés tovább követeli a maga kielégítését. Ezt a neohumanisták a görögök szépség-vallásában találják meg. A görög esztétikai életeszmeny magába zárja az erkölcsöt és a vallást is. Az evangélium az Istennek emberré válását hirdette:

¹ U. o. IX. köt. 410. 1.

a görög mitológia az embereket avatja istenekké. A neohumanisták, akik közül többen a panteizmushoz hajlanak (GOETHE), úgy érzik, hogy az istenség csirában mindnyájunkban bennlakozik, csak ki kell magunkból bontakoztatnunk.

A kereszténység transcendens megváltás-gondolata helyébe az immanens prometheusi erőérzelem, hatalomtudat és magabízás lép: csak az ember önmaga válthatja meg magát s fejtheti ki autonóm módon lehető tökéletessé a maga emberi lényegét. Az egyén erőinek ez az optimista túlbecsülése, mely egy század múlva a klasszikus-filológus NIETZSCHE-nek Übermenschében jut tetőpontra (ez a szó már HERDER-nél és GOETHE-nél is előfordul), egyszer csak fölfedezi, hogy a kereszténység, mely ezt a világot csak *valus lacrymarum*-nak tartja s szemeit folyton az égre függeszti, voltaképp passzív szemlélődő, az élettől idegen, az egyén erőit lekötő, akaratát elsatnyító vallás. Mindig lemondást, önfeláldozást, szenvedést követel és nem ösztönt, erőt, alkotást, cselekvést. Ezzel a keresztény világfelfogással a neohumanisták az erő, a tett, a friss ösztön és alkotókedv szabad emberét szegezik szembe, amint a görög életben, mítoszban és hőskultuszban öltött testet. Az ember ne hagyatkozzék az istenség parancsára, hanem titáni erővel maga határozza meg akaratát és tettét. A neohumanizmus HOMEROS-nak tetterős emberekben gazdag eposzait teszi meg a humanitás új biblijává, az antik szobrászat kiásott művei pedig számára a keresztény ereklyéket pótolják. Ennek a pogány szellemnek WINCKELMANN az atyja, aki magát lelkesen „einen gründlich geborenen Heiden” hirdeti, „akit a protestáns keresztség nem volt képes kereszténnyé megszentelni.” GOETHE, az új pogány hit apostola, „a szertartási cselekvény imádságait olvassa HOMEROS-ban” és sajnálkozva kiált föl: „ha HOMEROS maradt volna a bibliánk, milyen egészen más alakot öltött volna ezzel az emberiség!”¹ GOETHE, „a nagy pogány” büszkén válj a magát „decidierter Nichtchrist”-nek. Merő individualizmusa, egyoldalú személyiségkultúrája éles ellentétben áll a kereszténység követelte altruizmussal. SCHILLER is hangsúlyozva hirdeti meggyőződését, hogy az ember hiva-

¹ A. BECKER i. m. 19. 1.

tása csakis e földre szól; az ő világfelfogása is, mint GOETHE-é, „határozott pogányság” (ein entschiedenes Heidentum). HERDER, a szuperintendens, tágabban fogja fel a humanitás-eszményt: az antik világ értékeit ki akarja egészíteni a kereszténység évezredek fejlődésének elemeivel: felsőbb szintézisbe akarja kapcsolni az antik értelmi-esztétikai kultúrát a keresztény erkölccsel. De azért ő is „szent komolysággal lép föl az Olymposra és az istenformákat emberi alakokban látja”. „A görögök – mondja – theifikálják az emberiséget, az emberben rejlő istenit Istenhez emelik föl. Bennük az emberiség eszméje hússá lett s műveikből az emberiség démona tisztán és érthetően szól hozzánk. Csakis a görögök szemléletén keresztül tudjuk magunkat az ideális emberiséghez emelni.”¹ HUMBOLDT-nak a keresztény hit vígasztalását „az élet bármily balsorsában, sőt a halál pillanatában is” pótolja Homeros néhány sora.

Ezt a neohumanista pogányságot az iskolába intézményszerűen WOLF FR. Á. iparkodik átültetni. Szemében „a görögök és a rómaiak a régi világ egyedüli felvilágosodott népei”; az újszövetség voltaképp „görög erkölcs, összekeverve zsidó képzetekkel”, a kereszténység pedig nem egyéb, mint „zsidó gondolatoktól megrontott görökség”. WOLF nyomában a neohumanista pedagógusoknak is, kik hallei szemináriumából kikerülnek, minden becsvágyuk az, hogy „teljes lélekkel pogányok legyenek” és „a paganizálásban minél nagyobb előmenetelt” tegyenek. Érthető tehát, hogy mind Porosz-, mind Bajorországban a neohumanista pogányság éles keresztény ellenhatást kelt, mely az iskolában a keresztény érzület megcsökkenésétől, a vallástalanság terjedésétől fél.² A negyvenessötvenes években a kor életérzésének megváltozása s a természettudományi gondolkodás diadalmas előretörése mellett ez a keresztényellenes szellem is közrejátszik a neohumanista irányzat belső erejének megtorpanásához. Amikor a század közepén a német neohumanisták ezt észreveszik, az ellentét kibékítésén fáradoznak: egészen összhangba hozhatónak vélik a görög hedonizmust és a kereszténység aszketikus vonását, a hellén hybrist és a

¹ A. BECKER: i. m. 20. 1.

² A. BECKER: i. m. 80-81. 1.

keresztény szív alázatosságát, az ember istenné emelését és az isteni megváltás gondolatát. A filológusok erlangeni gyűlése (1851) egyenest kimondja, hogy „a klasszikus irodalmát vallásos tartalmában mint a kereszténység lépcsőfokát kell tekinteni és az élő keresztény hit a klasszikus irodalomban nyilvánuló humanitás iránt való szeretetet egyáltalában nem zárja ki”.¹ Ez a békés kiegyenlítődés, melynek első nagy történeti példája a keresztény patrisztika, fokozatosan be is következett. Amilyen mértékben bontakozott ki a neohumanizmus az esztétikai rajongásból, mely az eszmenyített görög világba a szépség vallását vetítette bele, s amilyen mértékben alakult át lényegében történeti tanulmánnyá: oly mértékben hullajtotta el pogány és keresztényellenes vonásait.

A magyar neohumanisták áhítattal lépnek ugyan az Olymposra, de saruszíjukat nem oldják meg: nem tetszelegnek abban, hogy pogányok. ROUSSEAU és HERDER hatása erősen érzik rajtuk: a vallást nem dogmának, de a szív érzelmenek fogják fel. A neohumanizmusnak itt is az esztétikai oldala vonzza őket. KAZINCZY szinte irigykedve állítja szembe a görögök vallását, „a szívnek és imaginációnak szép és nemesítő religióját” a maga vallásának „protestáns soványságával”. Egyik református pap barátjától ezt kérdi: „Nem volna-e elég religiót csak úgy tanulni, mint Görögországban tanulták- Dort war das Geschäft des Herzens und nicht des Kopfes. Aki positiva religiót demonstratiók által akar tanítani – is veró mihi videtur cum ratione insanire.”² KAZINCZY-t is, KÖLCSEY-t is esztétikai érzékük a protestáns egyszerűséggel szemben erősen fogékonyra teszi a katolicizmusnak művészi, érzelmibb, szívhez szólóbb szelleme iránt. KAZINCZY azt a történeti következtetést is megkockáztatja, hogy reformáció nélkül a renaissance elklasszicizálódott kereszténysége lassankint afféle görög vallássá alakult volna át. „LUTHER – mondja – elszakadt a papismustól. Bár ne tette volna, úgy oda fogtunk volna jutni, hogy a keresztény vallás azzá vált volna, ami a görög szép religio volt: szívnek és imaginációnak szép religio ja s nemesítő religioja”.

¹ U. o. 81-82. 1.

² KAZINCZY lev. IX. 270.

Kis JÁNOS érettebb korában a görög s római klasszikusok műveinek tanulmányozását jó útnak mondja a kereszténységhez. Fiatal korában azonban a jénai neohumanista körben, de meg a felvilágosodás deista irodalmának hatása alatt is, keresztény hitében erősen megfoggyatkozik. „Több úgynevezett erős lelkek munkáit nagyon éretlen koromban olvastam, s mi azokban babona s előítélet gyanánt adatott elő, azt én is annak tanultam tartani. Hiúságomnak hízelgett azon gondolat, hogy a pór seregből kilépven, a megvilágosodottak közé avatkoztam. Számos uralkodó véleményeket s vallási szertartásokat a babonák közé számláltam s képzelődésemben már bölcs valék.”

KÖLCSEY, ez a mélyen vallásos lélek, nemzeti imádságunknak, a Hymnusnak költője, paraenesisében minden hellenizmusa ellenére a keresztény istenimádás elveit hangoztatja. Sőt az istenség imáadására éppen „Pythagoras aranyverseinek legelső rendszabására” hivatkozva buzdít, tehát a hellén világban keres mindjárt igazolást. Remek fejtegetéseit egészen a keresztény istenfelfogás motívuma ihleti. A vallást szerinte is elsősorban érezni kell: a vallástalan ember úgy viszonylik a valláshoz, mint a poétái szellem nélkül született grammatikus a maga Homerosához vagy Vergiliusához. „Az tehát, ami a vallástalannak felvilágosodásul tulajdoníttatik, éppen úgy csonkaság, mint csonkaság a szépet érezni nem tudni, s meg nem foghatni, mi legyen egy ariostói mesterműben, vagy egy rafaeli festésben méltó a tiszteletre.” (Töredékek. I.) Munkáiban nyoma sincs a goethei paganizmusnak. Ennek okát maga megmondja: „Gyermekkoromnak legszebb évét a görög filozófiának virágai között töltöttem el. Én a kereszténynek vallását egyedül az Evangéliumokból, s KLOPSTOCK-nak Messiásából ismerem. Olyan az egészen, mint az Eleusisi mysteriumok, vagy a Sybillának barlangja, tele sejdítésekkel, bámulattal, elfogódással. Ha választanom kellene e szekták között, *bizonyosan én is annak adnék pálmát, mely magát Rómáról nevezi.*” A reformációnak értékelésében nem hű tanítványa HERDER-
ftek: ezen a ponton történetfilozófiájuk irányvonala eltér. KÖLCSEY a reformációnak csak a sötét oldalait látja: „Az áldozatok temérdekek valának; a kultúra, mely a reformációnak következeiseiben számláltatik, hátravettetett; tarto-

mányok pusztultak el; s a köznép nem nyert egyebet a hierarchiának más alakra lett változásánál.' (Törödékek. III.)

A neohumanista pogánysághoz való viszonya KÖLCSEY-nek ugyanaz, mint a felvilágosodáshoz. Az utóbbival még fiatal korában a francia BAYLE PÉTER marón kételkedő és ironikus, racionalista és atheista Történeti és Kritikai Szótárából ismerkedik meg, sokat tanul belőle, de keresztény világnézetének lényegét nem engedi tőle elhalványítani. A húszas évek elején, a csekei „néma esztendők” magányában, a francia s a görög szkepticizmus hatása alatt lelke sokat vívódik, végre is a stoikus dacban szilárdul meg. Ekkor születik meg költészetünk mély életfilozófiai remeke, a görögök egyik legjellemzőbb életfelfogásának, a stoicizmusnak kései magyar visszhangja: a *Vanitatum Vanitas*. Ez a visszhang ellentétben áll a német neohumanistáknak inkább életvidám felfogásával, mely az eszményített görögségben csak az érzéki, derült, tetterős embert látja s egészen megfélekedzik a világmegvető, minden iránt hideg és közömbös, apatikus σοφός-ot. KÖLCSEY-nek pedig ez az életideálja:

Hát ne gondolj e világgal,
Bölcs az, mindent ki megvet:
Sorssal, virtussal, nagysággal
Tudományt, hírt és életet.
Légy mint szikla rendületlen,
Tompá nyugodt, érzéketlen,
S kedv emel vagy hír temet,
Szépnek s rútnak hunyj szemet.

Mert mozogjon avagy álljon
E parányi föld veled,
Lengjen fényben, vagy homályon
Hold és nap fejünk felett,
Bárminő színben jelentse
Jöttét a vándor szerencse,
Sem nem rossz az, sem nem jó:
Mind csak hiábavaló!

A neohumanizmus a protestáns Németországban született meg. Az új szellemi irány csakis úgy fejlődhetett ki, hogy Németországban a görög nyelv tanulmányát a protestantizmus, mely a biblia eredeti görög szövegére ment vissza, fenntartotta. A protestantizmus historizáló hittudományá-

nak ez a graecizmusa a Róma nyelvével szemben táplált ellenszenvből is táplálkozott. A római pápaság gyűlölete át-sugárzott a római nyelvre is. A neohumanizmus görög-kultúsa HERDER-ben ezt nyíltan meg is vallja (1. fennebb 284.1.). A magyar neohumanisták túlnyomó része protestáns, aki már az iskolában is legalább a Novum Testamentum görög szövegét olvassa. Azonban azok a katolikusaink is, akiket megérint a neohumanizmus fuvallata, szívvel-lélekkel csatlakoznak a német humanizmus görögrajongásához. Alig van lelkesebb hellenistánk, mint gr. DESSEWFFY JÓZSEF, aki fiait először taníttatja görögre s csak aztán a latinra. Pedagógiai alapelve: összhangba hozni a görög-rómi klasszicitást és a katolikus vallás nevelőerejét.¹ Az antik humanitás-eszmény és a kereszténység harmóniája lebeg a bencés teológus. GUZMICS IZIDOR előtt is. Egész világfelfogására a protestáns HERDER döntő hatása. Mint maga vallja, HERDER^{nek} „fönnlebegő, az egyetemet általölelő szelleme után oly élénken, annyira feledve magát és ösztönszerűleg kapkodott, miként a gyermek az előtte repkedő lepke után.” HERDER[^] állandóan olvassa, sőt több ízben fordítja. Bár jól látja, hogy HERDER a vallást csak a kedély ügyének tartja, a kereszténységből pozitív dogmatikus tartalmát kihullajtja, a bibliát mint vallásos költészetet csak poétikai szempontból nézi és SPINOZÁ-ért fellengzően lelkesedve, erősen a panteizmus felé hajlik: mégis a weimari szuperintendens nemes hevülete, szentimentális humanizmusa, elragadó nyelve lebilincseli, sőt mint teológus iránt is „tisza religiosus érzései miatt” KAZINCZY-hoz írt levelében (1824 márc. 15) nagy rokonszenvét fejezi ki. HERDER maximája az ő életfelfogásának is elve: „az ész, emberség, vallás három Grátiája az emberiségnek”. A katolikus neohumanizmusra igen jellemző Guzmics-nak a HORATIUS vallásosságára vonatkozó álláspontja. KAZINCZY egyik levelében ezt kérdi tőle: „Mit tartasz Hóratius religiója felől, mely félig meleg religio volt, félig vallástalanság-” „Soha én egyes személy religiójáról – válaszol GUZMICS (1827 aug. 20.) – nem ítélek; annál kevésbé egy költőéről, csupán annak költeményei után, melyekből ítélni

¹ GR. DESSEWFFY JÓZSEF: gr. Dessewffy Aurél életrajzához. Figyelő.

kellene. Horatius a legreligiosusabb és legvallástalanabb ember volna egyszersmind; mert Bacchus és Venus telhetett len barátja, majd esküdt ellensége.” KAZINCZY ebben a felelétben önmagát igazolva érzi: „Horatz religiója és az enyém egy: a szívé.”

A görög tragédia egyik alap jelleme az életnek pogány fatalista felfogása. GUZMICS-nak erre is van megértő keresztény szava. Vajha, mondja, a keresztény színészet volna oly tiszta, feddhetetlen, saját vallási és erkölcsi elveivel annyira összhangzó, amilyen a hellén volt. Az ilyen színészet lehetetlen, hogy ne óhajtsa még a legvallásosabb, legkomolyabb ember is. A mai modern színészet csak akkor válhatik az erkölcsiség iskolájává, ha a görög drámaköltészet forrásainál megtisztul. A kereszténység szelleme nem áll ellentétben a hellén tragédiával. Csak a fantázia képeit kellene a keresztény vallás eszméivel helyettesíteni. A tragédia céljának Plutarchos-i naiv meghatározásához csatlakozik: a tragédia arra való, hogy bennünket megtanítsa az élet balsorsainak békés elviselésére. A keresztény vallás is ezt akarja, csupán egy különbséggel: nem a könnyörtelen és kikerülhetetlen végzet, az ananké, intézi az emberek sorsát, hanem az egy Isten atyai gondviselése. Különbözik a görög fátum nem erőszakosan, hanem csak mintegy távolról avatkozik bele az emberek életébe s akkor is többnyire csak a gőgöt s egyéb bűnököt sújtja. Ezért a tragédia nemeseítő hatással volt a görögökre, a színházat az „emberedés iskolájának” tartották. A keresztény eszme nem fosztja meg a költőt a tragikai anyagtól és motívumoktól, sőt minél igazabb, vigasztalóbb az isteni gondviselés fogalma a kikerülhetetlen végzetnél, annál nemesebb az ily szellemben költött színmű s minél biztosabb alapon áll itt az erkölcsi szabadság, annál valódibb értelemben mondhatók a keresztény színházat az erkölcsiség iskolájának.¹

¹ Hellén-magyar dramaturgia. Akad. Évk. 1838. III. és 1840. IV. ZOLTVÁNYI IRÉN: Guzmics Izidor életrajza. 1884. 354-7. 11.

A Magyar Nemzeti Múzeum (1837-47).

III. A RÉGI MAGYAR ISKOLA ÉS A KLASSZIKUSOK.

A neohumanizmus nálunk csak néhány művelt fő esztétikai-irodalmi rajongása, iskolareformáló ereje nincsen. A görög nyelvi oktatás története Magyarországon. Kölcsey görög kultúrpolitikai álma. Iskola és gyakorlati élet. Herbart gondolatát: a görög tanítása előzze meg a latinét, gr. Desseffy József megvalósítja. Az angolok görögkultuszának hatása a magyar neohumanizmusra. A filantropizmus görögellenes álláspontja hozzánk is beszivárog. Iskoláink görög tanításának egykorú bírálata. A latintanítás lelketlen formalizmusával s gyakorlati célzatával szemben a klasszikus irodalmi oktatás alig jön számba. A gimnáziumnak, mint a történeti műveltség iskolájának eszméje. A latin oktatás direkt módszere. A római klasszikusok stílus-imitációja. A latin hivatalos uralmának megtörése erősen visszahat a latin oktatás eredményére. A vérmesebb nemzeti romantika egészen száműzni akarja az iskolából a latint. A realiztikus irány erősödése és a magyar renaissance gazdaságpolitikai programja. Széchenyi és a neohumanizmus. Először lelkesedik érte: görögül tanul. Gazdaság- és társadalompolitikája később egészen a realizmus felé tereli; Bacon és Bentham hatása. A magyar filozófia a nemzet politikai újjászületését a hellén gondolkodásmód begyökerezésétől várja: Széchenyi a magyarság Sokratése. Liberalizmus és humanizmus: Kossuth, a rétor síkraszáll a klasszikus tanulmányokért: a klasszikus oktatás legjobban az angoloknál virágzik, gazdasági életük és gyakorlati érzékük mégis a legfejlettebb a világon. Az igazi humanisztikus gimnázium terve (1847).

Amikor a harmincas-negyvenes években az a néhány magyar neohumanista, aki az antik kultúráért még szívből rajong, az irodalomnak és az iskolának hellenizálását követeli, már alig talál visszhangra. A klasszicizmus kialakóban van minden téren, fényét a nemzeti romantikus irány egészen elhalványítja. Az irodalomban maga a legnagyobb hellenista, KÖLCSEY is ellene fordul (II. 291. 1.); a tudomány lehántja avatag deák köntösét s nemzeti ruhát ölt; FERENCZY klasszikus művészi iránya az antikizáló Mátyás-szobor tervével megbukik, a kor ízlése sarkon fordul; az iskola művelődési eszményének és nyelvének latin jellege a magyar társadalomban a leghevesebb támadás célpontja; SZÉCHENYI gazdasági programja az iskolától több életrealitást, gyakorlati hasznosságot követel: *az egyoldalúan klasszikus gimnázium egyeduralma helyébe mind több hang polgáriskolát, ipariskolát, reáliskolát sürget.*

Ezeknek a támadásoknak mind sűrűbb és általánosabb föllépése és a közlélekben mindjobban hódító ereje a legjobb bizonyossága annak, hogy *nálunk a neohumanizmus nem volt oly mélyreható, az egész szellemi élet velejébe vágó egyetemes szellemi mozgalom, mint a németeknél, hanem csak néhány művelt fő esztétikai-irodalmi rajongása, mely szélesebb körre sohasem sugárzott át.* Ezt magának KAZINCZY-nak, KÖLCSEY-nek, GUZMICS-nak panaszai fájdalmasan elismerik.

A neohumanizmus igazi történeti letéteményese, a klasszikus szellem állandó biztosítóka mindmáig Németországban a humanisztikus gimnázium. A német neohumanizmus antik művelődési eszményének hosszú időre szóló hatékonyságát éppen az biztosította, hogy sikerült ennek a szellemi áramlatnak meghódítania a középiskolát, intézményesen átszerveznie ennek tanulmányi rendjét, műveltségi anyagát, egész szellemi habitusát. A német humanisztikus gimnázium immár majdnem másfélszázad óta diadalmasan dacol minden vele szembeálló áramlattal, mint a GOETHE és HÜMBOLDT korszakának szilárd kultúremléke. A magyar neohumanizmus ellenben az iskolák szempontjából nagy *circulus vitiosusban* vergődött: nem volt a gimnáziumokban nemesebb értelemben vett klasszicizmus, mert nem tudott a társadalom vezető körében erősebb gyökeret verni a neo-

humanisztikus szellem; viszont azért nem támadt erősebb neohumanisztikus áramlat, mert nem volt soha igazi klasszikus szellem az iskolában, amely előkészítette volna. A németeknél, mint láttuk, a görögöt, ha mindjárt a biblia görög szövege miatt is, mindig valamennyi gimnáziumban gondosan tanították; nálunk csupán a protestáns iskolákban, de ott is csak tessék-lássék módjára. A németeknél a XVIII. század közepétől kezdve mind több egyetem a neohumanista szellemnek valóságos gócpontja, a filológiai szemináriumaiából kikerült lelkes fiatal tanári nemzedék csakhamar elszórja a gimnáziumokban az újklasszicizmus csiráit; nálunk az egyetemen s az akadémiákon is alig tanítják a görögöt, még a XIX. század közepe felé is a pesti egyetemen az agg SCHEDIUS alig jut el a τῦττῦ ragozásáig. Érthető tehát, hogy a görög oktatásának majdnem teljes hiánya mellett a komolyabb neohumanizmus csak arra a néhány művelt főre korlátozódik, akik magán úton, a német nagy klasszicisták (GOETHE, SCHILLER, HERDER) lebilincselő hatása alatt, tanulnak meg úgyahogy görögül. Egyes protestáns, főképp evangélikus tanáraink pedig a jénai, göttingai vagy a hallei egyetemen tanulva, itt szívják magukba az alaposabb hellenizmust (II. 244.1.). Egyébként a magyar lelket a rokonnak érzett római klasszikusok, főképp HORATIUS és CICERO, századok óta annyira kielégítik, hogy az antik világ kultúrértékét ezekben már kimerítve érzi (II. 254. 1.). Innen van, hogy amint a hellenizmus nem tud igazán beférkőzni a régi magyar műveit társadalom szélesebb rétegébe, éppúgy nem tudja intézményesen meghódítani a régi magyar egyetemet és középiskolát sem. Tanúság rá a görög *nyelvi oktatásnak rövid hazai története*.

Az 1774 Ratio a görögöt nem „az egyetemesen hasznos és szükséges”, hanem csak a „másodrendű, azaz rendkívüli tárgyak közé sorozza, azonban már a humanitáosztályokban (a mai IV. és V. osztályban) óhajtja taníttatni. A grammatikai ismeret után „egy chrestomathiát, a görög remekírók válogatott helyeiből összeállított és az egyetemi nyomdában kiállítandó gyűjteményt” kíván a tanulók kezébe adni, hogy „ily módon a magasabb tudományos előadások hallgatására előkészítsük őket”. A Ratio elismeri tehát, hogy a magasabbrendű tudományos kultúra

nem gondolható el a görög ismerete nélkül. Hangsúlyozza azonban, hogy mivel nem mindenki folytatja a gimnáziumon túl tanulmányait, „e nyelv tanulására senki sem kényyszeríthető”. (153. §.) Amint ÜRMÉNYI iskolalátogatásai jelentéseiből kitűnik, a gimnáziumok jórésze úgy, ahogy a többi rendkívüli tárgyat, a görögöt sem tanította. A tervezett görög chrestomathia sem látott sohasem napvilágot.

Maga UHMÉNYI, aki a második Ratio előkészítésében is mint az 17914 országos tanügyi bizottság elnöke élénk részt vesz, a görög oktatás lelkes híve. A göröghöz való vonzódását KAZINCZY arra vezeti vissza, hogy a nagyszombati gimnáziumban MOLNÁR JÁNOS, a görög irodalomban rendkívül jártas jezsuita (később szepesi kanonok), a magyar klasszikus versformájú költészet egyik megindítója, volt a tanára. ÜRMÉNYI annyira szerette a görög irodalmat, „hogy még öreg napjaiban is – mondja KAZINCZY – elmondható Homérnak nem kevés sorait, melyeket gyermeki esztendeiben, talán MOLNÁR által buzdítva, tanult vala meg, és hogy ifjainkat a görög nyelv gyakorlására oly tüzzel buzdítgatá, ahogyan azt sokan, mint vagy haszontalant, vagy szükségtelent, még tiltják is.”¹

Éppen ÜRMÉNYI-nek sugalmazására az 1791-i országos tanügyi bizottság, melyet már meglegyintett a német neohumanizmus fuvalma, a görögnek előkelőbb és szilárdabb helyet iparkodott biztosítani a gimnázium művelődési anyagában: a II. osztálytól kezdve óhajtotta rendes tárgyként taníttatni. Azonban az 1806-i Ratióban az ellenkező felfogás győz: a görög csak rendkívüli tárgy, mert nem elterjedt nyelv és csak teher azokra a tanulókra, akik a humanitáosztályok elvégzése után nem folytatják tanulmányaikat, hanem a gyakorlati életbe távoznak (I. 290. 1.). A második Ratio tehát az elsővel szemben, éppen a neohumanizmus virágkorában, a görög oktatást csakis az egyetemre és az akadémiák filozófiai tanfolyamára korlátozza. Ugyanakkor tehát, amikor Németországban a neohumanizmus a görög alapos oktatásának jegyében szervezi át a gimnáziumokat, magyar földön az új tanügyi kódex a hellén tanulmányt a

¹ KAZINCZY: Ürményi József. Felső Magyar-Országi Minerva. 1826. 644. 1.

gimnáziumokból egyáltalában kiszorítja s még attól a jelentéktelen szerepkörtől is megfosztja, melyet az 1774 tanulmányi rend a középiskolában biztosított számára. Teljesen távol a neohumanizmus önzetlen művelődési eszményétől, az új Ratio a görög oktatásnak csak egy motívumát ismeri: azt, hogy fölötte hasznos, „mert minden tudományban előfordul”, különösen hasznos azoknak, akik tanárok, orvosok vagy teológusok akarnak lenni. A szelíd múzsák Attikából valók, az orvosi mesterség szókészlete s a keresztény vallás akcja is görög: tehát akik irodalomra, orvostudományra vagy teológiára adják fejüket, azokat buzdítani kell, hogy rendkívüli órákon tanuljanak görögül. (106. §.) Amikor azonban az új Ratiónak a görög nyelv tanítására vonatkozó rendelkezését végre akarják hajtani és pályázatot hirdetnek az öt akadémia görög tanszékeire, kitűnik, hogy alig van Magyarországon valaki, aki a görög tudás legszerényebb mértékének is meg tudna felelni. Midőn a pályázat eredményét a bécsi államtanács tárgyalja, LORENZ államtanácsos véleménye oda irányul, hogy „majdnem jobb lenne ezeket a tanszékeket betöltetlenül hagyni, semmint oly nyomórtult pályázókkal betölteni, kik közül egyik sem jártas szaktudományában.”¹ Ha betöltötték is a tanszékeket, ez a görög kultúra szempontjából majdnem egyre ment azzal, mintha be nem töltötték volna. A gimnázium művelődési anyagában egyedül a latin marad továbbra is a középpont, de ez is inkább a rétorikai-gyakorlati, semmint az igazi humanisztikus irodalmiészletikai művelődési eszmény szolgálatában.

Pedig a német neohumanisztikus mozgalom a XVIII. század végétől nálunk, KAZINCZY-t és társait nem is számítva, a tanügyi világban is itt-ott már visszhangra talál. Csak egy példát emelek ki. HATVANI ISTVÁN, a hasonló nevű híres debreceni professzor fia (ki később katolikus lett s a nagyváradi iskolák felügyelői tisztét viselte) egy névtelenül megjelent, a hetyke felvilágosodást támadó, konzervatív irányú iratában, melyben az 1790-14 országgyűlés munkáját bírálja,

¹ WERTHEIMER EDE: Ausztria és Magyarország a XIX. század első évtizedében. II. köt. 1890. 109. 1.

a legerélyesebben tör lándzsát a görög tanítása mellett.¹ „Csak a mi korunkban tartják fölöslegesnek, mondja, a görög mesterművek olvasását; bizonyára magának a nyelvnek nemtudása miatt, pedig ez a nyelv a többit mind felülmúlja báj, értelem, képzelőerő és méltóság szempontjából. Nem tudom megállani, hogy a görög irodalomnak szégyenletes magyarországi állapotát meg ne rójjam. Még jogi s bölcsészeti doktorok, kanonisták is folyton ilyesmit írnak, mint: philosophia, hyerarchia, prothocollum, prothonotarius, chrysis, cathogoria, sisthema stb.² Csak a protestánsok méltatják figyelmükre a görög tanulmányt, habár az ő tanításuk is ritkán terjed túl WELLER nyelvtanán. A görög nyelv a kultúra valamennyi korszakán áthaladt; durva nyelvből művelődött ki költői, retorikai és filozófiai nyelvvé.” Ez már a német egyetemeket megjárt magyar neohumanista görögrajongó hangja. Ugyanilyen hangon szól pár év múlva gr. TELEKI LÁSZLÓ is (I. 378. 1.).

Úgy, ahogy az 17914 országos tanügyi bizottság, az 1825 7-i országgyűlés tanügyi bizottsága is érzi, hogy komoly és magasabb humanisztikus műveltség görög irodalmi ismeret nélkül el nem gondolható. Ezért a görögöt rendes kötelező tárggyá óhajtja előléptetni, még pedig nemcsak a filozófiai tanfolyamon, hanem a humanitás-osztályokban is. A didaktikai célt, valóságos himnuszt zengve a görög nyelv művelődési értékéről, az irodalmi műveltségben tüzi ki (II. 27. 1.). Ez a javaslat azonban, mely kitűnő Összhangban van KAZINCZY-ék hellenizmusával, a vármegyék gyűlésein országszerte megütközést kelt. A HORATIUS-on és CICERÓ-n felnövekedett magyar nemes az attikai múzsától visszariad, nem látja hasznát. Azzal érvel, hogy eddig sem volt hazánkban a görög oktatásnak semmi sikere, csak túlterheli az ifjúságot, tanár sincs hozzá, aki tanítsa, maradjon meg, mint eddig, az akadémián.³

¹ Freimüthige Beurtheilung des zurückgelegten Landtages vom Jahr 1791. Mit nützlichen Winken, die sich auf einige statistischpolitische Gegenstände Hungarns beziehen. Erstes Heft (több nem jelent meg). Germanien. 1791. 65. l.

² Hogy HATVANI fején találja a szeget, legjobban az országos bizottság jegyzőkönyve bizonyítja, amely hemzseg a jelzett hibáktól.

³ „Egész tanulásunkat – jajdul fel az e korszakban felnőtt HUNFAIVY PÁL – a *mire való*- elv vezérli, s mert prókátor lehet az ember,

A magyar társadalomnak ez a kritikája és ellenállása a göröggel szemben úgylátszik erős hatással van a mély klaszszikus műveltségű BR. MEDNYÁNSZKY ALAJOS-ra is, mert bár különös hangsúllyal emeli ki a humanisztikus elemeknek a magasabbrendű műveltségben való szerepét, 18424 tervezetében¹ a görögnek a gimnázium tantervéből való kihagyását javasolja, nehogy az ifjúságot a nyelvek sokasága túlságosan megterhelje. Ez annál meglepőbb, mert éppen a gimnáziumokat és az akadémiákat szánja a humanisztikus elvet megtestesítő iskoláknak, míg a realiztikus elv érvényesítésére külön szakiskolákat (scholae industriales) hoz javaslatba (II. 48. 1.). A görög mellőzéséhez akkor is szívósan ragaszkodik, amikor ezt a bécsi udvari tanulmányi bizottság az osztrák iskolák tanulmányi rendjére hivatkozva kifogásolja. A helytartótanácsnak a királyhoz 1843-ban terjesztett javaslata már némi engedményre hajlandó, amikor az öt archigimnáziumnak, melyek az akadémiák székhelyén vannak, legalább a humanitás-osztályaiba a MEDNYÁNSZKY-féle tervezet német óráinak helyében a görögöt rendkívüli tárgyként óhajtja bevezetni. A helytartótanács elismeri, hogy a Ratióknak az a rendelkezése, mely szerint az egyetemen és az akadémiákon a görögöt tanítani kell, nincs végrehajtva: csak a pozsonyi akadémián van görög oktatás. Javasolja, hogy a görög az akadémiákon a jövőben teológusokra és orvosokra kötelező rendes tárgy legyen. Az akadémiái görög tanár fogja egyszersmind az öt archigimnázium humanitás-osztályaiban is a görögöt rendkívüli tárgyként tanítani. A többi gimnáziumban tanár hiányában nem lesz görög oktatás.² Minthogy 18484g ez a tervezet sem lépett életbe, mondhatjuk, hogy *a régi magyar katolikus gimnáziumok és főiskolák tanulmányi rendje majdnem mindenütt éppen a neohumanizmus virágzásának idején görögmentes volt.*

HUNFALVY PÁL egyenest ennek hajlandó tulajdonítani a

lehet szolgabíró, alispán, főispán, táblai bíró, kancellár vagy miniszter görög tudomány nélkül is: tehát *mire való az-* kérdi a magyar ember. E lefogás azonban nem európai nemzetnek való, ez ázsiai; e lefogás nem Európában élő és Európával haladni akaró magyarnak való, ez igazán osak hunnus fölfogás.” (A görög nyelv ügye Magyarországon. 1890. 44. 1.).

¹ Magy. Kanc. 1842: 11647. sz. *OL.*

² Magy. Kanc. 1843: 13930. sz. *OL.*

magyar tudományos kritikai szellem hiányát. Görög híján nincs alapos filológiai és történelmi tudás, amelyre való képességet a gimnáziumnak kell felébresztenie s az egyetemnek táplálnia. Filológiai és történelmi tudomány nélkül nincs kritika, kritika nélkül pedig a logika és geometria is haszontalanná válik. HUNFALVY minderre HORVÁT ISTVÁN-t, a század első felének délibábos historikusát állítja oda elriasztó például, aki maga vallja: „Ha elgondolám, hogy iskolai neveltetésemnél fogva még csak görög hangot sem hallottam,¹ annál kevésbbé ismertem Homerust, Herodotust, Xenophont, Thukydidest, Arrianust stb.: szívemet mély szomorúság foga el.”² Ha HORVÁT-nak görög műveltsége is lett volna, bizonyára nem írt volna olyan kritikátlan fantazmagóriákat, hogy Dávid király székely nagy volt; hogy „pözsög a szentírás mindenfelé a régi magyar nevektől és régi magyar írásmódtól”; hogy „rettenetes ember volt az a magyar Herkules”; hogy a római quirites „üstökös magyarok”, Sesostris, Nagy Sándor magyar seregekkel hadakoztak stb. HUNFALVY a kritikátlan HORVÁT-tal SAFARIK-ot, a szláv archeológiának ugyanebben az időben működő bűvárát állítja szembe, aki nem a Ratio Educationis rendszere szerint, hanem az evangélikusok tanulmányi rendje értelmében a késmárki líceumban, majd Jénában tanult s már diák korában alapos görög filológiai s történelmi ismeretre tett szert. E két régiségkutató munkásságának egybevetésén iparkodik HUNFALVY megvilágítani a görög tanulmánynak a szellemi nabitus formálásában való döntő szerepét.

A katolikus iskolákban a latin szónoki készség mellett minden a *latin versfaragás* körül forog. Ebben az időben minden tehetség legfőbb becsvágya, hogy költő legyen, mert az iskola azt sugalmazza, mintha a költészet volna a kultúra tetőpontja. A latin versfaragás egyenest a műveltség eleme és ismertetőjegye. „Latin dystichonokat kelle csinálnunk.

¹ Ebből következik, hogy a pesti egyetemen, amelyen HORVÁT több évig tanult, nem igen adták elő a görögöt. Ez SCHEDIUS-nak, az esztétika tanárának lett volna a tiszte, aki még 1790-ben adta ki Göttingában *Compendiaria graecae grammaticae institutio* c. munkáját. SCHEDIUS, ha elő is adta néha rendkívüli tárgyként a görögöt, alig ért el az igeragozásig. Kedvet senkiben sem ébresztett a görög iránt. (HUNFALVY i. m. 45. l.)

² Rajzolatok. 1825. 5. 1.

nagyobb részént – panaszkodik GUZMICS – s én törtem e verseket; óránként gyötrem az úgynevezett synonimiát, melyben minden szónál készen áll egy egész vers, vagy versdarab, melyeket aztán kifoltoztam. És azt hittem, elég költész vagyok, ha hegy- s erdőkön andalgók, s azokra verseket faragok.” A görög nyelvvel a hellenizmusnak ez a kiváló előharcosa és védelmezője csak már mint bencés kispap ismerkedik meg, egy exjezsuita tanítja rá. Eleinte „minden szellem és kegy nélkül” foglalkozik vele s csak lassan tárul fel előtte a görög nyelv és irodalom varázslatos szépsége. HERDER buzgó olvasása még csak fokozza philhellenizmusát. Később azért írja görög tanulmányait s fordítja a görög remekírókat, hogy „a romlatlan ízlésű magyar ifjakkal” megszerettesse a görög irodalmat, fogékonyra tegye őket az antik ízlés, az igazi klasszikus szellem iránt. Fájdalommal emlegeti, hogy iskoláink a görögöt nem tanítják. „Mennyit fognánk nyerni – kiált föl szemrehányóan – ha a latin nyelv izzasztó tanulásában eltöltött több esztendőnek egy negyedét is a hellénnek szenteltük volna! s mennyit vesztenék most, midőn a hellént épen nem, amazt csak külsejéről ismerjük. Miként is ismerhetnők lelkét annak a bár egész életünkön át tanult [latin] nyelvnek, mely ama [görög] *néh* kül még csak *atyát, anyát* sem tud mondani- mely még szavakat sem mere magából teremteni: *nisi graeco fonte cadant parce detorta!*” A görög a legtökéletesebb nyelv: szóbősége kimeríthetetlen, a legfinomabb árnyalatokat ki tudja fejezni, szóképzése bámulatosan hajlékony, hangzása kellemes. Az új görög sok hangját azonban szelíden gúnyolva, így kiált fel: „Nevesd a nyerítő helléneket s hitesd el magaddal, hogy Homér nem így olvasott!”¹ Hogy magasabbrendű magyar irodalom, főképp drámai költészet nem támad, annak főoka klasszikus műveltség, a hellén műérzék hiánya, ennek oka pedig nevelési rendszerünk fonáksága: iskoláink csak a latin irodalmat tanítják, ezt is rosszul, mert haszontalan versfaragással vesztegetik az időt s megrontják a tehetséget, ezért erélyesen követeli a görögnek, mint rendes tárgynak a gimnáziumokban való tanítását. A bencés tanárjelölteket a filozófiai tanfolyamon maga oktatja a görögre.

¹ Hellén-magyar literatura. Akad. Évk. 1833. I. köt. ZOLTVÁNYI IRÉN: Guzmics Izidor életrajza. 1884. 339-340; 348. 1.

A második Ratio megjelenése után a görög oktatás művelődési értékének tudata a királyi akadémiákon is itt-ott megcsillan. A kassai akadémia újonnan kinevezett görög tanára nagy beszédet mond,¹ melyben I. FERENC-et magasztalja, hogy a görög nyelvnek a magyar főiskolákon tanszékeket állított, úgy ahogy tudományos gócpontjaikon a nemetek, hollandok, angolok, franciák és az oroszok, akik óriási léptekkel sietnek a kultúra felé (*giganteis passibus ad culturam properant*). Ahogy Halléban, Utrechtben, Londonban, Bécsben művelik a görög tudományt, akkép ezentúl nálunk is meglesz ennek a lehetősége. Hisz mindenki, aki az elegánsabb tudományokban a közepesen felül akar emelkedni, a görögökből meríti a példát. A költészet először náluk nőtt nagyra: *surr exit Homerus, dictus pater elegantiarum*. A szónoklatot, államtudományt, filozófiát, matematikát, zenét, statisztikát, történelmet mind ők fejlesztették magas fokra először. A nálunk annyira meghonosodott latin nyelv és kultúra sem érhető görög nélkül. Szobraik és épületeik a művészet örök példái.

Azonban bármennyire magasztalja is SZERENKA a görög kultúrát, beszédének szelleme arra enged következtetni, hogy a német neohumanizmus graecomaniája még ismeretlen előtte. Ellenben annál többet idézi a humanitásieszmény atyját, HERDER-ét, egy szegedi piarista tanár, az európai műveltségű volt tábori pap, ENDRÓDY JÁNOS a közoktatásügy állami jelentőségéről szóló munkájában.² Alapelve a HERDER-é: *humanitate duci, id est hominem esse*.

Protestáns iskoláink tantervében, úgy mint a németeknél, a görög nyelv elemei a Novum Testamentum görög szövegének olvasása miatt rendszerint helyet foglalnak. A görög tanítás azonban sok sikert itt sem mutat fel, amint a protestáns neohumanisták panaszai mutatják. Jellemző erre az az eset, amelyet KAZINCZY ír le DESSEWFFY-hez intézett egyik levelében (1810 júl. 24.). Az exegézis tanára a pataki iskola vizsgálatán azt a daemont, akit Krisztus az

¹ JOANNES SERENKA: Oratio de utilitate linguae Graecae. Cassoviae. 1809. 22. lap.

² JOANNES ENDRÓDY: Oratio de publicae institutionis ad reipublicae felicitatem necessitate. Szegedini, 1819. 58. lap.

ördögösből kiűzött és a disznókba hajtott, természeti nyavalyaként magyarázza, s ezzel a jelenlevő öregebb ortodox-papokat nagyon megbotránkoztatja. „Ezek magokat az ördögtől megfosztani egyáltalában nem engedik. A vén, de nem vén gondolkodású superintendens az ördögnek nem igen fogta pártját, ROZGONYI és KÖVY professzorok pedig bátran kiabálták, hogy *görögül kell tanulni*, aki az új testamentumot érteni és magyarázni akarja.”

A német neohumanisták egyik érdeme, hogy szívós küzdelem után a szentírás görög szövege helyébe a klasszikus írók munkáit iktatták be az iskolák tanulmányi rendjébe. A mi protestáns gimnáziumaink közül csak némelyik jutott el a görög remekírók némi olvasásához, főképp az evangélikus iskolák, melyekben nem öregebb diákok, hanem német egyetemeken tanult tanárok tanítottak. „A régi görög klasszikusok – panaszkodik Kis JÁNOS – csaknem egészen el voltak mellőzve, s a tanítási rendszerbe bevett rómaiak is, melyekből leginkább kelle s lehetne mindenféle jót tanulni, ritkán magyaráztattak úgy, hogy benne a helyes gondolkodás, jó ízlés, s a nemes érzések kijegyeztettek s szeretet tárgyává tétettek volna; hanem többnyire csak szókra, szó-lásmódokra, grammatikai csekélységekre, s gyakran hasznaltalanságokra s gyermeki utánzásokra feszítetett a figyelem.”¹⁴

Jellemző, hogy a neohumanisztikus szellem legbuzgóbb magyar agitátora, KAZINCZY sem az iskolákban tanulta a görögöt, hanem magán úton. Innen érthető, hogy a szükséges iskolai tanulmány híján élte végig csak nagy ügyelbajjal olvasott görögül, ha pedig idézett, idézetében rendszeren hiba van. Maga írja DESSEWFFY-nek (1817 dec. 15.): „Más valamely nyelvet empirica tanulás által tudni, más a grammatika szerént. Ami keveset görögül tudok, én is úgy tudom.” Ebben semmi szégyen sincsen. Az iskola nem tanította rá KAZINCZY-t. De meg jusson eszünkbe, hogy a nagy német neohumanisztikus mozgalom két fő zászlótartója s a német kultúrában diadalra juttatója, GOETHE és SCHILLER sem tudott görögül annyira, hogy a dicsőített Hellas kultúráját az eredeti forrásokból ismerhette volna. Többnyire fordításokra támaszkodtak. SCHILLER 1789-ben arról panaszkodik, hogy „nem tud ahhoz eléggé görögül, hogy Xenophont vagy Thukydidest az eredeti szövegben olvashassa”; néhány

év múlva meg azt írja HUMBOLDT-nak, hogy „minden görög szabályt elfelejtett.”¹

KÖLCSEY, aki a legjobban merült el a görögség szellemébe, a görög nyelv tanulásában szintén voltaképp autodé dakta. Bár az iskola is tanítja némi görögre, ennek komoly tanulmányozásához csak KAZINCZY buzdítására fog. „örömmel fogok – írja a diák KÖLCSEY Debrecenből a széphalmi mesternek – a Tekintetes úr azon intésének engedelmessékedni, mely engem a görögül való tanulásra tüzel. Két esztendeig tanultam már egyszer ezen nyelvet, igaz nem nagy előmenetellel, mert több tudományokkal volt együvé kötve. Bár annak újabb tanulásával Graecia lelkeinek eredetiségét szívhatnám be!” (1809 dec. 7.). Negyedév multán már lelkesen jelenti, hogy HOMEROS-t olvassa s igen óhajtja, hogy „valamire mehessen a görög nyelvben.” Nemsokára már HOMEROS-ból, PINDAROS-ból, ANAKREON-ból idéz annak bizonyítására, hogy a magyar birtokviszonynál éppúgy elhagyhatnók „az unalmas articulust,” mint ahogy a görög mellőzi. Miért mondanánk magyarul névelővel: „prédájává tette a kutyáknak, mikor Homeros névelő nélkül mondja: „kutyáknak vetette prédául. Bámulatba ejtő, hogy a fiatal KÖLCSEY milyen alaposan, minden kis árnyalatot, apró nyelvi fodrozódást megfigyelve, hatol bele a görög lírikusokba (v. ö. például KAZINCZY-hoz 1812 febr. 26. írt levelét). Bár mélyreható filológiai képzettségre tesz szert, költői lelke nem sokra becsüli a szörszálhasogató filologizálást. „Egy postafő – mondja – alkalmasabb Hómért és Pindart magyarázni, mint az a sok száraz philologus, kiknek jegyzéseiket vagy méreggel, vagy nevetéssel kell olvasnunk... *Bár több ifjú írónk is tanulnának görögül. A deák litteraturának, főképp a deák poétáknak stúdiuma nem viszen oly jó útra, mint a görögöké, ezt sok tapasztalás tanítja.*” (KAZINCZYS-hoz 1814 ápr. 3.). A görög költők olvasása gyakran nagy erőfeszítést követel tőle: Önzetlen szépségszomja azonban minden akadállyal megbirkóztatja. „Mit csinál most – írja SZEMERÉ-nek álmosdi magányából – a te KÖLCSEY-d legtöbb bet- Ő görögül tanul s néhány napok óta Pindárt olvassa, s

¹ A. BECKER: Der Neohumanismus. 1924. 54. 1.

bár iszonyú nehéz, mégis az Olympiákon csaknem egészen túlment.”

Csak egy neohumanista költőnk van, aki görögül mer verseket írni: UNGVÁRNÉMETHI TÓTH LÁSZLÓ,¹ de mindjárt magyarul is tolmácsolja. Nagyboldogan küldi görög költeményeit a neohellenizmus magyar vezérének, KAZINCZY-nak, „aki – mint levelében írja – a görögségnek lelkét tökéletesen ismeri.”² KAZINCZY e verseket „magas daloknak” mondja s tiszteletet gerjeszt benne, hogy a költő dalol, nem törődve azzal, értik-e vagy sem.³

KÖLCSEY elméjében megfogant egy *Iskola és világ* e. munka terve, melyben kultúrpolitikai és nevelési nézeteit körvonalozta volna. Az a töredék, amelyet 1826-ban közölt/
a neohumanizmus esztétikai művelődési eszményének irodalmunkban legszebb rajza, kultúrpolitikai álmom, melynek örökre eltűnését, a modern élet feltételei között pusztán illúzió voltát, mély melancholiával fájlalja. Az újabb nemzedékben nem tudja fölfedezni azt a szellemet, mely a görög nagyokon s némely rómain is tündöklék. A neohumanizmus rajongó lelkesedésével idealizálja az antik életformát. „Azon boldog egű régieket – mondja – lettek légyen bár philoszophok vagy bajnokok, egyformán veszi környűl, mint valamely glória, a széplelkűségnek és örökké viruló ifjúságnak bizonyos sugara, melyet egészen ki nem magyarázhatok, de mindenki észrevesz, valaki reájok figyelmes pillanatot vet vissza. Ott az érzés a szép iránt egyesűlve az érett kor *hőh* cseségével s nagyságával teszi azt, amit én minden mai nagyokban is találni óhajtanék.” Ha az antik széperzék és életbölcseőség meghonosodhatnék újra lelkűnkben, milyen más filozófusaink, katonáink s prófétáink volnának! KÖLCSEY maga is kételkedik abban, hogy a magyar művelődés ilyen antik életeszmény szerint formálható volna. Hol vannak ugyanis nálunk azok a feltételek, melyek Homerost és Sokraterest, Platót és Themistoklést szűlték? – kérűdi a történeti nostalgia visszafelé sóvárgó hangján. Örökre eltűnt

¹ U. T. L. Görög Versei. Magyar tolmácsolattal. Pest. 1818.

² KAZINCZY lev. XVI. 150. 1.

³ U. o. XVI. 236.

⁴ Élet és literatűraiban. 1826. I. 12-15. 1. Minden Munkái. V. köt. 145-7. 11.

közülünk a palaestra s az ifjúság közötti benső viszony, mely a lelket idején fölemelte s elpuhulni nem engedte. De ha ez az ideális nevelési rendszer már visszahozhatatlan is, iparkodjunk ezt az eszményt, amennyire lehet, megközelíteni. Csak egy szikrát azon lángból, mely a még fiatal Sokrates lelkében lobogott – s mi nem lehetne belőlünk! És a tetterőtől feszülő reformkorszak embere, KÖLCSEY, a történet világában élő, szemét annyiszor a múltra függesztő romantikus a historizmus ellen fordul, mert ez folyton hátra tekintve meggátolja a jövő friss alakítását, további tevékenységre nem sarkall, előli az iniciatívát, terméketlenné vénheszt. Szinte NIETZSCHE aktivizmusának hangja hallszik szavaiból, amikor a meddő historizálás helyett cselekvést, cselekvésre nevelést sürget: „Érzékenység és speculáció, s a történetnek nyugodt keresése egyformán elrontanak bennünket: *Csinálni, csinálni* kellene!” Életrevaló nevelést akar görög mintára s eszményül a magyar művelődés és állami élet két nagy alakjára mutat: „A cselekedetek, a publicumban forgás formálnak hasznos embert; s egy ily formált ember, ha szívében hordja a szépnek magvait, lesz azután PÁSZTHORY-vá, ÜRMÉNYI-vé.” Íme, a német neohumanizmus goethei és herderi individualizmusának visszhangja: az ember fejtsse ki a benne lakozó szellemi erőket az étellel való folytonos benső viszony alapján. A görögöknek ilyen aktív, erőteljes, s nem a körülhullámzó élet árjától idegen, absztrakt életformájuk volt.

A neohumanizmus eredeti szellemével nem ellenkezett az iskolának a valóságos étellel való szoros kapcsolata. HERDER és WOLF FR. Á. művelődésfilozófiája nem egyoldalú: a realiztikus ismeretek kultúrértékét is szívesen elismerik. A klasszikus humanitás-eszme atyja, maga HERDER mondja 1788-ban: „A világnak száz ügyes emberre s egy filológusra van szüksége; száz hely van, ahol a reális tudományok nélkülözhetetlenek s egy, ahol a régi Róma tudományos és grammatikai ismerete szükséges.” KÖLCSEY is, bár buzgó humanista, az iskolának az étellel való szoros kapcsolatát követeli. Világosan látja már a modern szellemi élet egyik alapproblémáját: a tiszta és az alkalmazott tudomány viszonyát. Mind a kettőnek sajátos értékét elismeri, kapcsolatuk termékenységét s a művelődésben való jelentősé-

get helyesen fogja fel: „Nem azt akarom mondani, hogy semmi tudomány nem ér semmit, ha csak közvetlen vásárra nem vitetik, vagy, valamely gyárban gépforgatásra nem fordítatik. Értelmem ez: gazdaság és státustudomány, philosophia és költészet és szónokság és csillagászat és chemia, s minden más egyéb *csak úgy bír belső becsét, ha a való, meleg léttel viszonyba tétetik*; ha sem egyes emberi elme játékos foglalatossága gyanánt nem üzetik, sem pusztán emlékező tehetséget ragyogtató bútornak nem tekintetik, hanem az emberi társaság kifejlési és haladási nagy körében él és mozog; s vagy egyenesen tetté változik, vagy jövődő tettek kifejtésére s előhozására számoltatik ki.”¹

Mindezt KÖLCSEY abból az alkalomból írja, hogy 1818-ban a magyaróvári gazdasági intézet megnyílik s ezzel lehetővé válik, hogy magyar ifjak felsőbb gazdasági tanulmányokat végezhesenek. KÖLCSEY magyar gyakorlati észjárása ezen különös örömet érez. Neohumanisztikus művelődési eszményének esztétikai természete nem gátolja abban, hogy át ne lássa, hogy „Magyarország földművelő ország; nálunk az adózó nép legnagyobb része, a nemesség, s még a városi kézművesek többsége is földet mivel, és barmot tenyészt.” Tehát kívánatos, hogy a gazdasági ismeretek minél szélesebb körben terjedjenek. A magyar művelődéspolitikának egyik fájó sebé, a kellő mezőgazdasági oktatás hiányát KÖLCSEY, a neohumanista költő, ma is találó módon jellemzi: „A magyar nemes Verböcziivel kínlódik, hivatalokat visel, státus dolgaira fordítja figyelmét; s mikor az ország és megye gyűlésein untig kifáradta magát, falujába fut béresei s juhászai közt rendet szabni. Neki, mint egész hazánknak, egyedüli élelemforrása a gazdaság. S mondjátok meg: mint folytatjátok azt- Felelet: úgy, mint a jobb ágy telkeiteken lakó szegény nép. Mi gazdaságunkkal is úgy teszünk, mint nyelvünkkel. Egyik nélkül sem élhetünk, egyiket mint másikat naponként használjuk: mégis eszünkbe nem jut, hogy Megtanulásokra gondot kellene fordítani.”

A realiztikus-gyakorlati ismeretek pártolásának KÖLCSEY lelkében ugyanaz a belső indítéka, mint annak, hogy a

¹ KÖLCSEY F. Minden Munkái. V. köt. 265. 1.

harmincas években az egyoldalúan klasszicizáló költészet ellen fordul s a romantikusok módjára a hazai történet motívumait sürgeti: *a nemzeti érdek*. A klasszikus nyelvek ismerését is érték szempontjából a nemzeti nyelv alapos tudása mögé helyezi. „Tiszteld és tanuld más művelt népek nyelvét is, – buzdítja unokaöccsét – s főképp ama kettőt, melyen Plutarch a nemzetek két legnagyobbikának hőseit rajzoló, s Tacitus a római zsarnok tetteit a történet évkönyveibe való színekkel nyoma be; de soha ne feledd, mikép idegen nyelveket tudni szép, a hazait pedig lehetőségig mi vélni kötelesség.”

HERBART, a pedagógus, a két antik nyelv közül először a görögöt óhajtotta taníttatni, ezt pedig az Odyssea olvasásával kezdeni, mert a kalandos eposz tartalma felel meg legsjobban a 8-12 éves gyermek mesés gondolatvilágának. Ezzel szemben WOLF FR. Á., a filológus, bár értékesebbnek tartotta a görög kultúrát és irodalmat a rómainál, mégis a görögnek a latin helyében való első tanítását nyilvános iskolákban csak szép álmoknak minősítette. A latin ugyanis a kapcsoló láncszem a görög és a modern nyelvek s kultúrák között. A latin helyét a történeti fejlődés miatt nem foglalhatja el ma már a görög.

Van azonban a XIX. század elején egy érdekes magyar kísérlet a herbarti gondolat megvalósítására. A lelkes neohumanista GR. DESSEWFFY JÓZSEF, a görög lírikusok fordítója, gyermekeit *először taníttatja otthon a görögre, s csak aztán a latinra*. Alig tud azonban olyan embert találni, aki görögöt is képes tanítani. Végre katolikus létére, a helytartótanács tiltó rendelete dacára, egy luteránus nevelőt talál, a késmárki liceum egyik diákját, aki Aurél fiát kitűnően oktatja a görögben. Aurél oly előmenetelt tesz, hogy később önéletrajzában büszkén írhatja: „Tíz esztendőskoromban könyv nélkül tudtam az Ilias első könyvét görögül.”¹ Atyja kedvesen jellemző történetet beszél el fia gyermekkori görög tudásáról. GR. KARACSAY FÉDOR tábornok, az akkoriban híres *Bell-Lancaster-i* tanításmód lelkes híve és

¹ GR. DESSEWFFY AURÉL összes művei. Kiadta Ferenczy József: 1887. 397. 1.

magyar ismertetője,¹ volt a család vendége s táborozásairól szólva, ezt a szót ejtette ki: *piroteknika*. „Nagyon figyelmesen hallgatkozó Aurélom, kinek ily esetekben nem vala szabad a beszélgetésekbe vegyülni, egyszerre csak megkerülve hátamat, egyet ránt ruhámon, megfordulok, s kérdem feszült homlokkal, mit akar- Ne haragudjék, atyuska, úgymond, de én értem, mi az a *piroteknika*. Mosolyra változó képpel kérdem: mi hát- Tüzi mesterség, felele. Látja, kegyed, szólék akkor egy jelen lévő igen elmésen és kellemesen mosolyogni tudó anyához, hogy a hellén nyelv a tudományi mesterszavaknak kútfeje lévén, már e tekintetben is ki nem hagyandó a pallérozottabb nevelésből.”² Az utóbbi szavak visszavágásnak voltak szánva. Arról panaszkodik ugyanis a gróf, ki maga „már fejrteni elkezdett hajakkal” tanult görögül (*Kazinczy*), hogy a hölgyek állandóan kikacagják a hellén irodalom iránt érzett lelkesedése miatt: „Némbereknek kivált nem fére fejökbe ezen kopott régiség felé vezetni látszó hajlam, melyet ők többnyire porlepte szobaszennyeségnek nyilvánítanak.” Velük szemben azonban a neohumanista gróf, KAZINCZY barátja, nyíltan megvallja: „A régi klasszikái kor íróinak munkáit tartam mindenha kivált hon-szereteti tekintetben legalkalmasabb aknak a gyakorlati szellem, valamint szilárd gondolkozás és magasztos érzelmek példás megízlelésére, sőt a testi, lelki s szívi tehetségek azon egybeforrásának használatára is, mely egyedül az élet bármily viszonyaiban, a valódi műveltség szellemét eszközli s bélyegét hordja.”

Aurél, kinek fényes közpályája és irodalmi munkássága később teljesen igazolta atya nevelési programját, klasszikus ismereteivel mindenütt föltűnést keltett. Tizenhároméves korában Sátoraljaújhelyen a főispáni beiktatási ünnep alkalmával egy nagy társaság examinálja. „Conjugálni – írja egy jelenvolt levelében – az ifjú grófnak épen^oly könnyű volt, mint declinálni, moveálni, comparálni... Homerosnak némely helyeit könyv nélkül elmondá s magyarázá. Szulyovszky Menyhért látván, hogy a görögben igen sokra ment, így szóla: aki görögül tud, nem lehet, hogy

¹ F. KARÁCSAY: Der Wechselseitige Unterricht in der BellsLancaster'schen Methode. Kaschau. 1819.

² Figyelő. 1887. 86. 1.

deákul is ne tudjon. Olvasta a kis gróf valaha Tacitust? – Nem olvastam, felel ő. – De mégis próbálja meg, megértené-e ezt – azonban előre mondom, a hely szövevényes, s erre elmondá neki, – és Aurél nemcsak teljesen kifejtette, de okát is adta, miért teszi a szó itt azt. Mire mindenki elbámult.”¹ KAZINCZY a jeleneten annyira föllelkesül, hogy VERGILIUS Georgiconját adja DELILLE fordításával a kis grófnak ajándékba. Egy sárospataki togátus olvassa vele XENOPHON-t és PLUTARCHOS-t, később THUKYDIDES-st és PINDAROSZt. DESSEWFFY AURÉL később is, amikor már mint a konzervatív párt vezére viaskodik a közéletben, a klasszikus sokban keres nyugalmat. „Ismételem – írja 1838 dec. 24-én JÓSIKÁ-nak – az elfelejtett görög nyelvet, olvasom SCHELLER-nek a jó latinságról írt művét s hozzá TACITUS-t és CICERÓ-t.”² A század elején a német neohumanizmus, főkép GOETHE és SCHILLER hatása alatt nem ritkaság, hogy előkelőink körében nemcsak a fiúkat, de a lányokat is tanítják a görögre. Gr. BRUNSVICK TERÉZ beszéli emlékiratában, hogy nővérének nemcsak fiával, de lányával is együtt tanulta a görög nyelvtant s együttfordítgatta Xenophon Anabasisát németre. A másik kisebb leányt, Theophilét, egyenest „görög lánykának” hívták, mert közel kétszáz görög szót tanult meg nagynénjétől.³

Ami görög tudományosság van a XIX. század első felében Magyarországon, az túlnyomóan a protestáns tanárok műve. Diákkorukban a görögöt már az iskolában tanulják, igaz, hogy gyöngén, később a teológiai tanulmányokkal kapcsolatban nemcsak itthon, de a német egyetemeken is. A magyar tanügyi világban leginkább közülök kerülnek ki a neohumanizmus hívei és védelmezői (II. 244.1.). Ezek sorából kiemelkedik PÉTERFI ALBERT, a régi irodalomnak és az exegézisnek tanára a nagyenyedi kollégiumban, aki a göttingai egyetemen szívta magába a neohumanizmus szellemét. Külön kis munkában száll síkra az antik irodalomért, főkép a

¹ GR. DESSEWFFY AURÉL *összes művei*. 1887. IX. 1.

² U. o. 376. 1.

³ GR. BRUNSVIK TERÉZ *Emlékiratai*. Fordította Petrich Béla. 1926. 79, 81. 1.

görögért.¹ SZÉCHENYI gazdasági programja, az angolok példájára való sokszoros hivatkozása a harmincas években valóságos angломániát fejleszt ki nálunk. Mind többen utaznak Angliába, hogy tanulmányozzák ezt a hatalmas népet; sokan tanulnak angolul, olyanok is, akik azidáig ügyet sem vetettek e távol lakó népre. Anglia lassankint kulturális téren is mintául kezd szolgálni; kutatni kezdik, vajjon mi csoda szellemi energiák, s milyen művelődési eszközök tették ily nagyvá Nagy-Britanniát. Az okot KOSSUTH, mint látni fogjuk, 1841-ben az angol vezető értelmiség alapos klasz; szikus tanulmányában keresi. De már ebben találja meg 1836-ban PÉTERFI ALBERT is. Munkáját azzal kezdi, hogy amikor egy angolt megkérdeztek, mi emelte Nagy-Britanniát a hatalomnak és műveltségnek ilyen fényes polcára, ez habozás nélkül azt válaszolta, hogy elsősorban az antik irodalommal való beható foglalkozás: a kisgyermeket náluk a régi klasszikusok nevelik, az ifjak szellemét ezek erősítik s a férfikort lelki gazdagságukkal ezek táplálják. Honnan van a klasszikus irodalomnak ez a hihetetlen művelő ereje (efficacia incredibilis)? Ezt a kérdést vizsgálja PÉTERFI. A kulcsöt az antik, elsősorban görög kultúra értelmi és erkölcsi tartalmán kívül *az antik nyelvek formális-logikai képzőerejében* találja meg, mely nem áll hátrább a matematika; nak észfejlesztő hatásánál. Hogy az antik nyelvekben s irodalomban rejlő művelődési értékeket mi is kiaknázhassuk, azt óhajlja, hogy gimnáziumaink tanulmányi rendjét a poro^ szókénak mintájára szervezzük át.²

Németországban bár győz a neohumanizmus művelődési eszménye, a filantropista pedagógiának gyakorlati-realisztikus iránya továbbra is mint elég vastag ér húzódik át a német szellemi életen. Még azoknak a magyarországi protestáns, főképp evangélikus tanároknak pedagógiai gondolkodásán és tervezetein is, akik a neohumanizmus góc-

¹ A. Péterfi: Literatura antiqua justo prctio aestimata, seu brevis Tesponsio ad quaestionem: Quare Literatura antiqua, apud gentes Europae cultissimas, tanti aestimatur, ut huic, tamquam solidissimo fundamento, omnis earum erudita innitatur educatio? Nagyenycdini. 1831.

² Később PÉTERFI ki is dolgozott ilyen irányú részletes tervezetet: A Pesten felállítandó protestáns főiskola tanítási rendét tervező pályamunkák. II. köt. 1843.

pontjaiban, a jénai és a göttingai egyetemen tanultak s a klasszikus szellemnek hódoltak, minduntalan föltetszik a filantropista nevelés gyakorlatias iránya. Ezt tapasztaljuk GLATZ-nál, BREDETZKY-nél, GENERSHI-nél, SCHEDIUS-nál stb. A filantropista elveket azonban mindig összhangba iparkodnak hozni a neohumanista alapgondolattal. Akad közöttük azonban olyan is, aki egészen a realiztikus-gyakorlati szellemnek hódol. Így LIEDEMANN MÁRTON, a polgári iskola gondolatának nálunk egyik előharcosa (X. Rész. I. Fej.). A jénai és a göttingai egyetemen tanul (1788-1791), majd a Lőcsei ev. líceum igazgató-tanára; 1803-ban Lőcsén magánnevelőintézetet alapít.¹ Noha a nagy neohumanista filológus soknak, HEYNE-nak és SCHÜTZ-nek tanítványa, egy 1823-ban megjelent röpiratában BASEDOW nyomán a legélesebben hadakózik a görögnyelvi oktatás ellen.² Ugyanazzal a fegyverzetel cáfolja a görög tanítása mellett szóló érveket, mint amilyent ma is, száz év múltán, szokás a görög ellen forgatni.

Az első hagyományos érv a görög tanulmány mellett, hogy a görög irodalmat és kultúrát, mely minden későbbi nyugati műveltségnek forrása és utolérhetetlen örök mintája, az eredeti szövegekből kell meríteni. LIEDEMANN is elismeri, hogy a renaissance-ban a modern kultúra akkor indul meg, amikor nagyobb erővel és lendülettel veti rá magát Nyugat az antik világ tanulmányozására. Azonban a *mai* kornak, a *mai* Magyarországnak viszonyai már egészen mások. A tudományok száma és terjedelme megnövekedett s ezzel párhuzamosan a modern nyelvek jelentősége előtérbe lépett. Ezek megtanulása már nem enged időt a latin mellett még a görögnek is alapos elsajátítására; pedig csak a görögnek egészen tüzetes ismerete képesíti a görög irodalmi művek igazi élvezésére és termékeny felhasználására. Ilyen alapos tudás pedig az iskolában el nem sajátítható. Hisz aki a mostani iskolából kikerül, ahol mindent latinul tanul, Vergiliusnak vagy Horatiusnak olyan részletein, melyeket az iskolában nem olvasott, már fennakad és segédeszközhöz

¹ Nachricht von dem in Lcutschau befindlichen» Erziehungsslnstitut für protestantische Jünglinge. Zeitschr. von und für Ungern. 1803,

² M. LIEDEMANN: Ueber einige Mängel des öffentlichen Unterrichts. Lcutschau. 1823.

kénytelen fordulni. Különb is a görög irodalomnak klasszikus termékeit már minden művelt nyelvre átültették s így könnyen hozzáférhetők. Vajjon ezeknek a remekműveknek igazi értéke pusztán a görög betűkben és szavakban rejlik s nem inkább a gondolatokban, érzelmekben, maximákban és képekben- S vajjon ezeket nem fogjuk-e föl és élvezzük-e jobban anyanyelvünkön, semmint ha a görög szöveget próbálva olvasni, minduntalan a szótárhoz kell nyúlunk- Azt az időt, amit az iskola a görög nyelvre pazarol, fordítsa inkább a latin alapos elsajátítására, hogy a hungaro-barbarizmusok helyére tiszta klasszikus latinság léphessen.

A második főérv a görög oktatás védelmében azt hangoztatja, hogy a tudományos terminológia csakis görög tudás alapján érthető. Ez azonban csak parányi és látszólagos előny: ezért nem érdemes a görögöt külön tanítani. Úgy járunk el, mintha a diákot Párizsba utaztatnánk, hogy az ősforrásnál tudakolja meg, vajjon mit jelent egy-egy, nyelvünkben közhasználatúvá lett szó, pl. „ennuyiren” A görög származású tudományos mesterszavakból szótárt kell szerkeszteni, hogy útbaigazítsa a terminus technicus eredetére nézve azt is, aki görögül nem tanult.

Ezektől a gondolatoktól még sokszor fog visszhangozni a magyar közoktatási rendszernek éppen nem klasszikus stílusban emelt épülete. A görögellenes áramlatnak egyik oka, hogy a görögöt a protestáns iskolákban is a legtöbb helyt tudatlan tanárok lelketlenül, csak mint mellékes tárgyat heti két órában, pusztán grammatizálva tanítják; nem tudják megéreztetni a hellén irodalom remekeinek varázsát, hisz legfőljebb AESOPUS-nak vagy az unalmas XENOPHON-nak olvasásáig jutnak el. KÖLCSEY panaszát a debreceni görög oktatás sikertelenségéről már hallottuk; a KAZINCZY-tól élénken leírt pataki vizsgálati jelenetben (II. 309.1.) maguk aprófesszorok gyakorolnak megsemmisítő kritikát a kollégiumban uralkodó görög tudásról. De az evangélikusoknál sem sokkal jobb lábon áll a hellén múzsa. PULSZKY FERENC a húszas évek végén és a harmincas évek elején jár az eperjesi ev. líceum felsőbb osztályaiba, ahol HENSZLMANN-nal görögöt is tanul. „Minden szorgalmunk mellett – írja – nem vittük sokra, mert tanáraink sem tudtak sokkal többet, mint

mi.”¹ Csak akkor tanul meg magánszorgalomból görögül, amikor nagybátyja, a kiváló archeológus és műgyűjtő, FEJÉKVÁRY, kijelenti előtte, hogy görög tudás híján mindig csak dilettáns fog maradni, tudós sohasem válhatik belőle. „Abban az időben – teszi hozzá PULSZKY – az iskolákat mindenki csak oly intézeteknek tekintette, melyekben az ifjú kenyér-tudományát minél rövidebb idő alatt megtanulhatja.”

De a leglesújtóbb kritikát a századeleji görög oktatásról a pozsonyi ev. líceum nagyműveltségű tanára, SCHRÖER G. T. mondja, aki valamikor Hallében WOLF FR. A. lábainál ülve szerette meg a ragyogó görög kultúrát. SZÉCHENYI-höz a magyar közoktatásügyről névtelenül írt leveleiben² keservesen panaszkodik, hogy a protestáns iskolákban is kevés gondot fordítanak a latin irodalmi nevelésre, de még kevesebbet a görögre. Görögöt csak a felső osztályokban hetenként kétszer tanítanak. Amíg a német tizenkétéves tanuló éppúgy olvassa a maga Homerosát, mint Phaedrusát, nálunk a húszéves ifjú is még csak a τῦπτω-val bajlódik, aesopusi meséket olvas, legjobb esetben a maga s tanára izzadása közepett elemzi XENOPHON Memorabiliá-ját, melynek gondolatgazdagsága azonban nem teszi gazdagabbá, finomsága finomabbá, világossága világosabbá. Legújabbban a német filológusok néhány magyar tanítványa buzgón törekszik nálunk arra, hogy a görög-oktatás még néhány órát nyerjen. Azonban az iskolai hatóságokkal és a szülőkkel nem tudják megértetni, hogy a görög nyelv tanulása más valami, mint pusztá pedantéria, tudós szeszély, mely az ifjúságot haszontalan módon kínozni akarja. Erre a nyelvre valóban nincsen szükség sem a posztókereskedésben, sem a lóvásáron, sem a törvényszéken, sem a betegágynál, sem a kaszárnyában, még az országgyűlésen sem. Ezek a jó emberek azt hiszik, hogy csakis azt kell tanulni, amit, úgy ahogy van, minden kikészítés, belső feldolgozás nélkül vásárra vihetünk. Ezért balga öröm fogja el őket, ha gyermekeik rossz latinsággal fecsegni tudnak, ha valamit a földrajzból történelemből, természetrajzból és számtanból nagyobb megerőltetés nélkül megtanulnak. Hogy pedig fiaik ezen ok-

¹ PULSZKY F.: Életem és korom. I. 1884. 21. 1.

² Pius DESIDEMUS: Über Erziehung und Unterricht in Ungarn. In Briefen an den Grafen St. Széchenyi. Leipzig. 1833. 41. sk. 11.

tatás mellett szerfölött durván, nyersen, pallérozatlanul lépnek ki az iskolából, azt minden egyébnak tulajdonítják csak az igazi klasszikus műveltség hiányának nem. Ha maga Szent Pál támadna föl, az sem tudná tüzes nyelvvél fölértetni velük, hogy éppen az az erőfeszítés, melyet a humanisztikus tanulmányok követelnek, kölcsönöz az ifjúnak erőt és önállóságot, igazi humanitást és nyugodt megfontoltságot, az igaz, jó és szép iránt való mélyebb érzéket, gondolkodásbeli SZÍJ lárdságot és alaposságot. A kor egészen ráveti magát a földművelésre, iparra és kereskedelemre, de minden nagy és nemes iránt való érzék híján, ízlés, művészet és tudomány nélkül. S hol lehetne ezeket biztosabban és jobban megtalálni, mint a görögöknél? SCHRÖER neohumanista lelkesültsége egyenest a görög tanulmánytól várja a magyar kultúra fölfrissülését s új virágzásba boruló termékenységét. *Miért ne lehetne – kérdi – a humanisztikus kultúra vonásait a magyarság népjellemével egyesíteni-* Eddig a modern kultúrának, főkép a franciának és a németnek befolyása elidegenítette Árpád unokáit saját nemzetüktől s nyelvüktől. Ami azonban Hellas és Latium romjaiból felénk árad, az bennüket nem másfajtvá, hanem egy lelkeben megnemesült nemzetté avatna, nem nevetséges kópiát csinálna belőlünk, hanem simább eredetit, nem graekomaniást, hanem teljes szellemi életfrisseségű magyart.

A régi magyar gimnázium klasszikus oktatásának e sötéten megfestett képében, melynek igazságát két epés ellenirat¹ sem tudta lényegében megcáfolni, a már tetőpontján álló német neohumanizmus nagyigényű értékmérője jelentkezik: ennek mértéke alatt a magyar iskola könnyűnek találják. Azért itt-ott komolyabb görög tanítás is folyik: mint mindig, akkor is tanára válogatja. Már a XVIII. század végén több helyütt, főkép az evangélikus iskolákban, türethetően tanítják a görögöt. KIS JÁNOS többször emlegeti azt a soproni líceumi tanárát, aki midőn a syntaxis-osztályt bízták rá, ahol már a görögöt is tanítania kellett, bár harminc

¹ Az egyik: Welchen Werth hat die von Pius Desiderius veriasste Flugsschrift: „Über Erziehung und Unterricht in Ungarn“- Auch ein Schreiben an den H. Grafen St. Széchenyi. Pressburg. 1833. A másik: KOVACSÓCZY ÁDÁM: Észrevételek Pius Desiderius könyvére a nevelésről. Tud. Gyűjt. 1833. X. 46-64. 1.

évesnél több volt, „ezen előtte addig ismeretlen nyelv elemeit hamar s úgy megtanulta, hogy azokban is nagyon jó leckéket adott”.¹ Más tanárai később még nagyobb sikerrel vezették be az antik világ szellemébe, úgyszólván „a régi görög és római írók halhatatlan munkái iránt soha el nem hűlhető enthusiasmmal lelkesítették”. „SCHWARTNER Horatiust és Virgilt s RAKWICZ Homer Iliását és János evangéliumát úgy magyarázták és világosították, hogy sem Göttingában HEYNE és EICHHORN, sem Jénában GRIESBACH és SCHÜTZ efféle leckéit sem hallgattam sem több gyönyörrel, sem nagyobb haszonnal.”² HUNFALVY PÁL is hálásan emlékszik meg a miskolci ref. gimnáziumról, ahol a húszas években egyik tanárán töltött annyi görögöt tanult, hogy aztán vele szinte föltetszett Késmárkon.³

A régi magyar gimnáziumban folyó görög oktatás történeti elemzésének az a tanulsága, hogy *a neohumanizmusnak lényege: a görög nyelv és irodalom kultusza iskoláinkban alig vehető számba.* Ez is egyik oka, hogy a neohumanisztikus mozgalom a magyar szellemi életbe nem tud tartós és szélesebben szétágazó gyökeret verni. De vajjon elhatárolható-e a régi magyar középiskola az antik világ szelleméhez legalább a *latinon* keresztül, amely körül egész művelődési anyaga forog-

E kérdésre való feleletre az egykorú magyar irodalom széles európai kultúrájú, higgadt és józan életbölcseinek, FÁY ANDRÁS-nak szellemét idézem meg, akinek mindig megfontolt, szélsőséges kritikától távol álló ítéletében bizvást megnyugodhatunk. Annál is inkább, mert a magyar szellemi élet egykorú színe-java ugyanazt vallja. FÁY *Óramutató*-ban (1842) apróra szedi a magyar kultúra valamennyi ágát és művelődési eszközeit. Az iskola célját az *önálló szellemi munkásságra* való nevelésben látja. Nem a sokféle ismerettel való pusztán emlékezeti fölszerelés az iskola hivatása, hanem a fiatal léleknek arra szoktatása, hogy minden ismeretét vérré változtassa, az életben alkalmazni tudja, majd később az iskolából eltávozva, magát folyton önállóan tovább-

¹ Kis JÁNOS Emlékezései. 1845. I. 37. 1.

² U. o. 46. 1.

³ HUNFALVY P. A görög nyelv ügye Magyarországon. 1890. 43. 1.

képezze: „a nevelés korán sem betanítás, hanem *egyediségünknek önmunkásság általi kifejtése*”.¹ Ez a neohumanizmusnak is a művelődési programja, melyet Jéna és Waterloo után a németiség szellemi életének belső megújulása FICHTE lángszavaiban politikailag is követel. Nem passzivitás, pusztá ismeretbefogadás, hanem szabad tevékenység, az egyéni léleknek a maga erején való kidolgozása, a személyiség öntevékenysége és felelősségérzése az a cél, melyet az iskoláknak el kell érniök. Ez a herderi és goethei humanitás-eszménynek is a lényege, melyet individualisztikus irányban HUMBOLDT, a nagy iskolaszervező, még csak jobban kimélyít.

FÁY, a neohumanizmus szellemében, az önálló szellemi tevékenységre való nevelés gondolatának szempontjából bírálja a magyar iskolák egész szellemi életét, elsősorban a klasszikus oktatást. Amit iskoláinkban talál, az szöges ellentété az önálló gondolkodásra való szoktatásnak: lélekölő, szóról-szóra való memorizálás a klasszikus tanulmány is. „Koromban – mondja FÁY, aki tanulmányait a század első éveiben a pataki kollégiumban s a pozsonyi líceumban, tehát a protestánsok két vezériskolájában végezte – a könyv nélküli tanulás, szerdai és szombati ú. n. *repetíciók* alkalmával, igen divatos volt, szinte a megerőltetésig; 8-12 fejezetet, egész vezér-életeleírásokat kelle Corneliusból, 4-6 fejezetet Liviusból, egész oratiót Ciceróból felmondanunk egy-egy repetícióra. Hogy újabb időkben e részben javítások történtek, tudom: de hogy még sok hiányzik, azt is tudom. Ezért vagyok ellensége a száraz és csaknem pusztá nevek-bő, műszavakból és felosztásokból álló kivonatoknak; ezért a classicusok erőtetett könyv nélküli tanításainak. A classicusokat inkább óhajtnám *olvasmányul* használtatni az ifjúság által, oly formán, hogy azokat *érteni* szokja, s bennök feltalálni *a classical szépséget és remeklést.*”

Hogyan állunk e feladat dolgában- „Régi panasz ellenünk, hogy mi örökké a classicusokkal bíbelődünk, latinizálunk, stylizálunk; és még sem tetszik meg rajtunk ez örökös stúdium. És e panaszban sok igaz van. A konyha-latin petyegés, hála a kornak és törvényhozásunknak, kikopó fél-

¹ Óramutató. 1842. 72. 1.

ben van immár, erről tehát nem szólok; de a classicusok körüli fáradozásainkról szólanom kell. *Amivel ifjonta sokat gyötröttek, zaklattak bennünket, azt, mint oskolai megunt port, rendszerint le szoktuk kiléptünkör rázni magunkról. Ez történik classicusainkkal is.* Mert fejletlen gyermekéveinkben, mikor még azoknak szépségeit, szellemét fogni képesek nem vagyunk, sok erőtetéssel tanulatják könyv nélkül a classicusokat velünk, száraz grammaticai, syntacticai, rhetorikai és stylare nehéz stúdiumok céljaiból. *Szépség és szellem helyett resolutiót, constructiót, periódust, figurát, verslátat stb. keresgetünk bennük, s így nincs semmi, mi a classicusokat megkedveltesse velünk.* Ezért kikerülve oskoláinkból s örülve szabadságunknak, a classicusokat, mikkel annyit kínoztak bennünket, *kezünkbe se veszi szűk többé; alig akad egy-két kivétel, kit tán literatúrai, írói irány vezet a classicusokhoz vissza.* Ez az oka, hogy a nemetek, bár nem sokat memorizálják a classicusokat, s nem is ölik velők annyit magokat, mégis jobban értik őket, jobban felfogják szellemüket, mint ezt jeles commentátoraik, péls dával HEYNE, MITSCHERLICH, DOERING, GESNER eléggé bizonyítják.”¹

Klasszikus oktatásunkról a XIX. század első felében gyakran hallunk maguknak a tanároknak ajkairól is a FÁY-éhoz hasonló lesújtó kritikát. Az ú. n. humanitas-osztályokból, kesereg a neohumanista SCHRÖER, egészen hiányzik a nemes humanitás, a jól irányított klasszikus képzésnek ez az értékes gyümölcse. A hiba gyökere abban rejlik, hogy nem a klasszikusok szellemének, tárgyi és irodalmi értékének tanulmányozása a fődolog, hanem a sivár pedantéria, különmemű bemagolt ismeretek egymásrahalmazása. A tanárok a klasszikus szövegek interpretációjában nem úgy járnak el, mint a kiváló német mesterek. Ezek szabadon, élénk előadásban emelik ki a remekírókból az igazat és szépet, amíg csak minden tanuló meg nem érti s ég aztán a vágtyól, hogy minél többet olvasson és halljon, s az antik irodalom szépségét minél jobban átélje. A felsőbb osztályokban sokat deklamáltak latinul, mintha valamennyi tanuló született szónok volna. Azonban a hangsúlyozáshoz, a beszéd melo-

¹ U. o. 73. I. V. ü. A Bélteky-ház. 1832. I. 243. 1.

dikus varázsához, ennek az arcjátéktól s a taglejtéstől való erősítéséhez vajmi ritkán értenek.¹ Iskoláink szigorú kritikusai szerint tehát *a magyar gimnázium fő eszményéhez, a retorikai műveltséghez vezető úton is kátyúba ragad.*

A régi magyar gimnázium a grammatizáláson kívül *nem az irodalmi oktatást* tűzi ki céljául, hanem az ország közéletében uralkodó elrontott *hazai latin nyelv megtanítását*, melyre az életben szükség van. Iskola és élet ezen a ponton mégis találkozott egymással. „Deák nyelv, deák beszéd, deák írás – mondja a Tudományos Gyűjtemény szerkesztője² – oskolánk nagyobb részének fő célja; de mely deákság- Valóban nem a Ciceróé, Virgiliusé vagy Horatiusé. A tanuló egész szorgalma, minden talentumai a deák nyelv megtanulására fordítatnak, de *a classica literaturáról majd semmi szó sincs.* Legsorgalmatosabb ifjaink is, az oskolát elhagyván, folyvást beszélnek a nálunk divatban lévő konyha-deák nyelvet, és egy jó *allegatiót, mandátumot, vagy intimátumot* helyesen is fel tudnak tenni, de a Cicero szédítő, a Vergilius férfias, a Horatius velős és az Ovidius kellemetes deákságáról képzetek sincs. Ha a mai időben a gögös Rómának kellemetes nyelvén az újabb nemzetek szüleményei közül valamit tisztán és ékesen írva akarunk olvasni, kénytelenek vagyunk hazánkat elhagyni és azt külföldön keresni, hol ezen nyelv változhatatlan tisztaságában megmaradhat, csupán arra használtatván, amire már Augustus idejében is alkalmas volt. A nem deák Olasz- és Németföld több ékes tiszta latin írók mutathat elő, mint a deák Magyarország.”

Amikor a húszas évektől kezdve a nemzeti élet ritmusa mind gyorsabb üteművé válik, latin nyelvi oktatásunk ósdi módszerének kritikája szinte a hazafiság számába megy. Mind élesebb szemmel *kezdik figyelni, vajjon miképp írta; nítja az iskola a deák nyelvet, a magyar nyelvnek ezt az ősi ellenségét, országos elterjedésének legnagyobb akadályát- Lehet-e továbbra is józanul a latin írást és beszédet az iskola céljául kitűzni-* Mekkora lendülne a magyar nyelvű kultúra, ha a gimnázium a latin oktatást csak a klasszikusok

¹ Pius DESIDERIUS: i. m. 38. sk. 11.

² Tud. Gyűjtemény. 1820. XI. köt. 59. 1.

olvasására és megértésére korlátozná! Lassankint a deák nyelv iskolai kérdése szinte világnézeti problémává emelkedik: akik védik a latin eddigi iskolai szerepét és tanítási módszerét, azok ósdi konzervatívok; akik támadják, nemzeti haladópartiak.

Kitűnően jellemzi ezt a felfogást egy filológiailag jól képzett református papnak, az Alkorán első magyar fordítójának, TERHES SÁMUEL-nak a nálunk szokásos latin oktatási módszert ostorozó, igen szellemes, több helyt talán torzított rajza.¹ Ennek nyomán jó bepillantást nyerünk abba a szerepbe, melyet a latin a falusi iskolától kezdve az akadémiáig iskolarendszerünkben játszott s abba a tanítási-nevelési szellembe, mely az időtájt valószínűleg csak nálunk uralkodott már Európában. TERHES a XVIII. század utolsó évtizedében Sárospatakon tanult. Keserű rajza a református iskolák tanítási módját rójja meg, de jellemző az akkori egész magyar iskolázás szellemére.

A latin tanítása sok helyt már a falusi iskolában kezdődik. A hat-hét éves gyermek virágokat szed, gyönyörködik a virgonc bárányok szökdecselésében, amikor egyszer csak iskolába parancsolják. Beülve egy piszkos szobába a többi gyermek közé, először hallja a tanító érdes szavát: *Custos quid rei?* Erre a gyerekek ellenőrzésével megbízott nagyobb tanuló, a custos, így felel: *Stephanus Nagy hungarice narravit.* A tanító a custossal Nagy Istvánra veret, mert magyarul beszélt. Aztán az új gyermekeknek, kik sohasem hallottak latinul, ezen a nyelven megmagyarázza, hogy az iskolában sohasem szabad magyar szót ejteni. Ha vendég jön, így kell köszönni: *grata praesentia*, s ha elmegy, így kell búcsúzni: *bene valere precor.* A szegény új gyerek elbámul, éjjel borzasztó álmai vannak. Három esztendeig hurcolja hóna alatt a *Rudimentát, Grammaticát, Langiust, Kis-Cellarium*ust, szüntelen déclinai, comparai, conjugal, mikor egyszer csak a tanító mosolyogva jelenti, hogy bátran vihetik a gimnáziumba.

Örül a kisfiú, hogy most már ezentúl kellemezt és hasznóst fog tanulni, mert hisz eddig tanítója sohase mutatott

¹ TERHES SÁMUEL: Mi akadályoztatja többek közt tudománybeli tökéletesedését a magyarnak? Felső Magyar Országi Minerva. 1825. 495-501. 1.

neki egy füvet, fát, virágot, követ, állatot; soha sem szólt a test tagjairól, vajjon szíve a jobb vagy a baloldalán van-e, milyen testének szerkezete? De bizony a gimnáziumban sem hall a gyermek egyebet tanáraitól, mint *quomodo habet perfectum? quae constructio? da regulam! quae figura-quanta prior? quanta posterior?* A tanár imádott bálványait: Cicerót, Liviust, Vergiliust, Horatiust rakosgatja katedráján s a gyámoltalan gyermek reszketve hajlong előttük, azt gondolva, hogy minden tudomány s bölcsesség ezekben vagyon elrejtve. Ha a professzor egyebet tanít, mint latint, azt is csak délután mellesleg adja elő, hozzá deákul, úgyhogy a diák alig ért valamit belőle. De aztán szajkó módra kell fújnia a fizikából: *gravitates specifica corporum se habent in ratione composita directa ponderis et inversa voluminis.* A földrajzból értelmetlenül hadartatja vele tanára: *est urbs archiepiscopalis, sedes imperii et tribunalis inquisitionis.* Ha magyarul talál az iskolában szólni, *taurus*-nak hívott, csúfos nagy falándzsát kell hordania, vagy szé^gyen^székre ülnie, esetleg vesszőket elszenvednie.

Így vonsozlják a tanárok az ifjút a deák klasszisokon keresztül az akadémiáig, a bölcsesség diplomáig, ahol már a tudományokat a diáknak egész kiterjedésükben kellene tanulnia. Azonban a tudománynak ezt a csarnokát is sűrű homály tölti meg, itt is avas deák nyelven huhognak skolasztikus göggel. Ez a csarnok sokféle fülkére van osztva: az egyikben a világ történiáját adja elő a professzor folyó deáksággal, leginkább arra vigyázva, melyik fejedelem mikor kezdett uralkodni, mikor holt meg, kit hagyott maga után, mi volt a szimbóluma? A másik fülkében a horror vácimról, a harmadikban a *calculus differentiastról* hallatszik a deák lecke; a negyedikben egy új Plató hordja elő rendre minden filozófus vélekedését; végre egy teológus disputál *de possibilitate revelationis logica et morali.*

A magyar ifjú mindezen végigkínlódva, félelem és remény között tudatlanul hagyja ott az akadémiát: bevégezte iskolai pályáját. De be kell vallania önmaga előtt, hogy „a leghasznosabb s gyönyörködtetőbb ismeretek nélkül szükölködik, tudatlan, gyáva polgár, idétlen hazafi.” S ekkor megjelenik neki a nemzet Geniusa és megvigasztalja: a magyar iskola, tudomány és kultúra minden hátramaradásának oka a deák

nyelv, ennek hatalmát iparkodják megtörni; szentségtörőnek fognak ugyan a deák igába görbedtek kikiáltani, de meg ne rettenj, szégyenbe hajtom őket, olyanok lesznek, mint a kietlenben huhogó baglyok! E belső szózat hallatára a diák boszankodik, hogy egy tisztos megholt római matrónát újra meg újra bebalzsamoz, bíbor ruhába öltöztet, sirat szüntelen a magyar, közben pedig élő szelíd édesanyjáról, a magyar nyelvről, annyira megfélekedezik, hogy ez kénytelen rongyosan koldulni és megvetetésben élni. Hisz Róma fiainak nyelve régesrég elnémult, vakmerőség tehát *ezt* a holt nyelvet valamennyi tanítói székben hangoztatni, minden helyen: konyhában, piacon, vásárban, kocsmában mint élő használni. Annyival is inkább, mert ha a rómaiak feltámadnának s latin beszédünket hallanák, melyben a hangokat más-kép ejtjük ki, mint ők, sok szavuknak egészen idegen értelmet adunk, hosszú szótagjaikat megrövidítjük, rövid szótagjaikat meghosszabbítjuk: akkor bizonyosan kikacagnának bennünket s a vájtfulú CICERO magának SCALIGER-nek is ezt mondaná: *cura ut valeas*.

És mégis ez a deák nyelv és műveltség mennyire beleette magát a magyar lélekbe! Sokan úgy meg vannak igézve tőle, hogy semmit sem olvasnak életükben, bármily szépen van is valamely élő nyelven írva, mint csupán egy-két deák auktort. „Mint bűbajos jövendőmondókhoz, aként járulnak ezekhez: néha életbölcséséget akarnak belőlük tanulni, majd mint szerelmes románnal magokat mulatják, gyakran biblia gyanánt is használják s komoly göggel így beszélnek: „akármit szóljon Szent Pál, nékem CICERO tetszik *de officiis*; és SENECA *in consolatione philosophica*. Egész életük úgynevezett citatiókból, s többnyire szükségtelen s idétlen citatiókból áll; ha fegyvert látnak, tüstént felkiáltanak: *arma virurw que cano*, – ha ökröket és juhokat találsz előttük említeni, azonnal scandálják rakásra az ismeretes pentametereket: *Fertis araira boves, vellera fertis oves*.” Néha, pl. tisztikarválasztásnál hazafiúi lobot vetnek s magyarul kiáltják el magukat: „Éljen a magyar szabadság!”, vagy ha a palatinusi díszes huszárokat paripaháton ülni látják, magukról megfélekedezve lelkesen zúgják: „Éljenek Árpád vitéz unokái”, de csakhamar rákezdnek régi rozsdás lantú énekükre: *Dulce et decorum est pro patria mori*. Az ilyen szabású maradi,

gyáva, tudákos nemesek utálattal néznek le mint valami magyar férgekre mindazokra, kik magyarul olvasnak, beszélnek, írnak s velük szüntelen latinul citálni és deák manuálisokat forgatni restéinek.

Ilyen nevetséges magyarok kerülnek ki iskoláinkból, hol a deák beszéd nyolc része szerint nyolc esztendeig ugyanennyi osztályban kell a szépelméjű gyermeknek szenvednie, idejét-tüzét elvesztegetnie. Mi volna akkor, ha a görög, német, francia, angol, olasz grammatikának egyes részeire is még külön-külön egy-egy esztendőt szánnánk- Ötven esztendő alatt készülne el a kulcs, mellyel a tudományok tárházát megnyitnánk. De akkor már pápaszem nélkül alkalmasint semmit, vele is keveset láthatnánk és tanulhatnánk! Hány száz jeles ifjú van, ki magától megtanul németül és franciául, a grammatika törvényeit keresztülfutja (mert minden apróságot megtanulni száraz elmekíző munka), majd csupán szótár segítségével jól fordít, a könnyebb könyveket olvassa. Miért ne lehetne egy-két esztendő alatt a deák nyelvet is, melynek tökéletesen kidolgozott nyelvtana és szótára van, a 12-13 esztendős gyermeknek megtanulnia- Németországban nem kerülne gyakran 22 éves ifjú egyetemi katedrára s nem adhatna leckét sokszor a 30 évet is meghaladott magyarnak, ha mint ez, ő is, szünet nélkül csak a deák nyelvvvel bibelődnek. PITT és NELSON nem deák pályát futottak; a pelyhesedő állú BONAPARTE hadnagy nem viszi végbe touloni hőstettét, ha iskolai idejét szüntelen deák *labor horalis*, *labor hebdomadalis* írásával, a *Quousque taw dem abutere Catilina* hatalmas deklamálásával, a klasszikus auctoroknak olvasásával s deák beszélgetéssel töltötte volna.

A római remekíróknak az emberi művelődés körül nagy érdemük van. De sokkal nagyobb, eredetibb, dicsőségesebb a görögök ilyen szerepe. VERGILIUS csak THEOKRITOS, HESÍDOS és HOMEROS nyomdokában kullog. Nagyobb igaza volna tehát a magyarnak, ha a latin helyett a görög beszédnek bőszülne neki. De ez sem volna bölcs dolog tőle. Igazságokra s nem szavakra van a magyarnak szüksége. Ezért elég, ha csak érteni tanuljuk a görög és római írókat, kiknek hasznos és szép gondolatai vannak. A tudományt a magyar ember elé nem deákul, hogy az obscurantizmus vegyen erőt

rajta, hanem magyarul kell előadni és vele megkedveltetni. A görög és a latin nyelv csak a könyvtárakban, mint meg; annyi csendes kriptában, a magukat ott eltemető tudósok körében éljen és virágozzék.

Amikor a magyar iskolai élet szigorú kritikusa ezt az éles szatírárt írja, már javában folyik az 18254 országgyűlés reformvitája. TERHES szeme elől már oszlik a köd, új eget és földet lát Magyarországon. És korára rendkívül jellemző, hogy amikor az országgyűlés vezéreit magasztalja, a klasszikus világ kultuszát ócsárló ajkára csakis antik metaforák szállnak: VAY az ő szemében a magyar Cédrus; ANDRÁSSY az erkölcsi Adonis, KÁROLYI Szatmár vármegye Herkulese. Menekül az Olymposról, de útja önkénytelenül visszakanyarodik oda.

A német neohumanizmus ekkorra már alaposan kidőltözte a klasszikus nyelvek didaktikáját s az érvek nagyszámú fegyvereit élesítette ki az antik nyelvek tanításának védelmére. Ebből a fegyvertárból merít az imént elhangzott támadás ellen a göttingai egyetemen tanult sárospataki professzor, MIKLÓS LÁSZLÓ.¹ A reáliskola nálunk még meg sem született, csak néhány szó hangzott el róla egy fél évvel azelőtt az országgyűlésen, de neohumanista pedagógusunk már hevesen síkra száll ellene s védelmébe veszi a klasszikus gimnáziumot. A művelődés lényegéről való felfogása tiltakozik az ellen, hogy a filológiai-történelmi tanulmány és a természettudomány között mesterséges ellentét támaszszunk. Ezek kiegészítik egymást. Nem igaz, hogy a nyelvi ismeret csak keveseknek való, ellenben a reális tárgyak mindenki műveltségének szükséges elemei. Éppen ezért helytelen szerinte a „reális-oskolák” megszervezése, mert ezek csak egyoldalú műveltséget közvetítenek. Nem is teljesedett be a német reáliskolák megalapítójának, SEMLER-nek reménysége, aki az első reáliskola megnyitásakor ilyen kijelentést tett: „Reményem, hogy az oskolák, melyek eddig többnyire gyötrő helyei voltak az ifjúságnak a nyelvtanulás miatt, jövőben a reális oskolák felállítása által csupa mulatószállákká lesznek.” A reáliskolák MIKLÓS szerint csak ipari

¹ A tudomány és nyelvtanítás helyes összeköttetéséről a felsőbb tudományos intézeteken. Felső Magyarorsz. Minerva. 1826. 680-690. 11.

és kereskedelmi pályákra előkészítő szakiskolák, de nem köznevelési intézetek. Ilyenek csakis a gimnáziumok, melyeknek tanulmányi rendjére és szellemére hazánkban is igen jótékony volt „az a változás, melyet a helyreállított jóízlés és a régiekkel való ismeretség az európai nemzeteknél okozott”, vagyis a neohumanisztikus mozgalom. A gimnázium nem zárja ki a reális tudományokat sem, hanem a nyelvtanulással egyesíti, de az utóbbi túlsúlyával.

Ezt sok érv igazolja. Először is az emlékezőképességet jókorán csakis a nyelvtanulás formálhatja ki. Másodszor ez szoktatja a gyermeket legjobban rendszeres munkára, úgyhogy „férfikorában sem fog az erős munkától irtódzni”. Harmadszor a nyelvtanulás a logikus, határozott és pontos gondolkodás legjobb iskolája (formális képzés). Különös súlyt vet magyar pedagógusunk a nyelvi-irodalmi oktatásnak arra az oldalára, mely a retorikai művelődési eszményt, a helyes beszéd- és írásbeli előadást szolgálja. Csakis a jól intézett nyelvtanulás tudja megadni az előadásbeli világosságot, mely szükséges annak, „aki másokra hatni és másokat vezérelni köteles”. A klasszikus irodalomban van a legtöbb és legszebb példa „a férfias ékesen-szólásra”. Negyedszer: aki ifjúkorában a nyelvtanulást elmulasztja, később sohasem pótolhatja, míg egyéb ismeretek hiányát később is helyreütheti, annál is inkább, mert a nyelvek tanulása eszét úgy kicsiszolja, hogy aztán bármely ismeretkörben egyhamar otthonos lehet. Végül helyes nyelvtanulás nélkül nincsen alapos tudományosság, csak dilettantizmus. „Egyes tudománybeli töredékeket könnyű szerezni tudományos nyelvtanulás nélkül is; a dilettánt, a művész leszedheti, kiszemelheti magának, ami a tudományokban szembetűnő s csilámló, minden filológiai előkészületek nélkül, de nem így a tudós, kitől az egész tudományos műveltség átlátását, annak idő szerint lett kifejtődését és tökéletesedését méltán megvárhatjuk.” A tudósnak azért is szükséges a klasszikus írók olvasása, hogy újnak ne tartsa, ami már századok óta tudva van.

Itt találjuk *első kifejtését irodalmunkban a gimnáziumnak, mint a történeti kultúra iskolájának*, s annak, hogy egy-egy tudomány mélyebb művelése föltételezi a tudomány addigi történeti fejlődésének alapos és forrásszerű ismeré-

tét, ez pedig lehetetlen a klasszikus nyelvek ismerete nélkül. A történeti gondolat jelentőségének tudata HERDERS-től szürenekzik bele a pataki pedagógus kultúrfilozófiájába. De ugyancsak HERDER-től való a gimnázium céljának, mint „a tiszta emberségre (*humanitás*) való formáltatásnak”, kitűzése is. „A szelid-tudományoknak (*humaniora*) mindazt föl kell ébreszteni, ápolgatni, erősíteni az ifjában, ami az igazi emberség bélyegét reányomja, ami az ő önértését, erkölcsiségét, képzését és közönséges kiformáltatását, egyszóval *humanitását* előmozdítja.” A pataki professzor fejtegetéséből szórólíszóra a német neohumanizmus pedagógiai alapelve hangzik ki: „*az erkölcsi és esztétikai érzés két factora a humanitásnak vagy tiszta emberi képzésnek*”. Legfőbb eszközök erre a klasszikus költők, szónokok, filozófusok és historikusok munkái. Ezeket kell olvasni a gimnáziumban, melynek feladatát neohumanista pedagógusunk a Homeros-for-dító VOSS-al határozatja meg.¹

Ebből következik, hogy nem szabad lealacsonyítani az iskolában a klasszikus irodalmat úgy, ahogy TERHES SÁMUEL akarja: mellékes, időközben csak játék s nem tudomány formájában üzött foglalkozássá. A klasszikus irodalom, „melyből eredett az egész európai kultúra, melyben a háládatos maradék tudományos dolgozásainak próbakövét és mustraját sok tekintetben még ma is kész elismerni”, éppúgy nem akadályozza a nemzeti nyelv tökéletesedését nálunk, mint

¹ „A tudományos oskolák, gymnasiumok és lyceumok – mondja Voss a jénai *Alig. Literatur-Zeitungban* (1805) – úgy légyenek alkotva, hogy azokban különösen a tiszta emberi tökéletesség lelke (*humanitás*) formálódjék a szelid-tudományok s érzelmek által (*humaniora*). Erre vezérelnek a tökéletes műveltség remekjei, melyeket a görög és görög módra képzett római írók hagytanak magok után. Hogy ezeket és a benne lévő tudományt megérthessük és érezhessük, tanulnunk kell a régi nyelveket, melyek már magokban, mint a lelegeleveníbb elmének hathatós és kellemes képei, szorgos munkát kívánnak. A főiskola, az akadémia tovább folytatván az emberi művelődést, egyszersmind azokat a tudományos ismereteket terjeszti, melyeket a Státus szükségéi kívánnak, minémük a theologia, törvény- és orvosi tudomány. – Ez a bölcs őseink által alkotott oskolai szerkesztetés sok embernyomokon keresztül sérts hetetlenül megmaradót. A tapasztalás bizonyítja, hogy a classicusok helyes tanulása a való szeretetét, a tiszta szépségű érzést, a tökéletes műveltséget hathatósan előmozdítja.”

ahogy nem gátolta meg a többi művelt nemzetnél. Legyen az oktatás nyelve magyar, emellett szépen virágozhatnak az iskolában a klasszikus irodalom.

Józan gondolkozású ember nem akarhatja a reális ismereteket a gimnáziumból kiküszöbölni, de ezeknek itt csak az elemei adhatók elő. Ha sokat markolunk, keveset fogunk, az ifjú elméjét megterheljük, belőle mindenről kevélyen ítélő, zavaros fejű enciklopédistát (Vielwisser) nevelünk. Úgy kell tanítani a természettudományokat, hogy az ifjúban inger támadjon a további vizsgálódásra. Rendszeres tanításuk az akadémiai fokra való. A nyelvtanulás se merüljön ki „csupa grammatikai rendszabásokban s nagy szómassza összehalmozásában”, hanem elsősorban a klasszikus írók olvasásában és magyarázatában.

Egy-egy műveltebb s elevebb elme járású tanár ebben az időben is akad, aki a klasszikus szellemet bele tudja sugallni tanítványaiba. KOVÁCS JÓZSEF, Csokonai tanára, 1806 okt. 28-án érdekesen írja le, hogyan tanította a klasszikusokat: „Szokásom volt, hogy tanítványaim közt a Virgil Aeneis seben beszélő személyeket felosztottam, egyiket megtettem p. o. a második könyvből Hecubának, a másikat Priamusnak, a harmadikat Pyrrhusnak s aztán úgy peroráltattam azoknak beszédjeiket; az ilyen rollékat (Csokonai) szörnyű tüzzel játszotta és a bámulásig tudta követni.” Egy másik debreceni tanár, FODOR GERZSON meg azt írja, hogy CSOKONAI a retorikai osztály vizsgálatán SENECA egyik tragédiájából egy részletet oly eleven érzéssel és taglejtéssel adott elő, hogy „egy nagytekintetű patrónus úr” ítélete szerint „az a gesticulatio már theatrumon is sok volna”.¹ Mindez arra utal, hogy még sem volt mindenütt annyira lelketlen, unalmas és elmekínzó a klasszikus oktatás, mint az egykorú szigorú kritikusok föltüntetik. A tanári egyéniség, szuggesztív erő sokszor még jobban bontakozhatott ki a régi világban, mint ma. Egy selmeczi diák öregkorában lelkesen emlegeti tanárát, BOLEMANN ISTVÁN-t a harmincas évek elejéről milyen megragadó módon magyarázta HORATIUS-ot. „Emlékezem – mondja – hogyan adta elő a Pisói levelet (de arte

¹ FERENCZI ZOLTÁN: Csokonai 1907. 14. 1.

poetica), melyet maga szakaszonként olvasván fel, egyszer-smind minden fordulatot, mely ennek a tankölteménynek külön tárgyát és jellegét képviseli, megfelelő mimikával is kísért.”¹ JÓSIKA MIKLÓS hálával emlegeti, mennyit köszön költőisége a remek erdélyi tájak mellett a klasszikus olvasmányoknak. Valahányszor a létai várrom csonkatornyát meglátogatta, „fölbredt benne az ókor egész férfias élete”. E festői romot, mely regényeinek sok szép festői leírását inspirálta, mint diák *Castrum Létamak* nevezte.²

Az iskoláinkban uralkodó örökös száraz grammatizálás, s az antik remekírók tartalmi elemzésének háttérbe szorítása azonban mind katolikus, mind protestáns részről állandó panasz tárgya. Kellő tanárképzés híján a bajt intézmény szerűen nem tudják orvosolni. A sajnálatos állapoton, amelyben a klasszikus oktatás tengődik, s amely „a klasszikus tanulmányoknak teljes elenyészttével” fenyeget, egy pozsonyi katolikus gimnáziumi tanár, KLEMM E. J., gróf SZÉCHENYI ISTVÁN-nak ajánlott munkájában³ úgy akar segíteni, hogy az élő nyelvek tanítási módszerét, az ú. n. *indirekt módszert* próbálja a latin tanításra alkalmazni. Felötlik neki, hogy ha a tanuló valamely modern nyelvből naponként egy-egy órányi leckét vesz, két év alatt annyira viszi, hogy könnyebb könyveket nagyobb fennakadás nélkül olvas. Ellenben a latinból, jöllehet az iskola egyébire sem tanítja, négy évi tanulás után is NEPOS-t, CURTIUS-t, LIVIUS-t, CICERÓ-nak leveleit szótár segítségével nagy fáradtság közepett éppen csak úgy-ahogy tudja lefordítani. E különbség okát a nyelvek *élő* és *holt* voltában hiába keressük, mert ifjúságunk számára éppen a francia, olasz és angol nyelv a holt, vagyis olyan, melyhez a tanuló csak könyvből vagy a tanító szájából juthat, míg a latin a legújabb időkig mindenütt: az iskolában, játéktéren, közéletben körülötte hangzik. Az eredmény különbsége még meglepőbb, ha a modern és a klasszikus nyelvek tanítóinak készültségét vesszük figyelembe. Az élő nyelvek oktatása, kevés kivétellel, „fiatal zsidók kezé-

¹ Cs. PAJOR ISTVÁN: i. m. 40. 1.

² JÓSIKA MIKLÓS: Emlékirat. II. 1865. 4-5. 1.

³ KLEMM E. J.: A latin nyelv és klasszikusainak tanulmánya. Pozsony. 1842. 46. lap.

ben van, kik minden nyelvi és grammatikai ismereteiket a zsbvásáron vásárlott MEIDINGER-féle grammatikából merítették; vagy külföldi hajdani inasok, commis voyageurs, nálunk maradt katonákéban, kiknek egynémelyike gyakran azon nap vehetett grammatikát legelsőbben kezébe, melyen első tanítványára akadt.” És mégis tanítványuk két-három év múlva SCHILLERÉ, GOETHÉD, RACINE-t, CORNEILLE-t, vagy SHAKESPEARE-t és BYRONÉ, vagy TASSOD és DANTÉT olvasni képes. Ellenben alig akad, aki hat évi gimnáziumi tanulás után a maga gyönyörűségére VERGILIUS-t, HORATIUS-t, TACITUS-t, JULIUS CAESAR-t később is olvasgatná.

Mi az oka ennek? Az, hogy a latin tanításban az eszközöt célhá emeljük s a célt eszközzé alacsonyítjuk. A régi nyelvek grammatikáját nem eszköznek nézzük, mely az antik remekmunkák nyelvének megértését szolgálja, hanem ellenkezőleg, ezeket a klasszikus munkákat pusztán grammatikai és lexikális gyakorlatokra szolgáló szerekként használjuk. így ahelyett, hogy lelkes tisztelőket és alapos értőket nevelnénk a klasszikus világnak, kritikai grammatikusokat és etymologiai kritikusokat képzünk. Tanítványainkkal latinul akarunk beszélteni és íratni, mielőtt a klasszikus szövegeket érteni tudnák.

Hogyan tanítja az iskola a latint- Grammatikai szabályokat rág örökösen a tanulók szájába, *de vocalibus et consonantibus, de semivocalibus et dyphthongis, de signis interpunctionum, de octo partibus orationis* stb. rengeteg példával s kivétellel. Aztán a klasszikusokból egy töredéket olvasat, csak azért, hogy megmutassa, mikép kell a *verbum declarandi* után *acc. c. inf.*-ót használni. Szegény diák, akárhány évig tanul is grammatikát, sohasem fo,ya érteni, hanem csak szajkómódra emlékezetébe vézni az etléle meghatározásokat: *substantivum est, quod per se in oratione esse potest;* vagy: *adjectivum est, quod per se in oratione esse non potest;* vagy: *praepositio est, quae caeteris partibus aut separata aut coniuncta fere praeponitur.*”

Ahelyett, hogy sok éven át vége-hossza nélkül a gyereket ilyen nyakatekert meghatározásokkal és szabályokkal kínozzuk, legjobb, ha mindjárt kezdetben egy könnyebb mondatot a táblára írunk s helyesen elolvastatunk, aztán

minden latin szó alá a megfelelő magyart írjuk, majd a különbségeket megmagyarázzuk. Pl.

Id, quod in te cogitât, intelligit, vult, est animus,
Az, ami ben te gondolkodik, ért, akar, van lélek.

így, kellő magyarázatok és gyakorlatok után, a tanuló nemcsak a latin, hanem az anyanyelve szellemébe is jobban be tud hatolni. A sorközi (interlinearis) tanítási módot követi az a rövid célszerű nyelvtani összefoglalás, melyre KLEMM bőven szolgál mintákkal. Hite szerint ezzel a módszerrel a diákokat *magára a nyelvre*, nem pedig pusztán formális nyelv-szabályokra oktadjuk, semmit sem tanultatunk velük, amit nem értenének, semmit sem mondatunk velük, amit meg nem gondoltak volna. Ez a módszer gazdaságos: sokkal kisebb fáradsággal sokkal gyorsabb és maradandóbb eredményt érünk el. Ennek a módszernek azonban, mely az élőnyelvek tanítási módját alkalmazza, a magyar tanügyi világban nem igen támadt visszhangja.

A tanárok túlnyomó része ugyanis ragaszkodott a hagyományos módszerhez: úgy tanított, amint őt tanították, minden metodikai tudatosság nélkül. Akinek pedig közülük magasabb humanista műveltsége volt, az meg a német neohumanizmusnak a nyelvtan logikai-formális képző erejéről szóló elméletét vallotta. „Grammatikát – jelenti ki HERDER nyomán egyik pedagógusunk a harmincas évek végén – kell az embernek tanulni, mert a grammatica a nyelv philosophiája, a nyelv pedig minden emberi fogalmak hüvelye és határköve; tehát minél tökéletesebb, kimíveltebb nyelven tanulunk grammaticát, azaz logicát, s az emberi értelem philosophiáját, annál jobban megtanuljuk azt, s mintául szolgál fejünkben a rendnek, pontosságnak s fogalmak világosságának minden egyéb, tudományokban, nyelvekben s művészetekben. Oly ember, ki éltében még grammatikát nem tanult, nem fog teljes éltében megtanulni pontosan beszélni és írni; bizonytalanságban tévelyeg szanaszét és nincsen vezérfonala a nyelvek és szavak roppant tömkelegében.” A grammatika tanításának lelkes védője a német neohumanistákat állítja sorompóba: CRUSIUS-t, a filológust, ki magát a teológiát is *grammatica divina-nak* nevezte, és GESNER-t

.aki ugyanazt mondotta a grammaticáról, mit Luther a teológiaiáról: bosszút áll megvetőin!¹

A renaissance humanistái az antik írók *imitatio*-jára törekedtek, arra, hogy egészen a régiek nyelvét, stílusformáit, fordulatait utánozva írjanak; az iskola is az erre való képességet iparkodott kifejleszteni. A neohumanizmus képviselői azonban nem a nyers utánzás céljából akarják olvasztatni a klasszikusokat, hanem hogy a tanuló élvezze őket s nyomukon irodalmi ízlésre és helyes értékelésre, ítéletre tegyen szert, hogy aztán a maga nyelvén írt szellemi termékeiben ezt a szellemet érvényesíteni tudja. A puszta formai nyelvtudással egyenlő értékű a neohumanizmus szemében az antik kultúra tartalmi-történeti ismerete. Nem az utánzás a cél, hanem az antik esztétikai-erkölcsi szellemben való fölemelkedés és újjászületés. „Nem *mi* akarjuk a régieket bírni, hanem *ők* akarnak *bennünket* bírni” – mondja HERDER. Voltak azonban olyan neohumanisták is (pl. ERNESTI, THIERSCH), akik a régi *imitatio-célt* tüzték ki a görög-latin oktatás elé.

A magyar neohumanizmus képviselői (pl. KAZINCZY, DESSEWFFY) elméleti jellegű írataikban az antik írókat annyira példaképen állítják a magyar irodalom elé nyelv és stílus szempontjából, hogy szorosabb értelemben az *imitatio* híveinek tekinthetők. Akárhányszor egy-egy magyar nyelvi fordulatot görög vagy latin példával igazolnak. Az iskola egészen az utánzás elvének alapján áll. Az 18064 Ratio latin nyelvoktatási utasításai majdnem egészen a latin költői és szónoki stílus utánzása körül forognak. *Nec unquam* – mondja egy helyt a Ratio (232. 1.) – *satis commendanda illustrium ex Autore locorum imitatio*. Az utóbbi szó szinte hemzseg a Ratióban.

A húszas évek végétől kezdve a magyar gimnázium humanisztikus jellege kétfelől is állandó támadás célpontja: egyrészt a *nemzeti öntudat* felől, amely a latin tanítási nyelvvel szemben érzett ellenszenvét átsugározta magára a

¹ PERLAKY SÁNDOR: A jelenkor oktatási rendszerének hasznairól és káiról (Herderből). Tud. Gyűjt. 1837. VIII. 95.

klasszikus világra is; másrészt az ébredező *gazdasági öntudat* felől, mely az életrevaló reális és technikai tanulmányok útján akarja a nemzetet gazdaságilag talpraállítani. Az ország a magyarnyelvű oktatás, másrészt a gazdasági-gyakorlati életre való nevelés jelszavától visszhangzik s mind jobban kiéleződik a gimnáziumok művelődési anyagára nézve a *hw manisztikus és a realiztikus irány küzdelme*. A harmincas évek országgyűlésein egyelőre még csak arról van szó, hogy az eddigi humanisztikus jellegű középiskolák *mellett* föl kell állítani reáliskolákat s ipariskolákat. Azonban egyiknek terve sincs szabatosan megfogalmazva, csupán az eszme van határozatlan körvonalakban fölvetve. Az újítási szellem természetesen itt nem tud megállni, hanem önkénytelenül is átsap olyan mozgalomba, mely a gimnáziumok tanítási anyagának gyakorlatiasabbá alakítását, reális irányban való kiépítését, az egyoldalú klasszikus irány háttérbeszorítását, a „kor igényeihez” való alkalmazását veszi célba.

Az új művelődési eszményért való küzdelemben a mai gyár társadalom színe-java résztvesz. A nevelés kérdése, mint a nemzeti jövő problémája, talán sohasem érdekelte a közélet kimagasló alakjait oly mélyen és egyetemesen, mint éppen a reformkorszakban. Politika és pedagógia a legszorosabban egybeforr: a jó nevelés a legjobb nemzeti politika. Ezt a gondolatot SZÉCHENYI hirdeti a legerősebb hangsúllyal, mert a nemzet fennmaradását szellemi újjászületésétől várja, ennek föltétele pedig a nemzet jól irányított nevelése. „A magyar fajnak léte – mondja a Garatban nemcsak Világost, de Trianont is előre megérezve – koránt-sincs biztosítva még; a magyarság éppen nem köszikla, melyen az idők és körülmények eseménye habként könnyen szétpattanna.” Ezért „aki a haza megmaradását és szabadságát óhajtja – írja Naplójában – annak arra kell törekednie, hogy az ifjúság nevelése tökéletes legyen”. E gondolatától áthatva politikusaink és íróink a közoktatás kérdését nem tekintik szakügynek, hanem a nemzet életébe vágó, mindenkire vonatkozó legfontosabb problémának. A TELEKI-ek, PRÓNAY-ak, PODMANICZKY-ak családjában régi hagyomány az iskolapolitika; ezek a nevek az országgyűléstől kis küldött tanügyi bizottságokban mindig szerepelnek. Most minden nevesebb politikusunk és írónk szívügye a nevelés:

KAZINCZY, KÖLCSEY, CZIRÁKY ANTAL, DESSEWFFY JÓZSEF, BERZSENYI, FELSŐBÜKI NAGY PÁL, FÁY, ZAY KÁROLY, WESSELENYI, SZEMERE BERTALAN, DÖBRENTAI, BEZERÉDJ ISTVÁN, SZONTAGH GUSZTÁV, EÖTVÖS JÓZSEF stb. mind hallatja szavát a közoktatásügy terén.

Kultúrpolitikai érdeklődésük tárgya a húszas évektől kezdve *elsősorban a népnevelés s csak másodsorban a középs- és felsőfokú oktatás*. S ez a magyar *nemzeti romantika szelleméből* jól érthető, mert ez is az általános európai romantikus áramlatnak hulláma. A romantikának pedig egyik fővonása a demokratizmus: nem a felső társadalmi osztály az igazán értékes, hanem az alsó, az ártatlan, romlatlan, természetes nép, melyet ROUSSEAU elmélete értelmében a kultúra még nem rontott meg. Ezért a romantikus irodalom kedves tárgya az elnyomott nép fia, mint eddig nem is sejtett ősergiák forrása. De a népből is még inkább kiemelkedik a gyermek, a szeretetreméltó, ártatlan gyermek, aki a kegyetlen, mesterkélts, zord társadalomba jut, mely eldurvítja, tehetségeinek szabad kibontakozását gátolja. A magyar reformkorszak művelődéspolitikai törekvéseinek hangsúlya tehát a koráramlatnak megfelelően a népoktatásra esik, mely különben is a legelhanyagoltabb. Az 1825-i országgyűlésnek a népoktatás silány állapota egyik főszérelme, melyet külön terjeszt a király elé (I. 440. 1.). Ugyanez megismétlődik a többi országgyűlésen is, míg csak BEZERÉDJ ISTVÁN buzgózkodására a népoktatási reform a megvalósulás útjára nem lép. A gimnáziumok és a felsőoktatás ügye, mint láttuk, szintén többször szőnyegre kerül, de a sürgősség és reformvágy kisebb hőfokával.

A középiskolai reformtörekvések egyik indítéka nemzeti: a latin tanítási nyelv uralmának megtörése; a másik gazdasági: a jövő nemzedék az ország anyagi jóvoltát nem a klasszikus, hanem csakis a reális, ipari és technikai ismeretek birtokában tudja biztosítani. A humanisztikus és a realiztikus irány küzdelme szempontjából a reformkorszak két legnagyobb vezéregyéniségének, SZÉCHENYI-nek és KOSSUTH-nak alakját vesszük most tüzetesebben szemügyre. Sarkalatos ellentétük a művelődéspolitikának ezen a pontján is kiütözik. SZÉCHENYI, a reálpolitikus szeme előtt az életre való, gazdaságilag művelt, talpraesett, gyakorlati ér-

zékű magyar lebeg; KOSSUTH, a szónok, az ügyvéd inkább a régi magyar retorikai művelődési eszmény felé hajlik, bár a gazdasági szempontról sem feledkezik meg. SZÉCHENYI nem sokra becsüli az egyoldalú klasszikus4rodalmi műveltséget, a régi magyar iskolát mint ennek ósdi bástyáját nem győzi hatalmas szatirikus erejével ostromolni, reáliskolát és politikumot követel; KOSSUTH, aki mint rétor, sokat köszön a klasszikusoknak, síkra száll érettek, az antik tanulmány művelődési értékét védelmezi, a reális ismereteket inkább a szakiskolák művelődési anyagának körébe utalja.

SZÉCHENYI mint magántanuló végzi el a gimnáziumot és a filozófiai tanfolyamot, a pesti piaristáknál és a soproni bencéseknél tesz vizsgálatot. Közben egy ideig, már mint egyetemi tanár, RÉVAI MIKLÓS is tanítja rajzra és architektúrára; talán innen fakad SZÉCHENYI nagy érzéke később az építkezési tervek s a mérnöki kérdések iránt. Sokat panaszkodik iskoláztatása hiányairól s ebből folyó tudatlanságáról. Mindez azonban jórészt a magával való általános elégedetlenség és kritika túlzása. Középiskolai tanulmányaira nagy keserűséggel gondol vissza. Szinte a naturalista pedagógia hangján mondja az *önismeretiben*, nem hiába sokat olvasta *Rousseaut*: „Ha saját életemre visszatekintek, mikor 10-12 éves voltam, oh mily boldogtalannak éreztem magamat, hogy akkor, mikor velem egyévű s nevelésem helyén lakó paraszt gyerkőczök az udvari kertben dolgozva a szabad ég boltozata alatt a tiszta léget szívták és a nagy világot in natura és originali bámulhatak, akkor én egy szűk, sötétke nedves szobáskában latinul a könyvbe kötött ‚orbis pictust’ voltam kénytelen rágni, megemészteni és ruminálni. Igazi satyra volt ez a nevelés, filozófiájára, valamint az is, hogy azon időben a *quae maribus solummal* és *simplicium legeszel* kínoztattam és saturáltattam; úszni ellenben 28 éves koromban, korcsolyázni pedig még néhány évvel később tanulgattam, mód nélkül sok vízivás és vajmi sok fájdalmas hanyattesés után.”¹ Mindig az élet és az uralkodó nevelési rendszer nagy szakadékát hánytorgatja: „Nevelőim – írja naplójában – nem ismerték a világot, amellyel meg kellett volna ismertetniök; ők az életnek csak az elméletét ismer-

¹ Önismeret. (Döblingi kézirataiból). 1875. 7. 1.

ték, de azt nem tudták, miképen kell az ifjú hiúságnak és önzésnek gátat vetni.”

A klasszikus oktatás későbbi nagy ellenfele alaposan ismeri az antik világ kultúráját. Latinul még otthon jól megtanul, s nagyra becsüli a klasszikusokat. VERGILIUS egyik legkedvesebb költője, kinek sírját is Nápolyban meglátogatja. HORATIUS-nak a Pisókhöz írt levelét olvasgatva, erősen fogadja, hogy tanácsát követi: „Csak semmi közepszerűt!” Egész élete fogadalmának teljesítése. Keleti útjában, huszonnégy éves korában, buzgón tanul görögül, e célra magával visz egy esetlen filológust, kivel főképp PLATON-t és PAUSANIÁS-t olvassa, de megjegyzi róla, hogy a klasszikus írókat csak olvasni tudja, de igazán érteni már nem. PLATON Phaidrosán, a szépség e remek himnuszán, annyira lelkesül, hogy hosszú fordításrészleteket közöl belőle naplójában.¹ Egy angol archeológus Nápolyban oly mély érdeklődést kelt benne a régi görög világ iránt, hogy magának is kedve támad a víg társadalmi étellel szemben az elmélyedő régiségbuvár tudós életpályájára. Mind irodalmi, mind művészeti felfogása ifjúkorában egészen a kor neoklasszikus szellemének hatása alatt áll: THORWALDSEN-t és CANOVAS Rómában többször meglátogatja, műveiktől: a Venus, Adonis, Jason, Kentaur, Hebe, Perseus, Herkules, Theseus, Paris szobroktól, az Ámor és Psyche-csoporttól el van ragadtatva. Szerencsének tartja, hogy CANOVÁ-nak éppen nincsen eladó műve, mert bizonyára a keleti útjára szánt egész útiköltségét érte adná s kénytelen volna Rómában maradni. Később mégis szerez két CANOVA-munkát: egy Beatrice-mellképet és egy Aspasia-szobrot, melyek ma is Czenken a SZÉCHENYI-Család birtokában vannak.

Keleti útja előtt és alatt (1818-9) alapos antik-történeti és archeológiai tanulmányokat végez, úgy hogy Athénben és Spártában a görög művészet emlékeit fogékony lélekkel csodálja s ENDER nevű művésszel, útítársával, lerajzoltatja. Amikor hazatérve, e képeket társaságának lelkesen magyarázza, naplójába ezt jegyzi be: „Az a szerencsém van, hogy a görög és római történet eseményeinek felidézése alkalma-

¹ GR. SZÉCHENYI ISTVÁN naplói. VIZOTA GYULA kiadása. I. 202. sk. 212. sk. 11.

val, mely ezeknek az időknek dicsőségére emlékeztet, mindig a legnagyobb fokú lelkesedésbe török ki. És annyit beszéltem SOKRATES változhatatlan erényéről, ARISTIDES megvesztegethetetlen igazságosságáról, hogy e pillanatban az osztrák államok nyomorúságáról úgy megfélemedtem, hogy abban a szolgálatban, mellyel valamennyi ember hazái jának adós, a megelégedettség és nyugalom bőséges jutalmát találtam.”¹ Ami csak nevezetes a régi görög világból, azt mind a hely színén megtekinti. Bejárja az akkor még ki nem ásott Trója vidékét, megnézi a tengerparton Achilles és Patroklos sírját, fölmászik az Olympos hegy hideg csúcsára, kirándul Chios szigetére, hogy megnézzze a homerosi emlékeket (1820-ban naplójának tanúsága szerint tervbe veszi Homeros elolvasását), látja a marathoni csatateret és Ephesus romjait. Persze sok illúziója, melyet a neohumanizmustól túlzó módon eszményített görögségről eleve táplált, most eloszlik. Azt írja atyjának, hogy otthon a meleg kályha mellett a trójai síkot szépnek, az Olympos felségesnek hisszük; de ha ott vagyunk, illúzióink egyhamar szertefoszlanak. Athén műemlékei azonban őszinte csodálatának tárgyai. Egész napját ezek szemléletében tölti. Mélyen meg van hatva a kétezer éves alkotásoktól, melyek a régiek nagy kultúrájának és tökéletességének hirdetői.

SZÉCHENYI lelkében a klasszicizmus irodalmi és művészi ízlése a rousseau-i és byroni romantikus tartalommal keveredik. Angliai útjain viszont mind jobban megizmosodik benne a gyakorlati érzék és gazdasági tettvágy, kikristályosodik lelkében az az életfilozófia, mely későbbi nagy reformalkotásainak s a kultúráról táplált felfogásának benső motívuma. Fölbred benne a közgazdasági érzék, megérlelődik lelkében a retorikus politikai és művelődési eszmény után futó magyár közélettel szemben a reális gazdasági felfogás elsőségéről vallott meggyőződése; fokozatosan átalakul nemzete számára nemes értelemben vett *man of business*-szé, akinek művelődési eszménye mind jobban eltávolodik az antik világ s a latin nyelv egyoldalú kultuszában kimerülő magyar iskolától. A jövő magyar nemzedéket a csillogó antik retorika helyett reális ismeretekre, életre, tettekre akarja nevelni.

¹ U. o. I. köt. 686. 1.

Ezt a lelki fordulatot: hogyan kezdi a szép szavaknak nálunk akkor uralkodó meddő retorikájával szembeszegezni az alkotó *tettek* dinamikáját, naplójában szinte érzékelhető módon szemlélhetjük. „A *tett*, úgymond, minden dologban a világon mennyire dicsőn, mennyire hatalmasan áll az üres gyenge szóval szemben -

Die Teutschen schreiben viel,
Die Franzosen sprechen viel,
Und die Engländer thun viel.”

SZÉCHENYI-nek e szavaiból szeretett angol költőjének, BYRON-nak lázas tettvágya hangzik ki: *actions, actions and not writing!* A vitéz huszárkapitánynak, a gőzhajó, a vasút, a Lánchíd, a Duna-Tisza-csatorna, a Duna-szabályozás kitervelőjének, az állat-, főképp lótenyésztés föllendítő jének a latin szóhüvelyező, grammatizáló iskola nem lehet az ideálja. A magyar faj történetének ez a nagy alkotó démiurgosza a gimnázium, a pusztaszó iskolája mellé a valóságos élet, a cselekvés, az alkotó munka iskoláját: a reáliskolát és politechnikumot követeli, ezek érdekében cikkezik, szónokol, tervel és izgat. A reáliskolák és a műgyetem felállítása ügyében kifejtett pozitív tevékenységét a következő fejezetben mutatom be. Itt most e törekvésnek csak negatív reliefje domborodjék ki: a gimnázium kritikája.

A táblabíró-világ egyoldalú elavult deákos kultúrája, szűkös, retorikai-jogi műveltsége sehogysem fér SZÉCHENYI fejébe: világlátott szemében a mi ósdi iskoláinkat kijárt magyar nem megy „kimívelt emberfő” számba. „A világ egy csinosultabb emberében sincs – mondja – aránylag oly kevés világi műveltség, mint a magyar nemesben, melynek oldalainál fogva érintkezésbe jöhetne más nemzetekkel. Hazája is sziget, ő is sziget, jó kikötő egyikben sincs. S csodálkozva láttam, nem ritkán, az itthon legtanultabb mily szomorú szerepet játszik sokszor odakünn, melynél feszesbet, furcsábbat senki sem. *Más nemzetek az idő szükséghez és élethez szabják nevelésüket, míg a szegény magyar inég mindig a konyhadiákban botorkál és húsz évi tanulás után, habár mindig első eminens volt is, semmi valódi hasznost nem tud;* ami egyébiránt csak akkor látszik legjobban, ha a törvényi tekervények és országlási szövevények haza-

jának határain túllép.”¹ Máskor SZÉCHENYI arról panaszkozik, hogy sehol kerek e világon nincsen oly sokat tanult s mégis hasznavehetetlen ember, mint nálunk. Ennek oka, hogy a magyar gyerekek életrevaló ismeretek helyett örökösen csak egy holt nyelv csontjain kell rágódnia. „Valóban kár – kiált fel – tíz, tizenkét esztendőt mindazon hiábavalóságok és sophismák megtanulására fecserlennünk, melyeknek jó és emberséges hasznát az életben alig vehetni, s melyeknek súlya és zavaréka még azon kevés jót és hasznóst is elnyomja, mit iskoláinkban felszínleg s tán nagy kinnal tudánk felszedegetni; *nagy kár valóban, sőt égbe kiáltó bűn, honi reményeinknek éltük tavaszában, mikor kebelnek és léleknek tágulni kellene, holt nyelvek s mesterkéltségek rég elaggott teoriák penészeit nyújtani természetes eledel helyett*”²

A gimnáziummal szemben érzett ellenszenve főképp onnan fakad, hogy ez az iskola a nemzeti élet fejlődését megbénító latin nyelv, „ezen utálatos kísértet,” uralmának biztos alapja. Ez a holt nyelv már minden nemzeti sajátágából kivetkőztette a magyart. Itt az ideje, hogy sorvasztó láncait kettétörjük: mert nincs kegyetlenebb a holt zsarnoknál, kit irgalomra semmi sem engesztelhet többé. SZÉCHENYI, ki nagyon is tudatában van a klasszikus kultúra történeti jelentőségének és művelődési értékének, nem akarja a latint a gimnáziumból tövestől kitépni. „Legyen, mondja, iskoláinkban tanítva ezentúl is, de nem kirekesztőleg, hanem csak mint *egyik* tárgya a tanulásnak, egyszerűbb és célhoz szaporábban vezető úton. Szolgáljon ezután is a férfiúi tömött szolás és írásmód példájául, s legyen mindenek fölött halhatatlan remeki által buzdító ja nemzetünknek római honszeretetre, római nagylelkűségre, római nagyságra! Életünk dolgait azonban vigyük élő nyelven.”³ Ugyanaz a hang ez, melyen WESSELÉNYI bírálja az iskolák latin tanítási nyelvét: a latin nyelvnek nincs nemzete, azért joga sem lehet; mint minden holt nyelv, senkié és mindené. Ezért törvénybe kell iktatni, hogy mint a közigazgatásnak, akkép a közoktatásnak nyelve is a magyar. A latint azonban továbbra is

¹ Hunnia (1835). 1858. 23. 1.

² U. o. 76. 1.

³ U. o. 84. 1.

tanítani kell, de világosan meg kell határozni, „hogya a classicus, s mint ilyen annyira szükséges s teljességgel el nem hanyagolandó latin miként taníttassék, és minő tudományokban és miként használtassék.”¹

SZÉCHENYIÉ fiatal korában kétségkívül erősen megkapja a neoklasszicizmus szelleme. Később azonban ellene fordul. Ennek egyik oka abban a történetfilozófiában is kereshető, melyet az emberi haladásról lelkében fokozatosan kialakít. Alaposan tanulmányozza 1824-től kezdve HERDER² s magavévá teszi azt az elméletét, hogy az emberiség története nem egyéb, mint fokozatos megvalósulása a humanitás eszméjének. Ez az egyes nemzetek fejlődése útján megy végbe, viszont a nemzetek haladásának eszköze az egyes emberek lelkének teljes kiművelése. Nem veszi azonban figyelembe HERDER-nek, a neohumanistának, fellengző lelkesedését a görög kultúráért, mint amelyben egyszer már a történet folyamán a humanitás eszméje testet öltött. Mélyebb hatással vannak reá nemcsak utilitarizmusukkal, de történetfilozófiájukkal is az angolok, főképp BACON és BENTHAM. AZ előbbinek Novum Organumot Kis JÁNOS-hoz írt levelében kimeríthetetlen kincstárnak minősíti, amelytől kijelölt utat iparkodik minden munkásságában követni. ALMÁSI BALOGH PÁL 1834-ben úgy dicsőíti SZÉCHENYIÉ, mint a józan angol filozófia, főképp BACON gyakorlati szellemének legnagyobb magyar képviselőjét, aki szerint a filozófia feladata az emberi élet célszerű és hasznos irányítása, a nemzeti nagyságnak a tudomány által való emelése. BACON a tudományt meg akarta szabadítani az ókor bilincseitől, mert hite szerint „az emberiséget majdnem megbabonázta az ókor imádása.” „A hajdankor – mondja BACON – bennünket tekintve, régibb és öregebb, de magát a világot tekintve, új és fiatalabb.” SZÉCHENYI ugyanígy a modern kort öregebbnek, tapasztaltabbnak, fejlettebbnek tartja az antik világnál, amely éppen ezért nem lehet többé utánoznivaló mintánk. A régiek túlzó becsülése csak abból a szokásból folyik, „hogya a holtaknak mindig több tiszteletet szoktunk adni,

¹ Szózat. 1843. 67., 329. 1.

² Francia fordításban. L. GR. SZÉCHENYI ISTVÁN naplói. II. köt. 1926. 511. 1.

³ Philosophiai Pályamunkák. I. 1835. 127. 1.

mint az élőknek; amit közönséges beszédben régi időnek, hajdankornak hívnak, józan ész után új időnek, ifjú kornak kellene hívni.”¹ A fejlődést nem lendíti előre a folytonos hátratekintés, múltbanezés, a régihez tapadás: a jövőbe kell néznünk s az újtól nem rettegünk.

BENTHAM szintén befolyhatott SZÉCHENYI-nek az antik világra vonatkozó értékelésébe. Egyenest azt tanítja, hogy az újkor erkölcsi többet érnek, mint a régebbi koroké; éppoly nevetséges a régi korok bölcsességét dicsérni, mint erényeket magasztalni; balgatagságuk sokkal tanulságosabb, mint bölcseségük. SZÉCHENYI, aki azt mondja, hogy „valamint Istenben, úgy hisz az emberi perfectibilitásban,” a határtalan haladásról szőtt elmélete értelmében nem tarthatta a neohumanistákkal a kétezer évvel ezelőtti görög kultúrát az emberi fejlődés tetőpontjának és örök mintájának sem a művészet, sem az erkölcs szempontjából. Elismeri ugyan, hogy „eddigelé Hellasnak sem szobrai, sem építményét a természethez vagy józan okokhoz közelebb nem hozta az emberi nem, sőt nem is érte el.” Ámde ez csak a történeti fejlődés múló epizódja: „ez nem mutatja elérhetlenségüket, hanem azt, hogy új Európa nem érte még el szobrászi századát”;² majd el fog jönni a haladásnak e téren is a maga kora, melyben az emberiség a művészetet is a görögöknél tovább és magasabbra építi. Erkölcsi szempontból a kereszténység nyomán máris messze fölötte áll a modern ember az antiknak, kinek nyelve a nemesebb hangú társalgásra nem is volt kifejlődve. „Nézzük keresztül a nyelveket, még pedig a latint s görögöt sem véve ki, s azt leszünk kénytelenek megvallani: hogy bármily nagyon voltak is kicsinosítva a hajdankor nyelvei – mint azt költői, drámai, évráji, szónoki sat. remekei minden kétségen túl teszik – igazi szép társalkodási szózat köztök ismeretlen dolog vala mégis, s az kirekesztőleg a keresztény vallás által megnesemesült újabb emberek találmánya; *megnesemesült* mondorn, mert az újabb generatio közt oly irányban, mint a tökéletesség felé törekedő emberiség lelke tágult, az erények

¹ *Hitel*. Akadémiai kiadás. 174. 1. ANGYAL DÁVID: Tanulmányok 1923. 86. 1.

² Pesti por és sár. 1866. 27. 1. ANGYAL DÁVID i. m. 89. 1.

is jobban jobban fejledeztek.”¹ Csodálkozunk az ókor hatalmas alkotásain, pedig ezek fölemelését csak a fejlettebb erkölcsi és társadalmi érzék hiánya tette lehetővé: „hála az égnek eltemeté a keresztény vallás az egyiptomi s római önkényt, mely pyramisokat, Colosseumokat sat. rakott, melyeken mi oly sokszor ábrándozok nem bámulnánk annyira, ha mindig eszünkbe jutna, az azokat építette ezernyi ezer rabszolgának mennyi temérdek könnyárjaival vannak azok alkotva s cimentezve.”² Ez a romantika rousseau-i ember-egyenlőségének és chatabriandi demokráciájának hangja. SZÉCHENYI politikai föllépésével és munkáival a reformkorszaknak nemcsak közjogi és közgazdasági irodalmát, technikai kezdeményezésével nemcsak a magyar műszaki tudományt indítja meg, hanem rányomja a maga bélyegét az ébredő magyar filozófiára is, sőt az ő szellemi hatása a forrása e korban annyira fellendült pedagógiai és kultúrpolitikai irodalmunknak is, mert munkáiban az *önismeret* követelményét a nemzetnevelés szempontjából állandóan napirenden tartja. SZÉCHENYI rázza fel a magyarságot művelődésbeli elmaradottságának tudatára s fordítja a figyelmet a nemzeti köznevelés problémái felé. Államférfiainknak ezentúl a közoktatás ügye különösen sarkalatos kérdése. A magyar sors jobbrafordultát mindenki a kultúra emelésétől várja, amelynek útja kevésbé a klasszikus, mint a modern reális tanulmány. A SZÉCHENYI-től alapított Akadémia mindjárt megalakulása után több neveléstudományi pályakérdést tűz ki s egész sorozat pedagógiai művet jelent meg, melyek azonban javarészt a népoktatás javítására céloznak. Jellegük SZÉCHENYI aranyszava: „A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma.” Ezekben a szavakban rejlik egyszersmind a kor neveléstudományi munkásságának legfőbb rugója. Az Akadémia azokat a módokat is fürkészi, mikép lehetne a „kimívelt emberfők” számát hazánkban a pszichológiának kellő technikai-nevelési alkalmazása útján gyorsabb ütemben elérni. Ezért 1834-ben azt a pályakérdést tűzi ki, vajjon „mi haszna s befolyása van és lehetne a lélektudománynak mind a felsőbb, mind az alsóbb

¹ Világ. Akadémiai kiadás. 166-7. 1.

² U. o. 81. 1. '

néposztályok célirányos erkölcsi és polgári nevelésére?” Az Akadémia három munkát koszorúz meg s mind a hármat kiadja.¹ Ezeknek a műveknek főcélja „a magyar nemzeti character formálása,” a nemzeti nevelés módjainak megállapítása. Világosan látja mind a három munka, hogy az egészséges politikai demokráciát csakis a művelődésbeli demokrácia, a kifejlesztett népnevelés készítheti elő. A kor erőteljes demokratikus pártosa vonul végig az Akadémia pedagógiai kiadványain. Egyszersmind, ahol a gimnáziumokat érintik, erősen a realizisztikus törekvések szava hangzik ki belőlük: akárcsak SZÉCHENYI, ők is támadják az iskola nagyon is absztrakt, élettől idegen, egyoldalúan az antik világba temetkező jellegét s életrevaló, gyakorlati, modernebb oktatást sürgetnek.

A magyar szellemtörténetnek érdekes paradoxona, hogy SZÉCHENYIÉ, aki a rég elhamvadt klasszikus világot már egészen túléltnek tekinti s akiben egy új, az antik kultúrától független élet akarata feszül, a harmincas-negyvenes években megszületett „magyar nemzeti filozófia”, görög életbölcsésé, a magyarság Sokratesévé avatja. Egy analógia köztük szembeszökő: mind a kettő a szellemi újjászületés feltételének az önismeretet hirdeti. SZÉCHENYI a nemzetet, mint nagy erkölcsi személyt, a maga ismeretére akarja felrázni és nevelni, meg akarja ismertetni vele értelmi és erkölcsi mivoltát, a művelt nemzetekhez való viszonyát. Ehhez azonban mindenekelőtt kultúra szükséges. Ezért SZÉCHENYI életfilozófiája a nemzeti nevelést és művelődést sürgeti legjobban.²

HETÉNYI JÁNOS, a magyar nemzeti filozófia, „az egyezmenyes vagy harmonisztikus rendszer” alapítója, kinek reálgimnáziumi, tehát szintén „egyezményes” pedagógiai törekvését már szemügyre vettük (II. 67. 1.), a magyar gyakori

¹ HETÉNYI JÁNOS: A lélektudományok nevelési fontosságáról 1344. BEKE KRISTÓF: A lélektudomány viszonya a neveléshez 1845. WARGHA ISTVÁN: A lélektudomány hatása a nevelésre. (Philosophiai Pályamunkák II. és III. kötet). L. KORNIS GYULA: A magyar filozófia fejlődése és az Akadémia. 1926. 12-13. 1.

² HETÉNYI JÁNOS: A magyar philosophia történetírásának alaprajza. Tudománytár. 1837. II. 153. 1. – Gróf Széchenyi István, mint nemzeti nagynevű bölcselőnk jellemzése. Magy. Akad. Értés. 1850. 135-144. 1. V. ö. KORNIS GYULA i. m. 17. sk. 11.

lati, reális észjárásnak megfelelően iparkodik már eleve megszabni a filozófia munkakörét: a filozófia feladata az egyéni és társadalmi élet széppé formálása a harmónia segítségével, vagyis a kalobotizmus. A filozófia az érthetetlen felhősi német metafizikai rendszerekkel, HEGEL és SCHELLING gondolati légváraival szemben, csak akkor töltheti be hivatását, ha életre való s a nemzet jelleméből folyik. A magyar nemzet jelleme pedig gyakorlati. Ennek *a magyar filozófiának alap gondolatát a német neohumanizmus sugallja: a görög harmónia- eszme je.* A magyar nemzeti filozófia a költészetben és történetírásban nagyraótt nemzeti romantika betetőzésének indul, s mikor testet ölt, mindenestől a klasszikus szellemből szívja életerejét, a görög harmónia eszmenye alapján akarja megteremteni a nemzet szellemi és erkölcsi életének renaissanceát. Így ölelkezik össze a magyar filozófiában a romanticizmus és a klasszicizmus: az előbbi a szülőoka, az utóbbi a formálója. Irodalmunkban a franciás iskola mellett a német neoklasszicizmus tereli európai útra KAZINCZY-val és KÖLCSEY-vel a magyar költészetet: a goethei görög-kultusz azonban szélesebb körben nem tud gyökeret verni a magyarság lelkében, mindig idegenszerű marad. A nemzeti romantikus szellem ellenben úgyszólván egy csapásra diadalt arat a KISFALUDY-akkal és VÖRÖSMARTY-val. A neoklasszikus irány közben lehanyaglik, maga KÖLCSEY is mindjobban romantikussá válik. S most föltámad a magyar filozófiában, még pedig a harmónia elvén keresztül, mely a görög gondolkodás alapvonása. A gyakorlati életre nézve a harmónia legnagyobb hellén filozófusa Sokrates, az *ἠεὺπραξεία*nak, az állandó önismeretre, erkölcsi jobbulásra, szépre és jóra való törekvésnek plasztikus gondolkodója.

Benne találja meg HETÉNYI a magyar gyakorlati gondolkodás antik eszményét, egyben a tiszta humanitás-eszme megtestesülését. Bizonyáságul a neohumanizmus egyik atyjának, HERDER-nek génuszát is megidézi, hogy a magyar nemzeti filozófiát annál biztosabb alapra helyezhesse. Egyenest csodát vár a sokratikus bölcseségtől nemzetének lelki forniálása, a nemzetnevelés számára. A korabeli magyar életet, melyet „a demagóg dialektika, a fufangos rabulisztika” ejtett meg (ami ellen SZÉCHENYI és KÖLCSEY küzdött), a szofisztika antik irányával veti egybe, melyből a görögöket

Sokrates vezette ki. „A tiszta hellenizmus mentheti meg nemzetünket az említett szellemi bajtól, mert ennek előadása világos és tartalomdús; ez szavakban takarékos, tárgyban gazdag.”¹ *Nincs irodalmunkban a görögségnek még egy ilyen lelkes himnusza, mely a nemzet politikai regeneráció; ját is egyenest a hellén gondolkodásmód begyökerezésétől merte volna remélni.* A magyar „harmonisztikus” filozófiai rendszer azonban pedagógiai következményeiben is meg akarja őrizni a harmóniát: a humanisztikus és realisztikus irányt HETÉNYI tervezete a reálgimnáziumban akarja külsőleg egybekapcsolni, melynek egyik ágazata a gyakorlati pályákra képző reáliskola, a másik a tudós hivatásra előkészítő, főképp latin-görög irodalomra oktató gimnázium. Ez a megoldás HETÉNYI-nek főnnebb jellemzett túlzó görögrajongásával éppen nincs „harmóniában”.

Bármily naiv dilettantizmus is ez az ú. n. magyar filozófia, megható az a törekvése, hogy nem rendszeres elvek kifejtése útján iparkodik magát igazolni, hanem a legnagyobb magyarnak erkölcsi és politikai ethosában akarja a maga próbakövét megtalálni: a harmonikus görög gondolkodásmódot SZÉCHENYI-nek, mint életfilozófusnak, alakjában látja 1850-ben megtstesülve, akkor, amikor a megvalósítható, reális nemzeti ideál önismeretre rázó magyar Sokratese már kiitta a méregpoharat: Döblingben élő halott. SZÉCHENYI a nemzet életfilozófusa oly reális útra akarta a magyar művelődést terelni, hogy „Kelet népéből” az „ok népet” formálja ki, melyet nem ronthat meg a pusztá retorika vagy a viszálykodás démona. Kelet népéből ugyanis még hiányzik az élet összhangját biztosító mérséklet erénye: innen szellemi és politikai éretlensége. „Mi – mondja SZÉCHENYI – keleti, azaz gőgös, magunkat túlbecsülő, saját keblünkbe nyúlni, önismeretre jutni éppen nem akaró ... még kiskorú, sőt gyermek nép vagyunk.” Ebből a szellemi kiskorúságból egyedül az vezethet ki bennünket, ami minden életbölcse-ség feltétele: *önvizsgálat, öngondolkodás és öncselekvés.* Erre kell ezt a kiskorú népet nevelni. Ennek a nevelésnek azonban nem célravezető eszköze a csak szajkómódra emlékeztető, folyton egy rég letűnt világba hátratekintő, s szó-

¹ HETÉNYI JÁNOS: A magyar Parthenon előcsarnokai. 1853. 43. 1.

hasogató iskola, hanem olyan, mely önálló gondolkodásra és cselekvésre nevel, reális ismeretekre tanít, melyeknek az élet is hasznát veszi. Téved azonban, aki azt hiszi, hogy SZÉCHENYI, amikor gazdaságpolitikai Programjával összhangban a művelődéspolitikai terén a realiztikus irány hívévé szegődik, a lapos utilitarizmus képviselője, aki mindent az anyagi haszon szempontjából tekint s a szellem értékét és hatalmát lebecsüli. Szilárd hite szerint a nemzet anyagi fejlődésének mozgatója is a kiművelt szellem: „Csak úgy remélhetünk – hirdeti a Kelet Népében – ránk és utódainkra nézve üdvöt, ha szellemi alapon nyugszik jeleiünk és jövőnk, ha szellemi alapon nyugszik anyagi kifejlődésünk és viszont.”

Mi az oka annak, hogy a kor életérzésének, politikai s gazdasági viszonyainak rohamos megváltozása közepett is a klasszikus tanulmányok az iskolák szervezetében annyira szívósan meg tudták őrizni Európa-szerte, de nálunk is, életerejüket? Az egyik főokot kétségkívül abban kereshetjük, hogy a *humanitás-eszmény* s a XIX. század életszerkezetét teljesen átható világnézeti és politikai *liberalizmus*, bármily paradoxnak látszik is első pillanatra, mély elvi rokonságot mutat, Mindkét irányzat embereszménye ugyanis lényegében *individualisztikus*. A neohumanizmus szerint az iskolában ki kell bontakoztatni az egyén valamennyi szellemi erejét, hogy harmonikus személyiség alakuljon ki belőle, tekintet nélkül arra, hogy mi lesz később sajátos hivatása, mi lesz később speciális működési köre a társadalom munkafelosztásában. Ez a hasznossági szempontoktól távolálló, önzetlen művelődési eszmény, melyet a görög kalokagathia nyomán szerkesztettek meg, egészen individualisztikus jellegű: az egyénre, mint ilyenre irányul. Ebből érthető, hogy a gimnáziumban bemutatott antik élet elsősorban a nagy egyéniségek, a politikai és katonai héroszok világa: ezek adták meg a gimnázium klasszikus életfelfogásának szellemi reliefjét.¹

A humanitás-eszmény egészen összhangban áll a kor legfőbb politikai-gazdasági irányzatával, a *liberalizmussal*,

¹ ED. SPRANGER: Das humanistische und das politische Erziehungsideal im heutigen Deutschland. 1916.

mely velejében szintén individualisztikus természetű. A liberalizmus oly mozgalom, mely az egyént föl akarja, szabadtani minden addigi hagyományos társadalmi kötöttségtől, hogy erőt szabadon bontakoztathassa ki. A haladás legfőbb föltételét minden téren az egyén meg nem kötött cselekvőképességében látja. Követeli s fokozatosan ki is vívja Európaszerte a polgári szabadságot, mely szerint a rendi társadalmi szerkezetet megdöntve, mindenkivel a törvény rendelkezése szerint egyformán kell bánni; a vélemény-, tanítás- és sajtószabadságot, a társulás és gyülekezés szabadságát, az ipari és kereskedelmi szabadságot a szabad verseny elve alapján. A liberalizmus biztosítani törekszik a lehető fejlődés bármely irányát minden egyes egyén számára s hisz abban, hogy a társadalom teljes harmóniája így fokozatosan önkényt kialakul. A neohumanizmusnak eredetileg inkább esztétikai, apolitikus embereszménye a liberalizmus szemében politikai színezetet nyer: az a legderekabb, leghasznosabb állampolgár, aki a benne rejlő képességek mindenikét szabadon kifejleszti; egyszersmind az a tökéletes állam, melynek minden polgára teljesen és szabadon kifejlődött személyiség. A humanitás eredeti művelődési eszményében kétségkívül bennerejlik bizonyos kozmopolita vonás is: az általános emberire irányul. Ámde ez az általános emberi nincsen ellentétben a nemzetivel, mert hisz az utóbbinak kifejtése az általános emberi értékek birodalmát is növeli, innen érthető, hogy jóllehet a liberalizmus eredetileg minden népnél egyszersmind a polgárságnak erősen nemzeti irányú mozgalma is volt, nem érezte magát a humanitás-eszmény ellenfelének, mert hisz a liberális alapelv értelmében is nemzeti érdek, hogy a közösségnek minél több szabadon és teljesen kifejlődött személyisége legyen. Ennek pedig igen alkalmas eszköze az antik kultúrára való nevelkedés, mert ebben testesült meg a történet folyamán legjobban a humanitás. Hisz a görögöknél-rómaiaknál érvényesült először klasszikus módon a liberalizmus valamennyi demokratikus követelménye: a polgári, személyes, társadalmi, nemzeti és nemzetközi szabadság, a közteherviselés követelménye, a népszuverenitás. A görög-római élet demokratikus korszakaiban már túlnyomóan diadalra jutottak azok a szabadság-elvek, melyek a liberalizmus szelleméből folynak. A liberalizmus tehát ere-

detileg a humanisztikus gimnázium antik művelődési ideáljával összhangban állott s vele természetszerűen rokonszenvezett.¹ Ezt látjuk az angol, francia, német liberális államférfiaknál és íróknál; ezt látjuk az első magyar liberális szellemi vezéreknél is, kiknél az erős nemzeti érzés a legszebb összhangban van az antik világ őszinte kultuszával (KOSSUTH, SZEMERE, EÖTVÖS, CSENGERY). AZ 1848. évi forradalmak vezérémberei Európa-szerte szeretnek hivatkozni az antik demokratikus és republikánus eszmékre és ezeket hirdető ókori államférfiakra. Az angol liberalizmus egyik híve, GROTE, a görög világban már 1846 táján nem is az esztétikai értéket, hanem az attikai demokráciát dicsőíti *History of Greece* c. munkájában.²

A XIX. század közepén túl azonban már lazulni kezdenek a neohumanizmust és a liberalizmust összekötő rokoni szálak. A liberalizmus nagyon sokrétű szellemi irányzat, mely egyéb szellemi mozgalmakkal való összeszővődése és az egyes nemzetek sajátos viszonyai szerint időnkint nagyon is sokszínű árnyalatot ölt, úgyhogy egy-két jelszóval alig vignettázható. Valaki liberálisnak minősíthető egyik szempontból s antiliberálisnak egy másik szempontból; bizonyos téren küzd a hagyományos korlátok és intézmények ellen, más téren ragaszkodik a meglévő kötöttséghez. Itt a világnézeti és politikai liberalizmusnak csak néhány tipikus vonását emeljük ki, melyek a XIX. század közepétől kezdve ellentétbe jutottak a neohumanizmus törekvéseivel s így a klasszikus gimnázium eszméjével.

A liberalizmus világnézete, melynek kezdettől fogva a „haladás” volt egyik legfőbb indítéka és jelszava, a század közepétől szorosabb viszonyba jut a csodálatosan föllendült *természettudományokkal* és *technikával*, melyek terén az emberiség haladása kétségkívül a legszembetűnőbb. Természetszerű és jogosult volt az a gondolat, hogy a természettudományok és technika bámulatos fölfedezései az emberiség szabad fejlődésének legfontosabb tényezői. A hagyományos világnézet kapuit legtöbbször éppen a természettudományok köréből döngették, amelyeknek kategóriái a világnézet

¹ ED. SPRANGER i. m.

² Vom Altertum zur Gegenwart.² 1921. 71. 1.

formálásában a nagy német idealizmus összedőlése után egyeduralomra törtek. Akik ekkor a szellem megkötöttsége ellen a liberalizmus nevében küzdenek, érveiket elsősorban a természettudományok fegyvertárából veszik, egyszersmind leghívebb harcostársakra éppen a természettudósok, főképp orvosok és technikusok körében találnak. A liberalizmus nyomán fakadó gazdaságpolitika, a kapitalizmus irányzata sem kedvez a klasszikus tanulmányoknak, mint az élettől idegen, egy kétezerévesnél régibb világba visszasóvárgó, a multat idealizáló s nem a jövőbe tekintő, ezt feszülő energiákkal formálni hivatott stúdiúmoknak. Ezt a fordulatot SZÉCHENYI már előre megérzi, amikor KOSSUTH még a régebb liberalizmus humanitás-eszményéért s ezzel együtt a klasszikus tanulmányokért rajong.

A negyvenes évek elején a gimnáziumok latin tanítási nyelve annyira sérti a nemzet önérzetét, hogy sokan már azt a radikális gondolatot vetik föl, *vajjon nem kellene-e egyáltalában kiküszöbölni iskoláinkból ezt a holt zsarnokot-nem volna-e jobb egészen szakítani a klasszikus tanúimat nyokkal, az antik világ ósdi, csak a hagyomány megszokásán alapuló kultuszával-* nem volna-e helyesebb az erre fordított rengeteg időt olyan tanulmányokra fordítani, melyeknek a jövő nemzedék gazdasági hasznát is látja? E támadásokkal szemben nem kisebb ember száll síkra a humanisztikus tanulmányokért, mint KOSSUTH LAJOS, a Pesti Hírlapba írt cikkével? Az, hogy KOSSUTH fényes dialektikája oly gyorsan és buzgón volt kész a gimnáziumok klasszikus jellegét megoltalmazni, egy sajátos szellemtörténeti tény egyik jellemző vonása. Ebben a korban ugyanis a liberalizmus és a humanizmus még a legszorosabban egybefonódik *az ind in vidualizmus szellemi hídján:* mindkét irány az *egyén* erőinek minél teljesebb lelki kibontakoztatásában látja a művelődés legfőbb célját. A leginkább individualista nemzet, az angol, ragaszkodik a legszívósabb an a klasszikus tanulmányokhoz, amire KOSSUTH is utal. Ezenkívül a gimnázium klasszikus jellegének védelmére KOSSUTH-ot természetesen alapos klasszikus műveltsége s a magyar szónokművészet antik hagyománya is indítja.

¹ Pesti Hírlap. 1841. 29. sz. Kossuth Iratai. XII. köt. 49-53. 1.

KOSSUTH először is összhangba akarja hozni a *nemzeti öntudatnak* a magyar nyelv jogaira vonatkozó követelményét a gimnázium klasszikus irányával. „Vigyázzunk, hangsúlyozza, nehogy midőn a tanítási nyelv polcáról a latin nyelvet kiküszöböljük (és méltán), vigyázzunk, nehogy hevünkben ezt az iskolai nevelés úgynevezett humanisticus irányával összetévezzük, s amatt kizavarva, ezt is kizavarjuk, - a mit mi a szellemi érdekek tekintetében nagyon sajnálatosnak tartanánk... Csak soha ne felejtjük, hogy latin nyelven tanítani a tudományokat és humanisticus alapra építeni a tanítást, két különböző dolog, s ez utóbbi a magyar nyelvnek tanítási nyelvvé tételével igen jól megfér; azért tehát óvakodjunk, nehogy az elsőnek kizárásával a másodikat is - a fürdővel a gyermeket is - kiszórjuk.”

Magas elvi szempontokból klasszikus módon védi meg, melynél ma sem lehet jobban, a humanisztikus irányú iskola létjogát a *gazdasági-technikai* irányzat hasznossági szellemévei szemben is. Bámulatot kelthet, milyen világosan látja és szabatosan formulázza meg majdnem egy századdal ezelőtt, a szakoktatás emberió-korában, az *általánoson képző iskolák* és a *szakiskolák* célkitűzésének és szellemének különbségét; milyen helyesen tűzi ki a gimnázium célját annak az általános, logikai habitusnak kialakításában, melynek birtokában az iskolából kilépő tanuló bármely ismeretkörben otthonossá tud lenni. A magyar középiskolai reformtörekvésnek ez oly fontos adata, hogy idézése nem mellőzhető. „A tanításnak - mondja KOSSUTH - kettős célja van; egyik: a szellemi tehetségek általános képzése; másik: előkészítés e vagy ama különös életpályára. A humanisták amatt pártolják, a realisták emezért buzognak. Műiparos századunk iránya ezekhez hajlik (ám legyen, csak a pénzkeresetbe el ne vesszen az ember, el ne süllyedjen az erkölcsös szellemi lény). Az iskola mereven az elsőhöz ragaszkodik. Őszintén megvallva, *mi nem tartozunk azok közé, kik az általános emberi műveltséget, nemünknek eme nemesi levelét, egyes szaktudományi kiképzésnek „egészen” feláldozni hajlandók.* Nem helyeselnők, minden embert *csak* földmérőnek, vagy matematikusnak, vagy vegytudósnak, vagy földművesnek stb. nevelni; szeretjük, hogy művelt ember is neveltessék, annival inkább, mert *kiművelt fej könnyen magáévá tehet*

egy vagy más szaktudományt; az egyes műágazati képzés ellenben egyetlen irányban magas tökélyre vihet ugyan, de általán véve az észet parlagon, a szellemtermék erejét törpén, az eszmék világát ismeretlenül hagyhatja; pedig az emberi társaság igen nevezetes részénél, a tudósok, papok, tanítók, tisztviselők tömött osztályánál s mindazoknál, kiket születés vagy alkalom a közigazgatás, törvényhozás, szóval: a közélet sokoldalú mezején szellemi működésre hí, a szellemi erők összhangzatosan kifejtett felvirágzására van szükség.”

KOSSUTH azt követeli, hogy a nemzet minden társadalmi rétege olyan műveltségben részesüljön, amely rendeltetése természetének megfelel. Az egyik réteg sajátos faladata „a tisztán szellemi munka”; a másiké „testi-lelki munkák egyesítése technikai irányban”; a harmadiké a testi munka. Az utóbbi réteg műveléséről a népiskola gondoskodik; a másodikikéről a szakiskolák; az első kiképzési helye pedig a gimnázium. KOSSUTH éppoly hibának minősíti azt, hogy új abban egyesek minden embert a realizmus irányában akarnak nevelni, mint amilyen hibának tartja, hogy mindezidáig minden embert a humanizmus irányában akartak nevelni. Minden ember kapja meg az éppen tehetségeinek s jövődő hivatásának megfelelő műveltséget. „ím, szörnyű nagy hiba – kiált föl KOSSUTH -, hogy minálunk a jövődőbeli mezei gazda, kézműves, gyártó és kereskedő, hacsak a latin iskolákban nem akarják ifjúságuk becses idejét oly tanulmányokra vesztegetni, melyeknek jövődő hivatásuk egész mezején hasznát sohasem veszik, közintézetekben úgyszólván semmi nevelést nem kaphatnak.” Ezért nem fejlődik nálunk magasabbrendű ipar és kereskedelem, hiányzik a gazdasági érzék.

A tudományos irányú és a közéleti pályákra való nevelést azonban „*humanisticus alapra kell építeni*, mert itt általános szellemképzésre van szükség; és akármennyit gondolközzünk is, bármennyire meghányjuk-vetjük is az ellenkező véleményeket JAKOBI-tól egész BENTHAM-ig, *nem gondolhatunk tudományt, mely az ily általános szellemképzésnél a klasszikus stúdiumok helyét hasonló sikerrel kipótolhatná*”. Fölveti azonban a kérdést, hogy mivel a természettudományok is hatalmasan föllendültek, mikép lehet a humanizmust

és a realizmust egyesíteni- „Mindent jól megfontolva, s emlékezve az oly igen gyakorlati angolokra is, kiknél a „*classics and mathematics*” példabeszéddé vált, úgy gondoljuk, hogy mathesis-, természettan- és chemiában előkészítő oktatást lehet is, kell is a humanisticus iránnyal egyesíteni; de ezt iskoláink egyik osztályából kiküszöbölve látni éppen úgy nem szeretnők, mint a mennyire örülünk, hogy a latin nyelv megszűnik tanítási nyelv lenni.”

Főlemelő, hogy közéleti vezérebereink, akikre a nemzet újjászületése közepett annyi közjogi, társadalmi és gazdasági kérdés megoldásának súlya nehezedik, a közművelődés alapvető problémáin ily tüzetesen elmélkednek s bátran síkra mernek szállni a jelszavaktól irányított közvélemény-nyel szemben. Ezt teszi KOSSUTH is 1841-ben. Amikor azonban öt esztendő múlva az evangélikus egyetemes gyűlés a második zayugróci tantervjavaslatot (II. 75. 1.) tárgyalja, melyben az evangélikus líceumok neohumanisztikus hagyományához híven a görög nyelv és irodalom is helyet foglal, KOSSUTH a görög elejtése mellett emeli fel súlyos szavát: nem tud ellenállni a népszerűség csábításának. „1846-ban – mondja az egykorú híradás – megindított a javítási rendszer (a második zayugróci tantervjavaslat), és mi néztük, vajjon ki van-e küszöbölve a görög nyelv, és elrémülésünkre tovább is meghagyatott. Sajnálkozva honi oktatóink pedánságán és ifjaink zaklattatásán, szívünk mélyéből fohászkodtunk: vajha jőne e hibás praxisnak megdöntésére Izraelből szabadító! és eljött hamar. KOSSUTH, kit anyaszentegyházunk szült a hazának, lőn ez a bajnok férfiú, ki megszánván szegény ifjaink sorsát, az 1846-i egyetemes gyűlésen e tárgyban lelkesen szót emelt, és ez iskolai súlyos járom ellen hatalmasan kikelvén, annak nyomban összetörését szerencsésen kivívta; a görög nyelv tárgyalása csak a lelkészékké s orvosokká leendő tanulókra van leszorítva.”¹

KOSSUTH lelke, a közvéleménynek ez a finom szeizmográfja, hamar megérzi, hogy a társadalom az iskolának érték-felfogásában mindjobban elpártol a klasszikus világtól s realiztikus irányba térül. A humanisztikus tanulmány értékéről szépen kifejtett elveit most már csak a római irodalomra

¹ Protestáns Egyh. és Isk. Lap. 1847. VI. évf. 591. 1.

korlátozza, pedig az eperjesi líceumban maga is tanult görögül. így lesz KOSSUTH a *görögpótló atyja*: felszólalására az ev. egyetemes gyűlés azt határozza, hogy *a görög helyeit vegytan is tanulható*.

Ez is azt mutatja, hogy a neohumanisztikus mozgalom, mely úgy sem vert a magyar szellem talajába mélyebb gyökeret, a század közepén mindjobban erejét veszti. Egy-két folyóirat (pl. az *Atlunacum*) még érdeket próbál kelteni a társadalomban az antik világ iránt, amikor cikkeket közöl a mykenei, korinthosi, argosi s athéni műemlékek elhanyagolásáról, az angol haditengerészek görög régiségrablásáról, az ógörög színművészetről és szobrászatról, azonban a műveit magyar társadalom már nem tud lelkesedni az idegen antiquitások iránt: inkább a maga nemzeti múltjába mélyed vagy a jelen élet reformvágyainak él. Az utóbbiak jórésze gazdasági természetű: ennek megfelelően a művelődés érték-felfogása is mindinkább utilitarisztikus” jelleget ölt. Ezt látjuk az egykorú magyar hírlapokból, tanügyi irodalomból s abból az erős visszahatásból, melyet ez az irányzat egyes, a neohumanizmus szellemét képviselő pedagógusunkban kelt.

Az utóbbiak erélyesen tiltakoznak az elmét szétszóró enciklopédikus művelődési eszmény ellen, mely a gimnázium tantervébe a hasznosság címén egy sereg új tárgyat akar belegyömöszölni. Többek közt LUGOSSY JÓZSEF, a kiváló keleti nyelvész és archeológus, 1841-ben debreceni tanári székfoglalójában óva int attól, hogy mindazt a szépet és jót, amit a gazdag alapítványú angol vagy „a humanitás magas fokán álló porosz tanintézetekben” látunk, egyszerre átplántálni próbáljuk a mi anyagi és szellemi szempontból rendkívül szegényes iskoláinkba: aki ezt akarja megkísérelni, „az hús éghajlatunkat füge és gránátalma termésre, kisdéd Tiszánkat az óceán roppant gőzöseinek hordozására kényszerítené”. A mi iskolai és közműveltségi viszonyaink még nem érettek meg arra, hogy mindent, amit a művelt nyugati nemzeteknél tapasztalunk, egyszerre megvalósítsuk. Erélyesen kikel főképp az ellen a felfogás ellen, mely a klasszikus irodalmi oktatást az életre nézve haszontalan időtöltésnek minősíti s helyébe reális tanulmányokat sürget. Ha így vadaskódunk, nemsokára sorra kerülnek majd maguk a reális tudományok is, mert a leendő jogász éppoly joggal meg

fogja vetni a vegytant és a természettant, a jövő teológus *a* matézis száraz formuláit. A gimnázium feladata még nem az egyes szakpályákra, mint ilyenekre, való előkészítés, hanem a szellem általános formai kiképzése, az általános humanitás kialakítása.

Ezt a gondolatot a neohumanizmus hamisítatlan szellemében magvasán s az akkori európai pedagógia színvonalán fejti ki PETZ GYULA, a szarvasi ev. gimnázium tanára.¹ A humanitás művelődési eszményét és a formális képzés jelentőségét senki sem *elemezte nála* világosabban s nagyobb lendülettel. A nevelésnek szerinte elsősorban *emberinek* kell lennie, azaz a gyermeket először „sem keresztyénné, sem zsidóvá, sem szabaddá, sem szolgává, sem magyarrá, sem franciává, sem pappá, sem főispánná, sem polgármesterré, sem gőzgépgyártóvá nevelni nem lehet”. A gimnázium feladata nem a szakpályákra való előkészítés, még a tudóssá való teljes kiképzés sem. A gimnázium csak *alapját* veheti meg a tudományosságnak, csak ingert és ösztönt adhat a tanulóknak a további szellemi munkára. Feladata tehát nem annyira anyagi, mint inkább szellemi műveltségnek (*cultura formális*) közvetítése. Ebből a szempontból a gimnáziumnak ugyanazt kell tennie a szellemmel, mint a testgyakorlatnak, (a gimnasztikának, ahonnan ez az iskola nevét is kapta) a testtel. A testgyakorló intézetben állni, lépni, futni, ugrani, hajigálni, a tagokat kinyújtani, egyensúlyt tartani, húzni, nyomni, dobni, lökni, mászni, birkózni tanítanak. De nem tanítanak ott ásni, kapálni, fűni, ráspolni, kovácsolni, vézni, gyalulni, fűrészelni, jóllehet mindennek az életre nagyobb Közvetlen haszna volna. A cél tehát a csontok, inak, rostok rugékonysága és ellenállóereje az ujjakon, kezeken, karokon, lábujjakon, lábikrákon, combokon, csípőkön, derékon, mellen, nyakon, fön. Amint a gimnasztika így bánik a testtel, hasonlóképp bánják a gimnázium az ifjúság lelkével. Ennek az észgyakorlásnak pedig főeszköze a *nyelvtan* (még pedig a klasszikus nyelveké) és a *matematika*. Ezek elsősorban azok a pillérek, melyeken a gimnáziumnak nyugodnia kell (ugyanazok, melyeket angol Példára hivatkozva már KOSSUTH is kiemelt). A klasszikus

¹ „A gimnázium feladata.” Nevelési Emléklapok. Pest, 1847. III–IV. 132. sk. 11.

nyelvek és a matézis legyenek a gimnázium művelődési anyagának centrumai, ezeken lehet legjobban kiköszörülni az elmét. Gimnáziumaink legnagyobb hibája, hogy a tarka ismeretanyaggal az ifjúság elméjét sokfelé szórja szét, káros *polyhistoriára* neveli. Ezért panaszkodnak folyton a főiskolák, „miszerint a hozzájok került tanítványok éretlenek, készületlenek”. „Nem tudunk *semmit*, mert *mindent* tanultunk.” S ez a kóros állapot, úgylátszik, még fokozódni fog, mert „azok, kik a XIX. század igényeihez mérve *non scholae, sed vitae* akarják nevelni az ifjúságot, tekintetbe nem vévén tanítóink szerfelett csekély számát és előadandó tanokkal túltelthettségét, mindenféle tudományt, a miről csak hallottuk, hogy tán Lipcsében vagy Berlinben taníttatik, s mely egy ifjú tudományos kiképzetésére legalább nem káros befolyású, jónak tartották a magyarhoni ág. h. evangélikus sok iskolai rendszerébe (1846) befogadni.” Ennek a polymathikus művelődési eszménynek annál kevésbé lehet eleget tenni, mert míg a külföldön egy gimnáziumban 15-20 tanár is működik, hazánkban szegénységünk miatt *hárommai* kell beérnünk. Ezen segíteni az országgyűlésnek legsürgősebb teendője volna. A reformot itt, a *tanárok számán* és kellő *kiképzésén* kell kezdeni. A gimnázium természete megköveteli a görögnek nagyobb terjedelmű és mélyebb tanítását. A főiskolai tanulmányokra való képesítés pedig megkívánja az *érettségi* vizsgálat elrendelését. Mind oly követelmények, melyeket néhány év múlva az Entwurf valószínűleg meg. Ennek alapelveit és rendelkezéseit műveltebb tanáraink, főképp a protestánsok, már jóval előbb hangsúlyozzák és sürgetik. Az abszolutizmus kényszere kellett, hogy ezek a reformtervek középiskoláinkban az egész vonalon gyors ütemben megvalósuljanak.

A katolikus gimnáziumoknak nem lévén önkormányzatuk, a tanügyi reformokat is egészen a hivatalos kormányzattól várják. Tanáraik külföldi egyetemeken nem igen járnak, külföldi iskolákat nem látnak s így az újítási vágy is kevésbé élénk bennük. Némi hatással van rájuk a katolikus Bajorország neohumanizmusa. SZILASY JÁNOS, a pesti egyetem tanára, egyik akadémiai értekezésében¹ 1846-ban

¹ SZILASY JÁNOS: Felsőbb nevelés. 1846. Kiadta TOLDY FERENC SZ. J. philosophiai Tanulmányaidban. 1856. 205-217. 1.

kissé megkésve ismerteti Lajos bajor király középiskolai reformjait, az itt 1833-ban bevezetett érettségi vizsgálatot, a bajor középiskolák neohumanista átszervezőjének, THIERSCH-nek idevágó könyveit. Ezek alapelveihez mérten nincs meglepődve a gimnáziumainkban folyó klasszikus oktatással: „a latin irodalom mellett a görögnek nem eléggé ügyes és gondos a kezelése”. Ő is küzd az enciklopédizmus ellen. Sokan „azt kívánják és sürgetik, hogy nevendékeink minél több reálismereteket szerezzenek, minél többet lássanak, halljanak, olvassanak, tapasztaljanak”. Mindez helyes törekvés volna. Ámde a sokféle anyag gátolja a testi és szellemi erők természetes kifejlését; a legjobb ész sem képes a vele közlött sok anyagot földolgozni, elrendezni, haszonra fordítani. Az iskola nem taníthat meg mindenre: a műveltség köre mindig szélesebb, semmint a tanulók befogadó s feldolgozó ereje. SZILASY a sok új tárgyat az iskola tantervébe iktatni akaró realiztikus iránnyal szemben a nagyemberek életrajzára utal. KANT az iskolában keveset tanult a földrajzból, még kevesebbet a csillagászatból; mégis jól tudott a földön s a csillagok közt tájékozódni, tanítójuk lett a szakembereknek s megjövendőlte, hogy a Saturnuson túl új bolygóra fognak bukkanni. HERDER az iskolában nem igen foglalatzkodott a történelemmel; mégis a historikusok mennyit tanultak történetfilozófiai munkájából. LICHTENBERG ifjúkorában a darmstadti gimnáziumba járt, ahol ez időben a fizikával mitsem gondoltak; mégis oly nagy mestere lett a fizikának. A példák még halmozhatók annak az új pedantizmusnak cáfolatára, hogy az iskolában mindent kell tanítani, holott ismereteink nagyobb részét már az iskolától szárnyarbocsátottan az életben szerezzük meg. Természetesen csak akkor, ha elménk az új ismeretek befogadására kellően ki van formálisan csiszolva, az ismeretek módszeres szervezése begyakorolva. Ilyen formális képzettséget leginkább a klasszikus tanulmányok tudnak elménknek kölcsönözni, ami persze nem zárja ki, hogy a kor haladó igényeihez mérten a középiskolába más tanulmányok is be ne vezetessenek. A humanisztikus és a realiztikus irány 1848 előtti küzdelmének itt vázolt képe nem volna teljes, ha még a történeti hűség kedvéért a képre egy sötétebb tónusú színt nem raknánk föl, mely a humanisztikus irány képviselőinek

alakját homályba borítja. Mert kétségkívül ők is felelősek azért, hogy a humanisztikus tanulmányok életereje megcsappant s mind több ellenfelük támadt. A klasszikus nyelveket és irodalmakat túlnyomóan lelketlenül, gépiesen, szárazan, minden vonzóerő híján tanították s a hagyományos elavult oktatási szkémákat átörökölve, alig elmélkedtek arról, hogyan kellene a klasszikus nyelvtanítás módszerét megjavítaniuk s eredményesebbé tenniök. A katolikus iskolák a régi jezsuita latin tankönyvek átdolgozásait használják; a protestáns iskolák még mindig lényegében a lelketlen *methodus Cellariana*-hoz s a XVII. századból való *Rheniustiéle* grammatikához ragaszkodnak. A száraz latin grammatikai szabályokat (latinul) tanítatják be s ezeket illusztrálják példákkal, ahelyett, hogy a példákból vonnák le a szabályokat. A merev szabályok öncéllá válnak, minden e körül forog.

S amikor észreveszik, hogy a latin tudás mindinkább hanyatlak, a hozzá való hajlam és az eredmény folyton csökken: úgy vélnék a bajon segíteni, hogy a harmincas évek elején szigorúan újra eltiltják a tanulókat az egymás közti magyar beszédétől s a tanulók közül observator-okat, besúgókat jelölnek ki, akiknek feladatuk meglesni, vajjon társaik egymás közt latinul beszélnek-e? Ez az eszköz a legkevésbé volt alkalmas arra, hogy a klasszikus nyelvet és szellemet kedvessé és vonzóvá tegye. Az első lépés lett volna ehhez jó módszerű, kellő magyarázatokkal ellátott, könnyen érthető tankönyvek és egyéb segédeszközök kiadása. Ezek megszerkesztésében azonban a humanisztikus irány hangos hívei voltak éppen a legrestebbek. Az e korbéli klasszikus nyelvi és irodalmi tankönyveknek tüzetesebb megtekintése valóban csak igazolhatja egy egykorú tanárnak, SZILÁGYI ISTVÁN-nak, szigorú szavát: „Európában tán egy mívelt nemzet sincs, mely oly keveset tett volna a humanizmus iránti érdek fölébresztésére iskoláiban célszerű segédeszközök létrehozása által, mint éppen a magyar.”

De miképp is követelhetjük volna a fiatal szerzetes növendékektől, öregebb diákoktól, protestáns teológusoktól, akik az alsó osztályokban, egyszerre rendszerint kettőben is, grammatikát tanítottak, hogy tudatosan törekedjenek a latin nyelv hatalmas képző erejének kiaknázására? Iskoláink

szellemi és anyagi szegénysége eleve vétót mondott minden magasabb didaktikai követelménynek. Jól megértjük a klasszikus iránytól való elpártolást és a realizmus szellemének előretörését, ha magának egy kiváló klasszikus kultúrájú embernek, HUNFALVY PÁL-nak szavait olvassuk a negyvenes évek elejéről: „A latin nyelvtanítás, bátran állítom, nálunk nem képző; annyira messze van tőlünk a tudat: mi által lesz képzővé a nyelv. Innen magyarázható igen parányi sikere; mert midőn elhagyjuk az iskolát: csakugyan ritka tud latinul, s még ritkább érti Róma szellemét.”¹

A német-görög idealizmus, melynek a szépirodalomban nálunk KAZINCZY és KÖLCSEY, a képzőművészetben FERENCZY a hirdetője és mestere, nem tud a magyar lélek eleven erejévé formálódni s olyan maradandó műveket sugalmazni, mint a németeknél. De még kevésbé tudja ennek a szellemi irányzatnak klasszikus művelődési eszménye áthatni iskoláinkat, habár ezek műveltségi anyagának középpontja s külső formája ekkor még minden ízében az egyik antik nyelv. Az a humanitás-eszmény, melynek WINCKELMANN a megindítója, HERDER a formulázója, GOETHE a legnagyobb költője, HUMBOLDT a leghatékonyabb iskolaszervezője, magyar talajon is egyeseknél rajongó kultusz tárgya ugyan, de, valljuk meg, lényegében ködös, homályos, sokszor félreértett marad. Jellemző erre a nagyműveltségű fiatal SZEMERE BERTALAN naplójának (1836) néhány dagályos sora, melyben a korabeli német génusz lelki szerkezetét rajzolja meg: „S mi az, mit én e népben tisztellek- Te vagy az *humanitás*, az emberléleknek legistenibb s legnemesebb virága, melyet HERDER keze oly gondosan művelt. Finomabb vagy a jóság-nál, nemesb a hévségnél, tartalmasb a simaságnál, gyöngedebb a készségnél; tehát te ez egyik sem vagy, de ezekben benn vagy. Mi benned az illatot, a mézanyagot teszi, azt *részvétnek* merném nevezni.”¹ íme, a gazdag humanitás-eszmény a magyar lélek tégelyében pusztán részvétté desztillálódik. A neohumanizmus alap gondolata e korban nálunk többször inkább ajakgimnasztika, semmint belső élmény tárgya.

¹ Athenaeum. 1841. évf. II. 275. 1.

² Utazás külföldön. 1840. I. 37. 1.

TIZEDIK RÉSZ

A TERMÉSZETTUDOMÁNYI-TECHNIKAI MŰVELŐDÉS ESZMÉNYE

„És mi e rendszer maga- A legkiáltóbb, legi- igazságtalanabb erőszak, mellyel mindent egy pályán menetelre és egy irány felé kényszerítés tek. S vajjon a társaságban egy pálya, egy cél, egy osztály, egy munkakör van, hogy mindent egy pályára vontok és egy cél felé erőitettek- Mindennek meg kell ismerni a római literatúrai, a metafizikát, hogy ez ügyes kalmár, az jeles órás, más tanult bányász, amaz értelmes gazda legyen- Egy földbirtokos fia elhagyja az akadé- miát vagy collegiumot, s mit tud- Bajos volna megmondani. Annyi bizonyos, hogy az ország amely részecskéje az övé, keze alatt elhervad; birtokait nem érti műveltetni, gazdasági ismeret- tel nem bír s ennek mint tudománynak állapota s a találmányok előtte ismeretlenek. Iskolában talán a legtanultabb volt, de a társaság életében holt fej, s mi tehetség örököül rájut, az holt teheti- ség marad.”

SZEMERE BERTALAN (Utazás külföldön. 1840.).

Egy nagykanizsai diák rajza (1801).

A REALISZTIKUS TÖREKVÉSEK MEGINDULÁSA.

A magyar mint katona-nemzet, jogász-nemzet és gazda-nemzet. A filantropizmus. A német és osztrák realisztikus irányú iskolaszervezés a gazdasági élet industrializálódásának következménye. Az iparüző réteg Magyarországon igen vékony; gyárpar nincsen. A gazdasági szakoktatás Mária Terézia alatt. A Ratio Educationis és a realizmus. A magyar Basedow: Teschedik Sámuel gazdasági iskolája; Magyarország gazdasági élete természettudománytechnikai iskolák híján mindig fejletlen marad. A latin iskola nem monopolizálhatja a művelődés lehetőségét. Az Institutum Geometricum. A nemzeti rajziskolák. Az első magyar polgári iskolák a XVIII. század végén. A polgári iskola viszonya a népiskolához s a gimnáziumhoz. A modern polgári iskola terve a XIX. század elején (Liedemann). A hazai német városi polgárság és a polgári iskola. Az első magyar réaliskolák terve.

A magyar századokon keresztül elsősorban *katona-nemzet*: a kardot jól forgató vitéz az ideálja. A törökkel vívott több százados küzdelem idején ez az embereszmény damborodik élénk ZRÍNYI eposzának háttéréből, de meg a nemes ifjaknak nevelésére vonatkozó emlékekből is. A

Habsburgok központosító törekvéseivel szemben mindinkább előtérbe lép az alkotmányos jogait védő *jogász^nemzet*: ideálja az ország- és megyegyűléseken ékes latin-sággal szónokló, az ország gravameneit írásba is kellő pátoossal szerkesztő jogász. Annak a korszaknak, melynek kultúrtörekvéseit itt vizsgáljuk, művelődési eszménye egészen a harmincas évekig túlnyomóan ilyen retorikai természetű: a régi magyar gimnázium tanítási anyaga és szelleme elsősorban ezt szolgálja. A hivatalos tanügyi kódexek is, a Ratiók, ugyancsak *a rétorika-jogi művelődési eszmény* szolgáltatásban állanak a jó hivatalnok-képzés célzatával. A deákos kultúra stílus-kellékeire vetik a legnagyobb hangsúlyt. A realiztikus műveltség jelentőségét is kiemelik ugyan, de ennek az iskola életébe való tényleges átültetéséhez szükséges eszközökről és tanerőkről vajmi kevéssé gondoskodnak. A XIX. század húszas éveitől kezdve, főképp, mikor SZÉCHENYI a nemzetet gazdasági öntudatra ébreszti, a *gazdasági embernek* Nyugaton régi, de nálunk új embereszménye kezd kibontakozni: *nem a terméketlen deákos szó-műveltséggel, hanem alapos reális-technikai kultúrával felszerelt mezőgazda, iparos és kereskedő alakja* kristályosodik ki mind több államférfink és pedagógiai elmélkedők előtt mint megvalósítandó embereszmény. Ennek értelmében iparkodnak közoktatásügyünket is kiegészíteni és újjászervezni. SZÉCHENYI és KOSSUTH, az országgyűlés és a városok egyformán követelik mezőgazdasági-kereskedelmi-ipari iskoláknak, reáliskoláknak, műegyetemnek felállítását, mert Nyugat mintájára az ezekben felnőtt nemzedéktől várják az Új-Magyarország megszületését: az ország rejtett kincseinek kiaknázását, a jólét általános emelkedését, a vagyonosabb polgári osztály kialakulását s ezzel a nemzetnek a maga lábán való politikai megerősödését, a nemzeti-ségeknak, főképp a német városi lakosságnak fokozatosan végbemenő önkénytelen magyarosodását, az Ausztriától való gazdasági függés megszűnését.

A reális-gazdasági művelődési eszmény megvalósításában elsősorban azok az iskolafajok lebegnek mintaként előttük, amelyek Németországban s Ausztriában képviselik a realiztikus irányzatot. Vegyük először ezek történeti fejlődésvonalát szemügyre, mert ennek ismerete nélkül sem a

XVIII., sem a XIX. századi magyar realiztikus iskolapolitikai törekvések igazában nem érthetők.

A német realiztikus irányú iskolaszervezési törekvések gyökerei a *pietizmus* szellemi irányzatába nyúlnak vissza, mely szerint „a hivatásszerű munka a par excellence aszketikus eszköz.”¹ Az első reáliskolákat pietisták alapítják iparosképző céllal. Így SEMLER CHR. 1708-ban Halléban, Francké-nak, a nagy pietistának városában, egy „mechanische und mathematische Realschule”-t nyit meg, majd 1747-ben HECKER J. Berlinben egy „ökonomisch-mathematische Realschule”-t. A felvilágosodás utilitarisztikus szelleme e ponton találkozik a pietizmussal: NAGY FRIGYES az utóbbi iskolát „királyi reáliskolának” ismeri el. A ROUSSEAU nyomán járó fűantropizmus (BASEDOW, SALZMANN, TRAPP) különös súlyt vet a reális ismeretekre s nagy hévvel karolja fel azt az eszmét, hogy az iparúzó és kereskedő városi polgárságot sajátos gazdasági igényeinek jobban megfelelő oktatásban kell részesíteni, mint amilyent a klasszikus gimnázium nyújt. Így támadnak a XVIII. század közepétől kezdve mind sűrűbben különböző elnevezések (Bürgerschule, Realschule, Gewerbeschule, Mittelschule) alatt nem tudós, hanem gyakorlati-technikai irányú, latinmentes középfokú iskolák, melyeknek művelődési anyaga, szervezete, színvonala éppúgy elüt egymástól, mint a nevük. Egy érdemük mindjárt szembeszökő: az akkori új pedagógiai gondolatokat és törekvéseket ezek az iskolák iparkodnak először a valóságba átültetni a klasszikus gimnáziumokkal szemben, melyek mereven elzárkóznak előlük. Ezek az iskolák vezetik be először az *anyanyelvi* oktatást; először érvényesítik tudatosan és elvszerűen a *szemléltetés* elvét, először vetnek nagyobb súlyt a *termé;* *szettudományokra* és a *matematikára* s valósítják meg a *munkaiskolái* programot. Idővel belőlük különül szét a mai kisebb igényű, általános műveltséget nyújtó *polgáriskola;* továbbá a mélyebb természettudományi és modern nyelvi műveltséget közvetítő tudományos középiskola, azaz a *reáliskola,* mely csak hosszas küzdelem után válik a gim-

¹ WEBER MAX: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. 1924. (magyar ford.). 86. 1.

názium egyenrangú párjává; végül a *középfokú* (ma nálunk felsőnek nevezett) *kereskedelmi* és *ipari szakiskola*. Az eredetileg annyira zavaros tervű iskolának ez a differenciálódása a modern társadalmi és gazdasági élet szerkezetének és működésének fejlődésével párhuzamosan ment végbe.

Az új reális-technikai irányú, az élet közvetlen gyakorlati igényeit kielégíteni hivatott iskolák keletkezését az első neohumanisták egyáltalában nem nézik görbe szemmel, mert elismerik az iparos és kereskedő polgárság számára való létjogukat. Persze legtöbbször nem látott ezekben az iskolákban igazi szellemi művelődést, mert ez hitük szerint csak a humanitásnak a klasszikusokon keresztül való kibontakozása lehet. Maga a klasszikus humanitás-eszme atyja, HERDER, kora pedáns, formalisztikus latin-oktatását ostorozva, különösen kiemeli, „hogyan *a)* egy iskola sem jó, ahol semmi egyebet nem tanítanak, mint csak a latint; ezt a hibát – folytatja HERDER – ki akartam kerülni, amikor három teljesen független reális osztályt állítottam fel, ahol a gyermekek az emberiség és az egész élet számára tanulnak; *b)* hogy egy iskola sem jó, ahol nem lehet kikerülni a latint; *c)* hogy egy iskola sem jó, ahol nem úgy tanítják a latint, mint az élő nyelvet... Félre a latinnal, ha rajta akarunk grammatikát tanítani, erre a világon semmi más nyelv nem alkalmas, mint csak az anyanyelv. Grammatikát a nyelvből s ne nyelvet a grammatikából tanuljunk.” HERDER a modern nyelvek tanulásának szükségességét is hangsúlyozta. Még a tudósnak is fontosabb szerinte a latinnál a francia, „Európának legáltalánosabb, legerősebb s legműveltebb nyelve.” A későbbi neohumanisták HERDER-rel ellentétben kevésbé türelmes állásponton vannak a reáliskolákkal szemben. Ezeket azonban SCHLEIERMACHER és HERBART tekintélye erősen támogatja. A polgári- és a reáliskolák ügye annál jobb lábon kezd állni, minél inkább *indusztrializálódik* Németország. A polgári- és a reáliskola ugyanis sokáig közel állott az ipariskolák típusához. Ebből a felszakiskolai jellegből a múlt század húszas éveiben kezd Poroszországban kibontakozni. A reáliskolában ekkor már nem sajátos gazdasági hivatásra előkészítő, hanem általános műveltségi iskolát látnak, melynek modern művelődési anyaga a gimnáziummal szemben reális tudományokból s modern

nyelvekből áll. A német reáliskolák elvesztik szakiskolai jellegüket, azonban, hogy bizonyos hivatalokra minősítő erejük legyen, a harmincas évektől kezdve, részint kötelező erővel, részint fakultatíve legtöbb helyt latint is kezdenek tanítani. Ezzel egyszersmind a reáliskola a gimnáziumnak egyenlőrangú párjává emelkedik. A latint tanító reáliskolával egyben megszületik a német reálgimnázium típusa is.

MÁRIA TERÉZIA korában az *osztrák* államférfiak iskola-politikája egyrészt a felvilágosodás és filantropizmus realiztikus irányát, másrészt Ausztria gazdasági, főképp ipari-kapitalisztikus fejlődését s ennek művelődési szükségleteit tükrözi vissza. KAUNITZ kancellár 1766-ban külön emlékiratot intéz a császárnőhöz a mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi oktatás fejlesztése érdekében. A falusi iskolák olyan átszervezését ajánlja, hogy bennük gazdaságtant, földművelést és állattenyésztést s az ehhez leginkább szükséges ipari munkákat tanítsák. Bányászati, ipari és kereskedelmi szakiskolák sürgős felállítását javasolja, nagy súlyt vet a rajziskolákra és a mechanikai tanfolyamokra. A felsőbb társadalmi osztályok technikai oktatásáról is gondoskodni kíván: a gimnáziumokban nagyobb szerepet óhajt juttatni a földrajznak, gyakorlati geometriának, a rajz- és építőművészetnek, a különféle ügyességeknek s a modern nyelveknek, így a társadalom valamennyi rétege reális-gazdasági érzékre tesz szert, ettől rövid idő alatt az egész állam új életre támad. PERGEN gróf 1771-ben reáliskolák felállítását sürgeti a polgári ifjúság azon része számára, mely nem tudós, hanem gyakorlati pályára indul. Ebben az évben nyitja meg jelentékeny állami segítséggel Bécsben WOLF J. C, aki a hallei egyetemen szívta magába a filantropizmus elveit, az- első osztrák reáliskolát, mely voltaképp kereskedelmi szakiskola. Erre mutat műveltségi anyaga: természetrajz, fizika, számtan, mértan, kereskedelmi földrajz, kereskedelmi jog, kettős könyvvitel, kereskedelmi levelezés, rajz, német, francia és olasz nyelv. Az iskola neve: *Realhandlungsakademie*.¹

A XVIII. század végén az iskoláknak új fajai támadnak Ausztriában: földművésiskolák, ipariskolák, kereskedelmi

¹ FINÁCZY E.: i. m. II. 56. 1.

iskolák, rajziskolák, amelyek mind mellőzik a klasszikus nyelveket s arra vannak hivatva, hogy az országban gyorsan kialakuló kapitalisztikus gazdasági rendszert szolgálják, produktív pályákra neveljék az ifjúságot, akár vállalkozó, akár munkás lesz belőle.

A reális-technikai oktatás ügye a XIX. század első felében Ausztriában is aránylag lassan fejlődik s messze elmarad az angol, francia és német mögött. Gyáripára föllendül, de nincsenek nagyobb számmal olyan szakemberei, akik a mind bonyolultabb mechanikai és kémiai ismeretekben jártasak. Magasabb technikai képzést nyújtó főiskola felállítása tehát mind elevebben érzett szükséglet. Végre 1815-ben, nem sokkal a bécsi kongresszus szétoszlása után, megnyílik a *bécsi polytechnikum*. Hallgatóinak száma már a meginduláskor 1816-ban majdnem 300, 1825-ben már majdnem 800. Az 1717-ben a cseh rendektől alapított *prágai mérnökakadémia* 1806-ban a párizsi nemzeti konventtől létesített *École polytechnique* mintájára, új szervezetet nyer. A csehországi fejlett üveg-, vas- és cukoriparra való tekintettel a prágai technikai főiskolán erősebb hangsúly esik a kémiai oktatásra. GÖRGEY-nk, amikor a katonai pályát otthagya, itt végzi kémiai tanulmányait. Grácban és Lembergben is felállítanak eléggé szegényes technikai intézeteket.

A technikai főiskolákra való előkészítés a *reáliskolák* hivatása volt. A bécsi tanulmányi bizottság sok huzavona tárgyalása után a század elején csak három reáliskolát szervez: Bécsben, Prágában és Krakkóban. A többi reáliskolát a század első felében az egyes örökös tartományok rendéi, a városok s magánosok állítják fel, egyrészt az ipari, másrészt a kereskedelmi oktatás céljából. A mezőgazdasági oktatás ügye különösen szívén fekszik FERENC császárnak, aki maga is buzgó kertész. Az egyetemeken, líceumokban, a technikai főiskolákon a mezőgazdaság számára is állít tanszékeket, még a jogi karokon és a püspöki papnevelő intézetekben is kötelező tantárgy a mezőgazdaságtan.¹

Hogyan jutnak érvényre a német és osztrák realisztikus iskolaszervezési gondolatok a *magyar közoktatás* terén-

¹ G. STRAKOSCH-GROSSMANN: *Gesch. d. Österreich. Uhterrichtswesens.* 1905. 169-172.

Milyen társadalmi és gazdasági talajra találnak magyar földön-

Nálunk az ipar és kereskedelem Németországhoz és Ausztriához képest ebben a korban egészen fejletlen és hátramaradt. A lakosság társadalmi helyzete és művelődési szükséglete ennek megfelelően sokkal kisebb gyakorlati igényt támaszt az iskolákkal szemben. Nyugaton a realiztikus-technikai irányú oktatásügyi törekvések az iparúzó és kereskedő, mindjobban vagyonosodó városi polgárságból indulnak ki, mely az iskolától azt várja, hogy fiait ipari-kereskedelmi élethivatásának megfelelő alapos szakműveltséggel lássa el. *Az ilyen polgárság azonban csak igen vékony réteg a magyar társadalom organizmusában.* Nagyobbfajta városunk, mint ipari és kereskedelmi gócpont, alig van; ezek lakossága is túlnyomóan német. Ami realiztikus iskolai törekvés van nálunk, az úgyszólván mind *a német városi polgárságból* indul ki. *A magyar nemesség arisztokratikus felfogású: az ipari és kereskedelmi foglalkozást, mint magához nem illőt, lenézi* és csak a jobbágságtól végzett mezős gazdasági munka irányítását tartja úri foglalkozásnak. Ez a főoka annak, hogy mindaddig, amíg a nemzet a múlt század huszas-harmincas éveiben a gazdasági élet jelentőségének tudatára nem ébred, nem támadhat komolyabb törekvés reális irányú iskolák szervezésére. A gazdasági élet fejlődésének, a nálunk nagynehezen meginduló ipari kapitálézálódásnak művelődési-iskolai követelményei ezután fokozatosan jelentkeznek: a fejlettebb mezőgazdaság, ipar és kereskedelem nem klasszikus műveltséget, hanem sajátos szakismereteket követel, melyeket csakis külön iskolatípusok közvetíthetnek.

Ilyenek csiráira már MÁRIA TERÉZIA korában rábukkanunk. Kormányának felvilágosult abszolutizmusa ugyanis inkább hasznos állampolgárokat, mint tudósokat akar nevelni. Az 1762-ben alapított váci *Collegium Pauperum Nobilium-ban* már az építészet elemeit is tanítják, hasonlóképp az ugyancsak Vácon felállított *kir. Teréziánumban* a polgári építészetet (*architectura civilis*).¹ 1763-ban a pozsonyi megyei Szempcen kezd működni egy *Collegium oeconomi-*

¹ KISPARTI JÁNOS: A váci Theréziánium története. 1922.

cum, melynek élete azonban másfél évtizedig sem tart. Célja körülbelül olyan technikai műveltség megadása, amilyenre a mérnököknek van szüksége. Mindezek a rövidéletű intézmények a piaristák gondjaira vannak bízva, akik már az alapító KALAZANTI Sz. JÓZSEF utasítása szerint is kezdettől fogva különös figyelmet fordítanak a matematikai-természettudományi és technikai oktatásra. A szempci intézet német tanítási nyelve megütközést kelt a magyar országgyűlésen.

1763-ban megnyílik a *selmeci bányászati iskola* három évfolyammal. Először csak az ércek föltárása és földolgozása tanításának tárgya, nemsokára azonban a sóbányászatot is tanulmányi körébe vonja. 1770-ben akadémiai rangra emelkedik s új szervezetet nyer. Az új intézmény minden ízében német: székhelyének és környékének, a bányavárosoknak lakossága német; a tanárok és tanítási nyelvük német; a főiskola közvetlenül a bécsi udvari kamara felügyelete alatt áll, a magyar kormányzéseknek semmi közük hozzá. Az akadémia egészen birodalmi jellegű, a magyar közoktatásügy szervezetén kívülálló; az 1777. évi Ratio még csak meg sem említi.¹ Csakhamar európai hírre tesz s más országoknak is mintául szolgál. Még a franciák is híres *école polytechnique*-ük megszervezésében a selmeci akadémiát tartják szem előtt. Amikor 1794-ben ennek tervezetét a francia nemzeti konvent tárgyalja, a közjóléti bizottság előadója, FOURCROY, a kémikus, példakép elsősorban a selmeci főiskolát emeli ki: „A fizikát és kémiát nálunk Franciaországban mindezideig csak teóriában tanították. A selmeci bányásziskola Magyarországon kitűnő példa arra, hogy milyen hasznos a tanulóknak bemutatni azokat a műveleteket, melyek ezeknek a tudományoknak alapjai. Laboratóriumaik vannak ott a szükséges eszközökkel és anyagokkal felszerelve, hogy a tanulók ismételhessék a kísérleteket és saját szemükkel láthassák a jelenségeket, amelyek a testek vegyületek előtűnnek. A közjóléti bizottság úgy vélekedik, hogy az *école des travaux publiquessan* [mely a következő évben kapta csak az *école polytechnique* nevet] ezt a módszert kellene meghonosítani; mert e módszernek az a kettős előnye van, hogy minden érzéket egyidejűleg rávezet az

¹ FINÁCZY E. i. m. II. 423-430. I.

oktatás folyamára és hogy ráirányítja a hallgatóság figyelmét számtalan olyan körülményre, melyek az előadások alatt majdnem mindig észrevétlenül maradnak vagy a tanárok, vagy a hallgatók előtt. A hallgatókat külön termekben osztják, hol a tanárok által közös termekben tanított ábrázoló geometriai szerkesztéseket végzik; éppen így külön laboratóriumban fogják ismételni a kémia főbb műveleteit, hogy hozzászokjanak a legcélrányosabb eljárások és leg-tökéletesebb előállítási módok fölleléséhez.”¹

A filantropista realizmus hatása, másrészt az államélet új gazdasági igényei s a közgazdasági érzék fejlődése nemcsak ilyen szakiskolák felállításában tükröződik, hanem általában áthatja a közoktatásügy új szervezését: a *Ratio Educationist* is (1777). Rendes tárgy a gimnáziumban a kettős könyvvitel, úgy, ahogy az első bécsi reáliskolában; a számtanból, geometriából, természetrajzból a fősúly a gyakorlati alkalmazásra esik. A Ratio némileg az alsófokú ipari és kereskedelmi oktatásra is tekintettel van: elrendeli, hogy a tanulók a nagyobb városok normális-(minta-)iskoláinak utolsó osztályában a rendes tárgyakon kívül a geometriában, rajzban, s bizonyos ügyességekben¹ oktatást nyerjenek. A Ratio-ban tehát elméletileg megvan a törekvés arra, hogy a polgárság sajátos gazdasági igényeihez alkalmazza a tanulmányi rendet. Azonban a valóságban már nem gondoskodik a kormányzat arról, hogy a reális tárgyakat kellően képzett tanerők tanítsák s hogy ezeknek a szükséges tanítási eszközök rendelkezésre álljanak. Így a Ratio realiztikus iránya csak elvszerű papirosformát ölt.

A második Ratio a normális iskolák, utolsó osztályának az iparra és a kereskedelemre előkészítő feladatát még szabatosabban fogalmazza meg; azokat, akik ipari vagy kereskedelmi pályára mennek, oktatni kívánja a levelezésben, ügyiratok szerkesztésében, a geometriában és építészetben, technológiában, a kereskedelmi földrajzban. Viszont a második Ratio grammatikai iskolájának tantervében már nem érvényesül a gyakorlati és a közgazdasági szempont úgy, mint az első Ratio középiskolai tanulmányi anyagában. Így

¹ SZILY K. műegyetemi rectori székf. beszéde. 1878/9. ZELOVICH K.: A M. T. Akadémia hatása a technikai tudományok fejlődésére. Bpesti Szemle. 1926. 588. sz. 203.

a gimnázium újra az elméleti tudós iskola formáját ölti, melyben a természettudományoknak s alkalmazásuknak tanítása teljesen háttérbe szorul. Kellő tanárképzés híján, mind a katolikus, mind a protestáns iskolákban e mellékes szerepet játszó tárgyak is többnyire egészen autodidakta kezekben vannak; a tanítás módszere alig különbözik a nyelvi tárgyakban uralkodó emléztető módszertől. ARANY mondja Bolond Istókról (magáról):

Szerette volna ő ismerni, oh nagy
Természet, alkotó kezed művét!
Keresve, hol szüzén található vagy,
Erdők virágát és a bérc követ;
De a padokban (ah szálni való agy!)
„Magolni” kelle kő, virág *nevét*;
S ha kézről-kézre járt valami ásvány:
Brugó! darabbá vált körutazásán.

Iparúzó és kereskedő gyér városi polgárságunk akkor-tájt túlnyomóan német. A németországi társadalmi, gazdasági és iskolai viszonyokat legjobban evangélikus németjeink, főképp a német egyetemeken tanult evangélikus lelkészeink ismerik. Természetes tehát, hogy német mintára nálunk ők az első apostolai és szervezői a gyakorlati-gazdasági irányú oktatásnak. Ezek közül a legkiválóbb THESCHEDIK SÁMUEL (1742-1820), a nagy nemzetgazda és népnevelő, aki már másfél századdal ezelőtt tudatosan és világosan megragadja a Nagy-Magyar-Alföld népének azokat a gazdasági és művelődési problémáit, amelyek ma is az ország legégetőbb sebei. A magyar művelődéstörténetnek ez a tiszteletreméltó alakja méltán megérdemli kora kereteiből messze kimagasló törekvéseinek tüzetesebb vizsgálatát. Ő a magyar realiztikus iskolapolitikai gondolatoknak a XVIII. század végén a leghatékonyabb s leghozzáértőbb tervezője és megvalósítója.

Élte munkájáról s ennek rugóiról maga számol be önéletrésében,² mely sokszor igen jellemző korpéppé szélesedik ki. A pozsonyi ev. líceumban tanul, amelynek tanáraival s tanulmányi szellemével sehogyan sincs megeledve.

¹ Kollégiumi barna kenyér.

² THESCHEDIK SÁMUEL önéletrés. Eredeti német kéziratból fordította és kiadta Zsilinszky Mihály. Pest. 1873.

Itt „gyakran fájdalommal tapasztalja, mint szokták az iskolában az ifjak fejét elbutítani, mert igaz az, és igaz fog maradni mindig, amit nekem egykor a tiszteletreméltó kupferzelli tanár, Meyer Frigyes írt: az iskolában és templomban elbutított fő sohasem jó egyenes állásba vissza”. GELLERT irataiból mint tanuló fáradhatatlanul merítget fizikai s gazdasági ismereteket. Egyik tanára görbe szemmel nézi, hogy ilyenekkel foglalkozik, s arra inti, hogy logikát tanuljon s akkor minden dolog fölött helyes ítéletet tud majd mondani: *de omnibus rebus scies rede iudicare*. THESCHEDIK fejébe azonban sehogy sem fér, hogyan ítélhessen olyan dolgok fölött, amelyeket nem ismer s amelyekről sejtelve sincsen. A magyar nyelvben s a felsőbb tanulmányokban való kiképzetése céljából a debreceni főiskolán tanul, majd az erlangeni egyetemre megy. Itt a reális tudományokban is kellő képzettségre tesz szert s néhány erlangeni és nürnbergi művésznek, kézművesnek és gyárosnak gyakori meglátogatása erősen növeli gyakorlati-gazdasági érzékét. Bejárja Hallét, ahol a FRANCKE-től alapított iskolák kötik le figyelmét, Lipsét és Berlint.

Itt a csinos és hasznos csatornák keltik föl érdeklődését, melyeken csolnakokkal igen könnyűszerrel szállítják szét az árucikkeket a kereskedők házához vagy raktárához. A város környékén, az egykori homokpusztaságon, remek árnyas erdőt talál és elgondolkozik a tiszavidéki puszták felett, ahol egész napon át hiába keres az utazó egy-egy fát, melynek árnyékában megpihenhetne. Nagy termékeny földdarabok mértföldeken keresztül míveletlenül hevernek s nincsenek felhasználva sem gabonatermesztésre, sem marhatenyésztésre. Nincs ember, nincs ház! pusztaság vagy mocsár van ott, ahol népes városok és falvak virágozhatnának. Berlinben fogamzik meg THESCHEDIK-ben a csatornaépítés, a folyók és mocsarak szabályozása és helyesebb felhasználása iránt való nagy érdeklődés, amikor saját szemeivel győződik meg ezeknek országos nagy hasznáról. Ezért sürgeti később oly nagy hévvel a szolnoki és szegedi csatornát. Itt támad az a páratlan buzgalma is, mellyel sok évtizeden keresztül a kopár Alföldet befásítani iparkodik.

Külföldről hazajöve, Szarvason ev. lelkész. Itt vizsgáló szemmel körütekint, keresi a költőktől oly elragadó színek-

kel festett falusi élet egyszerűségét. De csak együgyűséget, ostobaságot, a leghasznosabb javaslatokkal szemben is bizalmatlanságot talál. A legfőbb orvosszert abban látja, hogy az ifjúságot jövődő hivatásához mértén nevelje. Szinte apostoli misszió-tudat serkenti: mélyen áthatja őt mint lelkészt *tanítói és szociálpolitikai hivatása*. „Ha mi tanítók és lelkészek – mondja később egy röpiratában – még századókig egyebet sem teszünk, mint csak beszélünk, diskurálunk, torzsalkodunk, disputálunk, egymást befeketítjük és ócsároljuk, aztán konjugálunk, comparálunk, deklinálunk, recitálunk – mi hasznunk van ebből nekünk s embertársainknak?”¹ A dolgot mindjárt tövén ragadja meg: az iskoláián. ROCHOW és a filantropista CAMPE alapján az iskolák számára olvasókönyvet szerkeszt, majd mintaiskolát szervez. A szarvasi uraságtól 1780-ban hat hold szikes földet kér, iskolát épít, kertet készít, könyvtárt alapít, gazdasági eszközöket és gépeket szerez be a maga költségén s éveken át maga tanítja a nagyobb szarvasi mindkét nembeli ifjúságot, „hogy belőlök értelmes embereket, jó keresztényeket, munkás polgárokat, ügyes gazdákat és gazdasszonyokat neveljen”. Amikor JÓZSEF császár az evangélikusokat uralkodásának elején megkérdezi, vajjon hajlandók-e követni vallási szabadságuk épségben tartása mellett a Ratio Educationist, br. PRÓNAY GÁBOR egyházi főfelügyelő THESCHEDIK-et kéri fel a válasz kidolgozására. Így tagja lesz a Pozsonyban székelő királyi iskolai bizottságnak, br. PRÓNAY GÁBOR-ral s FELBIGER-rel együtt dolgozik s így fontos befolyást nyer a magyar tanügyre. Érdeklődésének középpontjában a népoktatás áll, annál is inkább, mert JÓZSEF császár alatt „az oskolabéli commissio a falusi oskoláknak jobbitására fordítja legszorgosabb figyelmességét és tanácskozását”.² A magyar iskolai állapotoknak a külfölddel szemben való ódságát és hiányait jórészt a vallási és nemzetiségi gyűlölkö-

¹ An das ungarische, besonders protestantische Publicum etc. 1798. 54. 1.

² A paraszt ember Magyarországon. Micsoda és mi lehetne? Egy jó rendbe szedett falunak rajzolatjával egyetemben SAMUEL THESCHEDIK által. Németből magyarra fordította KÓNYI JÁNOS. Pécs. 1786. 31. 1. A munkát GR. SZÉCHENYI FERENC fordíttatja le a maga költségén. L. GRÜNN A.: gr. Széchenyi F. és Kónyi János. M. Könyvszemle. 1902. évf.

désnek tulajdonítja. „Az oskolai állapotnak újításával miért nem mehetett előbb az ember Magyarországon, holott a legközelebb lévő Ausztriában, Morvában, Csehországban, Sziléziában és más országokban ez a közhasznú munka oly serényen előremegy? Amit a vallásbéli gyűlölség nem akadályozhatott, azt a nemzetbéli gyűlölség döntötte dugába. Mihelyt a katolikusok még távolról hallották, hogy az oskola-regula a protestánsoktól jönne, azontúl nagyon gondolkodtak, ha azt bévegyék-e? A protestáns akaratoskodott azon, hogy az oskoláit a katolikusoké szerént intézze. Mikor pedig a magyar, a tót, a horvát hallotta, hogy ez az újításnak módja német találmány légyen, oh bezzeg itt iszonyodott minden új tanításnak módjátul.”¹ Ezért nem tud egységesen fejlődni a magyar közoktatásügy, ezért nem tud gyökeret verni egyetemesen a Ratio Educationis, mely annyi üdvös reformot tartalmaz.

Amikor THESCHEDIK Szarvason iskoláját megszervezi, azt a célt tűzi ki eléje, hogy jövőre iparosok és gazdálkodók számára szakműveltséget adjon. Iskolája a mezőgazdasági termelést és a termékek ipari feldolgozását egyforma figyelemben részesíti, mindig *a tanulók közvetlen szemlélete és személyes munkája alapján*. Iskolája valóban nem könyv-, hanem munkaiskola. „Az egész selyemtenyésztési munka - mondja önéletrajzában - kezdve az eperfáknak való föld elkészítésétől, a mag elvetésétől, kapálásától, a csemeték átültetésén, tisztogatásán és locsolásán, a selyembogarak kiköltésén, fölnevelésén, begubózásán, osztályozásán keresztül, egészen a selyem legombolyításáig és felhasználásáig, - mindez a gyermekek kezén ment keresztül. Így az egész eljárást könnyen felfogták és gyakorlatilag elsajátították.” A gyakorlati gazdasági kertben szemmel láthatólag és kézzel foghatólag ismerteti meg THESCHEDIK növendékeit a szántás, mesterséges rétmívelés, istállózás, kerti veteményezés, gyümölcsfatenyésztés, eleven sövények készítése, méhészet, selyembogártenyésztés, lóhere- és fűmagtermelés módjával. Így tanítványai saját tapasztalataik alapján tanulták toeg, „hogyan keli a gazdaszat egyes ágait az egésznek kára nélkül, kevés és gyenge kézzel, de nagy haszonnal kezelni,

¹ U. o. 80. 1.

s ekképen az eddig használatlan terményeket saját és a hazájára fordítani.” Megrója a magyar iskoláknak azt az ehjárását, hogy a forró Afrika exotikus állatait: a tigrist, leopárdot, „elefántot részletesen tanítják, de a hazai állatokat nem ismertetik. A tanító sokat fecseg a lidiai kőről, de a tanulóknak sejtelve sincs arról, hogy a ház, melyben lakik, milyen kőből készül.

JÓZSEF császár 1782-ben THESCHEDIK-et aranygyűrűvel és éremmel s ünnepélyesen átadott elismerő királyi leirattal tünteti ki. Ezen buzdulva, THESCHEDIK még élénkebb tevékenységet fejt ki. A szikes föld művelésében addig páratlan eredményt ér el: tizenkétezer különféle fát nevel rajta, a réteket hatíhétszeres kaszálásra feljavitja. Az iskolás leányokkal hat tavaszon 11 mázsa selymet természet és dolgozat fel s a magyar ipar ezen új ágának hasznos voltát a selyemből készített szép és jó csíkos szöveteken mutatja meg. Megtanítja növendékeit, hogyan kell lenből és kenderből egyszerre két fonalat fonni, mikép kell a magyar kecske- és juhgyapjút feldolgozni úgy, hogy szövetük vetekedjék a francia kelmékkel.

1791-ben Németországba utazik, hogy pedagógiai és gazdasági ismereteit bővítse s a legkiválóbb német nevelőkkel eszmét cseréljen. Erre azért volt szüksége, mert intézetét, melyet már 900 tanuló látogatott, kellően leszárt elvek alapján újjászervezni óhajtotta. Gothában BECKER-rel, Snepenthalban SALZMANN-nal, Jenában SCHÜTZ-cel, Erlangenben SEILER-rel, Kupferzellben MEYER-rel, tehát mind kiváló filantropistákkal tanácskozik, nekik új intézetének, a *Praktisch oekonomisches Industrial-Institut*nak tervét bemutatja. Mindenütt legnagyobb elismerést arat. Intézete voltaképp népiskolát, alsófokú mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi iskolát, végül tanítóképzőt ölel fel. Felsőbb osztályaiban, ahol a szemináristákat és gyakornokokat szaktanárok tanítják, a következő tárgyak szerepelnek: természetrajz, földrajz, fizika, az emberi test ismerete, diétetika, polgári építészet, rendészet, pénz- és kereskedelmi tudomány, technológia, mezőgazdaság, kémia s pedagógia. Az egészségtan tanításának jelentőségét szinte mai szóval sokszor hangsúlyozza. Az intézet egy-egy fajta munkájában, mely az évszakokhoz

alkalmazkodott, a növendékek testi és lelki képességeik, sajátos hajlamuk és kedvük szerint vesznek részt.

Az intézet csakhamar nagy hírre tesz szert, sőt egy ideig úgy látszik, hogy ez lesz a magyar szakoktatásügy állami rendezésének is kiindulópontja. Királyi bizottságok többször megvizsgálják az iskolát, a legnagyobb elismeréssel szólnak róla. II. LIPÓT király, amikor egy audiencián THESCHEDIK elébe terjeszti iskolájának szervezetét és eredményeit, ezt mondja neki: *Magyarország soha sem fog ilyen gyakorlati gazdasági és ipari iskolák nélkül a többi műveit államok sorába emelkedni.* Az 1791-ben az országgyűléstől kiküldött közoktatási bizottság elé mégis hiába terjeszti THESCHEDIK a gazdasági iskola kitűnő tervét s. művelődés- és gazdaságpolitikai alapos megokolását: a bizottságnak a merőben új koncepció iránt nincsen érzéke. Csak kívánatosnak jelenti ilyen iskolák felállítását (I. 191.1.). Ellenben az 1798 júl. 2. kelt királyi leirat a szarvasi intézetet egyenest mintául állítja oda, amikor kijelenti, „hogy az efféle gyakorlati gazdasági intézetek felállítása az egyetem és más felsőbb intézetek mellett szükséges, és hogy amíg ez az új tanrendszer az egyetemen és az akadémiákon életbelép, addig az ifjak a THESCHEDIK-féle intézetbe menjenek, hogy kellő ismeretekre tehessenek szert. Hogy pedig ennek a gyakorlati gazdasági intézetnek haszna az ország egyéb vidékein is minél inkább szétterjedjen, öfelsége kegyelmesen rendelni méltóztatott, hogy minden tankerületből legalább egy, tanítóságra készülő jelesebb ifjú, akinek a gazdaság iránt hajlama van, Szarvasra küldessék tanulás végett, és ott THESCHEDIK SÁMUEL igazgatása és tanítása mellett, két évi gyakorlatról szóló bizonyítványt nyervén, a tanítói hivatalra minden más pályázó előtt alkalmaztassék.”¹ Az evangélikus egyház konventje a nagy nemzetgazda, BERZEVICZY GERGELY elnöklete alatt 1799-ben a szarvasi iskola ügyét megvizsgálja, s egyhangúan helyesli THESCHEDIK kétszer is fel szólítást kap, hogy az oroszországi iskolai és gazdasági ügyet

¹ L. THESCHEDIK önéletrajzát (35. l.) és következő munkáját: An das ungarische besonders protestantische Publicum: detaillirte Erklärung deis Ursachen des Entstehens und des Entschlafene des ersten practisch-ökonomischen IndustriaUnstituts zu Szarvasch, von seinem Stifter S.

²Theschedik. 1798.

rendezze. JÓZSEF nádor meglátogatja a szarvasi intézetet; alapítója nemesi rangot nyer. Amikor gr. FESTETITS GYÖRGY megalapítja a keszthelyi Georgicont, THESCHEDIK-kel levelez, az ő tanácsait kéri, sőt az új intézet igazgatóságát is neki ajánlja föl.

Mindez azonban csak ideális elismerés: reális anyagi segítség a szarvasi intézet fenntartására sehonnan sem jön. Az iskola költségeinek egész súlya az alapítóra nehezedik. Az iskolahelyiség a tanárok és tanulók befogadására szűkösenk bizonyul; nincs nagyobb gazdasági gyakorlóterület, ahol kísérletezni lehetne; nincs pénzbeli alap, melyből a gyakorlatokhoz szükséges eszközök, a tanítást támogató mintaképek, gyűjtemények, gépek, könyvek beszerezhetők volnának; nincs annyi jövedelem, hogy az igazgató, a tanárok és gyakornokok illő fizetést kaphassanak. Maga a király szólítja fel a nemességet, hogy az intézetet anyagilag támogassa, de eredmény nélkül. Csak MARCZIBÁNYI udvari tanácsos ajándékoz az intézet könyvtárának egy nagy gazdasági enciklopédiát s gr. TELEKI JÓZSEF egy többkötetes kémiai kézikönyvet. Végre is, mivel THESCHEDIK minden anyagi erejét az intézet fenntartásában már kimerítette, huszonöt esztendei vasszorgalom, fáradság és önzetlen anyagi áldozat után 18064)an iskoláját végleg bezárja. Ennek az apostoli lelkű, éleslátású s nagyképzettségű iskolaszervezőnek intézete fölött, mely valóban a magyar föld és élet sajátos társadalmi és gazdasági igényeihez simult, ugyanabban az évben szólal meg a halálharang, amikor a magyar közoktatásügynek második állami kódexe, a bizony eléggé szürke s új eszmékben szegény Ratio napvilágot lát, melyen a gazdasági nevelésre vonatkozó regulák csak külső sallangként fityegnek.¹

¹ THESCHEDIK kortársai, különösen azok, akik filantropista elveket vallanak, mélyen fájlják T. iskolájának szomorú sorsát. „Die größere Zahl der Einwohner Pannoniens – írja GLATZ JAKAB – bekümmerte sich nicht im geringsten um die Sache. Sie wurde im Auslande viel bekannter, und ihr Urheber fand dort mehr Beifall und Ehre als im Inlande. In Deutschland würde ein solches Institut großes Aufsehen erregt haben; es würde in Zeitungen, Journalen, Kritischen Blättern, Reisebeschreibungen und andern Schriften angezeigt, angerühmt, beurteilt worden, und es würde auch zuverlässig Aufforderungen an den Stifter und unterstützende Beiträge eingelaufen sein.” (Freymuthige Bemerkungen eines Ungars über sein Vaterland. 1799. 108-9. 1.).

A magyar társadalom fejletlen köztudata THESCHEDIK nagyszerű terveinek nemzeti jelentőségét nem tudta felfogni. A nagy iskolaalapítónak környezete részéről csak gúny és kinevetés, legföljebb hideg közöny az osztályrésze. „Selyemyártó”-nak csúfolják, földjavító kísérletei miatt a „vakondok” címet kapja. Állandóan harcolnia kell, mint önéletrajzában keservesen panaszkodik, a tudatlansággal és a művéletlenség vakmerőségével. Amikor pl. az iskola épületének homlokzatára szánt, az *Industriát* ábrázoló s Pesten rendelt két szobrot a túri vásárról hazajövő mesteremberek meglátják s vizsgaszemmel megállanak előttük, azt kérdik: micsoda bálványok ezek? Máriák? Istenek ezek? A nép aggódni kezd, hogy THESCHEDIK ilyen bálványokat akar az iskolára felállítani. Amikor oda mégis fölkerülnek, állandó megszólás és káromkodás tárgyai, úgyhogy az iskola tulajdonosa kénytelen levétni.

Sok vesződsége van a modern filantropista elveket valló nagy pedagógusnak az alája rendelt tanítókkal is, akiknek fejébe sehogysem férnek a mohos iskolai tradícióktól annyira elütő új módszerbeli követelmények. „Az iskolás gyermekeknek értelem nélküli szóról-szóra való felmondásait, mint valami fecsegő gépeknek a tanító taktusverése szerinti mondókáit órákon keresztül kellett hallgatnom, - és aztán látnom a tanítóknak elégedett arcát, midőn *quasi re bene gesta* kimentek az iskolából, mintha csak azt akarták volna mondani büszkén: nézzetek ide, ezeket a fecsegő gépeket *Mi (Nos, Dei Gratia Redores)* tanítók hoztuk be *cum applausu plebis* a XIX. század első tizedében, a te szív- és értelemképző erénygyakorlataid helyett, a te reális tudományaid helyett az ev. keresztény iskolák javára!”¹ Hogy a figyelmet az iskolaügy fontosságára felhívja, újra nyomarja s ingyen osztogatja COMENIUS-nak híres sárospataki beszédét *de cultura ingeniorum et de pellenda e scholis ignavia*. Hiába! Éltének utolsó évében is (1819) fájdalommal állapítja meg, hogy „a kedves *Ignavia* uralkodik még mindig az iskolában régi kedves trónusán az *Industria* helyett”.

De nemcsak a magyar tanügy, hanem a magyar tudomány elmaradottságáról is keservesen panaszkodik a gazda-

¹ Önéletrajz. 74. I.

sági élet szempontjából. Senki sem foglalkozik tudósaink közül behatóan gazdasági fizikával, kémiával és növény-tannal, nincsen nálunk a természetstannak, az állatorvostannak, a gazdasági technológiának, a meteorológiának, az erdészetnek, az észszerű borászatnak tudományos képviselője. Pedig „ezeket a tudományokat hazánk javára mind föl lehetne használni, tökéletesíteni s itt az országban alkalmazni!” Megrója a magyarországi professzorokat, hogy spekulatív tudományaikba oly szerelmesek, hogy minden gyakorlati jellegű, kenyérstúdiumot megvetnek s ezt a szellemet tanítványaikba is belesugallják. Ennek az ország nagy kárát látja. Ha mégis itt-ott természettudományt, technológiát s gazdaságtant adnak elő, ezt a tárgyak minden bemutatás és kísérletezés nélkül teszik. Csupa elméleti betúrágás minden gyakorlati érdek nélkül.

A „magyar Basedow”, mint ahogy THESCHEDIK-et egyik kiváló kortársa nevezi,¹ már annak a gazdasági és művelődési öntudatnak képviselője, amely pár évtized múlva elemi erővel SZÉCHENYI alakjában bontakozik elénk. SZÉCHENYI-nek sok alapvető gondolatát már anticipálja: a folyószabályozást, az utak javítását, az iparfejlesztést, a gazdasági szakműveltség sürgetését. Az ország gazdasági talpraállását ő is a gyakorlati szellemű nevelési rendszertől, a nép gondolkodásának és életmódjának fokozatos megváltoztatásától, az intenzív népműveléstől, nem pedig mechanikus külső rendszabályoktól várja. Fejlett közgazdasági érzéke a mezőgazdaság megjavítását szorosban egybekapcsolja az ipar- és kereskedelem fejlesztésével. Ausztriával szemben, minden politikai él nélkül, öntudatlanul a magyar gazdasági autarkia szószólója s annak a régi osztrák gazdasági elvnek gyakorlati cáfolója, hogy Magyarország csak nyerstermeléssel, Ausztria pedig ennek ipari feldolgozásával foglalkozzék. A mezőgazdaságra akarja közvetlenül az ipart és a kereskedelmet fölépíteni: már a XVIII. század végén hevesen sürgeti a „fabrikák” felállítását. Mert – úgymond – *ha Magyarország gazdaságilag fejletlen marad, sohasem lehet műveit és hatalmas, komoly súlya sohasem lesz az európai államok között.* Ennek

¹ S. BREDETZKY: Reisebemerkungen über Ungern und Galizien. Wien. 1809. I. 146. 1.

első föltétele pedig *a reális irányú nevelés, az alapos gazdaság-technikai képzés*. THESCHEDIK állandóan küzdött a *gimnáziumok egyoldalúan klasszikus iránya ellen*, mely a reáliákat egészen elhanyagolja. S mégis majdnem meg kellett élnie, hogy a gazdasági intézetnek tőle, a maga költségén emelt épületébe egy latin iskola költözzék be. A vele nem jó lábon álló evangélikus lelkészek javaslatára ugyanis 1802-ben a békésbánati esperességi közgyűlés elhatározza, hogy valamely alföldi városban gimnáziumot állítanak föl, hogy a protestáns gyermekek ne kényszerüljenek messze vidékre menni, hogy latin iskolát végezhesenek. Így keletkezik a mezőberényi ev. gimnázium 1802-ben. Ezt 1834-ben Szarvasra helyezik át, a gazdasági intézet emeletes épületébe.¹ Építője azonban, ki homlokegyenest ellenkező célra szánta, már más-évtizeddel azelőtt behunyta szemét. Iskolájában a rokkák és szövőgépek friss ritmusú kattogását a deák declinatiók és conjugatiók egyhangú melódiája váltotta fel: THESCHEDIK szemében a produktív munkát az improduktív szellemnyűgőzés.

A gazdasági élet fejlődésének nyomása alatt már a XVIII. század végén mind többen érzik, hogy *a pusztá deák; iskola nem monopolizálhat egyoldalúan minden művelődési lehetőséget*, s hogy a gazdasági reális irányú iskolákra is „égető” szüksége van a nemzetnek, ha egészségesen akar fejlődni. Az idevágó feladatot már 1791-ben VÁLYI ANDRÁS, a pesti egyetem magyarnyelvi és irodalmi tanára, egészen világosan fogalmazza meg, de egy félszázadnál hosszabb idő múltán sem történik úgyszólván semmi, megvalósítására. SÁNDOR LIPÓT főherceg-nádorhoz intézett beszédében arról panaszkodik, hogy „közönségesen mindeneket még a szántóvashoz készülő parasztokat is a deák nyelvre tanítanak: azon a nyelven pedig, amelyen beszélnek a gyermekek, többnyire csak imádkozni és a betűket leírni tanulják. Ha a földművelők, a hasznos polgárok, a különbözőféle kézimesterek, a kereskedők, s egyebek, magok céljaira nem segítettnek, mi szükségük nekik a tudós oktatásokra- melyek csak az ő idejüket lopják, s idővel is haszna vehetetlenekké változnak

¹ SZELÉNYI ÖDÖN: Tessedik Sámuel. 1916. 15. 1.

nálok. Nem lévén olyan oskoláink még eddig, melyek a közönséges élet módjára való felsegállítás által az atyákat reábirhatnák, hogy magzatjaikat az ilyen oskolákba vezessék, s a közönséges életnek módjára készítsék, kereskedőket, mindenféle kézimestereket, talpon termett polgárokat, életrevaló lakosokat formáljanak; mindenek vagy urak,, vagy tudósok kénytelenek lenni hazánkban: vagy pedig a még tudatlanságnak posványában maradnak ... A paraszti munkás emberek, *a mezei gazdák, a kézimesterek, kevéskét dők és a kalmárok: mind ezek készítés nélkül kezdenek a különbözőféle életek módjának nemeihez;* ez az oka, hogy a nevezetesebb, s hasznosabb mesterségeket, a kalmárságot is többnyire csak idegenek folytatják. Tudva vagyon ugyan, hogy ezek azok, akik által a közönséges társaság fenntartatik; de nem volt még ez ideig gond arra, hogy az ő tehetségekhez s céljokhoz képest alkalmasabbakká és a hazára nézve is nagyobb haszon vehetőkké tétettek volna.”¹

A XVIII. század 90-es éveiben, a nagy nemzeti felbuzdulás korában, *a magyar nyelv hirtelen föltámadt kultusza együttjár a latin megvetésével, egyben a reális tárgyak jelentőségének hangsúlyozásával: a klasszikus műveltség helyett hasznos dolgot kell tanulnia a magyarnak.* „Hány betűik vágynak – mondja GÁTI ISTVÁN magyarnyelvű természetrajzának előszavában² – a görögöknek, ki találta fei azokat, vajon a H-t betűnek kell-e venni a deákoknál, hány a név mássá, Jupiternek miért a genitivusa Jovis, az első monarcha Nimród volt-e vagy más- Mennyire van a föld a holdtól, naptól, forog-e a föld- Micsoda lakosai vágynak a planétáknak, vagynak-e antipodesek? a régi görögöknek, rómaiaknak micsoda saruik voltak, hogy temették el halottaikat, a Homerus hazája melyik volt az arról vetélkedő városok közül stb.: mind szép gyanítani, tudni meg annál szebb. De mindezeknél úgy tartom, többet tesz a boldogságra, azt tudni, hol kelljen keresni a főző fazéknak való földet, a tűznek való kőszemet, törstöt, a puskapornak való kénkövet, a fegyvernek s házi eszközöknek való érceket, az épületeknek való köveket és a drága gyöngyöket a hamisak-

¹ VÁLYI ANDRÁS: Beszéd a nemzeti nevelésről. Pest. 1791. 10-12. l.

² GÁTI ISTVÁN: A természet históriája. 1795.

tói megkülönböztetni, hogy kelljen gyarapítani s osztán használni is a gyümölcsös és gyümölcstelen fákat, a zöldségeket télen is megtartani, mikor kelljen elplántálni, vetni, a földet kövériteni: a mérges gombákat a mérgetlenektől megkülönböztetni, a marhahúst besózni, a vesztfáliai sódort megkészíteni, a tejet állandó haszonra fordítani, annak felit, vaját, mikor megromlik, megjavítani, borit, gyapját haszonra fordítani, az enni való szárnyas állatokat tenyészteni, és mindezeknek esméretivel s haszonra való fordításával az életet boldoggá tenni. Nem csak azért, hogy ebből élünk mindennap, ezzel ruházkodunk, s ennek oltalma alatt nyugszunk; és hogy az Istent legfundamentomosabban ezekből lehet megesmérni: hanem azért is, hogy ha csodálatos dolog kell, elég nagy tenger ez a természet világa, melyen van, hol szélesítse ki bölcseségének vitorláit a legszélesebb elme is, mégis nehezen fog a partszélhez érni.”

A természettudományok iskolai érvényesülésének nagy akadálya, hogy nálunk akkortájt egészen fejletlenek a természettudományok, úgyszólván senki sem bűvárolja az ország növény-, állat- és ásványvilágát, senki sem törődik az ország pontos földrajzi leírásával. Amikor 1801-ben az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság megszűnik, az erdélyi tudós emberek, főképp ARANKA sugalmazására, egy másik egyesületnek, az „Erdélyi Tudós Társaságnak” alapításán törik fejüket. BOLYAI FARKAS 1806-ban el is készíti ennek tervezetét. A célt főképp a reális tudományok irányában tűzi ki: „Hazánknak volt, jelenvaló s leendő voltát megesmérni”, még pedig földrajz, mérések, az időjárás, néprajz, műveltség kutatása, matézis útján, s „ehhez képest – teszi hozzá az ezermester BOLYAI technikai szelleme – az industriának élémozdíthatása.”¹ A társaságnak tervezete, ha nem valósult is meg, szépen utal arra, hogy a magyar tudományosság már realiztikus irányban is legalább mozdulóban van.

A reális oktatás ügye az itt-ott felhangzó sürgetés ellenére rossz lábon áll. Bár az első Ratiót a filantropizmus hatása alatt realiztikus szellem hatja át, ez a valóságban

¹ BOLYAI tervezetét közli PERÉNYI JÓZSEF. Irodalomtört. Közi. 1907. 88-90. 11.

egyáltalában nem érvényesül. A realiztikus irányt a magyar közoktatás terén ebben a korszakban különösen csak két intézmény képviseli: az *Institutum Geometrico-Hydrotechnicum* s a *schola graphidis*. Az előbbit, mint mérnökképző intézetet, II. JÓZSEF állítja föl 1782-ben s a budai egyetem filozófiai karához csatolja. Majdnem hét évtizeden keresztül (1850-ig) innen kerülnek ki a magyar mérnökök, akikre az országnak akkor különösen nagy szüksége volt. Ugyanis – mint JÓZSEF császár alapító rendelete kiemeli, – „Magyarországon és csatolt tartományaiban az előbbi századok háborúi és viszontagságai után a területi viszonyok szerfölött összezavarodtak, egész vidékek mindmáig víz alatt s mocsarakban hevernek; a gátak a legtöbb helyen a legrosszabbul vannak építve, a közutak majdnem mindenütt elhanyagolva: kézzelfogható tehát e szak művelésének szükségessége.”¹ Az új intézet igen szerény keretű: voltaképp a filozófiai karon egy „gyakorlati geometriai” tanszékből áll. Az 18064 Ratio csupán gyakorlati célt tűz a kétéves tanfolyam elé: a geometria tanára lehetőleg sokszor gyakorolja tanítványait künn a szabadban a földmérésben, „és ne foglalkozék olyan elméleti tétélekkel, amiknek nincsenek gyakorlati következményei” (*nec aliis occupabit theorematibus, quam unde practica consectaria propius deducuntur*).² A mérnökképző intézet az egyetemnek mindig csak mellékes függvénye maradt. A localis unió nem vált be: a tudományegyetem tisztán elméleti légkörében ez a gyakorlati-technikai célú intézmény nemhogy felvirágozott volna, hanem inkább folyton hanyatlott, a tanszékeket nem szaporították, bár a technikai tudományok a múlt század első felében rohamosan fejlődtek, az intézet primitív fölszerelését nem gyarapították, tanítási szelleme is az egyetem elméleti-tudós formáihoz simult, távol a gyakorlati élettől. Az intézet ennek ellenére sok kiváló magyar mérnököt bocsátott ki, akik elsősorban a földmérés és vízépítés terén fejtettek ki sikeres munkásságot.

A reális oktatás másik szerény tényezői a *nemzeti rajziskolák*. A Ratio Educationis úgy intézkedik, hogy legalább

¹ ZELOVICH KORNÉL: A M. T. Akadémia hatása a technikai tudományok fejlődésére. Bp. Szemle. 1926. 587. sz. 30. 1.

² Ratio Educationis Publicae. 1806. 118. §. 101. 1.

az akadémiák székhelyén *schola graphidis* létesüljön. Az első rajziskola 1778-ban Budán nyílik meg a normális iskola-val kapcsolatban. Vezetőjeül MÁRIA TERÉZIA a bécsi rajz-akadémia egyik tanárát hívja meg. Ez az iskola már az iparban alkalmazott rajzon kívül a művészi rajzra is súlyt vet, rajzkiállítást és rajzversenyt is rendez. Az 1786. évi tanulóverseny élénk leírását találjuk a *Merkur* v. *Ungarn*-ban (1786. évf. 769-772.). A verseny tárgya egy rózsacsokor, ión oszlopfő és dekoratív rajz. A versenybírák Pest és Buda meghívott festői. „A versenyzők vallási és nemzetiségi különbsége nem számít.” Az első díj 50, a második 25, a harmadik 12 frt, melyről a királynő alapítványszerűen gondoskodott. A budai rajziskolát csakhamar követi a pesti, pozsonyi, temesvári, szegedi, nagyváradai, győri, komáromi, kassai. Debrecenben, Kolozsvárott, Nagyszebenben, Tordán is vannak rajziskolák. A *schola graphidis*-ek tanítói és tanulói igen vegyes képet mutatnak. A tanítók jórészt dilettáns rajzolóak vagy festők, mérnökök, építészek.¹ Jellemző, hogy RÉVAI MIKLÓS, a magyar nyelvtudomány megalapítója, Nagyváradon, majd Győrött rajzolást és polgári építést tanít. A tanulók inasok, mesterlegények, népiskolai és ritkábban gimnáziumi tanulók. A helytartótanács egyik rendelete 1795-ben külön felsorolja azokat az iparfajtákat, melyeknek tanoncai kötelesek a rajziskolába járni.³ Úgy látszik, a gimnáziumi tanulók kezdettől fogva húzódoznak a rajziskolától. Innen érthető, hogy BENYÁK BERNÁT székesfehérvári igazgató abban a nagy munkálatában, melyet a közoktatás újjászervezése ügyében az 1790-l-i országgyűléstől küldött tanügyi bizottsághoz terjeszt, külön megköveteli,

¹ Még a negyvenes évek elején sincsenek képzettebb magyar rajztanárok. „Bár efféle hivatalokért folyamodók – írja Joó JÁNOS, Egerben »a rajzolás és építészet nyilván tanítója«, az első magyar művészeti folyóirat megindítója s egy Magyar Művész/Társaság eszméjének fölvetője - nem hiányzanak, a rajztanítók választása igen korlátolva van. Magyar ifjak e hivatalra még igen kevésbé lévén képezve, külföldiek pedig a honi nyelv nem tudása miatt ritkán alkalmazhatván, nem egyszer azon kénytelenség áll be, hogy oly egyedeket kell választani, kik minden tekintetben a tökéletes kívánatnak megfelelni nem képesek.” (Nézetek a magyar nemzet műveltségi és technikai kifejtése tárgyában. 1841. 138. 1.).

² Ht. 1795: 19655. sz. OL.

hogy a második humanitáosztály tanulói kötelesek legyenek a *schola graphidist*be járni.¹ Amikor pár évvel később BENYÁK a szegedi rajziskolát megnyitja, hatalmas magyar beszédet mond, melyben élesen világítja meg a magyar rajzoktatás akkori állapotát és hiányait, majd a jövőre nézve programot ad. Ez a beszéd a rajzra vonatkozó első magyar didaktikai elmélet. A rajzot, mondja nagy határozottsággal, eddig nálunk rosszul tanították: „mintha a nemzeti iskolában vagy képirókat, vagy a tudományok mindenségében fényes rajzolás-mestereket köllenék a gyenge tanuló gyermekek között készíteni.” A rajzoktatás célját ezen az alsó fokon csupán a hasznosságban állapítja meg: olyasmit kell rajzoltatni, aminek az emberi élet különféle rendjében, a hivatalokban, a mesterségekben, a gazdasági életben az ifjú majd hasznát veheti. Tüzetesen kifejti a rajzoktatás módszerét is. Ígéri, hogy az iskola az érettebb ifjaknak optikát, dioptrikát és perspektivát is elő fog adni.”

A tanítás anyaga a rajziskolákban a nagyon is kevert növendékseregnek igényeihez simul: előtérben áll az iparban szükséges díszítő és építészeti rajz, tehát a szakrajz, még pedig merev minták másolása útján. Az eleven szemleleten alapuló művészi rajznak úgyszólván semmi nyoma. A rajziskolák fölszerelése és helyisége egészen kezdetleges és silány. A győri városi rajziskolának a szegény RÉVAI kénytelen a legszükségesebb rajzszereket a maga pénzén megvenni. Ezek ma Győr városának drága történeti kincsei. A rajziskolákat viszonylag gyéren látogatják, a polgárság sem igen lelkesedik értök; hasznukat főképp abban látja, hogy a kőműves-, asztalos- és lakatosinasok a rajziskolában némi külső rendhez és csínhoz szoknak, megtanulnak bizonyos elemi formákat rajzolni, egyszerűbb terveket leolvasni. Az eredmény nem a művészi érzék fejlődése, hanem csak a gyakorlatra való technikai előkészítés.³ Szobrászaink és festőink, amennyiben vannak, mind külföldön tanulnak. Egy képző-

¹ Theoria Scholarum. Appendix. A M. N. Múzeum kéziratára. Fol. Lat. 183. sz.

² U. o. a 20. laptól.

³ L. tüzetesebben LYKA KÁROLY: A táblabíróvilág művészete, (1800-1850). II. köt. 10-32. 11.

művészeti akadémiának gondolata az 1790-1-i országgyűlés tanügyi bizottsága óta többször fölelevenedik, de mindig csak terv marad (I. 199. 1.).

A gimnáziummal, mint a tudományos oktatás középiskolájával szemben a *polgári iskola*, mint a neve is mutatja, Németországban azért születik meg, hogy a polgárság gyakorlati élethivatásának művelődési igényeit elégítse ki. Nem is az állam, hanem a városok polgársága állítja fel az első polgári iskolákat. Ennek a mozgalomnak hullámai a XVIII. század végén hozzánk is elérnek. Az első polgáriskolákat, amelyek úgyszólván csak az elemi népiskola felsőbb osztályai, nálunk is *a német lakosságú városok egyházközségei* szervezik meg. A pozsonyi ev. egyházközség 1785-ben állít föl egy „Bürgerschulest; hasonlóképen 1798-ban a soproni ev. egyház.

Milyen a szervezetük és művelődési anyaguk ezeknek az első polgári iskoláknak? A sopronit igen tüzetesen ketlen is leírják: HALASY MIHÁLY,¹ az iskola igazgatója és BREDETZKY SÁMUEL,² az iskola egyik tanára. Mindketten a *filantropizmus* elveinek buzgó apostolai: ez a szellem hatja át egészen iskolájukat. A három elemi osztályra épülő két polgári iskolai osztálynak tantárgyai közül első a vallástan és vallástörténet, azonban „minden teológiai-dogmatikus limlom nélkül” – teszi hozzá galíciai szuperintendens korábban BREDETZKY, a teológiai racionalizmusnak Jénában tanult képviselője. Az igazi vallástan a kereszténység erkölcstana, melyből „a dogmatikát száműzni kell, mert ha a gyermekeknek hat-nyolc éves korukban előre abszolutióról, a Krisztus által való megváltásról, kegyelemről, szentháromságról stb. dogmatizálunk, ha emlékezetükre misztikus beszédeket kényszerítünk s ezt évről-évre tizennégy éves korukig örökösen ismétljük, akkor egyenest gondolkodás nélküli, a vallással szemben közönyös, megbénult szellemű és szívű embereket

¹ Beschreibung der gegenwärtigen Einrichtung der ev. Bürgerschule in Oedenburg. 1801. 15 lap.

² Reisebemerkungen über Ungern und Galizien. 1809. I. 52-116. 11. V. ö. Bibliothek der pädagogischen Literatur. 1800. évfolyamában *Glatz J.* cikkét: Pädagogische Nachrichten aus und über Ungern. 218-224. 11.

képzünk. A nagy genfinek egészen igaza van, amikor Emil-jenek egyik helyén így szól: Ha a legvisszariasztóbb butaságot akarnám ábrázolni, egy pedánszt rajzolnék, aki a gyermekeket a katekizmusra tanítja.” Az ilyen túlzó racionalista módon gondolkodó BREDEZKY-t több szülő keserűen vádolja, hogy semmit sem taníttat be fiaikkal könyv nélkül sem a katekizmusból, sem az evangéliumokból, sem az apostolok leveleiből, s így egészen pogány nevelésben részesíti őket. De hogyan magoltasson be hét éves gyerekekkel olyan tételeket – kiált föl ROUSSEAU tanítványa -, amelyeket az ember öreg korában sem ért? hogyan mutogasson a kis tanulóknak olyan erkölcstelen képeket, amelyek a házasságtörést a katekizmusban fametszeteken ábrázolják?

Különös súlyt vet a soproni polgári iskola a gyakorlati számolásra és fogalmazásra, mert ezek a polgárebereknek legszükségesebb mindennapi szellemi szerszámai. A többi fontosabb tárgy a fizika, természetrajz és technológia, a földrajz és az egészségtan. „Mindezek tanításának célja nem az, hogy a fiatal polgárnak tudós műveltséget adjanak. A cél csupán az, hogy őt a természet törvényeivel, a körülötte lévő dolgokkal s ezek hatásaival megismertessük s így a babonákkal szemben megvédjük; a tanítás által, melyben fiatal korában részesítjük, érdeklődését fölkeltsük, hogy majd valamikor mint meglett ember iparát, művészetét, mesterségét kellő észszerűséggel a maga és embertársai javára tudja üzni. Természetesen a polgári iskolák tanítóinak kellő tudományos ismeretekkel kell rendelkezniük.” A polgári iskola *munkaiskolával* (Arbeitsschule) van egybekötve. A lányok itt a kötésben, varrásban, hímzésben s egyéb női munkában gyakorolják magukat.

Jellemző a filantropista pedagógiára, melynek a polgári iskola létét köszöni, ennek az iskolafajnak a *gimnáziummal szemben* való elhatárolása. A polgári iskola, mondja BREDEZKY, semmi kapcsolatban sincsen a gimnáziummal. Panaszkodik, hogy a polgári iskolából a latin iskolába átlépő tanulót, noha már összetettebb számtani feladatokat is meg tud oldani, kellő fogalmazó készségre tett szert s a legtöbb tudomány elemeivel megismerkedett, mégis csak a gimnázium első osztályába veszik föl. Újra a számoláson, írás-

minták másolásán stb. kell a dolgot elülről kezdenie. Közben a gimnáziumban mindazt elfelejti, ami okosat és hasznavehetőt a polgáriban tanult. Ehelyett megtanulja a *mensa-t* deklinálni s az *amo-t* conjugálni. A szülők ennek láttára rendszerint megbánják fiuknak a gimnáziumba való át lépését.

A polgári iskola tanulóinak értelmi és erkölcsi színvonaláról a Jénából nagy idealizmussal hazatért és sok pedagógiai elmélettel fölszerelt fiatal tanár igen sötét képet fest. Osztályában majdnem másfélszáz gyermek van; ezek megfêkezése a legsúlyosabb feladat, mert az akkori városi polgárok alig különböznek valamit a falusi parasztoktól, fiaikat nem részesítik különös házi nevelésben. Az iskola ifjúsága rongyos, piszkos, durva és fegyelmezhetetlen. BREDETZKY az első napon magát rekedtre kiabálva, teljesen kimerülten és kétségbeesetten megy haza az iskolából. „Mit használt nekem – panaszkodik keservesen – ROUSSEAU, mit RESEVITZ és CAMPE, mit SALZMANN és a sok pedagógus, kiknek iratait egykor oly falánkan nyeltem! Erre az esetre semmi tanácsot, semmi útbaigazítást nem tudtak nekem adni. ROUSSEAU Emilje geniális és talentumos gyerek; SALZMANN iskolájába a műveltebb osztályokból hozzák a gyermekkeket; ezek értik a nyelvét, már tudják, hogy hallgatniók kell, ha a tanító beszél, kezeik tiszták s hozzá vannak szokva a művelt emberekkel való társalgáshoz. Nekem olyan tanulóim voltak, akik alig tudták, mire is adta a jó Isten szemüket és fülüket, akiknek tanításom iránt semmi fogékonyságuk sem volt, akik csak ahhoz szoktak, hogy a bot képzetére reagáljanak.” Botot vagy korbácsot, a régi pedagógia e hagyományos tekintélybiztosító kellékeit, filantropista nevelőnk elvből nem vesz a kezébe. Kétségbeesése gyönyörű és sikeres ötletet sugall neki. Amikor az előadás előtt a gyermekek egymáson keresztül-kasul hancúroznak, remek virágcsokrot visz az iskolába. Egyszerre minden szem a virágra szegződik, hirtelen csend támad, olyan, amilyent soha sem tudott addig szépszóval elérni. A katedrára lép s kérdésekkieleletek útján iparkodik a feszült figyelmet fenntartani és kihasználni. A nyugodt csend ezentúl biztosítva van. Sokat segít neki ebben képeknek, természeti tárgyaknak és egyéb szemléleti eszközöknek mutogatása.

A soproni iskola a kellő anyagi eszközök híján nem tudott állandó tanítói karra szert tenni s így felvirágozni. A század elején egy-egy evangélikus tanár vagy lelkész többféle gyakorlati irányú nevelőintézetet állít fel. így Lőcsén és Késmárkon, ahol antropológiát, egészségtant, gazdaságtant és technológiát, továbbá modern nyelveket, főképp franciát tanítanak.¹ Ez a realiztikus gyakorlati szellem csakhamar bevonul az ev. egyház egyetemes iskolaszervező munkájába is. így a polgári osztály gyakorlati irányú nevelése a célja annak az egységes iskolaszervezeti és tantervi javaslatnak, melyet az egyetemes ev. egyház megbízásából 1806-iban SCHEDIUS LAJOS egyetemi tanár dolgozott ki. Ebben a falusi iskolák és a latin iskolák közé beiktatja a polgáriskolát (*Bürgerschule, schola civica*), amelyben az általános műveltségi tárgyak mellett helyet foglal a közéleti ügyiratok, a technológia és a rajz tanítása is. A tervezet papíroson maradt (I. 354. 1.).

Szinte a mai modern polgári iskolának szabatosan meghúzott körvonalai bontakoznak elének a lőcsei ev. gimnázium rektorának, LIEDEMANN MÁRTON-nak száz évvel ezelőtt megjelent könyvéből,² melynek a görög nyelvi oktatás ellen intézett tüzes támadását már ismerjük (II. 318.1.). LIEDEMANN kizáróan a német kultúra képviselője, a német városi- polgárság érdekeinek szószólója, aki semmi lelki közösséget nem mutat a magyarság szellemével. Munkáját nem is a magyar hatóságok figyelmébe ajánlja, hanem egyenest a bécsi „Studienthofcommission”-nak, és mint kolozsvári ev. lelkész, az „erdélyi szász nemzetnek” dedikálja. Tanulságos jele a szász polgárság nemzetiségi partikularizmusának. Pedig amit mond, a magyarság számára is a legüdvösebb tanács volt. Ugyanarról panaszkodik, amit már egy emberöltővel előbb VÁLYI ANDRÁS hánytorgatott. Miért vesztegeti a jövőendő polgár és iparos gyermekkorának fogékony idejét a rudimenta latinitatiszal a grammatikai iskolában, mikor a száraz és terméketlen deák grammatikai szabályoknak későbbi életében

¹ Einige Nachrichten von dem gegenwärtigen Zustande des vor drei Jahren gestifteten und nun glücklich emporblühenden Erziehungs-Institutes in Käsmark. Intelligenzblatt der neuen Annalen der Litteratur des österreichischen Kaiserthums. 1807. évf. 116-121. 1.

² Über einige Mängel des öffentlichen Unterrichts. Leutschau. 1823.

hasznát sohasem látja? Minek ismétli ezerszer az iskolában, hogy *adjectivum et substantivum eodem génère, numéro et casu cohaerent*, mikor emellett teljesen tudatlan marad a természet, az ember és a társadalmi élet gyakorlati ismeretében- Mit ér, ha LINNÉ rendszerének latin növényneveit megérti, de nem tud oltani, szemezni, ültetni- A jövő polgárnak nem tudós latin iskolába, hanem polgáriskolába (Bürgerschule) kell járnia, ahol DONATUS latin nyelvtani regulái helyett hasznos ismeretekre tesz szert. Ilyenek: a polgári ügyiratok, a szépírás és gyorsírás, a könyvvitel, a hazai földrajz, történelem, alkotmánytan és statisztika s a fontosabb polgári magánjogi törvények ismerete. Az oktatás lényeges része legyen a technológia: a tanulókat a kézművesek műhelyében kell a szerszámok használatában begyakorolni. El kell velük sajátítani a polgári építészet elemeit is. Különös gondot kell fordítani a kertészetre. Olyan követelményt hangoztat, mely mai polgáriskoláinknak is csak jámbor óhaja: „Minden polgáriskolának legyen saját nagy gyümölcsös- és zöldséges kertje, melyet a tanulók maguk művelnek.” Hozzáteszi: „zum Vortheil des Lehrers”. Különös súlyt vet a rajzoktatásra. Az iskolai fegyelem szempontjából élenken vitatkozik a PESTALOZZI túlságosan humánus pedagógiájával. „A PEST ALOZZI-féle módszer olyan egyéneket tételéz föl, akiket Gertrud anya nevelt föl. De hol találunk ilyen anyákat- Hol találunk a mi iskoláinkban olyan gyermekeket, akiket ilyen anyák neveltek-”

Hasonló utakon jár Pius DESIDERIUS-nak, SCHRÖER GOTTFRID pozsonyi ev. líceumi tanárnak munkája is,¹ melyet Széchenyinek ajánl. A „Hitel” gazdasági programjának siet levonni iskolapolitikai következményeit. Nyolcosztályos polgári iskolát óhajt szervezni, amely független volna a nemzeti (elemi) iskolától s a gimnáziumtól. Első három osztályában ez az iskola elemi ismereteket adna, következő három osztályában az általános műveltség mellett az iparosok képzését szolgálná, két felső osztályában pedig a kereskedelmi Pályára készítene elő.

Ezeknek a németnyelvű röpiratoknak és iskolatervezeteknek a *hazai német városi polgárságra* megvan a maguk

¹ Über Erziehung und Unterricht in Ungarn. 1833.

hatása. A szászok a német iskolarendszer fejlődésének közvetlen hatása alatt állanak. 18234 gimnáziumi tervezetükbe a polgáriskolát is beolvasztják külön általános technológiai osztállyal. A nagyszebeni szászok 1834 óta tanácskoznak a polgáriskola felállításáról. Az eredmény 1842-ben „Gewerbschule” lett három osztállyal.¹ Brassóban 1845-ben egy kétosztályos polgári iskola nyílt meg.

Erdélyben nemcsak a szászok, hanem a *székelyek* is mozgalmat indítanak a negyvenes években *reáliskola* alapítása ügyében. A marosvásárhelyi székely nevelőház igazgatója, ZSOMBORI ISTVÁN egy *gazdag* maecenást, aki vagyonát „oly intézményre óhajtotta fordítani, mely az annyira nagy küzdelemmel élő székely nemzetnek alapos, messzeható segítségére és fölemelésére szolgáljon”, rávesz arra, hogy alapítványt tegyen egy „székely reáliskola” fölállítására. Adakozásra szólítják fel az akkori székely eredetű erdélyi róm. kath. püspököt, a székely főurakat, az egyes székelyszékeket, sőt a székelyek főgrófját, a királyt is. A szabadságharc vihára az egész tervet szétfújja, a begyűlt adományok is elcallódnak.²

Pozsony város tanácsa Németországra hivatkozva, ahol a polgári műveltséget közvetítő iskolák (Bürgerschule, Realschule) létesítését a városok tartják kötelességüknek, egy négyosztályos reáliskola felállítását veszi tervbe, mely közös volna mind a katolikusok, mind a protestánsok számára. „Városunkban, mondja a pozsonyi képviselőtestület előterjesztése 1843-ban, még mindig nincsen iskola, melyben az ifjúság a polgári hivatás céljai, a kereskedelem és az ipar számára előkészítettnek, bár e pályákra az ifjúság tetemes része szokott lépni... A latin vagy tudós iskolák a technikai és kereskedelmi szakoktatás szükségleteit nem elégíthetik ki.” A reáliskolát porosz mintára tervezik, némi módosítással. Tárgyai: mennyiségtan (ábrázoló geometriával), földrajz, természetrajz, fizika, alkalmazott kémia és technológia, könyvvitel, német nyelv (különös tekintettel a levele-

¹ A szászok tanterveire nézve 1. *Monumenta Germaniae Paedagogica*. XIII. köt. Die siebenbürgisch-sächsischen Schulordnungen. II. 1892. 236., 290., 298. II.

² KARÁCSON MÁRTON: A marosvásárhelyi r. k. gymnasium és nevelőház története. Értesítő. 1895. 57. 1.

zésre és az üzleti stílusra), magyar nyelv, lineáris és szabadrajz, szépírás. A tanítás nyelve német, de a magyart az első osztálytól tanítják. Az első osztályban a tervezet az osztálytanítás rendszerét fogadja el, de a magyar nyelv tanítója nem lehet az első osztály vezetője. Pozsony város német polgársága így iparkodik védekezni a magyarosítás ellen. Pedig éppen a magyarság siet a legnagyobb áldozatkészséggel az iskola létrejöttének támogatására. Az 1843 országgyűlés alkalmával ugyanis a konzervatív párt fényes ünnepeket s ezzel kapcsolatban gyűjtést rendez; ennek eredményét, majdnem huszonkétezer forintot, a Pozsonyban felállítandó reáliskola céljára adományozza. A tervezetet közben a főigazgató, a helytartótanács megbízásából BR. MEDNYÁNSZKY ALAJOS, a magyar tanulmányi bizottság elnöke, majd LONOVICS püspök tanulmányozza át. Végre 1846-ban küldi le a helytartótanács a város tanácsának a király engedélyét a reáliskola felállítására, azzal a kikötéssel, hogy az új iskola költségei az adókból nem fedezhetők. A magyar nyelvű leirat nagy felháborodást okoz, mert pusztán a gyűjtés útján szerzett összeg nem elegendő és biztos anyagi alapja az iskola fenntartásának. Így az intézet terve már csak 1850-ben, az abszolutizmus korában, ölthet testet.¹

Pest városában is, melynek iparos és kereskedő rétege ebben a korban szintén túlnyomóan német, fölmerül a reális irányú oktatás szervezésének eszméje. A piarista rendfőnök 1838-ban ajánlatot tesz BR. MEDNYÁNSZKY ALAJOS-nak, a tanulmányi bizottság elnökének, hogy a nemzeti iskola fölé egy tanfolyamot szervez, melyen a piaristák a bécsi reáliskola tervei alapján főképp a gyakorlati célú tárgyakat fogják tanítani. E célból hajlandó néhány tanárt Bécsbe küldeni, hogy az ottani műegyetemen magukat kiképezzék s a bécsi reáliskola tantervét és gyakorlati módszerét tanulmányozzák. Az ajánlat egyelőre terv maradt.² Csak 1847-ben bízta meg Pest városa a piaristákat a Kötő-utcai „elemi főtanoda” fölé emelt „városi reáltanoda” két osztályának vezetésével, melyekben többek között mértant, polgári építészetet, polgári ügyiratszerkesztést is tanítottak. Ez a két

¹ BOZÓKY ENDRE: A pozsonyi főreáliskola története. 1895. 15. 1.

² TAKÁTS SÁNDOR: A bpesti piarista kollégium története. 1895. 348. 1.

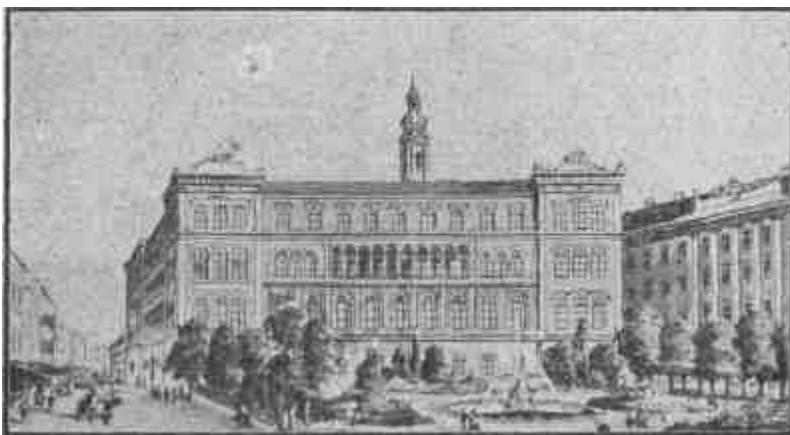
osztály egy ideig, mint magyar alreáliskola, akkor is megmaradt, amikor 1854-ben a pesti főreáliskola létesült. Akik ezt a kétosztályos reáltanfolyamot elvégezték, az 1846-ban megnyílt József-ipartanodába is fölléphettek. Ide járt STEINDL IMRE is, az új országház nagyhírű tervezője és építője.¹

Pest városának evangélikus polgárai ez idő tájt túlnyomóan iparúzó és kereskedő németek. Érthető tehát, hogy a pesti ev. egyház iskolai bizottsága, melyben az agg SCHEDIUS LAJOS viszi a vezető szerepet, 18374 és 18404 iskolaszervezeti szabályzatában (megjelent mindkettő nyomtatásban) az elemi és a latin iskola közé polgári iskolát iktat be olyan gyermekek számára, akik az elemi iskolát elvégezték s céljuk a polgári műveltség alapjainak megszerzése. Minthogy egyszerre az egyházközség nem tudja mindkét iskolát külön felállítani, a polgári iskolát a gimnázium alsó négy osztállyal hozza kapcsolatba. Itt tehát kétféle növendékek vannak: olyanok, akik polgári életpályára s olyanok, akik tudományos hivatásra készülnek. Vannak közös tárgyaik, melyeket együtt tanulnak, másrészt olyanok, melyekkel külön, sajátos jövőendő pályájukhoz mérten foglalkoznak. Ennek a négy évfolyamból álló polgári iskolának tanterve lényegében már olyan, mint amilyent három évtized múltán a polgári iskolát országosan megszervező 1868: XXXVIII. t.-c. állapít meg. Az 1840. évi ev. tanterv ugyanis a műveltségi anyagot annak a kérdésnek alapján szabja meg, vajjon a mai kor követelményeihez mérten mit kell tudnia a 14-16 éves ifjúnak, ha az iskolából a polgári életbe megy ki-

Először is edzett, erős teste legyen: ezért a testgyakorlás a polgári iskola egyik főtantárgya. Bármely polgári-gazdasági életpályán szüksége lesz rajzolásra, szépíráásra, gondolatainak élőszóval és írásban való szabatos kifejezésére, a magyar és a német nyelv tudására. Ismernie kell egyházának hit- és erkölcsstanát; minthogy a templomban is énekelnie illik, gondot kell fordítani az énekkotatásra. A gyakorlati-gazdasági élet a természet törvényeinek és tárgyainak nem csekély ismeretét követeli meg: a polgári

¹ KEMÉNY X. FERENC: A bpesti IV. ker. főreáliskola története. 1897. 7. 1.

iskola tehát különös súlyt vet a természetrajz, technológia, fizika, népszerű csillagászat, vegytan, mechanika és egészségtan tanítására, öntudatos polgár nem lehet történelmi, földrajzi és magánjogi ismeretek nélkül. Tudnia kell, mi szükséges a végrendeletek, szerződések, nyugtatványok stb. jogérvényességéhez. A jövődő polgárnak továbbá már az iskolában meg kell ismerkednie az állam alkotmányával, a váltójog főbb elemeivel, a protestáns egyházjog főbb pontjaival. A mennyiségtannak tárgya a közéletben naponként előforduló feladatok megfejtése, ehhez még a könyvvitel járul. A tanterv a jövődő pesti polgároknak szól, ezért helyi színezete is van: a polgári iskola ismertesse meg a tanulót Pest város szabályzataival is. Mindez már a mai polgári iskolának részletes, egészen modern tervrajza.

A Széchenyi felszólítására tervezett Iparműtanoda (1846).
(A mai Főpovta-épület helyén. Valószínűleg Hild tervezete.)

II.

KÜZDELEM A REÁLISKOLÁÉRT ÉS A MŰEGYETEMÉRT.

A realiztikus törekvések világnézeti alapja a XIX. század közepe táján. A kultúra új értékfelfogása. A természettudományok és a technika rohamos fejlődése. A gazdasági élet teljes átalakulása. A demokratikus szellem a kultúra reális-gazdasági elemeit értékeesebbnek tartja. A modern nyelvek és irodalmak jelentősége fokozódik. Jelszó: az iskola az életre neveljen. A magyar mezőgazdasági szakoktatás: gr. Festetics György Georgikonja; a magyaróvári gazdasági tanintézet. Az ipari szakoktatás: Kossuth fáradozása az ipariskolák ügyében. A kereskedelmi szakoktatás: Bibanco kereskedelmi iskolája. Br. Mednyánszky *schola industrialista* mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi ágazattal. A nemesség lenézi a gazdasági életpályákat. A liberalizmus vezeterei megróják a nemesség idillikus életfelfogását. Az országgyűlések 1825-től állandóan sürgetik a reáliskolák s a műegyetem felállítását. A király a kérelmet elutasítja. A József-ipartanoda. A reálgimnázium eszméje. Széchenyi reáliskolákat követel, hogy a különben jogi pályára tóduló magyar ifjúságot gyakorlati életpályákra terelje. Kossuth a reál- és ipariskoláktól várja a művelt magyar polgári osztály megszületését. A magyar ifjúság természettudományokat s technikát akkortájt csak külföldön tanulhat. A modern nyelvek tanulása. A természettudományistechikai irányú iskolák

hiányáért a felelősség nem a nemzetet, hanem a bécsi kormányzati rendszert terheli. A negyvenes évek realiztikus törekvéseinek gyümölcse a szabadságharc után érik meg: a magyar ifjúság a technikai pályákra tódul.

A huszas-harmincas évektől kezdve már nemcsak a városi német lakosság, hanem *a magyar nemzeti társadalom* is mindjobban kezdi belátni, hogy a nyugati egyetemes művelődés és a gazdasági élet az addigi közoktatási rendszernek olyan átalakítását követeli, melyben *a deákos kultúra mellett a reális tárgyak is érvényesüljenek, másrészt olyan új iskolafajok is szerephez jussanak, melyek a gazdasági-gyakorlati irányú szakműveltséget közvetítik.* Hogy ez a belátás a magyar nemzeti köztudatban fokozatosan utat tör, annak oka a kor lelki és gazdasági struktúrájának, szellemi és anyagi életének éles szög alatt átkanyarodó új iránya.

Európa-szerte a kultúra valamennyi ágában párhuzamosan *új értékfelfogás* van kialakulóban. A kultúra egyes vonásai, melyek elvághatatlanul egységes szervezetbe fonódnak össze, korrelative mozgó fejlődési vonalat mutatnak, melyek menetökben kölcsönösen befolyásolják egymást. A kor tipikus *világnézet-filozófiai* iránya a nagy német idealizmus összeomlása után erősen realiztikus irányba tolódik át: a világnak tisztán szellemi mivolta helyébe az anyag egyetemes magyarázó elve és hatalma lép, az ész messzeszárnyaló spekulatív erejének tisztületét a csupasz pozitív tények kultusza váltja föl. Ez a világnézet összhangban áll, sőt egyenes következménye az egyedül igazi tudományoknak nézett *természettudományok* és a *technika* hirtelen feltörő fejlődésének. Viszont részben ennek velejárója a *gazdasági élet* teljes átalakulása: az észszerűbb mezőgazdaság, főképp azonban az óriási arányokban kibontakozó gyár- és ipar, az új közlekedési eszközöktől, a gőzhajtótól és vasúttól meggyorsított és kitágult kereskedelem, mindezzel együtt a mind erősebben kibontakozó kapitalisztikus gazdasági rend. A gazdasági életnek ez a töből való átalakulása megvagyonosítja, önérzetében s jogainak tudatában rendkívül megerősíti a társadalom polgári rétegét, mely Európa-szerte nemzeti expanzióra tör: a demokratizmus és nacionalizmus jegyében átfőmálódik tehát a *politika* is. Eltűnik a XVIII. századvégi racionalista világpolgári hajlam: egyenlőség és függetlenség után sóvárgó forró nemzeti érzés váltja föl,

mely a maga nemzetét gazdagnak és hatalmasnak akarja látni a népek szabad versenyében. A kor nacionalista életérzése mindjobban szakít az *irodalomban* és a *művészetben* a klasszikus világ hagyományos kultuszával, amit már egyébként a romantika előkészített. Nagy nemzeti költők támadnak, kik varázserejüket a nép nyelvéből és hagyományaiból szívják, amit a demokratikus korhangulat is erősen támogat. A valóságos élet ereje a klasszikus nyelvek és irodalmak egyoldalú csodálatát s tiszteletét megosztja a *modern nyelvekkel* és *irodalomokkal*, melyek esztétikai értéke és hasznossága az új világfelfogás és gazdasági életformák közepett egyre növekvőben van. Természettudományok és modern nyelvek: ezek a kor szemében a modern ragyogó kultúra alapjai.

A kornak ez az egyes vonásaiban egységesen alakuló tipikus lelki szerkezete, egész szellemi diapasónja természetesen visszatükröződik művelődési törekvéseiben is s ezeket eleve *realisztikus irányba* tereli. A klasszicizmus csillaga még nem hunyt le, csak elhalványodik: fényerejének egy része a természettudományokra lobban át. Az uralkodó politikai áramlat, a *liberalizmus* most már a klasszikus szellem ellen foglal állást és a természettudományi-gazdasági műveltség pártfogója. Németországban is, ahol a neohumanizmus antik rajongása megteremtette a klasszikus gimnázium tiszta típusát, már a harmincas évek iskolareformjai a művelődésbeli *utraquizmus* vonalába csavarodnak: az antik nyelvek mellett jelentékeny teret hódítanak a reáliák. A gazdasági élet szinte forradalmi, lökészerű átalakulása emellett elég gyors ütemben kifejleszti nyugaton a szakiskolák ügyét.

Ennek az új európai korszellemnek és reális-gazdasági művelődési eszménynek sugarai lassankint a FERENC király abszolutizmusa alatt tespedő magyar glóbus felhőin is átszürenkeznek. A táblabíró-világ csendélete közepett új, mozgékony, minden téren reformokért harcoló fiatal nemzedék nő fel. Világnézet dolgában tájékozatlan: elvek szerint való látásra az ósdi deák-iskolák, a szegényes szellemű vidéki akadémiák vagy az elavult pesti egyetem nem nevelik. A XVIII. századvégi nemzedéket szellemileg a francia felvilágosodás táplálja; a következő romantikus nemzedéket itt-ott HEGEL lelkesíti; azonban a kor lelki irányváltozása-

nak jele, hogy a negyvenes években megszületik a német felhősdi metafizikai rendszerekkel ellentétes HETÉNYI-SZONTAGH-féle „magyar filozófia” vagy „egyezményes rendszer”, mely a reális magyar észjáráshoz méltónak s a nemzet igényeihez mértnek egysesegyedül a gyakorlati irányú, „az egyéni és társadalmi életet széppé formáló” bölcselkedést minősíti, „a józan emberi ész” filozófiáját, mely lényegében életbölcsesség: „óvakodni fog a magyar philosopháló, nehogy a philosophiát merő elméleti tudománnyá alacsonyítsa le, mint ezt az újabb német szemlélődési philosophia tette”.¹ A filozófia ilyen gyakorlati programjának mind HETÉNYI, mind SZONTAGH levonják pedagógiai következményeit. HETÉNYI reálgimnáziumot óhajt szervezni, mint kiegyezést az idealizmus és realizmus között (II. 67. 1.). SZONTAGH is vallja, hogy iskoláink ne legyenek egyoldalúan tudós iskolák. A nemzet nemcsak előkelőkből és köznépből áll, mert az ipar és kereskedelem kifejlesztette a polgári rendet: ennek pedig reáliskolára van szüksége.² A gyakorlati, gazdasági műveltség jelszavától kezd visszhangozni az ország, de ennek első feltétele: a *természettudományok* és *technika* alapos ismerete, országszerte alig néhány főben található meg. E téren való tudatlanságunk önbeismerése alapján a reformországgyűlések és a nemzeti köztudat reáliskolákat és műegyetemet követel.

Ezek hiánya SZÉCHENYI S a többi vezető államférfiak meggyőződése szerint is az ország gazdasági fejletlenségének és pangásának egyik fontos oka. Kérdés tehát, vajjon *milyen állapotban van ez időtájt a magyar gazdasági élet, melyet a reális; gazdasági irányú oktatás van hivatva gyökeresen megjavítani-*

*A mezőgazdaság a nemesi birtokon apáról fiúra szállt évszázados hagyomány medrében mozog. „Gyermeki állószékében vesztegel – mondja egy kiváló gazdatiszt kortárs – nálunk a földművelő; jártató szíjjai megoldva nincsenek.”*³

¹ SZONTAGH GUSZTÁV: A magyar philosophia alapelvei és jelleme. M. Tud. Társ. Évk. V. köt. 1838-40. Értekezések. 118. 1.

² SZONTAGH G.: I. m. 140. 1.

³ DANCS ISTVÁN: Ceres szózata a magyar földművelőkhöz. Pest, 1842. II. 1.

A nagybirtokok egy része képzett, rendszerint külföldi gazdatisztekkel okszerűen gazdálkodik. Főuraink külföldön szerzett tapasztalataikat hazai földön értékesíteni iparkodnak. A középi és kisbirtokokon való gazdálkodás azonban lassan fejlődik, mert a nemesség tökehiányban szenved s a termények ára a primitív közlekedési és kereskedelmi viszonyok miatt igen csekély. Sokat lendít a magyar mezőgazdasági élet fejlődésén a GR. FESTETICS GYÖRGY-től alapított keszthelyi *Georgikon*, mely mint tudományos gazdasági tanintézet indul meg 1797-ben öt tanárral. Ehhez kapcsolódik nemsokára egy földművesiskola parasztfiúk számára, majd 1804sben egy *Pristaldeum* nevű tanfolyam, melyen jogvégzett fiatalemberek képezhetik tovább magukat a mezőgazdasági ismeretekben s a gazdasági jogban. Az intézet tanulmányi köre és szervezete folyton bővül: 1806íban erdész-, vadász- és kertésziskola nyílik meg, 1808-ban a mezőgazdasági építkezés, öntözés, út-, híd- és malomépítés tanítására mérnökiskolával egészül ki, melyet ménestermesteri és lovászkiskola követ. Meglepő, hogy az intézetnek a női gazdasági szakoktatásra is van gondja: 1808-ban gazdaszszonyi iskolát nyit meg. Mindezeknek a szakiskoláknak tanulmányi szelleme, tanítási terve és módszere valóban mintaszerű: sok kiváló szakember tapasztalatán és tanácsán alapul. Európában a Georgikon az első mezőgazdasági főiskola: THAER möglini (Poroszország) iskoláját csak 1806-ban alapítja. GR. FESTETICS az intézetet az oktatás gyakorlati eszközeivel is bőven ellátja: gazdasági gyakorlóterületül egy 900 holdas gazdaságot enged át, hozzá szőlőt és erdőt is. Az intézetben félszázados fennállása határvégéig, 1848-ig, amikor tanulói a honvédseregbe siettek, másfélezer gazda nyerte kiképzését.

A mezőgazdasági szakismeretek megszerzésének másik kiváló forrása 1818 óta a *magyaróvári gazdasági tanintézet*, melyet ALBERT KÁZMÉR szász-tescheni herceg alapít. Gyakorlóterülete 700 holdból áll. Igazgatója cseh, négy tanára közül egy magyar, az alkalmazott matézis professzora. A két-évfolyamú intézetnek egy-egy osztályába szabály szerint csak 30 tanuló vehető föl; azonban az intézetet annyian ostromolják, hogy 45-50 tanulót is felvesznek egy-egy évfolyamba. Az intézet tanítási anyaga: gazdasági kémia,

oekonómia, technológia, botanika, agronómia, állatok és növények anatómiája és fiziológiája, juhtenyésztés, veterinaria, mechanika és architektúra, alkalmazott matematika. KÖLCSEY lelkesedve ismerteti a gazdasági intézetet¹ s különösen kiemeli azt az előnyt, hogy a tanuló a gyakorló-gazdaságon kívül az egész óvári uradalom fényes sikerrel folyó gazdasági rendszerét közvetlenül szemlélheti s így kiváló tapasztalatokra tehet szert. E célból az ifjak gazdasági gyakorlatra még a két évfolyamon túl harmadik évre is a gazdaságban maradhatnak mint gyakornokok. KÖLCSEY a magyar mezőgazdaság hatalmas felfrissülését várja az óvári intézettől és mintagazdaságától, ha a magyar minél nagyobb számban keresi föl, nemcsak a gazdatiszt-jelöltek, hanem különösen azok is, „kik birtokos atyáktól származtak, s idővel saját jószágaikat fogják igazgatni”. KÖLCSEY-nek annyira tetszik az óvári iskola, hogy még német tanítási nyelvét is megbocsátja. Ezt természetesnek találja, mert az országnak azon a vidékén túlnyomóan németül beszélnek. Nagyon hibáznánk – így int a magyar nyelv nagy országgyűlési harcosa türelemre – ha e körülmény miatt az igen hasznos intézetet mellőzni akarnók. „Ha a nyelv német: de a gazdaság magyar. Azaz, az intézetben virágzó, s a főhercegi jószágokra sikeresen alkalmazott tudomány magyar földön hoz szemmel látható gyümölcsöt: s következőleg saját határainkban emeli föl a világító szövetneket, melynek fényétől vezérelve a hazai példát a haza többi vidékein is haszonnal utánozhatnék. Lelkemből óhajtom ugyan, bár minél előbb eljőne az idő, midőn az óvári szép intézet nevendékei a tudomány szavait magyar nyelven hallgathatnák: azonban míg még ez elkövetkeznék, kívánatos lenne, hogy ifjaink a tudomány és tapasztalás ezen bő kútfejét, melyet most legnagyobb számmal német és cseh külföldiek használnak, addig is minél többen látogassák meg.”

A mezőgazdasági szakoktatás jelentősége és haszna mindjobban tudatosává válik. A földművelést is tanulni kell: „ez ép úgy *tudomány* – mondja egy egykorú gazdaságpolitikus – jól rendezett országokban, mint nálunk p. o. a juris-Prudentia; s kellő képzettség nélkül szintoly kevés jövedel-

¹ KÖLCSEY F. *Minden munkái*. 3. kiad. 1886. V. köt. 260-270. 11.

met várhat földjéből a gazda, mint egy prókátor a joggyakorlatból, ha tudatlan fővel lát utána... Ha nemzetünk most valami isten csudája által kiveszne, még azt sem mondhatná rólunk a civilizált világ, hogy *földművelő* nép voltunk, hanem legfeljebb azt mondaná: földünk volt sok is, de műveléséhez nem értettünk, s minthogy egyebet sem tudtunk, kimúlásunk még nyereség.”¹

A negyvenes években már többen nincsenek megelégedve a keszthelyi és a magyaróvári intézetekkel. Ezek magániskolák, melyeket a fenntartók bármikor bezárhatnak, vagy a fejlesztésükhöz szükséges javadalmakat megtagadhatják. KOSSUTH már 1844-ben a keszthelyi intézetet hányatlónak látja: szervezete és felszerelése nem halad a kor igényeivel. Viszont a magyaróvári intézetnek szemére hányja, hogy még mindig nincsen az intézetnek egyetlen tanára sem, aki magyarul tudna, nincsen egyetlen sem, aki az Orsz. Magyar Gazdasági Egyesületnek tagja volna; nem tanítják benne Magyarország statisztikáját, sem az úrbérre, sem a mezei rendőrségre vonatkozó tudnivalókat, melyek nélkül *magyar* gazdát nem lehet nevelni itt van tehát az idő, hogy e magániskolák mellett egy *országos középponti gazdaképző intézet* létesüljön, még pedig mint az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek kiegészítő része, nagyszerű mintagazdasággal s külön a kísérletekre szükséges földdel ellátva. Erre éppúgy szüksége van nagybirtokosainknak, mint a középbirtokos osztálynak, mert a helyes és fokozottabb jövedelmet hajtó birtokkezelés „nagyobb tudományos műveltséget kíván.” Ez az intézet nem magánosoké, hanem az egyetemes nemzeté legyen: „axiómaként lehet felállítani – így tör ki KOSSUTH-ból az államosító liberalizmus eszmenete – hogy a közjólét ily fontos tényezője iránt a státusz sem biztosság és állandóság, sem célszerűség tekintetében magánosok kegyelmére nem támaszkodhatnak.” Németországban is országos erővel alakult a möglini, hohenheimi, sleissheimi, tharanti stb. intézet; Angliában is állami segíellyel tartják fenn a maynoothi gazdasági szemináriumot.²

¹ Quodlibet. 1845. Lipcse. 152., 137. 1.

² KOSSUTH L.: Jutalmazások s gazdaképző intézet. Pesti Hírlap. 1844. 329. sz. (K. L. Iratai. XIII. köt. 308-311. 1.).

A magyar központi gazdaképző intézet gondolata azonban alig haladt tovább a tervezésnél.

A gazdasági élet másik ága, az *ipar*, még a század közepefelé is majdnem a régi kisiparra korlátozódik, az industrializmus szelleme még nálunk ismeretlen, ugyanakkor, amikor már Ausztriának igen fejlett gyáripara van. Csak néhány kezdetleges gyárunk van a negyvenes évek elején: üveg-, dohány-, vászon- és cukorgyár, de ezek minőség és termelési költség dolgában egyáltalában nem versenyezhetnek az osztrák gyárakkal, melyeknek Magyarország legjobb és legbiztosabb fogyasztó területe. Ez a néhány gyár is mind a Felvidéken vagy az osztrák határhoz közelo Dunántúlon van, ellenben keletre és délre, ahol a tósgyökeres magyarság lakik, gyár egyáltalán nincsen. A gyáripar hiánya természetesen visszahat az őstermelésre, mert a gyáraknak a nyersanyag után való kereslete a mezőgazdasági termelés fokozására serkent, s a nyerstermények árát is, mely nálunk rendkívül alacsony volt, nagyban emeli. „Valódi ipar még nem is fogamzott e nemzet méhében; ami van, az csak idétlen csecsemő, mely a magyar clima alatt könnyen elcsenevész, mint üvegházi növény a rideg ég alatt” – állapítja meg sötéten az egyik kortárs.¹ Az ipar előmozdítására a negyvenes években nagy lelkesedéssel megalakulnak az egyes gyáralapító társaságok, az ausztriai iparcikkokkal szemben a Védegylet; mindezek azonban kellő tőke és hozzáértés hiányában gyökértelenek s inkább csak tulipánmozgalmak.

Egyes kétségeskedő és pesszimista lelkek fölvetik a kérdést, vajjon egyáltalában *lehetséges-e, hogy Magyarországon nagyobb számú gyár létesüljön*- megvannak-e ennek a gazdasági? és lelki föltételei úgy, mint a nyugati országokban?² A gyárak alapításához nagy tőke kell; ilyennel a magyarság nem rendelkezik. De szükséges hozzá a munkás nép lelki arravalósága, sajátos hajlama is: a magyar ember azonban született földműves és állattenyésztő, ki a természet ölen szeret élni s nem a gyárak füstös-poros levegőjében.

¹ Quodlibet. 1845. Lipcse. 137. 1.

² J. CSAPLOVICS: Ungern's Industrie und Cultur. Leipzig. 1843.

A magyar iparos gyakran otthagyja vagy csak mellékesen űzi iparát, inkább gazdálkodik s fiát is inkább Ceres iskola-jába küldi, semhogy mesterségre fogja. A gyáripar csak ott virágzik, ahol túlnépesedés áll be, ahol a föld egymagában már nem tudja eltartani a lakosság nagyobb tömegét. Magyarország azonban nem túlnépes, sőt a mezőgazdaságra sincsen elegendő munkáskeze. Honnan vegyünk a gyárak számára munkásokat- A meglévő kevés magyarországi gyár is rendszerint külföldi munkásokkal dolgozik. A magyar ember nemzeti büszkesége sem engedi, hogy gyárimunkás legyen: ezt a munkát mélyen megveti. A gácsi posztógyárban csupa tót munkás dolgozik, egyetlen magyar sem. Nagy nehézséget okoz az is, hogy míg külföldön egyik város a másikhoz közel van, tehát egyik gyár a másikat ki tudja segíteni, addig nálunk a városok egymástól rendkívül messze fekszenek (az utak a legrosszabbak), s így ha valaki a pusztán gyárat rendez be s valami baja támad gépeinek, sok idejébe kerül, míg Pestre vagy Pozsonyba jut, hogy az elromlott alkatrészt kicserélje. A szociális szempont sem teszi a gyáripart kívánatosá. „A gyárak nyomán – mondja CSAPLOVICS – rendszeren néhány ember nagy gazdagsága, s a nagy tömegek szüksége, szegénysége és nyomorúsága jár, a bűntettek száma is növekszik. A legszerencsétlenebb, legsajnálattáméltóbb emberek széles e világon a gyárimunkások. Eléggé bizonyítják ezt az angol, francia, belga újságok... Angliában minden hatodik ember koldus. Itt a parlamentben minden évben szóváteszik a nép hihetetlen nyomorát. Ezt kívánjuk mi is? Isten mentsen! Nálunk minden szorgalmas paraszt hasonlíthatatlanul kényelmesebben él, mint bárhol a gyárimunkás. Adjunk hálát az Istennek, hogy nem gyáriparúzó, hanem földművelő nép vagyunk. A földművelés az emberi boldogságnak sokszorosan biztosabb alapja, mint a gyár. A mezőgazdaság a nép ifjúságát jelenti; a gyár az öregkorát, mely mind roskatagabbá válik. Egy gyárállam boldogságának már a tetőpontján áll, s innen csak lefelé zuhanhat.” Sokan – folytatja a sötétlátású kritikus – a magyar ipart *ipariskolák felállítására* útján akarja megteremteni. Azonban *az ipariskolák egymagukban még sehol sem tették a népet iparossá, hanem megfordítva: ahol az ipar már virágzik, ott válnak az ipariskolák és polytechnikumok*

szükségessé. A nagyobbarányú iparnak csakis ott lehet talaja, ahol a népnek finomabb szükségletei vannak, ahol az élet szépítése, kellemessé és kényelmessé formálása begyökerezett lelki szükséglet, szóval ahol a nép széles rétegei már magasabb műveltségi színvonalon állnak.¹

KOSSUTH, aki legtöbbet izgat a magyar ipar érdekében, tisztában van ezekkel a nehézségekkel, de optimizmusa nem tartja őket legyőzhetetleneknek. Maga vallja, „hogy az iparnak természetes gyümölcskint kell a nép állapotjából kifejelelni, elannyira, hogy a védvámrendszer, egyedárúság s az iparerőtetés több hasonló fonák eszméi nem mást, mint üvegházi tengő-lengő növényt teremhetnek.”² Csak a népnek azt az erőfölöslegét szabad szerinte műiparra terelni, mely a földművelési érdekek tökéletes fedezése után fennmarad. „*Magyarországnak* (különös helyzetű egyes vidékeket kivéve) *még igen soká* – ne mondjuk: mindig – *főképpen földművelő országnak kell lennie.*” A gyáripar honi fejlődésének nagy akadályait egy pesti selyemszövetgyártulajdonos szakvéleménye alapján KOSSUTH igen tüzetesen elemzi. Ilyen akadályok: a gyár fölépítéséhez szükséges nagy tőke gyümölcstelenül hever, ha nincs konjunktúra; a magyarországi gyárosnak munkásait drága pénzen kell taníttatnia, hogy a munkára alkalmasak legyenek, azonban, ha kevés a munka, nem bocsáthatja el őket, mert tartogatnia kell a munkaerőt arra az időre, amikor sok megrendelés van; a honi gyáros kénytelen három-négyszeres költséggel minden legkisebb szerszámot, gépet, segédszert külföldről hozatni; a magyar munkásból hiányzik a kedv, szorgalom, igyekezet, a munkabér mégis oly drága, mint Bécsben; nálunk a gyáros csak félig művelt, gyakorlatlan munkásokat kap s ezekkel gyakran csak rosszul sikerült művet hozhat létre drága költségen, míg a bécsi gyáros nem drágább munkabérré tökéletes munkásokat kap, s így szépet, jót, olcsóbbat készíthet. A magyar munkás restsége súlyosabban nyom – kiált föl KOSSUTH – mint az adó, súlyosabban, mint a tized, különben a szabad jászoknak, kunoknak, hajdúknak gazdagoknak kellene lenniök, holott gyakran a szegény

¹ U. o. 46-48. 1.

² KOSSUTH L.: Műipar. Pesti Hírlap. 1841. 15. sz. (K. L. Iratai. XII. köt. 27. 1.)

agyonnyomorgatott parasztnál is alantabb állnak. Mi az oka ennek- *Nem dolgoznak!* nem haladnak a haladó kor igé- nyeivel s a tudatlan régi világ rest balítéleteiben tespednek.¹

Ennek ellenére bízva-bízik a magyar gyáripár egészsé- ges föllendülésében, mert hite szerint a kornak egyik vezér- eszméje, mely a civilizáció mostani fázisának irányt ad: az ipar. Ez most Európa népéletének törvénye. Az ipar nyúj- totta ki a népek felett vezérpálcáját s intését minden nép- nek, a magyarnak is, követnie kell. „Hasonlít ez a fátum- hoz, mely a rege szerint Ahasvért, a kóbor zsidót előre hajtá. Menni kell, menni előre! aki nem megven, eltipor- tátik.”²

A magyar gyáripár fejlődésének legnagyobb akadályát KOSSUTH a *technika-tevmészettudományi műveletlenségben* látja. A gazdasági életet csakis kellő *szakműveltség* s az erre oktató *iskolázás* alapozhatja meg. Védi a klasszikus gimná- ziumot, de emellett átható világossággal állapítja meg a szakoktatás jelentőségét is (II. 355. 1.). A kultúrpolitikus fájó pátoszával kérdi 1841-ben: „Mathesis és természettudomá- nyok, melyek a technikával oly szoros kapcsolatban álla- nak, miért nem hatnak be éltető sugaraikkal, műhelyeinkbe- miért kell csak egy szerszámnak ismeretét is évtizedekig nélkülözünk, mely külföldön a kézműves munkáját már évek óta könnyebbé, jobbá, olcsóbbá teszi- Gondoskodni eszközökről, melyek polgártársaink egyik igen nevezetes osztályának, a kézműves osztálynak, nevelését s kiképzését elő- segítsék, a legsürgetősebb szükségek közé tartozik”. Majd látni fogjuk, milyen nagy vajúdasok közepett születik meg az országgyűlés másfél évtizedes harca után az első „ipar- tanoda”, mint a Polytechnikum összezsugorodott formája s az egész ország minden sürgetése ellenére sem tud egyetlen reáliskola sem napvilágot látni.

Hogy a műegyetem s az ipariskolák (reáliskolák) fel- állítása egymagában nem elégséges a magyar ipar föllendí- tésére, egyes világlátott nemzetgazdáink tisztán látják. GOROVE ISTVÁN Münchenben járva, megállapítja, hogy Bajor-

¹ KOSSUTH L.: A műipar akadályai és ellenszerek. Pesti Hírlap. 1843. 293. sz. (K. L. Iratai. XIII. köt. 222-5. 1.)

² KOSSUTH L.: Legújabb iparmozgalmaink. 1845. Tájékozás. Hetilap. 1846. 1. sz. (K. L. Iratai. XIII. köt. 381. 1.)

országban műgyeteme, tizenhét reáliskolája s számos műipariskolája ellenére az ipar mégsem virágzik. Egy bajor tanácsos is elismeri előtte, „hogya az iskolák sohasem fognak, hol nem létez, műipart teremteni, mert ennek létrehozatala ezer nemzetgazdasági viszonytól függ.” Ennek ellenére GOROVE egy szempontból mégis a magyar ipariskolák s műgyetem felállítására áll: ezektől várja az ipar megmagyarosodását. „Nálunk azért szükség a műipari nevelés – mondja – hogy ez osztálynak idegen elemű fejlődését *nemzeti irány* felé fordíthassa.”¹

Amit az ipari szakoktatás terén a hivatalos kormányzat elmulaszt, minden erejéből pótolni iparkodik a *társadalom*. Az 1841-ben alakult *Iparegyesületnek* eredetileg kitűzött célja éppen az ipari szakismeretek terjesztése. Ezt a célt az egyesület lelke, KOSSUTH így fogalmazza: „hasznos ismereteket terjesztetni a nép mindazon osztályában, melynek nincs módja ismeretvágyát kielégíteni, különösen pedig a *műiparos néposztályt* hasznos ismeretekben részesíteni.” E célból az Iparegyesület népszerű nyelven írt tanulságos és a gyakorlati-ipari élet szükségleteinek megfelelő munkák kiadását veszi tervbe. Az ipari szakoktatás rendszeres fejlesztését elsősorban *mesterinas-iskolák* létesítésével akarja elérni. „Valamint – írja az Iparegyesület igazgatósága 1843-ban Pest város tanácsának – ama szinte csodatékony hatalmát a műiparnak, mely külföldön roppant művekben és intézményekben teremtoleg mutatkozik, főleg annak kell tulajdonitanunk, hogy ott a természeti és matematikai tudományokkal annyira ismeretesek az iparüző osztály emberei, miszerint azokat technikai és rokon munkáikra szeltyben és okszerűen alkalmazhatják s valóban alkalmazzák: úgy meg vagyunk győződve arról is, hogy hazánkban a műipart a külföldihez hasonló fokra csak az által emelhetni föl, ha az iparmunkákat nálunk is az említett tudományok ismerete fogja vezérelni.” Ezért az Iparegyesület tanfolyamokat akar rendezni a fizikából, mechanikából és géptanból a mesteremberek és gyárosok számára, hogy „oly iparosokká képeztesse, kik az új eszmék, nézetek és adatok tágasabb látkörébe állítva, üzletük eddigi kisszerűségét felesmérják, ön-

¹ GOROVE ISTVÁN: Nyugot. Utazás külföldön. I. 1844. 17-19. 1.

tanulásra ébresztessenek, továbbképződésre ösztönöztesse- nek”. Az Iparegyesület az Újvilág-utcai Ilkey-házban óhajtja ezeket az előadássorozatokat rendezni. De tervezetet dolgoz ki 1844-ben a mesterinas-iskolára is részletes tantervvel.¹ A következő évben az iskolának már 124 tanulója van. Ide nyúlik le történeti gyökere a fővárosi iparostanonc-iskolának.

A fejlettebb ipar hiányának szükségképi következménye a virágzó *kereskedelem* hiánya is. Pedig Magyarországot már földrajzi helyzete is élénk kereskedelemre praedestinálja: mint nagy ütőér vonul végig testén a Duna, melynek hullamai egyenes útban visznek Kelet felé; karjai, a mellékfolyók, úgyszólván az egész országot behálózzák. S még sincs kereskedelem. Az Alföld útjai a legszomorúbb állapotban vannak: vagy mély portömegek, vagy feneketlen sártengerek. A közlekedési eszközök egészen kezdetlegesek s patriarchálisan elhanyagoltak. Szántó-vető nemzet lévén, nem érzi az ország sokáig egy jól megépített országos útrenszszernek szükségét. Úgyszólván minden vidék, minden táj elég önmagának: megtermeszi nélkülözhetetlen élelmiszereit, megkészíti legszükségesebb ruhaneműit és szerszámaikat. „S mi kell egyéb a nagy tömegnek- Vashámorok, iszkabáló cigányok, vászonszövő parasztasszonyok, kalap- és gubaszatócsók, szűrszabók, csizmadiák és kötélgyártók s efféle mesteremberek elég nagy számmal találkoznak magyar hazánkban is. Ami pedig a fényűző kasztok szükségeit illeti: Ausztria mindig kegyes volt bennünket a legistentelenebb utak dacára is bőven ellátni műkészítményekkel. A magyar nemest tetőtől-talpig a legdrágább rongyokkal fölékesíteni s majmává tenni a német, francia, angol divatnak, nemzetgazdasági politikájának első feladata.”²

A magyar külkereskedelem fölvirágzásának gátat vet a geográfiai helyzettől támogatott osztrák gazdasági politika: ez a földrajzi hulladékállam örökös tartományaival Magyarországot köröskörül átnyalábolja, nincsen a magyarságnak semerre sem szabad kijárata, melynek kulcsát a nemzet a

¹ Egész terjedelmében közli GELLÉRI MÓR: ötven év a magyar ipar történetéből. (1842-1892). Budapest, 1892. 86. sk. 11.

² Quodlibet. Lipcse. 1845. 151. 1.

maga kezében tartaná. Az osztrák vámpolitika Magyarországot hordónak nézi, melynek csak maga felé enged kifolyást, a külföldi árúk befolyását pedig meggátolja. Az ország egy mesterségesen elzárt kör, melynek sehol sincs rése a szomszéd államokhoz, legföljebb, amennyiben Ausztria vámpolitikája megengedi.² Innen a magyarság hő sóvárgása a fiumei vasút után, mely kereskedelmét lélekzethez juttatná. KOSSUTH-ék 1844-ben megalakítják a *Magyar Kereskedelmi Társaságot*, hogy ez „a nemzeti kereskedést benn a honban s külföldön mindinkább emelje.” Nemsokára már azzal dicsekszik jelentésében a társaság igazgatója, hogy „nem volt vállalat Magyarországon, mely oly kedvezőleg fogadtatott volna Cadixtól Pétervárig, Odessától Liverpoolig és New-Yorktól Rio-Janeiróig, mint a Magyar Kereskedelmi Társaság; mi kézzel fogható tanúsággal szolgálhat arra, hogy volt hiány a magyar kereskedési pályán, melyet intézetünknek kell pótolnia, főképp a külföld irányában”. E dicsekvésnek azonban távolról sincsen megfelelő szolid ércfedezete: komoly kereskedelmi szellem, üzleti érzék és szakismeret. Ilyesmire a magyar ember akkor még nem volt ránevelve: a pusztá hazafias lelkesedés hirtelen senkiből sem tud jó kereskedőt faragni. Már 1846-ban a vállalat igazgatója megszökik, az egész intézet szégyenszemre össze-

² A külkereskedelem hiányával együttjár a világlátottság, a széles európai horizon hiánya, melynek hézagát a szűkös, rövidlátó prókatori szellem tölti be. „A hajdan háborús szellemű magyar – így jellemzi a kereskedelem hiányának szellemi és kulturális hatását egy konzervatív kortárs – geográfiai helyzeténél és egyéb körülményeinél fogva, csak igen kis részt vehetett a világkereskedésben eddigelé, és ő, a magába zárkózott, nemzeti fennmaradás körül fáradozó, természetesen nem műveihette a statusgazdasági tanulmányok mezejét, bárcsak elméletileg is, azon sikerrel, mellyel ezt más nemzetek teheték; gyakorlatban kísérteni pedig még a teoriák helyességét még ritkábban volt alkalma. Kimondhatatlan kárral nélkülözte a magyar maiglan azon jótékony hatást, melyet nagyobb-szerű részvét a világkereskedésben a nemzetek szellemi kifejtésére gyakorolni szokott, ellenben bőséges rész jutott neki mindazon okokból, melyek a féltékenység és szörszálhasogató akadékoskodás lelkét, a prókatori szellemet kifejlesztik. És innen van, hogy országos dolgainkra befolyó embereink közül oly kevesen tudtak magasabb statusférfiás állásonpontra helyezkedni és a nemzetnek úgyszólván vérebe ment prókatori fogásokon felül emelkedni.” (*Egy konzervatív: Parlagi Eszmék. Pest, 1843. 45. 1.*).

omlik. Ugyanebben az évben egy *Magyar Tengerhajózási Társaság* eszméje is fölmerül, e célra a gyűjtés is megindul. A buzgó hazafiak előtt megcsillan a „nemzeti tengerészet” utópiája: „magyar termékek szállítása, magyar kapitány s matrózok s ha lehet, magyar lobogó, díszesítendik Adriának ez első törzsökös »Magyar⁴ szülöttét”. Ez a hajó azonban nem tud megszületni: a M. Kereskedelmi Társaság összeomlása magával rántja a mélységbe.¹

Mind belső, mind külső kereskedelmünk silánysága mellett természetes, hogy a *kereskedelmi oktatás* nálunk sokáig csecsemő korát éli. Már az első Ratio Educationis a számtant a nagyobb városi iskolákban a kereskedelmi foglalkozásra való gyakorlati tekintettel taníttatja s a gimnázium tantervébe beleilleszti a kettős könyvvitelt is. Ennek tankönyvét a római és firenzei egyetemen tanult piarista, gr. KÖNIGSACKER JÓZSEF írja meg.² Kereskedelmi szakoktatásunknak azonban első intézménye a sziléziai, származású BIBANCO GYULA EMMÁNUEL-nak 1830-ban alapított kereskedelmi magániskolája. BIBANCO a bécsi politechnikumon végzi a kereskedelmi tanfolyamot, sőt ott egy ideig az áruismeret tanszékén mint helyettes tanár is működik. Pestre kerül s itt a kereskedelmi pályára készülőknek vasárnaponként előadást tart a könyvvitel, fogalmazás, áruismeret, kereskedelmi számtan köréből. Széleskörű nyelvtudását a magyar megtanulásával is gyarapítja. Nemsokára a városi tanács útján mindennapos kereskedelmi iskola megnyitására kér engedélyt a helytartótanáctól, mert Pesten mint a nemzeti ipar és kereskedelem középpontjában nincsen a kereskedők kiképzésére szolgáló szakiskola, holott külföldön ilyen a kisebb vidéki városokban is található. A kérelmet a pesti kereskedők testülete és a városi tanács is melegen pártolja. A helytartótanács a kereskedelmi magániskola megnyitására 1830 márc. 16-án az engedélyt megadja.³ A tanulók száma

¹ Az idevágó iratokat közli GELLÉRI MÓR i. m. 160. sk. 11. és 234. sk. 11.

² Scriptura duplex (Doppia), sive scientia rationis ita ducendae ut emolumentum aut detrimentum ex quounque negotio cum ex toto., tum ex qualibet ejus parte provenientis quantitas distincte et accurate determinetur. Pestini, 1789.

³ Ht. 1830: 6585. sz.

a harmadik évben már 100-ra rúg. Az intézetnek 1835-ben kiadott programja szerint az első osztály voltaképp előkészítő jellegű. A rákövetkező kereskedelmi tanfolyam tárgyai: kereskedelmi számtan, könyvvitel, magyar és német fogalmazás, kereskedelmi jog, áruismeret, kereskedelmi földrajz, technológia, világtörténelem és a kereskedelem története, német nyelv. Ennek elvégzése után az ifjú vagy a gyakorlati életbe távozik, vagy az iskola mintairodájába lép, ahol a kis- és nagykereskedelem körébe vágó levelezést folytat, könyveket vezet, a képzelt váltótörvényszék előtt bonyolultabb eseteket megvitat stb. s így gyakorlatilag is előkészül a magasabbrendű kereskedelmi pályára.

BIBANCO azonban iskolájában önmagának nevel versenytársakat: keze alatt kitanult tanítványai szintén kezdenek kereskedelmi ismereteket tanítani, sőt kereskedelmi iskola megnyitására a helytartótanáctól többen is engedélyt kérnek. BIBANCO erre 1838-ban a helytartótanáctól fordul s azt kéri, hogy rajta kívül a kereskedelmi ismeretekből Pesten senki se tarthasson nyilvános előadásokat; továbbá, hogy rendszeres előkészítő osztályt állíthasson fel s a nyilvános kereskedelmi iskola címet használhassa. Kérelmének jogosultságát iskolájának kitűnő eredményével s tanítványainak nagy számával igazolja. Büszkén hivatkozik arra, hogy Magyarországon a kereskedelmi tudományoknak, a rendszeres kereskedelmi számtannak és könyvvitelnek ő vetette meg az alapját s hogy az ő kezdeményezésére, iskolájának mintájára s módszere alapján keletkezett a budai, temesvári, pécsi, soproni, győri, nagyszebeni és kolozsvári kereskedelmi magániskola. Ezeket többnyire tanítványai szervezték s ők oktatnak bennük. Intézetét, nem kímélve a költségeket, modern felszereléssel látta el: van áru-, termény- és ásványgyűjteménye, tekintélyes kereskedelmi szakkönyvtára. Tanulóinak nyolcadrésze nem fizet tandíjat, a többi is csak vagyoni körülményeihez mérten. Most azonban egy sereg volt tanítványa kereskedelmi oktatónak csap föl, s az ő növendékeinek egy részét elvonja. A zsidó és az evang. hitközség is kereskedelmi tanfolyamot szervezett iskolája fölé; természetesen az ő iskoláját utánozzák, előadásainak szövegét vagy lenyomatját, vagy kéziratban eladják. Mindez tanulóinak létszámát megsappantja s maholnap iskoláját

mai magas színvonalán nem tudja majd fenntartani. Az előkészítő osztály felállítására való engedélyt azért kéri, mert a III. elemi osztályból hozott tudás nem mutatkozik elegendő alapnak a kereskedelmi ismeretek ráépítésére. Kár, hogy nincsen nálunk polgári vagy reáliskola, mert innen léphetnének a tanulók a kereskedelmi iskolába.

BIBANCO iskolájának a hatóság 1838-ban meg is adja a nyilvános jelleget, azonban a monopóliumot megtagadja. Amikor az intézet érdemes alapítója 1841-ben meghal, kedveit tanítványa, az ugyancsak sziléziai eredetű HAMPEL ANTAL veszi át az iskola vezetését. A kereskedők testületének a városhoz intézett irata dicséri tehetségét és szaktudását s kiemeli, hogy jártas a német és a szláv nyelvben, „a magyarban pedig most képzí ki magát”.¹

Ugyanabban az évben, amikor BIBANCO meghal, készíti br. MEDNYÁNSZKY a kormány megbízásából hivatalos tervzetét a *schola industrialiserai*, melynek egyik ágazata a kétéves kereskedelmi tanfolyam lett volna (II. 58.1.). Ennek MEDNYÁNSZKY-tól fogalmazott tanterve nyilvánvalóan a Bibanco-féle kereskedelmi iskola tanítási anyagának nyomán készült. Amikor 1847-ben a József-ipartanoda a MEDNYÁNSZKY terve alapján megnyílik, ennek is van kereskedelmi osztálya, amely azonban éppúgy, mint a mezőgazdasági osztály, csakhamar leválik róla.

Az ipar és kereskedelem elmaradottságának s ezzel a szakoktatás hiányának egyik legfőbb oka a rendi alkotmány, melynek kasztszerű megkötöttsége megakadályozza az erős *polgári osztály* kialakulását. Más országokban ekkor már a nemzet igazi feltörekvő magva az iparos és kereskedő osztály. Nálunk a földbirtokos s politikailag kiváltságos nemesiség kezében van az ország háromnegyed része. Ez pedig úgyszólván csak annyit termel, amennyit megemészt. Kicsinyben rosszul gazdálkodik, nagyban tőke hiányában nem tud gazdálkodni: az ország tehát szegény marad. A nemzet gazdasági ereje eldarabolódik. *A nemesség iparra és kereset désre nem adja a fejét. Viszont nincs polgári osztály, mely*

¹ L. HARASZTI KÁROLY: Bibanco Gyula Emánuel és Hampel Antal. Keresk. Szakoktatás. 1914. XXIII. évf. 125-127, 163-7. 11. SCHACK BÉLA: Das Kommerzielle Bildungswesen in Ungarn. Wien. 1913.

a nemzetgazdaságnak és vagyonosodásnak ezeket a hajtóerőit kezébe venné. Amikor egy francia utazó nyitott szemmel vizsgálja a magyar társadalom szerkezetét, elcsodálkozik azon, hogy a modern társadalom legerősebb eleme, Franciaország diadalmas szociális rétege, a polgári osztály Magyarországon alig játszik szerepet, pedig ez az osztály tette Nyugat országait iparával és kereskedelmével gazdaggá és hatalmassá.¹ Nincs szélesebb polgári osztály nálunk, mert nincs helye az alkotmányban: a szabad kir. városok szerepe a törvényhozásban igen korlátolt. Mivel nincs ipart és kereskedelmet nagyobb mértékben űző polgárság, nincs gazdagság. Pedig a gazdagságban rejlik a modern, állam hatalma s a hatalomban szabadsága. Min alapszik ez időben Anglia s Franciaország világ jelentősége és hatalma- Iparán és kereskedelmén. A polgári rend hiánya a magyar társadalom struktúrájának végzetes hézaga.² Jól látják ezt a politikai és közgazdasági érzéküket a nyugati viszonyok tanulmányozásán csiszolt magyar liberálisok, élükön KOSSUTH-tal, amikor a rendi alkotmány megdöntése s ennek keretében a polgári osztály megteremtése egyik sarkalatos politikai hittételük. A bécsi kormány, valahányszor szemére hányják, hogy semmit sem tesz a magyar gazdasági élet és művelődés terén, azzal védekezik, hogy a komoly reformokra a nemesség adómentessége miatt nem rendelkezik a szükséges pénzzel. A nemesség viszont görcsösen ragaszkodik az elvhez: adót nem fizetünk. Ez nyilván súlyos akadálya a kormánynak a közjólét előmozdításában, a szükséges befektetésekben és reformokban. Angliában ebben az időben a kincstári jövedelem – a területet és lakosságot viszonyba állítva – a magyarországinak negyvenszerese, Franciaországban tizenkétszerese, Szászországban hétszerese, Csehországban és Morvaországban négyszerese, Alsó- és Felső-Ausztriában tizenkétszerese, Lombardiában tizenegyszerese. Érthető tehát, hogy Bécs minden magyar baj forrását a nemesi adóprivilegiumban látja.³

¹ EDOUARD THOUVENEL: La Hongrie et la Valachie. Paris. 1840. 60. 1.

² Pia Desideria für Ungarn. Leipzig. 1840. 32. 1.

³ IGNAZ WILDNER VON MAITHSTEIN: Ein Haupthinderniss des Fortschrittes in Ungarn. Wien. 1842. 32-33. 1.

A magyar gazdasági élet, főképp az ipar és kereskedelem fejletlenségének és pangásának oka kétségkívül a minden hatalmat és előjogot élvező *nemesség sajátos ethosában* is rejlik. Bár a húszas évektől kezdve elméletben mindjobban belátja, hogy a gazdasági élet valamennyi ágában való tévékeny részvétele nélkül nincsen nemzeti megújulás, az ország politikai súlya és műveltségi színvonala nem emelhető, arisztokratikus életfelfogásánál fogva még sem vonja le önmagára nézve az eszme gyakorlati következményeit: *az ipari és kereskedelmi foglalkozást továbbra is lenézi, erős osztályszelleme nem engedi, hogy fiát ilyen pályára nevelje. A nemesi rend embereszménye továbbra is a szépen szónokló jogász.* Ennek a ferde, a valóságos élet szükségleteitől annyira távolálló retorikai művelődési eszménynek egyoldalúságát és hiányait az élesebb szeműek egészen világosan látják és szigorúan ostromozzák. „A nemes gyermekek – mondja KUNOS ENDRE¹ – nem mind egyiránt ügyészségre, bíróságra, alispánságra s több ily, az emberiségre nézve oly fontos hivatalokra születtek; nem bír mindenik csupán nemessége által annyi ügyességgel, annyi lelki tehetséggel, hogy azoknak tökéletesen megfelelhessen; és: a nemesi címnek nem szolgál megbecstelenítésére s nemzetségének álfényére nem von homályt, ha gyermekét valamely művészségre (kézművességre) vagy kereskedésre adja. Azt gondolják talán némelyek, hogy az ember egyedül tudomány által lehet szerencsés s hogy az, aki törvényt nem végezett, nem is ember, vagy legalább nem érdemes ember s életében soha boldog nem lehet. Nincsenek-e ezer meg ezer jóbirtokú művészek (kézművesek), kereskedők ott, hol hasonló tudományos ember tíz, húsz is alig található; s nem élnek-e jobban, szerencsésebben, mint sok más nem hírlelt, de valóban igazi tudós férfiak; különösen hazánkban! – Vagy talán hazafiúi vak buzgóságuk gondoltatja azt velők, hogy csak törvény által lehet a honnak hasznos tagja valaki- Fia így, – akkor szörnyen csalatkoznak. A hon nem mind tudós, de mind ügyes és munkás embereket kíván. – S vajjon nem használna-e művészség vagy kereskedés, vagy bármi más

¹ KUNOS ENDRE: Alapvontok a honi nevelés köréből, jelen időnk szelleméhez alkalmazva. 1833. 51. 1.

életnem által hazájának és magának jobban az oly nemes, ki oskoláit tanulás nélkül keresztül futván, férfikorba jut s oly hivatalok után kapkod, melyekre sem esze, sem tehetsége nincs elegendő.” Oly szavak ezek, melyek a magyar középosztály végzetes pályaértékelését, a gazdasági hivatásoktól való esztelen idegenkedését s az ebből folyó elferdült társadalmi fejlődést száz éven keresztül mindmáig a legigazabban jellemzik.

Jól látja a régi magyar iskolarendszernek a gyakorlati-gazdasági élet irányában való hiányosságát a fiatal SZEMERE BERTALAN is, aki eredetileg kultúrpolitikusnak készül s hosszas külföldi tanulmányútján mindenütt elsősorban az iskolákat s ezeknek az ország szükségleteivel és a nép jellemmel való összefüggését figyeli meg. Útinaplója az európai államok iskolatörténetének valóságos kincsesbányája. Magyar lelke persze folyton arra a kérdésre szegződik, hogyan áll hazájának iskolaügye a külfölddel szemben- mi a teendő nálunk- Iskolarendszerünk legszembeötlőbb hiányát abban látja, hogy mi „mindent egy célra s végre nevelünk”. így volt ez régebben Németországban is. De itt már fölismerték azt az elvet, hogy „minden ember nyerjen nevelést, de célja és állása szerint és ez az elv szülte a polgáriskolákat, melyeknek célja az elemi oktatást már nyert polgárfiúknak és lányoknak, a tudományokban s mesterségekben általános kiképzés által azon lelki érettséget adni, mely az általuk választandó polgári hivatásban vagy mesterségben szükséges”. Szemere napokig látogatja a lipcsei polgáriskolát vagy reáliskolát, majd a hallei intézeteket, mindezek szervezetét, belső életét tüzetesen leírja.¹ A hallei iskolák láttára 1836-ban fölveti naplójában a kérdést: milyen is a magyar nevelésrendszer- „Tanulmány – feleli – alkalmaztatás nélkül, mi nincs összefüggésben az étellel s külön, elszigetelten fekszik tőle; dolog minden következmény nélkül s a körüllevőktől elválott; időt rabol s vissza semmit sem ad, és ha megtartatik, nem használ, ha elfeledtetik, nem veszteség. És mi e rendszer maga- A legkiáltóbb, legigazságtalanabb erőszak, mellyel mindent egy pályán menetelre s egy irány felé kényszerítetek. S vajjon a társaságban egy pálya, egy cél, egy

¹ SZEMERE BERTALAN: Utazás külföldön. I. 1840. 18., 40. 1.

osztály, egy munkakör van, hogy mindent egy pályára von-
tok s egy cél felé erőltettek- Mindennek meg kell ismerni
a római literaturát, a metaphysikát, hogy ez ügyes kalmár,
az jeles órás, más tanult bányász, amaz értelmes gazda
legyen- Egy földbirtokos fia elhagyja az akadémiát vagy
collegiumot, s mit tud- Bajos volna megmondani. Annyi
bizonyos, hogy az ország amely részecskéje övé, keze alatt
elhervad; birtokait nem érti műveltetni, gazdasági ismeret-
tel nem bír s ennek mint tudománynak állapota s a találmái
nyok előtte ismeretlenek... Iskolában talán a legtanultabb
volt, de a társaság életében holt fej, s mi tehetség örökül
rá jut, az holt tehetség marad. Azonban annyit mindenik
hall, mennyi magasztos eszmékkel eltöltheti, s ki semmihez
nem ért, ép azért az ország dolgaiba vegyül különös, bolond
tanácsaival, mintha bosszút akarna állani a hazán, mely nem
oda nevelte, hova szánta.”

A nemességnek a gazdasági pályákra vonatkozó érték-
felfogását s a magyar iskolaügy fejlődésének ebből követi
kező akadályait kitűnően rajzolta meg PYRKER JÁNOS, Eger-
nek világlátott, nagyműveltségű érseke, kinek kultúrpoliti-
kai látása szintén a külföldi viszonyok alapos ismeretén éle-
sedett. A műipar fejlesztésére, a formaérzék nevelésére a
30ias években az egri liceumban rajziskolát állított föl. A szé-
pen berendezett iskola azonban majdhogy nem üresen ma-
radt: iparosítanuló csak elvértve akadt bele egy^ketto s a
gimnáziumi tanulók közül is csak néhány látogatta. A rész-
vétlenség láttára PYRKER az okokat kutatta. Azt találta, hogy
„iskolai nevelésünk nem veszi számba eléggé az élet sokféle
szükségeit, sem a tanulók különféle hajlamait. Csupa urakat
nevelünk, az urasághoz szükséges gazdagság eszközeinek
megszerzésére nem is gondolunk; tudományunk kevés, ipa-
runk fejletlen, földművelésünk pang, a kereskedést idegenek-
nek hagyjuk, akik kizsákmányolnak bennünket.¹ Csaknem

¹ Milyen csekély a magyarságnak a gazdasági életben való rész-
vétele, arra jellemző az első magyar műipari kiállítás (1842) eredménye.
Az öt aranyérmét három gyár viszi el, kettőt német; a 15 ezüst éremből
10-et németek kapnak; 29 bronzéremből 21 németre, 3 tótra, 1 magyarra,
4 egyes gyárra esik; dicsérő okiratot 17 német, 6 tót, 7 magyar ember
kap. A 80 kitüntetett között összesen 50 német, 9 tót, 8 magyar van. -
1840-ben *Pesten*, a magyar kereskedelem gócpontjában, a 139 nagykereső
kedő közül 51 keresztyén, 88 zsidó, de a keresztyének közül is csak 3

mindenben idegenekre szorulunk, azért földünk kövérsége mellett is szegények s urak helyett szolgál vagyunk. Ami műveltségünk van is, nagyon egyoldalú; gondolatkörünk szűk s nem tudjuk, hogy szebb, nemesebb élvezet is van, mint az, melyet az eszem-iszom s a korteskedés nyújt. Innen társadalmi életünkben az a durvaság, mely miatt a nyugati népek barbároknak tartanak bennünket.”¹

A reformkorszak előretörő *magyar liberalizmusa* is görbe szemmel nézi a nemesség idillikus életét, egyoldalú hivatalosságát, a *gazdasági* pályáktól való tartózkodását. „A nemesség – mondja szatirikus hévvel egy anonym liberális író a negyvenes évek közepén – azon nimbust, melybe beleszületett, hinné megfertőztetni, ha kilépve a chinai falon, alsóbb kasztok foglalkozásaiban keresne tápláló alkalmazást. Mivé legyen hát más, mint hivatalnok, vagy koldus szántóvető- És ki ne tudná, hogy nincs veszedelmesebb, mint sok fölösleges hivatalnok egy országban- Csak egy-egy megyében a köznyilvános tisztviselők száma több mint százra megy! Ki látott, ki hallott ilyen csudát? Mikép fejlőd-jék aztán az ipar, ha minden száz mérföldön, sőt keveseb-ben is, ennyi mérges állat közköltésen élőködik, és kiszíjja éppen azon legjobb vért, melyből műipar támadhatna- A sáska nem lepte el soha számosabban a mezőket, mint magyar hazánkat ellepik a hivatalnokbogarak. S minden diéta egy-egy záporosó, mely után mindig valami új neme támad e szapora férgeknek. A védegyeletet minden szőrű és fajú honfiak támogatják, csak a legzsírosabb jövedelmű hiva-talnokok tábora nem fogja viselni a magyar posztót, mert ez még igen durva, ők pedig igen simák.”²,

A *társadalmi kapillaritás* törvényénél fogva a honorá-ciorok s a kézművesek is a nemességet utánozzák a gimnáziumokba s onnan a szellemi pályákra való tódulásban: a nyíltabb szemű magyarok száz évvel ezelőtt éppoly aggó-

magyar, túlnyomórészüket német (40), egyesek görögök (4), szerbek (4). A 175 kiskereskedő közül 135 német, 26 szerb, 8 magyar, 3 tót, 3 görög. *Budán* 56 kereskedő közül 44 német, 9 szerb, 3 magyar. *Pozsonyban* valamennyi kereskedő német (47). *Debreczen* 57 kereskedője közül 44 magyar, 10 német, 3 szerb. (CSAPLOVICS: Ungern's Industrie u. Cultur. 1843. 35. 1).

¹ KASSUBA DOMOKOS: Az egri ciszt. főgimnázium története. 1895. 90.1.

² Quodlibet. Lipcse. 1845. 138. 1

dalommal óvna az ország szellemi elproletarizálódásától, akárcsak ma, a trianoni hazában, az intelligencia túlszaporodását figyelő szociológus. „Honunkban is – fejtegeti a technikai műveltség egyik előharcosa¹ – miként minden kevésbé művelt tartományokban, megvan azon gyengeség: hogy egy tudományosan művelt ember vagy hivatalos nem képes arra vetemedni, hogy gyermekeit földmivesnek vagy mesterembernek nevelje. Képzeljük tehát, ha minden afféle honoratior csak két-három gyermeket nevel, mennyire fog szaporodni a tudományos műveltségű osztály, tekintetbe vévén azt is, hogy minden némileg tehetősebb kézmives is hasonlóul cselekszik- Hová fog ez vezetni- *Tekintsük csak a hivatalkeresők sokaságát és visszaborzadunk a jövődőtől* Azt mondják, idővel minden kiegyenlíti magát; meglehet, mit én azonban nem hiszek; de meg fog-e az történni fontos események nélkül- a status feladata megelőzni minden lehető rossz következéseket. Nem célom ugyan ezennel a tudományos művelődhetésnek korlátozását indítványozni, de hajlandó vagyok ajánlani: hogy az iskolai tanuló if jakra annyi figyelem fordítottassék, mihez képest azon gyermekek, – főleg ha mesteremberek és földmivesek szülöttei -, kik már a kezdő iskolákban tudományos kiképzetésre kitűnő elmetehetséget nem nyilvánítanak, *a felsőbb tudományos intézetekre egyáltalán ne bocsáttassanak.*” íme, a szellemi pályákra tódulok túlprodukciónak szemben a magyar kultúrpolitika történetében a *numerus clausus*nak első fogalmazványa. A főiskolákra lépők szabott számának első követelője a magyar ifjúságot nem a gimnáziumba s az egyetemre, hanem a rajz- és ipariskolákba s a tőle tervezett *Athenaeum* nevű főiskolába szeretné terelni, ennek főképp kereskedelmi, másrészt műtudományi (polytechnikai) osztályába.

Mivel az országnak nincsen gazdasági és technikai főiskolája, nincsen pezsgő közgazdasági irodalma, természetes, hogy az országgyűlés is nélkülözi az alapos közgazdasági szakértőket. KOSSUTH a mi közgazdaságilag tájékozatlan országgyűlésünkkel az angol parlamentet szegezi szembe,

¹ JOO JÁNOS: Nézetek a magyar nemzet műveltségi és technikai kifejlése tárgyában. Budán, 1841. 148. 1.

melynek bizottságaiban kiváló szakértők foglalnak helyet. Hogyan állunk mi a szakértelem dolgában? „A magas aristocrata, mely ép azért, mivel magas aristocrata, igen sok nemzetgazdasági ágakban természeténél fogva nem lehet szakértő; és a középnemesség, melyet iskoláin át latin nyelvei s Werbőczyvel kínoztak, és a kisebb nemesség, mely még csak őseiről öröklött nemeslevelét sem mindig képes elolvasni: ezek valának a tényezők a törvényhozás ezerágazatú munkálataiban. A magyar törvényhozás philosphíája ekkorig azon eszmén sarkallott: hogy aki nemes ember, az már nemes levelénél fogva mindent tud és minden érdeket patriarchaliter képvisel. Azonban Istennek hála! e részben is javul az idő.”¹

Már a javulásnak fontos jele a közgazdasági tudatlanság bevallása. Ezen a tudatlanságon az országgyűlés meggyőződése szerint csakis *a technikai-gazdasági szakoktatás* megteremtése segíthet. *Ezért a reformországgyűlések a legnagyobb eréllyel sürgetik két évtizeden keresztül ipariskolák, reáliskolák és műegyetem felállítását.* Az idevágó feliratok és viták a magyar kultúra történetének legszebb lapjai közé tartoznak, megannyi remek bizonyosságai a nemzet lelkét feszítő tudatos művelődési akaratnak.

Tüzetesen szedtem szét egyes szálaira a magyar gazdasági élet szomorú állapotát s fejlődésének akadályait, a magyar társadalmi viszonyokat és értékfelfogást, mert csakis a történeti tényezőknek ebből a háttéréből érthető meg az a szívós küzdelem, melyet a nemzet legjobbjai az *országgyűlésen* a reális-technikai iskolákért, a gazdasági szakoktatásért évtizedeken át lankadatlanul folytatnak a bécsi kormányhatalommal szemben, amelynek gazdaságpolitikája az országot gyarmatsorsra kárhordatja, kultúrpolitikája pedig ennek megfelelően a gazdasági oktatás kibontakozását megakadályozza, vagy legalább is ennek menetét meglassítja. A nemzetnek öntudatra ébredt életakarata, mely SZÉCHENYI írásaiban és szervező erejében sűrűsödik össze, mind erősebb figyelemmel fordul a gyakorlati gazdasági nevelés kér-

¹ KOSSUTH L.: A műipar akadályai és ellenszerek. Pesti Hírlap. 1843, 293. sz. (K. L. Iratai. XIII. köt, 221. 1.)

dése felé. Ez az ébredő nacionalizmus kultúrpolitikájának Európaszerte mindenütt közös vonása, mely az egyoldalú, absztrakt természetű általános humanitásra való nevelést egymagában károsnak tartja a nemzet érdekeire nézve. Már az 1825-27-i országgyűlés kerületi ülésén merül fel először a reáliskolák eszméje. Br. VÉCSEY igen hasznosnak tartaná, ha a gimnáziumok számát csökkentenék s ezek helyébe „reális iskolák állíthatnának, úgy organizáltatván, hogy a tanuló ifjú minden iskolából kiléphessen valami életpályára”. Egy másik szónok arról panaszodik, hogy iskoláinkban semmi katonai, polytechnikai s oekonomiai tudomány nem taníttatik s így ifjaink iskoláik végeztével csak bírák vagy prókátorok lehetnek. E követelmény nagy haladás a régebbi tanügyi vitákkal szemben s rávilágít a nemzet művelődési tudatosságának haladására. Az országgyűléstől kiküldött közoktatási bizottság gazdasági- és ipariskolák, továbbá egy Polytechnikum létesítését indítványozza. A grammatikai iskola fölé tanfolyamot óhajt szervezni („peculiaris palaestra”) azok számára, akik gyakorlati pályára akarnak menni s nem a tudományos hivatásra előkészítő latin iskolában óhajtják tanulmányaikat folytatni. A kinyomtatott munkát bejárja a törvényhatóságok és mindenütt nagy érdeklődést és vitát keltve, közoktatásunk hiányait az érdeklődés középpontjába állítja.¹

Ennek eredménye, hogy az 1832-64 országgyűlés oly tüzetesen foglalkozik a technikai-gazdasági szakoktatás kérdésével. Az országgyűlés tanügyi reformterveinek középpontjában „a nemzeti nyelv terjesztésére felállítandó prae-parándián” kívül a „*Műegyetemi Intézet*”-nek létesítése áll (ugyanazok az országgyűlési iratok „*Közművészeti Intézet*”-nek, központi „*Mű-Egyetem*”-nek, „*Polytechnicum Institutum*”-nak is mondják). Az országgyűlésnek 1834-ben a királyhoz intézett felirata azt kéri, hogy „a pesti egyetem és nemzeti múzeum mellett polytechnicum emeltessék, melyben ifjaink a szép mesterségben, kereskedésben, fabrikák- és földművelésben magokat gyakorolván, a mathematical és physical tudományoknak minden részeiben, úgymint mathe-

¹ Opinio Regnicolaris Deputationis circa Objecta Rei Literariae. 1830. (V. ö. II. 38. 1.).

sis, geometria, chemia, architectura, hydraulica, rajzolatok, mechanica és várerősítő tárgyakban oktatást vehessenek.¹ Azonban a műegyetem eszméje egész logikusan a tárgya; lás folyamán ráirányítja a figyelmet a műegyetemre élőkészítő *középfokú reális irányú oktatásra* is. Amikor ugyanis az alsó tábla az indítványt elfogadja, a főrendiház, mely a műegyetem felállításához szintén hozzájárul (1836 ápr. 20.), a műegyetem végleges tervét kidolgozó választmányt azzal az utasítással kívánja ellátni, „hogymivel a polytechnikum intézet rendszerében lévő tudományok és mesterségek bővebb kifejlődése az első neveltetés célerányosabb elrendelését leginkább kívánja, a megbízandó választmány gondosságát és terveit az úgynevezett *reáloskolák* elrendezésére is kiterjessze.” A főrendeknek ez a kívánsága a királyhoz fölterjesztett törvényjavaslat 3. §-ában kifejezést is nyert.² A „reáliskola” kifejezés, melyet nálunk hivatalosan ekkor használnak először, természetesen nem fűdi a mai reáliskola fogalmát. Külföldön is még ekkor nagyon sokféle, egymástól elütő, tantervében kiforratlan iskolát neveztek „Realschule”-nak. Az indítványozó valószínűleg a bécsi vagy prágai reáliskolákra gondolt, melyek az iparra és kereskedelemre előkészítő intézetek.

Bármely országban az lett volna a dolog természetes rendje, hogy a kormány örömmel üdvözöl ilyen törvényjavaslatot, mely eszközöket teremt arra a célra, hogy a közművelődés szemetszűrő hiányait pótolja, a gazdasági jólétet emelje s így a polgárok adózóképességét is fokozza. A bécsi kormány azonban az üdvös törvényjavaslatot kereken visszautasítja, a közoktatásügy rendezését kizáróan királyi jognak minősíti, melybe az országgyűlésnek nincs beleszólása. „Ófelsége – mondja a királyi válasz – királyi tiszténél fő gva (*pro munere Suo Regio*) gondoskodni fog, hogy az említett intézetek, amennyire a körülmények megengedik, felállíttassanak; e tárgyra nézve tehát a törvényalkotás szükségse nem forog fenn.”

A kormány e halogató és jogsértő válasza a rendekből a legnagyobb elkeseredést váltja ki. Egymástután pattannak

¹ Az 1832/6. Országgyűlés írásai. II. köt., 98. 1.

² Az 1832/5. Országgyűlés írásai. VII. köt., 609. 1.

fel a vezérek helyükről és élesen ostorozzák a kormány eljárását.¹ „Ezen törvénytelen resolutio, háborodik föl az egyik követ, a despotizmusnak legnagyobb fokára mutat. Mi semmit sem kértünk, csak jelentettük, hogy magunk pénzén nevelőházat akarunk építeni a népnek, *művészetnek, ipavnak, s mesterségnek*, s még ezt is tiltják. Kormánymonopóliummá akarják tenni a nevelést, mire talán az orosz deszpotá sem vetemedett.” Még a higgadt DEÁK FERENC is e szavakra fakad: „Mi nem kértünk pénzt a kormánytól, nem munkát, nem engedélyt, még csak tanácsot sem, nem bántottuk a királyi jussokat, nem akartunk magunknak újakat szerezni, csak azt jelentettük, hogy tervet szeretnénk a népnevelés s közművészet tárgyában készíttetni, a kormány azonban ezt megtagadta. Szerencsétlen politika! nyomorult, fonák calculus!” „Gondoskodni akarván azoknak műveléséről – így tör ki a keserűség BEÖTHY ÖDÖN-ből, a bihari követből – kiket századok gondatlansága műveletlenségbe süllyesztett, nem kértük a kormányt, hogy roncsolt pénztárából segítse célunkat, mondánk, hogy áldozunk s teszünk mindent önmagunk, – de ő azt feleli: nem, majd én rendelkezem. Boldog Isten! ez a kormány rendelkezik! Hát vajjon tegnaptól tartja-e kezében az országlást, s ha oly igen fekszik a szívében a magyar hon java, háromszáz év óta sohasem ért reá rendelkezni, e célra tenni valamit a nép nevelésére. Napoleon, évszázadunk hőse, mint hódító lépett az olasz földre, s első tette volt megnyitni a páduai egyetem bezárt kapuit! Ezt ő tévé, a deszpotá, s ez a kormány, mely magát szelídnek nevezi s melynek symboluma hol *Justitia vegnotrum fundamentum*, hol *recta tueri*, miután háromszáz esztendeig nemcsak semmit nem tett a nép kiművelésére, sőt mindent tett ellene, végre, midőn azt mondjuk, hogy nem kívánunk tőle semmit, magunk akarunk dolgozni, akkor kegyelmesen biztat, hogy ne törődjünk mi azzal, majd fog ő rendelkezni.” Egy másik követ a nemrég elhunyt Ferenc király szavaira emlékezteti a rendeket: nem akarja, hogy alattvalói okosak és tanultak, hanem hogy engedelmesek legyenek. Ez a szellem kandikál ki a mostani királyi resolu-

¹ L. a vitát részletesen KOSSUTH Országgyűlési Tudósításaiban (Toldalék). 1836 május 15.

tióból is. Nem akarja a kormány hazánk népét neveltetni: de ő lássa, ha nevelni fogjuk önmagunk. KLAUZÁL GÁBOR keserűen panaszkodik, hogy a kormány mindeztidáig egyetlen reáliskolát sem állított fel, sőt ha magánosok tettek alapítványokat, ezeket is célúktól elvonta (pl. égbekiáltónak bélyegzi a Bibits-féle alapítvány sorsát). Az állam közrendje és békéje szempontjából is sokkal fontosabb a nevelés erkölcsi hatása, mint a hóhér, pallos, terrorizmus és akasztófa ijedelmé. Biztosabb dolog, úgymond, nevelt polgárokat kormányozni, mint az indulatra bősziült vadállatot, mely elszakítván láncait, mindent összetör maga körül, s jaj akkor a hazának is, jaj a trónusnak is!

Ezek a keserű beszédek s nyomukban az országgyűlés mindkét táblájától elfogadott s a királyhoz intézett erélyes válasz egyik legszebb dokumentuma annak, *mennyire fontosnak tartotta s szívében viselte a reformkorszak vezető társadalmi rétege a nemzet nevelésügyét.* „Az említett tárgyak eránt tett felírásunkban – így szól az országgyűlés a királyhoz – sem királyi valamely különös kegyelmet, sem kitűzött tiszta céljaink eszközlésére szükséges költségeket, sem valamely új jus megadását nem kértük, sem a fejedelmi jusoknak, avagy csak távolról sérelmet okozni nem kívántunk, hanem használni kívánván azon jusainknak, melyeket magok a természetnek mindeneknél elsőb jussai és törvényei zsenge magzataink nevelésére nézve, úgy és akkép tulajdonítottak a szüléknek, hogy azokra a polgári hatalom gátólólág még ki sem hathat... az tehát, hogy vagy csak ezer és ennyit sem nyerheténk meg, bennünk oly fájdalmat okozott, melyet szavakkal kifejezni sem lehet.”¹ A következő országgyűlés a kérdést újból napirenden tartja. 1840 ápr. 30-án a már az 1832-6. országgyűléstől a tanítóképzőkre és a műegyetemre vonatkozóan elfogadott törvényjavaslatot megerősítés végett újra a király elé terjeszti, de eredmény nélkül.²

A kormány látva az elkeseredést, 1841 jan. 30-án a tanulmányi bizottság elnökét, br. MEDNYÁNSZKY ALAJOSA bízza meg azzal, hogy a közoktatásügy újjászervezésére tegyen

¹ Az 1832/6. Országgyűlés írásai. VII. köt., 712. 1.

² Az 1839/40. Országgyűlés írásai. IV. köt., 78. 1.

javaslatot. Azonban MEDNYÁNSZKY hiába készíti el igen alapos munkáját, Bécsből különféle módosítások címén ezt visszaküldik. A helytartótanácsban megvan a komoly szándék a magyar közoktatásügy megjavítására, de javaslatai többnyire a bécsi bürokráciában vagy elsikkadnak, vagy eredeti színeikből kifakulnak. Nagyobbszabású terve br. MEDNYÁNSZKY-nak s vele a helytartótanácsnak a scholae industriales felállítása. Az idevágó tervezetet a helytartótanács József nádor elnöke alatt tárgyalja, s a királyhoz 1842 március 18-án terjeszti föl. A tervezetnek a különféle bécsi szaktestületeken és hivatalokon keresztül való hányattatásának odisszeáját már ismertettem (II. 59. 1.). Az eredmény egy pesti „ipartanoda” felállítása a tanulmányi alapból. A királyi leirat, hogy megnyugtassa a műegyetemet követelő országgyűlést, az új intézményt óvatosan ideiglenesnek tünteti föl: csak addig áll fenn, míg a felállítandó műegyetem kebelébe fogadhatja.¹ Az új ipariskolának mind szervezetét, mind tanulmányi rendjét jórészt a br. Mednyánszky-féle tervezet szerint állapították meg. 1846 aug. 23. a király az ipartanodát József nádorról nevezi el.

Közben, a nemzeti romantika könnyen hevülő korszakában, számos délibábos terv születik meg a műegyetem kérdésében. A legfantasztikusabbat VIZER ISTVÁN² kamarai főmérnök, „a mennyiségtan országos tudósa” eszeli ki s a Tudományos Gyűjteményben közli, melyet akkor nem hiába a szertelen képzeletű HORVÁT ISTVÁN szerkeszt. A tervezett intézet elsősorban polytechnikum lenne, de csak száz esztendő múlva, amikor is a most leteendő tízezer forintos alapítvány kamatos kamattal három és fél millió forintra rúgna. Nem ismertetem részletesen a naiv, de több értékes gondolatot is tartalmazó tervet, melynek megvalósulása esetén „hazánk jóléte felülhaladná a világ mindennemű országait”. A mai ember szemében az egész program csak a reformkorszak hazafias entuziazmusának kedves történeti emléke. Valamivel komolyabb munka Joo JÁNOS egri rajztanár

¹ Ht. 1844:9160. OL. „donee easdem scholas industriales institutum polytechnicum in sinum suum recipiat.”

² VIZER ISTVÁN: Honi alaposb míveltséget tárgyazó s az élet néhány más szükségét felsegítő Intézetéről. Tudományos Gyűjtemény. 1835. évf., I. 1-46. 1.

Athenaeum-terve.¹ Kiindulópontja az a kultúrpolitikai *civ-cuius vitiosus*, hogy „nem lehet képzelni műveit nemzetet, mely a technikai tudományok jeles ismeretével ne bírjon; és viszont nem lehet valódi technikus szellemi műveltség értelmi kifejelettség nélkül, bár a technikai ismeret szükséges eszköz a műveltség magasb fokának elérésére”. Hogy az akkori magyar társadalomnak milyen fogalma lehetett a műi egyetemről, arra jellemző, hogy a különben széles technikai műveltségű rajztanár a Pesten tervezett hatalmas *Athenaeum*-épületben a polytechnikumot tarkán egybekapcsolja a festészeti és szobrászati iskolával, de ugyancsak oda-helyezi a magyar tudós társaságot, a tanítóképzőt, a kereskedelmi és takácsiskolát is.

A kor színvonalán egyedül a kiváló matematikusnak, az Akadémia tagjának, VÁLLAS ANTAL-nak tágas gazdaság- és művelődéspolitikai látókörre valló tervezete áll a műegyetemről s az erre előkészítő középiskoláról.² Valóban megérdemli, hogy tüzetesebben vegyük szemügyre. A bécsi Polytechnikum volt növendéke az országgyűlésnek szánt emlékiratában Magyarország *politikai helyzetéből és jog' rendszeréből* indul ki. Bár nagy haladást vár a jobbágy-ság felszabadításától gazdasági téren is, mert ebből új ösztönzés támad az egyéni munkára, a jogi viszonyok rendezését mégsem tartja elegendőnek: már most pozitív intézkedéseket kíván a magyarság felsőbb gazdasági nevelésére. Mintául a napóleoni háborúk után talpraállott Poroszországot állítja oda: „A minden oldalról körülmetélt, összeszorított, letiport kis Poroszország, mellyel szeretem hazánkat összehasonlítani, végvonaglósaiban feküdt az európai küzdelem után, s halálosnak vélt erőtlenségéből csak általános föl-szabadítás és pozitív intézkedések fokozatain vergődött ismét fel a – cuncta supercilio regentis – világtanács tere-mébe.” Attól fél, hogy a beköltöző idegenek a nyereség

¹ JOO JÁNOS: Nézetek a magyar nemzet műveltségi és technikai ki-fejlése tárgyában. 1841, 202. l.

² VÁLLAS ANTAL: Egy felállítandó magyar központi műegyetemről. Pest, 1841. A M. Nemzeti Múzeum Széchenyi-könyvtárában található példányt a szerző „Kossuth Lajos úrnak ajánlja tisztelete jeléül”. A dedikálciót azonban, valószínűleg az abszolutizmus alatt, szigorúan keresztül-húzogatták.

vágyától ösztönözve, értelmi túlsúlyukkal s tőkájükkel Magyarország természeti kincsekben gazdag földjét el fogják lepni és eleve elzárják a versenytől a magyar köznemességet, „mely most, elegendő birtok nélkül, mind mélyebbre süllyed, de amely, célirányos vezetés alatt, hamar magáévá tehetné a műipar áldásait. De ez még nem minden. Mert nem csak le fogja a pénzes idegen tartóztatni azon osztályt, mely nemzetiségünk s nemzeti törekvéseink majd egyetlen képviselője, hanem hatalmánál fogva, a pénz hatalommal járván, kifejlődésünkbe s ennek minőségébe is befolyjni akar. S ez az a veszély, mely fölépülésünkötől majdnem elválaszthatatlan s melynek csak úgy vehetni elejét, ha minél több magyar készül a szorgalmi pályára”. Látnoki szavak, melyek a magyar élet háromnegyedszázadi alakulásának tanúsága szerint mind beteljesedtek. VÁLLAS kérdései joidéig üresen pattognak vissza a magyar középosztály lelkének közömbös felületéről: „Hányadiknak közöttünk, ki egy kis pénzzel bír, van egyszersmind a mechanicáról, a chemicáról is egy kis fogalma- hányadiknak a fonás és szövés mesterségéről, amelyek a műiparban oly nagy szerepet játszanak- hányadiknak az üveg-, bőr-, papiroskészítésről, a festésről stb.- S ily általános fogalmak és alapismeretek nélkül, vajjon ki merne gyár felállításához fogni- Ki merne drága mozgonyokkal élni, ha azoknak hatásáról fogalma sincs s ha ezt, a hatást t. i., a megszerzési s egyéb költségekkel össze nem hasonlítja... Köz értelmetlenségünk miatt ott is, hol az iparnak egy kis kezdete látszik, a legelső szájaskodó, a csúszó-mászó ττολυπραγμων kapja el a jövedelmes provinciát... a magyarnak bizodalját a tudomány kigúnyolásával nyerhetni meg leginkább.” Az egykorú műveltségi viszonyok jellemzésére fájdalommal említi, hogy amikor egyik folyóiratban az újabb technikai irodalmat ismertette, egy gyárigazgató levélben azt kérdezte tőle, vajjon a jelzett könyvet hol és kinek útján szerezhethé meg, holott egy nagyobb város szomszédságában lakik, ahol két könyvkereskedés is van, de erről a műveitobb magyarnak sejtelve sincs.

A magyarság egyoldalúan *csak a politikai tudományok iránt érdeklődik. Pedig a jogot hiába oltalmazuk, ha közben anyagilag teljesen tönkremegyünk.* A gazdasági gyakorlati érzéket a többi nemzetek már középiskoláikban fejlesz-

tik azzal, hogy a reális tárgyaknak is teret biztosítanak a tantervben. Nálunk ellenben „a classica literatúrán kívül alig van egyéb tárgy gymnasiumainkban, mely az ifjúságot foglalkoztatná”. Latin grammatikánknál monstrum horrendum-abb alig képzelhető. A hazai történelemből szegény ifjaink csak a királyok háborúival, a hatalmasok lázadásai-
val ismerkednek meg, de árva szót sem hallanak az alkotmány kifejlődéséről, az iparnak, tudományoknak és művészeteknek állapotáról, az egyes korok szokásairól, vezéreszméről, erkölceiről és hibáiról: így a történelmi oktatás „tartalmatlan elmefárasztássá aljasul”. S amikor a fiatal ember a gimnázium végeztével az akadémiába, a filozófiai tanfolyamba lép, „sok oratiót és verset a régi classicusokból könyv nélkül tud, de egyebet semmit, ő a quiritesekkel s római fórummal álmodik, ő római költő vagy szónok szeretne lenni s egyszerre philosophiát, mathesist kell neki könyv nélkül tanulni!” Az ifjú most egyszerre, minden átmenet és előkészítés nélkül, csupa reáliát kénytelen elméjébe gyömöszölni: algebrát, tiszta és gyakorlati mértant, mechanikát, optikát, csillagászatot, polgári és vízépítést, fizikát, mezei gazdaságtant, holott a matézis és a fizika elemeivel már a gimnáziumban meg kellett volna barátkoznia. Most aztán így szól az ifjú: én pap leszek, én ügyvéd, én orvos, mire való nekünk a matézis-

Az idő tájt Európaszerte a *porosz iskolarendszer* kezd valamennyi nemzet előtt eszményként lebegni. Poroszország már ekkor az iskolák és a kaszárnyák klasszikus földje: az iskoláké, melyek művelté teszik a népet s a kaszárnyáké, melyek megvédelmézik. A porosz iskolarendszer tekintélyét világszerte különösen COUSIN, a francia filozófus, emeli. A francia kormány megbízásából 1831-ben tüzetesen tanulmányozza a német iskolákat; tanulmányútjának gümölcse: *Del' instruction publique dans quelques pays de l'Allemagne et particulièrement en Prusse* (3. kiad. 1840). Ez a mű, melyet az amerikaiak, angolok és németek sietnek lefordítani, a magyar pedagógiai elmélkedőkre is (HETÉNYI JÁNOS, TATAY ENDBE, SZEMERE BERTALAN stb.) nagy hatással van: első részét BÁRTFAY KÁLMÁN 1844-ben le is fordítja.¹ VÁLLAS ANTAL

¹ VICTOR COUSIN jelentése a közoktatás állapotjáról Németország némely tartományaiban, különösen pedig Poroszthonban. Pesten, 1844.

a könyvet már előbb lelkesen ismerteti.¹ A műegyetemről szóló munkájában részletesen felsorolja a berlini Joachims-thali gimnázium tantervi anyagát, hogy bemutassa, mennyi teret engednek a poroszok a régi irodalom alapos ismertetése mellett a modern nyelveknek, a matematikának és a természettudományoknak, melyeknek a tanulók az életben is hasznukat vehetik. „Ezen tanítványok bővebb matematikai s physical ismereteket hoznak az egyetemre, mint mi a philosophiai karban nyújthatunk a magunkéinak. VÁLLAS azonban ezt csak egy-két porosz gimnáziumról mondhatta el. A többi német gimnázium egészen a neohumanisztikus művelődési eszmény számára iparkodott a német közművelődésben lelki éghajlatot teremteni. Éppen COUSIN emeli ki, hogy a frankfurti, weimari, lipcsei stb. gimnáziumok a maguk heti 10-12 latin, s ugyanannyi görög órájukkal osztályonként mennyire elfojtják a matematikát és a természettudományokat. „Fizika igen csekély, kémia meg egészen hiányzik, a matézis is elég silány.” VÁLLAS inkább hivatkozhatott volna a német reáliskolákra.

A párizsi és a bécsi műegyetem szervezetét és tanulmányi rendjét tüzetesen ismertette, megrajzolja a magyar műegyetem részletes tervét. Ennek előkészítő iskolája a három osztályú reálgimnázium volna, melybe a tanulók legalább tizenhárom éves korukban léphetnének. Ez az iskola az első osztályban magyar és latin nyelvet tanítana, melyekhez a másodikban a német, a harmadikban a francia járul; a matematika, a természetleírás, fizika, földrajz jelentékeny szerepet játszanak benne. VÁLLAS hiába alkotta meg gondos és alapos tervét: egyelőre sem a reálgimnáziumból, sem a műegyetemből nem lett semmi. Br. EÖTVÖS JÓZSEF 1848-ban a pesti egyetem tanárává nevezi ki, de a szabadságharc lezajlása után, mint annyi magyar javatehetség, kénytelen kivándorolni s szellemi tőkéjét egy vadidegen kultúra emelésébe fektetni: Amerikában először kávéültetvényes, majd New-Orleansban hajózási iskolát, később 1858-ban tudományos akadémiát szervez. Ami nem sikerült neki itthon, sikerült Amerikában. A magyar művelődés sokszor ismétlődő tragikumai: a sors legjobb fiait rabolja el tőle.

¹ Tudományos Gyűjtemény. 1840. évf. Tudománytár. 1839. évf.

Az országgyűlés, látva a kormány halogató politikáját, a műegyetemnek s a reáliskolának kérdését napirenden tartja. 1843-ban a kerületi választmány jelentéséből újra erőlyesen hangzik ki a nemzet fölébredt gazdasági öntudata s az ebből folyó iskolaszervezeti követelmény, „Ifjaink – mondja a jelentés – csak tudományos pályára neveltetnek, összetódulnak a körben, melyre a tudományos nevelés vezet, s midőn ott aránylag csak kevésnek nyílik alkalmazás, az élet szükségével s azon akadályokkal, melyeket a veszélyzet szül, küzködve eltörpül, elsenyved az ifjú erő, mely más folyamba vezérelve dús termékenységet áraszthatott volna el a haza térein. Az orvoslást ott kell keresni, hol a bajnak forrása van. Új tért kell nyitni a nemzet ifjúságának ereinek kiképzésére, alkalmazására, s ez Európa körülményei s a kor hajlamának minden oldalról szembetűnő iránya mellett más, mint az ipar tere nem lehet.” Ezért a ker. választmány sürgeti a műegyetem létesítését s ezzel kapcsolatban elismeri, hogy a műegyetemnek, „a hon minden népesebb városaiban felállítandó reál iskolák rendszerével kapcsolatban kell lenni”. Mivel azonban mindent nem lehet egyszerre megcsinálni, először a műegyetemet kell felállítani s csak aztán a reáliskolákat, mert az utóbbiak tanárait a műegyetem nevelheti: „s az csak maga képezhet egyéneket, kik a megnyitandó reál iskolákban tanítókul nagyobb számmal lesznek szükségesek”. Ide nyúlik le a történeti gyökere annak, hogy a reáliskolai tanárképzés később is évtizedekig a kir. József-műegyetem feladata volt s hogy a reáliskolai tanárvizsgáló bizottság, melyet egy 18634 udvari rendelet szervezett, először túlnyomóan műegyetemi tanárokból állott. A reáliskolát ugyanis kezdettől fogva kizárólag a műegyetemre előkészítő, technikai jellegű iskolának tartották. Csak a hetvenes években lép a gimnáziummal mellérendelt viszonyba, mint általános műveltséget nyújtó középiskola.

SZÉCHENYI, kinek nagy *közgazdasági programjából* a műegyetem létesítése, mint egyik legfontosabb követelmény, természetszerűen következett, nagy buzgósággal küzd érte.¹ Sokat vár a műegyetemtől *társadalompolitikai szempontból* is, a magyar ifjúság helyes pályaválasztására nézve. A mű-

¹ L. részletesen: ZELOVICH KORNÉL: A m. kir. József-műegyetem és a hazai technikai felső oktatás története. 1922. 86-90. 1.

egyetem felállítása „ha másra nem – írja 1839-ben – legalább arra csakugyan nagy hasznú lenne, *miképp hazánkban jó módú ifjak*, anélkül, hogy kénytelenek lennének külföldön ütni fel sátorukat, *valami mások is lehetnének, mint jogászok, valami másra is kiképezetnék magukat, mint jogászságra*”. SZÉCHENYI tehát egy századdal ezelőtt ostromozta a magyar ifjúság pályaválasztásának eredendő hibáját: az egyoldalú jogáskodást, a mesterséges hivatalnoki proletártenyésztést, amely mindmáig átka a magyar középosztály társadalmi értékfelfogásának, bár azóta van műegyetemünk s számos technikai gazdasági főiskolánk.

SZÉCHENYI, hogy az ország ifjúságát mielőbb gyakorlati pályára terelje, nem akarja megvárni a műegyetem felállítását, hanem 1844 tavaszán írt munkájában¹ öt „reáltanodának” azonnal való megnyitását követeli (egyét Budapesten, a többiét az ország négy főhelyén), mert aránylag nem kerül sokba, haszna pedig kiszámíthatatlan. „Hogy a néhány célszerűen organizált reáltanoda – mondja -, melyben minden sorsú könnyen és olcsón hozzáférhetőleg a gyakorlati élet nem egy kincsét tehetné magáévá, valóban csodaszzerűleg fogna e hon igazi előmenetelére hatni, azon azt hiszem nem kételkedő hetik senki, ki csak legtávolabbrul ismeri gyakorlati kiképeztetésünk oly aggasztólag parányi létét: midőn ha nem mozdul, nem emelkedik a magyar szellemileg is, de egyedül utakat rak, csatornákat ás, mocsarakat szárít, s minden lelki műveletet elhanyagolván, vagy üdvét kirekesztőleg a mai iskolarendszerben keresvén, csak efféle anyagiakban gyakorolja tehetségét, bizony mondom, nem annyira magának, mint másnak fog in ultima analysi alkotni hazát, mivel a ‚sic vos non vobis’ élet képe szerint okvetlen intelligensebb népek fogják azon eddigelé ki nem forgatott sarkigazsághoz képest élvezni veritékének hasznát, míg ő kül superioritas által napruknapra kisebbre olvadand, mely sarkigazsághoz képesti értelem erő, s erő uraság; értelemhiány ellenben gyengeség, gyengeség pedig szolgaság.”

SZÉCHENYI azonban a reáliskolák felállítását, mint „oly annyira fontos életkérdés” megoldását hiába sürgeti: pro-

¹ SZÉCHENYI: Magyarország kiváltságos lakosihoz. Kiadta újból Zichy Antal: Hírlapi cikkek. II. 337. 1.

grammját majd csak 1850-ben az abszolutizmus Entwurf-javalósítja meg, de a germanizálás főcélzatával. A műegyetem eszméjét az 1844 június 12-én kelt királyi rendelet csak ipartanodává (schola industrialis) zsugorítja össze, ami újabb elkeseredést szül, mert ennek felállítása is a törvényhozás mellőzésével történt. A rendek ez ellen óvást emelnek s *továbbra is követelik a műegyetemet s a közoktatásügy rendezésébe való beleszólás jogát.* Az utóbbi elvi jelentőségű: a nemzet súlyos sérelemnek tekinti, hogy nem maga szabhatja meg művelődésének irányát és eszközeit. *Az országgyűlés elé 1844-ben terjesztett idevágó felirati javaslat a nemzet autonóm művelődési akaratának legszebb történeti dokumentuma:* „Kénytelenek vagyunk, mondják a karok és rendek, őszintén kijelenteni Felséged előtt, hogy a nevelési és tanítási rendszerről egész kiterjedésében rendelkezni, mind a dolog természete, mind törvényeink szerint a törvényhozás köréhez tartozik ... Az országgyűlésnek a nevelés tárgyáról intézkedési jogát az 1790: XVII. t.-e. is világosan meghatározta, azon jogunkhoz tehát tovább is ragaszkodva, esedezünk Felséged előtt: hogy a nevelési és tanítási rendszer érdemében kiadott legfelsőbb rendeleteit a végett velünk kegyesen közzéadni méltóztassék, hogy a nemzet nevelési és tanítási rendszeréről s a többek között műegyetem felállításáról is, melynek létesülése annyira a nemzet érdekében fekszik, törvényhozás útján célszerűen rendelkezhesünk.”¹

Az, hogy a bécsi kormány oly makacsul ellenállott a magyar reális irányú, főképp a közép- és felsőfokú ipari oktatás fejlesztésének, közgazdasági politikájából jól érthető. Magyarországot csak földművelő államnak szerette látni, s melynek nyersanyagát Ausztria fejlett ipara dolgozza fel. s Gyárakra Magyarországon, mondotta METTERNICH, még egyáltalán nincs szükség. A gyáripar föltételei itt még teljesen hiányzanak, úgyhogy KOSSUTHÉknak az a törekvése, hogy Magyarország a gyáripar terén Ausztriától teljesen függetleníttessék, üres jelszó, sőt egyenest agyrem. Azonban KOSSUTH is, éppúgy, mint SZÉCHENYI, jól látta, hogy a magyar iparélet komolyabb fejlesztése eleve föltételezi a

¹ Az 1843/4. évi Országgyűlés írásai. IV. köt., 201. 1.

megfelelő iskolákat. Ezért ragaszkodik az ellenzék oly szívósan a reáliskola s a műgyetem eszméjéhez.

KOSSUTH-nak erre még egy oka van: a művelt magyar polgári középosztály megteremtése, a túlnyomóan német ajkú iparúzó városi lakosságnak az iskolákon keresztül való megmagyarosítása. Ha a nagyobb városokban a gyáripar kialakul, ez magyarosodásukat is elő fogja mozdítani. Ezért küzd KOSSUTH többek között a német vámszövetségbe való belépés ellen is: a magyarországi német városi lakosságnak a német kereskedelemmel való szoros kapcsolata megmagyarosodását s így a magyar polgári középosztály kifejlődését gátolná. „Honunk kifejlése – mondja KOSSUTH – csak egy tisztességes középrend minél hamarabbi keletkezésével lehetséges. Erre sok dicső elem van a nemességben, de a nép érdekeivel egyező elemek assimilációjára van szükség. És honnan remélhetjük legközelebb e középrendet? A királyi városok polgáraiból, mely középrendnek, hogy magyarnak kell lennie, hogy másnak lennie nem szabad, azt talán csak nem kell mutogatnunk. Már pedig városaink legnagyobb részben még németek, oly németek, hogy a magyarosodásnak még csak jeleit sem mutatják; a műipar hazánkban német, a kereskedés lényegileg német.”¹ Az ipart és kereskedelmet fokozatosan a magyar géniusz szárnya alá vonnák a reál- s ipariskolák, meg a műgyetem. Az utóbbi azonnal felállítható, mert épülete megvan: az évtizedek óta üresen álló Ludovika-palota. KOSSUTH ki is adja a jelszót: „*Alakítsuk át a Ludoviceát Polytechnicum intézetté.*”²

KOSSUTH terve, hogy az iparoktatás és a gyáripar megteremtése útján magyarosítsa meg a városi német polgárságot, az ügyis annyira kényes nemzetiségi kérdést még jobban elmérgesíti; a tótokon kívül most már a hazai németiség egy része is nemzeti öntudatra ébred. Ennek ad hangot, KOSSUTH-tal élesen vitatkozva, egy Lipcsében megjelent tanulmány nagyműveltségű anonym szerzője.³ A középosztály

¹ KOSSUTH L.: Nemzetiség és kereskedési szövetkezés. Pesti Hírlap. 1842. 120. sz. (K. L. Iratai. XII. köt., 271. 1.)

² KOSSUTH L.: Ludovicca polytechnicum. Pesti Hírlap. 1843. 270. sz. (K. L. Iratai. XIII. köt., 183. 1.)

³ Das deutsche Element in Ungarn und seine Aufgabe. Eine Zeitfrage besprochen von einem Deutschungar. Leipzig, 1843. 76. 1.

kialakulását hazánkban szükségesnek tartja. De hogy ennek a középosztálynak eo ipso magyarnak kell lennie, az sem természeti, sem állami szükségesség: voltaképp „sem több, sem kevesebb, mint a magyarománok idioszinkrasiája”. A magyar eleddig általában a polgári hivatásokra kevés hajlamot és ügyességet mutatott, Magyarországon éppen a magyarok alapították és lakják a legkevesebb várost. Most egy új városi magyar középosztályt akar Kossuth egy lélekzetre megteremteni: azonban nem nőnek ily gyorsan a kultúrgyűrűk a népek életfáján. A hazai német elem legyen továbbra is a német kultúra képviselője és közvetítője Magyarország számára (der Deutschunger sei Träger und Vermittler der deutschen Kultur für Ungarn). Hogy ennek a hivatásának megfelelhessen, a gimnáziumok mellett *németnyelvű reál- vagy polgáriskolákat* is föl kell állítani, melyeknek feladata a polgári hivatásokhoz szükséges műveltség közvetítése.

A röpirat széles kultúrpolitikai látókörrel s magas didaktikai színvonalon a reáliskolának olyan célkitűzését és szervezetet állapítja meg, mely hat évvel később úgyszólván szórólsszóra testet öltött az Entwurf reáliskolájában. A reáliskolát csak azért nevezi reálnak, mert műveltségi anyagában nagyobb teret foglalnak el az ú. n. reáliák, vagyis a matematika és a természettudományok. Ez az elnevezés azonban távolról sem akarja jelenteni azt, hogy ez az iskola-faj a formális képzést figyelmen kívül hagyja, vagy hogy az ideális szellemi javak benne egészen háttérbe szorulnak. Sőt: *a reáliskola nemcsak a jövőendő iparost tartja szem előtt, hanem a polgárt is a maga egészében, a tiszta emberit, amint ez éppen a polgári foglalkozás formájában individualizálódik.* A klasszikus tanulmányokat, mint a tudósképzés eszközeit, mellőzi ugyan, de a tiszta emberit, az erkölcsi-esztétikai képzőelemet, amely a klasszikus tanulmányok fősaját-sága, más úton iparkodik pótolni. Még pedig egyrészt a művelődéstörténet erősebb kidomborításával, másrészt az anyanyelv irodalmának remekírói útján. A németnyelvű reáliskolákban az antik irodalmat a német klasszikus irodalom méltó módon pótolja. Az erősen német nemzeti öntudattól duzzadó tervezet egyébként a magyar nyelvnek is szerepet óhajt juttatni a német vagy szláv nyelvű reáliskolákban. Az anyanyelv sajátos szellemébe, mondja, csak akkor hatol-

hatunk be, ha egy másik idegen nyelvet is ismerünk; ilyen nyelv a gimnáziumban a latin és a görög. Ezek szerepét a nem-magyar nyelvű reáliskolákban, gyakorlati hasznán kívül, a magyar vehetné át. Hogy pedig az idegenajkú tanulók a magyar nyelvet minél helyesebben és simábban beszéljék, a hazai földrajzot és történelmet magyarul tanulják. A reáliskolák felállításának azonban, mint minden új kultúrintézmény létesítésének Magyarországon, eddig legfőbb akadálya a szükséges pénz hiánya, a városok szegénysége. Nincsenek kellően képzett tanerők, de ha vannak is, szánalmas fizetésben részesülnek. Ezeket az akadályokat azonban le kell győzni. „Polgári rendünk számára a reáliskolák felállítása egyenest életkérdés. A fölfelétörekvés és haladás korában élünk és ha valaki nem tud a korrall lépést tartani, előbbutóbb meg kell bűnhődnie érte.”

A modern iskolarendszer fejlődési vonalát a tanulmány éleslátású szerzője kitűnően húzza ki a jövőbe. A polgári vagy reáliskola fölé ipari és kereskedelmi iskolákat, mint sajátos szakiskolákat (eigentliche Fachschulen) tervez. A magasabb technikai, ipari és kereskedelmi képzés számára pedig poly technikumot, mint főiskolát óhajtott szervezni. Hely tele- ni ti azonban ennek sürgős felállítását addig, míg nincsenek reáliskoláink. A piramis építését a csúcán akarja megkezdeni a magyar országgyűlés. A műegyetem egyelőre reáliskolák és kellő gyáripár hiányában a levegőben lógná. S e ponton a német szerzőt ugyanaz a motívum sarkallja, mint Metternichét a magyar műegyetem elgáncsolásában: *a bécsi technikai főiskolának a monarchiában való egyed; uralma*. Hogyan tudna versenyezni a pesti műegyetem a bécsivel, mely egy hatalmasan virágzó gyáripár gyűjtőpontjában van, gazdagon föl van szerelve s melyen a monarchia első szakértői tanítanak. A magyar műegyetem csak Pestnek architektonikus dísze, mutatós luxustárgya volna igazi élet és érték nélkül. Először azt kell megteremteni, amit a jelen szükséglete követel: reáliskolákat és ipari s kereskedelmi iskolákat.

A kor életérzésében és értékfelfogásában a természet-tudományok s technika hirtelen fejlődése nyomán beállott realisztikus fordulat, a közgazdasági-gyakorlati érzék foko-

zatos fölébredése a harmincas évektől kezdve nemcsak azt követeli, hogy polgári s ipariskolák, reáliskolák és műegyetem állíttassék fel, tehát a *szakoktatásügy* behatóbb gondoskodás tárgya legyen, hanem egyben azt is, hogy *a magasabb fokú művelődést monopolizáló gimnázium a latin háttérbeszorításával több helyet engedjen a természettudományi tárgy aknák*, melyeknek körét az 18064 Ratio valóban szegényesen szabta meg. Nálunk is, mint a külföldön, mind több és erősebb hang emelkedik *a humánus és a természettudományi műveltségi anyag egyensúlya, az ultraquizmus, mellett.* Ezt az áramlatot részint a katolikusok és protestánsok tantervi kísérleteinek, részint a klasszikus nyelvek ellen való támadásoknak ismertetése keretében már megvizsgáltuk (I. 593. 1.). Az országgyűlések, egyes röpiratok, folyóiratok mind erélyesebben törnek lándzsát a gimnáziumok realisztikus elemekkel való megtelítése mellett. A gyakorlati életre való nevelés a reformkorszak társadalmának szinte központi gondolata. „Nem kell speculálni, – jelenti ki egy mérnök, a M. T. Akadémia tagja, – hanem practizálni, – és még a speculációnak is praxis legyen a vége. Más nemzet akár mint értse és akár mire használja is a tudományt, ő lássa: de a mi hazánkban a tudomány csak úgy lehet nemzeti köztisztelt tárgya, ha nemzeti magyar tulajdont öltöztet magára, egyedül csak nemzeti erkölcsünk s boldogságunk kifejlésére használ machinául; különben hazánkban mindig csak mint jövevény, idegen, vándor és zarándok fog tekintetni.”¹ Az Akadémián uralkodó „magyar filozófia” ugyancsak megvetéssel szól mindarról az elméletről, aminek nincsen gyakorlati-társadalmi következménye.

A harmincas éveknek úgyszólván egyetlen tudományos folyóirata azt kívánja, hogy a gimnázium ne csak a matézist, csillagászatot, fizikai földrajzot, ásvány-, növény- és állattant, egészségtant tanítsa, hanem az agriculturát és technológiát is. A nemzet, úgymond, földművelő nép s mégis csodálatos módon magától megy, minden rendszeres oktatás nélkül, századok óta az egész magyar mezei gazdaság, állattenyésztés és erdei kultúra. Elismeri, hogy mindez a felsorolt sok ismeret a gyengekorú elmét megterheli; „de meg kell

¹ UDVARDY JÁNOS: Élet. Pesten, 1832. 244. 1.

akárkinek is vallania, hogy mindezen esméretek megszerzése összesen sem fogja az ifjút annyira fárasztani, mint egy holt nyelv, vagy egy görög vagy római klasszikus könyve nélküli megtanulása; és nem hogy jövendőre minden tehetséget s a további tanulásra kedvét-akaróját semmivé tennék, de inkább alkalmassá teszik őt később *a társasági élet problémái feldolgozására.*¹

HORVÁTH MIHÁLY a hatvanas évek elején száműzetésében, a külföldi iskolázással való összehasonlítás alapján, már kellő történeti távlatban jellemzi a régi magyar gimnáziumot, melynek a század második évtizedében maga is tanulója volt. Tanúsága szerint a gimnáziumban „a tantárgyak közül a természetrajz és természettan egészen ki volt küszöbölve; a földrajz és történelem is igen szűk korlátok közé szorított; a deák nyelv volt a fő tantárgy és egyszersmind közlönye is a többi tantárgyaknak, úgyhogy maga a magyar nyelv is deák nyelven tanított.”²

Ugyanígy pálcát törnek a realizmus nevében a régi magyar gimnázium fölött az egykorú publicisztikai jellegű röpiratok, melyek Magyarország kulturális állapotát, művelődésbeli haladásának akadályait rajzolják meg. Az egyik röpirat az *angolok példáját* állítja a magyarság elé: az angolok iskoláikban nagy súlyt vetnek a matematika, fizika s technika tanítására, azért van annyi feltalálójuk.³ KOSSUTH viszont, mikor a klasszikus oktatást védi, szintén az angol kollégiumokra hivatkozik. Abban az időben minden magyar gazdasági, alkotmányi és társadalmi kérdés eldöntésének egyetemes és biztos próbaköve az angol analógia. Egy másik, német nyelvű irat⁴ a protestáns iskolákat éppúgy gáncsolja a reális tárgyak elhanyagolása miatt, mint a katolikusokat. Ha, úgymond, egy szász vagy porosz, sőt osztrák gimnáziumi tanulónak a reális szakokban való ismereteit össze-

¹ N AGY KÁROLY: A természettudományok korábbi tanítása szükségéről. Tudományos Gyűjtemény. 1832. VIII. 69. 1.

² HORVÁTH MIHÁLY: Magyarország történelme. VIII. 2. kiad. 1873. 496. I.

³ Patriotische Phantasien eines Ungarns. Ein Wort zur Zeit. Wien und Leipzig, 1843. 53. 1. (A főntebbi állítás helytelen, legfőljebb az angol szakiskolákra vonatkoztatható.)

⁴ Ungarns Gegenwart. Leipzig, 1845. 130. 1.

hasonlítjuk a magyar ifjúéval, valóban elcsodálkozhatunk amazok fölényes tudásán. A katolikus közoktatásügyet persze az ósdi helytartótanács kormányozza; azonban a protestánsok sokkal könnyebben szakíthatnának az egyoldalú klasszikus iránnyal. Vagy még mindig olyan különös varázserőt tulajdonítanak a régi irodalomnak- Még mindig olyan nélkülözhetetlen kovásznak tartják a szellem fejlődési processzusában- Ha meggondoljuk, hogy olyan elsőrangú lángelmék, mint NEWTON, LINNÉ, NAPOLEON és mások, igen kevés hajlamot és tehetséget mutattak a filológiai tanulmányok iránt, arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy annak a bizonyos varázserőnek jókora része inkább a balítéletben, mint a valóságban gyökerezik.

Egy iskolarendszer csak akkor egészséges, a pszichológia és kultúrpolitika szempontjából csak akkor igazolható, ha minél többfajta tehetségnek ad alkalmat arra, hogy sajátos hajlamait kibontakoztathassa. A régi magyar iskolarendszer középső és felső foka annyira egyoldalúan a deákos kultúra körül forgott, hogy *a reális tudományokhoz vonzó tehetségek kellő iskolai táplálék híján kénytelenek voltak elkallódní, vagy pedig talentumukat külföldi iskolákban kU fejleszteni.* Érdekesen szemlélteti ezt GÖRGEY ARTÚR pályája. Mint 14 éves késmárki tanuló 1832-ben azt írja atyjának, hogy azért szeretne a tullni utásziskolába jutni, mert itt hallomása szerint alaposabban tanítják az exakt tudományokat, mint nálunk. GÖRGEY tehát, saját gyermekkori valómása szerint „a matematikai és physical ismeretek iránt való szeretetből” lép a katonai pályára.¹ Mint tiszt 1837-ben egyik Bécsben kelt levelében aggódva kérdi Eperjesen tanuló öccsétől: „Mennyire vagy a számtannal, könnyen esik-e vagy nehezen- Rajzolsz íe egy keveset-” Amikor 1845 íben otthagyja a katonaságot, egy pillanatra jogász akar lenni, a szegény magyar nemesember kitaposott prókátóri útját akarja járni. De csakhamar természettudományi hajlamaira eszmél, olyan tehetségére, amely otthon, Ma gyarországon, még nem fejleszthető: a prágai egyetemre kémikusnak megy. Úgy érzi, hogy „mint vegyész többet használhat hazájának, mint akármely más pályán.”² Már 1847-

¹ GÖRGEY ARTHUR ifjúsága. írta GÖRGEY ISTVÁN. 1916. 30. 1.

² U. o. 282. 1.

ben asszisztens és a kókuszdióolaj vegybontó vizsgálatával foglalkozik. Tehetsége külföldön megtalálja a maga útját. Lelkesen jellemzi öccséhez írt levelében nagyratörő tudományos terveit, egyben a *kémia teljes elmaradottságát hazájában*: ő akar vállalkozni a magyar kémiai tudomány megteremtésére. „Szívesen engedem magamat, írja 1847-ben, képzeletem szárnyain Magyarországra vitetni, hol diadalutakat készítek a kémiának, ennek a családi életbe csak úgy, mint az állam életébe a leglényegesebb módon belevágó tudománynak és művészetnek egyszersmind. Mostani hazai pseudo-collégáimnak ez sohasem fog sikerülni, mert ők sokkal inkább renyhébbek, semhogy valamit tanulnának; és ismeretről, reális és alaposról még távolról sem lehet szó nálunk. Én még most is, miután közel félezer óta már önállóan dolgozom, szegyeinek Pestre jönni dicskedni: és mégis biztosíthatlak, hogy az utolsó is közülünk idevaló vegyészek közül, valamennyi pesti kémikust (SANGALETTI egyetemi tanárt kivéve) zsebre vágja. SANGALETTI pedig lusta és anticipált babérokra az emésztés álmát alussza.”¹ Kémiai ismereteit nemsokára a mezőgazdaság irányában gyarapítja: ez az a tér, ahol legtöbb hasznot vél hajtani hazájának. Amikor Prágából családjával ősi fészkebe hazafelé indul, nagy önérettel biztosítja öccsét, hogy „a kémiának Magyarországon nem ugyan gyors és nem is feltűnő, de annál biztosabban hódító propagandája a szerény Toporocsról fog kirodúlni.”²

Ez a kortörténeti adat eléggé megvilágítja, milyen színvonalon volt nálunk a század első felében a reáliák tanítása gimnáziumban és egyetemen, egyben azt is, mennyire érezték már jobbaink a gyökeres javítás és a haladás szükségét.

Azonban a reformkorszak küszöbétől kezdve az ósdi érzett latin mellé vagy helyébe törekedve, nemcsak a reáliák, hanem a *modern nyelvek* is megindulnak, egyelőre legalább tervben, hódító útjukra. A német nyelv tanulása szükségese, mivel nem fenyeget közvetlenül a germanizáció veszélye, a köztudatot a század közepe felé már kezdi áthatni. Az egykorú iskolai tervezetek sem mellőzik, mint ahogyan az uralkodó Ratio, mely csak rendkívüli tárgynak

¹ U. o. 293. 1.

² U. o. 314. 1.

minősíti. „A deák, görög, zsidó helyett – írja 1832-ben egy különben tüzes magyar – a német, francia vagy angol nyelv hathatósan mozdítaná előbb a társaságot, mert hiába kereskedünk mi az *elmúlt* ezeredekben, ha a *jelen* kívánja erőnket. Különös gondosságot érdemel pedig a német nyelv művelése. Én nem tudom, mely okból mondja valaki, hogy „a magyar gyűlöli a németet. A nemzeti gyűlölség ocsmány betegsége a népeknek, egy ilyféle gyűlölség a magyarban észre nem vehető. S ha az mégis megvolna, úgy az igazságtalansághoz a háládatlanság járulna; mert csak egy tekintet is elégséges azon meggyőződésre, hogy a magyar majdnem egész műveltségét a németnek köszönheti. Én nem értem az osztrákot, de értem azon németet, kit az egész világ becsül, aki a józan philosophiában, a történetírásban s a többi mély és hasznos tudományokban mindig példája és tanítója volt az új Európának.”¹ A magyar művelődés SZENT ISTVÁN-tól kezdve kétségkívül elsősorban a német kultúrszféra hatása alatt fejlődött. A földrajzi helyzet, a németességgel való gazdasági és politikai összeszövődés természetessé tette annak belátását, hogy a német oktatása az iskolában is szerephez jusson. SZÉCHENYI 1835-ben írt Hunniájában a latinnak a magyar közéletben játszott szerepét ostromozva, a német nyelvnek és irodalomnak ránk nézve fokozott jelentőségét hangoztatja, a német irodalmi és társadalmi viszonyok tanulmányozására buzdít. „A német nyelvet, mondja, tanuljuk ezentúl is nagy szorgalommal, sőt nagyobb gondnal, mint ezelőtt; s mindenek felett igyekezzünk utánozni a németnek szorgalmát és állhatatosságát, mely által kétharmad század alatt szinte semmiből mai fényébe tudta állítani literatúráját, s csak rövid idő alatt követésre, utánzásra méltóknak vala képes alakítani társasági viszonyait.”²

A XVIII. század végén, a felvilágosodás korában, nemcsak az arisztokrácia, de a jobbmódú nemesség körében is igen elterjedt a *francia* nyelv tanulása (I. 283. 1.). A XIX. század húszas éveitől kezdve azonban, amikor SZÉCHENYI a maga nagyszabású közgazdasági terveit jobbára angol mintára gondolja ki s valósítja meg, szinte *anglománia kap lábra*

¹ Tudományos Gyűjtemény. 1832. VIII. 71. 1.

² SZÉCHENYI I.: Hunnia. 91. 1.

Magyarországon: az angol politikai és közgazdasági életet csodálják legjobban, ez válik mindenben példává, tömegesen tanulnak angolul s utaznak a szigetországba, hogy saját szemükkel lássák ennek a nagy népnek életét s bámulatra-méltó alkotásait. SZÉCHENYI nyomában megy Angliába WESSELÉNYI, SZEMERE BERTALAN, GOROVE, DESSEWFFY AURÉL s egy sereg magyar szellemi kiválóság. KOSSUTH 1839/40-ben fogsága alatt tanul meg angolul s ezentúl cikkei állandóan az angol politikai, közgazdasági s társadalmi életre vonatkozó analógiákkal vannak tele. 1851-ben az angol nyelv mestéri tudásával ragadja el a briteket, majd az amerikaiakat. Az angolok is a húszas évektől kezdve, különösen mikor megindul a dunai gőzhajózás, nagy számmal látogatnak hazánkba, melyen keresztülvisz a londoni-konstantinápolyi út. „A Duna – írja DESSEWFFY AURÉL 1839-ben – mióta hajait gőzhajók szeldelik, a valódi közlekedési vonala Nyugatnak Kelettel; a gőz nevezetesen az angolra nézve nemcsak *taszító*, hanem sajátos módon *vonzó* erejű is; ahol e szót *by steam* hallja, legott oda siet, s hazája egyik legdicsőbb találmányának védelme alatt mindenütt otthonosnak és biztosnak érzi magát. Kelet sohasem volt oly nagy mértékben szeretet tárgya, mint éppen most, némelyeknél azért, mert jelentőségébe mélyen bepillantanak s azt felismerik, – másoknál – érdekből, a legtöbbször pedig, mivel modern, mint valami mysticus, ismeretlen, kifürkészhetetlen dolog; s mi, akik e Kelet-felé irányuló mozgalomnak középpontjában fekszünk, nem csekély szellemi kamatban részesülünk helyzetünk következtében, valamint anyagi érdekeinket is előmozdítják az átvonuló, transité árucikkek.”¹

Az angломánia annyira megy, hogy még a nemzetiségek is a latin nyelv uralmát a magyarral szemben angol példára támaszkodva védik, jöllehet az angolok hivatalos nyelve a XVII. század közepétől a nemzeti nyelv. A tótok nagyműveltségű ügyvédje, CSAPLOVICS JÁNOS arra hivatkozik, hogy CROMWELL 1654-ben elrendelte, hogy a parlamenti jegyzőkönyveket angolul kell vezetni, de már II. Károly alatt újra a latin uralma tér vissza, melyet csak 1730-ban vált föl újra az angol. Csakhamar azonban belátják, hogy a latin nem

¹ GR. DESSEWFFY AURÉL Összes Művei. 337. 1.

fordítható könnyűszerrel angolra, sokszor egy latin kifejezés helyett öt-hat angol szó szükséges. Ezért két év múlva a parlament elhatározza, hogy a latin műszókat meg kell tartani. Innen van, hogy az angol jogi műszókészlet velejében ma is latin. Ha a gazdag és fejlett nyelvű s irodalmú angol nem tudott megszabadulni a latintól, hogyan akarhatja a fejletlen és szegényes nyelvű magyar, hogy mindent magyarul fejezzon ki-¹

Az angol utazók egész sora írja le ebben az időben hazánkat. Egyikük MRS GORE Anglia közönyét Magyarom szaggal szemben egyenest hálátlanságnak bélyegzi, mert talán egyetlen országban sem dühöng (rages) az angломánia annyira, mint éppen itt. A műveltebb körök erősen tanulnak angolul. SCOTT és BYRON művei, WILKIE és HARLOWE metszetei sok házban találhatók. A pesti egyetemen egy francia katona adja elő az angolt. De jellemző a magyar deákos kultúrára s az egyetem latin tannyelvére, hogy az angol nyelv előadója magyar hallgatói számára latin nyelvű angol grammatikát kénytelen írni. Egyébként a Wakefieldi lelkészt és SHAKESPEARE vígjátékait szokta olvastatni.² Az egyik utazó, JOHN PAGET Wesselényi bárónőt vesz feleségül, erdélyi földesúrrá válik, kétkötetes munkát ír új hazájáról,³ melyet 1848-ban karddal is szolgál. Részletesen fejti ki az angol és a magyar kultúra kapcsolatát: a magyar drámaírók SHAKESPEARE iskolájába járnak, SCOTT nyomán születik meg a magyar történeti regény, BYRON világfájdalmát erősen visszhangozza a magyar líra.

A nagy angolkultusz szemet szúr a magyarságra rártarti, konzervatív nemesség körében: merő divatos idegenimádatot látnak benne. „Azon általánosan elharapódzott angломánia – panaszkodik egyikük, aki a lánchíderő, vasúterő, gőzöserő SZÉCHENYIÉ korholja – mely kevés kivétellel majd minden rendű és sorsú családjainkat meglepett, nem eszközlik a nemzet boldogságát, csupán a drága pénzen

¹ JOH. v. CSAPLOVICS: England und Ungern. Eine Parallele. Halle. 1842. 4. 1.

² C. GORE: Hungarian Tales. 1829. 3 kötet. Ismerteti *Fest Sándor*: Angolok Magyarországon a reformkorszakban. 20. 1.

³ JOHN PAGET: Hungary and Transylvania. I-II. London. 1839. FEST INI. 56. 1.

vásárlott hiú dicsőséget emelik.”¹ GR. DESSEWFFY AURÉL, aki 1839-ben az Árvízkönyvbe rendkívül finom tanulmányt ír előkelőink nevelési rendszeréről, arra int, hogy az idegen nyelvek tanulásából nem szabad divatos bálványt csinálni, hanem okos mérséklettel csak mint eszközt kell üzni. „A divatban, mondja, most a francia nyelvet sokaknál az angol váltotta fel. Bizonyára nincs nyelv, melyen gondolkozó és szabadlelkű emberhez méltó ismereteket nagyobb mennyiségben gyűjteni lehetne, mint az angol, s ha ezért kívánják sokan, hogy azt gyermekeik már kisded korukban néha épen a száraz dajkától beszívják, úgy a szándék legalább dicséretes. Van okom azonban ezt nem egészen hinni, mert gyakran tapasztalom, hogy ez a stúdium idomítóval s lovásszal való angol beszélgetésen, s legfeljebb egy-két divatos regény olvasásán túl nem megyén.”² Ha divatszerű volt is azonban a harmincas-negyvenes években az angol-tanulás és utazás, azért tagadhatatlan, hogy az angol ipari intézmények ismerete mély nyomokat hagyott gazdasági életünk fejlődésén, az angol alkotmánnyal és politikai étellel való gyakori párhuzamba-állítás pedig nemzeti büszkeségünket s alkotmányunk erejébe vetett hitünket tetemesen növelte. Albion demokráciája és humanitása is mélyebben hat: ez lelkesíti VÖRÖSMARTY-t is, mikor Miss PARDOE emlékkönyvébe írt epigrammájában ezt kéri Angliától:

Adj példát honn s künn jól tenni az emberiséggel,
S e kis nép nyomodon küzdeni s élni tanul.

A század közepe felé Európa-szerte hanyatlik a klasszikus világért való rajongás. A modern nyelvek és irodalmak értékben és a gazdagságban nagyra nőnek. 'Az élenkben lüktető gazdasági élet, a nemzeteknek a közlekedési eszközök (vasút, gőzhajó) meggyorsulása folytán beálló sűrűbb érintkezése *az élő modern nyelvek tudását közszükségletté emeli.* A klasszikus nyelvek ismerete szellemi fényűzés számba kezd menni, a klasszika-filológia pedig elveszti régebbi egyetemes értékét, az egész művelt társadalomra való hatását: szakembereknek szóló elszigetelt részlettudo-

¹ BALOGH LÁSZLÓ: Nemzetiségi és alkotmányi mozgalmak korunkban. 1841. 9. 1.

² GR. DESSEWFFY AURÉL Összes Művei. 328. 1.

mánnyá, entuziazmus nélküli szövegkritikává s nyelvtörténeté szigorodik. Ezt az európai változást a magyar szellemi élet is megérzi. Mind több hang emelkedik a modern nyelvek iskolai tanítása mellett. Minthogy azonban minden erőfeszítés ellenére sem sikerül a reáliskolai típust megváltó sítani, egészen a szabadságharcig az élő nyelvek és irodalmak oktatása majdnem kizárólag a családi nevelés tárgya marad.

Végigpillantva a fönnebb ismertetett tervezeteken, országgyűlési tárgyalásokon, egyes államférfiak és pedagógusok elmékedésein, plasztikusan áll előttünk azoknak a törekvéseknek céltudatossága és szívós ereje, melyeknek képviselői a latin iskolák nyújtotta deákos műveltség káros egyedulalmát belátva, középfokú ipariskolák, reáliskolák s az ezekkel kapcsolatba forrott müegyetem felállítására irányultak. E reformtörekvések mutatják ugyanis legjobban, hogy *közoktatásügyünk e korszakbeli elhanyagolt állapotáért való felelősség nem a nemzet képviselőinek, hanem egyedül az akkori bécsi kormányzati rendszernek lelkiismeretét terheli.* A nemzet a régi mulasztásokat, mihelyt öntudatra ébredt, azonnal gyors ütemben iparkodott pótolni, sőt egy nagy, mindenirányú nemzetnevelési programm körvonalait látjuk kibontakozni. A bécsi központi hatalom gyármati politikája azonban mindig lefogta a nemzetnek munkára kész kezét. Nem engedte, hogy olyan modernebb iskola-fajok, középfokú iskolák és főiskolák egyaránt, amelyek Ausztriában már régen meghonosultak, nálunk is gyökeret verjenek. Oka: a gazdasági versenytől való félelem, másrészt Bécs technikai főiskolai monopóliumának megőrzése. *Az üres jogászi-etorikát túlságosan bámuló magyarnak ezért, realiztikus műveltség hiján, továbbra is a maga avult közművelődési formáiban kellett senyednie.* A nemzet újjászületését, művelődési akaratát, gazdasági haladási vágyát a saját kormánya nemhogy támogatta, hanem minden lehető módon gátolta. A nemzet a nyugati népekhez képest a fejlődésben nagyon hátramaradt; s most mikor tudatosan fejlődni akar, megint a külső és belső mesterséges akadályok hatalmas torlaszát kell lépésről-lépésre eltávolítania. Még most is alkotmányos jogaiért, nemzetiségéért,

nyelvéért és önkormányzatáért kénytelen állandóan viaskodni. Mivel pedig ereje és érdeklődése ebben őrlődik föl, az általános műveltség, a közoktatásügyi és gazdasági intézmények terén való haladása csak csigalépésben mozdulhat előre.

A kultúra földjén a vetés különben is lassabban érik; a szellemi és társadalmi mozgalmaknak hosszabb inkubációs időre van szükségük, hogy eredményük napvilágra jusson. A lélek világában nagyobb a történeti tehetetlenségi erő, mint a fizikai mindenségben. A reformkorszak nagy neki-lendülése közepett a régi nemesi középosztály táblabíró-típusa túlnyomóan továbbra is a maga avult eszmekörében él: hosszú pipával kiáll háza ószerű boltos ívei alá, büszkén dicső bajuszos ősei sorára; hallja ugyan, milyen nagy dolgok történnek más országokban, mint halad az ipar, milyen bámulatos találmányok alakítják át az életet; hallja, miként magasztalják egyesek a külföld haladását, lázongó törekvéseit, de azért régi meggyőződése ingatlanul állnak, mégis csak azt tartja: *extra Hungáriam non est vita*. Örökösen az öregek deák axiómáit idézi, minden újítást efemer kísérleti viszketegnek, bolondságnak tart. Szégyennek, zsidónak való piszkos mesterségnek bélyegez minden kereskedést, minden iparüzletet s attól tart, hogy ha ilyenbe keverednék, ősei megfordulnának sírjokban.

Így jellemzi az ötvenes évek elején a magyar társadalmi élet éles megfigyelője, MOCSÁRY LAJOS kortársai közül az *öregebb nemzedéket*.¹ De az ifjú Magyarország fiának már egészen más a lelki struktúrája: csupa mozgás, csupa nyűgtalanság, csupa újító szellem. A harmincas-negyvenes évek realiztikus művelődési eszményének sugarai már mélyen behatoltak az *új nemzedék* lelkébe: „ennek ideálja az ipar, csinosodás, idomulás a külföld példáihoz; neki itthon semmi sem jó, semmi sem tetszik, neki ez állapot tűrhetetlen. Sajnákozással tekint hona elmaradt állapotára s azt gondolja, hogy a külföld állapota tökéletes s boldogság csak ott honol... Tagadja, hogy nemes ember: csak polgár, csak ember és magyar akar lenni s minden legkisebb aristokratikus ragad-

¹ MOCSÁRY LAJOS: A magyar társasélet. Pest, 1856. 2. kiadás. 108-110. 1.

ványt le akar rázni magáról; ... mint egy amerikai erdőirtó vállalkozásokról és spekulációkról álmodozik, gyűlöli a deák nyelvet s fiából kereskedőt, mérnököt nevel.”¹ Mindjobban felébred a magyar ifjúságban a mezőgazdaság és ipari vállalkozás iránt való hajlam, nagy számban keresi fel a bécsi polytechnikumot, örvendetes jelét mutatja a nemzet életrevalóságának. Nem érdektelen az a történeti adat, hogy KOSSUTH magyar világkereskedelmi álmának jelszava, a *Tengerre magyar!* hatása alatt egyszerre mily nagy mértékben felszökik a velencei hajós iskolába jelentkező magyar ifjak száma. Az evangélikusok négy egyházkerülete 1847-ben a kormánytól azt kéri, hogy a velencei hajós iskolába protestánsok is felvétessenek, mert számos protestáns ifjú a tengerészeti pályára szeretne menni. Az elintézetlen kérvényt BR. EÖTVÖS JÓZSEF, az első magyar közoktatásügyi miniszter átküldi a hadügyminiszternek, aki a kérést méltányosnak tartja, de kijelenti, hogy „a jelen viszonyok közt épen nem intézkedhetik.” Ezt 1848 aug. 8-án írja: a délvidék akkor már lángokban áll, a szabadságharc már megkezdődött.²

A jobbágyság felszabadítása, a nemesi előjogok megszűnése, a birtokos nemesi rendnek a szabadságharcot követő gazdasági katasztrófája gyorsabb ütemben érleli meg azokat a realiztikus művelődési törekvéseket, amelyek a harmincas-negyvenes években inkább csak elméleti visszhangra találtak. Az ötvenes évek elején a magyar társadalomnak imént idézett higgadt elemzője már arról panaszkodik, hogy az újabb generáció a régi egyoldalú deákos kultúrával szemben most már egészen az ellenkező végletbe csap át: „valóságos mánia lepett meg sok, különben igen tiszteltreméltó szüléket, fiaikból kereskedőt, gépészt, iparost, sőt tengerészt képezni. Ennek aztán legelső következménye az, hogy nem kell latin nyelv, nem kell történelem, nem kell semmi impraktikus tudomány; csak az kell, mi az életbe vág s pénzkereséshez való.”³ Különösen a latin nyelvet, általában a klasszikus tanulmányokat éri az anathema. A szü-

¹ U. o. 108-110. 1.

² Az 1848/9-iki vallás- és közokt. minisztérium iratai. *OL. D.* 590. 2666/709.

³ MOCSÁRY i. m. 120. 1.

lők borzalommal gondolnak ifjúkoruk nem legkisebb kínzó-jára, a *Quae maribus*-ra, a latin prozódiai versekre, a *babara*, *celarent* stb. szillogizmusokra. Egyrészt ezektől akarják fiaikat megszabadítani, másrészt csupa sarjadzó milliómost szeretnek látni bennük. De a legtöbb esetben mi a következmény? A gyermek nem tanul latint, sem más „impraktikus” tudományt, hanem ezek helyett technológiát megtanul esztergályozni, vasat reszelni. Azonban amikor a magasabb technikai tudományok tanulása kerülne sorra, ez már nem ízlik neki, mert csak kevésnek van ilyen irányú valódi tehetsége; eszébe jutnak testvérei, „kik otthon vígan faluznak, agarásznak; atyjában is felgerjed Árpád vére, megsajnálja gyermekét s haza viszi. Most már azután se latin nyelv, se technika.”

A régi klasszikus iskola, tanítványai a szabadságharc utáni években szomorúan látják, hogy a legtöbb ember csak iparos képzettségről álmodozik, csak a matematikát és a természettudományokat tartja egyedül tanulásra érdemesnek, mert hasznot hajtanak, a régi klasszikus tanulmányúikat ellenben sutba dobják s azt hiszik, hogy mindezek nemtudása már magában képes valakiből gyakorlati embert, teremteni. A szélesebb irodalmi és történelmi műveltségű gondolkodók egyenest félteni kezdik a nemzetet az elanyagiasodástól, mely a tisztán szellemi kultúrát, mint pusztá fényűzést, megveti. *A múlt század harmadik s negyedik évtizedének realiztikus áramlata, ime, mily gyorsan szilárdult a magyar globus világnézeti problémájává.* „Igen leverő érzés is volna, írja az idealista MOCSÁRY, a mai kornak fiára nézve, ha végképen anyagiségba sülyedve látná a világot: akkor ez hátra és nem előre menne, menne egyenesen vissza Kelet-Ázsia felé.” A pusztá technika csak ügyes és leleményes, de jellem és szellemiség nélküli nemzetet nevel. S mi tudja egyensúlyban tartani a kultúra gömbjének két féltékéjét: a humanisztikus-szellemi és a természettudományistechnikai irányt- A válaszban újra felcsillan az antik világért rajongó neoklasszicizmusnak a magyar égen már; már lehunyó fénye: „Míg a világ fenn fog állani – hirdeti az örök renaissance magyar gyermeke¹ – mindig Hellas és

¹ MOCSÁRY LAJOS i. m. 125. 1.

Róma lesz a valódi szellemiségnek szövétneke; ha nagyot, ha szépet akar látni az emberfaj, örökké kénytelen lesz ama csodanépekhez zarándokolni; az antik szellemiség marad örökké eredeti, a többi mind csak utánzás. A lefolyt két évezred bebizonyította, hogy a dolog másként jövőre sem lehet. Voltak más irányok azóta: kereszténység s izlam messzeható forradalmakat hoztak létre, de nem bírtak az antik műveltségnek fölébe kerekedni. A gót elem elérte kifejlése tetőpontját, s enyészik, tűnik napról-napra mindinkább. A szellemi fejlődés, a világnézet visszatér a régi nemesebb fejlődési iránynak eredeti kútfejéhez. A régi alakok, a régi minták utolérhetetlen nagyságban és tisztaságban fénylenek előttünk. S nincs nép, nincs faj a világon, mely képtelen lenne ama mintákat ideáljaiul elfogadni. Fajunk is, bár keleti s egészen más népcsaládból származott, mint a görög és római faj, igen alkalmas a klasszikus nagyságnak felfogására s mintegy felszívására. Történetünk valódi antikyszerű és nagyságú hősoket tud felmutatni. Az antik szellem igen alkalmas arra, hogy saját nemzeti jellemünk fájába oltva, a legszebb eredményeket hozza létre közöttünk. E szellemmel kellene impregnálni ifjúságunkat, hogy az ideálok költői korában oly benyomásokat nyerjen, melyeknek hatása napjaik végéig látható legyen szellemükön. S erre legalkalmasabb eszköz a klasszikus szerzők tanulmánya.”

Korán feltámad az aggodalom, hogy ha a klasszikus világ ismerete a magyar műveltség köréből kihull, akkor elszakadunk a nyugati nemzetek kultúrközösségétől, meg fog ez látszani irodalmunkon, hiányozni fog belőle a valódi ízlés s esztétikai szoliditás, az antik elegancia. A szellemi, irodalmi és történelmi tanulmányokat a nemzeti haladás éppúgy megköveteli, mint a természettudományokat és a technikát. Valódi műveltség, haladás, a szellemi látókör tágulása, a balítéletek eloszlása s a kritikai szellem egyik nélkül sem lehetséges: „a múzsák mind testvérek s karöltve vezetik az emberi nemet a jobb és szebb ország felé.”

TIZENEGYEDIK RÉSZ

MAGYAR NEMZETI NŐNEVELÉS

„Hazám érdemes leányai! Ti vizitek karjaitokon életbe a kised nevendéket, s jó polgárrá nevelitek; a ti nemes tekintetekből szí a férfi lelki erőt s elszánt bátorságot. S ha léte alkonyodik a Haza ügyében, Ti fontok koszorút homloka körül. Ti vagytok a polgári Erény és Nemzetiség védangyali, mely Nélkületek higyétek soha ki nem fejlődik, vagy nemsokára elhervad.”
SZÉCHENYI: Hitel (1830).

I.

A RÉGI MAGYAR LEÁNYNEVELÉS.

Az egyes korszakok nőideáljai. A magyar lovagkor klastromi és világi leánynevelése. Tudós és költő magyar nagyasszonyok. A nőemancipáció eszméje a XVII. század elején. Pázmány: a keresztény nőeszmény. Fénelon és Mikes. Mária Terézia leánynevelőintézete az angolkisasszonyok vezetése alatt. Bessenyei: a felvilágosodás nőeszménye.

Egyetemes történeti jelenség Európában a magasabbfokú nyilvános nőnevelésnek egészen a XIX. század második feléig való elhanyagolása. Amíg a modern nőmozgalom nagyobb arányokban meg nem indul, addig mind a nevelés teoretikusainak elmélkedése, mind az iskolaszervezők gyakorlati tevékenysége, mind pedig az állam vagy község hivatalos gondoskodása és kultúrpolitikája majdnem kizárólag

a fiúk képzésére és nevelésére irányul. A XIX. század közepén világszerte nagy lendülettel és eréllyel megindult nőmozgalom célja a nőknek a férfiakkal való teljes társadalmi és jogi egyenlősége. Ennek természetes előfeltétele a nőknek a férfiakéval egyenlő művelődési lehetősége, azonos értékű iskolázása a népiskolától az egyetemig. Mert csakis az egyforma műveltség képesíthet ugyanazokra a társadalmi, gazdasági és hivatalviselési jogokra. Amerikában és a nyugateurópai államokban fokozatosan kialakul az a női ideál, mely már egy téren sem akar semmiféle különbséget ismerni a férfi és a nő jogai között. Ezt a nőeszményt a maga radikális formájában már PLATON megszerkeszti. Utópisztikus államában a leányok nevelése ugyanaz, mint a fiúké: valamennyit kiragadva a család karjaiból az állam együttesen neveli. A nők katonai szolgálatra is éppúgy kötelezve vannak, mint a férfiak. A két nem viszonyát, az utódok létrehozását is, maga az állam szabályozza s arra törekszik, hogy a legjobban összeillő párok hivatalos egybekapcsolásával a fajt nemesítse. Az antik világ tehát már mindazokat a gondolatokat kifejtette, amelyek ma a feminizmus, a koedukáció és az eugenetika eszmekörének lényeges elemei. A platóni nőideállal szemben a klasszikus világnak valóságos női típusa a jó háziasszony maradt. Róma matrónáit ezzel a sírfelirattal tisztelte: *Domum servavit et lanam fecit* (igazgatta a házat és font). Nem PLATON férfias amazonja, de HOMEROS Pénélopéja és a Gracchusok anyja, Cornelia az ókor igazi nőeszménye egészen a római császárságig. A középkori kolostori nőnevelés eszménye aszketikus: a jámbor és munkás életű, mindenről lemondó, béketűrő és önfeláldozó, magát Krisztus jegyesének érző nő az ideál, melyet Monicában, Szent Ágoston anyjában látnak megtestesülve. A kolostori nevelés a nőt átlag műveltebbé avatja, mint amilyenek a középkor hadakozó férfiai. Sok leány a kolostorban megtanul latinul, sőt a klasszikusokat is olvassa. A magyar kódexirodalom jelentékeny része apácák másoló munkája. Kézimunka, hímzés, ének és zene, miniatűr-festés a kolostori nőnevelésben nem kis szerepet játszik. A lovagkor világi nőnevelésének egy-egy vár úrnője a legfőbb öre, kinek segítője a nevelőnő. Cél: az udvari illem, finom modor elsajátítása, melyet kiegészít a háztartásban, a

kézimunka különféle fajaiban (fonásban, szövésben, varrásban, hímzésben), az énekekben és zenében való jártasság.¹

A *renaissane* humanizmusa, melyet erősen érnek PLATON szellemének sugarai, kifejleszti a férfias lelki alkatú nő eszményképét: a *virágost*. Megszületik a tudós és politikus nő típusa, főkép a renaissance eredő helyén, Italiában. A felsőbb olasz társadalmi rétegekben ezidőtájt a leányok nevelése azonos a fiúkéval, még az irodalmi, sőt klasszika-filológiai oktatás terén is, hogy az antik kultúra egyformán sugározzék rájuk. „Emancipációról – mondja BURCKHARDT – szó sem esik, mert ez magától értetődő volt. A rangbéli nőnek abban az időben éppúgy, mint a férfinak, minden tekintetben teljes személyiségére kellett törekednie, A legdicsőbb, amit akkortájt a nagy olasz nőkről mondtak, az, hogy férfias szellemük, férfias kedélyük van. A *virago* (amazon) cím, melyet korunk nagyon is kétes értékű bóknak tart, akkor dicsőség volt.”² A német ERASMUS is az antik klasszikusok tanulmányát, a humanista tudományt éppúgy megkívánja a művelt nőtől, mint a férfitől. A tudományosan képzett nő szerinte jobb háziasszony és gyermeknevelő is, semmint a tanulatlan. A neoplatonikus NETTESHEIMI AGRIPPA a XVI. század elején úgy dicsőíti a nőt, hogy ez nemcsak egyenrangú a férfival, hanem egyenest magasabb rendű és értékű. Ugyanekkor a szintén humanista spanyol VIVES, aki az első rendszeres nőnevelési mű szerzője, a nőt vissza akarja tartani a nyilvános élettől, a hajadon eszményeül Szűz Máriát állítja óda, de emellett gondoskodni kíván a nők szellemi képzéséről is, melyet Aristotelessel az állam egyik feladatának nyilvánít.

A *reformáció* ellene van a kolostori nevelésnek sa családi otthont tartja a nő természetes hivatáskörének. A */ermészetjognak* az emberi egyenlőségről szóló gondolata elméletben kihat a leánynevelés ügyére is: a lányoknak éppoly velükszületett természeti joguk van a művelődésre, mint a fiúknak. Ezt a jogot elismeri már RATKE, amikor külön leányiskolát kíván, melynek sajátos tantervet és szabályzatot készít. És COMENIUS is a *Didactica Magna*-ban (9. c. 5-7. §.)

¹ FINÁ CZY ERNŐ: A középkori nevelés története.² 1925. 300-318. 1.

² BURCKHARDT: Die Kultur ϕ Renaissance in Italien. IL 113. 1.

nyíltan vallja: „Nincs elegendő okunk a gyöngébb nemet a bölcsesség tanulmányaiból (akár latin, akár hazai nyelven) egészen kizárni. Mert a nők ugyanúgy az Isten képmásai, a kegyelemben és az Isten országában ugyanúgy részesek, mozgékony és a bölcseségre képes szellemmel éppúgy (gyakran jobban, mint a mi nemünk) vannak megáldva.”

Franciaországban a nő az udvari élet nyomán a XVII. századtól kezdve jóval nagyobb szerepet játszik a társadalmi életben, mint bárhol Európában. Érthető tehát, hogy a magasabbfokú nőnevelés itt válik először igazán problémává. Itt keletkezik 1686-ban az első nagyszabású leánynevelőintézet, melyet DE MAINTENON asszony javaslatára XIV. Lajos alapít a Versailles melletti Saint-Cyrben 250 nemesleány számára. A nevelés szelleme elsősorban *iron dalmi és esztétikai*. A nagy Racine több tragédiáját (Andromaque, Esther, Athalie) egyenest azért írja, hogy a sainticyri intézet leánynövendékei adják először elő.¹ Itt tanítja a hittant FÉNELON, a későbbi cambrait érsek és XIV. Lajos unokájának nevelője. Munkája, az *Éducation des filles* (1687) nyomán részben új utakra tér a francia nőnevelés, amely aztán sokáig Európa többi államainak is mintául szolgál. A jó családi nevelést *Fénelon* többre becsüli a kolostori nevelésnél. „Ha a zárda, úgymond, szigorú fegyelmű s vallási buzgóságú: akkor ott az előkelő leány a világról való mély tudatlanságban növekedik föl. Ez kétségkívül boldog tudatlanság, ha mindig tartana! De ha ez a leány bizonyos életkorban a zárdából kilép s az atyai házhoz visszatér, ahol tarka társaság szokott összegyűlni, akkor félni kell attól a meglepetéstől, mely a fiatal nőre itt vár s attól a megrendítő hatástól, melyet majd ez élénk képzeletére gyakorol. Az a fiatal leány, akit még csak a tudatlanság zárt el a világtól s kiből az erény még nem hajtott mély gyökereket, egyhamar hajlandó arra a hitre, hogy addig a legbámulatosabbat és legkellemebbet rejtették el előle. Úgy lép ki a zárdából, mint akit valami mély pince sötétjében tápláltak, s egy pillanat alatt most teljes napfényre hoznak. Semmi sem oly vakító, mint ez a hirtelen, váratlan, meg nem szokott világosság. Többet ér, ha a leány egy jámbor

¹ P. BARTH: Die Geschichte der Erziehung. 1911. 421. 1.

és óvatos anya oldala mellett lassankint hozzászokik a világhoz. Ez a gondos anya csak azt mutatja meg neki, amit látnia kell és illik, alkalom adtán föltárja előtte az élet hiányait és veszélyeit s példát ad neki az örömök mértékletes és szükséges élvezetére. Sokra tartom a jó zárda nevelését, de sokkal többre a jó anyáét.” FÉNELON, bár vígjátékba illőnek bélyegzi a tudákos nőket, azért mégis nagy súlyt vet kellő szellemi kiképzésükre, mert a tudatlanság később megboszulj a magát a háztartás és a gyermeknevelés, mint a nő sajátos hivatása terén. Több nyelvnek, a latinnak is, tanulását szükségtelennek tartja, de nagy gondot óhajt fordítani a francia nyelv és irodalom behatóbb ismeretére. A számtan s a történeti olvasmányok mellett a jogi elemek ismertetét is megkívánja. Új gondolata a tanítónők és nevelőnők rendszeres kiképzése. A nőnevelés középpontjában nála éppúgy a vallásos szellem áll, mint a német protestáns pietistáknál, kiknek pedagógiai vezére, FRANCKE, a francia érsek munkáját ennek megjelenése után két évtizedre német nyelvre ülteti át.

A XVIII. század végén bekövetkező gyors szellemi fejlődés egyik legjellemzőbb vonása az *individualizmus*: minden egyének természetes joga a benne rejlő erők szabad kibontakoztatása. Az emberi személy méltóságának és öncélúságának gondolata a legélesebben s a legnagyobb történeti hatóerővel jut kifejezésre a francia forradalom szabadság- és egyenlőség-eszméjében. Ennek természetes logikai következménye a nőknek minden téren a férfiakkal való teljes egyenjogúsága. A francia forradalom zaja közepett az emberi jogok deklarációját egészen logikusan követi a *Déclaration des droits de la femme*. A nők egyenjogúsításának eszméje azonban ekkor még annyira magán viseli az ész jogi dedukcióknak, a racionalizmusnak doktriner vonásait, annyira meg nem érett, hogy tartósabb gyakorlati eredmény nem járhat nyomában. Jellemző, hogy az egyenlőségi eszme rajongó atyja, ROUSSEAU, sem alkalmazza komolyan az éghető dogmáját a nőkre, amikor ezek sajátos hivatását nemének szinte durva önzésével nem jogi, hanem inkább esztétikai síkban így határozza meg: La femme est faite spécialement pour plaire à l'homme. „Elvont igazságok – mondja – elvekről vagy tudományos sarktételekről való elmélkedések,

szóval mindaz, ami az eszmék általánosítását célozza, nem a nők körébe való. Tanulmányaiknak *a gyakorlati életbe kell vágniok*; nekik kell alkalmazásba hozniok a férfiktól felállított elveket... A nők minden elmélkedése, amely nem közvetlenül a női kötelességekre vonatkozik, a férfiak tanulmányozására, vagy azokra az ismeretekre legyen irányozva, melyeknek tárgya csupán az *ízlés*; mert ami az ész működését követeli meg, az meghaladja szellemi látókörüket. Továbbá nincs bennük annyi kitartás és elméi, amennyi az exakt ismeretekben való sikeres előhaladásra szükséges. A nő szellemesebb (*a plus d'esprit*), a férfi pedig nagyobb tehetség (*plus de génie*); a nőben több megfigyelő, a férfiban több okoskodó tehetség van.”¹ A francia forradalom radis kális pedagógusa, CONDORCET, azonban szóról-szóra veszi ROUSSEAU ellenére az emberi egyenlőség alapelvét. Amikor 1792-ben az *assemblée législative* elé terjeszti nevelési tervzetét, ebben a leányok teljes egyenjogúságát hirdeti a művelődés terén: terve szerint a nők a főiskolákon is ugyanazzal a joggal tanulhatnak, mint a férfiak.

A *neoklasszikus és a romantikus szellem* a nő új jogát elsősorban a *műveltség* emancipációjában pillantja meg: meg kell adni a nőnek a lehetőséget, hogy a szellem nála is önnön-maga birtokába jusson, a nő személyisége is szabadon és harmonikusan kibontakozzék. Az esztétikai irányú humanitás-eszmény (HERDER, HUMBOLDT) a maga individualizáló erejét átsugározza a nő alakjára is: kialakul a sajátos *női humanitás-ideál*, mint a férfi-eszmény kiegészítése, úgy, ahogy az Olymposon Zeus mellett Héra, Aphrodite, Pallas Athene plasztikus szépségben érzékítette meg a görög nő eszményét. A nő vegyen részt a művészetben és a tudományban, lelki erőit minden irányban edzze a szépen a szépért.

Hogyan jutnak érvényre az egyes koroknak ezek a nő-ideáljai a *magyarság* körében? miképpen alakult nálunk századok folyamán a magasabb nőnevelés ügye?

A magyar asszony neve, a *feleség*, ősidőktől a nő megbecsülésére utal: a férfi és a nő voltaképp egy lény, melynek fele az asszony; közös az örömük, közös a bánatuk, ezeket

¹ Emil ou sur l'éducation. 1762. (Füredi Ignác ford. 1896. 497. 1.)

megfelezik. A kereszténységgel, melynek elterjesztésében nagy szerepe van a nőnek, SAROLTÁ-nak (Adelhaidnak), SZENT ISTVÁN feleségének, hozzánk is csakhamar átplántálódik a középkor *klastromi nőnevelése*. A klarissza, ferences és dömés apácáknál sok előkelő magyar család lánya, sőt királyi sarj, nevelkedik. A Ráskai Leák és Sövényházi Márták buzgón másolgatják legendáinkat, tanúságot téve a magyár nők e korbéli magasabb műveltségéről. De a kolostori nőnevelés mellett a *lovagkor világi leánynevelése* is éppúgy virágzik nálunk, mint Nyugaton. A XIV., XV. és XVI. században a magyar várkastélyok és udvarházak nemcsak az egyes családok fészkei, hanem egész sereg ifjúnak és leánynak nevelőházai is. A magyar főnemesek és nemesek ugyanis fiukat-lányukat kilenc-tíz éves korukban más családhoz adják, hogy ott tanuljanak és nevelkedjenek. A várkastélyban rendszeren egy vagy több mester tanítja a fiúkat, viszont a lányoknak egy-egy apáca az oktatója és nevelője. Némely főúr asztalánál a cselédségen kívül hetvenen-nyolcvanan is esznek; ilyen sokra rúg a nevelésbe adott fiúk és lányok száma. A nemeslánykák az írás-olvasás mellett megtanulnak csipkét verni, fonni, varrni, hímezni, főzni, háztartást vezetni. A háziasszony vezetése alatt halászzalattal is szórakoznak, sőt hálókkkal, karvalyokkal és sólymokkal madarászgatnak is. A lányok az idegen várkastélyban vagy udvarházban férjhezmenetelükig maradnak. Valamennyi fiú és leány a ház urát édesapjának, a ház úrnőjét pedig édesanyjának szólítja. A főasszonyok, mint egykorú igen nagyszámú magyarnyelvű leveleiből kitűnik, nemes példával járnak a rájuk bízott leányok előtt folytonos munkálkodásukkal. A sajátos magyar nemzeti léleknek és a nyelvnek a XVI. század magyar nagyasszonyai a legfőbb őrei és ápolói.¹ Meghatók azok a levelek, melyeket a XVI. és XVII. századbeli anyák a főiskolákon messze idegenben tanuló fiaikhoz írnak komoly tanulásra és jó erkölcsökre buzdítva őket.²

A törökvész századainak küzdelmes éjtszakáján a ro-

¹ TAKÁTS SÁNDOR: Régi magyar asszonyok. 1914. 1-11. 1. Magyar nagyasszonyok. 1925.

² DEÁK FARKAS: Magyar hölgyek levelei (1515-1709). Budapest, 1879. 73 sk. 11.; 359. 1.

mok közül sok kiváló művelt magyar asszony lelke világít keresztül, mint fényes tanúsága annak, mennyire megacélozhatja és a magasba emelheti a gyenge nőt az erős hit és az igaz szeretet. A legtöbbjük mélyen átéli a kor szellemi életének legfőbb indítékát, a vallást, résztvesz a vallási mozgalmakban, teológiai műveltségre tesz szert, maga is beleelegyedik a hitvitákba, sőt hitvitázó könyveket ír és fordít. FRANGEPÁN KATALIN adja ki 1535-ben magyarul Szent Pál leveleit, melyeknek egy régebbi fordítását maga találja meg, de ez már nem használható, s így KOMJÁTHY BENEDEK-et újra fordíttatja. LORÁNTFFY ZSUZSANNA nemcsak lelke a patoki iskolának, melyet magasabb színvonalra emel, hanem maga is ír vallásos munkát: „Mózes és a Próféták, azaz az igaz keresztyéni vallásnak XLV. ágazatainak sz. írásbéli győzhetetlen bizonyágtétele.” (Fejérvár, 1641.) Munkáját dicsérték is, meg gúnnyal támadták is, nemcsak azért, mert protestáns irányú, hanem azért is, mert *nő* írta. Egy szatirikus epigramma így gúnyolódik rajta:

Nunc Paulina tonant, madidis oracula mappis,
Ante focum nutrix, potaque mussat anus;
Quid mirum, si sit nobis Ecclesia discors-
Dant passim bibula Biblia voce sonos.¹

Egy másik ízléstelen röpirat a hajdan két üszőtől húzott frigyszekrényt egy tehénnel (a fejedelemmővel) vonatja. A durvahangú hitviták korában is ez a mocskolódo irat nagy botrányt kelt. A fejedelemasszony ura, RÁKÓCZI GYÖRGY, külön levélben követeli III. Ferdinándtól a szerző kinyomozását és megbüntetését. Mert RÁKÓCZI a legmélyebb hódolattal viseltetik felesége nagy lelke iránt; a saját akaratát alárendeli az asszony akaratának: „Könnyebben szenvedem – írja munkácsi tisztartójának -, ha az en parancsoktunk múlik el, mintha az *övé*.” LORÁNTFFY ZSUZSANNA meg is érdemli ezt a hódolatot: gyermekeit mintaszerűen nevelteti a kor legkiválóbb pedagógusaival; a roppant kiterjedésű Rákóczi-birtokok minden zugán rajta a szeme; mikor ura hadakozik, otthon puskaport gyártat, ágyúkat öntet, sereget szerel föl, ruhát készített, a házi fonást maga ellenőrzi,

¹ WINDISCH: Von der Gelehrsamkeit des ungarischen Frauenzimmers. Ungarisches Magazin. Pressburg. 1781. I. 488. 1.

takácsokat fogad, de közben könyvet is ír és nyomtat, tanulókat küld külföldi iskolázásra, iskolákat támogat, templomokat emel.

Fiának, II. Rákóczi Györgynek felesége, BÁTHORY ZSÓFIA is nagyműveltségű asszony. Ő is alaposan jártos a teológiai irodalomban, csak hogy a katolikusban. Ferenc fiának felesége a kor másik nagyszőnye, a hőslélkű ZRÍNYI ILONA. AZ utóbbit Báthory Zsófia zsémbes természete megkorholja, hogy rosszul neveli leányát, Júliát (II. Rákóczi Ferenc nővérét). „Hogy az gyermekek jó egészségben vágnak – írja 1680 táján ZRÍNYI ILONÁ-nak – annak örülök; csak hogy igen mocskos a híre, hogy az nyolc esztendő Julijánka áruban bocsajtatott, – minap is az részek között nyalták-falták, úgy beszél; – ez vagy igaz, vagy nem, de okot az ilyenekre adni nem lehet.” ZRÍNYI ILONA a rossz leánynevelés vádjá ellen felháborodva tiltakozik. „Ha Nagyságod – így válaszol anyósának – az én erkölcejim felől kételkedik: én arról nem tehetek; ha pediglen engem becsületszerető asszonnak ösmért és ösméri lenni Nagyságod: miért engem tehát oly átkozott anyának tart, hogy engedném mások szemek láttára az én nyolcz esztendő leánkámat az ilyen ország gyalázatjára nyaladni falatni... Jobb volna engem gyermekeimmel együtt hogy megölne [a rágalmozó], hogy sem ilyen mocskos hírekkel gyalázza Nagyságod s minden más emberek előtt.”¹

A magyar nagyszőnyek hitvitázó buzgalma és tudómánya a XVII. század végén s a XVIII. század elején sem csökken. A mélabús költő, PETRŐCZY KATA SZIDÓNIA egész sereg vallásos munkát fordít és ad ki (pl. „A pápista vallásra hajlott Lutheránusok lelkek esméretinek kínja”, fordítva Majer Jánosból. Hamburg, 1690.) Sok gyötrődése és melancholia ja költővé avatja. Szenvedése közepett Balassa Bálint modorában megszólítja a természetet: az erdőt, mezőt, virágot, madarat, ezeknek sírja el közvetlen hangon keservét:

Erdei sok vadak,
Repülő madarak -
Sok jajszómat halljátok;

¹ FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: Magyar tudósok és írók. Magyarország és a Nagyvilág. 1875. 487. 1.

Te is csendes Echó
 Hallod, hogy gyakran „óh!”
 Jön ki számon s tudjátok
 Okát bánátimnak
 Gyakor panaszimnak . . .
 Miért, hogy meg nem szántok?

A protestáns pietisztikus műveltség kiemelkedő alakja gr. BETHLEN KATA. Vallásos művei szép tanúságai a kor polemikus irataiban való jártasságának. Hitvitázó harcias szellemé éppen nem alkalmas arra, hogy az író nőies vonásait kidomborítsa, sőt az anyai érzést is megbénítja benne. Szinte borzadva olvassuk, hogy mikor kis fia, aki apja (gr. HALLER) után katolikus, megbetegszik, a grófnő gyermekének haláláért imádkozik, mintsem hogy „idegen hitű” gyanánt nőj jön fel. Leánya iránt, ki szintén katolikus, élte végéig ellenszenvet érez. Nagyszámú levelének barokk cikornyáiból széles műveltség körvonalai bontakoznak elénk.¹ Egyik levelében FALUDI Nemes emberét kéri valakitől; más helyen egy novellás kötet iránt érdeklődik; tudomása van az akkor még alig csírázó szabadkőművességről („framaurelek”).² Korának sok tudós emberével áll kapcsolatban: BOD PÉTER-rel, CSEREI-vel, BETHLEN FARKAS-sal. Tudatában van női mivoltának: „azt tudják, hogy én férfiú nem vagyok, hogy promotiót várhatnék”. (I. 93.1.) De azért, amikor fülébe jut, hogy az iskolaügybe való avatkozását rossz néven veszik, mert mint asszony nem lehet főcurator, a fogarasi ev. ref. egyháztanács előtt mint művelt teológus ugyancsak megvédi a nők jogát: „Bizonyos, hogy én főcurator nem vagyok, azt én tudtam; azt is olvastam, hogy szent Pál megtiltotta, hogy a közönséges gyűlésekben az asszonyok ne szóljanak; de azt nem olvastam utána, hogy az akkori híveknek és keresztyén asszonyi állatoknak, kikből állott az Isten anyaszentegyháza, előmozdítani akarván az Isten anyaszentegyházának terhét, szólaniok szabad ne lett volna. Tagadom pedig azt, hogy reám ne bízott volna azon dolog, azért, hogy asszonyember vagyok, mert *én szintén olyan igaz*

¹ SZÉKI GR. TELEKI JÓZSEF özvegye, Bethleni BETHLEN KATA grófnő *Írásai és Levelezése*. 1700-1759. I-II. köt. Kísérő szóval ellátta Szádczky-Kardoss Lajos. 1922.

² U. o. I. 372., 397., 354. 11.

tagjának tartom magamat, mind közönségesen az Isten anyaszentegyházának, mind különösen a fogarasi ecclesiának, *mint akármely férfi is.*” (I. 505. 1.) Gondosan megállapítja az oktatás hibáit és hiányait; bevallja azonban, hogy orvoslásukhoz nem ért, mert mint nő inkább a leányneveléshez tud hozzászólni. Ezzel azonban sehogy sincsen megelégedve: a fiúk oktatása miatt a tanító nem ér rá a leányok oktatására: „Bizony fájdalommal szemlélni a mostani ott való leányok állapotját, melynek okául talán azt is gondolhatni, hogy mivel Ikafalvi uram fiúgyermekeket is tanított, tehát a leányok jól tanítására azért nem érkezhetett. Ezért a harmadik személy [tanító] maradjon csak a leányok különös tanítására.” (I. 503. 1.)

BETHLEN KATA tudományos érdeklődése azonban nemcsak a vallásra, hanem a természetre is élénken irányul. Igen vonzódik a *scientia amabilis*-hoz, a növénytanhoz s ebbeli ismeretét gyakorlatilag a gyógyításban alkalmazza. Korának híres orvosnője, kit orvos4cortársai: Simoni Márton, Kölcseri Sámuel és Borosnyai Márton nagyrabecsülnek. WESZPRÉMI ISTVÁN a század végén az orvosok közt emlegeti.¹ BETHLEN KATA híres könyvtárában sok botanikai és orvosi könyv is volt. Ezért mondja gyászverse:

Voltak ezek között szép orvoscönyvek is,
Vonta magát arra még a természet is,
Tudta sok jó fünek hasznos erejét is,
Gyógyítást gyakorlott gyakran még maga is.

Kivált szem fájdalmát bölcsen orvoslotta,
Hályogot a szemről könnyen eloszlatta.
E hasznos tudományt néki tanította
Más doktorok között egy jó oculista.²

A WESSELÉNYI-Családban a tudományokkal és művészetekkel való törődést nő avatja hagyományá: br. DÁNIEL POLIXÉNA. AZ Ő fia és unokája a két nagy Wesselényi. Koraiak hölgyei közül számosan tudnak latinul, ő azonban több élnyelven kívül folyékonyan olvas görögül is. Latinból több művet fordít, egyet ki is ad („A keresztyén Ethikának som-

¹ WESZPRÉMI L: *Succincta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*. Lipsiae. 1774. I. 18. 1.

² FEJÉRPATAKY. L. i. m. 487. 1.

más veleje.” Kolozsvár, 1752. Piktet genfi lelkész munkájának fordítása). Egy másik igen művelt író, akit a leánynevelés kérdése is mélyen érdekel, JÁNOKI ANNA MÁRIA, br. Hellenbach Károlyné.¹ Akkortájt Nyugaton az „anyai intelmek” valóságos műfajjá kezdenek kialakulni. Ilyet szerkeszt íróink is német nyelven (Treue Ermahnung einer Mutter an ihre einzige Tochter. Leipzig. 1763). A könyv a jólnevelt leány tudnivalóit tartalmazza a vallásra, földrajzra, történelemre, természetismeretre vonatkozóan.

A magyar nők tudóskodó munkájára még 1630iban megadja az áldást egy erdélyi unitárius pap, KOLOSI TÖRÖK ISTVÁN a női nemnek, „Éva seregének” testi szépségét és lelki kiválóságát agyba-főbe dicsőítő verses munkájában,² melyet főképp NETTESHEIMI AGRIPPÁNAK, a renaissance legkalandosabb életű okkultista filozófusának hasonló című műve nyomán szed ritmusba. Azért írja a nőkre ezt a hosszú dicshimnuszt, hogy megmutassa, mennyivel többre becsülte a nőt a régi világ, mint a mostani: „De mire jutottak oh szegény asszonyok, majd minden nemzetek közt vadtok mostan csúfok, senki semmit azt látom nem ad ti rajtatok, oly igen alá szállott az ti méltóságtok.” Hajdan másképp volt: a régi zsidók, görögök, rómaiak, szkíták, gallusok, germánok jobban megbecsülték az asszonyt, egy törvénye volt férfinak és nőnek, egyformán nevelték a leányt a fiúval a tudományra és a hadi mesterségre. Egy sereg görög és római filozófusnőt és költőnőt sorol fel annak tanúságául, hogy a nő, ha művelik, ugyanarra a szellemi magaslatra jut, mint a férfi. Különösen rokonszenves előtte Lykurgos és Platon, mert „ezek a bölcs emberek ez okon rendelték, hogy *egyaránt férfival asszony taníttassék*, deáki tudományra s harcra oktattassék, új- és parittyalövés néki mutattassék.”

A hajdani magyar nagyasszonyok jókora részének műveltsége meg is érdemli a női nemnek ezt az apológiáját. Koruk vallásos irodalmát ismerik, nyelveket beszélnek, ha özvegységre jutnak, még jogászknak is; tipikus jelenség, hogy az özvegyek peres ügyeiket maguk intézik. Jellemző, hogy a latinul és görögül jól tudó POPPEL ÉVA, mikor atyját

¹ WINDISCH i. m. 485. 1.

² Az asszonyi nemnek nemességéről, méltóságáról és dicséretéről való rhythmusok. Kolozsvár 1630. (Az 1655-i löcsei kiadást idézem.)

Rudolf császár igazságtalanul börtönbe veti, 1606-ban olyan latin védőíratot szerkeszt, mely egész Európában nagy fel-tűnést kelt.¹ Az előkelő magyar asszonyok egy része, mert szüksége van rá, megtanul deákul; de ha nem tud, azt is becsületesen bevallja: „Megértöttem – így felel SVETKOVICS KATA asszony 1569-ben Batthyány Kristóf latin levelére - az kegyelmed levelének egy részét, de nem mindenestül; mert én nem tudok diákírást, most az deákom nincsen itt-hon. Azért kérem kegyelmedet, hogy ne írjon kegyelmed énnekem deákul levelet, hanem magyarul.”²

Mindazok a XVI-XVIII. századbéli magyar hölgyek, kiknek műveltségét, sőt tudós és írói hajlamait itt jellemeztük, *főrangúak*, akiknek nevelésére már a szerencsésebb vagyoni helyzet is szegesebb gondot enged fordítani. Velük szemben ezekben a századokban a magyar társadalom *közép- és alsó rétegének* leánynevelése szomorú állapotban sínylődik. Erről tanúskodik a XVII. század elejéről PÁZMÁNY prédikációja s a XVIII. század elejéről MIKES egy-két levele.

PÁZMÁNY annyira jelentősnek tartja a leánynevelés ügyét, hogy külön prédikációt szentel neki, melyben útmutatást ad arra, *mint kell a keresztyén leányt nevelni*-- „A fiúk neveiése – mondja – vagyon az atyáknak valami gondjuk, mert iskolákba és udvarokba küldik, lovagolni, vadászni, puskázni tanítgatják őket; de *a leányok nevelésében nagy gondviseletlenség vagyon; mert csinosgatás, ruhaicifrázás, gangosan-lépés, azaz kevélységre való tanítás minden nevelésök.*”³ PÁZMÁNY már mindazt az érvet sorba állítja, amit egészen a XIX. század végéig hallunk azoktól, akik a leánynevelés nagy erkölcsi és társadalmi jelentőségét hangoztatják. Hivatkozik Aristotelesre, aki szerint „a leányok jó neveléséből áll főképen az országok becsületes állapota” (Arist. Politika. 8. fej.). Nemcsak azért fontos a leánynevelés, mert az ország lakosainak fele nő, hanem azért is, mert a férfiak

¹ Philaretis Anyntae Codomani Apologia pro Georgio Popelio de Lobkovitz etc. Dicaepoli. 1606. TAKÁTS S.: Magyar Nagyasszonyok. 1925. 448. 1.

² U. o. 248. 1.

³ PÁZMÁNY PÉTER Összes Munkái. VII. köt. II. rész. 1905. 614-633. 11.

nevelése is nagyrészt az asszonyoktól függ. Amilyen erkölcsöt és világfelfogást csepegtet a gyermekbe anyja, annak zsinórja után futamodik a gyermek további élete. A házasság sikerült volta is a leánynevelésen fordul meg, „mert a rosszul nevelt leány menyegzője holtigvaló galiba”.

PÁZMÁNY szeme előtt a keresztény középkor vallásos nőeszménye lebeg. A leányok *erkölcsi nevelésének* elvei nála az egyházatyák idevágó tanain alapulnak, akiket nagy számai idéz. „Mindenek fölött arra kell vigyázni, hogy a gyermek semmi feslettségét ne lásson, mert a gyermeki tudatlanság amit lát, azt mint a tükör, követésével kiábrázza. Ne csak ne lásson, de ne is halljon illetlen szókat a leány. Ne értse a fajtalan szókat; szerelmeskedő beszédeket senki előtte ne említsen: hanem isteni félelemre és szeretetre gerjesztő históriákat oltsanak elméjébe; ájtatosságot csepegtessenek szívébe; estveli és reggeli imádkozásokra szoktassák akadozó nyelvét; a templomba menésre édesítsék akaratát; a mennyei dolgok becsülésére vidámítsák értelmét.”

De nagy súlyt vet PÁZMÁNY a leányok *értelmi kiművelésére* is. Megrőjja, hogy a községek nagyrésze abban a meggyőződésben él, hogy nem kell a leálynak írni és olvasni megtanulnia, mert félő, hogy az olvasásból gonoszt tanul s olyat ír, amit nem kellene. PÁZMÁNY ezzel szemben üdvösnék ítéli, hogy a leány még kiskorában valamely értelmes öreg asszonytól vagy élemedett jámbor embertől olvasni megtanuljon. Ezt többféle módon iparkodik megbizonyítani. Először is az antik világra hivatkozik: az ókorban a nők könyveket írtak, iskolában tanítottak, mint CORINNA, THEANO, DIOTIMA, ASPASIA. SOKRATES nemcsak gyakorta hallgatta ASPASIA tanítását, de DIOTIMÁ-t mesterének hívta. PÁZMÁNY egyenest jőszemmel nézi *a nők tudományos műveltségét*, amikor a tudós keresztény nőket állítja oda mintául Szent Jeromos korából: „Paula, Laeta, Eustochium, Fabiola, Marcella, Fúria, Demetrias, Salvia, Herontia és több úri asszonyok nemcsak tanultak, de oly tudósok voltak, hogy akár mely írástudó doktorral vetekedhettek, mint azokból a mélységes, bölcs kérdésekből kitetszik, melyek fejtegetését Jeronimustól kívánták. Szent Borbálát Origenes tanította. Alexandriai Szent Katalin, Eudoxia, Theodosius császár

felesége, Hildegardis, Szienai Szent Katalin, Elpis, a Boëthius felesége és sokan egyebek bölcs írásokat hagytanak.”

Második érve a leányok oktatását azért sürgeti, hogy üdvös könyveken épülhessenek s így a gonosznak könnyebben ellenállhassanak. SENECA-t szólaltatja meg, aki szerint az asszonynak van legnagyobb szüksége jó olvasmányra, mert: *femina impudens animal, nisi scientia accesserit et multa eruditio, ferum et cupiditatum incontinens*; az asszony szelidülhetetlen és mértéktelen, ha bölcseséggel és szép tudományokkal nem ékesítetik és ezek oktatásával nem szelidítetik.” Az üdvös könyvek olvasása elvonja a leányt a táncolástól, csevegéstől, hiábavaló játékoktól, csintalan indulatait fáradtság nélkül csirájukban megfojtja. Ezért csak olvasson minél többet a gyenge lányka, csak arra vigyázzanak a szülék, hogy ne valami hiúságot és feslettségét olvasson, hanem imádságos könyveket, Krisztusnak és a szenteknek életét. Bolondságnak tartja PÁZMÁNY, ha asszonyember hadakozó dolgokat olvas, s különösen kárhözatosnak bélyegzi, ha szerelmes históriákat forgat. „Ah! – kiált fel – mely nagy esztelenség az atyáktól vagy férjektől, ha virágénekeket, szerelmeskedésről írt könyveket adnak feleségök, leányuk kezébe! Olajt öntenek ezek a tűzre, mellyel felgerjed a bujaság. Mérget osztogatnak, mellyel megöletik a lélek. És hogy nyilvánban szóljak, akik szerzik, akik éneklük a virágénekeket, országos kerítők, közönséges kutakat mérge-sítők.”

A PÁZMÁNY-tól megrajzolt keresztény nőideál legfőbb erénye a szüzesség: mindig forogjon eszébe a leánynak, hogy Krisztusnak van eljegyezve. Maradjon otthon s ha valahová megy, anyjával menjen. A férfiak között úgy legyen, mintha ellenségek között volna, kik legdrágább kincsétől akarják megfosztani. Ne kíváncsozzék a piacra vagy mulatságba, mert folyton csak megszóló ítélmesterek elé megy. Soha sem tud oly szépen viselkedni, hogy kárhözható szentenciát ne nyerjen. Ha keveset szól vagy hallgat, parasztnak ítélik; szaporább szaváért ‚csacsogó’ a neve. Ha egyszerűen beszél, tudatlannak mondják, értelmes szólásáért álnoknak és csalárdnak bélyegzik. Ha nehezen felel, rosszul nevelt; ha könnyen szónak adja magát, szerelmeskedő; ha szemérmatosan hallgat, képmutató; ha szépen öltö-

zik, kevély; ha az öltözettel nem gondol, ocsmány; ha valahová néz, azt mondják, hogy odahajol szíve, ahová néz a szeme, mivel a szem után jár a szívek gonoszsága. Egy szóval soha olyat nem mívelhet a leány, hogy meg ne szólják és ne kárhoztassák. Ami pedig egyszer reáragad, könnyen le nem mosható, csaknem holtig rajta marad.

Sokan azt hiszik, hogy a nők divatmámora és arcfestése, kendőzése a mai idők különös jellemvonása. Háromszáz évvel ezelőtt PÁZMÁNY úgy hadakozik ellene, mintha csak ma élne. A cifrázkodás, divatbábság ellen való küzdelem egyik legfőbb leánynevelési irányelve. Ne kenje – így szól – a keresztény leány orcáját idegen festékekkel, hanem tiszta vízzel mossa. Ne terítse verőfényre festett haját, de baglyosán, korpásán és szennyesen se hordja fejét. Pézsmaszagokkal ne füstölögjön, de dohosságot se szenvedjen maga körül. Túlságosan drágába ne öltözzék, de amibe öltözik, tiszta legyen. Tükörbe avégre ne nézzen, hogy magát cifrázza, legföljebb azért, hogy fején vagy orcáján dísztelen és illetlen valami ne legyen. Ha szép, tőkélje el, hogy ékességét feslett étellel meg nem rútítja; ha rútacska, arra igyekezzék, hogy jó erkölccsel szépegesse magát. A nő ne fesse, kendőzze arcát, hisz a mosdás vagy izzadás után úgysis elolvad a festék. Gondolja meg, hogy nem megszeretteti, hanem egyenest utálatossá teszi őt a festék, „mely az asszonynak gyenge bőrét öszvevonsza, megégeti, fogait oly feketékké teszi, mintha holtszéndarabok volnának; lélekzetit megdohosít ja, ábrázatát tőporódteti, és ha e világon annál szebb asszony nem volna is, a festék megrútítja. Egyszóval, nem egyéb a festett orca, hanem ifjak tüze, bujaság taplója, szemérmetlen szívnek cégére... Mert a természettől adott színen kívül nagyobb ékessége nincsen az asszonynak, mint a tiszta öltözet; ezenkívül egyéb öltözeti és cifrája: rútítása; a többi ördög töre, pokol horga, kárhozat lépesvesszeje, azaz idegen tüzek gerjesztése, bolond ifjak csalogatása, veszedelemnek terjesztett hálója.”

A magyar esztergomi érsek több, mint egy félszázaddal a cambrai-i érsek, FÉNELON előtt már majdnem ugyanazokkal a szavakkal hangoztatja a leánynevelés jelentőségét. A leányok családi-házi neveléséről szól, de gondja van intézeti-iskolai nevelésükre is. 1627-ben meghívja WARD MÁRIÁ-t, az

angolkisasszonyok rendjének alapítóját Pozsonyba, hogy itt is leánynevelő-intézetet alapítson. Az intézet azonban pár év múlva megszűnik, mert a rend a klauzúra hiánya miatt nem nyert pápai jóváhagyást. PÁZMÁNY tehát a zárdai nevelést is pártolja, amelyet a francia udvar légkörében élő cartesianus filozófus-érek félszázad múlva pedagógiai okokból, a leány jövője élethivatása szempontjából, nem nagy rokonszenvvel kísér. De mindketten egyek abban, hogy a leányt nem esztétikai széplelkűségre és nagyvilági életre, hanem vallásosságra és szemérmességre kell nevelni s a hiúság, tetszészvágy s külső fényűzés ellenében kezdtől fogva megerősíteni.

Száz esztendő múltán messze a Márvány-tenger partján, Rodostóban, RÁKÓCZI FERENC hűséges fegyvertársa és íródeákja száműzetésében az otthoni lányokra visszaosztogondolva, éppúgy panaszkodik a magyar leánynevelés elhanyagolása ellen, akárcsak PÁZMÁNY. Megható, hogy MIKES KELEMEN, aki a francia fejlett kultúrával s a francia nők műveltségével a párizsi udvarban és társaságban alaposan megismerkedik, mennyire szíven viseli a magyar leányok művelődésének ügyét. Ennek a kérdésnek külön levelet szentel (a 27-iket, 1719 jún. 18.); majd mikor a magyar fiúk nevelési rendszerét bírálja, nem mulasztja el, hogy párhuzamosan a leányok nevelését is szóba hozza (62. levél, 1725 jún. 11.). Nézetein erősen érzik FÉNELON nőnevelési munkájának hatása. Párizsban sokat hallhatott a dauphin nagy nevelőjéről s az érek munkáit buzgón olvashatta száműzetésében. FÉNELON művei kedvelt olvasmányai voltak a bujdosó fejedelemnek is. A francia érek leánynevelési elveinek hatása nyomon kísérhető MIKES leveleiben.¹

Örül a hírnek, hogy néjje franciául tanul. Bárcsak ott-hon a magyar hazában a szülők idegen nyelvekre is taníttatnák leányaikat. De hát „még csak az írásra és az olvasásra sem kényszerítenek a leányokat, hogyha csak azoknak nem volna arra kedvek.” Pedig a nemes leánynak írni és olvasni nemcsak illik, de szükséges is. Egyrészt azért, hogy épületes vallásos könyveket olvashasson, másrészt meg, hogy az urát távollétében mindenről tudósíthassa s az ura levelét elolvas-

¹ GRAGGER RÓBERT: Mikes forrásaihoz. Egyet. Philol. Közlöny. 1911. évf. 709. 1. ZOLNAI BÉLA: II. Rákóczi F. könyvtára. 1926. 14. 1.

hassa. Az írástudó asszonynak milyen más levelet ír az ura. mintsem az írástudatlannak, akinek idegennel kell olvastatnia levelét! „A férfi nemcsak a hagymáról és a dézma borról kívánna írni a feleséginek, hanem más egyéb egyességéből, szeretetből származó gondolatait is leírná, ha a felesége tudna írni és olvasni.” Vannak rövideszű anyák, akik azért néznek görbeszemmel lányuk írástudásába, mert attól tartanak, hogy a szeretőjének ír. „Oh! mely okos beszédek ezek! mintha az írás okozná a rosszat, és nem a rossz az írást. Nem akkor történik meg a tilalmas dolog, mikor egymásnak írnak, hanem akkor, mikor egymással vannak, és nincsen szükségük az írásra. *Akár tudjon a kéz írni, akár ne tudjon, de a szív eljár a maga dolgában.*” Az ilyen korlátolt fejű anyák felelősek lányuk tudatlanságáért és műveletlenségeért. Pedig a nőnek nem elég a szépség, műveltség is kell hozzá: „Akármely szép legyen a gyémánt, de, ha rútul vagyon metszve, nem becsülik.” *Ezért a leányok neveléséről épp úgy kell gondoskodni, mint a fiúkéról:* „jól oktatni a leányokat olyan szükséges, valamint a férfiakot, és az egyike olyan hasznos az országnak, valamint a másika.” Miért-Mert a leány asszonnyá lesz s ő fogja fiát nevelni és oktatni s ezzel az ország szolgálatára alkalmassá tenni. „Ergo, hasznára vagyon tehát az országnak, ha a leányokat jól nevelik és oktatják.”

Az előkelőbb magyar családokban ezidőtájt is iparkodnak erre. Igaz, hogy a lányok oktatása együtt megy végbe a legtöbb családban a fiúkéval, hasonló módszerrel és fegyverkezési eszközökkel. A XVIII. század elején, a kuruckorban, pompásan írja le egy kis grófkisasszony, KÁROLYI KLÁRA, atyjához gr. Károlyi Sándorhoz írt levelében, hogyan oktatja és „regulázza” őt egyrészt Szuhányi Márton uram a járásban és táncban, másrészt Orbán páter, az olcsvai pap a különféle tudnivalókban: „Én most jól tanultam volna, ha Orbán uram regulát nem csinált volna; hogy egyszer nem tudtam a leckét, mindjárt letérdepeltetett; a regula pedig az, hogy aki szokott órákon itt nem lesz: letérdepel; én pedig inkább alszom akkor; aki silentiumot nem tart, valamennyit szól hiába valót, annyiszor csókolja a földet.”¹ Orbán páter

¹ L. TAKÁTS SÁNDOR: Régi magyar asszonyok. 1914. 231-5. 11.

latin nyelvre is oktatja a kis grófleányt. De sehogysem sikerül rávennie, hogy az apjától kapott lovakat latinul köszönje meg. Pedig később nem egyszer adja jelét annak, hogy latinul egészen jól tud. Klára különösen szeret olvasni: apja Rákóczi táborából is többször küld neki könyveket, hogy olvasásszomját kielégítse. De Klára bármennyire művelt volt is, aminek több száz szép magyar levele a tanúsága, mindig megőrizte nemes magyar egyszerűségét s nőiességét. Apjától és bátyjától nagyon jól tudja, hogy a bécsi és pozsonyi világban milyen cifrán s új módi szerint öltöznek a nők, de azért sohasem vágyik közéjük: a gazdag Károlyi-lány otthon marad, varrogat, gazdálkodik, a szegényeket istápolja, majd gyermekei neveléséről gondoskodik. Az új módit sehogysem tudja bevenni: a divatos ruhákat, a filegóriás haját, a cafrangos kalapot. „Sokan – írja egyik levelében – a módit már példabeszédben és erkölcsökben is fölvették. Pedig az ifjakat arra nevelni, hívságokra való elméjük fordítását s oda függését módik követésével s tanításával elősegíteni, s kitül oltalmazni kén, bú költségre kapni”: nem egyéb, mint a jó erkölcsöknek megvetése. Mint magyar aszszony a mind jobban beütő német világgal szemben csak magyarnak akarja nevelni fiát, kiről 1733íban ezt írja: „Talán ha magyar emberséget tanul s magyar köntösbe jár is, elélhet. Istennek is nagyobb dicsőségére lesz, ha arra az manérra s egyéb módis hívságra nem kap. Én az többibe is csak azt nézném, hogy isteni félelemben, jó erkölcsben, tudományba nevednének. Az móditól félve félek; mert az forog előttem, hogy rákapnak a módira, ki is bú költségűl áll s arra kapásból.”¹

A XVIII. század további folyamán azonban előkelőink bizony rákapnak a módira, magyar szellem és nevelés helyett minden a visszájára fordul. A vagyonosabb nemesség is idő multával az elnémetesedett főrangúak példája után ered. A főnemesség túlnyomó része, főkép MÁRIA TERÉZIA udvarának fénykörében a francia és német kultúrának hódol, magyar jellegéből és nyelvéből kivetkőzik. A főrangú nőnevelés is egészen a XIX. század közepéig a francia és német

¹ U. o. 234. 1.

nevelőnők kezébe kerül. A leányneveléssel foglalkozó apácázárdák is nyelvükben és szellemükben idegenek.

MÁRIA TERÉZIA a magyar közoktatásügyet többől újjászervezi. Azonban majdnem kizáróan a fiúk nevelése érdekli. Közoktatásügyi kódexe, az 1774 Ratio Educationis, a népoktatás körében mindkét nembeli ifjúságról szól ugyan, de a leányok középfokú oktatásáról egy szóval sem emlékszik meg. Ez annál feltűnőbb, mert Európa másik nagy uralkodónőjének, II. KATALIN orosz cárnőnek, ugyanakkor különös gondja van arra, hogy neme előtt messze Keleten megnyissa a magasabb kultúra kapuit. A Néva partján 1764-ben a „Feltámadás” zárdában hatalmas leánynevelő intézetet alapít, melynek kormányzatával egy francia nőt bíz meg, akit a nevelés munkájában nyolc felügyelőnő és negyven tanító-nő segít. A 6-18 éves benntlakó leányok száma 500, fele nemes, fele polgárleány, akiknek származását s társadalmi osztálykülönbségét tanulmányaik terve és nevelésük rendje is visszatükrözi. A nevelés célja: a leányoknak társadalmi osztályukhoz mért műveltség, értelmi és erkölcsi finomság elsajátítása. A francia nyelv tanulása az oktatás középpontjában van. Az intézet a cárnő közvetlen hatósága alatt áll, világi nők tanítanak benne, a leányoknak alkalmuk van a cári udvarral való közvetlen érintkezésre. Az intézet, mint RAMBAUD mondja róla, oly zárda, melynek fejedelemasszonya Nagy Katalin.¹ A leánynevelés ügye ezentúl a legutóbbi időkig a cárnék különös oltalma és felügyelete alatt áll. A fejlett orosz leánynevelés ügyének történeti gyökerei Katalin intézetébe nyúlnak vissza.

MÁRIA TERÉZIÁD nem fűti neme művelődésének expanziója ügy, mint KATALINÉ. Fejedelmi hatalmát nem használja fel annyira a nők műveltségének emelésére. Terézia-numot alapít birodalma nemes ifjúságának magasabbrendű nevelésére, de ehhez hasonló hatalmas leánynevelő-intézet alapítására nem gondol. Azonban a nyilvános középfokú leányoktatás alapját mégis a királynő veti meg akkor, amikor az *angolkisasszonyokat* 1770-ben a budai királyi palotába telepíti, s itt leányinternátust és iskolát alapít számukra. Már PÁZMÁNY PÉTER alapítványából régebben keletkezett az

¹ MOLNÁR ALADÁR: A nőképzés hazánkban. 1877. 164-6 11.

angolkisasszonyok pozsonyi rendháza, de ez csak rövid ideig állott fenn.¹

Buda visszafoglalásakor KORVIN MÁTYÁS királyi palotája romokban hever. Köveinek jórészt építkezésekre széthordják. Egyik szárnyát III. KÁROLY fölépítteti, s e részt kaszárnyának és fegyverraktárnak használják. MÁRIA TERÉZIA a magyar rendek kérésére 1745ben elrendeli az újjáépítés megkezdését, a munkálatok azonban a háborús zavarok és a pénzhiány miatt 1770g húzódnak.² A királynő csak egy ízben tartózkodik a budai palotában. Ezt 1770-ben maga és az udvar helyett az angolkisasszonyok otthonául jelöli ki. A mintát a prágai és az innsbrucki fejedelmi paloták példája szolgáltatta, melyekben szintén nőnevelő intézetek voltak elhelyezve.

Az angolkisasszonyok szerzetének alapítása a vallási üldözések idején Angliából belga földre menekült főrangú hölgyeknek, elsősorban WARD MÁRIÁ-nak nevéhez fűződik. Csodálatraméltó buzgósággal egymásután létesíti Németalföldön, majd Bajorországban és Ausztriában a leánynevei léssel foglalkozó társházakat. Azonban a szentszék megtagadja jóváhagyását, sőt VIII. Orbán pápa 1630iban fel is oszlatja a *jesuitináknak* nevezett társulatokat. Tagjaik egy része azonban tovább együtt marad s *Institutum. Sanctae Mariae* néven sikerül nekik a rendet új életre támasztani. Ausztriában 1706 óta Sanct-Pöltenben van a főhelyük. Itteni zárdájukat MÁRIA TERÉZIA különösen kedveli, 1769iben meg is látogatja. Ez alkalommal a királynő tetszését különösen megnyeri az egyik magyar apáca. Arra a kérdésére, hogy nincs-e valami kívánsága, a magyar apáca azt az óhaját fejezi ki, hogy bárcsak Magyarországon is otthont találna az angolkisasszonyok szerzete. Tíz nap múlva már előtérjesztést tesz ebben az ügyben az udvari kancellária s 1770 január 10-én aláírja a királynő az alapítólevelet, melyben a vártemplom és lelkészei számára 26.000, a Sanct-Pöltenből a budai várba telepítendő 8 apáca és 8 bennlakó leánynöven-

¹ L. erre nézve JORDÁNSZKY ELEK (1765-1840) szolgycéni plébános 1798-ban írt s a budapesti egyetemi könyvtárban található kéziratos munkáját (Ab 61): Vom Ursprünge und Fortgange des löblichen und ehrwürdigen Instituts-Marie. 16. 1.

² HAUSZMANN ALAJOS: A magyar királyi vár. 1912. 20. 1.

dék eltartására 96.000 forint alapítványt tesz. E tőkét 4%-os kamattal a kamara kezeli, mely nemsokára egy majort is vásárol a rend számára. A zárdával az internátuson kívül nyilvános elemi iskola is kapcsolatos. A palota egy részét arra rendeli a királynő, hogy benne évi fizetés mellett 12 idősebb özvegy vagy hajadon részesüljön az apácák gondozásában.¹

Az ünnepélyes beiktatás 1770 május 13-án, a királynő névnapján, megy végbe. A fényes ünnepségen az egyházat GR. MIGAZZI KRISTÓF váci bíboros püspök, a királynőt GR. HADIK ANDRÁS-nak, a híres generálisnak neje, LICHTENOWSKY FRANCISKA hercegnő, a világi hatóságot GR. GASSALKOVICH ANTAL, a kamara elnöke képviseli. A beiktatáson már az első alapítványi növendékek is megjelennek. Az új ház főnöknője HOHENFELD KATALIN grófnő. Többi tagjai: HERRESTEIN grófnő és SPAUR kisasszony, a felső, illetőleg az alsóbb osztályok igazgatói (praefectae), USENKEK grófnő és RITSCHAN bárónő tanítónők (magistrae), LECHFELD kisasszony írnoknő (scripturae magistra), továbbá egy konyhafelügyelő és egy kapusnő. A felügyeletet a sanct-pölteni püspök gyakorolja s ő tölti be felsőbb jóváhagyással az üresedéseket.

Az angolkisasszonyok új budai internátusába a királynőtől kijelölt alapítványosokon kívül 40-50 fizető növendék vehető föl. A rendi társadalmi felfogásnak megfelelően, úgy ahogy II. KATALIN cárnő leánynevelőintézetében is, a *nemesi és polgári rétegből származó alapítványos leányok külön osztályba vannak sorolva* s más ellátásban részesülnek. A 4 nemesi rangú alapítványos növendék ebédre 6, vacsorára 4 tál ételt, a négy nem-nemesi származású alapítványos leány pedig 4, illetőleg 3 tál ételt kap. A fizető növendékek szülei azonban tetszés szerint választhatnak s az elsőosztályú ellátásért 250, a második osztályúért 180 forintot fizetnek. Ezért a lakáson és ételmezésen kívül ruha, fehérnemű, orvosszerek és taneszközök is járnak. Mindnyájan égszínké

¹ Orsz. Ltár. Kanc. Órig. Ref. 1769. okt. 13. Liber Regius Ecel. VI. 266-277. JORDÁNSZKY említett kézirat munkájának függeléké közli az alapítólevelet német fordítással együtt. L. még WETZER und WELTK'S Kirchenlexicon. IV. Freiburg. 1886. 572-580. 1. Az angolkisasszonyok budapesti Sancta Mariasintézetc Értesítője. 1900.

intézeti ruhát viselnek, az elsőosztályúak selyemből, a másodosztályúak posztóból, mellükön pedig fekete zsinóron érmet, melynek egyik oldalán Szűz Mária, a másikon a királynő neve olvasható.

A főbb tantárgyakat (hittan, írás, olvasás, számtan, kézimunka) a bennlakó növendékek is a nyilvános iskolában tanulják, melynek tanítási nyelve a német. A bennlakók emellett francia nyelvet is tanulnak. Az internátusnak rajz- és énekmestere is van; ezek oktatásában, valamint a zongoratanításban is a fizető növendékek külön díjazásért részesülnek.

Az angolkisasszonyok külső nyilvános iskolája elsősorban a szegénysorsúaknak van szánva. Tandíjat a tanulók nem fizetnek. A négy osztályban délelőtt 8-1-ig, délután 1-4-ig folyik a tanítás. Mindjárt a megnyitáskor 300-an jelentkeznek, amiért is csakhamar gondoskodni kell az apácák számának növeléséről.

Az új alapítás tehát közszükségletet elégít ki és életképesnek bizonyul. Azonban az első, királyi alapítású magyar leánynevelő-intézet csak hét esztendeig működhetik nyugodtan. Ugyanis 1777-ben az egyetemnek Nagyszombatból Budára való áthelyezésével foglalkozó bizottság a királyi palotát jelöli ki a bölcsészeti, jogi és orvosi karok, a gimnázium és a könyvtár helyéül. A jezsuiták várbeli épületeiben az egyetemnek csupán teológiai kara és a normális iskola volt elhelyezhető. Az apácáknak a királyi palotából intézettel távoznuk kellett.

GR. MIGAZZI váci püspök ajánl fel nekik otthont. így kerülnek Vácra, ahol tíz esztendőn keresztül különböző helyeken, utoljára a siketnémák mai épületében tanítanak. II. JÓZSEF lázas reformkedve azonban ezt az épületet is más célra szánja s az angolkisasszonyokat, kiknek rendjét, mivel tanítottak, nem törölte el (ezért kegyelmezett meg a piaristáknak is), 1787-ben visszatelepíti a fővárosba, még pedig nem Budára, hanem Pestre. Itt az eltörölt Domonkos-rend kolostorában találnak lakóhelyet. Az eredetileg német nyelvű szerzet később egészen magyarrá válik s növevelésünk mind szélesebb körében szerez elévülhetetlen érdemeket. Eredeti épületüket folyton bővítik. 1810-ben 84 bennlakó leánynövendékük van három iskolai osztályba sorolva.

A bejáró növendékek száma 200 körül van, de ezek csak két osztályt járnak. Mai középiskolájuk az 1855-ben alakult öt osztályú felső leányiskolából fejlődött. A negyvenes években a tantárgyak közt megjelenik már a magyar nyelv is. 1868-tól kezdve a külső növendékek iskolájában már minden tantárgyat magyarul tanítanak, de a bennlakó növendékek iskolájában a francia és német nyelv tökéletes elsajátítása céljából egyes tantárgyakat franciául és németül adnak elő, pl. franciául a növénytant, németül az állattant.

A leányok köznevelése MÁRIA TERÉZIA alatt és után, továbbra is csak az elemi oktatásra korlátozódik. Az elemi iskolában fiúk és lányok együtt tanulnak. A nagyobb városokban azonban már megindul különválasztásuk. Pozsonyban a Notre-Dame-apácák és az orsolyaszüzek tartanak fenn leányiskolákat, melyek számára FELBIGER dolgoz ki módszeres utasítást. Ugyanaz a tanterv kötelező a leányiskolában is, mint a fiúiskolában, csak néhány követelmény helyébe más utasítás lép. így különös súlyt kell vetni a leányiskolában a pénztári naplóvezetésre, az évi számadások szerkesztésének ismeretére, a kézimunkára. Fel kell olvasni a lányok előtt FÉNELON-nak a leányok neveléséről írt munkáját, továbbá az anyák és nevelőnők számára szerkesztett BEAUMONT-féle „Magazin des enfans” c. pedagógiai munkát. „A földrajz, a történelem, a levélírás és a francia nyelv csak oly iskolákban vagy osztályokban foglalhatnak helyet, hol nemes származású lányokat oktatnak.”¹ Két-három osztályú leányiskolája van az apácáknak, főképp az orsolyaszüzeknek, Pécssett, Nagyszombatban, Nagyváradon és másutt. A magyar nyilvános leánynevelés lassú fejlődésére jellemző, hogy Budán csak 1822-ben keletkezik az első világi nyilvános elemi leányiskola két osztállyal, melynek tanítási nyelve természetesen német. A tanítók férfiak, akik a Ratio fiútantervét követik.

II. JÓZSEF-nek a szerzetesrendeket eltörlő rendelete (1782) halálos csapást mér a katolikus leánynevelésre. Hiába fejt ki ÜRMÉNYI a m. kir. udv. kancellária nevében az apáca-rendeknek, főképp a klarisszáknak a magyar nőnevelés körül

¹ FINÁ CZY ERNŐ: A magyarországi közokt. tört. Mária Terézia korában. II. 107.

a mohácsi vész előtt és után szerzett rendkívüli érdemeit, amelyek alapján iskoláik további megtartását javasolja: a császár hajthatatlan. Az a terve sem talál visszhangra, hogy a gazdag budai és pozsonyi klarisszák jövedelmének feleslegét a többi szegény tanító nőszereztetésére kell fordítani a leánynevelés érdekében, mely az írás- és olvasáson kívül nagy gondot fordítson a női kézimunkára is. Az államtanács a császár rideg intézkedését pártolja. Az egyik államtanácsos az összes apácarendek eltörlése mellett azzal érvel, hogy az apácák aligha válnak hirtelen jó tanítónőkké. Amikor Pius pápa 1782 márciusában Bécsbe ér, akkor foglalják le sorban a magyar városok apácáinak vagyonát s üzik őket világgá.¹ A pesti klarisszák huszonegyen gyűlnek össze kis harangjuk utolsó kongására. A most már tilos kolostori ruhát, melyet koporsói öltözetnek szánnak, kis csomagba csavarva tartja kiki kezében. KUTHY KLÁRA apátnő remegő hangon, könnyező szemekkel mondja el a búcsúszót s a kisírt szemű apácák örökre távoznak a kedves házból. Boldog, kire családja vár otthon; legtöbbjük a nagy világba széled. Kolostorukat József császár elkobozza; halála után bérbe adják; később zálogház lett belőle, ma pedig a közgazdasági kar otthona.²

A magyar nőnevelési törekvések történetében döntő jelentőségű a JÓZSEF császár halálát követő *1790. évi nagy nemzeti fölbuzdulás*. Ennek politikai szelleme egyrészt a francia felvilágosodás és forradalom eszméiből, másrészt az elnémetesítéssel szembeálló nemzeti öntudatból fakad, mely az ősi alkotmányt, nemzeti nyelvet és viseletet iparkodik hirtelen diadalra juttatni (I. 101. 1.).

A *felvilágosodás pedagógiai optimizmusa*, mely szerint merőben a neveléstől függ, milyen embert farag a csecsemői bő, természetesen hatással van a leánynevelés kérdésére is, melynek jelentőségét a felvilágosodásnak az a másik alapvető gondolata is erősíti, hogy minden emberi lénynek, férfinak és nőnek, ugyanazok a természetes jogai vannak. Az angol és francia felvilágosodás irodalmában egész sereg könyv található, mely tanácsokat osztogat a szülőknek, vagy

¹ MARCZALI HENRIK: Magyarország története II. József korában. II. 1885. 127-129. 11.

² TAKÁTS SANDOR: Régi magyar asszonyok. 1914. 340. 1.

amelyben a szülő ad tanácsot gyermekeinek. Abban az esztendőben, amikor MÁRIA TERÉZIA Ratio Educationist megjelenik (1777), daliás magyar testőre, BESSENYEI is kiad egy könyvecskét *Anyai oktatás* címen. A munka a felvilágosodás tipikus pedagógiai terméke. Bár BESSENYEI előszavában a munkát „mindenre nézve tulajdonának” mondja, két fejezete alig egyéb, mint HALLIFAX angol író franciára átültetett művének fordítása.¹ Egyébként is csak az angol író tervének nyomán halad.

BESSENYEI munkájában egy anya leányához leveleket ír, melyekben az igazi nő eszményét rajzolja meg: milyen legyen a vallásossága, hogyan teljesítse házassági, anyai és gazdasszonyi kötelességeit, mik ép viselkedjék a társaságban, hogyan őrizkedjék a rosszakaratú kritikától. Több helyütt jól megrajzolt női arcképeket, LA BRUYERE-szerű jellemrajzokat találunk közbeszöve. Különösen óvja a felvilágosodott BESSENYEI a leányt a babonáságtól és bigottságtól: „Istenednek imáadását inkább jóságos cselekedetekben, mint csupa éneklésekben határozd... Vedd szívedbe, kedves leányom, hogy a Religio nem egyedül a szemeknek fölfelé való forgatásában és szüntelen való templomba járásban áll, hol az elmét elragadni szokott áhítatosságban a világ előtt, mint valami nehéz nyavalyában, úgy buzogj és rángatódjál.” BESSENYEI nem alkalmazza mereven a felvilágosodás természetjogi elméletét a nőkre. A nőkérdésben, akárcsak ROUSSEAU, elsősorban nem jogi, hanem pszichológiai problémát lát: „A természet – mondja a könyvben szereplő anya (24. 1.) - asszonyi nemünk és a férfiúi nem közzé különbséget helyeztetett; *a férfiaknak nagyobb erőt s mélyebb értelmet engedett*, nekünk pedig ellenben *nagyobb szívességet* adott, mellyel kötelességünket teljesíthetjük... Az asszonyi nem tekintete erősebb a törvényeknél, mely könnyhullatásaival lábához verheti azt a hatalmat gyakorta, melyet a férfiúság oly rémítő csudával, s nagy fölemelkedéssel láttatik föléjébe tenni.”

BESSENYEI a nők tudományos tehetsége és képzése tekintetében ROUSSEAU nyomán halad: nem való a nőnek a komoly

¹ *Avis d'un père à sa fille par Mr. le Marquis d'Hallifax*, traduit de l'Anglois. Az egyezést ECKHARDT SÁNDOR mutatta ki: Bessenyei és a francia gondolat. Egyet. Philol. Közi. 1919. 195. 1.

tudomány. Ezt egy bájos történettel is igazolja. Egyszer egy szép asszonynak magyarázott valami filozófiai tételt s ez egy óra hosszat hallgatta, mikor egyszerre csak megszólalt: „De szép szemed van, mikor beszélsz!” BESSENYEI ezt azért idézi, hogy szemléltesse, mennyire nem valók a nők a filozófiára. Ettől fogva abbahagyta azt a szokását, hogy nőekkel a filozófia dolgában vitába szálljon.

A böltességnek és jó erköltsnek könyvéiből. (Pozsony, 1777.)

II.

A MAGYAR NŐMOZGALOM MEGINDULÁSA.

Az első magyar nőmozgalom (1790) megelőzi az angol Wollstonecraftíféle mozgalmat. A magyar anyák politikai jogukat művelődési vágyukból igazolják. A deák nyelv a magyar nők tudományos művelődésének legfőbb akadálya. Az 1791-ben kiküldött országos közoktatási bizottság a leányok nemzeti nevelését követeli; az állami leányiskolák eszméje. Az 1806. évi Ratio: a leányoktatás új szervezete. Az előkelő leányok franciás és németes műveltsége. A német romantika hatása. A nemzeti nyelvű irodalom pártolását írónk a nőktől várják. Egy pedagógus álma a XIX. század nőneveléséről. Kazinczy leánynevelési elvei Rousseau nyomán. A feminista és a konzervatív álláspont vitája a nők művelődési jogáról a XVIII. század végén: Újfalvy Krisztina és Molnár Borbála. Berzsenyi és a női kultúra. Takács Éva szeges írásai a nők művelődési és

politikai jogaiért. Egy „napkeleti nemzet” a nőket nem emancipálhatja. A német idealizmus jogfilozófiája s a nők művelődési és hivatalviselési joga: Fichte és Nyiry. Az első magyar differenciális pszichológia: Kovács Pál a nemek lelki különbségeiről. Jean Paul és a magyar nőnevelés. Egy magyar költőnő s a szellem szabadsága.

Az 1790. évi nagy nemzeti fölgerjedés indítja meg az *első magyar nőmozgalmat*. Ez már a modern feminizmus, valamennyi egészséges gondolatát kipattantja a nők művelődési és mérsékelt politikai-társadalmi aspirációja irányában. A nők jogaiért ebben az esztendőben egyszerre három röpirat száll síkra.¹ Mind a három *a nők politikai jogait művelő; dési erejükből és vágyukból iparkodik igazolni*. A magyar nőmozgalomnak ezek a dokumentumai két esztendővel előbb látnak napvilágot, semmint a nyugati feminizmus megindításának, MARY WOLLSTONECRAFT-nak 1792-ben megjelent híres munkája: *A vindication of the Rights of Women*, melyet TALLEYRAND-nak ajánlott. Ezt a tényt az angol irodalom is számon tartja. Amikor ELIZABETH ROBINS PENNEL a százéves évfordulón, 1892iben, WOLLSTONECRAFT művét újra kiadja, bevezetésében CONCHA GYŐZŐ munkájára (A kilencvenes évek reformeszméi és következményei. 1885.) hivatkozik, mely először hívta fel a figyelmet az 1790iben megjelent három magyar feminista röpiratra.² Meglepő az a párhuzam, hogy a magyar röpiratok is a nők jogainak kérdését a legszorosabb kapcsolatba hozzák az *educatio nationalises*, meg Wollstonecraft munkája is a nőprobléma fejtegetését a *national education* fejezetével zárja. A női jogok mind nálunk, mind az angoloknál a nevelés kérdésén keresztül iparkodnak maguknak utat törni.

A magyar anyáknak az országgyűléshez intézett irata a nők számára azt a jogot követeli, hogy az országgyűlés tárgyalásait legalább a karzatról hallgathassák.³ Kérésüket mű-

¹ Ezeket a röpiratokat újra közölve l. „A magyar nőmozgalom történeti dokumentumai” címen. 1907. V. ö. „Nők az egyetemen” c. munkámat. 1925. 6. l.

² *A Vindication of the Rights of Women. By Mary Wollstonecraft. With an Introduction by Elizabeth Robins Pennel. London, 1892.*

³ A röpiratot („A magyar anyáknak az országgyűlésre egybegyűlt nagyjai, a magyar atyák elejébe terjesztett kérések. Pest, 1790) BÁRÁNY PÉTER, az első magyar pszichológia szerzője, szerkesztette, még pedig gr. SZÉCHENYI FERENC sugallatára. „Mi, kedves férjeink, – ezeket a sza-

velődési akaratukkal is támogatják. Ha például az országgyűlésnek a tudós társaság megalapítására vonatkozó tárgyalásait közvetlenül hallgathatják a nők, e törekvést sokkal hathatósabban tudják majd pártolni. „Bennünk is – mondják – fellobban a tudományoknak lángja, úgy, hogy a magyar nemes asszonyoknak termékeny elméjekre nézve, a vidék nemzeteknek bámulására, magyar Saphókat, Corinnakat, Madame Sevigné-ket, Madame Grafigni-ket számlálhatna dicső országokat.” A *magyar anyák tudományos miveltsége* lehetővé fogja tenni, hogy a tudományok szeretetét a következő nemzedékbe hathatósabban belecsepegtessék: „ha bennünk felgyullad a tudományok iránt való buzgó szeretet, abból még az is fog következni, hogy magunk is kedvellvén a tudományokat, önnön magzatainkat is nagyobb szorgalommal gerjesztenénk azoknak megtanulására.” Amikor PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM „A magyar asszonyok prókátora” c. röpiratában (1790) a nők említett jogát kultúrpolitikai szempontból iparkodik igazolni, a francia művelt nők példáját állítja oda: „A franciák hatszázra számlálják a magok nemzete szépei közül a tanultabbakat, szintúgy mint a csillagvizsgálók az üstökös csillagokat, melyek annyival drágábbak, hogy ritkábbak.” A művelt nő gyermeke fogékonnyabb a tudományok iránt: „Könnyebb az éles, kicsinosított elméjű asszony gyermekéből a nevelés által nagy embért faragni, mint a csupa botból Merkuriust.” PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM a nőt közigazgatási és egyéb hivatalnoki pályán is (kivéve a „székülő bíróságot”) szívesen látná, mert ha egy királyné koronát viselhet és jól kormányozhat, mint Angliában Anna, Muszkaországban Katalin, nálunk Mária Terézia, akkor a polgári igazgatás kisebb hivatalait is egészen jól el tudja látni. Itt PÁLÓCZI HORVÁTH majdnem másfélszázaddal ezelőtt a magyar kultúrának olyan kérdését veti föl, mely a nyugati példák ellenére ma sincs megoldva: *a nőknek a férfiakkal egyenlő hivatalviselési jogát.*

Ha megüti is 1790 táján a magyar hölgyeket az egyen-

vakat adja BÁRÁNY a nők ajkára – szintoly nemes jussal bírunk, mint ti; nincs is világos törvény arról, hogy a nemes magyar asszonyságok szintoly szabadok ne legyenek, mint ti; tehát miért ne engedhetnétek meg, hogy szabad létünkre egy szabad hazának szabad országgyűlésén, az igazságszabadságnak jelen, meg ne jelenhetnének.”

jogúsítás szempontjából a francia forradalom szele, ez csak kivételszámba megy. Kevesen vágyódnak politikai babérok után. Egy asszony, aki tizennyolc esztendeje külföldön él, pompás magyar levelet ír az egyik bécsi magyar újság szerkesztőjéhez, amelyben felháborodva tiltakozik a magyar nemzet külföldi elrágalmazása ellen.¹ Ilyen irányú külföldi újságcikkeket mellékel. Egy gyermeknevelési könyvet akar írni, mint tíz gyermek anyja, azonban tudósnak magát nem tartja, a tudós nő nem is lehet szerinte a nők eszménye. „Gyarló személyemben – írja – valamely széles tudományú asszonyt találni nem lehet. Énnekem főfoglatosságom nem az olvasás: az isteni gondviseléstől kimért hivatásombéli kötelességeimnek teljesítésében kell gyorsakodnom, hogy t. i. *jó feleség és jó anya lehessenek.*” Kedves családi idyllt rajzol meg, melyben a maga anyaságát kiéli: „Ha leülök a kanapémra: már azonnal vetélkednek a gyermekek egymással, melyik ülhessen közelebb mellém, s egész beszédjek abból áll körülöttem, minémű örömet kíván közülnök mindegyik okozni nékem maga jó viseletével.” Szeretne egy könyvet kiadni a haza leányai számára a gyermeknevelésről, mert a gyermekek jövő boldogsága *„csak a jó neveléstől függ”*. íme, a házias nőtípus is a XVIII. századi felvilágosodás pedagógiai alapelvét visszhangozza.

Az 1790. évi nemzeti mozgalom egyik sarkalatos elve a latin nyelv uralmának megtörése s helyébe a *nemzeti nyelv* iktatása. Ezt a kérdést a magyar nemzeti művelődési program rendszeres kidolgozója, DECSY SÁMUEL, a legszorosabb kapcsolatba hozza a magyar nőneveléssel. A magyar kultúra egységes kifejlődésének legnagyobb akadályát abban pillantja meg, hogy *a magyar nők műveltségét a férfiakétól a deák nyelv szigorúan elválasztja*. A nemzeti nyelv egyetemes használata iskolában, irodalomban és közéletben a két nem műveltségét egymáshoz közelebb hozná. A magyar nyelv érdeke eszerint azt követeli, hogy a nők nemzeti nyelven *tudományos képzettségben* is részesüljenek. Például állítja elénk a művelt angol nőket: „sehol sem találtatnak oly sok tudós személyek a szépnem között, mint ottan”.

¹ Hadi és más nevezetes történetek. Második szakasz. 1790. 764-771. 11.

A nők ilyenirányú neveléséről nálunk is kellene gondoskodni s lehetne is, „ha mi férfiak nem irigyelnénk szép teremtségeinknek tudományokban való előmenetelét”. Pedig nagy hasznára és dicsőségére volna az egész nemzetnek, ha nálunk is támadna egy SCHURMANN MÁRIA, ki tíz nyelven értett s nagy tudós volt, egy DACIER asszony, ki Homerost fordította, egy GOTTSCHEDné, akinek verseit NAGY FRIGYES jobban becsülte, mint az uráét. A magyar nőt a művészetekben is ki kellene képezni, pl. az éneklésben. „Egy szép és magát kedveltetni tudó asszonynak természetes éneklése kedvesebb, előttünk száz olasz kappannak erőltetett sikoltásánál.”¹ A magyar *színház ügyét* is kezdik már a nőkérdéssel szoros kapcsolatba forrasztani. „Hogy pedig a szépnemet is – írja lelkesen az egyik bécsi magyar újság – (mely valóban sokkai többet tehet az ország dolgaira nézve, mintsem azt első tekintettel képzelhetné valaki magának) hozzá édesíthessük szép nyelvünkhöz, szükséges, hogy minél előbb egy magyar játéknéző-helyet állítsunk fel Pest városában.”²

A nők tudományos és művészeti magasabb fokú művelésének követelménye általában a francia felvilágosodás egyik jellemző vonása, hisz ennek a mozgalomnak fő ápolói a francia előkelő hölgyek szalonjai voltak. Nálunk ehhez még a nemzeti indíték is hozzákapcsolódik. Az 1790-1. évi *országgyűlésen* már több szó hangzik el a nőnevelés jelentőségéről. Az 1791: LXVII. t.-cikk, mely az országos közoktatási bizottságot kiküldi s feladatát megszabja, a leánynevelésről sem feledkezik meg (erigendi cujuspium instituti educandarum puellarum).

Az idevágó tervezetet az országos közoktatási bizottság elé gr. BRUNSVICK ANTAL, a helytartótanács iskolai osztályának vezetője terjeszti, annak a BRUNSVICK TERÉZ-nek atyja, aki PESTALOZZI-ival megismerkedve s eszméiért lelkesedve, Budán az első kisdedóvót nyitja meg az egész monarchiában (1828). Gr. BRUNSVICK jelentésében szemlét tart a magyar nőnevelő intézetek fölött: ezek túlnyomóan az orsolyaszüzek, angolkisasszonyok és a Notre-Dame-apácák kezében van-

¹ DECSY SÁMUEL: Pannóniai Fénix. 1790.

² Hadi és más nevezetes történetek. III. 1790. évf. 225. 1.

nak. Az apácák azonban jórészt idegenek: intézeteik szellemét a *nemzeti nevelés (educatio nationalis)* elveivel, úgy mint a fiúkét, összhangzásba kell hozni. Új leánynevelő intézeteket is kell felállítani, hogy a nemes leányok ne legyenek kénytelenek külföldi intézetekben nevelkedni. Minta lehetne Madame Zé igazgatónő bécsi intézete. A bizottság helyesli az eszmét s a szükséges költségek iránt megkeresi az udvari kancelláriát. Egyben nagy gondot kíván fordítani arra, hogy a leányok az irodalmi nevelésen kívül a kézimunkában és a háztartásban is gyakoroltassanak.¹ Az *állami leányiskolák gondolata* itt hangzik el nálunk először. Majdnem száz esztendő volt még szükséges a megvalósítására.

Amikor FERENC király 1794-ben először válaszol a regnikoláris bizottság munkálatára s néhány sürgősebb kívánságnak eleget tesz, ezek között van a leánynevelés kérdése is. Beleegyezik abba, hogy a leánynevelésre vonatkozó rész mihamarább életbelépjen. A tervbevett tanítónőképzőre nézve függőben tartja elhatározását. Addig is LE BRUN KRISZTINA pozsonyi *institutum puellare*-jét ajánlja.-

Az országos közoktatási bizottság munkálata nyomán 1806-ban kiadott *Ratio Educationist MY* egy külön fejezet található a leánynevelésről (*De Institutis Puellaribus*. Cap. VII), azonban a magasabb nőnevelés intézményeire vonatkozó rendelkezése csak jámbor szándék marad. A *Ratio* alapelvül jelenti ki, hogy valamennyi társadalmi osztályhoz tartozó leányoknak értelmi és erkölcsi neveléséről (in literis et moribus eruditio) gondoskodni kell s ahol csak a helyi és pénzügyi viszonyok megengedik, a leányok iskoláját a fiúkétól teljesen el kell választani. A rendi társadalom szerkezetének megfelelően élesen elválasztja az egyes társadalmi osztályok leányainak művelődési útját. A *köznép* leányait vallásra, olvasásra és írásra, anyanyelvre, a számtan elemeire kell oktatni s társadalmi osztályuknak megfelelő munkákban gyakorolni. Azok a leányok, akik a *polgári*, vagy a szegényebb nemesi réteghez tartoznak, a vallás- és erkölcs-tanból, az evangéliumok magyarázatából, Magyarország ismertetéséből, anyanyelvi olvasmányokból, helyesírásból,

¹ L. az idevágó jelentest és tárgyalási jegyzőkönyvet Orsz. Lev.-tár: Acta Deputationis Litterariae. Fasc. A. lad. 000. η. III.

² Magy. Kane. 1794: 1018. sz. (7. pont). *OL*.

számтанból és háztartásból nyernek oktatást. Végül az előkelő családból származók az utóbb felsorolt anyagon kívül a magyar, német és francia nyelvet is tanulják, továbbá az Isten, a fejedelem, a szülők, a rokonok és jómaguk iránti kötelességeiket, Magyarország történetét és földrajzát s jövőendő hivatásukhoz és társadalmi állásukhoz mért női munkákat.

Ezek a leányiskolák általában a főigazgató, illetőleg a nemzeti iskolák felügyelője alá vannak rendelve, akik fél-évenként jelentést tesznek a helytartótanácsnak. Ami azon¹ban a leánynevelőintézetek házirendjét és fegyelmét illeti, ez azoknak az apácáknak főnökségétől függ, akikre az intézetek rá vannak bízva. Az 17904 felbuzdulásnak az országos bizottság szövegén keresztül itt egy kis nyomára is bukkanunk: a Ratio ugyanis az apácák elüljáróságától megkívánja, hogy a leányiskolákban ne csak tanulmányi szempontból alkalmas apácákat alkalmazzon, hanem olyanokat, akik a magyar nyelvben is jártasak (35. §).

Ez nagy vívmány, mert amikor még 1795-ben a pozsonyi Notre-Dame-apácák zárdájában a többi tárgy mellett a magyárt is tanítják, a helytartótanácsnak a Bécsből hozzáintézt kérdésre mosakodnia kell, hogyan tűrhet ilyen dolgot. A helytartótanács II. Lipót-nak 1790 ápr. 7-én kelt resolution jára hivatkozik, melyben a király kijelenti, hogy a magyar nyelvet, melyet az országban terjeszteni akar (propagare vult), az iskolákban ezentúl tanítani kell.¹

Még egy követelmény hangzik el a Ratióban, mely azonban még a negyvenes években is csak jámbor óhajtás: a királyi akadémiák mellett olyan közintézetek állítandók fel, amelyekben a nevelésre hivatást érző leányok a tudományokban s a tanítás módszereiben oktatást nyernek és begyakoroltatnak (36. §). Hogy a magyar nőnevelés még egy fél-századnál tovább egy helyben maradt és úgyszólván egy tapodtat sem tett előre, annak oka éppen abban rejlik, hogy a Ratiónak a *tanítónőképzők* felállítására vonatkozó intézkedése sehogyssem tudott a papirosról átlépni a valóságba. A negyvenes években a Bezerédj Istvánok és Fáy Andrások olyan eréllyel követelik a tanítónőképző-intézetek állami

¹ SZEKFŰ: Iratok, 91. 1.

megszervezését, mintha az 1806-i közoktatási kódex soha említést sem tett volna róluk.

A XVIII. század végétől a XIX. század közepéig a magyar nemzeti nyelvért, viseletért és szokásokért buzgó hazafiak, költők és írók nem győznek panaszkodni és gúnyolódni leánynevelésünk idegenszerűsége, a külföldieskedő „új módi”, a sajátos magyar szokások elhanyagolása ellen. Az előkelőbb lányok ugyanis idegen, nagyrészt francia apácák vezetése alatt zárdákban, vagy francia nevelőnők felügyelete alatt otthon nevelkednek. Nyelvük, gondolkodásuk, irodalmi ízlésük, viseletük így a francia és német kultúra divatos varázsa alá kerül. Már a XVIII. század hatvanas éveiben br. ORCZY LŐRINC erős szatírárt ír elfranciásodásuk ellen. (A magyar Szépekhez; A módi). BARÓTI SZABÓ DÁVID „Egynémely kisasszony” című versében 1786ban úgy írja le az előkelő magyar kisasszonyt, mint aki nem tud sütni, főzni, fonni; a házi munkát megveti; tíz óráig alszik, az ágyban reggelizik, óraszám piperézkedik, de:

Friss táncos, derekas költő, jó francia, német;
Szép, s szépet szerető, hetyke, beszédes, eszes.¹

CSOKONAI-nak „Cultura” című, pompás társadalmi rajzzá szélesedő vígjátékában, melyet Csurgón a gimnazistákkal 1799-ben elő is adat, a vidéki magyar úrileányt így oktatja ki egy külföldieskedő gavallér: „Nem tartja a kisasszony szép szemére, úri karakterére nézve kisebbségnek a paraszt cselédek közt forgolódni- a házi dolgokkal bajlódni- Én, kedves kisasszonyka, a külső országokat összejártam, ottan már a kipallérozódás oly finom érzésűekké tette a nagy nevelésű dámákat, hogy ők az olyanoktól éppen irtóznak. Egész foglatosságok vizitadás, vizitelfogadás, kártya, csemege, kávézás, atalantis és más románok, a kis zsebbevaló bolonyai kutya s több e félék. Ők a paraszt cselédekkel együtt a világgért se fekünnének le estve és még sokkal inkább fel nem kelnének reggel a goromba földművelővel és mesteremberi rel. *Hála a 18-ik század végének, ki kezdenek már a mi magyar dámáink is a magyar durvaságból finomodni, kezdik már követni az ilyen érzékeny német és olasz gratiákat.*”²

¹ BARANYAI ZOLTÁN: A francia nyelv és műveltség Magyarországon. 1920. 95. 1.

² CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY összes művei. 1922. III. köt. 348. 1.

Úgy látszik, külföldet járó magyarjaink az idegenvilág hölgy társaságaiban forogva, az itthoni nők műveltségét nem sokra becsülik. BERZEVICZY GERGELY, a későbbi nagy nemzetgazda, a göttingai egyetemen tanulva s az itteni társaséletben élénken résztvéve, azt írja haza 1786-ban anyjának, hogy „a mi nőink a kultúrában a német nőknél hátrább állanak.”¹

A nőkérdés a XVIII. század végén s a XIX. elején irodalmunknak mind gyakoribb tárgya. Ebben nem csekély szerepet játszik a német romantika szellemének beszívárgása. A német romantika etikája forradalmi természetű: minden értéket átértékel. A szívet avatja korlátlan törvényhozóvá az önuralommal s a racionalizmustól követelt belátással szemben egészen a szabad szerelemig s esztétikai immoralizmusig (FR. SCHLEGEL, HEINSE). A kor költészetéből gyakran hangzik ki az erős, titáni nő típusának dicsőítése, aki minden irányban szabad. A romantikusok szinte új vallást alapítanak: a szerelem vallását, mert a szerető szív számára a másik szív az egész univerzum: a szerelem kozmikus érzelem. A romantika a legnagyobb eréllyel tör landzsát főképp a nőknek a férfiakéval azonos magasabb művelése és iskolázása mellett. A klasszicizmus előtt az antik római nő eszménye lebeg, mely a családi élet tűzhelyére szorítkozik s a naivnak körében él. A romantikus SCHLEGEL már PLATON nyomán halad s a leányoknak a fiúkéval egyenlő nyilvános nevelését követeli. SCHLEIERMACHER is a nőt a férfihoz szellemileg közelebb akarja hozni, vele egyenrangúvá emelni, mikor a nők tízparancsolatába ezt is beiktatja: „Kívánd a férfiak műveltségét, művészetét, bölcsességét és tiszteletét!”²

Efféle gondolatok a német romantikából hozzánk is beszüremkeznek, de a magyar társadalmi viszonyok közt nem találunk termékeny talajra, legföljebb a német kultúrájú nagyobb városokban. A romantika nőemancipációs hangján szólal meg egy magát *Antónia Elegantulatnak* nevező német

¹ ALADÁR V. BERZEVICZY: AUS den Lehr- und Wander jähren eines ungarischen Edelmannes im vorigen Jahrhunderte. Briefe Gr. v. Berzeviczy an seine Mutter. Leipzig. 1786. 25. 1.

² OSKAR WALZEL: Deutsche Romantik. I. Welt- und Kunstanschauung. 1918. 64. 1.

leány egy pozsonyi latin folyóiratban. Részletesen megrajzolja annak az elegáns férfinak alakját, akihez hajlandó volna mint teljesen egyenjogú társ feleségül menni s megfesti annak az újfajta házasságnak képét, melyben a jogairól tudatos, emancipált nő élhet.¹ Csakhamar megkapja azonban egy konzervatív férfitől a kiábrándító választ. *Hymenaeus* ugyanis megbotránkozik azon a *mutatio morum*, mely a modern leány felfogásából kihangzik. Hogy milyen az igazi nő, azt egy XV. századbeli angol úri leánynak naplójából állapítja meg, melyet szószerint közöl. A leány hajnali négy órától kezdve foglalatосkodik a háztartásban: felügyel a tehének fejésére, a csirkék és disznók etetésére, főz, terít, mos, mindenén rajta a szeme. S ki ez az angol leány? ELISABETHA MOODVILLE, később IV. Edvárd felesége, tehát Anglia királynője. Ennek házias szellemét egybeveti a modern leány fényűzésével, dologtalanságával, mulatókedvével s lelki ürességével. Mindezt a korabeli leánynevelést teszi felelőssé.² Ennek a régi nemes hagyományolctól való elszakadásán sopánkodik ugyanekkor egy aggszűz is a már Elysiumba tért anyjához/ A rossz útra tért leánynevelés miatt a legsötétebbnek látja a társadalom jövőjét: „Quam terribiles aspectus! quam tristis temporis consideratio! Bona educatio parit bonos mores, sed, proh dolor! his luxuriosis temporibus cogitur virtus mendicare.” Elmúlt – így sóhajt a vén kisasszony – a Mária Terézia kora, aki a lányoknak igazi anyja volt, aki jó neveltetésükkel és kiházításukkal annyit törődött!

A romantikának a nőkérdés iránt való beható érdeklődése nálunk is jelentkezik, csak hogy mindjárt egybekapcsolódik a *nemzeti* szemponttal. Íróink a nőkérdést főképp a magyar nemzeti irodalompolitika szögéből nézik. Az irodalom útján iparkodnak ellene szegülni a magyar nők idegenimádatának, úgy, hogy nekikvaló magyarnyelvű szellemi

¹ Germanica puella salutem dicit Hymenaeo ex mundo elegantiore. *Neovidiensis*. 1804. évfolyam. 63. szám. 505-511. 1.

² „Si perpendam omnem hodiernam feminarum educationem in meris nugis consistere, nihilque prodesse administrandae rei familiari, concido animis.” *Neovidiensis*. 1804. 66. sz. 534. 1.

³ Sencx virgo scribit suae Matri in Elysium ex mundo superiore. *Neovidiensis*. 1805. évf. 30. sz. 200-208. 1.

táplálékról gondoskodnak, hozzáédesítik őket a magyar könyvek olvasásához. Már előbb DUGONICS Etelkája, KAZINCZY Bácsmegyei-je ezt a cél szolgálja. KÁRMÁN Fanni hagyományai még jobban megkedvelti a nőkel a magyar irodalmat. KÁRMÁN a helyes magyar ízlés fejlesztését és terjesztését egyenest a nők szerepének szánja, ezért Uránia-ját (1794) elsősorban a nőknek írja és ajánlja. „Nem bántjuk meg, úgymond, a férfiúi nemet, ha azt állítjuk, hogy *a szépnem az ízlés uralkodónéja*. Lány érzésük hatalmasabbban elfogadja mindazt, ami szép. Nem kételkedünk, hogy egy nemnek tökéletesítése által a másnak is szolgálunk, akár azért, mivel a házi tiszta örömet felemelni igyekezünk, ha-hogy házastársakból érzékeny barátnékat és kellemetes társalkodónékat készíthetünk, akár azért, hogy ezen édes vehiculum által a férfiúi nem tökéletességeire is munkálunk, akár legalább az olvasásnak megszerettetése által, amely sok részeiben hazánknak csak a jó könyvek nem-léte által fojtatik el... Legszebb álmaink közül való az, ha egy kellemetes hazánkleányának unalmas óráját hasznosan rövidíthetjük.” Ezt a célt legnagyobb hatással KISFALUDY SÁNDOR Himfi-je éri el: a nők buzgón olvassák és idézgetik. Emlékkönyvekbe is gyakran írogatják egy-egy versszakát. KISFALUDY erre a legbüszkébb. KAZINCZY-nak 1808-ban azt írja, hogy legnagyobb sikerének érzi a magyar nő lelkének megnyerését, „aki anyatejével szívathatja gyermekinek véribé nyelvünket, aki által nemzeti nyelvünk természetesen legnagyobb foganattal terjedhet és tétethetik közönségessé különböző fajtájú, szavú, gondolkozású és érzésű korcs magyarok által széjjel szagगतott hazánkban.”¹ Egyelőre azonban az előkelő lányok túlnyomóan francia és német regényeket s folyóiratokat forgatnak, mert az éppen hogy meginduló magyar irodalom a *Magyar Dámák Kalendáriumá-nak* unalmán kívül alig nyújt nekik valamit.² A győri főbb rendű leányoknak

¹ KISFALUDY SÁNDOR Minden Munkái. Kiadta ANGYAL DÁVID. VIII kötet. 149. l.

² 1798-ban indul meg Kassán a *Rózsaszín Gyűjtemény a Magyar szép Nemnek számára*; 1805-ben pedig Pesten Landerernél „az asszonyi szép nemnek” ajánlott *Téli és Nyári Könyvtár*. Kis JÁNOS Zebbé való *Könyv* címen almanachot, majd *Magyar Flóra* címen folyóiratot ad ki, különös tekintettel: a nőkre.

– így panaszkodik a Hazai Tudósítások győri levelezője 1806-ban (I. 57-58) – a *Journal des dames et des modes* folyóiratot járatták szüleik; ez pedig a minap egy Philis nevű nőtény ebnek történetét mondja el s közben a termék szét munkálkodásainak titkát fejtegeti. „Boldogtalan szüzeink, kiált fel a tudósító, kik az idegen nyelvnek gyakorlása miatt erkölcsüket oly korán megvesztegetitek!”¹ De hasonlóképp kesereg még 1820-ban is KULCSÁR ISTVÁN: a magyar írók hiába dolgoznak, mert nincs közönségük. Ugyan- ebben az esztendőben azonban már másképp fogja fel a kérdést az élénk és optimista KISFALUDY KÁROLY: jó könyvet kell írni és a magyar világ is rákap az olvasásra. „Hogy asszonyaink inkább magyarosodjanak, – írja, – sa közönség hazai nyelvét inkább pártolja, élelmet kell neki nyújtanunk; tettel vívnunk, nem hiú sopánkodással. Ha a közönség nem oly meleg is, mint lehetne, maguk az írók okai: a sokszori megcsalás idegenséget szül. A könyv olyan, mint a szép leány#: a szív édesen vonzatik hozzá, mint honja virágához; ha rossz, kettősen sínlí veszteségét.” S megindítja az *Aurórá*t, a magyar nők kedves almanachját. Igazában a két KISFALUDY, VÖRÖSMARTY és a többi romantikus, akik mind eszményítik a romantika szellemében a lovagkor nővilágát, szerettetik meg a leányokkal a magyar irodalmat.

Miképp szerkesztik meg a XVIII. és XIX. század fordulóján a magyar leánynevelés elmékedői a nőideált- milyen mintája lebeg előttük a leánynevelésnek-

A Bécsben megjelenő *Magyar Kurír* 17914 évfolyamában (523. szám) egy névtelen szerző részletesen megrajzolja a polgári leánynevelés jövődjé fejlődésének képzelt irányát. Cikke egy nagyobb német nőnevelési munka fordításának egyik részlete: „Az asszonyi nem a XIX. században – álomi látás.” Szerzője maga is álomnak, utópiának minősíti gondolatmenetét. Mutatványt közöl művéből, hogy ezzel az egész könyv kinyomatására serkentsen valamely magyar Maecenast. Ekkora fogékonyág azonban még nincsen ezidőtájt a magyar társadalomban: pártoló híján a mű többi része kéziratban maradt.

¹ BÁNÓCZI JÓZSEF: Nőnevelés és női olvasmányok e század elején. Nemzeti Nőnevelés. 1882. évf. 88. 1.

Az anonyim szerző a polgári társadalom nőeszményét *a jó feleségben, anyában és gazdasszonyban* látja. Hite szerint a nőnevelés fejlődése a XIX. században ehhez az ideálhoz vezető utakon fog haladni. A XVIII. század végén, a jelen korban, a nők vagy telivér szabadgondolkozók, vagy igen bigottak: a XIX. század arra fog törekedni, hogy sem vallástalan, sem vakbuzgó asszonyt ne neveljen. Szegény eleink azt tartották, hogy nem szükséges a leánykáknak írni tudni; elég, ha könyvből olvasni-imádkozni tudnak. A XIX. században az írás-olvasás megtanulása minden lányra kötelező. Ezért a leánygyermeknek éppúgy külön iskolájuk van, mint a fiúknak. A tanítók most már nem köszörűsből, vargából, asztalosból stb. lett kántorok, hanem tanult s királyi [állami] védelem alatt lévő személyek, kiknek a tanítás egyedüli hivatásuk. A XIX. században a leánykák 6 esztendő koruktól 12 esztendő korukig járnak az iskolát. Az íráson és olvasáson kívül tanulnak történelmet, erkölcsant, különösen pedig számadást, „mivel nem cifra báboknak, hanem jó gazdasszonyoknak neveltetnek, kik a házi költségeket, jövedelmeket rend szerint följegyzik; azokról, ha férjük úgy kívánja, számot adnak ... A rendtartás, csinoság, mértékletesség, takarékoság, józanság a mi lánykáink sarkalatos törvényei.” A XIX. század asszonyai és lányai a legjobb szakácsnők lesznek. Nem azért, mintha majd mindent magok főznének, hanem hogy parancsolni tudnak s a cselédnek meg tudják mondani, hol és miben hibáztak. Igazság szerint egy lánynak sem volna szabad férjhez mennie addig, míg bizonyosságát nem adja annak, hogy a házi gazdasszony ság folytatására alkalmas. Hozzáértő asszonyokból egy vizsgálóbizottságot kellene vidékenkint összeállítani, amelynek bizonyítványa nélkül a papnak nem volna szabad a leányt megesketni. '

A XIX. század leányának varrómunkái megannyi kis remek. Oktatást kap a társalkodást oly kedvessé avató zenéből és táncból. Olvasmányai mind oktatók és nemesen gyönyörködtetők. „Különben sincsenek már most – így szólaltatja meg a szerző, mint rossz jós, a XIX. század jövő leánypedagógusát – olyan íróink, kik azon törekednek, hogy a gonoszságnak csábító képet adjanak, lest vessenek a jó erkölcsnek s kígyókat rejtsenek a virágok

alá.” A XIX. századi anya, mielőtt leánya férjhez megy, pontosan kioktatja feleségi és anyai kötelességeiről: tanulja ki ura természetét s ehhez alkalmazkodjék; ha urának rossz kedve van, vidámitsa föl; ne kívánjon több költséget ruháira, mint amennyi ura jövedelméből telik; gyermekeit majd ne kényeztesse el stb.

Leánypedagógusunk álma bizony csak álmom maradt: a XIX. század nőnevelésének fejlődési iránya egészen más eszmény útjára tért. Igaz, hogy a leányok iskolakötelezettsége még a 12 éven felül is megvalósult s a nőnevelés állami gondoskodás tárgya lett. Azonban a XIX. század feminizmusa a művelt nőnek egészen más eszményét szerkesztette meg: a férfival mindenben egyenlő jogú és hivatású nő típusát alakította ki mind a szellemi mozgalmak *elméleti* álláspontja, mind pedig a valóságos élet társadalmi s gazdasági *gyakorlati* kényszerítő ereje. Mindennek eredménye a felsőbb nőnevelésnek fokozatosan az egyoldalú értelmi-tudományos képzés útjára térülése. A XIX. század végétől hirtelen felszaporodott leányközépiskolák nem a nőket sajátos hivatásukra előkészítő intézetek, mint ahogy a XVIII. század naiv álomlátója képzelte, hanem a fiúk tudós iskoláinak, a gimnáziumnak és reáliskolának, többé-kevésbé sikerült kópiái, melyekben a sajátos női természetnek megfelelő kedélynevelő s az anyai és gazdasszonyi hivatásra formáló műveltségi elemek igen szerény helyre húzódnak össze.

Ne higyük, hogy a most említett pedagógiai álomlátó a leánynevelés egyszerű gyakorlati tervével e korban magára hagyatottan áll. A magyar nemesi társadalom életfel-fő gása, egyszerű szellemi és gazdasági fejlődésfoka alapján természetszerűen ahhoz a konzervatív nőeszményhez és nőnevelési programhoz vonzódott, amelynek legfőbb célpontja a jó feleség és háziasszony. Még olyan nagyműveit-ségű, valóban európeér ember is, mint KAZINCZY FERENC, a magyar irodalomnak félszázadon keresztül irányító vezére, visszariad a nők magasabbfokú tudományos képzésétől. Amikor leánya, Iphigenia, a negyedik esztendejébe lép, erdélyi barátjához, CSEREY FARKAS-hoz intézett levelében kifejti a leánynevelésre vonatkozó felfogását (1806 ápr. 29.). Kis lányának nevelésében, mondja, példáját szeretné adni annak, miként kell nevelni a leánygyermeket. Van egy

barátnéja, aki a maga lányából egy madame DE CHATELET akar nevelni, akit a filozófia, matematika és fizika érdekelt legjobban, aki Leibnizet magyarázta, NEWTON Principiasját fordította s VOLTAIRE-t is az exakt tudományok művelésére buzdította. KAZINCZY ismerőse is lányát fizikára, matézisre, KANT filozófiájára, asztronómiára stb. akarja taníttatni. „Az én Fizsim – jelenti ki ROUSSEAU merész lendületével a széphalmi mester – *mindazokból tanulni semmit nem fog.* Megborzadsz e szóra- Nem, édes barátom! semmit nem! Az első dolog, amit tanulni fog, a *magyar nyelv* lesz, a második a francia (a németet tanulni nem fogja, mert az tanulás nélkül is reá ragad). Azután muzsika és festés lesz stúdiuma. *Könyvből tanulni talán semmit nem fog,* azt kivéven, hogy a legjobb poéták legjobb darabjait könyv nélkül fogom vele taníttatni, mind azért, hogy emlékezete gyakoroltassék, mind pedig azért, mert az olyat jó könyv nélkül tudni. Ezek mellett, ezek után minden dolga az lesz, hogy *excerptázzon. Kényére fogom ereszteni,* s magam tekintem meg mindég, amit dolgozott. Egyéb eránt azt követem vele, amit a nagy WESSELÉNYI követ a fiával: megkedveltetem vele a körültem forgást, s *az én példám és az anyja példája* és mindazoké, akiknek társaságából a gyermeket ki nem zárom, neki mind lelkét, mind szívét formálni fogják. Ostoba és tisztátalan beszédű, offiiziertréfájú emberek nem fog látni, hallani, mindaddig, amíg őket úgy fogja hallhatni s láthatni, mint ahogy a spártaiak nézettek a magok gyermekeikkel a barommá-részegült hélótákat, hogy tőlük elundorodjanak.”

Íme a viszonylag szerény műveltségi keret, melybe a vidéken felnövekvő nemes leányt a XIX. század elején Magyarország egyik legműveltebb, minden szellemi mozgalom iránt legfogékonyabb embere akarja beleilleszteni. A neoklasszicizmus nagy magyar híve *a humanitás-eszménynek indiv dualizáló erejét* a nők nevelésére is kiterjeszti: leányát „*kényére akarja ereszteni*”, hadd bontakoztassa ki szabadon a benne szunnyadó szellemi erőket. Fel akarja szerelni lelkét elsősorban a magyar nyelv, aztán a francia és német nyelv tudásával, az irodalmi és művészeti ízlés elemeivel, de a neohumanizmus apostolának esze ágában sincs, hogy leányára a tőle annyira csodált latin és görög nyelv s irodalom ismeretét ráerőszakolja. Magyar nemzeti és európai

műveltség lebeg szeme előtt, de ennek antik klasszikus elemeit csak a fiúkra korlátozza. A természettudományi, matematikai és filozófiai tanulmányokat is a női lélektől egészen idegeneknek tartja.

Akkortájt azonban már a magyar nők is mindjobban kezdik eszüket jártatni művelődési jogaikon, melyeknek szankciója természetesen a tudós irányú leánynevelés. Két igen talpraesett, szellemes, ma is élvezhető, törőlmetszett magyarsággal író erdélyi költőnő három esztendőn keresztül (1796-1799) verses és prózai levélben vitatja meg a férfi és a nő jogát és hibáit, a női kultúra lehetőségeit, s a leánynevelés kérdését. Az egyik, MÁTÉ JÁNOSNÉ, szül. ÚJFALVY KRISZTINA, egy melancholikus természetű, világgyűlölő, szerelmében csalódott, vagy mint maga mondja: „sok színűnek hírlelt úgynevezett szerencsétlen asszony”, aki minden gyötremiét a férfinak, mint rabszolgatartónak rovására írja s nemének a férfival mindenben egyenlő jogokat követel: ő képviseli a vitában a szélső *feminista álláspontot*. A másik MOLNÁR BORBÁLA, egy hasonló sorsú, szerencsétlen házasságú nő, kiről az őt meglátogató KAZINCZY a legnagyobb elismerés hangján szól: „korunk asszony írói közt mindig megkülönböztetéssel fogja nevezni literatúránk.” Bár őt is a férfi miatt való szenvedése avatja költővé, a nőkérdésben a *konzervatív felfogás* képviselője.

E két eszes és művelt nőnek pompás szellemi párbaja, „boldog veszekedése, amely harag nélkül ballag a maga útján”, ÚJFALVY KRISZTINÁ-nak 1796-ban MOLNÁR BORBÁLÁ-ÉHOZ írt költői levelével kezdődik.¹ A férfinem a napfényt csak azért zárja el a női nem elől, hogy rabszolgájává tehesse. A férfiak

Míg szeretnek, rabok: csaknem földet falnak;

Ha hülnek s vénülnek, már ilyeket halinak

Füleink: illik csak asszonykézbe orsó,

Guzsaly és motolla, s aqvavitás korsó.

ÚJFALVY KRISZTINA legfőbb érve a *természetjog*. „Lehetetlen, hogy a nyájas természet, maga az igazság (aki egy lábunk előtt nyavalygó bogárkának is kikerülését parancsolja) két

¹ *Barátsági vetélkedés*, vagy Molnár Borbálának Máté Jánosné asszonnyal két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései. Kolozsvár, 1804. 224 lap.

egyforma nemes teremtések közül egyiket a másiknak rabjává rendelte volna; ezt csak a kevélység találta fel és az erő tulajdonította magának. Nemünknek kicsiny része az a főbb sereg, kinek nyakát nem vérezi a szolgálói vasjárom.” Azt mondják, hogy a leányok tudatlanságának az anyák az okai; de vajjon az anyák ostobaságáért nem az apák felelősek-e. A férfiak szándékosan sötétségre kárhoztatják a női elméket, „melyeknek kimívelésétől függ mind a férfiak társas boldogsága, mind pedig az egész emberi nemzet legépületesebb gyermeki időben való jól formálása.” Az országgyűlésen mindenféle haszontalan törvénycikken disputálnak a férfiak, de eszük ágában sincs okoskodni „*egy olyan leánynevelő módról*, mely által minden hívséges szeretőt, boldogító feleséget s jó anyát nyerhetnének.” De ehhez *a leányoknak alaposabb műveltségre volna szükségük*. A fiúkat sok költséggel taníttatják, ezt a leányoktól megtagadják, nehogy többet tudjanak a férfiaknál, „s a felséges férfi név szennyet kapjon.”

Ha a leány kezében könyv van, apja láttára hamar eldugja, mert az apja azt szokta mondani, „hogy egy leányból se lesz jóféle asszony, aki az olvasást szereti.” De mit is olvas a magyar úriház leánya. A nevelőnő a *Kisdedek Tárházát* adja kezébe, maga azonban érzékeny regényt, a *Szigvártot* olvassa, melyre könnyeket is hullat. A kisasszonynak ezt még nem szabad kezébe venni. Amíg azonban a nevelőnő a másik szobába megy, azalatt a leányka már gyönyörködik a regényben: milyen szépen adja Marianna Szigvártnak az első csókot, milyen szorgalmasan és hevesen keresi fel őt Szigvárt a kertben, milyen szépen esküsznek egymásnak örök hűséget! „Jaj, a *Kisdedek Tárháza* olyan e mellett a könyv mellett, mint a falusi kántor leánya az első játékosné [színésznő] mellett.” A nevelőnő a regényben még csak ott tart, ahol Mariannát a klostomba hurcolják; a kisasszony azonban akkor már rég el is siratta Szigvártot. De hisz ezért nem is dől össze a világ. A leánynak a szentkönyvek mellett világi históriákat és szerelmes regényeket is kell olvasnia. Ha a leány mindig csak az ó- és újtestamentumot olvasná, „utoljára azon három durcás, tiszta erkölcsű leányok közé illenék, akiket Júnó Párkának kerestetvén fel, már az elébb járt Jupiter elvitette volt Fúriák-

nak.” A leányok helyes könyvolvasásának egy feltétele van: előbb *alapos műveltségben* kell részesíteni őket, hogy ennek alapján a gyöngyöt a gaz közül ki tudják válogatni. A leányok komolyabb oktatását azonban a szülők elhanyagolják: „mert a leányok taníttatását elrestellő atyák olvastatnak vélek ugyan, de kovász nélkül dagasztatnak, és a dagasztónak csinál epesárt gyomrába a kelletlen eledel.” ÚJFALVY KRISZTINA egyelőre még nem álmodozik arról, hogy a nők ugyanazokat a közhivatalokat töltsék be, mint a férfiak, s „a zöld asztalok mellől kiszorítsanak olyanokat, akik ma többnyire a tobákos pixisből szíjják azt az erőt, melyet más a Verbőcziből sem egészen meríthet ki.” A költőné képzelete nem sző ilyen utópiát, csak mélyebb műveltséget követel a leányok számára: tanítani kell őket történelemre, földrajzra, a természet ismeretére, mindenre, ami az emberi elmét tökéletesíti. Erre éppen olyan joguk van, mint a fiúknak.

MOLNÁR BORBÁLA egyenest konzervatív gondolkodású: a régi szabású házias magyar asszony típusa. A férfiakat védelmébe veszi és magukat a nőket korholja elmaradottságukért és divathajhászásukért. A másik nem távolról sem rekeszti el a nőket a tudományokból, de a nők tanulni restek. Az anyáknak nincsen komoly gondjuk leányuk szellemi művelésére: ehelyett az a fontos szemükben, hogy a leánynak karcsú legyen a dereka, szép sima a bőre, külső kellemet, csalogató formát mutasson. Erről a férfiak nem tehetnek:

Nem zárják ők tőlünk el a jó könyveket:
 Melyek formálhatják a gyenge szíveket;
 S ha nem gyakoroljuk, mi magunk hibázunk:
 E részben ellenek hasztalan csatázunk.
Nem is szükség nekünk melyen bölcselkednünk:
Mert ebben ők elsők, azt meg kell engednünk,
 Míg az asszonyi nem ezt meg nem esméri,
 Megelégedését addig el nem éri...
Hiszen mi oly végre nem is teremtettünk:
 (Mivel sok házi baj tárgyává tétettünk),
 Hogy a *tudományban mint ők búvárkodjunk,*
S nem szükség magunkról, hogy oly fenn álmodjunk.
 De ami szükséges, azt megszerezhetjük,
 Ha becses időnket el nem vesztegetjük:

S ez az, amely bölccsé formálhat bennünket,
 Ha tudjuk s követjük kötelességünket;
 Úgy mint házastársak s keresztyén asszonyok,
 Szorgalmatos anyák, s gondos gazdasszonyok.

Ehhez a nőideálhoz az egész „vetélkedésben” híven ragaszkodik. Nem helyesli, hogy a leányok szerelmes regényeket olvassanak, vagy hogy sok tudományra tegyenek szert, mert hisz „nem éppen a bőv tudomány és a sok olvasás mindenkor a virtus kútfeje. Külömben mit? Szív nélkül a tudomány, ha mindjárt angyali volna is, semmit ér.” A nő, ha sokat tanul, ezt rendszerint nem azért teszi, hogy így szívét jobba tegye, hanem inkább azért, „hogy az elmés beszélgetések folytatásában *ő is egész auctoritással maga nagy tudományát mutogathassa.*” A nő tudóskodásának legfőbb kútfeje a hiúság. Az anyák, s nem az apák, oltják leányukba a botor fényűzést és módikedvelést, ahelyett, hogy házi kötelességeikre tanítanak meg. Ezeket aztán a fiatalasszony a szolgálójától sajátítja el, ami „éppen olyan, mint mikor a ló hajtja a kocsist.” Amikor a leányokat régebben csak a hitágazatokra tanították, a női nemnek az volt a meggyőződése, hogy legfőbb ékessége a szelídség, istenfélelem és szemérmesség, „most pedig úgy látszik, hogy a nagy pallérozódás mellett szinte számkivetésbe küldetik ezen nemes virtus édes nemünk közül.” A sok divatos regényolvasás a leányokban csak fölkelti a szemérmetlen indulatokat; pedig „éppen nincs egy leánynak is románra szüksége, hogy abból szeretni tanuljon, mivel azt tudja magától is.” Mindezt a sokat olvasott, rendkívül tanult, Senecát buzgón idéző MOLNÁR BORBÁLA írja, akit mások, mint a tudós nő eszményét állítják példakép a magyar lányok elé. A debreceni kollégiumból 1793-iban valaki így zengi a tanult nő himnuszát:

Oh! Mely sokkal szebb lesz e most is szép sereg,
 Ha rózsaszín ajkán tudomány is pereg,
 Ha nemcsak frizérrel telik el ideje,
 Ha nemcsak a bál lesz mindig a helye,
 De sőt Borbáláját követni igyekszik
 S a könyvolvasásnak ugyan neki fekszik.¹

¹ MOLNÁR BORBÁLA Munkaji. Harmadik darab. Kassa. 1794. 89. 1.

Azok, akik a XIX. század elején nálunk a nők számára magasabb művelődést követelnek, ezt majdnem kizárólag az *irodalmi-művészeti kultúrában* látják. BERZSENYI, amikor KAZINCZY felesége Goethe és Schiller munkáival megy Széphalomról Kázmérba, ódát zeng hozzá, melyben a nő legszebb útitársaként a Múzsát dicsőíti:

Schillered s Goethéd géniusza lengjen
Véled és fáklyás keze fedje pályád;
Mágiás képek s arany álmódások
Fátyola lengjen.
(Gróf Török Sophiehez.)

Nemsokára egy magyar költőnő, dukai TAKÁCS JUDIT bájos alakjának poézise fokozza a magyar nők önértetét; GR. FES-TETICS GYÖRGY méltónak tartja arra, hogy a keszthelyi Hebrón-ünnepélyre a magyar múzsa többi fölcentje sorában őt is meghívja. (1817). TAKÁCS JUDIT finomlelkű költészete azonban már előbb arra sarkalja BERZSENYIÉ, hogy a férfi és a nő egyforma művelődési jogáról elmélkedjék. „*Dukai Takács Judithoz'* c. ódájában (1815) fölveti a kérdést, vajjon helyes-e, hogy a férfitörvény a szépnemet minden főbb pályáról letiltja s csupán guzsalyra, házi munkára kárhoztatja. Helyes, ha a nőt a férfi csak úgy tekinti, „mint ösztöneinek szenvedő edényét s nyers kényeinek játszó eszközét.” De vajjon csak erre van-e teremtve a nő? Sokkal magasztosabb feladata van, de ennek teljesítésére jobban kell *művelni*, mint eddig, még pedig főkép a költészet-irodalom útján:

Oh, nagy, dicső cél van nekik feladva,
S rendeltetések szebb, mint a miénk!
De mint mehetnek nagy pályájukon
Bevont szemekkel s békös lábakon-
S kívánhatunk-e tőlök oly csudát,
Hogy céljainknak megfeleljenek
És lelkeinkkel összezengjenek,
Ha őket a vak gyermekségbe zárjuk-
A míveletlen föld csak gázt terem:
A lélek is csak úgy emelkedik
A virtusokhoz égi szárnyakon,
Ha Delphi Isten önt sugárt belé,
Mely úgy kifejti lelkünk díszzeit,
Mint éltető nap a virágkebelt.

A magyar Sappho most kilépett abból a szűk korlátból, melybe a nőket zárva tartja a férfiak „vad neme;” mint a

kalitka zárát elhagyó, ismét szabadban lengő fülemile harsány csattogással repül az erdők zöld árnyékába s itt énekel gyöngye lantján új meg új zengzetű meloszt s álmodja az élet rózsálmait.

A szerény kemenesaljai költőnő nem tör férfibabérokra: otthon egészen házias leány marad. „Az asszonyi foglalatosságok között – írja Önéletrajzában, mely Döbrentei Gábor hagyatékában maradt meg – fonás és varrás az ő legkedvesebb munkája. Verseinek is nagyobb részét rokkája pergése mellett írta. A szabóknak nem patrónusa, mert minden öltözetjeit önnön kezei készítik.” Egykorú arcképén is varrótú van a kezében, nem pedig lant. Irigyei mégis folyton rágják, miért foglalkozik versírással, mikor ez csak a férfiaknak való dolog. A jólnevelt leány ne tollat, hanem főzőkanalat vegyen a kezébe. A csipkelődés BERZSENYIÉ ódára, KAZINCZY¹ pedig ezekre a sorokra indítja: „Ne rettegje kisasszony azt a vádat, hogy amely leány verset ír, nem lehet jó asszonya a házának; így ítélt a közönséges ember.” Ez a minden ízében finom női lélek egyben mégis férfi szeretne lenni: hogy vérét onthassa a hazáért. A sorsot gáncsolja, miért született leánynak:

Nem engedi ugyan az én gyenge nemem
 Hazámért egy olyan áldozatot tennem,
 Mely vérbe kerülne,
 Sem azt, hogy egy bátor amazon módjára
 Lelkem az ellenség erős táborára
 Útvén felhevülne.

A nők művelődésének jogos területét néhány év múlva több gondolkodónk már nem korlátozza a puszta irodalmi kultúrára, hanem kiterjeszti a *tudományos műveltség egész körére*. Egyikük¹ hamuban sült okoskodásnak bélyegzi azt a felfogást, mely a nő egész tevékenységét csak a házi foglalatosságra szorítja s a tudománnyal való foglalkozást a férfifinom jussának minősíti. „Mi érdemet szerzett a férfi nem – kérdi – a más nem felett a köz édes anyja Természet előtt, hogy egyedül őt avassa titkai ismeretébe. Tapasztaljuk-e a különböztetés jelét?” A természet a szépnemet éles elmével, könnyű ésszel ajándékozta meg, mellyel „a nagy

¹ JAKABFALVAY ANDRÁS: AZ asszonyi nem tudományos pallérozódásáról. Tudom. Gyűjtem. 1825. VII. 23-31. 1.

és magas képzetek felfogására frissebb, mint a férfinem, kiejük lassú komolysága az időben bizonyos pauzát von.” A tudományok története is tanúsítja, hogy a nő, amikor csak alkalma volt rá, éppúgy résztvett a tudományok fejlesztésében, mint a férfi. Feminista írónk túlzó lelkesedése odáig megy, hogy a görögök közt Diotimát egyenrangúnak tartja Sokratesszel, Theanót Pythagorasszal, Aspasiát Periklesszel, Homerost Telesiával, az athéni Olympiát Hippokratesszel. De szerinte a római nagyok dicsőségének sugarai-ban is hölgyeik egyformán osztoznak: Corinna segített verselni Ovidiusnak, Lesbia Cutullusnak, Argentaria Lucanusnak, Cynthia Propertiusnak, Delia Tibullusnak, bár az utókor csak férjük nevét találja könyveik címlapján. Hasonlóképp Martia volt segítőtársa Hortensiusnak, Terentia Cicerónak, Calpurnia Pliniusnak. De az újkorban is a francia, angol és a német nőknek nagy részük van a tudomány és irodalom fejlesztésében.

A folytonos harci zaj mindeddig nem engedte a magyar nőkben szunnyadó tudományos képességek kipallérozódását. De azért nálunk is megtörténik, hogy „az Öregebbektől kezdett tudományos discursusban az ifjonc gavallér finom eszecsckjét” a háziasszony alapos tudásával megszegyeníti. „Nem újság ma könyvgyűjteményeket látni a magyar szépnem szobájában, az újabb francia, német és magyar írók munkáit, a tudományokat és szépmesterségeket tárgyazó folyóiratokat, s őt házi foglalatosságai mellett olvasva találni.” Eljön nemsokára az idő, amikor a magyar nő a tudományos műveltség magas fokára fog jutni, s pirulva fogják tisztelni őket azok, akik most a tudománnyal való foglalkozás jogát megtagadják tőlük. Egyébként mélyebb műveltség híján jó háziasszony sem lehet az a nő, aki csak anyjától tanult gazdálkodni; az ilyen a hibát csak hibával pótolja, a továbbhaladásra nincsen okszerű ismerete. A nők nagyobb tudományos műveltsége útját szegi az esztelen fényűzésnek is: „most a városi dáma szagos porral, kenőccsel tornyozza fel a haját, s megcsúfítja a természet gyönyörködtető ékességeit, melyeket a szépnem haj fürtjeibe teremtett; kerek abroncsokkal szorongatja öszve testét, annyira, hogy karcsú termete a bölcs Sokratest is Lais ölébe bódítja.”

A nők tudós nevelésének szükségességéről való fel-fogás ekkor már nálunk nem elszigetelt jelenség. GR. DESSEWFFY JÓZSEF folyóirata, a Felsőmagyarországi Minerva is megállapítja, hogy a nők elméje nem kevésbé alkalmas a tanulásra, mint a férfiaké. Miért ne műveljük ki tehát ezt is ugyanazokkal az eszközökkel, mint a férfiak esztét? Sőt vannak tudományok, főképp az esztétikai-rétorikai jellegűek, melyek a szépnemnek még jobban valók, mint a férfiaknak. Az ékesszólásra a nőnek több talentuma van, mint a férfinak. Miért engedjük parlagon veszni ezt a tehetséget? „Ha az asszonyi nyelvek oly örömet pörögnek, miért nem szókatjuk őket arra, hogy okosan pörögjenek- Ha a napban található foltokról tudnának beszélni: akkor talán nem emlegetnék minduntalan az ő szomszédjaik hibáit.” Az alapos tudományos képzés a nők egész lelkületét és társalgását komoly tárgyakra térítené.¹

A magyar nőmozgalom és nőnevelés száz évvel ezelőtti állapotára igen jellemző fényt derít az a heves vita, amelynek kiindulópontja a Tudományos Gyűjtemény egy antifeminista cikke (1824. évf. XII. 76. sk. 11.), mely az írónőket pedantizmussal vádolja. A nőnek elég munkát ad, úgymond, az ő eredeti rendeltetése: a magzatok jó nevelése s a háztartás. A pennát bizza a férfiakra, a könyvírók és kritikusok sorába állni ne törekedjék. Úgy sem lehet mindegyik SCHURMANN ANNA vagy STAËL asszony, aki elbírja az író tollat; elég, ha a nő követheti CORNELIA példáját; ne kössön fegyvert az oldalára, se ne politizáljon, hanem neveljen GRACCAUS-okkal a hazának.

Irodalmunkban eddig jobbra csak férfiak csatáltak a nők tollforgató és tudományművelő jogáról. Most azonban szikrázó stílussal, alapos felkészültséggel egy nő pattan a vita porondjára: TAKÁCS ÉVA, KARÁCS FERENC rézmetsző művész felesége. Házát a kor legkiválóbb magyar írói sűrűn látogatják: HORVÁT ISTVÁN, VIRÁG, FÁY, DÖBRENTAI, KATONA JÓZSEF, VAJDA PÉTER, KOVÁCS PÁL, BAJZA, VITKOVICH. Szívem elvitatkozna a nagyműveltségű és szellemes asszonnyal, a magyar nőnevelési mozgalom egyik úttörőjével s

¹ A főrendű asszonyoknak szükséges a tudományokat tanulni. Felső-Magyar Ország Minerva. 1826. évf. 739. 1.

leányával, KARÁCS TERÉZ-zel, a későbbi nagy magyar nevelőnővel.

A nők írói és művelődési joga ellen intézett föbbebbi támadás TAKÁCS ÉVÁ-t női önérzetében mélyen sérti. „Sírni kellene – mondja egy barátnéjához írt levelében¹ – nem boszankodni, hogy a 19-ik század első negyedének végén találkozik olyan valaki, aki azzal az állítással mer előállani, hogy minden okos teremtesnek nem egyforma jussa van gondólni, s gondolatait szóval vagy írással kijelenteni. Sírjál édes barátném azon, hogy fiaink vagy atyáink közül találkozik ebben a fölvilágosodott században olyan gyarló, aki azt akarja elhitetni velünk, hogy a nemek különbségénél fogva ami egyiknek virtusa, az a másiknak véték volna.” *A nők hátramaradottságának egyedüli oka a magasabbfokú szellemi művelés hiánya.* Nálunk a leánynevelés rendszerint kimerül a csinos házi rendtartásban, a test külső tisztaságára való vigyázásban, az udvariasság reguláinak szoros megtartásában, a muzsikán kívül apró kézimunkák tanulásában. Mindez szükséges, de nem elégséges. A leányok elméjét is ki kellene csiszolni s mélyebb szellemi tartalommal kitölteni. Hogy a nők eredeti rendeltetése csakis az anyaság, a házi munka és a gyermeknevelés volna, azt csak az olyan szánakodásra méltó férfi mondhatja, aki a női nemet csupán állatnak nézi. Igaz, hogy a nőknek is vannak gyengeségeik, mert ők is csak emberek: „ha olyan nyilván lesz is előttünk az út a tökéletesedésre, mint a férfiak előtt, akkor is marad agyatlan coquette (csapdi), mindent szerelmes szempontból néző és a férfiakból bábjátékot csináló sentiment, vagy a szentség álarcája alatt mindenre kész színmutató.”

Miért oly nehéz ma még (1825) a magyar nőnek az írók sorába állni, vagy a tudományt művelni? Azért, „mert az egész hazában csak egy olyan leányoskolával sem dicsekedő hetünk, ahol leányaink egy becsületes levélírást, vagy egy házi számadó könyv vitelét, vagy a háznál szükséges számvetést megtanulhassák; annyival inkább egy 18 mértföldnyire terjedő geographiát, vagy 20 esztendeig felmenő históriát, csak a házi rendtartásra szükséges philosophiát, csak

¹ TAKÁCS ÉVA: Egy barátnőmhöz írt levelem nemünk ügyében. Tudom. Gyűjteni. 1825. évf. XI. 63. sk. 11.

a babonáskodástól megmentő physikát, egy házi kert elrendelésére, vagy egy sütökemence építésére szükséges mathe-sist megtanuljanak; annyival inkább magok, házok népe, és felebarátjaik eránt való kötelességeikről fundamentomos tanítás nemünk számára az egész hazában nincs.”

Ha azonban egy magyar nő önönszorgalmából annyira viszi a dolgot, hogy írni mer, igazságtalanság lepirongatni. A munkát, ha rossz, kárhóztassák, hibáit hozzák napfényre. De a természet nem adott az írásra s tudományművelésre a férfiakra kirekesztő just, hanem *minden eszes teremtést egyforma lelki szabadsággal ajándékozott meg*. Egyébként a férfiak hálátlanok. Megfelelkeznek SAROLTÁ-ról, Szent István édesanyjáról, aki a kereszténység elterjesztésével vetette meg nemzetünk pallérozódásának fundamentumát; MÁRIA TERÉZIÁ-ról, aki közoktatásügyünket, főképp az egyetemeket, újjászervezte; azokról a magyar nőkről, akik nagy alapítványokat tettek, hogy a férfiak tanulhassanak: NÁDASDY' ANNÁ-ról és JUDIT-ról, JAKSIT PÉTERNÉ-ről, akik a tehetséges ifjakat külföldi akadémiákon taníttatták; HOMONNAY EUPHRO; siNÁíró, aki urával BÁTHORY ISTVÁN-nal Vizsolyban nyomtatóműhelyt állított; BETHLEN KATALIN-ról, II. APAFY MIHÁLY feleségéről, aki a gyulafehérvári kollégiumban ösztöndíjakat alapított; SULYOK SÁRÁ-ról, DOBÓ ISTVÁN feleségéről; aki nagy jóltevője volt a sárospataki iskolának; SALGAY KATALIN-ról, aki urával PIRINYI GÁBOR-ral jövedelmének tizedét a tudományok előmozdítására fordította s a külső országokban sok ifjút taníttatott; LORÁNTFFY ZSUZSANNÁ-ról, I. RÁKÓCZI GYÖRGY hitveséről, akinek annyit köszönhet a pataki és váradi kollégium s aki számos tudós munkáját a maga költségén kinyomatta.¹

Hogyan merészeli valaki a magyar nők szemére hányni, hogy a *művészetben* járatlanok s nincsen köztük olyan nagy festő, mint Schurmann Anna? Hisz „az egész hazában nem; hogy rajzolást tanító Akadémiánk, vagy egy képes Gale/riánk volna, de rajzolást tanító oskolánk sincs egyéb, csak amit a városok a kézimesterek számára állítottak.” Ha majd lesz képzőművészeti akadémiánk, akkor nem fogunk Olaszországra szorulni történeti képeink megfestéséért, „és

¹ Tudom. Gyűjtem. 1826. évf. IX. 75. 1.

hazánk nagyjainak képei nem zsidó haszonkeresés által fognak a világ elébe jönni, és butyorba kötve házról házra hordoztatva elterjedni, hanem hazánk leányai közül azoknak egy része által, mely most recekötéssel, skatulya-csinálással, vagy ezekhez hasonló kevés hasznú munkákkal kénytelen idejét töltögetni, nem lévén benne mód, hogy tehetségeihez méltó időtöltésekre s foglalatosságokra elkészüljön.” Legyen akadémikus fokú művészeti iskolánk a nők számára, „akkor Schurmann Anna talentumával bírő leányokat mi is fogunk mutathatni, és akkor nemzeti históriánkat tárgyaló képeink bőséggel fognak leányaink által készítve a nemzet előtt megjelenni, még pedig olyan érdeklő formában, hogy a *szunnyadozó nemzeti lelket is felébreszthetik.*” így áll a dolog a magyar nők *irodalmi működésével* is. Nem szabad a magyar nők szemére vetni, hogy nem támadt még köztük egy Staël asszony. Ez Necker miniszter leánya volt: atyja tudós baráti társaságában nőtt fel, sokat utazott, mindenfelől inspirációt kapott, s ami a legfőbb, előtte a francia irodalomban ROUSSEAU, VOLTAIRE és MONTESQUIEU megtörték az utat. Csak akkor követelhetjük a magyar nőktől, hogy STAËL talentumával írjanak, amikor előbb nemzeti nyelvünkön író ROUSSEAU-t, VOLTAIRE-t és MONTESQUIEU-t tudunk felmutatni.

Az sem követelhető velős okon, hogy a magyar asszony *ne politizáljon.* Ezt csak olyan mondhatja, aki nem ismeri a magyar polgári alkotmányt. Miért ne politizálna a magyar asszony, amikor egész Európában egyedül neki van joga arra, hogy ingatlan jószágokat földesúri jussal bírjon, és akinek éppúgy kötelessége veszedelem idején maga helyett katonát állítani, mint a férfiaknak, és ha főnemesi rendből való, az országgyűlésre éppúgy meghívatik, mint a férfi főnemesek, ott pedig tudvalevőleg politizálni szoktak.¹ Csak akkor lehetne oly fennhangon a magyar asszonyoknak a politizálást megtiltani, ha olyanformán próbálnának politizálni, mint egykor Franciaországban Pompadour. Ilyesmire azonban nálunk nincsen példa.

Arra ma már nincs szükség, hogy a magyar nő *fegyvert*

¹ Nemsokára a fiatal SZENTKIRÁLYI MÓRIC egybegyűjti a magyar törvényeknek a nők jogaira vonatkozó tételeit: Értekezés a magyar asszony jogairól. 1829. 88 lap.

kössön oldalára. De a história tanúsága szerint, ha a szükség úgy kívánta, a magyar asszony a fegyverhez is becsülettel tudott nyúlni. PATÓCZY ZSÓFIA, BEBEK GYÖRGY hitvese, 1567-ben ugyancsak vitézül oltalmazta Szádvárát, amikor körülötte a férfaktól védett és sokkal erősebb várak sorban elestek. Hasonlóképen oltalmazta ZRÍNYI ILONA 1685-ben Munkács várát. Fölösleges a magyar asszonyokat arra buzdítani, hogy Cornelia példájára Gracchusokat neveljenek. Hogy a fiúk gracchusi lélekkel szülessenek, arra alighanem az is szükséges, hogy ne csak az anya legyen Cornelia, de az atya is Gracchus legyen. SZILÁGYI ERZSÉBET a két Hunyadiban Gracchusokat nevelt a hazának.

TAKÁCS ÉVA szellemes levelének csakhamar éles visszhangja támad. Az írózó ugyanis SEBESTYÉN GÁBOR veszprémmegyei ügyész vígjátékírói babérait néhány évvel azelőtt alaposan megtépázta. A sértett önérzetű vígjátékíró most minden szatirikus savát ráönti TAKÁCS ÉVA levelére és a Szentírásból próbálja igazolni, hogy a nőknek semmi joga a tudományban, irodalomban, művészetben s politikában.¹ A talpraesett asszony azonban frissen és epés lendülettel válaszol, kitűnően forgatva a feminizmusnak akkor még újonnan köszörült fegyvereit.² Ha a férfiak oly büszkék a tudományművelés őket egyedül megillető privilégiumára, miért nem használják ki ezt a kiváltságot? Miért nem írnak hiteles kútfők alapján egy nagyobbszabású magyar történelmet, hazai földrajzot és természetleírást, az országot minden szempontból jellemző statisztikát? Minderre régen égető szükség van, de a férfiak közül senki sem fog hozzá. S most, amikor a magyar nő művelődni akar, hogy a tudományban is segítségükre legyen, durván elutasítják. Pedig „*a mi nemünk* – hangsúlyozza a magyar nőmozgalom úttörője – *éppen olyan alkalmas a lélek akármely munkáját is végbevinni, mint a férfiak, és valósággal emberi méltóságunk ellen való vétek nélkül nem eshetik meg nemünk lelki tehetségei kifejlődésének valamely határt szabnia* Lesz idő, amikor a férfiak is be fogják látni, hogy a nőnevelés

¹ SEBESTYÉN GÁBOR: Mennyből jött kirekesztő privilégium. Tudom. Gyűjtem. 1826. II. 124. sk. 11.

² TAKÁCS ÉVA: Barátnőmhöz írt második levelem ismét Nemünk ügyében. Tudom. Gyűjtem. 1826. IX. 73-96. 1.

mennyire szükséges éppen az ő boldogításukra is. Ha a nők nevelését olyan kiváló intézetek szolgálnák, mint a férfiakét, vagy ha „a babonás illendőség” nem tiltaná a leányoknak, hogy a fiúk iskolájába járjanak, akkor számos tudomány egészen új színben jelennék meg s főképp a poézisre, pszichológiára és természettudományra olyan fény derülne, mint KOPERNIKUS és NEWTON által az égbolt rendszerére. *„Ha az asszonyi nemnek hasonló pallérozódása léssen a férfiakkal, akkor meg fogják ezek az ő érdemeik becsét ismerni”*

A magyar TAKÁCS ÉVA tehát a modern nőmozgalom legi fontosabb alapelvét már száz évvel ezelőtt ugyanazokkal a szavakkal formulázza meg, akárcsak a mai feminizmus szóvivői: a női és a férfiintelligencia között nincs különbség, s ha a nők számára ugyanazt a művelődési utat biztosítjuk, mint a férfiak számára, akkor a tudományban, művészetben, irodalomban is ugyanazt a szerepet fogják játszani, mint a férfiak. E célból a serdülő fiúk és lányok *coeducation*jától sem riad vissza: azt, hogy ez nem valósul meg, csak „a babonás illendőségre” vezeti vissza. Ami a nők művelődési jogát illeti, a száz év előtt e jogot követelő magyar asszony álma beteljesült. Azonban a férfi és a nő tudományos és művészi alkotóereje tagadhatatlanul ma is tipikus különbségeket mutat, melyeket a fejlődés sehogysem tud kiiktatni a valóságból.

A feminizmus első magyar nagy vitája sehogy sem akart elülni. A nemzeti romantika, mely minden szellemi mozgalomra ráüti ezidőtájt a maga bélyegét, a vita hevében egyszerre csak fölfedezi, hogy „mi napkeleti nemzet vagyunk; ám legyenek német szomszédnénk, francián ék, anglusnénk, tudományosan nevelve, ám maradjon ezeknek a sok olvasás elmúlhatatlan házi szűkölködésök: a magyar asszonyi nem nélkül ellehet, és néki való kevésszámú jó könyvek megolvasása mellett boldog. A magyar nő a férfiakat illető mélyebb tudományokba ne avatkozzék, magát ne gradualtassa, ne híreskedjék, könyveket ne írjon, és a haza bölcsei között ne tanítoskodjék.” *Mi magyarok keletiek vagyunk*; a keletiek felfogása szerint pedig a férfi a természettől uralkodásra és felsőbbiségre van alkotva, a nő ellenben alattvalóságra és engedelmességre. Egyik írónk, ki a Γυνωσέβης (nőtisztelő) álneve mögé búvik, egyenest a Ganges vize melléki

ázsiai asszonyokra és leányokra hivatkozik, akik közül azok, akik becsületes személyek hírére tartanak igényt, írni és olvasni nem tanulnak meg.¹

De mi haszna van – kérdi – a magyar nőnek, ha a tudományba beleártja magát? s mi jót remélhetnek ettől azok a férfiak, akik újabban a magyar szépnem tudományos műveltetését annyira sürgetik? Semmit, legföljebb felületes tudákosságot. A nők tudománya, a legjelesebb pszichológus sok szerint, sokra vive is csak töredékes és szétfolyó tudás, nem logikusan összefüggő, mint a férfiaké. „Az asszonyi elme nem hasonlít a continenshez. Nála minden egy esméret nem áll öszveköttetésben a másikkal, hanem olyan, mint valami sziget-bokor, melyen egyik szigetcske a másiktól sokszor igen tóvva fekszik.” A nők tudóskodásának kellemetlen gyakorlati következményei is vannak: különben egyenes, józan házi eszök ferdére megy, okosdikká válnak, bájos naivitásukból kivetkőznek, kellemüket elvesztik, a férfi dolgábaírásába avatkozva ezerféle galibát okoznak. A tudomány mit sem változtat érzelmes, félénk, könnyen ingerelhető, szeszélyes, mindent szubjektív szempontból felfogó lelki alkatukon s „azon a született tulajdonukon, mely szerint magokat capacitálni, azaz észokok által valamire reábirni nem engedik”. Ha tehát a tudomány nem javíthat rajtuk, akkor minek nekik- Egyébként is amikor hazánkban a férfinem oktatása terén is annyi tennivalónk van, miért siessünk a nők tudományos nevelésével- „Magyar férjnek tudományos asszony valami szokatlan és vizsologtató kellemetlen látvány.”² A magyar férfi őrizze meg a nővel szemben való felsőbbbségét, amire a szentírás magyar fordítása is, igaz, hogy erősebben, mint bármely más nemzet, úgy utal, hogy a nőt „asszonyi állatnak” mondja, de a másik nemzet sohasem nevezi „férfi-állatnak”. „Nemzetünkben, mint napkeleti származásúban, az asszonyi nem alánk vetettségeinek ideája ugyancsak meg is vagon máig oly erősen, hogy ezt belőle ki nem irthatjuk.” De ha a nőknek a férfiakkal való teljes egyenrangúságát nálunk továbbra is egyesek annyira követelni fogják, akkor félő, hogy a magyar emberek köny-

¹ Γυνουσεβες: Szózat Napkeletről, a magyar férfíui és asszonyi nem viszonyaik eránt. Tudom. Gyijjem. 1826. XI. 68. 1.

² U. o. 68. 1.

nyelmű franciák módjára elasszonyosodnak, női kormány alá esnek; féltő, hogy a nő szemérmessége elenyészik s a magyar ifjak mind jobban idegenkednek a házasságtól. Már most is sokan azért nőtelenkednek, mert rettegnék szabadságuk elvesztésétől. Napkeletről tehát ez a szózat hangzik a magyar nők felé: „maradj átok ti meg a természetnek, válásnak s nemzetiségteknek régi útjain, s a déli és nyugati népek után ne indulj átok!”

Ez a szózat a múlt század elején még a nyugati és a keleti kultúra hanghullámainak zavaros összekeveredése: a törzsökös magyar fülében itt a keleti tereken kellemetlenül hangzik a nőfelszabadítás egyre erősebben sivító jelszavainak kakophóniája. Ebbe a hangzavarba végre beleszól az Akadémia areopágjáról az elvek tudományának, a *filozófiának* szava is: NYÍRY ISTVÁN pataki professzor 1835-ben a Magyar Tudós Társaságban a nők örök természeti jogait nyomozza s elismeri, hogy ezeket „a határtalan hatalmú, durva férfi uraság” felől sok méltatlanság érte.¹ Gondolatmenete jórészt FICHTE romantikus észjogának visszhangja,² mely a nő lényegét és erkölcsiségének kútfejét a szeretetben pillantja meg. „Erről a szeretetről mi csak okoskodhatunk, gondolkozhatunk discursive, a nőnem intuitive tiszta szeretet.” Amint a nőnek személyes és cselekvési eredeti joga van, hasonlóképp jussa van testi és lelki tulajdonai tökéletesbítésére: *a nő korlátlan művelődési joga természetjog*. Ennek alapján *a harmincas évek magyar filozófusa* akkor, amikor egyetlen komolyabb közép fokú leányiskola sincs a magyar glóbuszon, *már az egyetlen kapuit is megnyitni óhajtja a nők számára*, de nemcsak a természetjog, de a lelki képesség alapján is. „A szépnem – mondja – mind a tudományokra, mind a gyakorlatokra igen alkalmas. Miért engedik tehát a felsőbb akadémiai s egyetemi tanulás pályáit

¹ NYÍRY ISTVÁN: Nőjogtan. A szépnem természeti jusainak alaptudománya. A M. Tudós Társ. Évkönyvei. 1837. III. Philos. osztály Értekez. 96-129. 11. Ugyancsak a feminizmus felé hajlik egy másik filozófusunk is» a „magyar filozófia” megalapítója, HETÉNYI JÁNOS, aki a nőkérdéssel behatóan foglalkozik: A nőnembeliek neveltetésének nagy befolyásáról a férfiak erkölcsi és ízlési műveltségére. (Athenaeum, 1837. II.) A nőnem enianciatiója a kereszténység által. (U. o. 1840. II. 1841. 1.)

² FICHTE: Grundlage des Naturrechts. Jena. 1797. 167. 1.

tőlük elzárni- Vagy, ha a pajkos ifjakkal tanulni nem akarnak, miért nem nyitottak magoknak mind eddig is a tudós és mívelt európai asszonyok felsőbb tudományos intézetet s karokat- Mely nagy előmenetellel dolgoznának a tudományok mezején, világos onnan, hogy a tudományok rendszeres hallgatásán kívül is, önkiképzéssel, nagy lépéseket tesznek a mennyiségi s minemúségi tudományokban, melyekben az érzés és képzelet főviseletűek. Mely sok művészetet találunk közöttük a szépművekben. A rajz, festés, vagy a tánc és színészet terén csudákat mutathat a szépnem. A szelíd költészetnek nem kedvelőibe- A nyelv tanulására mely igen alkalmatosak. Széles emlékezők a történettudományban, sőt a mathesisben is gyakran járatosak.”¹ A lelkes fűzőfűs, aki mesterének, SCHELLING-nek, rendszeréből a férfit és a nőt mint az emberi társadalom pozitív és negatív, tehát egyenlőrangú sarkának ismerte meg, meg van győződve, hogy „ha a felsőbb tudományok hajlékai nyitva volnának a nők előtt, közülök minden tudományokban remek elmék állhatnának elő”. Az esztétikai jellegű tudományokban a férfiakat is felülmúlnák.

Meglepően világos s a mai pszichológiai vizsgálatok eredményeivel² teljesen összhangban áll NYÍRY-nek a nők tipikus lelki alkatára, erős emocionalitására és intuíciójára vonatkozó felfogása. „A fogalmak viszonyait – úgymond - nehéz okoskodások útján láthatják a férfiak (discursive); az asszonyi nem egyszeri nézéssel (intuitive) veszi fel azokat; oly varázs összeköttetése van ő nálok az érzelminek és értelmeknek, amely az erősebb nemből nincsen. De éppen ezen hirtelen és világos látásban is áll a női értelmek határa. Már az értelmességen felül, az okfökre (princípiumokra) és az ezek szerint okoskodó tudományos elvekre, föl nem emelkedhetnek.” Fogalmaikat erősen átítatja az érzelem, a következtetés logikai láncolatára már kevésbé képesek. Gondolkodásuk túlságosan szemléletes és konkrét, kevésbé elvont és elvszerű. „Így lehetnek sok nyelvbeszélők, de a nyelvek belső gondolkodásából jövő alkottatásába bemerülni nem képesek. Meg kell vallani, hogy okfökon (princípiumokon)

¹ U. o. 126.

² KORNIS GYULA: Nők az egyetemen. 1925. 27-32. 1. HEYMANS: Psychologie der Frauen.² 1924. 138-177. 1.

philosophálók nincsenek közöttük. A szoros észoki (rationalis) rendszeren menő gondolkodásokra, a dolgok belsőire ható philosophiaiak elnézésökre a nőnemnek hosszú idő kívántatnék.” Innen érthető, hogy a nők a nehezebb, az általánosra (absolutumra) vonatkozó tudományoktól idegenkednek, ezek iránt önkénytelen érdeklődés nem él bennük, legföljebb csak magukra kényszerítik.

Alkalmasak-e a nők a *hivatalok viselésére*? Igenis olyan hivatalokra, melyekben az érzelmekkel összekötött értelem, tapintat, egyszerűbb ítéllettel szükséges. Így igen kitűnő igazgatónők lehetnek. „Csak ott, hol felsőbb észoki formák után kell menni s valóságos összefüggő rendszerre (systemára) hallgatni, nem lehet az asszonyi pusztá érzési hivatalokra támaszkodni.” Száz évvel ezelőtt kétségkívül már ez is jelentős haladás egy „napkeleti” országban a nők emancipálciójának hosszú történeti országútján.

A legtöbb magyar nemesember továbbra is konzervatív a nőemancipáció kérdésében; az egyszerű magyar társas élet még erre távolról sem fogékony talaj. Jól látja ezt KOVÁCS PÁL orvos, az Akadémia tagja, Vörösmarty, Bajza, Fáy barátja, aki Kisfaludy Károly modorában magyaros humorral s a magyar középosztály kitűnő ismeretével számos sikerült vígjátékot ír. Bár bejáratos a női jogok pompástollú harcosainak, KARACSNÉ TAKÁCS ÉVÁ-nak házába, a nőkérdésben hornlokegyenest ellenkező nézeteket vall. Ő a szerzője *az első magyar rendszeres nőnevelési munkának*,¹ melyben *a mai differenciális pszichológiának a nemek tipikus lelki különbségeire vonatkozó eredményeit több tekintetben jól anticUálja*. Különösen meglepően modern nála a *gyermekjátékok* pszichológiai felfogása: hogyan válik külön a fiúk és lányok tipikus játéka. A zajosabb lelkű fiú bérceket mász, vagy nádlován kis csapata előtt generálisi hangon sereget igazgat s vezérel tűzbe; a szelídebb leányka ellenben szerényebb otthonisága csendes körében mintegy eleve szoktatja magát jövő rendeltetéséhez: fabábokat ápol kisded karján, ruhákat készít nekik tarka rongyokból, vagy főz, fatálakból konyhát épít magának s élénken osztogatja gazdasszonyi parancsait lme, így maga a természet mutat utat a nevelőnek: mere-

¹ KOVÁCS PÁL: A nevendék nőnem. Pest, 1833. 102 lap.

szebb jövőre edzi zajos játékein a tüzes fiút s szelíd házi-asszonnyá formálja apró bíbelődésein a leánykát. Vészedímes lenne azért a kettőt összezavarni s bércre küldeni a pajkos fiúkkal a félénk leánykát, vagy csendes konyhajátékra szorítani fellengő vágyaiból a merészebb fiút. Nem helyesli, hogy fiúk és leányok együtt játszanak futósdit, szembe-kötősdit vagy más szabadabb testgyakorlatokat, mert a szilaj fiú mindig csak félvállról nézi, sőt gúnyolja önjereje büszke érzésével a gyengébb leányt s mert a vegyes társalkodás a fiút durvaságra, a leányt nyelvelésre szoktatja. A táncot már a 7-8 éves leányoknál kell megkezdeni, hogy majd könnyűség és grácia kíséresse a nőnem minden mozdulatát. A tánc határozott állást ad a természetnek, nem engedi, hogy a test idomtalan hústömeg maradjon, rendet és lepkéi könnyűséget kölcsönöz a mozdulatnak, kellemes zene mellett nemzeti bélyeget nyom a táncolóra. A zenetanulás a lélek finomítására a nőnemnek föltétlenül szükséges, de inkább a zongora vagy gitár, mint a hegedű. Ha van is néhány kiváló hegedűsnő, a nőnemet a hegedűjátékra testalkata: a teltebb mell, vastagabb kar, rövidebb, puhább ujjak, alkalmatlanná teszik; a fúvó-zeneeszközöket gyengébb és kisebb tüdejük egyenest tiltja. Rajzot csak a különös talentumú lányok tanuljanak, mert sok ülést kíván és szemrontó.

KOVÁCS a fiúk és leányok értelme között is egy sereg sajátos különbséget állapít meg. Ezeknek megfelelően *más értelmi nevelést* ajánl a fiúk s mást a leányok számára, természetesen az akkori egyszerű magyar társadalmi-gazdasági viszonyokat tartva szem előtt, melyekből az önálló kenyérkereső nő modern típusa még hiányzik. A férfi szerinte tudománya után fog élni, ezért egész ifjúságát ennek tanulásában kell töltenie. A leánynak erre nincs szüksége, mert otthon marad, reá a háztartás és anyaság gondjai fognak nehezenedni. Neki csak józan esze legyen s okos fogalma az életben előforduló közdolgookról. „Minden gyengeségei között az asszonynak – mondja KOVÁCS – legtűrhetlenebb *a tudósság*, mellyel nem ellenkező túlságot akarok ismét értetni, mintha együgyű bambának kellene csak az asszonynak lennie; hanem hogy föllengve *elmélődő tudományosság helyett* inkább csak természeti esze s józan ítélete legyen, melynek művelésére következőket ajánlok: oskolai pályája

íráson, olvasáson s egy kis vallási esmereteken végződve, tovább ne tanuljon a kis leány, hanem egyéb foglalatosságai-val felváltva olvasson természet-históriát, földleírást s honi történeteket. Gazdasszonyságot illető irományok, utazások, nevezetesebb férfiak élete kellemes időtöltést fognak neki szerezni. Szépliteratúrában holmi sopánkodó versek, vagy a lovagkor életterlen, ábrándozó románjai nem neki valók. Ezek olvasásának vége a veszedelmes hysteria.”¹ Ha ilyen szerény mértékkel szabja meg a középosztályú magyar nő művelődési eszményét az akkor vezető irodalmi iránynak, az Auróra-körnek egyik jelentős, széleskörűen művelt tagja, elgondolhatjuk, milyen véleményt formál róla a háza ambitusán pipázgató vidéki magyar nemes.

De a hivatásos pedagógusok sem gondolkodnak igazában másként. SZILASY JÁNOS nagy neveléstudományában azt fejtegeti, hogy a leánynevelő-intézetek korántsem oly szükségesek és hasznosak, mint a fiúk intézetei, mert azokat a tulajdonságokat, melyek a női nemet ékesítik, a leányok sokkai könnyebben szerezhetik meg a házi nevelés útján. Legfőbb a nyelvek, a rajz, ének, zene és tánc tanulása végezt adhatók két évre intézetbe.² Tudományos képzésre a leánynak nincsen szüksége, mert az a fő rendeltetése, hogy „gondos háziasszony legyen”. Sőt még az ábrándozásra hajlamosító női kézimunka helyett is a leány idejét a háztartás foglalatosságaival töltse, melyek, mivel minden pillanatban új feladatok elé állítják, álmadozni nem engedik. Tanulja meg a leány a szakásművészetet és a kertészkedést, később a cselédek kormányzását és a házi számadásokat. Mindez már JEAN PAUL Levana-jának visszhangja,³ aki szerint ami a miniszter egy kis államban, ugyanaz az asszony a családban, még pedig egyszerre valamennyi tárca minisztere, – kivéve a külügyet, melynek a férfi a gondozója –, de elsősorban pénzügyminiszter. Ugyancsak JEAN PAUL alapján a magyar pedagógus nagy súlyt vet a leányok testi nevelésére, főkép az előkelőkére, nehogy elsatnyuljanak. Az alsóbbrendű leányokat a munka ügyis megedzi. JEAN PAUL az utóbbira egy gyergyói székely asszony példáját említi, aki 1685-ben a

¹ U. o. 91-93. 11.

² SZILASY JÁNOS: A nevelés tudománya. Budán, 1827, II. 230. 1.

³ JEAN PAUL: Levana. 1803. 411. 1.

moldvai oláhokkal való küzdelmében dárdájával közülök hetet leterített.¹ A leányok értelmi nevelése más úton haladjon, mint a fiúké, mert jelentékeny különbség van a nemek érdeklődési iránya s észbeli képességei között. A nők az elvont tudományosságra alkalmatlanok, „mert különben meg nem magyarázhatjuk a férfinemnek világszerte megismert s mindenkor mindenütt divatban lévő elsőségét”, melyet már a nők nagy barátja, OVIDIUS is kénytelen elismerni:

Fortius ingenium suspicor esse viris.
Ut corpus teneris ita mens infirma puellis.

(Heroid. E. 19.)

Egyébként a rendi felfogásnak megfelelően, SZILASY különbséget tesz a közrendbeli és a közép- s főrendű leányok értelmi nevelése között. Az utóbbiakat idegen nyelveken kívül történelemre, természetrajzra és gazdaságtanra is óhajtja taníttatni.

Az a mag azonban, melyet TAKÁCS ÉVA a nők jogainak, elsősorban a leányok tudományos művelődésének védelmében elhíntett, itt-ott egy-egy magyar leány lelkében kikel, a női önérzetet ápolja és fokozza. Jellemzők erre egy erdélyi szellemes írónőnek, MALOM LUJZÁ-nak DÖBBENTEI GÁBOR-hoz a negyvenes években írt levelei.² Nem tartozik a kékharisnyás típushoz, megőrzi igaz nőiességét, de főkedvtelése a tanulás, ismereteinek folytonos szélesítése. Érett komolysága őszinte barátsággal vonzza hozzá KEMÉNY ZSIGMOND-ot, DÖBBENTEI GÁBOR-t, BRASSAI SÁMUEL-t, TELEKI BLANKÁ-t, sőt LISZT FERENC-et is. Házias leány, ki napközben sokat forog a konyhában és éléskamrában, oly munkát végezve, „mit gondolkodni nem szokott kisasszonykák szégyenlenének végbevinni, mert szobalányt illető munka az afféle durvább varrás és mosás stb.” Anyanyelve német, édesanyjával csak németül beszélhet, de azt írja Döbrenteinek: „Magyar leány vagyok szívvel-lélekkel, ennél fogva tehát magyarul írok.” Megtanul olaszul és angolul, fordít is ezek irodalmából. Őrá

¹ U. o. 408. 1.

² Közölte REXA DEZSŐ: Malom Lujza levelei Döbrentei Gáborhoz. Irod. tört. Közlem. 1907. évf. 93., 215., 361., 473. sk. 11. Az írónő torzképét v. ö. GYULAI PÁL-nál: Nők a tükör előtt (V. fej.). 1863.

is ráragad a harmincas-negyvenes évek magyar anglo-mániája, különösen rajong BYRON-ért, kinek Childe Harold-ját nem győzi magasztalni. Amikor 1841-ben egy öreg angol-lal, MR. RAPHAEL-el találkozik, elénekli neki a *God save the King-et* és a *Rule Britannia-t*, amivel oly lelkesedésre ragadja, hogy a tisztas öreg – vele énekel.

A magyar leány akkori társadalmi viszonyaink közegett, ha tehetséget érez is magában, ezt alig meri napfényre hozni. Nyugatnak ekkor már sok írónöje van: nálunk alig mernek megszólalni. MALOM LUJZA is szellemes írásait először DÖBRENTÉI ítéletére bízta: nem volna-e jobb neki a szita és a guzsaly mellett maradnia- Mert „nálunk – írja 1840-ben -, hol a második nem művelését még annyian ellenzik, *szörnyű nagy merénylet némberek íráshoz fogni*. Egy anonym levél már inte is, hogy nekem jobb lenne szitálni, tűzhelyemen káposztát rotyogtatni (igen aesthetikai kitétel!), mint afféle művészi agyrémek után járni -, de én azt hiszem, hogy *a gazdasszonyág mellett valami szellemibbre is marad idő*, s hogy egy némberek nem vét semmit a gyöngédség ellen, ha ír is... Most olvasom TAKÁTS ÉVA munkáit; *szegény nőnek ugyan sokat kelle kiáltania az ellene és egy áh tálában a világosodott némberek ellen szegült elfogultaktól*, s még ezért port folytatni is kénytelen vala tollával – *bizony még tíz év óta sem sokan haladtak e részben honunkban: még a férfiak tanultságát csak kezdik már méltányolni, de nekünk, szegény némbereknek nem igen akarnak még szellemi fejlődést engedni.*”

MALOM LUJZA eszrit-je új érvet is talál a nők művelődése és írói joga mellett: ha a nőket komoly tanulmányokkal foglalkoztatjuk, nem kénytelenek annyit – pletykálni: „Nem gondolják meg, mi nagy szükség valamerre kitörni, iparkodó elméneknek is táplálékot adni s hogyha művelődési nézetekkel nem hagyják azt betöltenünk, mint könnyen tévedhetünk; például, kinek szelleme költői, s költenie tiltva van, mint csaponghat ki mégis a költészet egy silány nemére, mint társaságokban oly gyakran található – a pletykára- Ez pedig igen gyakori nálunk, s kiirtására nemde üdvös lenne a némberek egyetemes művelése-” Örömmel állapítja meg, hogy a nők már többen kezdenek a Nemzeti Társaságokban apróbb dolgozatokkal fellépni. Ez rá nézve annál

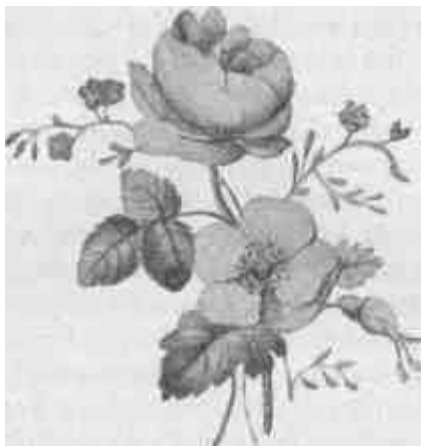
kellemesebb, mert már nem marad magára mint író, akit a férfiak irigyelnek és akitől félnek. Már azt is ráfogják, hogy tudós és deákul is tud, mert valahol egy latin mondat mottóul használt, mintha a deák nyelv csak a férfiak kiváltsága lehetne. Váltig állítja, hogy különben egy szót sem tud deákul, de nem akarják elhinni róla. Nagyon hibáztatja azokat a felsőbbbrangú családokat, melyek leányaikat korán idegen nyelvekre taníttatják, úgyhogy később a saját nyelvüket sem tudják jól kiejteni. „Nálunk szinte természetes lenne azon utazó nevetséges észrevétele, miszerint francia honban már négy-öt éves gyermekek franciául beszélnek; nálunk valóban szinte csuda, ha magyarul tudnak ilyen korban.” Idegen nyelvekre szükségünk van, de nem a hazai nyelv rovására.

A negyvenes évek egyre növekvő liberális szelleme minden emancipációs törekvést elvből pártfogásába vesz: küzd a jobbság felszabadításáért, a nemnemesek birtok- és hivatalképességéért, a zsidók emancipációjáért. Természetes tehát, hogy a liberalizmus programjából nem maradhat ki a nők emancipációja sem. BEÖTHY ÖDÖN 1843-ban már indítványt ad be a nők szavazati joga érdekében az országgyűlés kerületi ülésén. BEZERÉDJ ISTVÁN melegen támogatja, mert az erősebb kötelessége a gyengébb védelme, már pedig a gyenge női nem „Napóleontként saját kezével nem tűzheti homlokára a jogok vaskoronáját”. A nők is emberek, az ő személyiségüknek is megvannak a maguk emberi eltulajdoníthatatlan jogai. A nemzeti liberalizmusnak a jobbság, a honoráciorok, a zsidók jogainak kivívásában legfőbb optimista elve: minél több embert a nemzeti közösség számára megnyerni, a jogok megadásával hálára kötelezni. A nemzet érdeke alapján sürgeti BEZERÉDJ is a nők politikai jogainak megadását: „sokkal könnyebben fog a nemzeti jólét és szabadság sajkája révpartra vergődni, ha minden erőt központosítunk annak vezetésére és hajtására”. De a nők emancipációjára kötelez a magyar lovagiasság is, „mely a nőnem iránt sokkal igazságosabb volt, mint egyéb nemzetek s azt tévé azon sötét századokban, midőn a jog eszméi legnagyobb zavarban voltak”.¹

¹ BODNÁR I. és GÁRDONYI A.: Bezerédj István. II. 1920. 192. 1.

A nemzet zöme azonban nem a lovagiasság romantikus szögéből nézi a kérdést: a politizáló nő eszménye nem tud visszhangot kelteni. Ez a „napkeleti” nemzet a nőkérdésben konzervatív marad. Felfogását SZÉCHENYI fejezi ki: „a férfit kard és toll illet meg, a nőt bölcső és háztartás: ha bármelyikök a másíknak dolgába vág, vét a természet ellen”. PETŐFI természetes lelke előtt sem rokonszenves a tollforgató emancipált nő. Úti leveleiben említi, hogy GEORGE SAND realiztikus regényeit olvasva, mindig megzavarja az a gondolat, hogy a társadalom sötét elemzését, „bendőjének felhasználását” itt egy asszony végzi. „Ha már munkás az asszony – mondja PETŐFI – jó, hadd főzzön a konyhában, hadd gyomláljon a kertben, itt szép, ha bepiszkolja is kezét; de az istállót bízza a férfiakra.” A különben annyira radikális társadalmi felfogású és világnézetű PETŐFI, a mindenfajta szabadság naiv és ösztönös rajongója, nem tud lelkesedni a nők emancipációjáért. A nőt inkább idealizálja, semmint realizálja: benne inkább látja a szépség és báj, a jóság és meleg szeretet, a feleség és anya, a finom tapintat és intuício lelki és fizikai megtestesülését, semhogy a közéletben forgó, reformeszmékért viaskodó és viharálló politikai amazonná szeretné avatni. Ezért írja Júliának:

Nem léssz kevésbbé kedves én előttem
 Árnys magányodnak homályiban,
 Mint lennél kinn, bár bámultatva, a
 Nyilvánosság napfényes ormain;
 Sőt kedvesebbé téssen a tudat,
 Hogy aki mély és nagy tenger lehetnél,
 Csak mint kicsiny kis harmatcsepp ragyogsz
 A szerénységnek rózsalevelén.

Leányka rajza Höhn Antalné budai leánynevelőintézetéből (1820).

III.

LEÁNYNEVELŐ-INTÉZETEK.

Középfokú leánynevelő intézetek a XVIII. század végén s a XIX. század elején. Alapítóik többnyire idegenek. A nemzeti szellem hiányzik belőlük. Takáts Éva és Schröer Gottfried kritikája. Steinacker Gusztáv leánynevelési terve. A magyar nyelvű és szellemű leánynevelés követelése az 1825-7. évi országgyűlésen. Széchenyi és Vörösmarty a magyar nő nemzeti hivatásáról. Az erdélyi nők magyarabb szelleme. Fáy András, mint a magyar nemzeti nőnevelés apostola: a magyar leánynevelés elhanyagolásának okai; egy nemzet műveltségi fokának mértéke a nőnem megbecsülése; a túlzó nőemancipáció ellen; az anyai és házi kötelességekre való nevelés; a műveletlen, az álművelt s a túlművelt nő típusa; a valóban művelt asszony. A magasabbfokú leánynevelésről országos költségen kell gondoskodni; az állam, megye és városok szerepe. Tanítónőképzőintézet és gyakorlóiskola terve. A leánynevelő-intézetek szervezete és tanterve. Leányifjúsági irodalom. A leánynevelés Fáy szerint legyen a női lélek sajátos természetének s a női hivatásnak megfelelő; ne tudományos, hanem gyakorlati; ne idegen, de minden ízében magyar; ne magán-, de országos jellegű. Br. Mednyánszky Alajos leányoktatási tervezete; a bécsi államtanács és a király elutasítja a leányiskolák kötelező magyar tanítási nyelvét. Karács Teréz munkássága: nem a nőemancipációért, hanem a nőnevelésért kell küzdeni (1844); a hivatal viselő nő kettős tragikuma; állami leányiskolák. Gr. Dessewffy Aurél a főúri leánynevelés magyar

szellemét követeli. Gr. Teleki Blanka leánynevelőintézete (1845): a főrendű leányok magyaros nevelésének társadalmi jelentősége. Osztálynevelés és demokratikus gondolkodás. A magyar nemzeti nőnevelés martirja.

Mindaz, amit eddig a régi magyar nőmozgalomról és nőnevelési törekvésekről feltártam, csak *elméleti vita* a nők művelődési és egyéb jogáról, a férfiakkal való egyenlő szellemi értékéről. De kérdés, *miképp áll a középfokú nőnevelés ügye ebben az időben nálunk a valóságban?*

Az 17774, majd 18064 Ratio nyomán a fiúk középoktatása, ha lassan is, de mégis halad. A királyi gimnáziumoknak és akadémiáknak legalább a szervezete és tanterve egységessé válik, tanítási módszere és fegyelme is közös nevezőre jut. A protestáns középoktatás is állandóan a fejlődés útját járja. Ezzel szemben a leányoktatás teljesen sivár képet mutat. A leányok elemi fokú oktatása, kevés kivétellel, a XIX. század közepéig a fiúkkal együttesen folyik. A középfokú leánynevelés túlnyomóan a családi körben francia vagy osztrák *gouvernantok* vezetése alatt megy végbe, vagy idegen nyelvű apácázárdákban, vagy pedig ugyancsak idegenek kezén lévő magán-nevelőintézetekben. Az előkelőbb lányok jelentékeny része külföldi intézetekben nevelkedik.

Az apácák vezetése alatt álló leányinternátusokat és iskolákat főképp a püspökök alapítják. Legnagyobb szabású köztük az angolkisasszonyoknak Mária Teréziától alapított pesti intézete (II. 476.1.). A protestálok közül főképp az evangélikusok buzgólkodnak a német filantropista leánynevelőintézetek mintájára leánypenzionátusok megszervezése körül. A legtöbb azonban terv marad, vagy pár évi fennállás után megszűnik (Selmecen, Szomolnokon). Pedig ilyenekre nagy szükség lett volna. „Durva balítélet – mondja BREDETZKY ev. püspök¹ – ha valaki azt hiszi, hogy a közép-

¹ BREDETZKY: Reisebemerkungen über Ungern und Galizien. I. Wien. 1809. 174. 1. BREDETZKY maga is sokat foglalkozott Sopronban leányneveléssel. A soproni ev. polgáriskolával kapcsolatos volt egy munkaiskola (Arbeitsschule), ahol a lányok varni, kötni, hímezni tanultak. „Ah, gyönyörű látvány volt – jegyzi meg B. – mint dolgozik vetekedve harminc és még több leány. Azok a lányok is, akik már elvégezték a polgári iskolát, húszéves korukig is visszajártak a munkaiskolába.” (I. 1809. 102-3. 1.)

osztályú leányoknak elég az olvasás, hímzés, varrás és főzés megtanulása. Ha igaz az, hogy a középosztályban vannak a legműveltebb férfiak, akkor éppen különös kötelesség ezen társadalmi réteg leányainak neveléséről gondoskodni.” A nőnek kell ugyanis lennie a gyermekek nevelőjének és a munkával megterhelt férfi vidámító élettársának. Ehhez pedig *tudományos műveltség* (wissenschaftliche Bildung) szükséges. Nagyobb gondot kell tehát fordítani a magasabbfokú leánynevelésre. „Jaj a mi korunknak, ha az anyák nevelését kisebbre becsüli, mint a tudósokét.” Az anya műveltsége gyermekről-gyermekre száll át az utódokra. *Leánynevelő-intézetre volna e végből szükség Sopronban, Pozsonyban, Lőcsén* s minden nagyobb városban

Ilyen intézet, melyről már némi kritikával BREDEZKY is megemlékszik, indul meg 1794-ben Eperjesen tíz bennlakó leánynövendékkel. Alapítója SENNOVITZ MÁTYÁS és felesége, ki lőcsei származású ToppERCZERsleány.¹ Több német nyelvű felhívást ad ki, majd intézeti értesítőt (1820-ban már magyar nyelven is). Leánynevelési elvei a filantropizmus tövéről fakadnak: az igazi nőnevelés nem merülhet ki a külső illem, tánc, rajz, hímzés, zongorázás tanulásában, hanem elsősorban a *hasznos ismeretek* elsajátításában és a jellem, a női erények meggyökereztetésében. Hangsúlyozza a szigorú fegyelmet; ezért csak 8-12 éves leányok léphetnek intézetébe, az idősebbek ugyanis már kevésbé hajlíthatók. Büntetés nincs az intézetben, mert a nevelés az önértetere és becsületre van építve. A tanítás tárgyai a következők: magyar nyelv, német nyelv, erkölctan, vallástan, hasznos könyvek olvasása, föld- és néprajz, történelem, természetrajz, természettan, számtan, szép- és helyesírás, fogalmazás, zene, kézimunka, rajz. Az iskola növendékeinek száma a bennlakó 12 leánnyal együtt a század tizes éveiben 60-70-re rúg. SENNOVITZ halála után (1823) SCHMIDT ANDRÁS veszi át az intézet vezetését, mely 1794-től 1868-ig áll fenn. SENNOVITZ intézetéről sok kritika hangzott el, azonban több mint hét évtizedes fennállása életképességének és az iránta való bizalomnak kétségtelen tanúsága. Az intézet szelleme erősen

¹ L. bővebben: SZELÉNYI ÖDÖN: Néhány lap a magyarhoni nőnevelés kezdeteiből. Nemzeti Nőnevelés. 1916. évf. 243. 1.

utilitarisztikus: főképp *hasznos* ismeretekre tanít. Ilyen irányú SENNOVITZ-nak 1801-ben megjelent kis tervezete is, melyet Ferenc császárnak ajánl.¹ Ebben már erélyesen hangsúlyozza az *államnak azt a kötelességét, hogy a nők nevet léseről a férfiakéval egyenlő módon kell gondoskodnia*. Ezt az irányelvét az északamerikai államok példájával is igazolja.

A XVIII. század végén és a XIX. század első felében országszerte virágzanak, de főképp Pesten, a különféle magánleányiskolák és internátusok. Ezek többnyire magyarul nem is tudó idegenektől főképp lukratív célra alapított intézmények, melyeket, mint látni fogjuk, az ébredező magyar nemzeti öntudat és a nőnevelés ügye iránt országszerte erősödő érdeklődés mind súlyosabb bírálatban részesít.

FELBER VINCE 1793-ban nyit meg Pesten leányiskolát, melyben a szokásos tárgyakat tanítják, hozzá kézimunkát, festést, zenét is. Húsz-harminc bejáró növendéke van, tíz leány számára internátust tart fenn, melyben egy-egy növendék a lakásért és ellátásért 500 ft.-ot fizet. A hatóság az iskolát csakhamar betiltja.²

A múlt század elején az előkelő leányokat arisztokratikus nevelésben részesíti RICHMANN JÁNOS és francia származású felesége. 1804-ben a hatóság engedélye alapján nyitják meg leányintézetüket, miután előbb Bécsben másfél évtizeden át foglalkoztak nőneveléssel. A bennlakó lányok száma 17, az ellátás évi díja igen jelentékeny (1000 ft.). A magasabbrangú katonai körök HAJNIS tábornok özvegyének intézetét pártolták, melyben 8-10 leány tanult. Hasonló kis leányinternátusa volt özv. STROMAYERNÉ-nak a vagyonosabb társadalmi réteg leányai számára.

Jó hírű leánynevelő intézet volt a múlt század első évtizedeiben HÖHN ANTALNÉ, szül. SCHÁRER ÉVA internátusa a budai Várban abban a házban (ma Iskola-tér 2), mely már Nagy Lajos idejében Kont Miklós nádoré „volt. Az ország számos előkelő és tekintélyes családja (a Majthényi, Berze-

¹ Grundlinien zu einem vollständigeren Werke über bessere Erziehung und Versorgung der niederen Volksklasse und des weiblichen Geschlechts in Ungarn. 1801. 24 lap.

² Ezekre nézve I. VÁRNAY SÁNDOR: Nőoktatás a száz év előtti Pesten. Nemzeti Nőnevelés. 1909. évf. 335-339. 11.

viczy, Kerekes, Bory, Bernáth, Kubinyi, Pongrácz, Gyürky, Fasskó-család) neveltette itt serdülő leányait. Az intézetet FERENC király is kitüntette látogatásával. Az egykorúak a tulajdonosnőt kiváló pedagógusnak s erős szociális érzékű nőnek mondják, aki sokat tanulmányozta PESTALOZZI-t. Nagy része volt 1828-ban az „Angyalkert”-nek, az első kisdédóvónak megszervezésében is. Idevágó érdemét GR. BRTJNS-VICK TERÉZ is mindig elismerte. Az intézet tanítási nyelve német volt, de a magyar is egyik tárgy. Erről tanúskodik az intézet egyik növendékének ránk maradt füzeté, mely főképp Vörösmarty és Kisfaludy Károly egyes költeményeit tartalmazza; a leánykák emlékkönyveiben is számos magyar sor található. A német és francia nyelven kívül tanultak történelmet és természetrajtot; az intézetben nagy szerepe volt a kézimunkának, rajznak és vízfestésnek; az utóbbiról a lányok megmaradt emlékkönyveinek bájos empire-képei tanúskodnak.¹

A kispolgárság és a szegényebb középosztály lányai kénytelenek voltak megelégedni az elemi műveltséggel, melyhez a kézimunka tanulása járult. Az utóbbi fejlesztése ügyében sokat tett a *Budai jótékony nőegylet*, mely 1817-ben Hermina főherceggasszony védnöksége alatt állott. Ez az egyesület a budai elemi iskolákban tizenöt kézimunkatanítónőt alkalmazott, akik a lányokat, ha az iskolából a fiúk eltávoztak, naponkint két órán át kötésre, varrásra, fonásra s egyéb kézimunkára oktatták. Ezekre a női kézimunka-iskolákra a nőegylet hölgyei ügyeltek fel. Mária Dorottya főhercegnő is többször meglátogatta őket.²

Pest városa a század elején még nincsen áthatva a nőnevelés fontosságának tudatától. Jellemző erre GLUVICZKY ANTAL, a kiváló bécsi leánypedagógus iskolájának ügye.³ A helytartótanácshoz 1810-ben beadványt intéz, melyben intézetének tervét körvonalozza. hogy a megnyitásra engedélyt kapjon. Azt a célt tűzi ki, hogy „nemesi és polgári

¹ Két aquarell-festményt („Henriette”, 1803; „Juliette”, 1803), mely még megvan, a Chotek-grófnők, Ferenc Ferdinánd nagynénjei, készítettek az intézetben (Sebestyén Imréné úrnő szíves közlése).

² PÉTERFY SÁNDOR: Budai leányiskolák és nevelőintézetek. Nemzeti Nőnevelés. 1887. évf. 107. 1.

³ VÁRNAY S. i. m. 338. 1.

rendű leánynövendékeket a német, francia és hazai nyelvben, számtanban, szépíráásban, föld- és természetrajzban, levélírásban, stilisztikában, háztartásban és női kézimunkában oktassa.” A főkormányshé a folyamodványt Pest városának küldi le véleményezés végett. Ez a vélemény a nőnevelés ügye iránt teljes közönyt és érzéketlenséget árul el: Pest viszonyai – mondja a város jelentése – éppenséggel nem követelik új leányiskola felállítását.

Ennek ellenére, hatásági engedéllyel vagy anélkül, mindjobban elszaporodnak a leánynevelő-intézetek. Ezek közül a legkiválóbb FOLNESICS JÁNOS-é, aki Hermina hercegnőt, József nádor feleségét is tanítja a magyar nyelvre és irodalomra. FOLNESICS tüzes nyelvújító. A század elején BEREGSZÁSZI PÁL Herder nyomán azt fejtegeti, hogy a nem (genus) a nyelv tökéletességének jele s rendszeren a nyelv fejlettebb fokán lép fel. Minthogy a nem a magyarban még nem alaskult ki, nyelvünk nyilván csak gyermekkorát éli. FOLNESICS hazafias buzgalmában egyszeriben megteremti a magyarban is a nemet: minden szóhoz, melyet nőneművé akar avatni, odafüggeszti a *né* szótagot. Ilyen „megnöstényített szavai”: *macskáné, kutjáné, számárné, öné* stb.¹ Nemcsak az ortoiógus, de a neológus körök is elszörnnyüködtek ezen az eltévelyedésen. A főváros sült németiségére jellemző, hogy ez a tüzes magyar, amikor 1813-ban leánynevelő-intézetet nyit, kénytelen ennek tanítási nyelvét a németet alkalmazni és nőpedagógiai munkáit is németül írni. Intézetében a magyar nyelv egyik tárgya a többi mellett.

Leánynevelési elveit külön munkában fejt ki,² melyet abból az alkalomból ad ki, hogy intézete két éve fennáll. „Alapos nyelvismeret és szilárd keresztény érzület a földolga a leányok nevelésében.” Mert az előbbi értelmes, az utóbbi derék nőket nevel. A földrajz, történelem, természettan,

¹ *Atvina* c. regényében (39. l.), melyet SCHELLING G. német műve nyomán ír, így alkalmazza új találmányát: ihen igen keveset beszélt eme mulatságmód a szerelembéli *irigyetélkedőné*t, minden ifjú *felserdült' néket*, a tánczkivánczi leánykákat a sírba fogja vinni, és azután a férjfiaknak végre az eszesebb és megülepettebb *szüznéket* kell választani” stb.

² J. LUDWIG FOLNESICS: Winke für weibliche Erziehungsanstalten meines Vaterlandes. Erstes Heft. Ofen. 1815. 59 lap. Másik munkája leánynövendékeihez intézett paraenesise: An meine Schülerinnen am Schlüsse des Jahres 1814. Ofen.

számтан, mitológia és a többi tudományos tárgy mind csak eszköz a célra: a szóbeli és írásbeli nyelvgyakorlatokra. A száj ugyanis olyan, mint egy kis zongora, melyen bármely pillanatban s bármely társaságban játszani kell. A gondolatok szóbeli és írásbeli kifejezésén ismerhető fel legbiztosabban, vajjon a lélek nyersbe vagy műveit? Tanítsuk a leányokat szemlélődni, megfigyelni, kutatni, elmélkedni, összehasonlítani, saját gondolataikat önállóan és szépen kifejezni és biztosan értelmes és bölcs *anyákká*, fognak válni. A közép- és felső-társadalmi osztálynak szánt nevelőintézetek feladata értelmes anyáknak, nem pedig divatbáboknak képzése. A nőnevelés ne külső műveltségre, pusztá illemszabályok, idegen nyelvek s zene megtanítására törekedjék, hanem igazi, belső szellemi műveltségre, a női jellem kialakítására. Ennek legfőbb eszköze pedig a vallásos érzés ápolása. Erősen kikel azon leányintézetek ellen, melyek a divatnak hódolva általános erkölcstant tanítanak a vallástan helyett, tiszta észmorált (*reine Vernunft-Moral*) a tételes hittan helyett.

Hogy intézetében az elkényeztetett, álmos, rest, munkatói iszonyodó leányokat edzett, vidám, munkás lelkek ké formálja, a következő házi rendet állapítja meg: korai gyors felkelés (nyáron 5-kor), hideg vízzel való mosakodás, reggeli ájtatosság, nyáron csak hideg tejből és kenyérből álló reggeli; délben egyszerű, de tápláló négy tál étel; hosszú séták. A növendékek a nap bizonyos óráin, hogy az öntevékenységgel felébredjen bennük, tetszésük szerint olyan dolgokkal foglalkozhatnak, melyek hajlamaiknak legjobban megfelelnek. Munkájukról be kell számolniok. Nem helyesli FOLNESICS a hosszúidőig tartó gépies női kézimunkát, mert tapasztalata szerint a 13-16 éves leányt merengésre, ábrándozásra teszi hajlamossá, oly korban, amikor bizonyos ösztönök már ébredezni kezdenek benne. (16. l.). Éles szavakkal kel ki a némely leánynevelő-intézetben szokásos érdem-rendjelek ellen: az egyik leány a szelídség, a másik a tisztaság, a harmadik a rendszeretet, a negyedik a türelem rendjélét kapja kitüntetésképpen, hogy ruháján viselje. Ez azonban nem fér meg a nő legfőbb ékességével: a szerénységgel. Csak kérdés, hiúság, dicsvágy, irigység forrása.

Az intézet tanítási anyaga: hit- és erkölcsstan, német és magyar nyelv, számtan és mértan, földrajz és történelem, természetrajz és természettan, női kötelességek ismertetése. A neohumanizmus szellemi áramlata nyilvánul meg abban, hogy a nagyobb leányok a görög és római mitológiának azokat a részeit is tanulják, amelyek nélkül a modern klasszikus művei sem nem érthetők, sem nem élvezhetők. Az intézet művelődési anyaga felöleli az esztétika alapvonalait is. A rajz- és kézimunkaítatás súlypontja inkább az életben hasznos munkára esik.

Tüzetesen részletezi FOLNESICS a *vallástan* anyagát (20-27. 11.). Eredeti gondolata, hogy a *vallástant* és az *ember-tant* szerves kapcsolatba kell hozni. Amikor a növendék a hittanból már megismerkedett az ember rendeltetésével, akkor az emberi testnek és érzékszerveinek, a lelki tehetségeknek, a test és a lélek viszonyának vizsgálatával foglalkozék, csak azért, hogy ennek alapján alaposan felismerje az ember és az állat áthidalhatatlan különbségeit.

A *magyar nyelv*, minthogy a növendékek túlnyomó részének anyanyelve német, (a közölt névjegyzék szerint majdnem mind német nevű) főképp beszédgyakorlatok útján tanítható. Könnyebb olvasmányokat fordítanak, a grammatika tanulása csak később következhetik. A magyarul jobban tudó nagyobb leányok hazafias műveket olvasnak, pl. HORVÁT ISTVÁN és SCHWARTNER MÁRTON vitairatait Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás érdemeiről, HORVÁT ENDRE versét a pesti » nemzeti színházról stb. Jelesebb költeményeket szavalnak is. FOLNESICS az első leánynevelőintézeMulajdonos, aki mélyen át van hatva a hazai nyelvnek a leánynevelésben való fontosságától. „Ha azt akarjátok – így szól -, hogy a hazaszeretet a gyenge ifjúság lelkébe belegyökerezék, oh akkor ne hanyagoljátok el nemzeti nyelvünk ápolását, különösen gondozzátok ezt a leányiskolákban; mert leányaink idővel anyákká válnak, akik csak így tudhatják a hazaszeretet szent érzelmét az anyatejjel gyermekeikbe csepegtetni, nemzedékről-nemzedékre tovább örökül hagyni s nemzeti méltóságunkat megőrizni!” (38. 1.).

FOLNESICS., aki PESTALOZZI nyelvoktatási módszerét

külön tanulmányban hibáztatja, igen részletesen ismerteti a *német* nyelvtanításnak tőle alkalmazott menetét. Ebből a *direkt módszer* körvonalai bontakoznak elénk. Az irodalmi oktatás fokán a stílustanításra és az esztétikai elemzésre is nagy gondot fordít. Példaképen egyik növendéknek naplójából közöl érdekes részletet.

Földrajzi és történeti oktatása gyakorlati és szemléletes. Tanulóival Buda városából indul ki képzeleti utazásra a nagyvilágba. Ismerteti Buda és Pest nevezetességeit, környékének kiemelkedő szebb pontjait. A térkép segítségével bejárják Magyarország vármegyéit, hegyeit s folyóit, jelenti tösebb városait, fürdőhelyeit, bányáit, bortermő vidékeit. Az Alföld ismertetése alkalmat ad a földművelés elemeinek megbeszélésére. A nagyobb növendékekkel hasonló módszerrel Európát ismerteti meg.

A magyar *történelem* keretében tüzetesen tárgyalja Mária, Erzsébet és Mária Terézia királynők életrajzát. Legrészletesebben fejtegeti az utolsó félszázad történetét. A magyar egyházi és világi méltóságokról is közli a szükséges tudnivalókat. FOLNESICS-nek érzéke van a sajátos nőpedagógia iránt. Iskolájának művelődési anyagában mindig kellő gonddal emeli ki a leányok természetének és hivatásának megfelelő tudnivalókat. Így külön ismerteti a magyar nőkre vonatkozó országos törvényeket is.

A *természetrajz* és *fizika* tanítása is elsősorban gyakorlati: a háziállatokról, a gazdasági növényekről, az ásványok-ról és fémekről szóló olvasmányokon alapul. FOLNESICS a gyógyító és mérges növényeket a budai hegyekbe rendezett kirándulások alkalmával ismerteti meg. A *technológia* és *háztartástan* elemeinek tanítását szemléltető képek segítik. A leányok megismerkednek az ecetkészítéssel, a selyemtenyésztéssel, a szövéssel, a gyümölcsök befőzésének s egyéb élelmi szerek eltartásának módjával, a kenyérsütéssel stb. Az *áruismeret* is az oktatás anyagába tartozik: megtanítja a leányokat arra, mit kell tudni a fűszerekről, csipkeneműekről, gyapjúszövetekről, vászonról, cukorról; hogyan kell ezek jóságát vagy hamisított voltát megítélni, hol készül-

¹ Philológiai s grammatikai gondolatok. Észrevételek a Pestalocizmus ellen. Tudom. Gyűjtem. 1817. I.

nek nagyban az egyes árucikkek stb.¹ A női háztartást FOLNESICS kis könyvéből tanulták a növendékek.²

A leánynevelési munkát, melynek körvonalait bemutattam, egy szülővel folytatott társalgás, három leánynövendék talpraesett pedagógiai jellemzése s a szerző búcsúszózata zárja be. Ebben pedagógusunk kikel kora naturalizmusa és antikrisztianizmusa ellen, másrészt kifejezi azt a kívánságát, bárcsak megvalósulna az a hazafias törekvés, hogy leányaink a nemzeti nyelvet helyesen beszélnek és írnak s az idegen nyelvnek fel ne áldoznak. Az egész munka egy széles műveltségű, a sajátos leánynevelés kérdésében céltudatos, világnézeti szempontból is kora eszmeáramlatai felől alaposan tájékozott, igaz magyar érzésű ember alkotása. Kár, hogy intézetének csakhamar búcsút mond s 1821-ben a bécsi mérnökkari akadémiának földrajzi, történelmi és latin nyelvi tanszékét foglalja el.

A veszteség mértéke annál nagyobb, minél inkább szemügyre vesszük a többi leánynevelő-intézet szellemét, tanítási anyagát és nevelési módját. A leányok egykorú házi nevelésének fonákságait KULCSÁR ISTVÁN ostromozza, az intézeti nevelés hiányait pedig TAKÁCS ÉVA veszi éles tolla hegyére.⁴ Arról panaszkodik, hogy nincsen egyetlen komoly s feladata magaslatán álló leánynevelő-intézet. Ami van, azt „külföldről ide szállingózott, kenyér nélkül szűkölködő” idegének nyereségvágyból hozták létre. Olyasmit tanítanak,

¹ Az intézet e célból a következő könyveket használta: METZLER: Versuch einer angewandten Naturlehre, zunächst für die Privatschule bürgerlicher Mädchen zu Habsthal. ö. Meersburg. METZLER: Angewandte Naturgeschichte für die bürgerl. Mädchenschule zu Habsthal.

² Sechs kleine Geschichtserzählungen als erste Vorbereitung zu den sechs häuslichen Verhältnissen des Weibes. Kleine Kinderbibliothek, b. Leyrer. Pest. 1815. Erstes Bändchen.

³ A leánykák házi neveléséről. Hasznos Multságok. 1822. 223. 1. „A lányok ismeretei – mondja KULCSÁR – csupa fitogtatásra valók. Ilyen a piperéskedésben való válogatás, költeményeknek declamációja, románok olvasása, a görög és római hamis istenek történeteinek elpapolása, a klaviron, gitáron való mesteri játék, a rendkívül való táncoknak különös üzése és oly idegen nyelveknek megtanulása, melyekben soha igaz tökéleteségre nem mehetnek, vagy azoknak rendszerént hasznokat nem vesznek.”

⁴ Némely észrevételek Kulcsár István úrnak azon értekezésére, melyet 1822-ben közöl a leánykák házi neveléséről. Tudom. Gyűjtem. 1822. XII. 36-42. II.

aminek a középrendű emberek leányai csak nagy ritkán vehetik hasznát; inkább csak arra való, hogy ezzel a henye társaságokban fényeskedhessenek. Ezek az idegen intézetgründolók a nemzetet hálából arra sem tartják méltónak, hogy nyelvét megtanulják; ami jót tanítanak, arra is a magyar leányokat németül tanítják. Jellemző, hogy az első ilyen haszontalan intézetet 1788-ban olyan asszony fundálta, aki háromszor változtatta meg a vallását. Egy másik intézetigazgatója felhívásában kijelenti, hogy a főrendűek egész bizalommal küldhetik intézetébe leányaikat, mert habár itt polgári rendű lányok is nevelkednek, de „ezekkel a főrendű dámák leányai nemcsak nem társalkodnak együtt, de még nem is láthatják.” Méltán rójja meg a demokratikus érzésű magyar asszony a hirdetést kibocsátó igazgatót, hogy „nem tudja, hogy az ilyen Regula szerint való nevelés nem a magyar nemzet szabad leányaihoz illik, hanem a Serrailba való, nem tudja, hogy egy főrendű dámának nemcsak az a kötelessége, hogy a polgári rendből valókat tekintetérté méltóztassa, hanem az is, hogy több ezerekből álló jobbágyságot jóltevé gondoskodásával boldogítani igyekezzon.” A leánynevelő-intézeteknek végre már magyaroknak kell lenniök, a külföld majmolása nélkül a saját viszonyainkhoz kell öket alkalmaznunk, s magyar tanerökkel ellátnunk. Ilyen intézetek tervének mielőbbi alapos kidolgozására annál nagyobb a szükség, mert a magyar leányok házi nevelése is egészen helytelen utakra tévedt: „a leánykák nem elégszenek meg a csendes házi étellel, a házi foglal atossággal, inkább zajos multságokat keresnek, mindég magukat fitogtatni, mindég fényeskedni vágyódnak.” Rendszerint maguk az anyák térítik el leányaikat rendeltetésük céljától és fosztják meg női méltóságuktól. Ennek pedig az a fonák helyzet az oka, hogy a nő egész életének boldogsága a férfi kedvétől függ, tehát ezt kell megnyernie. A nők piperéskedő hajlamáért a férfiakra hárul a felelősség, mert „szomorú dolog, hogy igen ritkán hallják ezektől a lányok, hogy dicsértesen a jó erkölcs és a szorgalmatosság, rendszerint patyolat kezeiket, hőszin nyákokat, rózsá orcájokat szokták dicsérni; ha mesterül muzsikál, szépen énekel, németül tisztán beszél, franciául olvas, legújabb módi szerint öltözik, már akkor a férfiak bámulásának és tiszteletének tárgya.”

Ez a ferde értékelés a *középosztály leányait* is a fényűzés és léhaság karjaiba kergeti. „Egy közép renden lévő asszony megutáltatik, a természetes nyájasság kinevettetik, a szemérmes tartózkodás semmi érdemnek sem tartatik, a munkás takarékoság, a férjet igazán szerető feleség többnyire nem ajándékoztatik meg bizalommal, a gyermeket ápolgató anya nem méltó a nyájas társalkodásra, nagyobb részint a férfiek a módi szerént nevelt lepkék társaságaiban keresik időtöltésüket.” Ez az oka annak, hogy az anyák ilyenekké nevelik leányaikat.

Minden kor azt hirdeti magáról, hogy ő süllyedt az erkölcsben legmélyebbre, ő az erkölcs vaskora, ellenben „a régi jó idöket” az emlékezet jótékony optimizmusa mindig hajlandó rózsaszínben látni, eszményíteni, az erkölcs aranykorává avatni. Ha a mai jour-os leánynevelés erkölcsi ferdeségeit ostorozzuk, jusson eszünkbe, hogy száz évvel ezelött ugyanazokkal a szavakkal ugyanazokat a fonáságokat állították pellengérré. *Eadem, sed aliter.*

A középosztályú leányok intézeti nevelésének jelentősége a század elejétől nőttön-nő a magyar köztudatban, de ezzel párhuzamosan a meglevő intézetek kritikája is. Ugyanazon a hangon, ahogyan TAKÁCS ÉVA bírálja a leánynevelőintézeteket, szól róluk SCHRÖER GOTTFRIED TÓBIÁS is, a nagyműveltségű tanár és író. Jó ideig a pozsonyi ev. leányiskola főtanítója, később 1833-tól az ev. líceum tanára, számos leányiskolái tankönyv és ifjúsági irat szerzője, kinek a leányifjúság esztétikai neveléséről németül írt munkája 1838-tól 1880-ig huszonkét kiadást élt meg.¹ A magyarországi nevelésügyről SZÉCHENYIhez írt leveleiben² magán leányiskoláinknak szomorú képét rajzolja meg. Tanáraik egészen tudatlanok és készületlenek, gyakran koruknál fogva is a leánytanulókra veszedelmesek, rosszul vannak fizetve, kellő

¹ SCHRÖER G. T.: Weihgeschenk für Frauen und Jungfrauen. Briefe über aesthetische Bildung weiblicher Jugend. Leipzig. 1838. (A 4. kiadástól „Briefe an eine Jungfrau” a címe. SAMARJAY KÁROLY magyarra is átdolgozta: Az aesthetika főtárgyai címen. Komárom. 1853.) – Die guten Mädchen. Ein Lesebuch für Mädchen von 12-15 Jahren. Leipzig. 1838. - Weltgeschichte für Töchtterschulen. Leipzig. 1841-42. (4. kiad. 1854.)

² Pius DESIDERIUS: Über Erziehung und Unterricht in Ungarn. In Briefen an den Grafen St. Széchenyi. Leipzig. 1833. 61-63. 11.

tiszteletben nem részesülnek. Ilyen közönséges, mindennapi emberekre a leányok nevelése lelkiismeretesen aligha bízható. Tanításuk pusztá szajkóztatás. JEAN PAUL nagyszerű, a leánynevelést is felölelő munkájáról, a Levana-ról (1807) sejtelmük sincsen! A protestáns leányiskolákban, főképp a német városokban, a módszer célszerűbb; német egyetemet járt tanáraik is vannak. Itt-ott már a *felsőbb leányiskolák* (höhere Töchterschule) körvonalai is kibontakoznak. Nagy bajuk, hogy mindenestül a *fiúk gimnáziumait utánozzák*. Túl tudósán fogják meg a dolgot. Azt hiszik, hogy a leányiskolák csak abban különböznek a fiúiskoláktól, hogy emezekben latinul, amazokban pedig németül tanítanak. Így *a leánynevelő intézetek nem egyebek, mint a latin iskoláknak németre való fordításai*. Tehát a lányok is rendszeres vallástant, tüzetes földrajzot, világtörténelmet, természetrajzot, fizikát, német nyelvtant tanulnak, a fiúkhöz hasonlóan írásbeli dolgozatokat készítenek, SCHILLER balladáit szavalják stb. A leányiskolák tanárai is úgy, ahogy gimnáziumi kollégáik, egész füzeteket diktálnak a leányok tollába, a földgömbön utaztatják őket, mintha csak szükségkép gouvornantoknak kellene majd lenniök. Arra azonban nem gondóinak, hogy a túlságos tudóskodás a középosztálybeli leányokat természetes hivatásuktól s a házi munkától elidegeníti. Maga SCHRÖER is igazgat egy év. leányiskolát. A reformáció háromévszázados évfordulóján a pozsonyi ev. egyházközség ugyanis felsőbb leányiskolát szervez, melynek vezetője SCHRÖER G. T. A leányiskola az első évben két osztályból áll s olyan leányok a tanulói, akik már írni-olvasni, számolni tudnak. Az új iskolában természetrajzot és fizikát, történelmet és földrajzot is tanulnak. A következő évben az iskola még egy osztállyal bővül.¹

A hazai középfokú leánynevelés céljáról és eszközeiről magas színvonalon elmélkedik egy másik evangélikus pedagógusunk is, STEINACKER GUSZTÁV, Fáy András barátja. Egy modern leánynevelő-intézet alapításán töri a fejét, tervét

¹ Kurzgefasste Nachricht von der neu errichteten Schulanstalt, mit welcher die im Jahr 1818. gestiftete *höhere Töchterschule* vereinigt wurde. Pressburg. 1820. L. SZELÉNYI Ö.: A magyar ev. nevelés története a reformációtól napjainkig. 1917. 184. l.

ki is dolgozza,¹ de csak a debreceni ref. leányiskolában van alkalma némileg megvalósítani (1838-1842).² Később aztán Triesztben ev. lelkész, majd a weimari leánynevelő-intézet igazgatója. Mivel az egész emberi nem nevelése az anyából indul ki, ezt a maga hivatására kellően kiművelni a nemzet legfőbb kötelessége. „E végre nem elég azon felszínű, csekély simítás, mely szerint főképen szarkakönnyűséggel franciául, az újabb időkben pedig angolul is, csacsognak, néhány opera-áriát és szonátát eljátszanak, a mai táncok minden divatfordulataiban jártások legyenek, a szem s egészség kárával legfinomabb hímzéseket tegyenek, és mind ezek mellett valami nemes tartásmódot, ú. n. bon ton-t, szerezzenek, mely igen gyakran lelkiszegénység mellett nevetséges gögben és fenhéjázó önhietségben tűnik ki.” Ezzel szemben az a komoly leánynevelés, melyet STEINACKER 12 leány számára felállítandó intézetében tervez, úgy akarja kiszemelni a művelődési anyagot, hogy *a nők sajátos rendeltetésének* feleljen meg. Az első osztály (8-10 éveseknél) az egyes tárgyakból az elemibb ismereteket közli a magyar, német és francia nyelvben való gyakorlással, ami nyilván túlzott igényt és túlterhelést jelent. A második osztály (11-13 éveseknél) mindezt folytatja, de már természet-, föld- és embertudományt, továbbá világtörténelmet is tanít. A harmadik osztálynak 13 évesnél nagyobb lányai a vallástan mellett, mely itt már vallástörténeti tanulmányra szélesül, megismerkednek a geometria fontosabb elemeivel, tanulnak magyar történelmet és irodalmat, magyar, német és francia nyelvtant és irodalmat, írásbeli dolgozatokkal kapcsolatban. Mindehhez járul a női kézimunka, háztartás, ének és zene, rajz és tánc.

Nagy súlyt vet STEINACKER egy másik munkájában³ a

¹ STEINACKER G.: A leányok neveléséről és tanításáról Magyarországon. Egy Pesten felállítandó nevelő-intézet tervével együtt magasb és középrangú protestáns leányok számára. Budán, 1837. 15 lap.

² Egy leánynevelő-intézet és egy közönséges iskola közötti alapos különbség; a debreceni n. t. reform, consistorium által alapított helybeli leánynevelő-intézetre különös tekintettel. Az első vizsgálat alkalmával mondott beszéd. Pesten. 1839.

³ STEINACKER G.: Tapasztalások és intések a nőnevelés mezején. Pest. 1842. (Fáy A. előszavával.) 96 lap.

leányok *testgyakorlataira*, már „a tőlük várandó maradék tekintetéből is”. Avult balítéletnek bélyegzi azt a felfogást, mely úgylátszik abban az időben még a magyar köztudatban be volt gyökerezve, mintha az úzás, egyensúlytartás, korcsolyázás, torna nem állana összhangban a női szemérmességel. A *szellemi műveltség* terén a nővel szemben fokozottabb igénnyel lép föl. Még a családi boldogsághoz is több műveltség kell, mint a mosni, főzni, sütni tudás. A leánynevelésnek *nemzeti* szempontból két helytelen típusát rója meg: az egyik a leánykát kezdetben német, francia vagy angol nevelőnővel taníttatja s azt gondolja, hogy a magyar nyelv később úgyis ráragad; a másik meg lányából tősgyökeres magyar nőt akar nevelni s ezért csak magyarul taníttatja s az idegen nyelv és kultúra iránt való ellenszenvet korán belecsepegteti. Mindkét nevelési mód helytelen. Kétséggkívül a nemzeti nyelv legyen az első, de az idegenek közül legalább a németet, melynek oly gazdag irodalma is van, meg kell a magyar lánynak tanulnia. Pedagógusunk, bár anyja francia származású nő (Malvieux), erősen hibáztatja, hogy a gazdagabb családok a francia nevelőnőt a finomabb és magasabb műveltség nélkülözhetetlen közvetítőjének tekintik. A leánynevelő-intézet nem lehet egyéb, mint „a házi nevelés helytartósága”. Főcél benne a leányok *öm munkásságának* felébresztése, arra való rászoktatás, hogy sok munkát maguk végezzenek el, amit másokkal szoktak otthon végeztetni. Maguk fésülködjenek és öltözzenek, ruháikat szoros rendben tartsák, hogy ezzel is bizonyos önállóságra tegyenek szert. STEINACKER sajátos leánypedagógiai szempontból hézagpótló magyar tankönyveket is szerkesztett.¹

Már az 1790-1. évi országgyűlés a nemzeti irányú művelődés egyik legbiztosabb útjának tartja *a magyarnyelvű és szellemű leány nevelést*. Az utána letűnt évtizedek alatt azonban ebben az irányban a sopánkodáson és tervezgeté-

¹ Női hivatás- és társadalomtan. Vezérvonal honunk érettebb növendékei és leányai számára. Pest, 1842. (Túlnyomóan CAMPE művének: Väter; licher Rat an meine Tochter kivonatos átdolgozása.) – Elméleti és gyakorlati német nyelvten, leginkább honunk leánynövendékei számára. Pest, 1842. (Később Ballagi Mór dolgozta át. 4. kiad. 1855.)

sen kívül alig történt valami. AzJL8254k évi országgyűlés is visszhangzik a panasztól, hogy a serdülő leányok sehol sem taníttatnak magyarul, pedig mint anya, „a fejjernem terjesztheti leginkább a nemzetiséget”. Az egyik követ egyenest ebben pillantja meg *nemzeti nevelésünk legnagyobb fogyatkozását*. Magyar ifjakat akarnánk, úgymond, nevelni, s kikötői születnének ezek- Mostani leányainktól- De hisz ezeknek a szájalomraméltó teremtéseknek nevelése csak abban áll, hogy nem magyarul, hanem más nyelven tanulnak meg beszélni. A leánynevelő-intézetekben szó sincs a magyar nyelvről. A magyar leányok mindenféle különleges dolgot tanulnak, aminek hasznát soha sem veszik, de viszont azt sem tudják, hogy melyik vármegyében születtek. Pedig a magyar hazai viszonyok ismerete nagyon erősen kötné őket az országhoz, és magyar asszonyokká válván, idővel magyar hazafiakat nevelnének. Vannak ugyan magyar alapítványok, t. i. apácai klostrok, de ezekben magyarul nem tanítanak, pedig ha kedves a magyar fundatio, kedves lehetne a magyar nevelés is.¹ Az öreg MÁRIÁSY nem átalja egyenest kimondani: „Én bizony, ha húsz leányom volna, sem adnám klostomba, hogy azok az anyáczák vagy apáczák neveljék, mert azoktól meg nem tanulhatja a leány a gazdasszonyi, feleségi s anyai kötelességeket; mit tanulnak ott? Német nyelvet és csipkevarrást, ezekből lesznek aztán a magyar anyák? igenis, de nem is kapják ám el aztán az *egri* nevet!”² Egyesek a pozsonyi Notres Dame apácákat támadják, hogy nem tanítják a magyar nyelvet. JORDÁNSZKY kanonok követ megvédi őket: sokáig tanították a pozsonyi apácáknál a magyar nyelvet, de kénytelenek voltak a magyarból való oktatást megszüntetni, mert sok szülő gyermekei számára feleslegesnek tartotta ennek a nyelvnek tanulását (v. ö. II. 487. 1.). A romantika szelleme föleleveníti a költészetben és irodalomban a lovagkor sejtelmes nőkultuszát. Viszont költőink és íróink a nőktől várják a magyar irodalom lelkes pártolását (II. 493. 1.). SZÉCHENYI, akiben a nemzeti romantika föllengését erős valóságérzék egyensúlyozza, a nemzetet öntudatra rázó HITEL-ét egyenest „honunk szebblelkű asszo-

¹ GUZMICS IZIDOR Országgyűlési Naplójából. Kiadta VASZARY KOLOS: Adatok az 18254 országgyűlés történetéhez. Győr, 1883. 96. 1.

² U. o. 112. 1.

nyainak” ajánlja „tisztelete és szeretete jeléül”. Elismeri, hogy a Hítelen tárgyalt politikai és gazdasági kérdések inkább a férfiak érdeklődési körébe vágnak. Ámde az, amiről e könyvben szó van: a becsületről, az adott szó szentségéről, a cselekedetek egyenességéről, a magyar nő előtt sem idegenebb, mint a magyar férfi előtt, mert hisz az a nemes és szép, ami az emberiséget fölemeli, a női nem műve. Hisz a nő viszi karján az életbe a kisdedit s neveli jó polgárrá; az ő nemes tekintetéből szí a férfi lelkierőt s elszánt bátorságot, s ha élete alkonyodik a haza szolgálatában, a nő fon homloka körül koszorút. A *magyar nő hivatását* SZÉCHENYI a mély meggyőződés lendületével így szegzi a magyar leányok szeme elé: „Legyetek ti segédei egy szebb és józanabb kezdetnek, vezessétek ti, mint valaha Spárta anyái, fiaitokat az érdem és erény mezejére! Fejtsetek ki bennük máigynge korokban minden szépre és nemesre való vágyást! Neveljétek bátrakká, igazságszeretőkké, adott szavak teljesítőivé, szóval férfiakká! S ha valaha sivatag termő, kies vidékké, posvány pedig gazdag gyümölcsökkel viruló ligetté válik a hazában, ha a magyar név mindenütt tiszteletet gerjeszt s a magyarnak híre, mindenben való előmenetele miatt, a földkereken elterjed, legyen az édes jutalmatok.”¹

Mindez azonban csak eszménykitűzés: a valóságban *a műveit és előkelőbb magyar nők jórésze a harmincas és negyvenes években neveltetésénél fogva idegen nyelvű és szellemű*. Elméje a francia és német kultúrán csiszolódik, ez szabja meg értékfelfogását, mely lenézi a primitív magyar viszonyokat. Az idegenimádat sokukban nem engedi a sajátos magyar érzést és cselekvő hazafiságot a szív mélyéről önként fölfakadni. A művelt magyar úrinő lelkének közönye ellen gyakorta föl-fölhangzik a szemrehányás szava. Legtöbbször és a legerősebben VÖRÖSMARTY-é. Ő, aki a középkori „vérivő magyar” nőideálját HEDVIG királyleány alakjában oly csodálatos finomsággal rajzolja meg, egy sereg költeményében lángostort fon kora magyartalan leányai ellen. Bámulja a magyar leány szépségének varázsát, szerelemre is gerjed iránta, de szerelmét tört szívvel gyászolja, mert e hon baján a szeretett lény nem érez fájdalmat (*A ma-*

¹ SZÉCHENYI: Hitel. 1830. Akad. kiadás. 63. I.

gyartalan hölgyhöz). A hazát allegorizáló édes anyát elhagy-
jákikerülik leányai, pedig zokogva könyörög hozzájuk:

Oh jertek ölembe
Gyermekeim,
Míg el nem apadnak
Hév könnyeim.

De hiába eseng, nincs, aki szülői karjaiba omoljon. Fiai a hazáért harcolnak és „ah! lányai égnek az idegenért”. Lelke törötten az égre tekint, kővé dermed benne az anyai kín (*Elhagyott anya*). Ezt az allegóriát VÖRÖSMARTY 1837-ben a pesti magyar színházban Lendvaynéval el is szavaltatja. Még erősebb a költő felindulása a magyarságukból kivetkőzött nők ellen *Az úri hölgyhöz* írt ódájában (1841). Úgy látja, hogy a csillagtűz-szemű, de márványkeblű magyar leányhoz hiába esdekelt eddig magyar érzésért, hazaszerez-tétért: kőkeblének hava sehogy sem olvad fel. Ez a gőgös Goneril szereti a pompát, hízelgést, selymet, hintót, lovat, sőt hitvány ölebet, de egészen közönyös az iránt, hogy a hon szemében könyük fénylenek. Talán nem is jómaga a bűnös ebben, hanem inkább nevelője, ki jellemtelen kornak gyermeke. Idegenek idegennek nevelik a magyar leányt, kit a költő keserűen aposztrofál:

Mi vagy te most- Kérdezd meg magadat.
Angol talán- vagy német, francia-
Igen, ha megtagadnák fajokat;
De ah előttök szentség a haza!

Te azt nem ismered, – nincsen hazád -
Nincs nemzedet, – nincs mondható neved.
És ami van, gyalázat szennye rád!
Mert esdeklő szülődet megveted.

Valamennyi nemzet hölgye ég a maga honáért, csak a ma-
gyár nem. Pedig a magyar leányban most egészen új világ
új nemzedéke vár anyára: az ő kezében vannak a gyermek
álmai, az ifjú tündérvilága, a férfi boldogsága. Tőle függ,
hogy dicsőbb jövő virrad-e a magyarra:

A kisednek néma szája kér,
Hogy adj nekik hazát. Ne vond meg azt.
Áldás vagy átok vár e válaszáért:
Határozz, és kimondtad sorsodat.

A magyar nők jórésze szót fogad a költőnek és határoz: a reformkorszak forró nemzeti életének lázas ritmusa fokozatosan az ő munkájuk üteme is: nőegyleteket, kised-óvóegyleteket szerveznek a magyar nyelv terjesztésére; TAKÁCS ÉVA és leánya: KARÁCS TERÉZ, LÖVEY KLÁRA, gr. TELEKI BLANKA magyar leánynevelő-intézetek terveit szövik, ilyeneket alapítanak vagy igazgatnak; divatra kap a magyar szó, a nemzeti viselet, a magyar színház. Nincs nemzeti mozgalom, melyből a magyar asszony mind nagyobb számmal ki ne venné részét. Jómaguk művelésére is egyesületeket alakítanak; ilyen például „a kolozsvári dámák olvasó társasága”.

Íróink azért tovább ostorozzák a hölgyek magyartalanságát. Szemükben vétkesebb egy magyarul nem tudó magyar nő, mint egy hazája nyelvén folyékonyan nem beszélő férfi, mert „az az anya – jelenti ki hévvel PETRISEVICH HORVÁTH LÁZÁR -, ki mindig honias tűzhelyének melegénél, házi isteneinek közepette felejtí földje nyelvén szólítani a magyar hölgyet: az olyan anya előttem egy kötelességfelejtett lelketlen rongykép”.¹ A magyarul nem tudó nők sokasága skorpióserg, mely a haza élőfájának éppen a gyökerén rágódik. Mit mondanának ők maguk egy Galliában nevelt francia marquise-rol, vagy egy Londonban született s nevelt lady-ról, aki nemzete nyelvét nemcsak nem tudná, de tudni nem is akarná- vagy ha tudná hazája nyelvét, de ezt egész életén át szégyenlené s megtagadná ismeretét- Hol van az a német vagy angol nő, akit úton útfélen, ha kell, ha nem kell, francia vagy olasz nyelven hallanánk petyegni s viszont- Vajjon egy Chateaubriand, egy Lamartine, egy Hugo, egy Byron, egy Scott mit tartana az ilyen méltóságos asszonykák felől- Vajjon Shakespeare, kinek emlékkövét Britannia asszonyai emelték, mondta volna-e, ha nemzetiségükből kivetkőzött nőkkel találkozik, hogy „Anglia hattyúfészek egy nagy tó közepett s e hattyúk keblein fejlődnek ki a világ hősei.” Milyen fájdalmas sors ezzel szemben a miénk. Ha valamely előkelőbb hölgyünk magyarul szólal meg, ez már esemény-

¹ PETRISEVICH HORVÁTH LÁZÁR: Kaleidoskop, vagy: Levelek Emilia-hoz, élet, irodalom, politica és művészet körében. H. L. Munkái. V. köt. 1842. 10. 1.

számba megy, magasztalva szólunk róla s hírlapjaink sietnek világgá kürtölni.¹

Hiába hangzik az ellenvetés, hogy ha majd nekünk is lesznek Shakespeare-jeink, Byronjaink, Lamartine-jeink, Scott-jaink stb., akkor majd érdemes lesz magyarul olvasni. Mert ha senki sem olvas magyarul, akkor nem is fejlődhetik ki magasabbrendű magyar irodalom. Ki vágnék írni, ha nincs ki olvassa- „Ugyan hány van, mit gondolsz – kérdi HORVÁTH LÁZÁR -, honunk főfő asszonyai közt, ki VÖRÖSMARTY-nak csak hírét is hallotta, vajjon hány tudja közülok, hogy volt s mi volt egy KAZINCZY FERENC- S ha erdélyi Scottunk regényeit emlegetik is itt-ott egy-egy elegáns szalonban, hol a szerzőt, JÓSIKA bárót személyesen ösmerik: vajjon hány cremistát számíthatsz, ki azokat olvasta is-” Talán érdeklődés támadna irodalmunk iránt a hölgyekben, ha KISFALUDY dalait, JÓSIKA Abafiát, KÖLCSEY vadászlakát, EÖTVÖS JÓZSEF líráját teuton alakban olvashatnák. Talán így vágyat kapnának az eredeti magyarnak olvasására is.

Egyet már élesnyelvű satirikus írónk is elismer: SZÉCHENYI álomrázó munkáinak megjelenése óta nemcsak uraink, de hölgyeink is kiemelkedni kezdenek a bűnös tes; pedtség hínárjából. „Ritkán találni most széles Magyarországon főrangú családot, hol több vagy kevesebb gond ne fordíttatnék az új ivadék magyarosítására. Honi nyelv tudása szintoly nélkülözhetetlen föltétellé vált a legnagyobb házak nevelőinél is, mint maga a latiné.” A magyar úrileányt is már ráfogják a magyar beszédre. Nagy különbség tátong e tekintetben *Magyarország* és *Erdély* között. Erdélyben az előkelők is mind magyarul társalognak. Miért- Mert itt a legrangosabb nő is magát magyarnak érzi. A magyar nyelv uralkodó volt az erdélyi fejedelmek udvarában, „a trónbibo-ros szalonok magyarok lévén, természetes, hogy minden ajk honi szóra nyílott”.² Bár a nők itt is szívesen olvassák a német, francia és angol könyveket, de nincsen pl. a lelke-
sebbek közül egy sem, ki ne kísérné nagy érdekei JÓSIKA pályáját s ne ismerné regényeit. „Dicsekedhetik-e ennyivel is a testvérhon? Vajjon hány tejszín-nő (cremistiri) ismeri

¹ U. o. 11. 1.

² U. o. 12-17. 11.

a lelkes SZÉCHENYI gyönyörű műveit- hányadik rokona, ismerőse, avagy a nemes gróf választékos szalonja szőnyegének tapodói közül hányan – nemcsak a nőket értem – olvasták át magasb szellemű munkáit-” Azonban a haladást is örömmel kell bevallani. „Nem szégyen már például többé a magyar színházba járni, s csinos színteremünket a Batthyányiak, Károlyiak, Orczyak, Szapáryak, Zichyek stb. családai nem kevésbé díszítik.”

A reformkorszak legtöbb vezéregyénisége a magyar nevelésügy gyökeres átalakításától várja a jövő szebb Magyarországnak megszületését. Nincsen ebben az időszakban a magyar közéletnek kiválóbb embere, aki a nevelésügy valamiféle reformján ne törné a fejét. BRTUNSVICK TERÉZIA grófnő nyomán valóságos kisdedóvó-láz támad, WESSELÉNYI egyenest a kisdedóvó-intézetek nagy tömegétől várja az ország összes lakosságának megmagyarosítását. BEZERÉDJ ISTVÁN és társai addig követelik a népoktatásügy fejlesztését, míg a negyvenes évek közepén a hivatalos kormányzat is foglalkozik vele s a kérdés megoldását egy lépéssel előbbre viszi. A nagy valóságérzékű SZÉCHENYI lelkéhez legjobban a reáliskolák és műegyetem kérdése tapad. KÖLCSEY lelkesen érdeklődik a magyaróvári gazdasági intézet iránt. KOSSUTH a szakoktatásügy fejlesztésétől várja az intelligens magyar mezőgazdák és iparosok megszületését, a polgári osztály fokozatos kialakulását és megmagyarosodását. Van azonban a nemzetnek egy gyakorlati észjárású bölcse, aki talpraesett tanítómeséivel oktatja, pedagógiai irány-regényekkel akarja eszméinek megnyerni s több nevelésügyi munkát ír. A nemzetnek ez a legeredetibb, sajátosan magyar pedagógiai gondolkodója, aki *minden nevelési reformot legelsősorban a nőnevelés fejlesztésén akar kezdeni*: FÁY ANDRÁS. Hite szerint a népnevelésnek is a nőnevelés az alapja. Ezért előbb kell rendezni a nőnevelés ügyét, mint a népnevelését.

Jó feleség, anya és háziasszony: ez FÁY konzervatív nőeszménye, amelynek mindenoldalú megrajzolásában s elérése eszközeinek kigondolásában valóban kifogyhatatlan. Már fiatalkorában ír egy novellát (*Különös végrendelet*, 1818), melyben a magyar leányvilág fonákságait írja le szelíd humorral. A novella hőse végrendeletében azt tanácsolja

fiának, hogy olyan leányt vegyen feleségül, aki vagy szép, anélkül, hogy hiú volna; vagy gazdag, anélkül, hogy ez fejébe szállna; vagy tudós, anélkül, hogy ezt fitogtatná. Hogy ilyen no megteremhessen, nagyobb összeget hagy egy nőnevelés intézetre, de azzal a feltétellel, „hogy abban, eltérve legtöbb ily intézetünktől, hímzésen, zongora- és gitárpengetésen, táncon, divatos öltözködésen, hajfodrozáson s francia tört petyegésén kívül a leánykákat főképp arra tanítsák, miként lehessenek idővel jó nők, háziasszonyok és anyák”.

Nagy társadalmi irányregénye, a *Béltékylház* (1832), azt a döntő szerepet mutatja be, amelyet a nevelés különböző módja az ember sorsának irányításában játszik. Egész kis pedagógiai tanulmányokat találunk beleszöve a házi és iskolai nevelés különbségéről, a fiú- és leánynevelés alapvető elveiről, a művészeti nevelésről, a leánynevelő-intézetek hibáiról. Az utóbbiak fogyatkozása kedvelt témája a húszas években egymásután megjelent meséinek is („Intézeti hirdetés”, „Nőnevelés”, „Nevelő bagoly”, „Macska és pudii”).

Mi az oka annak, hogy döntő jelentősége ellenére a *nőnevelés nálunk oly elhanyagoltan vesztegel* – FÁY az okok egész gombolyagát bogozza ki: a nőnevelés elhanyagolásáért felelősek maguk a *nőnevelők*, a *szülők*, aztán az *általános balítélet*, de meg a *törvényhozás* is.¹

Nőnevelőink s főképp azok, akik pedagógiai rendszert s tanterveket szerkesztenek, rendszerint élettől idegen *szobatudósok*, akik folyton olyan elméletekkel kergetődznek, melyek az életbe át nem ültethetők. A szülők visszariadnak az ilyen mesterkéltszertelen rendszertől. A nőnevelési írók minden apróságra kiterjeszkednek s így szóhalmozással vastkos köteteket írnak össze, a szülőknek pedig nincsen béketűrésük a pelyva közül kikeresgetni a kevés szemet. Továbbá a nevelők és nevelőnők többnyire szegénysorsúak, ezért az előkelők és gazdagok előtt kicsiny a tekintélyük, csak ritkán vívhatják ki a cselédi rang fölötti állást. A nevelő félinas vagy félszobalány.

Jelentős akadálya FÁY szerint a magyar nőnevelés rend-

¹ L. FÁY ANDRÁS Előszavát STEINACKER GUSZTÁV munkájához: Tapasztalások és intések a nőnevelés mezéjén. 1842. X-XVI. e.

szeres fejlődésének *a szülők ósdi és anyagias felfogása* is. Nem hoz az a tudomány – mondják –, az a finomabb társai-gás a konyhára semmit: főzni, sütni, varrni tanuljon meg a leány anyja mellett s ez untig elég. Így azonban a leány csak pintyöke marad, mely fészket tud ugyan majd rakni, költeni és fiait etetni is tudja, de tovább semmit. A pinty megint pintyot nevel, s így megy ez tovább nemzedékről-nemzedékre. Ilyen beszéd is közönséges a magyar nemesi háznál: anyám, nagyanyám a háznál nevedetek s nem sokat mesterkedtek a nevelésen, és mégis tisztességes aszszonyok voltak, csak olyan legyen az unokájuk! Elég az anyai példa, tanács és fenyíték; az iskolamester megtanítja a leányt írásra-olvasásra, egy kis földrajzra, a többi magától jön! Az ilyen gondolkodás nem tudja felérni a nőnevelés fontosságát s a nemzet fejlődésében való döntő szerepét. De a férfiak is hibásak ebben, mert a nőben csak a családi terheknek, a ház gondjainak kezelőjét látják, vagy csak mulatozásuk és bokolásuk tárgyát, addig, míg ennek bája virágozik.

A nőnevelés hátramaradottságáért felelősek a *kormányok* is, még pedig egész Európában. Nem fordítanak egyáltalában hivatalos figyelmet a leányok nevelésére, *nem is helyezik a nőnevelést állami közfelügyelet alá*, így aztán a nőnevelés csak haszonra leső magánvállalkozások zsákmánya. Azért nem kell abbahagyni a küzdelmet. Jogos optimista meggyőződés, hogy a világ mégis csak halad a tökéletesség felé. Hisz az utolsó félszázad alatt is mennyi minden történt az emberiség javára, amiről eleink nem is álmodtak.

Éppen a haladásba vetett hit adja FÁY kezébe a tollat, hogy úgy, amint még 1818-ban egy nagyobb essayban kifejtette kora nevelésének hibáit,¹ most a nemesi és polgári leánynevelésre vonatkozó eszméit és gyakorlati javaslatait terjessze a nemzet elé.² Nem rendszeres elméleti munkát akar írni szaktudósok számára, hanem gyakorlati, közvetlen

¹ Próbátétel a máji nevelés két nevezetes hibáiról. Pesten, 1816, 160 lap.

² Nőnevelés és nőnevelő intézetek hazánkban. Különös tekintettel nemesek, főbb polgárok és tisztos karúak lyánkáira. Pesten, 1841. 142 lap. (Megjelent előbb az *Athenaeum* 1840. évf.-ában.)

hatású tanácsokat óhajt adni a szülőknek és a neveléssel foglalkozóknak. *Próbatételé-ben* még gyakran teoretizál főképp ROUSSEAU és a *filantropisták* nyomán; az utóbbiak közül külön kiemeli a leánynevelésről író CAMPE-t; nagy klasszikus műveltsége nem győzi az antik írók idevágó nyilatkozatait is idézni. Gyakran vitába is száll: ROUSSEAU-val szemben pl. hangsúlyozza, hogy „a társaságos állapot nemcsak nem ellenkező a természetivel, sőt attól annyira meg nem különböztetett állapot, hogy ember és polgár egyáltalában *synonymumok*”.¹

Most azonban nevelési munkájában minden külföldi forrást és mintát mellőz. „A magyar életből kívánom – úgymond – szedegetni előképeimet, nem külföldről kölcsönözni azokat. Mert ki magyar életre kíván hatni, javaslatinál magyar földön, magyar éghajlat alatt, földieí között járjon, és ne üvegházi növényekkel kínálgassa a jó magyar hazát.” Egész munkáján keresztül hű ehhez az elvéhez: jőzan magyar eszével mindenütt azt kutatja, milyen eszközökkel lehet a *mi* viszonyaink között a leánynevelés ügyét emelni. Az az álláspontja, hogy *egy nemzet műveltségi fokának mértéke, vajjon hányadán áll a nőnem megbecsülése*. A régi görögök és rómaiak, ha nem is a törvény erejénél fogva, de a valóságban jobban megbecsülték a női nemet, mint az újkor. A lovagi középkor tisztelettel oltalmazta a nőt, de XIV. Lajos kora e tisztelet helyébe a francia galantériát, a hitvány társalgási udvariasságot ültette, mely lehízelegte a női nemet méltósága trónusáról. S ez a nőt kiskorúvá, gyermeki bábbá kicsinyítő galantéria mind a mai napig uralkodik. A férfi csak tréfával, bohósággal mulattatja enyelegve a nőt, de komoly tárgyról nem beszél vele; félnapon át öltözni hagyja, hogy a másik félen csodálhassa bájait, angyalnak, napnak, holdnak nevezgethesse. De vajjon valódi megbecsülésedé ez a női nemnek. Ha nő lép a szobába, a házára vonatkozó komoly beszélgetésünket mindjárt megszakítjuk, mintha ez a nők horizonja felett állna, mintha velők csak bálról, játékszínről, zenéről volna szabad beszélgetni s minden egyéb tárgy untatná őket. Alig becsülünk egyebet a nőben, mint a külső kellemet és a tár-

¹ Próbatétel. 39. 1.

salgási ügyességet. Azonban ez csak addig tart így, míg a magyar nőt *a komoly nevelés* meg nem tanítja, mit tartson a pusztán hízelgő-udvarló, jó táncos, gitáros, mulattató férfiról, aki csak a női hiúság visszhangja. Az alapos műveltségű magyar leány nem sokra fogja becsülni az ilyen üreslelkű ifjút, hanem szemében csakis a jóra és szépre törekvő, komoly és tartalmas embernek lesz értéke. Ez lesz egyik gyümölcse az igazi és komoly leánynevelésnek.

FÁY elcsodálkozik, sőt lelkében borzadzik azon, hogy az emberiség századokon keresztül annyira hanyagul vette a nők nevelését, hogy hideg elméleti rendszerek szerkesztésén, egypár elszigetelt javaslaton kívül alig tett ebben a kérdésben valamit. Hazánkban is, ahol még most sincs e célra országos nevelési pénzalap, végre itt volna a cselekvés ideje. Az elmúlt országgyűlés bizottsága kidolgozta az új büntető törvénykönyvet. De vajjon nem volna-e fontosabb a nevelés kérdése? „Hisz legtöbb vétünköt a hibás vagy elhanyagolt nevelés szüli; s így lehet-e mindaddig teljes megnyugvással büntetnünk, a bűn-betudás fokozatait teljes biztossággal megítélnünk, míg a nevelés, erkölcsi kiképzés eszközeit el nem rendeljük, hiányait ki nem javítgatjuk. A büntetés rettegése ritkán javít magában; pedig ez egyik fő célja amannak. S nem emberibb, nem dicsőbb dolog-e, célszerű neveléssel előznünk a vétkeket, mint büntetnünk a történeteket?”

Hiába hozza meg az országgyűlés a magyar nyelvre vonatkozó törvényeit is, mert mindaddig nem leszünk magyarok, míg leányaink vagyonosabb és rangosabb része idegen nevelőnők kezéből kerül ki, idegen nyelveken társalkodik, nem ízleli azt, ami hazai, a műveltséget idegen szokások és divatok követésében látja, magyar színházba nem jár vagy unatkozik benne, az ország hiányait és elmaradottságát csak ürügyül használja fel arra, hogy hazája iránt való kötelességei alól magát feloldozottnak tekintse.

FÁY, a magyar társadalmi élet élesszemű megfigyelője, sorban megvizsgálja a tipikus magyar leánynevelés alapvető hibáit. Ilyen hiba, hogy *a magyar leányt nem nevelik a sorsával és ennek viszonyaival való megelekedésre*, nincsenek tekintettel jövőendő életére úgy, hogy a leány magát” bármely vagyoni és társadalmi helyzetbe, ahová majdan a

sors veti, bele tudja élni. Elkényeztetik, minden kívánságát ruhában, ételben, bálban, multságban teljesítik, önmegtagadásra, önzetlen odaadásra nem neveik. „Majd elhagyja, ha nem telik! Majd megtöri a világ! Minek előre törni a szegény!” – mondják az anyák. Törésre nincs is szükség ebben a korban, csak hajlításra. A magyar középosztály erején túl leányait fényűzésre, fölösleges költsékezésre szoktatja, úgy hogy később a férj ezeket az igényeket anyagilag nem tudja kielégíteni. Ez is egyik oka a mind jobban lábra kapó nőtlenségnek, amelyet FÁY egyébként élesen elítél s amelynek útját a ma is többször felhangzó radikális javaslattal akarja szegni, hogy „a nőtlenül maradt férfiakat negyvenedik koréven túl nevelési alaptökére meg kellene adóztatni s haláluk után szerzett ingó vagyonuknak örökösévé, az országot kellene tenni.”

FÁY mérsékelten haladó lelke *visszariad a nőemancipáció túlzásaitól*. Elismeri, hogy a női nemnek általában szintazon emberi jogai vannak, mint a férfi nemnek. De a polgári és családi életben is teljesen egyenlő jogokat követelni csak némely francia nőnek juthat eszébe. Ez a követelésük azonban magában Franciaországban sem talál visszhangra, mert még jól emlékeznek itt arra a káros asszonyi befolyásra, mely alatt a Lajosok uralma korában nyögött az ország. A nő először ne jogokat követeljen, hanem teljesítse kötelességét, simuljon a férfi természetéhez. Ez a női hajlékonyság persze nem jelentheti „a hindosztáni asszonyok szolgáléküségét, hanem azon asszonyi kedves lágy-ságot, engedékenységet, mely a nőnemnek, érzelmi biztos iapintatánál fogva, annyi bájt kölcsönöz, s ezen bájnál fogva *annyi hatalmat vív ki számára, mennyit nem bírna kívívni jogok egyenlősége, testi erő, fegyver s bármi külső hatalom.*”

Egy másik nagy hiba, hogy a fonákul nevelt leány *nem teljesíti később anyai kötelességét*. Igen gyakori eset, hogy az anya helyett dajka szoptatja a csecsemőt, nehogy az anya kénytelen legyen szépsége diadaláról lemondani; a gyermeket a cselédszobába száműzi, hogy füleit sírásával ne sértse; kis magyar dajkát fogad a gyermek kedvéért hogy a ház idegen nyelve csorbulást ne szenvedjen s az anya felmentessék a durva magyar nyelv kiejtési gyakorlataitól; gazdasszony viszi a háztartást, mert a háziasszony

báltól, színháztól, keresztelőlakomától stb. ilyen silány gondokra nem ér rá. Ha a leányka felnőtt, nevelőintézetbe adják. Itt azonban csak a testtartás, tánc, zene, ének, szemrontó apró kézimunka, idegen nyelvek, egy kis társalgási ügyesség, de annál kevesebb tudományos képzés mindaz a műveltség, amiben részesítik. Alig van mindebben valami, ami a nőnem jövőjének rendeltetésének, anyai hivatásának és életviszonyainak megfelelne. A magyar leánynevelésnek ez a nagy paradoxona: megtanítták a lánykát mindenféle exotikus dologra, idegen világrészek növényeire és állataira, csak éppen a körülré fekvő s őt közvetlenül érdeklő dolgokra nézve nem kap útmutatást, amilyen a maga és leendő gyermekei egészségének fenntartása, világ- és emberismeret, életbölcselem, háztartás stb. Ezeket az iskola az életre bízza, amely azonban a sok tévedésben túllontúl nagy tandíjat szed.

Ha pedig a leányka nem nevelőintézetben tanul, hanem otthon marad, még fonákabb a helyzet. A szülők a külföld söpředékéből drágán és olcsón a legnagyobb ügyetlenséggel választják meg legfőbb kincsük mellé a nevelőnőt: a francia petyegésért feláldozzák lánykájuk ártatlanságát és magyar nemzetiségét. Az idegenből ideszakadt nevelőnőnek sejtelve sincs nemzeti életünkről és jellemünkről, hazánk műveltségi fokáról, történetéről és jelen viszonyairól. Mivel szokva van ahhoz, hogy az embert csupán a társalgási simaság, üres udvariasság, a külső után becsülje, a mindebben elmaradott, nyers, de tiszta, egyenes jellemű magyart megveti, növendéke előtt leszólja, s gúnnyilait löveli a nemzet ellen, így előli a szegény gyermekben a honfitársak megbecsülését és a hazaszeretetet.

Az idegen nevelés az oka annak, hogy a magyar előkelőbb lányok a művelt országok nyelveit, szokásait, divatait ismerik, angol és francia divat szerint esznek, isznak, társalkodnak, de magyarul legfeljebb a cselédhez szólnak, akkor is mintegy kérészetten rosszul, hogy szájficamítónak, durvának lássék a hazai nyelv. Az ilyen rangos nők, kik lélekben a *hazától* elszakadnak, s csak ezen élőködnek, anélkül, hogy érdekeibe forrnának, nem egyebek, mint szarkafészkek vagy fagyöngyök izmos tölgysudáron. Magasan lengenek, de nem a fának lombjai. Hogy a magyar nőket

oly nehéz a nemzeti nyelvhez, élethez és szokásokhoz megégiteni, ennek okát FÁY nem egyedül a külföld majmolásában keresi, mert hisz a lengyel nő is a franciát utánozza, a francia nő pedig az angolt s mégie megmarad nemzeti szellemében. Az ok a magyar férfiban is rejlik: darabosságában, nyersségében, gyöngédtelenségében. Ezekről a gyöngéd nő ösztönösen fázik s a hazafiság tüzenél sem tud fölmelegedni. Az ellenkező véglet: a *politizáló nő* sem eszménye FÁY-nak. Nem kívánja, hogy a nő politikai elméletekről vitatkozzék s ezzel műveltségét és eszét fitogtassa, az ország és a megyék pártviszályaiba beleavatkozzék. De a haza mindenestre megkövetelheti tőle, hogy ismerje és szeresse, jó és balsorsában résztvegyen, az ország javát emelő mozgalmakat és intézeteket tehetsége szerint pártolja. A külföld műveltségét becsülje ugyan, de a maga hazáját, mint leány az anyját, még elmaradottságában és gyöngéiben is jobban szeresse, nyelvét beszélje, irodalmát pártolja. A magyarnak több oka van arra, mint akármelyik más nemzetnek, hogy leányaiban bármily nemes kozmopolitizmussal meg ne elégedjék, mert neki nem pusztán művelt lelkű, de elsősorban *magyar* nők kellene. Különösen a *magyar nyelv* az, melynek beszélésével és pártolásával nemzetiségünk kulcsát kezükben tartják. Ők viszik a társalgást, s míg társalgási nyelvünk nem magyar, míg a két nem egymás közt idegen nyelven önti ki érzelmeit, míg nyelvünk csak tanácsstermeknek, cselédségnek, pórnépnek nyelve, addig voltaképen magyarok nem vagyunk. Igaz, hogy a legutóbbi időig nyelvünk nem volt a műveltség nyelve, talán szüknek és darabosnak is bizonyult az etiquette kifejezéseiben a franciával és a némettel szemben. Azonban a dolog újabban jobbra fordult. A francia nyelv divatja Napóleon bukása óta Európaszerte múlóban van. A mi nemzeti nyelvünk és műveltségünk viszont erősen előre lendült, annyira haladt, hogy már nincs oka a magyar nőnek szégyenkeznie miatta. Alkoszanak a rangos magyar dámák nőegycsületeket azzal a kötelezettséggel, hogy társalgási nyelvül egyedül a nemzeti nyelvet használják a családi körben, multságokban, a hazai literatúra termékeit olvassák, a magyar színházat látogatják, faluhelyükön nemzeti ünnepeket rendeznek, a kiseddóvó.

és nőnevelő-intézeteket rendszeresen látogatják, ezek vizsgálatain megjelennek stb.

FÁY pompás lelki rajzát szerkeszti meg néhány *női típusnak*. Mintegy negatív reliefen szemlélteti, *milyenek nem szabad lennie a magyar nőnek*. Három ilyen pszichografiát szerkeszt: a *műveletlen*, az *álművelt* és a *túlművelt nő* tipikus lelki jegyeit állítja össze.

A *műveletlen nő*, kinél a természetes ész sokat pótolhat, társaságban szőszegény, elfogult és pirongó. Mihelyt egy pár divatos beszédanyagból kisiklunk, az eszmékből hamar kifogy. Ismereteinek egész mezeje az utolsó bál, vendégség, színdarab és divat; szárazra dobott hal és unatkozik, mihelyt komolyabb tárgyra térünk át. Értékmérője mindenben csak a szépség, vagyon, születés és rang. Az *álművelt nő* sok haszontalanságot fecseg össze, szellemeskedik, tapintatlan, másokat könnyelműen megsért. Beszéde áradó folyam, mást alig enged szóhoz. Hiú és büszke; ítéleteiben merész, oly kérdésekben is, melyek látóhatárán felül állanak. Hajánál fogva rángatja elő olvasmányait, elhalmozza a társaságot tudós és esztétikai ítéleteivel. Ha konyít a zenéhez vagy énekhez, van dolga a fülünknek. A *túlművelt nő* még jóval követelőbb. ízlése keresett, a haute volée nyomán mesterkéltségre hajlik. A rangosok divatjának és társadalmi illemének leghívebb majma. Aki ezekhez hajszállra nem alkalmazkodik, azt fölényes önhittséggel kigúnyolja és megrágalmazza. Betegesen ingerlékeny. Azt az előjogot követeli, hogy csak őt mulattassuk, vele foglalkozzunk, neki hódoljunk, különben rögtön megkapjuk a műveltség megsértéséért kijáró anatómiát. A *túlművelt nő* mindig nagy harcosa a nemek egyenjogúságának minden téren; elkárhoztál előtte, ha a *juris aequalitas inter sexum et sexum*-ot csak szemernyit is megszorítani kívánod.

Egészen elüt ettől a *valóban művelt asszony*. Ez ismeri a maga viszonyait s ezek korlátait. Nyájas társalgó, női légységéből és méltóságából soha sem enged. Rangját és vagyonát, tudását és hatalmát nem fitogtatja. Öltözete sem divathagyott, sem divatkergető. Gyermeke víg, játékos, nyíltszívű és engedelmes. Milyen irányelv alapján kell nevelni a leányt ilyen igazán művelt asszonnyá- „*Nem tudományos*

nevelés kell a nőnek, hangsúlyozza FÁY, hanem józan elmét, ép ítélő tehetséget és meg nem vesztegetett érzelmet, finom mívelt tapintatot világ folyása és illedelem iránt képező nevelés; sőt a nevelés tudományos tanulmányainak is csak ezekre szükséges munkálniok.⁻¹

Ma azt hisszük, hogy a száz évvel ezelőtti magyar nemes asszony jobb gazdasszony volt, mint a mai. FÁY kiábrándít bennünket ebből a múltat idealizáló történeti csalódásból. Az egyoldalúan finomkodó franciás leánynevelés az ő panasa szerint mit sem törődik a *gazdasszonyt hivatással*. A lányka idevágó ismeretekre egyáltalán nem tesz szert sem a gyakorlatban, sem az elméletben. Pedig az utóbbira is szüksége volna. Azonban mi magyarok a gazdasszonykodás terén balítéletet táplálunk minden elméleti szabály ellen, bár egyéb tárgyokban a szomszéd németek nyomán eleget teoretizálunk és szisztematizálunk. Ezért hiányzik a magyar asszonynál a gazdasági számítás, előrelátó költségvetés. Vannak magyar házak, melyek érdemet csinálnak abból, hogy téntartójukból kiszárad a ténta s ha a vendég írni akar, az íróttolat hirtelen egy tollsöprőből kell kiszakítani. „Ezen előítélet az oka, hogy nálunk igen ritka gazdasszony *szokott* előre számítani, még jövedelmet és költséget is, annál kevésbbé egyes háztartási cikkeket.”

Abból a nőideálból, melynek alakján FÁY az imént jellemzett vonásokat kifaragja, következik az a *reformterve*, melyet a magyar leánynevelőintézetekkel szemben felállít. Nőeszménye nem szárnyal a fellegekben, szorosán az akkori magyar nemesi társadalom, a középrend, józan igényeihez simul. „Én – úgymond – nem bámulandó, híres, nevezetes, hanem boldog és boldogító nőket kívánok neveltetni; földi lényeket, erényszerető s tisztelő, de nem gyarlóság nélküli magyar leányokat kívánok képeztetni honi intézeteinkben, jó nőket, anyákat, polgárnékat, tiszteletre s szeretetre méltó asszonyokat.”

Melyek azok az eszközök, amelyek útján a magyar nőnek ez az eszménye megközelíthető? FÁY pontokba foglalta javaslatait, amelyek bölcsen meghúzták ugyan a magyar nőnevelés fejlődésének irányvonalait, élénken fölkellették a magyar társadalom érdeklődését a nőnevelés jelentősége

íránt, azonban a megvalósulás útjára csak évtizedek múltán, a század hetvenes éveiben, juthattak.

Javaslatainak első lényeges vonása, mellyel a nyugati fejlődést is megelőzi, a *nőnevelés kérdésének országos köz-költségen való megoldása*. Ez a gondolata csak egyik kiágazása annak a felfogásának, hogy *az oktatásügyről, mint a nemzet egyik legfontosabb közös ügyéről, az államkormányzatnak kell gondoskodnia és arra felügyelnie*. Ezért, bár buzgón részt vesz egyháza ügyeiben, erélyesen hangoztatja a népiskolák állami felügyeletének szükséges és jogos voltát,¹

Először is fel kell állítani egy *nevelőnő (tanítónő)-képző-intézetet*. Azonban ez nem lehet magánvállalkozás tárgya, hanem országos köz-költségen fenntartott intézet. *Leánynevelőintézeteket* is elsősorban az *állam, megye, kerület, város, vagy egyesület* állítson fel köz-költségen és közfelügyelet alatt. A nevelőnőképző-intézet tantervét és nevelési rendszerét egy országos bizottságnak kell kidolgoznia. Ugyancsak ez a bizottság kiszemeli az arravaló nevelőnőket s kiküldi őket két esztendőre a külföld legnevezetesebb nőnevelő intézeteibe. Innen visszatérve, a jelöltek még egy évig tanulmányozzák a hazai földet és életet, a magyar nők viszonyait, a gazdasszonyságot stb. s csak ezután állanak a

¹ *Óramutató*. Jóakarató hitfeleinek mutogatja FAY ANDRÁS. 1842. „Az iskolai kormány az egyházat kirekesztőleg nem illetheti” (80. l.), „ezen iskolai felügyelet az egyházat és ennek superintendenciáit kétharmadrésztben nem egyenes jog szerint, hanem csak megbízásból (delegatióból) illeti és illetheti” (81. l.). A negyvenes évek elején már az állami oktatás és felügyelet eszméje *katholikus* körökben is hódít. „A nevelésről, mint a nemzet életére ható tárgyról – mondja egy egri pap, ki az érseki líceumban tanít – ugyan a nemzetnek fő kötelessége gondoskodni is, ennél fogva világos, hogy a nevelésre való *felügyelés* a nemzetet, és közvetlen a *kormányt* illetheti. Minthogy pedig a magyar nemzet több vallási felekezetre oszlik, kormányának nem lehet kiválólag valamely vallási irányt követni; mert miután vallási különbség kit sem zár ki a nemzet egyeteméből, annak minden tagja hasonló igényt tart a nemzeti kormánynak gondoskodására. A *magyar kormány* tehát nem lévén *katholikus*, protestáns, vagy más efféle, hanem *nemzeti*, s ezért minden vallásbélieknek úgy szellemi műveltségük kifejlését, mint anyagi jólétük gyarapodását eszközölni legdíszesb kötelességei közé számítván: így a nevelésnek (kivételesen nélkül minden vallásbéliekre nézve) *felügyelése* alá kell tartozni.” (Joó JÁNOS: Nézetek a magyar nemzet műveltségi és technikai kifejlése tárgyában. Budán, 1841. 21-22. l.)

nevelő (tanítónő)-képző-intézetek élére. Ilyen elsősorban a magyar élet gócpontjában, Pesten, állítandó fel. FÁY gyakorlati észjárása már a tanítónőképző-intézet *gyakorlóiskolájára* is gondol, amikor erre a célra a Pesten felállítandó országos leánynevelő-intézetet jelöli meg. A pesti leánynevelőintézetten kívül még négy ilyen országos intézményt óhajt megszervezni az ország négy tankerületének székegyében. Ezekre az országos kerületi nőnevelői bizottságok ügyelneének föl. A költségeket országos kivetés mellett az illető kerületek viselnék. Ezeken kívül magánosok is fenntarthatnak leánynevelő-intézetet, de csak azzal a föltétellel, hogy a pesti országos tanítónőképző-intézetben nyerték kiképzésüket, vagy ennek bizottsága előtt vizsgálatot tettek, „mert a haza reményének legfontosabb biztosítékát kontár kezekre bízni, vagy pénzkereseti ágra süllyedni hagyni nem lehet. A magánintézetek is az országos nőnevelői bizottságok felügyelete alatt állanak.

A leánynevelő-intézeteket nagyobb városokban kell felállítani, hogy a növendékek világ- és emberismeretben, izlésben és társalgásban nagyobb gyakorlatra tehessenek szert. Azonban minden intézetnek a város szélén legyen egy majorja, „hol a leányok a gazdasszonyi és háztartási foglalatosságokban, hetenkint legalább kétszer, az év részéhez alkalmazott oktatást és gyakorlatot nyerjenek.” Íme, FÁY már száz évvel ezelőtt gazdasági gyakorlóterületet követel, ami ma is legtöbb helyütt csak pedagógiai álmom.

A leánynevelő-intézetekben csak magyarok taníthatnak (kivéve az idegen nyelvi oktatókat), vagy olyanok, akik hosszabb itt tartózkodás alatt elsajátították a magyar nyelvet s hazánk irodalmát, életét, szokásait, szükségleteit és reformtörekvéseit alaposan ismerik. Idegen műveltség és nevelés a magyar életre olyan, mint a Magyarország éghajlata alatt termesztett narancs és citrom; nem adhatjuk érték kőrös-, pogácsa- vagy még csak kormos almáinkat sem. A tanítás nyelve magyar legyen, de gyakorolják a leányok magokat a németben is. A képzés ideje legalább négy esztendő. Mintegy bekukkanni az intézetbe, hogy ott legfeljebb hajat feltűzni, fűzködni, egypár darabot a zongorán elbillegtetni, egypár francia szót felkapni legyen feladata a magyar leánynevelésnek, az inkább káros, mint hasznos

dolog volna. A négy esztendőre azért van szükség, mert a lányok alapos elméleti és gyakorlati kiképzése rövidebb idő alatt nem mehet végbe. Sok magyar szülő egy vagy két esztendőre adja be lányát az intézetbe, mert teltig elég ki-nevelésnek gondolja, ha leánya a szakácskönyvet el tudja olvasni, s a cseléd-fogadási leveleket meg tudja írni. Mivel a lányoknak szorosabb és közvetlenebb felügyeletre van szükségük, mint a fiúknak, az intézetben egy nevelőnő leg-feljebb 10-12 leányt gondoz. Az egész intézetben a lányok száma 40-50-nél többre ne rúgjon.

Azok az irányelvek, amelyek alapján FÁY a leánynevelő-intézetek művelődési anyagát kiszemeli, természetesen abból a gyakorlati nőnevelési eszményből folynak, melynek elérését az intézetek céljául kitűzte. *A tanterv ne öleljen fel semmiféle magasabbrendű elméleti tudományt,* „mert a kémlelődő, elméleti tudások nem nőnek valók.” A. nőnek életbevágó ismeretekre van szüksége. Ha mégis a szorosan tudományos anyag nem volna mellőzhető, akkor is ezt „csak a nőnem rendeltetéséhez szabott kivonatokban kellene elő-adatni.” Az intézet *semmit se tanultasson szórói-szóra* növendékeivel. Saját szavaikkal adják elő a tudnivalók vele-jét. Csakis a régi és új klasszikusok remekait tanulják szó-rólíszóra. Szorgalmasan kell gyakorolni a lányokat levelek, apró értekezések, körlevelek, polgári ügyiratok fogalmazása-ban. Szeges gondja van FÁY-nak az ifjúsági olvasmányokra is. Panaszkodik, hogy *nincs ifjúsági irodalmunk.* Az írói hivatás is már kenyérpálya lett, s ezért „előzönléssel fénye-getnek bennünket a bérzamatú könyvek, melyekben cukor-hintett mérég lappang s lest hány ártatlan elméknek és szí-veknek.” Tervszerűen és céltudatosan kellene megszervezni az ifjúsági irodalmat és ifjúsági könyvtárakat, még pedig az életkor szerint felosztva. Nem pusztán moralizáló, „egyedül erkölcsi szabályokkal terhelt” könyvekre van szükség, ha-nem kedves, mulattató, gyakorlati és hasznos olvasmá-nyokra is.

A leánynevelő-intézet tanulmányai a következők legye-nek: 1. *Vallást és erkölcsstan.* 2. *Magyar és német olvasás,* írás, közönséges *számvetés,* még pedig a női háztartás köré-bői vett példákkal. 3. Rövid *földrajzi* és *statisztikai* vilá-gismertetés, Európáé bővebb, hazánké legbővebb. A hon-

ismertetésben nem szabad eltitkolni országunk elmaradottságát, de az ítélet szigorúságát a haladásnak és a szép jövőnek reményével kell enyhíteni, nem fukarkodva az útmutatásban arra nézve, mikben és hogyan segítheti elő a lelkes magyar nő a haza haladását- 4. A *fizika* elemei. 5. *Történelem*, de korántsem tudományos rendszerben, hanem csak a főbb eseményekben. Ezek közül ki kell emelni azokat, melyekben a női nem jelentékeny szerepet játszott. Magyarország történetét is elő kell adni főbb korszakaiban, „alig néhány nevezetesebb háború megemlítésével s jelesebb nőink kiemelésével, 6. Az *egészségtan* alapvonalai, a női nemre való tekintettel. Célszerű *testgyakorlatok*. 7. A *háztartás* elvei és gyakorlata. 8. *Magyar nyelvtan és irodalom; a német irodalomból* főképp a nőket érdeklő részletek. 9. Jellemző a józan gyakorlati filozófusra, hogy a leánynevelő-intézetek külön tárgyaül jelöli meg az „*életbölcsséget*”. Ezen főképp az emberismeretnek és a nemes társalgásnak szabályait s azt az utat érti, melyet a nőnek követnie kell, hogy tiszteljék, szeressék. 10. A *francia* nyelv tanítását FÁY csak megszorítással ajánlja, mert a legtöbb nemes lányka ennek nem sok hasznát veszi. A német irodalom fordításban úgyis felöleli a francia irodalom legértékesebb termékeit. A franciatanulásnak sokszor csak a hiúság a forrása. 11. A *hímzés* tanulása nem kötelező, csak a kedvtelés kielégítésére való; ellenben a házi szükségletekhez mért *varrás* rendes tanulmány tárgya. 12. *Zenét, éneket, rajzot* csak az a leány tanul, akinek kedve van hozzá vagy szülei úgy kívánják. Ellenben *táncot* mindenki tanuljon, mert ez a nőnemnél kikerülhetetlen kedvtelés és az egészség eszköze is.

Mindez elég sok anyag, de mértéket tartva s négy esztendőre szétosztva, nem okoz túlterhelést. A fődolog, hogy *valamennyi tárgy a női nem rendeltetéséhez alkalmazkodó jék*. Ámde a tanításnak nem jelentéktelen biztosítéka a jó *tankönyv*. Leányiskoláknak szánt tankönyvek azonban nemcsak a magyar, de a német irodalomból is még nagyrészt hiányzanak. „Egy nőnemnek írt geographia, história, diaetetica, rövid, de nem száraz kivonat, háztartási kézikönyv, élettudomány szabályainak könyve; továbbá egy fiatal nőnek és anyának számára Írandó olvasókönyv, melyben intézetekben nem tanítható viszonyai és kötelességei a nő-

nek és anyának szemérmatosan, de megérthetleg fejtethetnének ki, valóban kiáltó szükségei a literatúráknak és emberiségnek!”

A magyar nőnevelés FÁY-tól vázolt gyökeres reformjának alapvonásai tehát a következők: legyen a magyar leánynevelés 1. *a női lélek sajátos természetének és a nő hivatásának megfelelő*; 2. *ne tudományos, hanem gyakorlati*; 3. *ne idegen, de minden ízében magyar*; 4. *ne magám, hanem országos jellegű*. FÁY e reformok húrját megpendítette s hittel hitte, hogy a megpendített húr nem fog hasztalanul elrezegni a levegőben. A köznevelési újítások alfáját a nőnevelés reformjában látta. Ha a haza géniusza jókedvében reá bízna, mit választ hazája javára, nem kérné – úgymond – Anglia gazdag gyárait, sem Amerika csodás intézményeit, „hanem azt, hogy leányaink szívvel, lélekkel, nyelvvel magyarok legyenek.” A haza ekkor indulna legjobban virágzásnak.

Amikor FÁY látja, hogy *országos* leánynevelő-intézet nem állítható fel, tervét *társadalmi* úton iparkodik megvalósítani. Újabb tervezetében¹ már csak Pesten akarja megvalósítani a nevelőnőképzőre s a vele gyakorlóiskolaként kapcsolatos leánynevelő-intézetre vonatkozó gondolatát. A kerületi leányintézetek eszméjét már elejti. A két intézet megalapításához szükséges összeg számítása szerint 150.000 frt-ra rúgna, melyet társadalmi úton kell összehozni. Újabb tervezete, mely nagyrészt a régebbi ismétlése, a magyar politikai fejlődésnek a demokrácia irányvonalába való hajlását tükrözi: most már az új intézményt nemesak a nemeség, hanem a polgárság leányainak is szánja. Lelkes felhívásának azonban, bár némi visszhangra talál, még sincsen akkora ereje, hogy a valóságot tettel is megmozdítsa. Ez a terve sem valósult meg. A reformkorszak rövid ideje alatt a magyarságnak politikai, gazdasági és társadalmi téren annyi hirtelen pótolni és fejleszteni valója volt, hogy a felsőbbfokú leánynevelés ügye nem tudott a pusztá tervezetnél tovább mozdulni. FÁY gondolatai azonban nem hangzottak el hiába. Az 1848-i egyetemes tanügyi kongresszusnak nőnevelési programja voltakép a FÁY tervének visszhangja.

¹ Tervvázlat egy nevelőnőket képző intézethez. Életképek. 1846. évf.

Amikor EÖTVÖS a kiegyezés után hozzáfoghat a közoktatásügy országos szervezéséhez, első dolga állami *tanítót nőképzőintézet* felállítása (1868), mely FÁY gondolatának megvalósítása. Az országos magyar leánynevelő-intézet eszméje még három évtizedig várat magára, míg 1875-ben testet ölthet az első állami *felsőbb leányiskolában*, mely általános műveltséget nyújtó, de tudományos pályára nem képesítő nőnevelő iskola. Az utóbbi eszme valósult meg részben az 1868: XXXVIII. t.-cikkben szervezett négy osztályos *polgári leányiskolában* is.

Ha FÁY-nak nőnevelési terveit ma már történeti távlatban szemügyre vesszük, megállapíthatjuk, hogy FÁY a fejlődés mai irányvonalát, mely a nők középfokú oktatását a modern társadalom gazdasági viszonyainak s a nők egyenjogúságának és önállóbb szociális helyzetének megfelelően túlnyomóan a tudományos képzés irányába térítette, előre nem jól látta. De ha jól látta volna is, teljes hévvel küzdött volna ellene. Terveit a *saját* kora magyar társadalomnak szükségleteihez mérten szötte ki. A gyakorlatias nőnevelés célját ma is érvényes módon tűzte ki. Az a művelődési anyag, melyet ebből a szempontból kiszemelt, jutott lényegében érvényre az évtizedek múlva megszervezett polgári leányiskolák, felsőbb leányiskolák, napjainkban pedig a leánykollégiumok tantervében. Haladó és gyakorlati észjárása már oly tárgyakat is beleilleszt a leányiskola tantervébe, melyek kora ilyenmű intézeteinek tervéből még hiányzanak (egészségtan, női testgyakorlat, háztartási gyakorlat). E tekintetben a fejlődésnek valóban úttörője volt.

FÁY eszméi csíráznak ki SELTENREICH KÁROLY nőnevelési gondolataiban, melyeknek megfogalmazásán már erősen érzik az 1848-ik év szabadságmámora.¹ Az *államtól* követeli a leányiskolák felállítását, még pedig minden társadalmi rendű leányok számára. A népnevelés a kor jelszava. De ez a népnevelés nem szorítkozhatik, mint az emberbarátok ezerszeresen hangoztatják, csupán a misera plebs contribuens-re. Valamennyi néposztályra ki kell terjednie. „Népnevelést – mondja – csak úgy

¹ SELTENREICH KÁROLY: A női hivatás képzésének fontosságáról. Nevelési Emléklapok. V. 1848. 82-90. 11. Reform és nőnevelés. Pesti Divatlap. 1848. I. 649. sk. 11.

képzelték, mint összes álladalmi fejlődést. Az egész nép s ne csak annak egyes része álljon a míveltségnek azon fokán, hogy azután egy tökéletes összhangzó egészet képezzen.” Ez áll a nőnevelésre is, melynek az állam életében való jelentőségét nálunk sehogysem akarják fölismerni. Ha ez már bekövetkezett volna, „akkor már régen bírnánk álladalmilag helyes szerkezetű női mintaintézeteket”. Ma sem a zárdái, sem a magán leányintézetek nem nevelnek igazi női hivatásra: a hitvesi, anyai és gazdasszony! rendeltetésre. A most fennálló intézetek kénytelenek a szülők fonák kívánságaihoz alkalmazkodni, különben kapujukat bezárhatják.¹ A leányiskoláknak is, éppúgy, mint a fiúiskoláknak, függetleneknek kell lenniök a vegyes közönség ízlésétől és szeszélyétől. Az oktatás anyagát és szellemét elvek alapján csakis az állam szabhatja meg, úgy ahogy ezt már a fiúiskolákra nézve régóta meg is teszi. Ha állami az iskola, akkor igazgatója és tanárai nem kénytelenek alárendelt aláztatos szerepet játszani, amely a nevelés igazi megbecsülését és tekintélyét is aláássa. A leánynevelő-intézetek ne kétemeletes kalitkák legyenek, mint Pesten, hanem jófékvésű házak, melyeknek udvaruk és kertjük is van. Ha hazánk korszerű haladása végett újabban iparegyesületek, ipariskolák, védegyletek, gyáralapítótársaságok oly gyorsan keletkeznek, miért ne történjék ugyanakkor valami az ország szellemi haladásáért, elsősorban a leánynevelésért is-

SELTENREICH-nek magának is van nőnevelőintézete, melyet feleségével, BEZEGH ROZÁLIA-val vezet. Az intézetet 1846-ban Pestre helyezik át, ahol a szabadságharc viharát és az abszolutizmus fojtó uralmát is átélve, 1884-ig áll fenn. Ezalatt mintegy négyezer leánynövendék kerül ki belőle.

¹ „Sokan azt hitték – mondja egy kortárs -, hogy a tanítónőnek tesznek szolgálatot, ha gyermekeiket tanítatják. így ha az intézet tulajdonosnőjének fivére mint ügyvéd pert fogadott el egy-egy szülő ellen, ezen szülő minden szó nélkül kivette gyermekét az intézetből, elvonva attól esetleg a legjobb tanítványt. így tett a kereskedő, a gyógyszerész, amint észrevéve, hogy a nevelőnő vagy annak rokonsága nem tőle vásárol. Minden felső támogatás nélkül, egyedül a szülők önkényének kitéve lenni s emellett fenntartani a tanítónői méltóságot, a köztiszteletet, szeretetet kiérdemelni, nem egynek került közülök saját életerejébe. (BERCZÜR ZSUZSANNA: Nőnevelő intézetek 50 év előtt. Nemzeti Nőnevelés. 1897. évf. 58. 1.)

A hatóságtól is jóváhagyott intézet szervezetét és tanítási anyagát 1847-ben maga SELTENREICH közli.¹ Rendes tanulmányok: magyar és német nyelv, olvasás, szép- és helyesírás, írásbeli fogalmazások, vallás- és erkölcstan, nőhivatás- és háztartástan, természettan és története, földleírás, különösen Magyarországé, világ- és hazai történet, az emberi test ismerete, egészségtan, mitológia, számvetés, női kézimunka, francia társalgás és „elmebeli gyakorlások”. Rendkívüli tárgy a rajz, zene, ének, tánc stb. Az oktatás nyelve részint magyar, részint német. Az oktatást támogatja egy természetgyűjtemény, fizikai szertár, képtár, tudományos és ifjúsági könyvtár. Az évi díj 240 p. firt. Az intézet növendékei három osztályba vannak sorozva tehetségük és előmenetelük szerint. Minden osztálynak megvan a pontosan kidolgozott tanterve. Ez biztosítja, hogy a leányok nem töredékes, hanem egységes egészet alkotó műveltségre tehetnek szert.

A leánynevelés kérdése a huszas-harmincas években a magyar társadalomnak annyira kedvelt és vitatott problémája, szociális jelentősége annyira beleékelődik a köztudatba, hogy nem maradhatott ki abból a hatalmas közoktatási reformtervezetből, melyet valamennyi iskolafajnak újjászervezésére, a népiskolától az egyetemig, BR. MEDNYÁNSZKY ALAJOS szerkesztett (II. 44. sk. 11.). Az 1825-i országgyűlésen többen felszólaltak a nőnevelés megjavítása érdekében. Az országgyűléstől kiküldött közoktatási bizottság ennek alapján egy kis fejezetet szentel a leánynevelésnek, azonban egészen az 18Ö6-i Ratio nyomán kullog. Most MEDNYÁNSZKY iparkodik a hiányt, főképp a népiskolai leánynevelésre nézve, pótolni.

Idevágó tervezete munkálatának első részében található (Sectio I.). A helytartótanács úgyszólván megjegyzés nélkül terjeszti fel 1843-ban a magyar kancelláriához, amely viszont az osztrák tanulmányi bizottság véleményét kéri. Ennek kritikája, mely főképp a magyar nyelv oktatását éri, a javaslat életbeléptetését, úgy mint annyi más magyar művelődési törekvését, elgáncsolja.²

¹ Nevelési Emléklapok. V. füzet. 157-8. 11.

² L. az idevágó aktákat a bécsi áll. levéltárban: Staatsrat. 1843: 6511. sz.

BR. MEDNYÁNSZKY tervezete azt kívánja, hogy ahol csak lehet, a leányiskolákat a fiúkétól el kell választani. A tervezet egészen a rendi társadalom egyes rétegeinek műveltségi igényeihez simul, amikor háromféle leányiskolát óhajt szervezni: 1. A *parasztok lányai* számára, akik az iskolában vallástant, olvasást-írást, számtani elemeket, gazdasági és technológiai ismereteket, női kézimunkát s éneket tanulnak, hozzá a magyar és a többi országos nyelvet. Tankönyveik ugyanazok, mint a fiúkéi. 2. A *polgárok és kismanesek lányai* számára. Ennek az iskolának anyaga: vallástan, erkölcsstan, evangéliumok magyarázata, bibliai történetek, a magyar és a többi országos nyelvek megfelelő olvasmányokkal, helyesírás, fogalmazás, gazdasági és technológiai ismeretek, számtan, kézimunka. Lényeges különbség az előbbivel szemben alig fedezhető fel. 3. *Magasabb rendű leányok* számára. Itt a tantárgyak a következők: vallás- és erkölcsstan, bibliai történetek; magyar, német és francia nyelv, szép- és helyesírás, fogalmazás, természetrajz, földrajz (fizikai és politikai szempontból), egyetemes és magyar történelem, a fizika könnyebb és kellemesebb részei (!), gazdasági és technológiai ismeretek, számtan, kézimunka. Rendkívüli tárgy a rajz, zene és tánc. Félévenként vizsgálatok vannak. A leányiskolák fenntartóik szerint lehetnek községi, patronátusi, kolostori és magán leányiskolák. Valamennyi fölött a felügyeletet gyakorolják: a helyi igazgatók, kerületi felügyelők, főigazgatók. Az apáciskolák gondoskodjanak alkalmas tanerőkről, különös figyelemmel a magyar nyelvben való jártaságra.

Milyen bírálatban részesíti az osztrák tanulmányi bizottság ezt a tervezetet- Elfogadja azt az alapelvet, hogy a leányok származásának különbsége határozza meg az iskola művelődési anyagát. Mivel azonban ugyanabban a községben nemcsak paraszti, de polgári és nemesi származású leányok is járnak az iskolába, a leányiskolákat, úgy mint az elemi fiúiskolákat, *alsó* (kétosztályos) és *felső* (három- vagy négyosztályos) iskolákra kellene osztani. A harmadik osztályig ugyanazok a tantárgyak szerepelnének. A gazdasági és technikai ismeretek mellőzendők, ellenben az olvasókönyv tartalmazzon darabokat a természetrajz és természettan köréből. A magasabbrendű leányok iskolájának tanter-

vére nincsen észrevétel. BR. MEDNYÁNSZKY, mint a budai tanulmányi bizottság elnöke s a javaslat szerzője, azt válasszolja, hogy a legkritikább esetben akad faluhelyen olyan polgári vagy nemesi rendű leány, aki a falusi iskolába járna, akinek kedvéért tehát a javasolt rendszert módosítani kellene. Ha akad is ilyen, művelődési szüksége alig üt el a parasztleányokétól. Egyébként kívánatos volna a leányiskoláknak alsó és felső fokozatra való osztása, de ennek áthághatatlan pénzügyi akadályai vannak. A gazdasági és technológiai ismeretekben a női nem háztartási s ezzel kapcsolatos foglalkozásait kell érteni. Az olvasókönyvek a kívánt módon szerkeszthetők. A magyar kancellária „az ország viszonyait kitűnően ismerő” MEDNYÁNSZKY-nak módosított tervezetét ezután felterjeszti a királyhoz (1843 dec. 30.).

Az ügy az államtanács elé kerül 1844 januárjában. JÜSTET államtanácsos az előadója. A tervet általában elfogadhatónak tartja. Nem hiszi azonban, hogy az előkelőbb rendű családok leányait, akiket magasabbfokú műveltségben óhajtának részesíteni, nyilvános iskolába küldjék. Ilyen állami leányiskolák azért is fölöslegesek, mert az ilyen irányú szükségletet jól kielégítik az angolkisasszonyok, Nôtre Dame- és orsolya-apácák. Az osztrák tanácsosnak különösen szemet szúr, hogy valamennyi leányiskolafaj tárgyai között a *magyar nyelv* is szerepel: *puellae plebejae* – mondja MEDNYÁNSZKY javaslata – *instituendae sunt... in lingua hungarica caeterisque linguis vernaculis*. Továbbá: *puellae civili conditione progenitae erudiendae sunt: ... in linguae hungaricae et aliarum vernacularum studio*. Ezek a kifejezések először is félreérthetők, mert az olvasható ki belőlük, hogy minden leánynak a magyar nyelvet s az összes, az országban beszélt nyelveket tanulnia kell, ami a szerző szándekától bizonyára távol állott. A helyes szövegmagyarázat az, hogy minden leánynak a magyart és a vidék anyanyelvét kell tanulnia. Azonban a magyar tanulásnak kényszere el nem fogadható. Lehetetlen, hogy a szláv, oláh, német falukban lakó leányokra, a jövőendő parasztasszonyokra és szolgálókra, a magyar tanulását rákényszerítsük. „Ilyen gyűlöletes és céltalan erőszakot az osztrák kormány egy tartományában sem alkalmazott vagy engedett alkalmazni. Hogy ezt Magyarország tegye, azt nem szabad róla föltenni.”

Bizonyára ez nem is volt a tervezet szerzőjének szándékában, csupán félreértésről lehet szó. Egyébként a magyar nyelv szerepének ügye a közoktatásban most van tárgyalás alatt; itt fog majd eldőlni, milyenfajta leányiskolákban kell tanítani a magyar nyelvet.

A királyi resolutio szövege ennek a véleménynek nyomán halad. Eszerint, ahol csak lehetséges, a leányiskolákat a fiúkétól el kell választani. A leányiskolák javasolt szervezetét a király jóváhagyja, kivéve azt a részét, mely a magyar nyelv tanítását valamennyi leányiskolában, a falusiakban is, a nemzetiségre való tekintet nélkül, elrendelni óhajtja. E kérdés majd akkor rendezhető, ha a magyar nyelvnek a közoktatásban való szerepe általában meg lesz határozva.

A fiú- és leányoktatás elválasztásának terve természetesen feltételezte, hogy a leányokat mielőbb tanítónők képezzék. A tanítónőképzés kérdése is már több évtizedes probléma. MEDNYÁNSZKY figyelme erre is kiterjedt, éppúgy, mint a fiú-praeparandiák felállítására, melyeket az országgyűlések évtizedek óta sürgettek. Az osztrák tanulmányi bizottság, melyben a tanítóképzésre vonatkozó magyar javaslatokat PURKARTHOFER bírálja, az osztrák tartományok tanítónőképzőinek szervezetét és tantervét ajánlja a magyar tanügyi hatóság figyelmébe.¹ Eszerint a tanítónőképző-tanfolyamra 16 évet betöltött leányok vehetők fel. A felvétel feltétele a három elemi osztály elvégzése. A kiképzés elméleti és gyakorlati. Mindkettő különös tekintettel van a női nemre. A népiskolai módszertan (írás-, olvasás-, számolás-tanítás, beszéd- s értelemgyakorlat) különös figyelemben részesül. A jelöltek a kézimunkában is gyakorolják magukat. Az osztrák iskolaszervezet ismertetése is egyik tárgy. A jelöltek az elemi leányiskolában hospitálnak. A tanfolyam végén vizsgálatot kell tenniök. Tandíj nincsen.

Ez a minta akkortájt nálunk is, ha megvalósítják, kétlegkívül igen gyümölcsöző lett volna leánynevelésünk fejlődésében. MEDNYÁNSZKY halála azonban még az ilyenirányú tervezetésnek is végét vetette.

¹ A bécsi kultuszminisztérium levéltára. Studien-Hof-Commiss. fasc. 34. E. 92-18. 1843. év. (A javaslat 1841. dec. 8. kelt.)

A FÁY-tól megindított nőnevelési mozgalomba nem-sokára két kiváló magyar nő kapcsolódik bele, nemcsak szó-val, de tettel is: KARÁCS TERÉZ (1809-1892) és GR. TELEKI BLANKA (1806-1862). Mindkettőjük családjában a nevelés kérdése iránt való érdeklődés családi tradíció. KARÁCS TERÉZ anyja az a TAKÁCS ÉVA, akinek a nőkérdés és leánynevelés körül a húszas években forgatott pompás tollát már ismer-jük (II. 505.1.). GRÓF TELEKI BLANKA pedig gr. Brunsvick Kara-lina leánya volt. Nagyatyja, Antal már az 1790/1-ik évi országgyűlés közoktatási bizottságában a leánynevelés ügyé-nek előadója, a helytartótanács iskolai osztályának vezetője (II. 486.1.). Nagynénje pedig, Gr. BRUNSVICK TERÉZIA, a kised-nevelésügynek nálunk első apostola, ki 1828 jún. 1-én Budán nyitja meg az első kiseddóvót a monarchiában, amelyet Bécs csak utánoz, amikor Alsó-Ausztria kormánya elrendeli, hogy BRUNSVICK grófnő budai intézetének mintájára létesítse-senek kiseddóvók. A grófnő, aki tüzetesen tanulmányozta SALZMANN schnepfenthalii és PESTALOZZI yverdoni nevelő-intézeteit, már a húszas évek elején azon töri a fejét, hogy ezek mintájára majd a Nagyszombat melletti Fehéregyházán nevelőintézetet állít fel s ezt atyja emlékére *Antonaeutm* nak nevezi el. Az 1830-i pozsonyi országgyűlésen lelkesen izgat egy tanítóképző megszervezése mellett, pénzt is gyűjt erre a célra s BEZERÉDJ ISTVÁN követben a tervnek buzgó pártolójára talál.¹

KARÁCS TERÉZ, híven édesatyja elveihez, a női jogok és a leánynevelés kérdésében nem annyira konzervatív, mint FÁY. Egy 1844-ben írt cikkében² fölveti a kérdést, vajjon mi az eredménye annak, hogy a férfiak önzésből vagy rövid-látásból ráfogták a nőre, hogy amiként kardforgatásra gyön-gék és alkalmatlanok, éppúgy képtelenek a szellemi emel-kedésre, a magasabb tudományos műveltségre is. Az ered-meny az, hogy az emberiség értelmi fejlődése rendkívül nagyot haladt ugyan, de ezzel az igazi, mélyebb műveltség mégsem fejlődött párhuzamosan. Miért- Mert amit a férfi-értelem megvilágít és épít, a nő értelmi fejletlenségében le-

¹ Gr. BRUNSVICK TERÉZ Emlékiratai. (Ford. Petrich Béla.) 1S26. 69., 96., 87., 93. II.

² Életképek. 1844. évf. (Újra lenyomva: Nemzeti Nőnevelés. 1886. évf. 7-15. I.)

rontja vagy elferdíti. Az emberiségnek csak egyik fele, a férfi-fele, fejlődhetik, mert a nők nevelését elhanyagolja. Sokan követelik a nőknek egyenjogúsítását, teljes emancipációját, tehát azt is, hogy a nőket is ki kell képezni arra, hogy hivatalt viselhessenek, ipart űzhessenek stb. KARÁCS TERÉZ ebben sem lehetetlenséget, sem képtelenséget nem lát; nem érti, hogy a nőket miért ne lehetne egyik vagy másik életpályára kiképezni éppúgy, mint a férfiakat: hisz szellemük éppúgy tökéletesíthető, mint a férfiaké.

Azonban ennek a felvilágosult magyar leánynak józan-sága mégis tévesnek minősíti azt a törekvést, mely a nők fokozottabb művelődését csak annak bebizonyítása céljából sürgeti, hogy a nő teljesen egyenlő természetű és egyenlő jogú a férfival. *„Sokkal szebb munkakör vár a nőre – úgy mond – a rendezett viszonyokkal bíró társadalomban, semhogy ezt a józan ésszel megáldott és művelt nő szívesen fölcserélhetné azzal, amely reája a hivatalnoki vagy iparűző pályán várakozhatik.* A nő osztályrésze ugyanis a rendezett társadalomban az, hogy embert neveljen; a férfié, hogy a társadalomban mint szerző és küzdő tényező helyt álljon. Véleményem szerint tehát *nem a nő emancipáció ért, hanem a nőnevelésért kell küzdenünk.*”

A hivatalt viselő nő *kettős hivatásának tragikumát* majdnem száz évvel ezelőtt KARÁCS TERÉZ már oly jól állapítja meg, mintha csak a mai társadalmi-gazdasági viszonyokat, a modern nőkérdés szociális bonyodalmait látná. *„Amelyik nő – így szól – gyermekeinek nevelését, háznak kormányzását érti és végezni akarja, az éppen úgy nem érhet reá polgári hivatalt viselni, mint ahogy a hivatal kötelességeit híven betöltő férfi nem lehet gyermekeinek nevelő dajkája, szívét nemesítő édesanyjai gondozója.* Hogy pedig a nő szerepet cseréljen a férfival, ezt, ha a női hiúság helyeselné is, a női szív nem engedhetné meg. S csakis azért, mivelhogy nem minden egyes nő lehet feleséggé, anyává, háziasszonnyá, kell a társadalmat rendező férfiaknak oly módokról is gondoskodniok, hogy azon leányok, kik sem férjhez nem mehetnek, sem a rájuk maradó vagyonból meg nem élhetnek, szükség esetén valamely *nekik való* hivatalba léphessenek avagy ipart űzhessenek, egyik vagy másik életpályára előkészítettén. Attól nem kell tartani, hogy az eset-

ben, ha az ily nők a kenyéradó életpályákon is tért foglalhatnak, nem jut majd elég kenyér a férfiaknak.” KARÁCS TERÉZ az akkori társadalmi-gazdasági viszonyok között még csak néhány, „nekik való” hivatalt követel a hajadon maradt nők számára. Még nem is sejthette, hogy száz év sem telik bele s már *valamennyi* hivatal ajtaján kopognak világszerte a nők, hajadonok és asszonyok egyformán.

De nemcsak ilyen gazdasági szempontból kívánja KARÁCS TERÉZ a nők fokozottabb képzését, hanem ideális szempont is vezet: *az emberiség haladása*. Ha az állam erőteljesen virágozni óhajt, nem szabad engednie, hogy a nőnem elparlagiasodjék. A meglevő nőnevelőintézeteket ő is ugyan-^aon a hangon bírálja, mint két évtizeddel azelőtt édesanyja, vagy pár évvel azelőtt FÁY: kevés leánynevelő-intézetünk van, az is méregdrága, idegen istenek bálványozására tanítja leányainkat, nem ad igazi nőnevelést. Ezért „oly nőnevelő intézeteket kell *a törvényhozás segedelmével* állítanunk, minél többet, amelyekben minden egyes honleány, ha nem is ingyen, de legalább a legolcsóbbra leszállított áron *iiszfán nemzeti szellemben* vezetett, szilárd, az egész életet megvilágító, az egész életre kiható neveléshez jusson.” Még az a leány sem, aki az eddigi intézetekből kitűnő eredménnyel került ki, nem tudja teljesíteni anyai és gazdasszonyi kötelességeit: beszél németül, franciául, könnyen táncol, jól játszik zongorán, türhetően hímez, de igazi műveltsége nincsen, lelke csak az álműveltség aranyporával van behintve.

KARÁCS TERÉZ az ideális magyar leánynevelő-intézet tervét és szellemét lényegében úgy rajzolja meg, mint FÁY ANDRÁS. A „felsőbb leányiskolának” egyébnek kell lennie, mint a fiúiskola egyszerű utánezatának. Az oktatás nyelve kizárólag magyar legyen; így megmutathatjuk, hogy a mi nyelvünk is alapos műveltség eszköze lehet, csak akarnunk kell. A leányok ismerjék meg minél alaposabban a haza földjét, történetét és alkotmányát, hogy felébredjen a magyár nőben a nemzeti ügyek iránt való érdeklődés, ne legyenek egyoldalúan bámulói annak, ami idegen. Súlyt kell vetni a természet ismeretére, a testi ügyességre, főképp olyanra, mely a háztartásban is érvényesíthető. Idegen nyelveket csak az tanuljon, akinek szüksége lesz rá. „Azt a magyar nőt, aki csak idegen nyelveket tud, de a magyar nyelvet nem bírja,

nemzetünk remekíróit nem ismeri, ezeket élvezni nem képes: én művelt magyar nőnek nem tartom.”

KARÁCS TERÉZ-nek nemsokára alkalmá nyílt leányneve^lési elveinek megvalósítására, igaz, hogy az anyagiak hiánya miatt csak szűk keretben. 1846-ban ugyanis elfogadja a miskolci ev. hitközség meghívását az ott felállított leányiskola „vezérnevelőní” állására.¹ Ezt az iskolát a hitközség még 1784-ben tervezte, de 63 évig nem tudta nyélbe ütni. Az első vizsgálaton, 1847 júl. 4-én, az amerikai szabadság diadalának ünnepén, az iskola főgondnoka, PÁLÓCZY LÁSZLÓ, a híres országgyűlési követ a leányokhoz beszédet intéz, melyben hangsúlyozva emeli ki, hogy „minden nemzet csak akkor mondhatja magát szabad nemzetnek, ha a művelődés gyümölcseit egyenlően élvezhetik fiai és leányai. Az első, 1846/7-ik tanévben 69 növendéke van a leányiskolának, melyben öt rendes tanító s öt rendkívüli oktató működik. Az utóbbiak közül kettő zenét, egy francia nyelvet, egy táncot, egy rajzot s egy szépírást tanít. 1846-tól 1850ig nyolc szobát foglal el az iskola, később 13 terem. A leányok 12-20 évesek. Az iskolára KARÁCS TERÉZ az ev. községtől évenként 140 p. frt.-ot kap; a növendékek egész évre 10 frt.-ot, beléptükkor 1 frt.-ot fizetnek neki. összes jövedelme 969 frt.-ra rúg. Ebből kell fizetnie az iskolai helyiség házbérét, két segédtanítónő díját és étkezését, az énektanítót, a cselédbért, fűtőfát stb. Ilyen viszonyok közepett KARÁCS TERÉZ kénytelen az iskola mindenese lenni s szabad idő híján irodalmi munkásságát abbahagyni. 1849sben az abszolutizmus beköszöntének szomorú napjaiban rábírja a szülőket, hogy továbbra is csak járassák leányaikat az iskolába. Ha ekkor becsukja az iskolát, nagy kérdés, vajjon megnyílt volna-e egyhamar- 1859íben otthagyja Miskolcot s Kolozsvárt a belvárosi leányiskola vezetését veszi át. De 1863-ban ezt is otthagyja, majd főkép a gr. Teleki-családnál nevelősködik.

Ha a kortársak a középrendű nemes leányok és a polgári rendből való leányok nevelésének fonákságát és elhanyagolt voltát ennyire éles hangon bírálják, ugyanilyen

¹ A miskolci ev. leánynevelő-intézetet KARÁCS TERÉZ később több helyt leírja. Nemzeti Nőnevelés. 1886. évf. 193. sk. 11. 1888. évf. 30. sk. 11, Prot. Egyh. és Iskolai Lap. 1889. évf. 48. sz.

kritika hangzik felénk a *főrangú leányok* nevelésének hibái és hiányai ellen is. A főrendű nő neveltetésének jelentőségét fokozza az a szélesebb hatáskör, mely társadalmi rangját és vagyonát nyomon követi. „A főrangú nők – fejtegeti SCHRÖER¹ – Aspasiától Amália weimári hercegnőig, a műi vészetek és széptudományok igazi papnői. Csak ezek tudják a minden szép és nemes olympiai játékait a nép szemei elé állítani, mert van idejük arra, hogy ilyesmivel foglalkozzanak, vagyonuk arra, hogy megfizessék, s tekintélyük arra, hogy a tömeget megnyerjék.” A költőket, szobrászokat, festőket, zeneművészeket nekik illik elsősorban foglalkoztatni s a nép lelkét a művészi alkotások útján az élet magasabb élvezetére szoktatni s a mindennapi élet fölé emelni.

A főrangú leánynevelés Magyarországon akkortájt nem ehhez a célhoz van mérve. A mozgalmas főúri élet legtöbbször nem engedi, hogy a leányka anyja szeme előtt nőj jön fel. A főrendű kisleány a hanyag dajka kezéből 5-7 éves korában a felületes műveltségű és léha francia *gouvernante* gondozása alá kerül, aki a *savoir vivre*-*η* kívül nagyon kevéset ad, de hiszi, hogy mindent tud. Rábízzák az előkelő leányt, mert nálunk minden nőnevelés alapelve a francia nyelv,² Egy kis földrajz, történelem, mitológia, természetrajz *par coeur* tanulása francia nyelven minden műveltség, amiben részesítik. A kislányt egész napon át folyton lefoglalják, magoltatják, táncoltatják, egy pillanatra sem hagyják magára. így gyámoltalan bábbá növekszik föl. A zene-, rajz-, nyelv-, írás-, számolás- és táncmesterek egymás kezébe nyújtják át a kis áldozatot. Jómaguk igen vegyes társaság: eltanácsolt diákok, volt-tisztek, tönkrement kereskedők, facér színészek vagy egyéb művészek. Ilyenek számára Magyarország valóságos eldorádó.⁵

A harmincas évek végén már a nemzeti öntudatra ébredt arisztokrácia köréből is erélyes hangok hallatszanak a főrangú leánynevelés merőben idegen és nemzetietlen volta

¹ Pius DESIDERIUS (G. T. SCHRÖER): Über Erziehung und Unterricht in Ungarn. Leipzig. 1833. (Elfter Brief: Weibliche Erziehung der höhern Stände.) 65. sk. II.

² U. o. 66. 1. „Die französische Sprache ist das Grundprinzip aller weiblichen Erziehung.”

³ U. o. 67. 1.

ellen. A fiatal gr. DESSEWFFY AURÉL annyira fontosnak tartja a kérdést, hogy 1839-ben a maga éles modorában és támadó lendületével külön értekezésben (*Magyar nyelv és előkelőink nevelési rendszere*) teszi szóvá.¹ „Leányaink szíveibe szükséges – mondja – hogy oly érzeményeket plántáljanak [az előkelő szülők], melyeknek befolyása alatt ezek jó hazafiakat nevelni, s hozzátartozóiknak a közügyekben! törekvéseiket érdemek szerint méltányolni s értelmes részvétellel kísérni képesek legyenek.” Erre egyelőre nem sok a kilátás, mert „azok, kikre hatni leginkább hízelkednék önszeretetünknek, asszonyaink, süketek mind azokra, amiket mondhatunk. Könyvet írunk a nyelv dolgában- nem olvassák, mert nem értik. Országgyűlésen szólunk- a karzatra felgyűlt bájos alakok tolmácsaiktól kivonatban kapják a beszédek. Az ilyen németre fordított töredékekben adott magyar hazafiság bizony nem igen lehet nagyhatású. Vagy házról házra járjunk, reggel és délben, délután és estve, úton útfélen prédikáljuk asszonyainknak a magyar nyelv szeretését- de ők mindenre ráunnak, amit sokszor hallanak, az unalom által tehát nyelvünknek nálok szép jövődőt nem készitünk... Ébredjen fel végrevalahára büszkeségük. Ha önmagukat nem érzik elég erősöknek kivetkezni a tespedést, melybe sülyedtek, s erőt venni a személyüket környékező akadályokon: óvják meg legalább serdülő gyermekeiket attól a szorultságtól, melyben önmaguk sínylenek. Szabaduljanak ki penészes előítéletek, asszonyos babona s félelmek békóiból, s győződjenek meg, hogy csak tőlük függ megvalósítani elémelő évkorunk symbolumát: *a mívelt nemzetiséget s a nemzetesedett miveltiséget*. Ha erre állandó erőt még most sem találnak: *úgy én hazám aristokráciáját gyógyíthatatlan betegnek vagyok kénytelen kinyilatkoztatni.*” A magyar nemzeti nőnevelés ügye sokkal jobb lábón áll a magyarországinál mindig magyarabb erdélyi arisztokrácia körében. Ennek talajából sarjad ki a magyar női lélek egyik legszebb virága: gr. TELEKI BLANKA. Finom lényének nevelőereje már fiatalkorában besugározza a családot: testvéreit az apai házban Husszúfalván rajzra és festésre tanítgátja. Majd Kolozsvárt barátnőit és ismerőseit avatja be a

¹ Árvizkönyv. III. köt. 1839.

művészet titkaiba; „botanikus estélyeket” rendez: virágokat rajzoltat velük természet után.¹ A nevelésügy kérdése iránt veleszületett ösztönszerű érdeklődését nagynénje, gr. BRUNSVICK TERÉZIA fokozza benne s avatja tudatossá. Vele megy Blanka Drezdába, majd Münchenbe, ahol nagynénjét maga a bajor királyné kéri fel olyan kiseddévők szervezésére, mint amilyeneket Magyarországon keltett életre. Ilyen benyomások közepett a különben festőművésznek induló grófnőben önkényt az az elhatározás érlelődik meg, hogy életét a magyar leánynevelés ügyének szenteli. Főrangú nő és nevelői hivatás: abban az időben Magyarországon egymást ki-
2áró fogalmak.

Élénk feltűnést kelt tehát, amikor 1845-ben *Szózat a magyar főrendit nők nevelése ügyében* címen cikket ír a Pesti Hírlapba (587. szám). Fordulatos tollal rajzolja meg a magyar főrangú leány nevelésének nemzeti szempontból szomorú sorsát. Idegen nevelőnő első szellemi vezetője. Idegen nyelven gondolkodik és szól a magyar lány. Idegen szimpátiák gyökereznek meg a szívében. „Számkiűzött köréből a magyar szó; magába szívja a hajlékony gyermeki elme az undort ezen a német vagy angol ajakon ki nem ejthető s ezért *barbár* nyelv iránt. Pirul a magyar hölgy, ha mívelt ember magyarul szólítja meg, nem is sejdíti, hogy nemes, emelkedett gondolatot fejezhetne ki azon nyelv, melyet csak a szegény alárendelt osztály szájából hallott. Három-négy idegen nyelvben jártas Magyarország leánya; akármely más nemzet történetét, mostani állapotát jól ismeri, – de nemzeti nyelvét nem érti, hona hajdanából nincsenek képei, hazájának jelen küzdelme pedig gyakran mint gúny tárgya tűnik fel előtte. Legszebb álmai, legforróbb vágyai Parist, Londont varázsolják eleibe, ott tölthetni életét legnagyobb földi boldogságnak képzei, – még csak messzünnen sem jut a dús magyar úrhölgynek eszébe, hogy a sors őt ide rendelte, hogy minél nagyobb adományokkal áldá meg őt a végzet, annál több kötelességet is mért reá.” Nem akarja TELEKI BLANKA visszaidézni azokat a hajdani századokat, amikor csupán magyarul tudott a nádornén kezdve a leg-

¹ DE GKRANDO ANTONINA: Gr. Teleki Blanka élete. Budapest. 1892. 22. lap.

főbb országos zászlósok felesége. A mostani főrangú nő igenis tudjon művelt idegen nyelveket, melyek irodalmából lelkének gyöngyeit fűzheti, de ezeket csak a magyar *mellett* tudja, nemzeti nyelven folyjon legkönnyebben szólása s ezen énekelje a dalt, melyet magyar költő teremt.

Hogy ez bekövekezhessék, gyökeresen meg kell reformálni a főrendű leányok nevelését. Ez annál inkább kötelesség, mert hisz *a főrendűek példája térítette idegen és ferde útra a magyar nőnevelést. Most nekik kell a zászlót a megtérésre kitűzni.* Önkényt követik majd példáját a többi rendűek. A grófnő a cél elérésére két utat lát: vagy állítsunk fel olyan intézetet, melyben magyar nevelőnők nyerjenek alapos kiképzést, hogy a főrendű lányok nevelésében a külföldieket pótolhassák; vagy pedig nyissunk főrendű lányok számára egy nagyszabású nevelőintézetet, melyben a külföld műveltségét a haza iránt való kötelesség és szeretet érzésével egyesítsék. A grófnő az utóbbi utat választja.

TELEKI BLANKA szózatát és nyílt föllépését egyszerre sokan rajongva magasztalják, de vannak többen, éppen saját társadalmi osztályából, akik nem helyeslik, sőt egyenest gáncsolják. Még SZÉCHENYI is arra akarja rávenni, hogy a tervezett intézetben a vezető nevelőnő *angol* legyen, ha azt: akarja, hogy a főrendűek bizalmát megnyerje. TELEKI BLANKA a tanácsot kereken visszautasítja, mire SZÉCHENYI büszkén kijelenti: „így ne reméljen a grófnő intézetének állandói sagot.

A gáncsoskodást látva, a grófnő tervének védelmére KARÁCS TERÉZ siet, akit TELEKI BLANKA intézetének vezetőjévé szemelt ki, aki azonban ekkor már a miskolci leányiskola vezetését vállalta el s maga helyett a nagyműveltségű LÖVEY KLÁRÁ-t ajánlotta. KARÁCS TERÉZ, hogy a grófnő szózatára írt visszhangjának erősebb és szélesebb akusztikája legyen, férfinév (Tóth István) mögé rejtőzve száll sikra a fölvetett eszméért.² *A leánynevelés lényegét nálunk a magyarosításban látja*, mert az ország nem forrhat addig össze nemzeti testté, míg a nyelve tarka. A negyvenes évek

¹ KARÁCS TERÉZ: Emlékezés a hajdani nőnevelési mozzalmakra. Nemzeti Nőnevelés. 1887. évf. 264. l.

² Életképek. 1846. évf. „Visszhang a magyar főrendű nők nevelése ügyében emelt szózatra.”

KOSSUTH-féle liberalizmusának eszmekörében él, mikor hangoztatja, hogy „a nemzetalakításra egyedüli eszköz a nyelv, az anyanyelv művelése azon egyetlen kapocs, mely a társadalom millióit rokonítja”.

Az akkortájt erősen nekilendülő *demokratikus gondolkodás* szemére hányja TELEKI BLANKÁ-nak, hogy miért törődik csak a főrendű leányok nevelésével- *szabad-e a nőnevelés reformját csak egyetlen társadalmi osztályra korlátozni*-miért részesüljön csak a főrangú leány magasabb s magyaros szellemű műveltségben? KARÁCS TERÉZ védelmébe veszi a grófnőt: TELEKI BLANKA bizonyára az *egész* nemzet felnövekvő leányseregét szeretné magasabb kultúrához juttatni, ez azonban egyszerre nem vihető keresztül; ott kezdi meg a munkát, ahol a legsürgősebb, ahol legjobban befészkelte magát az idegen szellem s ahonnan leginkább indulhat ki a szép példa az alsóbb társadalmi rétegek számára is. A főrangú lányok magyaros nevelése éppen azt a *demokratikus célt* szolgálja, hogy leomoljon a válaszfal az úr és a nép, a fő- és a középrend között s osztálykülönbség nélkül találkozassék magyar a magyarral. Akik annyira szívükön viselik a demokratikus gondolatot, gáncsoskodás helyett fogjanak ők is munkához: „*állítsanak nemzeti szellemű nőnevelő intézeteket a nemzet minden osztálya számára*; ha mindenben osztályozva áll is Magyarhon népe, legalább nyelvben legyen összhangzó, s *ezáltal* érdekében eggyé forva”.

TELEKI BLANKA nem törődve az ellenvetésekkel, 1846 nyarán hirdetményt bocsát közre az új leánynevelő-intézetről. Abból indul ki, hogy „e hazában a nőnevelésnek is nemzeti alapon kell nyugodnia”. Amíg nem létesülhet közpénzen országos nőnevelő-intézet, addig is „a dolgot egyeseknek magánkörben kell megkezdeni”. Intézetét a legjobb oktatók segítségével maga fogja vezetni, személyesen fog rá felügyelni, „főcélul tűzvéni ki növendékei szellemi, erkölcsi és esztétikai kiképzését, nemzeti érzelm s hon iránti kegyeiét fentartásával”.¹ Az intézetbe 8-12 éves leánykák vétetnek föl. A tanítás anyaga: világtörténet, hazai törté-

¹ TELEKI BLANKA: Nyilatkozat nőnevelési intézetről. Nevelési Emléklapok. III. és IV. füzet. 1847. 171-3. 1.

net, általános és hazai földleírás, természetismeret, természettan, tábla- és szószámvetés, mitológia, szépírás, magyar nyelvtan, helyesírás, francia és német nyelvtan és társalgás, fogalmazás e három nyelven, vallástan (minden felekezet tulajdon papja által); rajzolás, tánc, kézimunka. Külön díj mellett szülői kívánságra: zongora, ének, olasz nyelv stb. Ez mindenesetre 8-12 éves lányok számára erősen túlzásfolt tanterv. A tanítás nyelve magyar. Az idegen nyelvek tanítása nemcsak nyelvtan szerint, de gyakorlatilag is folyik. TELEKI BLANKA a családjában uralkodó Pestalozzi-kultuszhoz mérten hangsúlyozza, hogy az oktatás a száraz, untató módszer mellőzi, lehetőleg gyakorlati és szemléltető lesz. Hogy a tanulásban való előmenetel megvizsgálása ne fájulhasson képmutatássá, ünnepélyes próbatételek, díjkiosztások stb. nem lesznek. Ezek helyett a növendékek tanulmányaikról minden hét, hónap és félév utolsó napján beszámolnak, amikor is a szülők és rokonok meghívás nélkül megjelenhetnek. „Ezen elrendezést – mondja a puritán grófnő – azért tartom legjobbnak, mivel ily igénytelen, de igazi próbatételek, mellőzve a hiúság ingerét, arra szoktatják a nevendéket, hogy mintegy önmagának tanul számot adni azon előmenetelről, melyet bizonyos idő alatt tett.” Ruházat, bútorzat, ellátás alapelve a csinoság, rend és egyszerűség. Gondos figyelem tárgya a testi nevelés. Amint a szellem művelésében a mesterkéltetés és erőltetés ferdeségre vezet, akképp a test is csak akkor fejlődik egész épségében, ha a természet működésében nem gátoljuk. Egészséges eledel, szabad levegő, mozgás, a testet nem szorító öltözet, a tanulási órák célszerű beosztása s a fiatalkor éltető napja: a kedv és derűtség biztosíthatja a leányok testi és lelki jólétét. A teljes ellátás díja 350 pengőforint egy esztendőre; a zongoratanításért külön 80 forint jár. Nem érdektelen számunkra, mit kell magával hozniok a leányoknak- Vasnyoszolyát (vaságyat), ruhaszekrényt, kis asztalkát, tükröt, fésűket, kefeket, szivacsot, mosdótálat, madracot, párnát, téli és nyári paplant, lepedőket és párnahéjakat, abroszt, hat asztalkendőt, a szükséges egyszerű és tartós ruházatot és fehérneműt. TELEKI BLANKA már 1846-ban megköveteli a himlőoltási és egészségi bizonyítvány felmutatását. Az intézet céljaira a Széchenyi-téri Majthényi-házban 21 szobát foglal le.

Az intézet eleinte egy növendék, DEÁK FERENC keresztlánya, PUTEÁNI RÓZSA, tanításával indul meg, de nemsokára tizennégyre emelkedik a leányok száma. Köztük TELEKI BLANKA szuggesztív lelki hatalma a szeretet erejével egyhamar benső szellemi közösséget teremt. Dorgálásra vagy büntetésre soha sincs szüksége. A grófnő mindig növendékei közt forog, velük étkezik, velük sétál, sokszor jelen van tanítási óráikon, csak nekik él, igazi szerető és okos édesanyjuk. Lelkes tanári kart állít össze. Kiemelkedik belőle VASVÁRI PÁL (családi nevén FEJÉR), akinek később oroszlán-része van az 1848 március 15-i pesti mozgalomban. Magával ragadó módon tanítja a történelmet. Oly mély hatást kelt leánynövendékeiben, hogy egyik közülök a *Mucius Scaevoláról* szóló előadás után éjjel gyertyát gyújt, a lángba tartja karját, hadd lássa, vajjon ki tudja-e állani ő is oly hősiezen a fájdalmat? Szerencsére észreveszik szándékát és meggátolják túlbuzgó próbáját. „Ez mutatja – így szól Teleki Blanka rokona, a nagy nevelőnő, DE GERANDO ANTONINA, – az egész intézet szellemi irányát is. Árnyéka sem volt ott a modern kényelemimádásnak, önző, kisszerű érzelmeknek, hanem ahelyett hősie szellem, tiszta gyermeki boldogság, nemes egyszerűség töltötte meg a szívet. Az egyik kislány például túlhalmozott cifra köntösökkel érkezett az intézetbe. Teleki Blanka semmit sem mondott neki. Hanem egyszer általánosan lévén szó az egyszerűség előnyeiről, este észrevette, hogy a kislány szó nélkül bontogatta köntöséről a sok csókrót és csipkedíszítést.”¹

Az 1848 forradalom szabadságmámora természetesen fölveti a nőemancipáció kérdését is. Március 15-én, a szabadság reggelén, a lelkesült nők tűzik fel az ifjak mellére az első nemzetiszínű kokárdát. JÓKAI a tőle szerkesztett Életképekben, melynek eddigi ártatlan, bidermeieres címe most nagybetűs *Népszavába* forradalmasodik, fölötte az Egyenlőség, Szabadság, Testvériség! mámoros mottójával, „Nőszabadság” címen vezércikkezik „polgártársnői” feladatairól.” Néhány hét múlva mintegy visszhangképen TELEKI BLANKA ügyes tolla serceg a nőemancipáció kérdésében.³ Természe-

¹ DE GERANDO ANTONINA: i. m. 29. 1.

² Életképek. Népszava. 1848. évf. 385-7. 1.

³ Előbb reform, azután nőemancipatio. U. o. május 7. 595-7. 1.

tesnek találja, hogy szabadságra vágnak a nők is s vad önkénynek tekintik, ha a törvény száraz szavai kimondják örök kiskorúságukat. De óva int az emancipáció túlzásaitól: előbb belső, szellemi reformra törekedjenek a nők s aztán a jogokra és teljes szabadságra. Most külsőségekben keresik a szabadságot: már-már felcsapnak nemzetőröknek, amazon-seregről álmodoznak. A szabadsággal kacérkodni, a szabadságot külsőleg magukra öltetni, mert divat, mert jól áll: egyenest szentségtörés. Először szellemüket kell felszabadítani, önmagukat reformálni. „Bálványozott bábok voltunk, legyünk emberek. Legyünk érdemesek arra, hogy társaiknak nevezzenek a forradalom fiai. Minden nő, kinek testvére, kedvese, férje van, tegyen úgy, mint Petőfiné, nyújtsa oda elszántsággal kedveltjének a kardot s ébressze benne azon erős hitet, hogy nem gyámoltalan hölgyet hagy honn, hanem erőslelkű nőt, kit a vész órája készen talál.” A nő a családi éleiben, mint hitves és anya, teljesítse lelkiismeretesen kötelességét: itt, nem pedig a nyilvánosság mezején vetheti le a kiskorúság bélyegét. „Ti anyák – folytatja lelkesen a JÓKAI-tól polgártársnőnek nevezett grófnő – neveljétek leányaitokat úgy, hogy megfeleljenek a forradalom igényeinek. A forradalom embereket követel. Neveljétek leányaitokat emberekké, nem pedig ephemer, minél hamarabb férjhez-adandó lényekké, mintha a nő, hasonlóan a lepkéhez, elérte volna rendeltetése végcélját, mikor a pártát leoldják fejről.” Mi legyen a magyar nők belső, lelki reformja- Vegyék ki rögtön leányaikat a gouvernantok kezéből, saját szemükkel örködjének rajtuk. Nemzeti szellemű nevelőket adjanak melléjük, akik hazaszeretetet oltanak szívükbe. Hagyassák abba velük a zongorázás lélekölő idővesztegetését, e helyett énekelni taníttassák őket. Több időt fordítsanak leányaik nevelésében a komoly tanulmányokra, főképp a történelemre, mert „egyedül ez adhat szélesebb világnézetet, ez ragad ki bennünket a köznapiaság kisszerű köréből”. Erkölcsant is kell tanítani a jó és rossz tudatos megkülönböztetésére. Alapos oktatást kapjon a leány az egészségtanból, hagyja abba a haszontalan női díszes kézimunkákat, tanuljon varrni fehérneműt és ruhát, de ne kössön sapkákat, dohányzacskókat, „hogy aztán ajándékaival az üres arslánsereg kérkedjék”, így kell megreformálni a magyar leányok tanulószobáját. De

az anyák is legyenek egyszerűek szívben és külsőben, ne üres társadalmi, hanem valódi szellemi élvezetekre törekedjenek. „Előre, hazám leányai, fejlődjünk, szilárduljunk, hadd legyen valóság a három szent szó: egyenlőség, testvériség, szabadság!”

Így fejezi be az akkor kötelező forradalmi stílusban írt cikkét TELEKI BLANKA. A különben nemes szándékú s a külső szabadossággal szembeszálló, belső lelki megújhodást követelő írás később még sok bajt zúdít a fejére. PETŐFI-nek és JÓKAI-nak, a márciusi ifjaknak, nem is tetszik ez a fékező hang. Szerkesztői észrevételükben megjegyzik, hogy „a nőnevelés ügyében a statusé az első lépés” s remélik, „hogy e tárgyat a nőclubbi viták bővebben ki fogják fejteni”. Magyar nőclubb: a francia forradalom külsőségeinek naiv utánzása.

A szabadságharc vihara a magyar nemzeti nőnevelés első céltudatosan megszervezett intézetét is elsőpri, alighogy virágzásnak indult fennállása harmadik évében. Tanárai hadba szállnak. VASVÁRI szabadcsapatot szervez s a Gyalui-havasok harcterén esik el, a növendékek szétszélednek. „1848 dec. 30-án – írja BRUNSVICK TERÉZ, ki TELEKI BLANKÁD szellemi gyermekének nevezi – halt meg édesatyja. Mikor Windischgrätz az osztrák hadsereg élén mint ellenség vonult be Pestre, az anyák kérésére Blanka hazaküldötte a tizenegy leányt és önként megszüntette iskoláját. Két év alatt a bevételelem fölül még háromezer forintot költött erre az iskolára. Lehetetlen volt tovább fenntartani.”¹ TELEKI BLANKA Nagyváradra, majd Debrecenbe megy, itt maga köré gyűjti a leikes magyar nőket, megszervezi a betegápolást, gyógyítja a sebesülteket, magyart és ellenséget egyformán.

Csak a szabadságharcot követő gyászos megpróbáltatások közepett tűnt ki igazán, micsoda hősie lélek alapította az első igazi magyar nemzeti leánynevelő-intézetet. A vihar elvonultával Szatmár megyébe, pálfalvai ősrégi családi fészkebe vonul. Minden reményét a magyar ifjúságba veti: számára külföldi klasszikusokat fordít. Közben rajzol, fest, kosarat fon. 1851 tavaszán fogságba hurcolják, először Nagyváradra, majd a pesti Újépületbe. Itt sýnylódik nyomorult

¹ Gr. BRUNSVICK TERÉZ Emlékiratai (ford. Petrich Béla). Bpest, 1926. 100. 1.

cellában, vak sötétségben, kemény fekhelyen, könyv és íróeszköz nélkül egy esztendeig, míg végre kihallgatják.

Nem való volna e munkának keretébe TELEKI BLANKA hosszú keresztútjának nyomkövetése, ha nem éppen *magyar leánynevelő-intézete* lett volna az egyik legfőbb vádpont, amiért tíz évi várfogságra ítélték. Elfogatásának közvetlen oka a bécsi rendőrségtől felbontott levelezése, melyet Emma nővérével, a magyar szabadságharcban is résztvevő DE GERANDO Párizsban lakó özvegyével folytat. Elfogják LÖVEI KLÁRÁD is, leánynevelő-intézetében volt munkatársát, akivel szintén „veszedelmes” levelezésben áll; továbbá társalkodónőjét, egy kis leányt, aki forradalmi verset ír. A pesti haditörvényszék aktái¹ tanúságai annak, hogy TELEKI BLANKA a magyar nemzeti nőnevelésnek nemcsak apostola, de első mártírja is.

A vádirat, mely az ügy jelentőségét túlozva, egész hatalmas tanulmánnyá szélesedik, TELEKI BLANKÁD „ritka szellemi képességű és tudományos műveltségű, meg nem félemlíthető, szilárd akaratú és fáradhatatlan kintartású hölgynek” írja le. E jellemvonásai tudatában azonban, mondja a hadbíró, gőgös és hiú, szerfölött furfangos és dicsőségvágyó: „a politikai üzemek terén az újabb kor legveszedelmesebb női közül való” s alkalmas olyan eredmények elérésére, amelyek megvalósítása eddig a legügyesebb demagógoknak sem sikerült. A házkutatás alkalmával lefoglalt irataiban a monarchia kus elvet szenvedélyesen támadja, a köztársasági demokratikus kormányformát tartja a népre egyedül üdvözítőnek. LAMARTINE, LOUIS BLANC, LEDRU ROLLIN, MICHELET forradalmi irataiért lelkesedik. Maga is ilyen forradalmi hangú cikket ír az Életképekbe. A lázadó magyar kormánnyal Debrecenbe megy s 1849 ápr. 27-én, a detronizáló nyilatkozat után, résztvesz a VASVÁRI PÁL-tól, intézetének volt tanárától szervezett honvéd szabadcsapat zászlószentelésén. Mint zászlóánya ő veri be az első szöveget „A magyar köztársaságért!” jelisével. A forradalom leverése után buzgón gyűjti a lázadó kormány rendeleteit, a vezérek beszédeit, proklamációit, életrajzi adatait, a forradalmi újságokat, röpiratokat, dalokat, s mindezt

¹ Akten der k. k. Militärpolitischen Zentralkommission. Nr. 187. A m. kir. *Haditörténelmi Levéltárban*: 1848-91 hadbírószági iratok, bécsi felszámolási anyag. 17. osztály.

saját szavai szerint mint valami szentségeket őrzi. Ultra-radikális szellemi termékekből egész laboratóriuma van, melyek a forradalomnak mintegy a receptjei. Állandóan gyűjti a nép hangulatáról szóló híreket, az osztrák kormányzatot gúnyoló anekdotákat, hogy Franciaországba küldje az emigránsoknak. A politikai s katonai szökevényeknek szállást ad, rejtegeti őket. Egyesületet akar alapítani magyar nyelvű ifjúsági iratok kiadására, hogy a forradalmi szellemet továbbra is ébrentartsa. Érdeklődik KOSSUTH tartózkodási helye iránt, sőt törökül is tanul, mert Törökország felől várja KOSSUTH vezetése alatt a forradalmi újabb csapatok betörését. Levelezésében titkos írást, érthetetlen rövidítéseket alkalmaz. Kossuthot nővérével való levelezésében Katinak, Bemet Birinek nevezi, hogy a hatóságot megtévessze.

A legelső és legfőbb vád azonban, hogy *leánynevelő-intézetet alapított* a nőemancipáció szellemében, csak azért, hogy a leányokba csepegtetve a forradalmi-nemzeti szellemet, főképp a magyar nyelv és történelem tanítása útján, a jövő nő anyákat eleve veszedelmes irányba nevelje. Forradalmi gondolkodását eléggé jellemzi, hogy egyik levelében nővérének ezt írja Párizsba: „Nagyon sokat szeretnék olvasni a szocializmusról. Nevez meg egy művet, amely ennek elveit a legjobban fejti ki.” LÖVEI KLÁRA is hasonló gondolkodású. Teleki Blankához írt egyik levelében (1850 febr. 20) így nyilatkozik: „A múlt hatalmas népeit többször láttuk már Keleten fölemelkedni s aztán megint a semmibe visszahullani, mert hatalmuk nem a nemzet egyetemes akaratán, hanem egyes zsarnokok önkényén alapult. Mi érezzük a mi hatalmunkat.” A haditörvényszék mindezek alapján felségsértés büntette miatt TELEKI BLANKÁ-t tíz, LÖVEI KLÁRÁ-t pedig öt évi várfogságra ítéli.¹

Ügyvéd a haditörvényszék tárgyalásán nincsen. A hadbíró maga a vádló és védő. A törvényszék túlnyomóan a legénységhez tartozó katonákból áll, egészen a közlegényig. TELEKI BLANKA maga védi magát. Kívánja, hogy olvassa föl a törvényszék az elkobzott iratai között található munkáját, melynek címe: *Intézetem története*. Ebből látható, hogy célja

¹ Kriegsrechts-Protokoll. 1853. május 13. Nr. 166-187. M. kir. Hadtörténelmi Levéltár.

nem lehetett a jövő leánynemzedék megrontása, hanem éppen megnemesítése. Sem a szabadságharc előtt, sem után nem foglalkozott forradalmi eszmékkel. Leánynevelő-intézetét 1846-ban nem politikai, hanem személyi okból szervezte meg: elhagyottnak érezte magát, családot akart maga köré teremteni. Intézetének célja nem volt erőszakos magyarosítás s a többi nemzetiség ellen való lázítás. Meg akarta mutatni, hogy a finomabb műveltség, a nyugati nyelvek ismerete jól összekapcsolható a hazai nyelv tanulásával s hogy a nemzeti nyelvet tisztelni kell. Ez az alapelv világosan megnyilvánul az intézet egész berendezésében, a tantárgyak összeállításában. Az intézet a magyar nyelven s a szükséges tudományokon kívül német, francia és angol nyelvet is tanított. A 8-10 tanár között, kiket alkalmazott, francia, belga s német is volt a magyarokon kívül. A március 15-i események egyáltalán semmi befolyást sem gyakoroltak az intézet vezetésére és szellemére. Március 14-től VASVÁRI (FEJÉR) PÁL nem tanított többé az intézetben. Az Életképekben 1848-ban közölt cikkének nincs köze a leányiskolához; egyébként ez az írása a magyar nőt éppen vissza akarta tartani a közélet tribünjén való könnyelmű szerepléstől s a házi tűzhelyhez téríteni. *Haladunk* c. inkriminált cikkében is, mely különben kéziratban maradt, nem kívánt egyebet, mint azt, hogy „*a nőktől ne irigyeljék ezentúl nálunk sem a helyet az egyetlen tantermeiben*, mint ahogy Németország és Franciaország számos egyetemén már nem irigylik.” Ebből kitűnik, hogy TELEKI BLANKA a nők egyetemi tanulási jogának is nálunk egyik előharcosa.

A vád többi pontjait is igen részletesen s nagy elmé-
 éllel iparkodik a grófnő megcáfolni. Pl. azt is, hogy tiltott könyveket, mint SZILÁGYI SÁNDOR-nak „A magyar forradalom története” s „A magyar forradalom férfiai” című munkait, olvassatta. Ezeket még 1849 decemberében egy pesti könyvkereskedőtől vette; sejtelve sem volt arról, hogy tiltott könyvek, hisz amikor lefoglalták otthonában őket, nyitott könyvpolcon találták. 1850-ben valóban foglalkozott az eszmével, hogy az ifjúságot erkölcsös és tudományos irányú népszerű könyvekkel ellássa. Idevágó tervét közölte is nagy-nénjével, gr. BRUNSVICK TERÉZ-zel, egyik hozzáintézett levélben. A könyvek kiadását azonban hatósági engedéllyel ter-

vezte. Jellemző a hadbíró tudatlanságára, hogy a tervbe vett ifjúsági iratok közül különös bűnül rój ja fel a *Pál és Virginia* címűt. E neveket a magyar forradalom vezéralakjai álnévének hiszi. Kardját csörtetve rivall rá Blankára: Ki az a Pál és Virginia- „Amerikai ismerőseim” – felel metsző gúnnyal a grófnő. Végre egy hadapród figyelmezteti az őrnagyot, hogy a Paul et Virginie egy XVIII. századbeli híres regény, BERNARDIN DE ST. PIERRE műve.

Amikor az ítéletet kihirdetik, hogy a hőslelkű nőket megtettensék, a halálos ítélet külsőségeit játsszák: a termet feketével vonják be, az asztalon lévő feszületet fekete fátyollal takarják, a tisztek fekete tollat hordanak csákóikon, a dobokat is fekete fátyol borítja. TELEKI BLANKA hős lelke azonban egy pillanatra sem törik meg, mint később leírja élményét: boldog volt, hogy életét áldozhatja a hazáért. Síri csendben hirdetik ki az ítéletet: TELEKI BLANKÁ-nak 10, LÖVEY KLÁRÁ-nak mint bűntársnak, 5 évi várfogság a büntetése. A törvényszék azt várja, hogy TELEKI BLANKA kegyelemért fog esdekelni. Ő azonban megvetően csak ennyit mond: az egész vád eleitől végig hazugság és koholmány!¹ A grófnőt LÖVEY KLÁRÁ-val a kufsteini vár tornyába zárják. Itt egy kis kőkoporsóhoz hasonló, az ajtó felé keskenyedő cellában, melynek csak egy hosszúkás, keskeny, hármás rostélyzatú ablakféléje van, peregnek le szomorú elhagyatottságban napjai. Először még tollat, iront, könyvet is kap, a „Hunyadiak korá”-t kezdi olvasni. De aztán ezeket is elkobozzák tőle, szabad levegőre nem mehet, napi sétáját is eltiltják. Mikor figyelmeztetik, hogy írjon kegyelmi kérvényt, mert a kilátás kedvező, megsértett hősi büszkesége csak ennyit felel: ilyet írni nem tudok. Végre egy emberiesebb új várparancsnok némileg tűrhetőbbé teszi helyzetét. Már rajzolhat, lombfűrészszel foglalkozhatik, agyagból is mintázhat: lelke a művészet fensőbb régióiban szárnyal. Remek Hunnia-fejet mintáz, a haza agyagba szorított fájdalmát. Jómaga szobrát is megformálja, amint összefont karokkal büszkén áll bírái előtt. A kis szobrot sikerül nagynehezen kicsempész-tetnie nővérehez Párizsba. Amikor ezt a kegyetlen fogság-

¹ DE GERANDO ANTONINA i. m. 43. 1. (A következő adatok is tőle valók.)

ban született kis művet a nagy francia történétíró, MICHELET, akkor a Collège de France tanára, meglátja, könnyekre fakad s ezt írja a fogoly művésznőnek: „Csodáljuk, bámuljuk emberfölötti lelkierését, tisztelettel borulunk le Ön előtt s meghatottan érintjük ajkunkkal láncainak nyomát.”¹ Kedves társa is akad a fogolynőnek: egy kanáripár. Mindig vállán vagy fején ülnek, akkor is, ha le- és fölsétál cellájában. Fészekben ülő kicsinyeiket Blanka lerajzolja, mikor már éppen kirepülni készülnek a fészekből. Ez a kép később MICHELET *L'oiseau* (A madár) c. munkájának egyik kedves illusztrációja. TELEKI BLANKA egészsége azonban rohamosan hanyatlal; 1856-ban LÖVEY KLÁRA is, kitöltve büntetését, eltávozik. Blanka egészen magára marad. Az orvos tanácsára a laibachi citadellába szállítják át, majd 1857-ben hat évi súlyos fogság után, Rudolf trónörökös születésének öröme amnesztiát kap. Testileg azonban ekkor már megtört, ha megőrizte is lelke örök ifjúságát. Nem sokáig marad Magyarországon, nővéréhez Párizsba költözik. Csakhamar (1862) itt lehel ki nemes lelkét a magyar nő cselekvő és szenvedő hazaszereztetének örökké ragyogó ideálja, a magyar nemzeti nőnevelés hőislelkű martírja.

¹ DE GERANDO ANTONINA i. m. 66. 1.

TIZENKETTEDIK RÉSZ

A SZABADSÁGHARC LÁZÁBAN

„A múlt századokban a pap választotta el minket, a jelen és jövőben a tanító fog egyesíteni. Vagy nem oda céloz;e az országgyűlés által is elfogadott tanodái közösségnek eszméje- ... Egyházra most már tulajdonképpen nincs is szükség, mert az ember életének minden irányban való kifejtését felleli már a szabad, egyenlő és testvéries statusban.

TAVASI LAJOS (AZ 1848. tanügyi kongresszus naplója).

I.

AZ ELSŐ EGYETEMES TANÜGYI KONGRESSZUS.

Csak a nevelés biztosítja a kivívott szabadságot. A liberalizmus és demokratizmus jelszava a közoktatásügy terén. A „közös nemzeti tanrendszer”: egységes közoktatási törvény; az iskolaügy államosítása. Az általános tankötelezettség elve. Kisdedovás és népoktatás. A gimnáziumok szervezetének terve: hétsztrályú, a filozófiai tanfolyamot is magában foglaló iskola, mely általános műveltséget nyújt s a főiskolai tanulmányokra képesít. Érettségi vizsgálat. A klasszikus tanulmányok korlátozása. Enciklopédikus művelődési eszmény. Szaktanítási rendszer, önkormányzaton alapuló tanügyi közigazgatás. A tanítás nyelve mindenütt magyar.

Az 1848. év márciusi szabadságmámora kipattantja, még pedig mindjárt a legszélsőbb formában, a régen lappangó iskolai reformtörekvéseket. SZÉCHENYI-nek a nemzettől elsősorban önismeretet és „kiművelt emberfőt” követelő több lépése óta a magyarság mindjobban tudatára ébred művelői dészbeli hátramaradottságának s a legnagyobb figyelemmel fordul a nevelés kérdése felé. A nemzet sorsának jobbrafordultát nagy entuziazmussal elsősorban a kultúra emelkedésétől, a jövő nemzedék lelkének helyes formálásától várja.

Bizonyos rá a harmincas évektől kezdve rendkívül föllendült pedagógiai irodalmunk, mely az Akadémia égisze alatt elsősorban a népoktatás javítására irányul.

A 48-as idők forradalmi szelleme, mint minden radikális koráramlat, még többet vár a neveléstől: a kivívott szabadság biztosítását. Ez a szellem a nevelés kérdését a legszorosabban egybeforrasztja a szabadság eszméjével. A nemzet szabadsága és az egész emberiség szabadsága: e kettő megváltó értékéről nemcsak PETŐFI lantja zeng dicshimnuszokat, hanem egyes rajongó nevelők mámoros retorikája is, kik a tanítóvilágot érzik, az új szabadságra nevelő apostolseregnek. „Ölelkezni fog ezentúl – mondja a tanárok vezére, TAVASI LAJOS – a két világ és leszen egy világpolgárig, és leszen egy erény és egy bűn, egy erény az emberiség teljes jogainak elismerésében és egy bűn e jogoknak bitor tiprásában. Ez a mi evangéliumunk, ez leszen isten országának valósága.” „Ily nagyszerű átalakulást és ily rövid idő alatt nem tőn az emberiség még soha. Népvándorlás, keresztes háború, az egyház reformatioja és más ilynemű rázkódások, máris úgy látszik, hogy el fognak homályosodni a jelenleg európaiilag megindult orkán-eseményekhez mérve.”¹ A liberalizmus és a demokratizmus eszméi immár minden téren, a nevelés terén is, diadalt fognak aratni. A szabadságlázban égő forradalmi lélek nagyralátó optimizmusa szilárdan meg van győződve, hogy „elvül fog elismertetni mindenütt, miszerint mindenkinek szabad lesz az igazság megismeréséhez jutnia... A társaság mint olyan, alkalmat fog szolgáltatni mindenkinek, utat nyitni minden egyes ember gyermekének, ösztönözni és serkenteni is fog, hogy ezen alkalmat mindenki használja, hogy élte szépítését, lelke javulását, értelme világosodását eszközölni hön igyekezzék. Tehát tanítás és tanulás szabad legyen a társaságban: szabad és nem kasztok vagy csak vagyonosokhoz kötött a nevelhetés.” Az első egyetemes magyar tanítógyűlés szónoka az 1848 július 20-i ülésen a jog és szabadság egész problémáját elvileg a nevelés függvényének jelenti ki: „Mi a népeknek joga, és miben álljon az emberek igaz szabadsága? ezt tulajdonképen csak a nevelés fejtheti meg, mert jog és szabadság sok tekintetben neve-

¹ Nevelési Emléklapok. V. 1848. 165. 1.

lésszerű fogalom, s amennyiben eszme, annyiban egyenesen a nevelés által terjed leginkább. S innen van pl. az, hogy más valamit neveznek jognak és szabadságnak a míveletlen népek, és ismét mást értenek alatta a polgáriasodott és mívelt nemzetek. Durva nép nyerhet és kaphat szabadságot, de azt megtartani nem képes, mívelt néptől elveheted a szabadságot, de ő azt visszaszerzeni csakhamar. A míveltségben van a szabadságnak biztosítéka; mívelve és nevelve a nemzetet, a szabadság útjára vezeted... Mi szabadság-nevelők vagyunk. Hogy népünk egyszerre szabadabbá lett, azt a kor hatalmas szellemének köszönheti, de hogy népünk e szabadságot megőrizze és védve élvezze, ahhoz a nevelési föltételnek kell járulnia.”¹ A HERDER-féle humanitás-gondolatnak nálunk egy félszázad óta mind mélyebben ható eszményi kozmopolitizmusa, mely az emberi történet folyamának célját az egész emberiségben rejlő erők szabad kibontakozásában látja, a világszabadság gondolatává formálódik; a romantiká nacionalizmusa pedig, mely a magyarság lelkében és múltjában lakozó energiáknak minden külső és belső korlátói mentes kifejlését követeli, a nemzeti szabadságért, a magyar nemzeti állam öncélúságáért rajong. Az utóbbi állandó megvalósítását csakis az új neveléstől várja.

A tipikus forradalmi szellem a történelem tanúsága szerint mindig a nagy, jólhangzó jelszavak útján könnyen sugalmázható és szállítható elvekhez vonzódik, szeret fellengösen filozofálni, szereti magát átfogó racionális eszmeláncolatokban kiélni, melyeknek végső szeme ritkán érinti a valóság szilárd talaját. Jól érzi magát az utópiák magaslatainak légritka körében: itt a fenékgig átlátszó, észszerű ideákat színről színre szemléli, itt egyelőre nem zavarja őt az észszerű belátásnál vaskosabb és tarkább valóságnak ellenállása s a megrögzött hagyományoknak csakhamar a régibe visszaütpő tehetetlenségi ereje. A forradalmi ideológiák értéke rendszerint nem is abban rejlik, hogy, mint rajongó kigondolók naivan hiszik, azonnal a valóság termékeny talajába ültethetők, hanem abban, hogy a következő nemzedékek elé messzefénylő eszményeket tűznek ki, melyeket évtizedek, néha csak évszázadok munkája fokozatosan valósít meg.

¹ Nevelési Emléklapok. VI. 1848. 38. l.

A mindent gyökeresen elvileg átalakítani törekvő forradalmi szellemnek e tipikus vonásai ütköznek ki részben a 48-as magyar tanügyi reformtörekvésekben is. Ezek mintegy összesűrítve jelentkeztek a július 20-tól július 24-ig, tehát már a nemzetnek igen válságos napjaiban lezajlott „első egyetemes és közös magyar tanítói gyűlésben.”¹ A kongresszus lelke TAVASI (TEICHENGRÄBER) LAJOS volt, egy szepesi megyei születésű, Jénában, a németek legliberálisabb egyetemén tanult, alapos képzettségű, heves vérmérsékletű, sokszór a dagályosságba átszapó retorikai lendületű pesti evangélikus gimnáziumi tanár. A 48-as idők politikai színezetű pedagógiai reformmozgalmaiban ő vitte a központi irányító szerepet. Már 1846-ban és 1847-ben megszervezi a protestáns tanárok gyűléseit, amelyeken számos újító gondolat merül föl; 1848 tavaszán pedig Pestre „Szabadság. Egyenlőség. Testvériség” jelszóval már nem felekezeti jellegű, hanem egyetemes tanítói gyűlést hív egybe, mert „miolta a hazai tanító statusisztté és köztudományi és közerkölcsi hivatalnokká lett:² azolta nem illik, nem lehet, nem szabad többé, a haladott kor és a haladó haza sérelme nélkül, a tanítóknak felekezetiileg vagy bármely pártszínezet szerint külön és osztályérdekű tanítói tanácskozmányokat tartani. Vagy más hazának nevelde az egyik és másnak egy másik tanító.” A gyűlés összehívását azzal okolja meg, hogy az új nevelési minisztériumnak *egy nagy, egyetemesen kötelező közoktatási tervet*, „*egy közös nemzeti tanrendszert*” kell kidolgoznia, s aztán a törvényhozás útján biztosítani, ennek pedig a leghivatottabb és legtöbb ismerettel bíró megszerkesztője csakis a magyar tanítóság lehet minden felekezeti vagy egyéb különbség nélkül.

A kor általános demokratikus gondolatsodra egy csapásra a magyar tanítóvilágot is magával ragadja: ők maguk akarják megállapítani a magyar közoktatás új szervezetét és irányelveit. Micsoda forradalmi változás ez az 1848-ig

¹ Naplója megjelent a *Nevelési Emléklapok* VI. füzében 1848. okt. Szerkesztőjére nézve I. SZELÉNYI ÖDÖN: Tavasi Lajos (1814-1877). Magyar Paedag. 1914. évf. 532-543. 1.

² Célzás a már akkor szentesített 1848: XX. t.-c. 3. §-ára, mely szerint „minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségéi közálladalmi költségek által fedeztessenek”.

uralkodó nehézkes tanügyi bürokráciával szemben, amikor olyan jelentéktelen ügy is, pl. egy tankönyv engedélyezése, kétszer-háromszor járja meg oda és vissza a bécsi országot; amikor az országgyűlés évtizedeken át hiába követeli az oktatásügy átszervezését, hiába könyörög reáliskolákért, tanítóképzőkért és műegyetemért, mert a válasz mindig az, hogy a tanügy rendezése öfelségének sajátos joga, az országgyűlés e kérdésben nem illetékes; amikor a helytartótanács kebelében működő tanulmányi bizottság javaslatait a nádor elküldi Bécsbe az udvari kancelláriához, ez átteszi az osztrák tanügyi bizottsághoz, majd fölterjeszti a királyhoz, aki viszont rendszerint a javaslatokat módosítás végett visszaküldi a budai helytartótanácsához. Most minden egyszerre másképp lesz: van magyar független nevelésügyi minisztérium, ez pedig olyan közoktatásügyi reformjavaslatokat terjeszt az országgyűlés elé, melyeket a magyar tanítók és nevelők egyeteme dolgozott ki s terjesztett elő. A kultúrpolitikában is teljes demokratizmus: ez az első magyar egyetemes tanügyi kongresszus egyik fő lelkesítő gondolata.

A tanügyi kongresszus „egyetemes” jelzője két irányban is érvényre jutott. Először abban, hogy a köznevelés valamennyi ágát felölelte; a tárgyalás egyformán kiterjedt a kisedővásra, elemi iskolákra, nőnevelésre, a siketnémák és vakok nevelésére, tanítóképzőkre, középiskolákra, főiskolákra s egyetemre. S ez valóban nagyjelentőségű. Fél századnak kellett eltelnie, míg a millénium alkalmából a magyar tanítóvilág egyeteme, a néptanítótól kezdve az egyetemi professzorig, a második egyetemes tanügyi kongresszuson újra együttesen tanácskozott. Iskolarendszerünk számos fogyatkozása, belső egységének hiánya ma is onnan van, hogy a különböző, de szervesen egymásra épülő iskolafajok tanítói közösen sohasem cserélnek eszmét, sőt, mint külön érdekkörök, mindjobban elszigetelődnek egymástól. A 484 gyűlésen ez másképp volt: itt együtt tanácskoztak az egyetem és az akadémia tanárai, mint JEDLIK ÁNYOS, PURGSTALLER JÓZSEF, RÓMER FLÓRIS, BRASSAI SÁMUEL, a két HUNFALVY, a kisedővőkkel, néptanítókkal s gimnáziumi tanárokkal. A rendi világ megdőlésével a tanügyi férfiak körébe is a demokrácia friss fuvalma csapott be.

Egyetemes volt másodszer ez a gyűlés abban a tekintet-

ben is, hogy valamennyi felekezethez tartozó nevelők részé vettek benne, bár az összehívóknak s főszerepvivőknek felekezete a gyűlésnek erősen protestáns színezetet kölcsönzött. A katolikusok aránylag kisebb számmal voltak képviselve.

Az első radikális elv, mely a gyűlés szóvivőit áthatotta, *a tanügynek az egyházak köréből való teljes kivétele s az állam hatalma alá való rendelése* volt. „A múlt századokban – így szólnak – a pap választotta el minket, a jelenben és jövőben a tanító fog egyesíteni. Vagy nem oda céloz-e az országgyűlés által is elfogadott tanodái közösség eszméje?”¹ „Én részemről – mondja TAVASI – a magzat körül csak két hatalmat ismerek és így e kettőnek vindikálom a nevelést. Az egyik a szüle, a másik az állam. Egyházra most már tulajdonképpen nincs is szükség, mert az ember életének minden iránybani kifejtését felleli már a szabad, egyenlő és testvéries statusban. Az evangélium hirdetését ő vette át s így most ő a valóságos egyház.” Az államnak ezt a hegeli dicsőítését a gyűlésnek egymást francia forradalmi mintára „polgártársnak” szólító tagjai nagy lelkesedéssel fogadják. „Ki egyház tagjaként lép föl, az itt ne szóljon. Itt mindenki úgy szóljon, mint polgár!” – jelenti ki az egyik tanár-szónok. Az első indítvány, melyet elfogadnak, azt kívánja, hogy „a neveléstanítási ministerium választassék el a cultusministeriumtól”. A továbbiakban a kor etatizmusának szellemében kimondják, hogy a tanítók (tanárok) felekezeti különbség nélkül valamennyien külön állami hivatalnoki testületet alkotnak, egyedül az államtól függenek s ettől kapják „illő” fizetésüket, huszonöt évi szolgálat után nyugdíjukat s az országos földalpból egy telket. Valamennyi újkori forradalomnak mindmáig egyik sarkalatos programpontja a földosztás, vagy szelídebben: a földbirtokrendezés. A hihetetlenül csekély javadalmazású magyar tanítóvilág is ettől várja sorsa jobbrafordultát.

Lényegében a kongresszusével megegyező liberális szellem hatotta át EÖTVÖS-nek ebben az időben az országgyűlés elé terjesztett népiskolai törvényjavaslatát is. „A népeve-

¹ Utalás az 1848: XX. t.-c. 4. §-ára: „A bevett vallásfelekezetek iskoláiba járhatás, valláskülönbség nélkül, mindenkinek kölcsönösen megengedtetik.”

lésről gondoskodni – mondotta az országgyűlésen – a status kötelességei közé tartozik ... a nevelési főfelügyelés is a statusé.” Elméleti szempontból amellet van, hogy az egyes vallásfelekezeteknek ne legyen külön iskolájuk. „Meg vagyok győződve, hogy kétségkívül el fog jönni az idő, amikor a népnevelésben, mint a felsőbb nevelésben is, a vallások szerinti elkülönzés nem leend szükséges; s kívánatosnak tartom, hogy ezen idő minél előbb bekövetkezzék ... Ha tisztán theoretikus elvekből indultam volna ki, hihetőleg más törvényjavaslatot terjesztendek a ház elébe,” EÖTVÖS-t azonban egyelőre a gyakorlati szempont vezeti: a felekezetek nyugtalanságának kikerülése. A doktriner álláspontért, amelyen a tanítógyűlés lelkes tagjait irányította, nem volt hajlandó erőszakosan feláldozni iskoláink hagyományos-történeti rendjét s a kultúrharc rémét földézni. Ezért ott, ahol egy-egy felekezetre ötven iskolásgyermek esik, akik számára úgyszint külön tanítót kell tartani, a tanítás a vallásfelekezetek szerint különül el. Egyébként a kisebbszámú, bár különböző felekezetekhez tartozó gyermekek „közös iskolába” fognak járni, melyet a község tart fenn. Az országgyűlési vita folyamán EÖTVÖS tiltakozott az ellen, hogy neki mint miniszternek kötelessége lett volna a törvényjavaslat benyújtása előtt a felekezetek képviselőit is meghallgatnia: „a nevelés az országot s nem az egyes hitfelekezeteket illeti meg-’.

Azonban a felekezeteket mégis értekezletre hívta, hogy az 1848: XX. t.-c. 3. §-ának az egyházi és iskolai reformot érintő végrehajtását megtárgyalják. A katolikusok körében azonban mindjobban erősödött az autonómiára való törekvés; a protestánsok viszont ragaszkodtak régi autonómiájukhoz. A református szuperintendensek szeptember első napjaiban tartott értekezletükön kijelentették, hogy a „közös iskolára” vonatkozó törvényjavaslatról, mert tudtuk nélkül terjesztetett az országgyűlés elé, felekezeti jogaik veszélyeztetése nélkül nem is tanácskozhatnak. Elismerik, hogy iskoláinknak reformra van szükségük. E reformok végrehajtására az állam anyagi támogatását örömmel fogadják; az állam befolyását azonban csak annyiban üdvözlik, amennyiben ez törvényadta iskolakormányzati jogaikkal összeférhet. „Egyházi szükségleteinknek az álladalom által ajánlott fizetését – jelentik ki a miniszterhez intézett iratukban – úgy kíván-

juk érteni, hogy az által jelen törvényes önkormányzatunk, melyet mint protestáns létünk mellözhetetlen föltételét, semmi anyagi könnyebbítésekért föl nem áldozhatunk, nem csorbítatik.”¹

Ugyanekkor a katolikusok az 1848: XX. tjeikkel kapcsolatban attól tartanak, hogy a vallási és tanulmányi alap államosíttatni fog s belőle állami segélyképen a protestánsok is arányosan részesedni fognak, úgy azonban, hogy „autonómiájuk mind a katolikus egyházzal, mind az állami háttal szemben teljes érvényre, jusson, és a kilátásba helyezett állami segély elfogadása által semmiféle csorbítást ne szenvedjen”. (Az ev. egyet, egyházgyűlésnek az orsz, értekezletre vonatkozó 1848 júl. 254 nyilatkozata.) Így a katolikus alapok elállamosítása útján a protestánsok megtartván továbbra is autonómiájukat, mindent megnyertek volna; a katolikusok pedig alapjaikat elveszítették s emellett autonómiát sem élvezhettek volna. A kormány ugyanis a katolikusok autonómia-kérelmét elutasította azon a címen, hogy megkérték vele; de a gör. kel. szerbek számára az önkormányzatot, bár kérvényüket a katolikusok után terjesztették be, azonnal biztosította, bizonyára azért, mert ebben is eszközt látott arra, hogy a délvidéki lázongást csillapítsa.

Így az *egységes és egyetemes állami nevelés gondolata*, mely a tanítógyűlés előtt, mint a nemzetnevelés első imperatívusza lebegett, hajótörést szenved a felekezetek ellenállásán. S ez természetes is. Egyik egyháztól sem volt komolyan kívánható, hogy szó nélkül lemondjon a nevelésre vonatkozó történeti jogairól oly országban, melyben mindazidáig a felekezetek voltak a legnagyobb áldozatok árán az egyedüli iskolafenntartók. Sok évszázados történeti fejleményeket egy hirtelen felbukkanó forradalmi ideológia máról-holnapra el nem söpörhetett. Az 18674 kiegyezést követő szabadelvű korszak az 18484 radikalizmus elveit már kénytelen volt az iskolák államosításában mérsékelni s az egyházakban rejlő történeti erővel kiegyezésre jutni. Az államosítás fő indítéka azonban ebben a korszakban már elsősorban nem a merőben elméleti liberális doktrína volt, mint 48-ban, hanem

¹ Az 1848-9. vall. és közokt. minisztérium iratai. OL. D623 (iktatói szám nélkül).

az egyes egyházakkal szorosan egybeforrott nemzetiségi törekvések, melyek a magyar nemzeti állam kiépítésének útjában álltak.

Mind EÖTVÖS-nek, mind a tanítógyűlésnek másik kulturpolitikai alapelve az általános tankötelezettség. „A statusnak joga van – mondja EÖTVÖS a képviselőházban – az egyes szülőt kényszeríteni arra, hogy gyermekeit neveltesse... Nevelés nélkül az egyenlőség semmi nem egyéb, mint pusztá szó; a nevelés az, mely által az alsó néposztálybeliek az állomány (állam) által nekik adott jogok élvezetére képesekké tételnek. Elhalasztani a nevelési intézkedéseket nem más, mint az időpontot elhalasztani, melyben a nép azon jogot, mit az állomány adott, valósággal élvezheti... A politikai jogok akkor, mikor műveletlenség miatt a népnek egy nagy része mások vezérletének van kitéve, magában semmi, s mennyivel több szabadság áll a törvényben, annál nagyobb lesz azon valóságos különbség, mely a művelt és nem művelt osztályok között létezik.” EÖTVÖS tehát a politikai demokrácia előfeltételül szabja meg a kulturális demokráciát, a műveltségben való lehető egyenlőséget.

Ezek azok az általános elvi keretek, melyek között az első magyar egyetemes tanítógyűlés mozog. A kongresszus, melynek elnöke NEY FERENC, akkor a pesti kisdédóvképezde igazgatója, később a belvárosi főreáliskola tanára, alelnöke pedig WARGA JÁNOS nagykőrösi tanár, majd BRASSAI SÁMUEL volt, a közoktatási reformtervezet részleteinek kidolgozására négy szakosztályt alakít: az elsőbe tartozik a kisdédóvás, az elemi népoktatás és a tanítóképzés ügye; a másodikba a reáliskolák és ipariskolák kérdése (ez a szakosztály nem működött); a harmadikba a középiskolák reformja; végül a negyedikbe, melyben RÓMER FLÓRIS, majd JEDLIK ÁNYOS elnököl, a főiskolaügy. Maga a kongresszus is EÖTVÖS-höz intézett iratában, melynek demokratikus hangját a „Tisztelt Miniszter Úr” megszólítás is hivatva van kiemelni, hangsúlyozza, hogy a rendelkezésre álló négy nap tanácskozás eredményei, az óriási feladatokhoz mérten, „inkább csak vázlatok, mint kimerítő munkák”; ezek azonban ha nem is valósíthatók meg azonnal, de legalább irány-

elveket tartalmaznak a magyar közoktatásügy jövődő fejlesztése számára.

A Pestalozzi eszméit hozzánk átültető BRUNSVICK TÉRÉZIA grófnő nagyarányú kisededóvó-munkássága után nem meglepő, hogy a kongresszus kisededóvó-szakosztálya egészen modern tervezetet dolgoz ki ennek az intézménynek szervezetére és berendezésére. Jellemző, hogy a kisededóvónók képzőintézetének tanfolyamát két évben szabja meg, úgy, ahogy szervezete 19264g fennállott.

A népiskolaügyre vonatkozóan a kongresszus azt kívánja, hogy a tanítók kivétel nélkül „állodalmi hivatalnokok” legyenek s hogy teljesen hivatásuknak élhessenek, a jegyzőség, harangozóság, egyházfiság, kántorság, tehát minden egyházi alárendeltség alól felszabadíttassanak. Minden iskolára nézve, felekezeti különbség nélkül, ugyanaz a tanterv legyen kötelező. A fiúk és a leányok egymástól elkülöníttessenek. Célszerű tanítólakások és iskolák építtessenek. A kongresszus előtt a népiskolai közigazgatásnak ez a terve lebeg: a népiskola és tanító elsőfokú felügyelő hatósága legyen „a helybeli közönségből a nép által bizonyos évekre választott, a minisztérium által megerősített iskolai tanács (a mai iskolaszék); második fokú kormányzófelügyelő az illető tanítói testület által választandó s a minisztérium által megerősítendő tankerületi igazgató; harmadik fokú a miniszteri tanács.”

Különös súlyt vet a kongresszus nemzeti szempontból a *nőnevelés* kérdésére. Követeli, hogy minden leány 6 éves korától 12 éves koráig iskolázásra szoríttassék, ezután pedig továbbképzésre köteleztessék. Ahol kisededóvó van, egy fél-évig köteles legyen ennek munkájában résztvenni. „Felsőbb leány tanodák” felállítására is van gondja; ennek tantárgyai között főlemlíti a „női hivatástant”, „házigazdasszonyságtant”, az egészségtant. Valamennyi tárgyra nézve megjegyzi, hogy „a nővilágra alkalmazottan” tárgyalassék. Behatóan foglalkozik a kongresszus a siketnémák és vakok nevelésének kérdésével. Az előbbieket, akiknek száma akkor az országban 8000-re rúgott, de közülök csak 50 volt a váci siketnémaintézetben elhelyezve, mesterségekre való tanítás útján óhajtja hasznos polgárokká nevelni. A tanítóképzőintézetek feladatává teszi, hogy növendékeiket hetekint egy-

szer a siketnémák és vakok neveléséhez szükséges ismeretekre tanítsák.

Ismeretes a magyar tanítósnak mai mozgalmá, hogy *a tanítóképzés az egyetemmel kapcsolatban* történjék. Ez már az 1848 kongresszus kívánsága: „a felső elemi tanítók” számára oly képzőt óhajt megszerveztetni, mely „ágazatja legyen az egyetemi bölcséleti karnak s ugyan ennek igazgatása alá helyeztessék”. E tanfolyam három évig tartana: két év elméleti, az utolsó év gyakorlati. Ennek az intézetnek tantárgyai között szerepelne többek közt „a mezei rendőrség, házi és mezei gazdaság, műtan, népépítészet és tervrajzolás” is. Az ország vidéki városaiban két évfolyamú „középképezdek” volnának felállítandók. A tanítónőképzők a terv szerint három évfolyamúak s nagy súlyt vetnek a gyakorlati kiképzésre is, amennyiben a varrást, fonást hímzést, főzést, sütést, mosást, tejkezelést, baromfinevelést, konyhakertészetet is a tantervbe iktatják. A képzőket kerttel kell ellátni; oly követelmény, mely számos helyen máig sem valósult meg.

A 484 tanügyi kongresszusnak a *középiszkolákra* vonatkozó konkrét javaslatai, melyeket a törvény erejével óhajt felruháztatni, kevésbé radikálisak, mint általános kultúrpolitikai elvei. Számos olyan kiforrott reformkövetelmény hangoztat, amelyet két év múlva az *Entwurf* valósít meg. A középiszkolát (gimnáziumot) hét évfolyamú, tanulmányi körére és igazgatására nézve más tanintézetől különvált, önálló intézetnek kívánja minősíteni. Feladatát lényegében már úgy határozza meg, mint később az *Entwurf* vagy az 1883: XXX. t.-c, t. i. a középiszkola tudományos műveltséget nyújt általánosságban s a főiskolai tanulmányokra előkészít. A filozófiai tanfolyam beleolvad a gimnáziumba. Viszont a középiszkolai tanfolyam végén „szigorlat alá esik a növendék” s ha ennek megfelel, érettségi bizonyítványt kap. Az egyetemre vagy a főiskolákra csak érettségi bizonyítvány alapján léphet.

A kongresszus tehát a filozófiai tanfolyamot, mely a mai gimnázium VII. és VIII. osztályának felelt meg s a vidéki akadémiákon s a pesti egyetem bölcsészeti karán volt szervezve, mint korhadt intézményt megszüntetni óhajtotta. Színvonaláról és szelleméről kedvezőtlen képet rajzol

MOCSÁRY LAJOS, ki a *negyvenes években* hallgatta a pesti egyetem *cursus philosophicus*-at: „A philosophia mindkét osztályában, melynek elsejét logicának, másikat physicának neveztük, többen voltunk 300ínál. Dominusoknak címezték bennünket, de azért ép oly szoros fegyelem alatt állottunk, csak úgy tanultunk szajkó módra könyv nélkül s lettünk líső, 24k, 34k stb. eminensek, mint bármely szerzetesiskolából grammatisták. *Latinul* tanultunk mindent természetesen, egy óra volt hetenkint a *Hungaricából*; ez magyar irodalom lett volna, de a mi nagy tiszteletben állott s minden előadás után megéljenzett tanárunk, HORVÁT ISTVÁN, nem sokat beszélt a magyar irodalomról, hanem de omnibus rebus et quibusdam aliis, magasröptű ábrándokkal sajátosságosan összevegyült, roppant terjedelmű ismereteinek csodás tárházából. Kézikönyvünk nem volt hozzá. Egy piarista pap, REISINGER, tanúsított nagy érdeklődést tanítványai iránt, a többinek előadása száraz, rideg, idegenszerű scholasticismus volt, *mint ha nem is Magyarországon lettünk volna*, midőn az iskolába mentünk. Legkisebb érintkezés sem volt az iskola s a közélet, vagy csak a társadalmi élet közt is. Aféle egyetemi életéről, mint Németországban, szó sem volt.”¹ Mások is a filozófiai tanfolyamról hasonló kicsinylő hangon szólnak, főképp azért, mert a pesti egyetem bölcsészeti kara sehogysen akart a nemzeti irányhoz simulni, mindent latinul tanított akkor is, amikor a gimnáziumok évek óta már magyarul tanítottak. Az az ifjú tehát, aki a gimnáziumban már magyarul tanult, megdöbbenve kezdi hallani az egyetemen a tőle már csak nagynehezen értett latin előadásokat. WOLFSTEIN JÓZSEF, a matézis tanára egy szót sem tud magyarul; VERNER JÓZSEF a filozófiát latinul adja elő, kézikönyve a legcikornyásabb latin nyelven van írva, mert ezt, úgymond, csak tudósok számára írta; RANOLDER az ókori földrajzból praelegál; a fizikából, melyet DEGEN tanár latin kéziratból olvas, alig értenek valamit. MADÁCH említi, hogy barátja, LÓNYAY MENYHÉRT, magánszorgalomból sokat foglalkozott a fizikával; őt fizikát is elolvasott, aminek az lett a következménye, hogy tudásával a vizsgálaton csakhamar zavarba hozta a fizika tanárát. A filozófiai kar korhadtságát s

¹ A régi magyar nemes. 1889. 200. 1.

avult formalizmusát jellemzi, hogy még mindig szokásban van a középkori világ maradványa, a filozófiából való *defendálás*. Ez abból állott, hogy a tanulónak a tanárától kijelölt téziseket be kellett tanulnia, mint a miatyánkot, természetes latinul. Ezt máskép „vitakozásnak” is hívták, mert a tanár az előadott téziseket vitatta, míg végre a tanuló állításai győztek. Csakhogy ezt a párbeszédet előre megcsinálták és betanulták. „De mivel a defendáló fiatalember kardom san, magyar ruhában, a tanár helyén a katedrán állva mondta el mondókáját, az előtte lenn ülő tanár és tanári testület jelenlétében, ez nemcsakély kitüntetés volt.”¹

A tanítási anyag kiválasztását a kongresszuson az *enck klopédikus művelődési eszmény* irányítja. A forradalmi hangulat nem kedvező a neohumanizmus lényegében mégis arisztokratikus művelődési szellemére nézve. A gyűlés középiskolatervéből a reálgimnázium körvonalai bontakoztak elénk. A magyar, német, latin és francia nyelvek kötelező rendes tárgyak; a görögöt hosszabb vita után, melyben a klasszikus irányt HUNFALVY JÁNOS védi, rendkívüli tárgyként iktatják a tantervbe, ami megfelel az addigi magyar iskolai hagyománynak. A matematika, természetrajz, földrajz és történelem minden osztályban szerepel; a logika, pszichológia, etika a felső osztályokban, melyek a régi filozófiai tanfolyamnak felelnek meg. Rendes tárgy még az ének, szépirodalom, rajz és testgyakorlás.

A kongresszus nemzeti reformláza általában nem sokra becsüli a klasszikus tanulmányokat. Felfogásán erősen érzik, hogy csak nemrégiben tudta legyűrni félszázados hosszú harc után nemzeti fejlődésének egyik legnagyobb akadályát, a holt zsarnok latin uralmát a magyar. A szélső felfogásúak már a negyvenes években erősen emlegetik, hogy egyáltalában ki kellene küszöbölni a latint, mint egyik tantárgyat is, a középiskolából. A forradalom lázában aztán az eszme tervvé érlelődik: *magyar gimnázium* kell minden idegen nyelvi oktatás nélkül. „Tudós gimnáziumainkban – mondja a terv szerzője, KERÉK ISTVÁN – *csak magyar nyelv, csak magyar klasszikusok műveltessenek* azon tudóssággal s alapos-sággal, amellyel műveltettek az idegen nyelvek és klasszikus

¹ SZINNYEI JÓZSEF: A Tímár-ház. 260. 1.

sok.”¹ A németeknél legerősebb a klasszikus szellem a tudományban és az iskolában; négyszáz év óta legjobban ápolják a latin s görög klasszikusokat, s még sem tudtak máig egységes, erős nemzetet alkotni. Petőfi bizonyára nem a klasszikusoknak köszöni, hogy nagy nemzeti költővé emelkedett. A humanitás csakis a nemzeti nyelv gazdagsága és szépsége talaján virágozhatik fel. A régi latinos gimnázium helyébe állítsunk „*nemzetinyelv teszi iskolát*”, mely a rendes órákban csak magyar nyelvet tanít s a többi tudományt is mind magyarul. A görög, latin, német, tót, francia, olasz, angol legfeljebb rendkívüli órákban tanítható. A klasszikus tanulmány csak az egyetemre való. A lázas iskolatervezőt szinte a *l'art pour l'art* reformvágy sarkalja, mikor kérdi: „*Mi új érárt élünk, a szabadság éráját, miért ne kezdenénk nevelésünkben is újdomujat?*”

Másik „pennájában” azt akarja bizonyítani, hogy a műveltségnek nem szükségképi eleme a latintudás. A latin műveltség eddig csak arra való volt – mondja egyébként SZÉCHENYI nyomán a kultúrpolitikust játszó demokrata – hogy a nemzeti társadalom egyes osztályait egymástól elválassza: „bűzhödt arisztokráciái vagy zsarnok szellemet éleszt.” A latin nyelv kultusza a történelem tanúsága szerint mindig a nemzeti műveltség és nyelv kárával járt. A modern kor különben is valamennyi tudományban messze fölibe kérekedett a rómainak. Az igazi humanizmus nem pogány, hanem keresztény. A latin grammatika sem oly csodálatos varázseszköz az ész csiszolására; a modern nyelvek grammatikája ugyanazt a szerepet tudja betölteni. Bizonytalan a latin és görög nyelv kiejtése is, ami nem áll az élőnyelvre. A klasszikus tanulmány tehát sem tartalmi, sem formai szempontból nem érdemli meg az iskolai tanítást: „nekünk, a keresztény szabadságban dajkált szabad magyar nemzetnek, nem kell sem görög, sem római szellem; mi régen, de március 15-ike óta különösen tiszta öntudattal fölötte állunk s azóta valljuk már, hogy nekünk csak tiszta keresztény magyar szellem kell. Ebben lelendjük fel a rég keresett valódi

¹ KERÉK-nek két idevágó röpirata van: 1. *Prima penna*, vagy: Az új hazában új nézetek. 3 lap. 2. *Altera penna*, vagy csak az anyanyelv rovására tanulhatunk latinul írni és beszélni. 4 lap. Pest, Trattner. L. SZELÉNYI ÖDÖN: Tanügyi reformjavaslat 1848iból. Magy. Paed. 1917. évf. 283-5. 1.

humanizmust.” KERÉK röpiratai azonban még a forradalmi mámorban sem találunk visszhangra: a klasszikus humanizmus és a nemzeti szellem kapcsolata évszázadok óta sokkal mélyebb hagyománya a művelt magyar köztudatnak, semhogy elszigetelt műveltségű tiszta magyar gimnáziumnak nemzeti jelszóval felékesített utópiáját komoly megfontolásra méltatta volna.

A *filozófiai tanfolyamnak* a gimnáziumba való beolvasztásán s az *érettségi vizsgálaton* kívül a kongresszus harmadik alapvető reformpontja a *szaktanítási* rendszer bevezetése, aminek következménye az *osztályfőnöki* intézmény. A rendes tanárok száma nyolc, az igazgatón kívül. Ötven tanulónál több egy osztályba nem járhat; ha több jelentkezik, párhuzamos osztályt kell fölállítani. A középiskolának legyen saját könyvtára, testgyakorló tere, természetrajzi, mértani, természettani és földrajzi szertára. Mindezek oly követelmények, amelyek a lefolyt háromnegyed század alatt csak lassankint valósultak meg, némelyikük ma is jámbor óhaj tárgya.¹

A 48-as időknek demokratikus, másrészt az indítványozó protestáns tanároknak autonómiai szelleme nyilvánul meg az *iskolaigazgatási* kérdések tervezett megoldásában. Az igazgatót az intézet tanárai választják. A tanárokat viszont a „kerületi tanulmányi tanács”, mely az egy-egy kerületbe tartozó tanárokból áll. A megüresedett állásokra ugyanis pályázatot hirdetnek, ennek alapján a kerületi tanács három tanárt jelöl s ezek közül egyet a miniszter kinevez.

Nagy vita folyt a *tanítási nyelv* körül, mely a javaslat szerint minden középiskolában a magyar. A nemzetiségi

¹ Ugyanebben az időben a pozsonyi ev. liceum tanári kara is részletes javaslatot terjeszt EÖTVÖS elé a gimnázium újjászervezésére nézve. E javaslat lényegében a német humanisztikus gimnáziumot veszi mintául. A gimnázium, melynek keretébe jut a filozófiai kurzus is, 8 éves tanfolyam, melynek feladata alapos előkészítés az akadémiai pályára. Tanítási és tanulási szabadságnak nincsen helye a gimnáziumban. Főtanulmányai a latin és görög nyelv, matézis, történelem és a természettudományok. „A latin és görög nyelvben és irodalomban a magyarhoni közoktatás nem érheti be kevesebbel, mint amennyivel az angolok, franciák és németek beérik, különben szellemi művelődésünk és irodalmunk vallja kárát.” A tervezet kívánja az érettségi vizsgálatok, a szaktanítás, a tanárképzés és tanári vizsgálat bevezetését.

vidékeken tanító tanárok e javaslatot túlzónak minősítik. BRASSAI utal arra, hogy ez a követelmény az ország többi vidékén, pl. a szászok között, nem kis ingerültséget keltene „Most is – úgymond – a nyelv ügyével bujtogatják a népfajokat. Ne adjunk többről több üszköt a bujtogatók kezébe.”

A főiskolák kérdésében az a határozat, hogy az egyetemre és főiskolákra csak érettségi bizonyítvánnyal bíró tanulók vehetők fel. Az egyetemi tanár kétféle: rendkívüli és rendes. Az előbbi csak olyan lehet, aki az állami szigorlat letévése után „két éven át tudományosan magányzott legyen”. A rendes tanár a rendkívüliek közül nevezendő ki. A főiskolai tanárra nézve négy előadási óra, mint igyenes, kötelező; az ezenfelül hirdetett előadások díját maga a tanár szabja meg. A kongresszus kívánja, hogy a minisztérium a legközelebbi tanfélévig új fegyelmi és szigorlati szabályzatot adjon ki.

Az első magyar egyetemes tanügyi kongresszus 1848 július 24-én, mint a záróülés jegyzőkönyve költői módon mondja: „egymást kölcsönösen lelkesítő ömledések közt” szétoszlott. JELLASICS ekkor már betörésre, a nemzet élethalálharcra készülődik. Attól a nyugodt lelki légkörtől, mely a nagy iskolapolitikai reformok alapos kidolgozásához szükséges, a kongresszust előbb már a forradalmi lelkület, majd pedig a kitörőben lévő háború veszedelmének érzése megfosztotta. Annál meglepőbb, hogy a gyűlés – figyelmen kívül hagyva egyes túradikális elveit, melyek a forradalomnak akkor uralkodó általános európai áramlatát tükrözik, de amelyek a konkrét tervezetekben már mérsékelten érvényesülnek – mégis, elismerésreméltó módon, számos olyan javaslatot szerkesztett, melyeket részben az abszolutizmus, részben az 1867 után következő korszak valósított meg. A kongresszus programja az 1825-ik évvel megindult reformkorszak kultúrpolitikájában feszülő művelődési akaratnak és alkotó hévnek valóban érdemes történeti tanúsága.

A reformjavaslatokat, amelyeket a gyűlés egy *átfogó nevelésügyi kódex* alapjának szánt, küldöttség adja át EÖTVÖS-nek, aki rokonszenvvel fogadja a tervezeteket s kifejezi azt az óhajtását, hogy hasonló tanügyi gyűlések máskor is támogassák őt törekvéseiben. EÖTVÖS demokratikus gondolko-

dása ugyanis a tanítóvilággal egyetértve szándékozott a közoktatásügyi reformokat kidolgozni. Erre mutat 1848 május 10-én kiadott rendelete,¹ melyben kijelenti, hogy a közoktatás reformját a jövő iskolai év kezdetéig ki akarja dolgozni s a reformnak azokat az ágait, melyekben a törvényhozás nélkülözhető, életbeléptetni. „Ezen reformok előkészítésének közepette – mondja nagy idealizmussal – minden célravezető és lelkiismeretes véleményt, tanácsot és javaslatot szívesen fogadok el.” Ezzel természetesen magára szabadítja a tanügyi újítk veszedelmes neománikus seregét, Egy másik rendeletben már panaszkodik is arról, hogy a sokféle beadvány összehalmozása a minisztériumnak munkáját „már a megalakulás küszöbén” rendkívül megnehezíti.

¹ Nevelési Emléklapok. V. 196. 1.

A vallás- és közoktatásügyi minisztérium pecsétje 1849-ben.

II. A REFORMOK FORRADALMI VÁGYA.

Eötvöst elárasztják a forradalmi lázban égő pedagógusok reformterveikkel. Eötvös középiskolai terve: a filozófiai tanfolyamot nem olvasztja bele a gimnáziumba; szakoktatási rendszer; a francia és a görög rendes tárgy; tíz középiskola átszervezésének és államosításának terve. A pesti-budai gimnáziumoknak 1848 végén kiadott új tanterve és fegyelmi szabályzata; radikalizmus a vallásoktatás terén. Az 1848/9. vallás- és közoktatásügyi minisztérium költségvetése, mint Eötvös kultúrpolitikájának tükrö: a népoktatásügy túlsúlya. A tanügyi közigazgatás reformja. A Téréziánium Magyarországra helyezésének kérdése. A tanulóifjúság forradalmi viselkedése: az addigi tanítási rendszer éles kritikája; a templombajárás megszüntetésének, az öreg tanárok elmozdításának, a testi büntetések és a memorizáltatás eltörlésének követelése; diáksztrájkjal való fenyegetőzés; a latin-görög tanítása csak a felső osztályokra szorítkozzék; fegyelmi kérdésekben tanulói esküdtszék s ne a tanári testület ítélkezzék. A fegyellem teljes felbomlása az iskolákban. Az ifjúság a nemzetőrségbe, majd a honvédségbe áll. Az iskolák hadi célra való lefoglalása. A hadbavonult diákok vizsgálati kedvezménye. A nemzetiségek ifjúságának viselkedése. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium működése Debrecenben és Szegeden. A függetlenségi nyilatkozat és a tanárvilág.

A forradalmi lázban égő újítók az óvodától az egyetemig a legtarkább s legéretlenebb tervezetekkel és törvényjavaslatokkal árasztják el a közoktatásügy jóindulatú és idea-

lista vezetőjét, akit beadványaikban gyakran „Polgárminiszter Úr”-nak szólítanak. A minisztérium az ilyen beadványomkat rendszerint már nem is iktatja.¹

A naiv projectumok gyártásában az egyetem vezet. Itt a 48-as idők legnagyobb vívmánya a latin tanítási nyelvtől való végleges megszabadulás. EÖTVÖS egyik rendeletében „a honi nyelven való előadás kötelességét nemcsak a jogi, de a bölcsészeti tanulmányokra, rendszeres vizsgálatokra és vitakozásokra is” kiterjeszti.³ Most a bölcsészeti kar, melynek többsége három évvel ezelőtt még a latin előadási nyelv mellett tör lándzsát, az idők gyors forгатagában érzi, hogy szers vezetében és tanulmányi rendjében teljesen elmaradt a német egyetemek mögött s ezért siet reformjavaslatokat a miniszter elé terjeszteni. Ezek a „reformok” egészen külső; szerűek és jelentéktelenek. Két főosztályra akarják a kart bontani: matematikai és filozófiai ágazatra. „A tanárok kéziratok helyett tankönyveket használjanak nyomtatva vagy litografálva.” A tanulók a nyilvános vizsgálatokon téziseket húzzanak. Igazában csak egy ponton merik utánozni a német egyetemi szervezet fényes példáját: sürgetik a magántanári intézmény bevezetését.⁴ Szinte komikusan hat TÉLFY JÁNOS;-nak „Törvényjavaslat a m. kir. egyetemről” szóló hosszadalmas tervezete. Lényege az egyetem új tanrendjének törvénybe iktatása: milyen tárgyakat kötelesek az egyetemi tanulók hallgatni s a tanárok mely napokon és melyik órákban kötelesek előadni? A törvényjavaslat bagoly-komoly tudós ábrázattal hosszasan magyarázgatja, honnan származik a *metaphysika* szó. Nagy súlyt vet az *ízlettanra* (aesthetika), melyet az egyetemen mindenkinek tanulnia kell. Az egyetemi tanszékek betöltése pályázat útján történjék; a pályázók zárt írásbeli dolgozatot készítenek, melyre egyfolytában 12 óra áll rendelkezésükre, „anélkül, hogy segédeszközök-höz folyamodniok szabad volna”. A pályázat másik része a próbaelőadás.⁵ A törvényjavaslat szerzőjének sejtelve sincs a modern egyetem szelleméről, mely Németországban,

¹ L. az 1848/94 VKM. iratait: D624 csomót. OL.

² U. o. D597. 1694/1848. jún. 17. sz.

⁴ U. o. D593. 3226/1308. 1848 júl. 26.

⁵ U. o. D593. 3318/1346. 1848 júl. 27.

Svájcban, Franciaországban már akkor félszázad óta uralkodik.

A tanító-tanárvilág személyes torzalkodásának följelentésével is zavarja a miniszter munkáját. A följelentések napirenden vannak; az egykorú akták tucatszám tanúskodóknak erről. Jellemző pl., hogy TÉLFY JÁNOS, a görög nyelvnek imént említett h. tanára az egyetemen, mikép agyarkodik SZEPESI IMRE görög tankönyve ellen. Beadványában, mellyel az új minisztert ostromolja, abból indul ki, hogy a görög nyelv végre a budapesti gimnáziumokban rendes tárgy. Azonban nincs miből helyesen tanítani. SZEPESI IMRE piarista tanárnak van ugyan görög nyelvkönyve, de ez nem egyéb, mint KÜHNER nyelvtanának szolgai fordítása. A kettős hangzókat ERASMUS szerint, azaz németesen mondatja ki, „mi épen annyi, mintha Árpádot frakkban festenők”. Az élő görögöket kell követnünk: „gúny és bűn volna a görög hangokat az új hellénektől eltérőleg kiejteni”. Kühner-Szepesi szerint a *ἡμέρα* *hémeramák* kell kimondani, az újgörög ellenben *imeera-t* mond. Kéri a minisztert, ne engedje SZEPESI könyvét a budai tanodára is rátukmálni, annál kevésbbé, mert neki is van egy legújabb rendszerek alapján készült görög nyelvtana. Két hónap alatt többet tanul belőle az ifjúság, mint SZEPESI-éből félév alatt. A minisztérium tehát az ő könyvének használatát rendelje el a budai gimnáziumban.¹

Természetesen a sok naiv és fontoskodó tervezet közül néhány magasabb színvonalú s komolyan figyelemreméltó is akad. Hogy a mezőgazdasági iskoláknak mily nagy szükségét érezte a magyarság, annak kitűnő tanúsága LUKÁCSY SÁNDOR-nak „Mezei és kerti gazdasági közoktatás” című, igen okos és reális tervezete.²

Mivel egymás tőszomszédságában, vagy ugyanabban a városban több középiskola is szegényesen tengődött, több oldalról merül föl a gondolat, hogy ezek az iskolák vagy erős középiskolává egyesíttessenek, vagy reál-, illetőleg ipariskolává alakíttassanak át. A középiskolák új kultúrgeográfiai elrendezését, mely ma is égető problémánk, kívánja WARGA

¹ U. o. D623 csomóban (iktatás nélkül).

² U. o. D623.

JÁNOS nagykőrösi tanár, a kongresszus alelnöke, amikor a közoktatásügyi minisztérium felállítása után körvonalazni parkodik „A magyar nevelési minisztérium teendőit”,¹ A gimnáziumok („tudomány-előiskolák”) számát erősen csökkenteni óhajtja, „mert az álladalomnak igen sok földmívelőre, kevesebb iparúzóre, mindeneknél kevesebb, de valódi tudósra van szüksége ... A most létező tudóstanodák-ból polgári és ipariskolák alakíttatnak”² Különösen szívére köti az új minisztériumnak a tanárképzés és a szakiskolák ügyét. Az önálló nemzeti állam eszméjének 484 megvalósulása egyszerre nagy tekintélyt és messzemenő jogot biztosított a lelkekben az állam számára. Erre jellemző, hogy éppen a felekezeti iskolák tanárai, mint WARGA is, az iskolák egységes szabályozását követelik, ami ellen régebben, a Ratio Educationis-ok korában, oly hevesen küzdöttek. „Szükséges – mondja WARGA a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban -, hogy minden tanodák, különbség nélkül, egyenlően rendeztessenek s egy rendszer szerint történjék a tanítás, mely rendszert ezért az államnak kell megállapítania/”

Ugyanez az álláspontja mind a három protestáns felekezet tanárainak is. Ez BERDE ÁRON elnöklete alatt, 1848 szept. 4-én tartott ülésükön jut kifejezésre. Emlékiratukat a vallás- és közoktatási minisztériumnak is megküldötték. „A protestáns tanítók – mondja fölterjesztésük -, bízván a kor szülte s a nemzet biztosította szabadságban, a szorosb értelemben vett egyháztól, mint önálló vallási és hitgyegetlettől különválnak s önállónak kívánják a tanügyet is. A hittudomány az egyházé; de a tudomány általában, mint közös nevelési és tanítási ügy, úgy tartjuk, hogy nem lehet többé csak egy felekezeté, hanem az összes emberiségé. Felvirágzása az

¹ Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1848 ápr. 23.

² Ugyanez az azonban Pozsony vármegye közgyűlése az új minisztériumtól Somorján, Bereg vármegye közönsége pedig Munkácson új gimnázium felállítását kívánja; az utóbbi azzal az indokolással, hogy Munkácsön van „a magyar nemzetiség határvonala”. (L. az Orsz. Levéltárban az 1848. VKM. aktáit: D590. 3896/1641. 1848 május 8.; 3522/1438. 1848 júl. 6.) Eger városának lendületes felirata nem óhajt kevesebbet, mint az érseki liceumnak „egyetemmé felemelését”. (U. o. 4432/1859. 1848. aug. 13.)

³ L. a VKM. aktái közt az Orsz. Levéltárban D590. 432/1806. sz. a. A minisztérium a kérdéssel nem akart foglalkozni: „a tanintézetek reformjakor figyelembe veendő”.

összes nemzet érdekében van. Ámde, ami az egész nemzetet érdekli, ami életét minden irányban fejleszti, jövőjét biztosítja, azt az egész nemzetnek kell elrendelni, az egész nemzetnek kell kezelni. És így a tanügynek, a tanszabadság elvének tökéletes fenntartása mellett az álladalomtól kell függnie, a tanítónak a haza hivatalnokának lennie.” Ezt kívánja először is az alkotmányosság fogalma, a népképviselői törvényhozás, ettől kell a miniszter felelőssége mellett a tanügynek, mint legfontosabb közügynek függnie. De ugyanezt követeli a haza érdeke, a szebb jövő is. „A haza jelen vészedelmes bomladozásának egyik s alighanem főoka az eddig hazaszerte uralkodott separatisticus nevelési és oktatási rendszerben rejlik.” Az államosítás mellett szól továbbá minden vallásfelekezetnek egyenlőségi és viszonyossági törvénye is. Ha a haza fiainak bármelyik iskolába szabad ezentúl járni, akkor az iskoláknak közöseknek, nem pedig felekezetieknek kell lenniök. De ugyancsak ezt követeli a pénzügyi szempont is: „mi nem a sok és külön-külön gyenge, hanem a kevés, de anyagilag és szellemileg erős iskolákban látjuk nemzeti és tudományos fejlődésünk biztos zálogát.”

Íme, az állami uniformizálás gondolata oly felekezetek tanárai részéről, melyeknek nevelő ereje főképp iskoláiknak sajátos, történetileg kialakult egyéniségében rejlett. Ezt a felekezetek egyházi képviselői jobban érzik, mikor az államosítás gondolatát elutasítják. Amikor pedig egy esztendő múltán az osztrák abszolútizmus jön az állami egyformásítás kényszerével, egyszerre friss életre kapnak újra az individualizáló történeti erők s az önfenntartás szívós ösztönevei ellenállnak a központi hatalom minden iskolát egyformán laposra esztegályozni törekvő követelésének.

EÖTVÖS népiskolai törvényjavaslatának kedvezőtlen fogadtatása és a mindig súlyosabbá váló politikai helyzet ellenére behatóbban foglalkozik a *középiskolák* kérdésével. Sok tennivalója közepett az iskolák látogatására, személyes tapasztalatok szerzésére is időt szakít. így többek közt meglátogatja az evangélikus gimnáziumot, amit TAVASI LAJOS igazgató lelkesen ír le. „A minister úr a fiúk padjaiba ült és hallgatott, és ha szólása volt, azt a tanítás után, külön intézte a tanítóhoz.” TAVASI, mint igazgató, úgy aposztrofálta EÖT-

vös-t a tanulók előtt, mint „az egész nemzetnek első tanítóját: ő az első professor e hazában”. Amikor egyik alsóbb osztályban német nyelven folyt a tanítás, a tanár mentegőzni kezdett s arra utalt, hogy a kisebb tanulók anyanyelvükön az anyagot jobban megértik. EÖTVÖS megjegyezte: „nyelvnek a tanulmányt alárendelni nem szabad”. E válasz egészen összhangban van későbbi nemzetiségi politikájával. EÖTVÖS-nek a középiskolák reformjára vonatkozó fel-fogása, melynek kialakításában mint szakértők LUTTER NÁNDOR, PERLAKY LÁSZLÓ és VASS JÓZSEF piarista tanárok segítettek, minisztersége utolsó napjaiban (aug. 24) kiadott rendeletéből tűnik elének. Ebben hangsúlyozza, hogy „a tudós pályára indult ifjakknak célszerűleg képezhetése és főiskoláinknak szilárd alapon működhetése kívánja, hogy közép-tanodáink (gymnasiumaink) rendszere és tanítói személy-zete körül gyökeres reform eszközöltessék”. Az állam pénzügyi helyzete és a kellően képzett tanárok hiánya egyelőre nem engedi, hogy valamennyi középiskola egyszerre átszerveztessék; „azonban nem is a sok, hanem a jól rendezett középtanodákban áll a jövő tudós osztály alapja”. Ezért egyelőre november 1-ig tíz középiskolát óhajt újonnan át-alakítani, kettőt Budapesten, nyolcat a vidéken. Minden ilyen iskolában hét tanár fog hat osztályban a szakrendszer szerint tanítani, úgy azonban, hogy a nyelvek tanítása osztályon-kint egy kézben legyen. A tárgyak felsorolása azt mutatja, hogy a francia és a görög nyelvet és irodalmat is rendes tárgyként óhajtotta taníttatni. A tanári állásokra a pályazatot is kihirdette a fizetések megjelölésével, kiemelve, hogy „a tanárok bármely bevett vallás követői közül egyedül képességök ajánlatára fognak alkalmaztatni”. Minthogy abban az időben csakis felekezeti középiskolák voltak, következik, hogy egyelőre tíz felekezeti középiskolát államosítani volt szándékában. Feltűnő, hogy az akkori összes középiskolai reformtervezetekkel szemben EÖTVÖS a filozófiai tanfolyamot nem óhajtja beolvasztani a középiskolába, mert mint az egyetem többi karára előkészítő tanulmányozásnak nagy fontosságot *tulajdonít*. Kitűnik ez SZALAY LÁSZLÓ fölött tartott emlékbeszédéből (1865): „Az iskolai rendszer, mely szerint neveltünk, számos hiányai mellett azon nagy előny-nyel bírt, hogy az ifjút, mielőtt a jogi, hittani, vagy orvosi

pályára határozá magát, a bölcsészeti karban ismerteté meg a tudományok különböző ágaival, melyeknek az életben közvetlen hasznát nem vevé, de melyek által látköre tágult. Igen kevés és hiányos vala az, mit ezen úton a philosophia-, történelem- és természettudományokból tanultunk; de maga az, hogy e tudományok küszöbén átlépve, egy futó tekintet vethettünk gazdag kincseikre, nagy befolyást gyakorolt fejlődésünkre... senki ezen rendszernek e tekintetben nagy előnyeit nem vonhatja kétségbe.” Mint láttuk, igen sokan kétségbevonták.

EÖTVÖS-nek nem volt már ideje mérsékelt középiskolai reformterveinek végrehajtására. Szeptember 9-én történt lemondása után egy hónapra a minisztérium rendeletet ad ki, melyben bejelenti, hogy „a középtanodák rendezését a háborús idő miatt határozatlan ideig elhalasztja”, hasonlóképp a tanszéki pályázatok elintézését.¹

A szabadságharc viharos idején a kultuszminisztérium csak egyetlen szervesen kidolgozott szabályzatot ad ki a középiskolák fegyelmi és tanulmányi rendjére nézve, de ezt is csak a fővárosra korlátozva „Oktatási és fegyelmi szabályok a budai és pesti középtanodák számára” címen (1848 nov. 12.).² Csak néhány jelentékenyebb pontját emelem ki. A szabályzat elrendeli, hogy a tankönyveket jóváhagyás végett a minisztériumhoz kell fölterjeszteni (4. §). Az összes óráközökben 10 percnyi szünet legyen (5. §). A sédátor-rendszert úgyszólván kodifikálja: „A padban ülő gyermekek közül egy, a tanító által korra, kedélyre és érettségre való tekintettel választandó rendkor legyen, ki maga padjában ülő társainak csendes és illedelmes magaviseletére felügyel, a hibákat nem titkon, hanem nyilván kijeleli” (6. §). Mindenkorra megszívlelendő utasítást ad a tanárnak a tanulók kikérdezésére vonatkozóan: „A tanítás modorára nézve ajánlatik azon módszernek illő mértékben alkalmazása, mely némethoni hasonnemű tanintézeteknél különösen a figyelem folytonos éberségben tartására hasznos sikerrel gyakoroltatik, miszerint t. i. oly kérdések, melyekre figyelmes és értelmes növendék az eléadottakból megfelelhet, *nem* egyes meg-

¹ Az 1848/9. VKM. iratai OL. 5396/2315. 1848 okt. 11.

² Az 1848/94 VKM. iratai OL. D590. 5959/2505. sz.

nevezett egyénhez, hanem általánosan az egész osztályhoz intéztetnek s a készségüket kezük feltartásával jelentők közül szólíttatik fel egy, vagy ha szükséges, rendre több is a felelésre” (9. §). A félévvégi vizsgálatokra („közpróbákra”) a vallás- és közoktatásügyi miniszter biztost küld. Ennek jelenlétében állapítják meg a tanulók osztályzatát, melynek fokai: jeles, jó, gyenge, rossz. A számszerinti sorrend megszűnik,¹ a tanulókat betűrendben kell felsorolni az osztályozás említett fokaiival. Az iskolai pálya bevégeztével (VI. osztály) a tanuló végbizonyítványt kap, melyet az igazgatón kívül minden tanár aláír (10. §).

Ugyanez a szabályzat a rendtartáson kívül a budai és pesti gimnáziumok *tantervét* is módosítja. Ezt a tantervet, mely az osztrák hadseregnek a fővárosba nyomulása miatt nem léphetett életbe (alighogy kiadta a minisztérium, máris Debrecenbe volt kénytelen költözni), főbb vonásaiban mint jellemző kortörténeti adatot vázoló. Általában a hatosztályos gimnázium keretét kellő művelődési anyaggal tölti ki. A *vallásoktatás* kérdésében a kormány elég radikális: a vallásoktatást egészen a felekezetek körébe utalja s az órarendből, melyet nyomtatásban is külön közöl („Tanórák rendje a budapesti középtanodák osztályaiban az 1848-49. tanévre”) a hittant kihagyja, mintegy jelezve, hogy ez az iskolák magánügye. A kegyestanítórend főnöke, PURGSTALLER (PALO>TAY) JÓZSEF és kormánysegéde, HORVÁTH CIRILL, 1848 dec. lólián kelt fölterjesztésükben óvást emelnek a hittannak a kötelező tárgyak sorából való kiiktatása ellen. „Reményli a kegyesrend tartománya – így szól többek közt a fölterjesztés -, hogy a szaktanítás folytatása legkevésbé sem fogja azon jogok gyakorolhatását kisebbiteni, melyek a kath. szerzet törvény-szentesítette köréhez tartoznak.” A minisztérium enged s elrendeli, hogy a hittan a rendes órák között foglaljon helyet.²

A magyar nyelvi oktatás anyaga az alsó két osztályban alaktan és szókötés, továbbá jelesebb irodalmi munkák olvasása. A középső osztályokban tüzetes nyelvtan. A két felső

¹ A számszerinti osztályozást már EÖTVÖS eltörölte „a kedvezés gyánúja miatt” s azért, mert „a tanulók ellenszenvre gyújtatnak”. 8/1848 ápr. 24. sz. rendelet (egyike EÖTVÖS legelső hivatalos intézkedéseinek).

² Az 1848/94 VKM. iratai. OL D590. 6604/2729. sz.

osztályban stilisztika, retorika, poétika olvasmányokkal. Ugyancsak e két osztályban tanítják a *tapasztalati lélektan* és az *észtan* fővonalait. A *latinból* az I-III. osztályban alaktan, szókötés, hangmértéktan, gyökérszók és szólásmódok tanulása, fordítási gyakorlat szerepel. Olvasmányul Cornelius Neposból, Phaedrusból és Sallustiusból válogatott szemelvények szolgálnak. A IV-VI. osztályok anyaga Caesar, Cicero, Livius, Vergilius, Horatius „világos magyarázatokai kísért olvasása”. Emellett az esztétika alapvonalait, mitológiát, az antik világ földrajzát, régiségtant, a klasszikus irodalom történetét tanulják. A tanterv a célt így tűzi ki: „Ezen nyelv tanításának végcélja a középtanodában: *a classicusok megértése*”. Nagy haladás a Ratio gyakorlati célkitűzéséhez képest! Ez már a neohumanizmusnak magyar földön kivívott eredménye. Hasonlóképp az is, hogy a *görög nyelv* a felső két osztályban rendes tantárgy. Az V. osztály a görög tanulását az alaktannal és mesék olvasásával kezdi, a VI. osztály a nyelvtant befejezi s „a görög klasszikusok egyes darabjait megismeri”. A *német nyelv* a III. osztálytól rendes tárgy.

A *természettudományok* a Ratióhoz mérten erősen előtérbe nyomulnak. A II. osztályban kis természetrajz foglal helyet, a III.-ban *állattan*, a IV.-ben *növénytan*, az V.-ben *ásványa* és *földtan*, a VI.-ban *fizika* és *kémia*. Az utóbbihoz inkább csak mint jelszót hozzáfűggeszti a tanterv: „kísérletekkel”. A *mennyiségtan* anyaga: az I-II. osztályban a számvetés elemei, a III-ban ugyanezek alaposabban, a IV.-ben Euklides, elemei, az V.-VI-ban algebra, geometria, trigonometria.

A *történelem* és *földrajz* együttesen valamennyi osztályban szerepel. Az I.-ben Magyarország története az Árpádok alatt s Magyarország földrajza; a II.-ban a vegyes-házbéli királyok kora – Ázsia, Afrika, Amerika, Ausztrália: a III.-ban Magyarország története a Habsburgok alatt – Európa földrajza; a IV. osztályban ókor – fizikai földrajz; az V.-ben középkor-Európa politikai földrajza; a VI-ban újkor – általános földrajz. Utasítás: „a tanárok figyelemmel legyenek, hogy a történetek előadása a földirat előadását háttérbe ne szorítsa”. Ez az utasítás olyan hűrt penget, melynek panaszos hangját a magyar középiskolai didaktika mind-

máig visszhangozza, valahányszor a történelem és földrajz egy tantárgy keretében kénytelen frigyben élni: a földrajz mindig a mostohább sorsot húzza.

Amikor a minisztérium ennek a rendtartásnak és tantervnek életbeléptetését 1848 novemberében elrendeli, arról is gondoskodni kíván, hogy a régi rendszerről az újra fokoza-
tos legyen az átmenet: „a régi tanulókra való tekintettel az ó-rendszer az újjal békületi alkut igényel”. Az alkura nem is kerülhetett a sor, mert a bevonuló osztrák hatalom azonnal visszaállította a régi tanulmányi rendet.

Minden kultúrpolitikának igazi szankcióját nem a hangoztatott elvek és jelszavak, hanem a *költségvetés* adja meg. Ennek számoszlopaiból hangzik ki valójában az egyes kultúrjavak értékhangsúlya, egyszersmind az az arány, melyet a kultúrpolitika irányítója a nemzet szellemi javainak s mű-
velődési szükségleteinek oekonómiájára nézve helyesnek tart. EöTvös-nek is egész kultúrpolitikáját leghívebben tálcájának az a költségvetési tervezete tükrözi vissza, melyet 1848 június 11-én KOSSUTH pénzügyminisztériumába küld a megfelelő indokolás kíséretében.¹ Az alkotmányos ellenőr-
zésű államháztartás Magyarországon csak az 18484 felelős kormánnyal születik meg. Az országgyűlések addig gyakorolták ugyan az adómegszavazás jogát, de az államháztartás részleteit, a szükséglet és fedezet összegeit az országgyűlési-
nek sohasem volt módjában megvizsgálni és ellenőrizni. Az 1848: IV. t.-cikk 6. §-a kimondja, hogy az országgyűlést a király az utolsó évre vonatkozó számadásnak s a következő évi költségvetésnek a minisztériumtól teendő előterjesztése előtt sem be nem rekesztheti, sem föl nem oszlathatja. KOSSUTH tehát siet összeállítani az 18494 költségvetést s ezt az 1848 július 2-ára egybehívott országgyűlés elé terjeszti.

18484g szoros értelemben vett állami közoktatásról, illetőleg állami rendes bevételeknek a közoktatásra való fordításáról nem volt szó. A katolikus iskolák szükségleteit a jezsuita rendnek vagyonából alakított tanulmányi alapból fedezik, a protestánsok pedig maguk tartják fenn iskoláikat. Az *1847-i költségvetésben sincsen a közoktatásra vonatkozó*

¹ Az 1848/94 VKM. iratai. OL. 0623. 127/1848. sz.

tétel. A költségvetés 34 millióra rúg, ebből több, mint egy milliót államadóságra, tíz milliót a katonaságra költenek, majdnem nyolc milliót Bécsbe a centrális birodalom kincstárába küldenek, de *a közoktatás céljára a költségvetésben egyetlen fillér sem szerepel.*

EÖTVÖS a minisztérium megalakulása után az 1848. év második felére már 825.414 forintot állít be a vallás- és közoktatási tárca szükségleteire. Az 1848 évre pedig a következő költségvetést terjeszti elő, melyhez később a számvőség címén még 20.000 frt járul:

Központi igazgatás	91.968
Egyetem	44.620
Egyetemen korszerű reformokra	79.226
József-ipartanodára	30.280
A magyar népnevelés jobb lábra állíthatása.....	132.500
Bevett vallások egyh. és isk. szükségletei	2,500.000
Lakbér a vall. és közokt. mindnek	2,500
Fűtés	1.200
	2,882.294

A költségvetésből az Eötvös-féle művelődési politikának két alapelve domborodik elénk: az egyik a *népoktatás* feltétlen primátusa, ami a kor demokratikus irányzatát tükrözi; a másik az egész egyházi és iskolai ügynek az *állam* fensősége alá való helyezése, ami a liberális doktrínák sarkalatos elve.

Az *egyetem* és a *középiskolák* ügye egészen háttérbe szorul a népoktatás mellett. Az egyetemre fölvetett összeg új tanszékekre, némi építkezésre s a fölszerelés pótlására van szánva. A középiskolák külön címen nem is szerepelnek. Ennek oka, hogy a katolikus gimnáziumok ellátása a tanulmányi alapból nyeri továbbra is fedezetét, a protestáns gimnáziumoké pedig a bevett vallások iskolai szükségleteinek rovatába tartozik. Nem meglepő a *József ipartanodának* külön kiemelése. Az ipariskola évtizedek óta a megye- és országgyűléseken és a sajtóban annyiszor hangoztatott művelődési és gazdasági szükséglet volt, hogy ennek fejlesztése Széchenyitől Kossuthig igazán az egész nemzet szívében feküdt. EÖTVÖS a költségvetés indokolásában sajnálattal állapítja meg, hogy a két évvel azelőtt megnyitott József-ipartanoda minden tekintetben még hiányos: átalakítása ezért elkerül-

hetetlenül szükséges. Még három tanárról, hat segédtanárról, vegytani laboratóriumról s három szolgáról kell gondoskodni, jobb elhelyezésére pedig külön házat bérelni. Az sem tűrhető, hogy a francia, olasz és angol nyelvtanítókat továbbra is a szegény tanulók fizessék (II. 60. l.).

A legnagyobb súlyt EÖTVÖS „a magyar népnevelés jobb lábra állítására” veti. E célra jelentékeny összeget óhajt fordítani. Miniszteri biztosokat küld szét az országba, hogy a népiskolaügyet tanulmányozzák. Ötven ösztöndíjat kíván adni a tanítóknak; tizenhat fiatal tanítót 600 ft.-nyi támogatással a porosz *tanítóképzők* tanulmányozására akar kiküldeni. A földművelő ország *mezőgazdasági szakoktatására* is szeges gondja van: négy egyént óhajt kiküldeni „a földművelők okszerű kiképzetésének tanulmányozására” Svájcba, a FELLEMBERG-intézetbe, fejenként 800 ft. ösztöndíjjal. „Nevelési Szemlédről is gondoskodik a néptanítók állandó szellemi táplálása céljából; a szemlét minden tanító ingyen kapja. A *rendszeres testgyakorlatot* minden Iskolában intézményszerűen biztosítani szándékozik egyrészt az egészség ápolása, másrészt a hon védelme céljára. Ezért „gymnastikusokat képző intézetet” akar felállítani Pesten, amire 8000 ft.-ot szán. Az intézetnek egy rendes, két rendkívüli tanára s négy segédtanítója volna, 1200-800-600 ft. fizetéssel.

A *tanügyi közigazgatást* lehetőleg decentralizálni van szándékában: kerületi, megyei és községi „tanbizottságokat” kíván kiváló szakemberekből szervezni. Magyarországon négy kerületi tanbizottság működne, Erdélyben egy, összesen öt. Eszerint 5 elnöki (1200 ft.), 20 tanácsosi (1000 ft.), 5 jegyzői, 5 pénztárnoki, 5 ellenőri, 5 levéltárnoki, 10 Írnoki s 10 altiszti („inasi”) állást óhajt szervezni.

Legtöbb gondot okoz EÖTVÖS-nek az 1848: XX. t.-cikk 3. §s-a, melyet becsületesen és lelkiismeretesen iparkodik végrehajtani. Innen érthető az a szemetszűrő aránytalanság, hogy *a bevett vallások egyházi és iskolai szükségleteire* szánt összeg emészti fel majdnem az egész költségvetést: e célra két és félmillió forintot fordít, míg az összes többi szükségletre szánt összeg négyszázezer forintra sem rúg. Hogy az egyházakat és iskolákat igazságosan segíyezhesse, rovatos táblákat küld szét annak megállapítására, mennyi a

lelkészek és felekezeti tanítók járandósága pénzben, földben, természetnyben? „A törvény meghozatala óta – így panaszkodik a költségvetés indokolásában – sokhelyt már a község nem fizeti a tanítót és lelkészt, de tőke kezemben nem létezik. Hogy az ország a nevezett törvényekben adott szavát csak némileg beválthassa, kénytelen vagyok először is a bevett vallásfelekezetek egyházi szükségleteire 1 milliót, másodsor az iskolákra 1,500.000 p. ft.-ot felvenni.” E célra a községek összes adójuk 5%-át kötelesek fizetni. Azonban ez az összeg is csak $\frac{1}{5}$ -e annak, amire elengedhetlenül szükség volna. Jelenleg ugyanis (1848-ban) Magyarországon 14.670 a községek, és csak 8821 a népiskolák száma. Magyarország lakosainak száma 14,000.000. Ennek $\frac{1}{5}$ van 5 éven felül s 14 éven alul, ami 2,800.000 gyermeket jelent. Ha 60 tanulót számítunk egy tanítóra – így okoskodik EÖTVÖS -, akkor nálunk 46.666 tanítóra van szükség. Ezek fizetése, à 200 ft-tal számítva, majdnem tíz millióra (9,333.200 ft.) rúg.

A költségvetést a képviselőház nem tudta letárgyalni: a szabadságharc vihara úgylis irreálissá tette. Azonban amikor EÖTVÖS szeptember 9-én visszalép s a közoktatásügyet a honvédelmi bizottság megbízása alapján SZÁSZ KÁROLY államtitkár vezeti, a minisztérium, amennyiben hatalmában áll, Debrecenben és Szegeden is az 1848: XX. t.-cikket a valóságban is érvényre juttatni iparkodik a protestáns felekezetek papságának és tanügyi személyzetének anyagi támogatásában. Erről az 1848/9-i vallás- és közoktatásügyi minisztérium megmaradt aktái seregestül tanúskodnak.¹ A protestáns iskolák jórésze fizetésért és utasításért úgy fordul a közoktatásügyi miniszterhez, mint ha már állami iskola volna.

A század eleje óta az országgyűlések mint nagy sérelmet sokszor hangoztatják, hogy a magyar báttaszéki uradalomból fenntartott *Teréziánium* nevelőintézet Bécsben van elhelyezve, ahol a magyar ifjúságot egészen idegen szellemben nevelik. (I. 437.1.). Most tehát, amikor 1848-ban a magyar államnak Ausztriától való függetlenségét szentesített törvény biztosítja, az új magyar külügyminiszter a Teréziánium

¹ Orsz. Levéltár D590. 5829/2477. 1848 nov. 26; 6417/2645. 1848 dec. 5.: D619. 1078/m. 1849 jún. 1. stb.

ügyében is siet a magyar államjogot érvényre juttatni s a Teréziánumnak Magyarországra való áthelyezését sürgetni. A királyhoz intézett felterjesztésében¹ kifejti, hogy ebben az intézetben jelenleg 30 ifjú, felében magyar, felében német, nyeri nevelését. Az országgyűlés, sürgetésére 1836 óta már két magyar jogtudományi tanszék és két magyar prefektusi állás is van szervezve az intézetben; az egyik prefektus a magyar nyelv és irodalom tanítója. Azonban ennek ellenére is az ott uralkodó nevelési rendszer a mai korszellemmel egyáltalában nem egyezik meg: „a gyűlöletes *casta-eszmét* képviseli.” A Teréziánumot tehát Magyarországra kell hozni, annál is inkább, mert Tolnavármegye indítványára már az 18074 országgyűlés, s utána a többi is, ezt követelte. Most az ausztriai minisztérium új tanrendszer bevezetésével foglalkozik, amely a magyar ifjakra úgysem alkalmazható. A külügyminiszter arra kéri a királyt, úgy intézkedjék, hogy a Teréziánum magyar ifjai már 1848 nov. 1-én a honi gimnáziumokban és egyetemen tanuljanak s az ösztöndíjat itt húzzák. A kérelem teljesítésére nem kerül sor.

Hogyan viselkedik a forradalom lázában a *tanuló ifjúság*?

Ha a szabadság beköszöntével a tanárokat az újjátának olyan heves vágya fogja el, mint amilyen az első magyar egyetemes tanügyi kongresszusból tör elő, jól érthető, hogy a könnyen fellobbanó tanulóifjúságon egyenest magas hőfokú reformláz vesz erőt. A „szabadság” úgyis varázsszó minden kor ifjúsága előtt. A gyermekkori kötöttséggel, teljes külső meghatározottsággal szemben visszahatáskép az ifjúkor lelkének egyik fő romantikus vonása a szabadságvágy. Forrongó energiái szabad utat követelnek. Ez a szabadság után való sóvárgás különösen fokozódik s fékét veszti, ha a felnőttek is forradalmi szellemben égnek. Igazolós példa erre a 48-as magyar ifjúság. Viselkedése jellemző háttere a tanügyi kongresszusnak is.

A tanulók mozgalma „a sajtószabadság harmadik napján” (márc. 17.) a pesti egyetemi ifjúságból indul ki s innen

¹ Az 1848/9. VKM. iratai. OL. D 601. 3952/1646. 1848 aug. 13.

sugárzik szét a vidéki fő- és középiskolai tanulóifjúságra. A pesti ifjúság, melynek a márciusi napokban oly nagy része van, nemzeti kokárdával jár az utcán; előadás előtt a tanárok asztalára helyezi a kokárdát s ezek fel is tűzik. Este napróknapra kivilágítás, fáklyásmenet, zeneszó. A pesti egyetemi ifjúság petíciója követeli az egyetem kormányzatának szabadelvű rendezését, a tökéletes tanítási és tanulási szabadságot, testgyakorlati intézet felállítását, „a tudományban elmaradt vagy elaggott tanárok elmozdítását s nyugdíjazását”. Az egyetem rektora s a tanári testület több megbízottja a petíciót aláírja, kijelentvén, hogy: „a fentebbi pontok elfogadására örömmel nyújt kezet és a szent ügyet magáévá teszi”. Már sokkal lázadóbb hangú a győri akadémia tanulóinak „a sajtó szabadság nyolcadik napján” kelt irata.¹ Ez érdekes világot vet arra, mint gondolkodott a „felvilágosodott és szabadelvű ifjúság” az akkori magyar iskola-zásról. „Hazánk tanítási rendszere – állapítja meg az irat – eddig egy élettelen mechanizmus volt, mely a tudomány iránti kedvet nem igen mozdíthatta elő, az öngondolkodási tehetséget ki nem fejthette, és a tudományokat honosítani, az étellel összekötetésbe hozni képes nem volt. Ki más nemzetek közt is megfordult, azon szomorú tapasztalást tehette, hogy hazánk ifjai más nemzetek ifjaihoz képest nagyon hátra vannak, s a tudományos szellemtől áthatva éppen nincsenek.” Ennek a bajnak okai a középiskolába nyúlnak: „azért kérjük a középtanodákban a tanítást úgy elrendeztetni, hogy azokban a jelenleg nagyobbészint divatozó szajkó-módrainak helyett a gondolkodó tehetség jobban kifejtessék, és gyakorlati tanmódszer által kedv a tanulniaknyok iránt gerjesztessék; az ifjúság pedig leginkább a tulajdon szavakkal helyes előadásban, és a jelenkorban annyira szükségessé vált nyilván szavalásban gyakoroltassák”. Kívánják a középiskolában a szakrendszer behozatalát, a testi büntetések eltörlését, melyek a becsületérzést elfojtják. A győri főigazgató hivatalos fölterjesztésében nem győz panaszkodni az ifjúság szabadossága ellen: a tanulók az előadásokról elmaradnak, gyűlésekre, kocsmába, kávéházba járnak, önkényt nemzetőri szolgálatra jelentkeznek, a gya-

¹ Nevelési emléklapok. V. 170. 1.

kori fegyvergyakorlások miatt a tanulmányokat teljesen elhanyagolják: „az iskolai fegyelem teljesen felbomlott”.¹

A pozsonyi jogászok 1848 március 22-én azt kérik, hogy mihamarább, legfeljebb májusban levizgázhassanak: „mily drágák e honnak minden percei – így szólnak – s mennyire szüksége van e honnak minden fia erejére, szellemi és anyagi tehetségére, említenünk szükségtelen”. Amikor az első minisztérium esküt tesz, már másnap, április 12-én, a pozsonyi akadémiai ifjúság EÖTVÖS-höz feliratot intéz, melyben a mindennapi misére való járás megszüntetését kéri: „A vallás iránt korántsem szeretetet, de igenis közönyösöset gerjesztő napontai imaházba járásra való szigorú kényszerítés a vallás érdekében is egyedül ünnep- és vásárnapokra szoríttassák”. Az ifjúság merészsége egyre nő. Pozsonyban a tanárok tanácsülésére erőszakkal betolakodnak, lármát csapnak s a tanárok tiltakozása ellenére az ülés-teremben bennmaradnak s az ülésen való részvételre a szabadság nevében jogot formálnak.² A nagyváradi akad. ifjúság ezt írja EÖTVÖS-nek: „Oldja fel Méltóságod azon bilincseket, melyek értelmi tehetségeinket fogva tartják”; arról panaszkodnak, hogy a fő- és aligazgató pap, az utóbbi elaggott, a kortól elmaradt, hivatalára nem alkalmas ember. „De ami – mondják – legszomorúbb, a tanárok, kivált a bölcsészeti karban, szinte papok, kik anélkül, hogy képességeiknek jeleit adták volna, nyerték a tanszékeket, hazánk szellemi tőkájének kimondhatatlan kárára.” Érthető tehát, hogy az új miniszterhez intézett főigazgatói jelentések mind arról panaszkodnak, hogy az ifjúság fegyelmet nem ismer: testületileg levelez s a pesti ifjak követelményeihez csatlakozik, hogy ne legyen mindennapi templombajárás, szabad legyen a színházba-kávéházba menetel s a tanrendszer módosíttassék. „Nem annyira az elmulasztásokat helyrehozni, mint egyedül arra törekedni lehetett s kellett az iskolai elüljáróknak, hogy veszélyes kitorést s minden fegyelem fel-

¹ Az 1848/94 VKM. iratai Orsz. Levéltár: D/590. 176. sz. V. ö. a győri akadémia akkori tanulójának, SZINNYEI JÓZSEF-nek leírását: Timárház. 311-318. 11.

² U. o. D590. 618/1848. sz.; 2561/1848. sz.

bontását elhárítsák, amint elhárítaniuk sikerült is.”¹ Eötvös azonban még 1848 május 15-én kelt iratában az akadémiai if újságot „a közelebb lefolyt politikai mozgalmak alkalmazásával tanúsított viseletéért” megdicséri, emellett nyugalomra is inti.²

A soproni ev. iskola tanulóinak (15-19 éves ifjaknak) „a felszabadult szellem hatalmas hangon azt a határozott szózatot dörgi fülébe, hogy ők legyenek a kárhozatos iskolai rendszer utolsó áldozatai”. Röpiratukban³ bejelentik, hogy mindaddig, míg a tudományban elmaradt tanárok el nem mozdíttatnak, megszüntetik az előadások látogatását. „Kérjük – mondják hetyke hangon a sztrájjal fenyegetőző diákok -, hogy tanárokról az ország gondoskodjék, oly formán, hogy tanárnak csak az választathassák, ki a pesti egyetemi tanárok s tudós társasági szaktudósok által, a nevelésügyi minister felügyelése alatt, szigorúan megvizsgáltatott.” A középkorból ránk maradt hibás tanrendszert meg kell változtatni, a grammatikai iskolák helyébe reáliskolákat keil állítani. A latin és görög, vagy egyéb más nyelv tanítása csak az V. osztályban kezdődjék, de csak a latin legyen kötelező rendes tárgy, a többi önkényes választásra bízassék. A tanulók fegyelmi ügyeiben esküdtszék ítélezzék, melynek elnöke az igazgató, tagjai a tanulók kiküldöttei. A hazafias szellem úgy tör elő a soproni ifjaktól, hogy az iskolában addig működő német társaságot „mától fogva örökre megszüntetik s könyvtárát az iskolai könyvtárhoz csatolják”. S erről a minden iskolai fegyelmet lábbal tapodó, iskolai sztrájkra lázító iratról büszkén írja TAVASI LAJOS, az akkori szabadelvű magyar pedagógusoknak s a tanügyi kongresszusnak vezére, hogy a soproni pontokat a pesti ev. gimnázium retorikai s poétikai osztályában felolvastatta, magyarázgatta s az iratot a tanteremben egy hétig kifüggesztette. Ilyesmire csak a forradalmi mámor pszichózisából érthető.

Még a pesti piarista gimnázium tanulói sem akarnak hátramaradni szabadságot követelő „pontok” szerkesztésé-

¹ U. o. D590. 464/1848. sz.; D597. 5297/2266. 1848 szept. 23. (a nagyváradi főig. jelentése).

² U. o. D590. 470/1848; 461/1848. sz.

³ Reformkiváratok a sopronyi ev. főiskola körében. 1848.

⁴ Nevelési Emléklapok. V. 174. 1.

ben. A szaktanítás bevezetését, a reális tudományok tüzetesebb tanítását, a vasárnapi litániára járás kötelezettségének megszüntetését, az előadásoknak a délelőttre való korlátozását, a latin klasszikusok könyv nélküli tanításának eltörlését sürgetik. A tanulói naivitásra jellemző az a fontos pontjuk, mely szerint az érdemjegyeket nem tárgyankint, hanem csak általánosságban (jeles stb.) kell kitüntetni. Minden forradalomban óriási szerepe van a tömegeket magával ragadó szónoki szuggesztiónak; a rétori erőnek tekintélye ilyenkor hirtelen emelkedik. Innen érthető, hogy az ifjúság, mely a maga romantikus lelkületében annyira sugalmazható, mindenfelé követeli a szónoklási és szavalási gyakorlatokat. Így a piarista diákoknak is egyik súlyos reformpontja, hogy „a három felső osztályban szavalatok tartassanak, hogy az ifjú azon ügyeséget, mely a szónokban elkerülhetetlenül szükséges, ideje korán magáévá tegye”. A forradalmi lelket legjobban a 10. pont jellemzi: „A tanárok, akármely rendiek is, világi ruhában jelenhessenek meg a tanteremben; mert az ifjúság nem a papi öltönyt, hanem a tanárok személyét tiszteli”.

Ilyen elrettentő szabadosság és éretlenség láttára a komolyabb és higgadtabb tanárok az iskolai fegyelem teljes felbomlásának gátat vetni iparkodtak. Ezek élén járt a két HUNFALVY, JÁNOS és PÁL. „A magyar tanulótság nagy része közt – így jellemzik nagy szomorúsággal az ifjúságot együttesen írt cikkükben¹ – rossz szellem uralkodik, mert csak élvezet, szenvedély után kapkodik, valódi műveltség és tudományosság nem ingerli, szorgalom, komolyság és vallási kegyelet távol van tőle ... Nálunk tagadhatatlanul baj, pedig nagy és sok baj van az iskolai ügyben, melyen minél előbb segíteni kell, ha ázsiai barbárságba nem akarunk sülyedni, ha nem akarjuk, hogy a magyar nemzet a történelem lapjaiból kitöröltessék. Ingyen se gondoljuk, hogy a nagy bajon úgy lehet segíteni, ha éretlen ifjak határozzák meg a tanulmányok mennyiségét és minőségét; ha ők szabják meg a fegyvet és a rendtartást.”

Azonban ugyanez a magyar ifjúság, mely márciusban egy időre megrészegedett a szabadság mámorától, amikor a

¹ Prot. Egyházi és Isk. Lap. 1848. 549. 1.

tetre kerül a sor, 14-16 éves korban is önkényt, csapatostul siet oda, ahol a legszigorúbb fegyelem vár rá: a magyar honvédseregbe. „Talpra magyar, hí a haza” – szavalja március idusa óta országszerte: de az új iskolai év küszöbén maga is talpon terem, mikor látja, hogy „itt az idő: most vagy soha”. Legszebb bizonyítványának tartja az írást, mely igazolja, hogy honvéd. A tanulóifjúság iskolai szabadosságát 1848 áprilisában feddő, imént idézett sorokkal most szembeszegezhetjük azt a himnuszt, mely ugyanennek az ifjúságnak önzetlen odaadását és tettbe szökő mély hazafiságát 1848 szeptemberében így dicsóíti: „A tanárok tanításokat nem tarthatnak, mert az ifjúság a Hunyadi-, Zrínyi-, Kossuth- s másnevű önkénytes és honvédcsapatokba állva be, a haza oskolájába ment tanulni, a harctérre, az ágyúszózatokat hallgatni. Ők most a legjobb tanulók, kik megérdemelni sietnek e hon örökségét, sietnek magokat méltókká tenni e haza fiainak nevére. Mert hisz a hazát ők öröklendik, akik most még fiatalok, de mint örülhetnének az örökségnek, ha érette mit sem tennének!”

Az ifjúság már 1848 márciusában országszerte önkényt belép a nemzetőrségbe. EÖTVÖS nem sokáig késik ennek hivatalos helybenhagyásával. Május 13-án megengedi, „hogy az ifjúság az alkotmányos szabadság iránti polgári szent kötelességének ihletétől áthatva s a törvényes rend és béke fenntartása mellett buzgólkodva a nemzeti őrségbe magát beírassa és szolgálatot tegyen.”¹ Az ifjúság ezt az engedélyt meg nem várva, már a márciusi napokban beáll nemzetőrnek, piros-fehér-zöld kokárdát hord, fegyvergyakorlatokat végez, fáklyásmeneteket s szabadságünnepeket rendez. Színesen írja le a fiatalság hangulatát Koós FERENC, aki a marosvásárhelyi kollégium tanulója volt.² Március utolsó napjaiban az öreg BOLYAI FARKAS, a lángelméjű matematikus óráját azzal töltik, hogy elbeszélnek neki az előző esti fáklyásmenetüket. Az öreg professzor nyugodtan hallgatja meg beszédüket, de egyszer csak felugrik székeréről s hevesen kiáltja a tanulók felé: „Tudják, hogy mit tettek? Eltemették fáklyafénynél a magyar nemzet szabadságát, melyből nem

¹ Az 1848/9. VKM. iratai. OL. D 597. 464/1848. sz.

² Koós FERENC: Életem és emlékeim (1828-1890). Brassó I. köt. 1890. 166. sk. 11.

tudom, mikor lesz feltámadás.” A sokszor különö viselkedésű, de geniális tanár jövőbe látó intuitióját az ifjak nem értik, elnémulnak s titokban mind megegyeznek abban, hogy az öreg úr Pecsovics. Goromba, szász eredetű német tanárunknak is sietnek visszafizetni minden gyötrelmüket. Amikor ez feleletre szólítja az egyik diákot, egy másik áll fel helyette, szemére hányja eddigi érdességét s felhívja, hogy most vegye cylinderét és pusztuljon szemeik előtt. A német erre elsápad, hebegni kezd, az ifjúság pedig tombol: „le vele!” Akkor még nem járta az „Abczug!” Reszketve megy le a katedráról, az ifjak körülfogják, a kapuig lekísérik, egy ujjai sem bántják, csak nevetik. Soha többet át nem lépte a kollégium küszöbét. A kollégium nagyobb ifjúsága diák-csapatot alkot, lecke helyett a kollégium játszóhelyére jár fegyvergyakorlatra, melyet egy százados vezet. Hat hétig gyakorolják magukat. „Akkor az utolsó próbára – beszéli Koós – meghíttuk br. AUGUST es. kir. várparancsnokot is tisztjeivel együtt, kiket bámulat fogott el, hogy mi hat hét alatt kész katonák lettünk.” Amikor a szabadságharc kitör, a kollégium ifjúsága szétoszlik, beáll honvédnek vagy KOSSUTH-huszárnak. Mikor később osztrák fogságba esnek, AUGUST osztrák várparancsnok, aki még égő lelkesedésben látta őket, kárörvendő szemmel méri végig a rongyos csapatot, gúnyosan kiált föl: „Ah, ah, Kossuth-huszaren!”

A szabadságharc ideje alatt komoly iskolai munkáról alig lehetett szó. A tanárok java éppúgy részt vesz a honvédelemben, mint a fegyverfogható ifjúság. Kórházak és kaszárnyák híján a gimnáziumok épületeit szállja meg a katonaság. Ugyanazokkal a tipikus jelenségekkel találkozunk e téren, mint nemrégiben a világháború alatt. Csak egy-két példát! 1848 júl. 1-én SZEMERE belügyminiszter EÖTVÖS-től, mint közoktatásügyi minisztertől engedélyt kér, hogy a pécsi gimnáziumba és líceumba a nemzetőrséget be-
szállásolhassa.¹ A nagyváradai főigazgató okt. 14-én jelenti, hogy Temesvár ostromállapotban van, a gimnáziumban és a líceumban az előadások nem tarthatók meg „a várórség nyílt lázadása miatt.”² A miniszter utasítja, hogy a honvé-

¹ Az 1848/9. VKM. iratai. OL. D590. 2553/1848. sz.

² U. o. D592. 5482/2345. 1848. sz.

delmi bizottmány rendeleteihez alkalmazkodják. A nagyváradai gimnázium igazgatója 1849 január 25-én panaszos levelet intéz a Debrecenben székelő közoktatásügyi minisztériumhoz, hogy az összes elemi iskolai, gimnáziumi és akadémiai tantermetek a katonaság lefoglalta, „nyilvános előadásokra szolgáló hely a városban nem maradt, a tanuló ifjúság szétbocsáttatott, hogy vagy szülőik megnyugtatóra haza, vagy tanulását másutt folytatni elmehessen.”¹ Pár hét múlva már fájdalommal jelenti, hogy „a honvédtüzérek által a tanodákban volt padok kíméletlenül szétboncoltatva az udvarra vettettek s jövőre úgyszólván hasznavehetetlenekké tétettek.”²

A hadviseléshez szükséges fémeket a kormány országa szerte gyűjti. Megható a nagyváradai konviktus premontrei igazgatójának irata, melyben a konviktus cinedényeit fölajánlja: „Mivel a honvédelmi bizottmány elrendelte, hogy minden honpolgár a haza megmentése végett kiállítandó ágyúk öntéséhez mulhatatlanul megkívántató önt (cint) beszoigáltatni igyekezzék: a kormányom alá rendelt növeldeben mintegy három mázsányi czinedények találtatnak, a haza szent ügye kételkedni nem hagy, miszerint a mélyen tisztelt Minisztérium egészen felhatalmazand, hogy a növelde czinedényeit, melyek jelenleg különben veszteg hevernek, a fenntérintett magasztos cél eszközlése tekintetéből a haza oltárára illő helyen átadhassam.”

A világháború alatti iskolai életből élénk emlékezetünkben vannak még a hadbavonult diákoknak nyújtott vizsgalati kedvezmények. A szabadságharc alatt hasonló könnyítésekkel találkozunk. Sok tanuló egy-két hónapig jár ezekben a zivataros időkben iskolába, de „mindenkinek, ki tanulását hadjárati okok miatt kénytelen volt félbeszakítani, megengedtetik a jövő tanév kezdetéig bármikor s bármi nyilvános tanintézetnél letenni a próbatétet, ha egész évi tanulmányokból egyszerre is.”⁴

Hogyan viselkednek az *idegenajkú, nem-magyar diákok*? A hazai németek hívek maradnak, sokan beállnak hon-

¹ U. o. D615. 43/M. sz.

² U. o. D615. 48/M. sz.

³ U. o. D595. 6544/2720. 1848. dec. 11.

⁴ U. o. D619. 818/M. 1849 május 24.

védnek. A katolikus tót diákok is ott küzdenek vállvetve magyar bajtársaikkal GUYON seregében a keresztet kezében tartó ERDŐSI (POLESZNI) IMRE piarista tanár vezetése alatt a Branyiszko hegyén; az evangélikus tót diákság egy része, melyet HODZSA és STÚR tüzel a magyarság ellen, a lázadókéhoz áll. (II. 193. 1.). A délvidéki szerb fiatalság apáit követi a magyarság ellen való fölkelésben. Az oláh diákok szintén ellenünk fordulnak (II. 209. 1.), bár nem egyetemesen. A nagyváradi főigazgató pl. 1848 szept. 204 jelentésében azt írja, hogy „Belényesen és Nagybányán az oláh tanoncok a magyar nyelv tanulásában és tiszta kiejtésében kedves előmenetelt tüntettek ki. A temesvári középtanodában azonban ez év második felében tapasztaltattott, hogy a nemzetiségi féltékenység némelyekben a magyar nyelv iránti buzgóságot gyengítette.”¹ Érdekes adat, hogy a belényesi gör. kath. román püspöki gimnázium igazgatója annyira hű marad a magyar kormányhoz, hogy még 1849 július 2-án is eljuttatja a Szegeden működő vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz az 1848/9. II. félévi tanulmányi jelentést, jelezve, hogy a tanítás nyelve a magyar volt.²

A magyar forradalom az oláhságot is felrázza művelődési tespedtségéből: az iskolák utáni vágy ébredezni kezd lelkében. A nagyváradi gör. kath. román egyházmegye iskola-felügyelője, SZILÁGYI JÓZSEF kanonok, így buzdítja az oláh községeket iskolák állítására s a nagyobb műveltségre: „Apáitok nem gondoskodtak tanítástokról, amint tőlök kitelhetett volna, gyermekeitek tanítás és nevelés nélkül nőnek fel, és eszerint boldogabb sors rátok nem várhat; tekintsetek körül, mint virágzanak iskolák és tudományok a latin szertartású katolikusoknál, az evangélikusoknál és izraelitáknál, mely tudományokkal a latin katolikusok és evangélikusok az ország minden hivatalait betöltötték, az izraeliták pedig vagyonosak és szerencsések lettek, mert minden holdogságnak alapja a jó nevelés és tudomány, melynek eszközésére vagyonukat és minden tehetségeiket föláldozták, minden községekben iskolát és minden nagyobb városokban nagyobb tanodákat és nevelőintézeteket alapítottak.”

¹ Az 1848/9-i VKM. iratai. *OL* D597. 5196/2215. sz.

² U. o. D619. 1298/m. sz.

A magyar és oláh nyelvű körirat ebben az imperatívuszban hangzik ki: minden község kötelessége iskolát állítani!¹

Hogyan működik ezekben a zivataros időkben az első magyar *vallás- és közoktatásügyi minisztérium*, mint az immár Ausztriától, ennek bécsi tanulmányi bizottságától egészen független magyar közoktatásügy irányítója, a nemzet újjászületése közepett az új művelődési eszmények kitűzője és végrehajtója- Augusztus elejéig EÖTVÖS még nagyobb-szabású kultúrpolitikai tervekről ábrándozik: a legforróbb hangulatban az országgyűlés elé terjeszti népoktatási javaslatát, melyet csak sok vita után fogadnak el. Az érdeklődés középpontjában azonban természetesen nem a művelődés, hanem a honvédelem ügye áll. PETŐFI a közhangulat iol-mácsa, amikor egy aug. 10-i hírlapi cikkében izgatottan kiált fel: „Elhagyhatnátok most azt a nevelést, mikor azt sem tudjuk, lesz-e kit nevelni, vagy sem-” Aug. 12-én végre megszavazza az országgyűlés a népiskolai javaslatot, de GR. TELEKI LÁSZLÓ még ekkor is „boldogabb időkre” kívánja halasztani a népoktatás rendezését, amikor a miniszter egy-séges elvek alapján nyugodtan tudja idevágó javaslatait ki-dolgozni.

EÖTVÖS legfőbb munkatársául a minisztériumba április 24-én SZÁSZ KÁROLY-t, a kiváló nagyenyedi ref. kollégiumi professzort veszi maga mellé. Rajta mint államtitkáron kívül négy osztályfőnök és három tanácsnok vezeti a mi-nisztérium ügyeit. Minthogy EÖTVÖS kultúrpolitikájának legfőbb elve az 1848: XX. t.-c. végrehajtása, külön szakosztályt állít fel a katolikus, protestáns és görögkeleti egyházi-iskolai ügyek irányítására. Ezekhez járul még egy ügyosztály az alapítványi és gazdasági ügyek s egy az oktatásügy szá-mára. Amikor EÖTVÖS visszalép, SZÁSZ KÁROLY veszi át az ügyek vezetését egészen 1849 május 2-ig, amikor az új kabi-netben HORVÁTH MIHÁLY püspök fogadja el a vallás- és köz-oktatási tárcát.

Ha az 1848 decemberéig Pesten, majd Debrecenben, Szegeden és Aradon működő vallás- és közoktatási minisz-terium iratait áttanulmányozzuk, elszomorító benyomást

¹ U. o. D615. 20/M. 1849 január 2.

tesz reánk, hogy majdnem kizárólag egészen kicsinyes ügyekkel volt kénytelen ez a minisztérium foglalkozni. Az akták legnagyobb része csipcesup ösztöndíjügy és fizetésiutalás. Pl. 1848 május végén egész sereg akta a gimnáziumok új pecsétnyomóinak költségét utalja ki intézetenként! A minisztérium egész munkája pénzek folyósításában merül ki. Ebben a viharos korszakban új magasabb célok kitűzéséről, művelődési tervek kidolgozásáról, vagy éppen végrehajtásáról természetesen szó sem lehet.

A Pestről 1848 december végén menekülő minisztérium Debrecenben csak januárius végén tudja úgy-ahogy munkájának fonalát felvenni. Alig néhány tisztviselő dolgozik, mert javarészüket, a régi helytartótanácsból átvett hivatalnokok, Pesten maradnak s nem merik a kormányt Debrecenbe kísérni. SZÁSZ KÁROLY 1849 jan. 28-án kimutatást készít a tisztviselői karról, mely alig öt főből áll.¹ A minisztérium legtöbb ügyét EGEDY GÁSPÁR intézi: SZÁSZ KÁROLY őt tartja a legjobb hivatalnoknak. „Jelenleg – írja jan. 23-án a pénzügyminiszternek – ezen minisztériumnak sem osztályfőnöke, sem tanácsosa, sem titoknok, sőt fogalmazója is más rajta kívül itt nem lévén, mindenik osztálynál a tanácsosokat és titoknokokat kielégítőleg helyettesíti.” A tisztviselők Debrecenben a növekvő drágaság miatt régi fizetésükből nem tudnak megélni. „Hazafias érzelmük sugallatának engedve, kesereg SZÁSZ KÁROLY, itt megjelentek, kik is egyezőleg keservesen panaszozzák az uralkodó szertelen drágaságot”, annál is inkább, mert családjuk Pesten maradt s így kétfelé kell élniök. Május elejétől, amikor GÖRGEY Budát visszaveszi, azt írják boldogan az aktákra: „A minisz-

¹ SZÁSZ KÁROLY államtitkár, képviselő; LÓNYAY GÁBOR osztályfőnök, képviselő (a többi osztályfőnök Pesten maradt); PAPP ENDRE tanácsnok, képviselő (4 tanácsnok Pesten maradt). A titoknokok közül 6 Pesten van, 1 a táborban; a fogalmazók közül csak 1 van Debrecenben, 1 a táborban, 12 Pesten van vagy máshová széledt. Segédfogalmazó kettő van: TISZA KÁLMÁN (néhány fogalmazvány maradt is tőle) és ifj. SZÁSZ KÁROLY; a régi 7 segédfogalmazó Pesten maradt. A 8 irodaszemélyből 1 van jelen, a 15 írnokból csak 2. 1849 jan. 21. KOSSUTH, mint a honvéd bizottmány elnöke, két fogalmazót nevez ki 500-400 firt évi fizetéssel. (L. az Orsz. Lévéában az 1848-9. VKM iratait: D615 51-M 1849 jan. 28, 82-M febr. 1, 30-M jan. 22, 33-M jan. 23 stb.)

tériumnak Budapestre leendő visszatértéig jegyzékben tar; tassék.” A pesti visszatérés helyett azonban nemsokára kénytelenek Szegedre menekülni. Itt júliusban az ügyiratok jórészt ezzel az egyhangúan visszatérő szomorú refrénnel intézik el: „A közlekedés elzáratván, a benyújtvány jegyzékbe veendő.” Egyes hivatalnokok még ekkor is reménykednek. Amikor pl. a pesti piarista tanárok a már megállapított fizetésüket kérik, július 16-án az egyik fogalmazó a kérvényt ideiglenes jegyzékbe veszi „a Budapestre leendő visszaérkezésig.” Ugyanekkor LUTTER NÁNDOR, „menekült budai szaktanár” a tanításért járó 38 frt. 20 kr.-t hevesen sürgeti, mert ismeretes az a tény, „hogy őt az osztrák kormány több jogtalan tetteken kívül budai és minden egyéb tanszékétől elmozdítván, ottani maradása legnagyobb vakmerőség leendett volna.”¹ A halódó minisztériumnak csupa ilyen ügyei vannak.

A szabadságharc alatt az egész magyar társadalom lelki- leg egybeforr: ugyanaz a nemzeti eszménye, t. i. az Auszriatói való függetlenség, ugyanazok az illúziói, ugyanazok az örömei és fájdalmai. így a magyar *tanárvilágnak* is. Sokan közülök nemzetörnek vagy honvédnek állnak; egy részük a tűzérségnél teljesít hasznos szolgálatot. A szerzetestanárok közül sokan táborig papok, gyakran kombattánsok is. Az 1848 július 31-én elrendelt új tanári eskümintá szerint a királyhoz való hűséget esküsznek.² De nem is egy esztendő múlva úgy érzik, hogy az egymásra torló események, a dinasztiaától ráncszabadított osztrák, majd orosz hadsereg támadása feloldja őket esküjök alól. Különösen lelkesítő hatású Buda visszavétele: főképp ennek a győzelemnek reménytfakasztó hatása alatt a tanári karok sorban üdvözlik a kormányt, nyíltan célozva a detronizációra.³ Egyébként május 9-én maga a vallás- és közoktatásügyi miniszter valamennyi egyházi és iskolai elöljáróságnak meghagyja, hogy „a kimondott függetlenség iránt hódolati nyilatkozatot

¹ U. o. D361 1316-m 1849 júl. 16.

² U. o. D590. 3686-1544. sz.

³ U. o. D618. 742-M, 744-M, 760-M, 812-M, 809-M, 836-M, 846-M stb.

küldjenek be.” A kegyesrend főnöke, PURGSTALLER JÓZSEF 1849 május 24-én melegen üdvözli a rend nevében HORVÁTH MIHÁLY minisztert és a kormányt a függetlenségi nyilatkozatért. Az egri cisztercita gimnázium tanári kara SZVORÉNYI JÓZSEF tollalval hódolatát fejezi ki Buda bevétele után. „Örömmünk, mondja lelkes iratuk, egy az igaz honfiakéval, egy és határtalan a már is kivívott ama nagyszerű eredményék fölött, mikben hazánk *függetlenségét*, habár még teljesen meg nem szilárdulva, de – mint az igaz Istenben helyezett hitünk tartja – biztosítva látjuk. Villámhatalommai gyújtá ez föl lelkesültségünket. Mi, kik eddigelé a polgárcsemetéknak nevelői és irányadói valánk, egyedül hazánk *függetlenségében* ismerők fel biztosítékát ama régen táplált vágyainknak: mik szerint a volt lélekölő iskolai rendszer nyűgét valahára lerázandván, oly szellemben vezethessük a hon leendő támaszait, amint azt virulásnak indult nemzetiségünk igényei s mink ebiünk sugalma kívánják.” A koiozsvári piarista gimnázium tanári kara melegen üdvözli a detronizációt, „mely által szegény, üldözött magyar fajunk egy szabad és független nemzet lesz”. „A gondunkra bízott nemzetsarjadékot úgy neveljük, mint egy szabad nemzethez illik, hogy azt az önállást és függetlenséget, amit a nemzet magának kivívott, megtartani tudja és akarja is.” A nagyváradai premontreiek hasonló örömtől mámoros hangon írnak; az esztergomi bencések röviden, egészen hidegen fogadnak engedelmességet. A protestáns gimnáziumok is sorban kifejezik hódolatukat a kormányt íránt. „Arra törekszünk, írják a zilahi tanárok HORVÁTH MIHÁLY-nak, hogy a kezünk alá bízott növendékek úgy neveltessenek, hogy annak idején hazánk szilárdsága, függetlensége és üdve általuk is szilárdíttassék és továbbfejlesztessék.” Még a selmeci ev. líceum is, mely nemrégiben a tót nemzetiségi diákizgatás egyik fészke volt, most lelkesen üdvözli a kormányt a debreceni függetlenségi nyilatkozatért s hódolatát fejezi ki iránta.

-

A nagy reménység egyhamar összeomlik. Világos minden nemzeti eszményt jóidőre eltemet: a magyar függetlenséget, a maga lábán járnai kezdő magyar művelődést, a ma-

gyarság hegemóniáját az itt uralkodó nemzetiségek fölött. Ugyanazok a tanárok, akik égő lelkesedéssel mámorosan ujjongnak 1849 tavaszán a kivívott függetlenségen, ősszel már a bécsi közoktatásügyi minisztériumtól kapják az új tanrendszert és utasítást: gr. THUN Leó-nak *Organisations-Entwurf*-ját. II. JÓZSEF centralizáló s németesítő politikája teljes erejében újra föltámad. *Vestigia terrent.*

**NÉV- ÉS
TÁRGYMUTATÓ**

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

Összeállította: *Pesovár Ambrus.*

- Acsay Ferenc 7. 55, 145, 544.
Académie der Nationalsprache 7. 163.
Aczél (államtanácsos) 7. 581.
Adelung 7. 199.
Adler S. 7. 148.
Aeshylüs 77. 269, 270.
Aesopus 77. 319.
agronómia 77. 405.
Ajtay József 77. 98.
Akadémia (Magyar Tudományos) 7. 144, 145, 199, 233, 240, 268, 277, 282, 284, 389, 420, 426, 441, 485. 77. 8, 26, 37, 111, 188, 347.
akadémia (kir.) 7. 58, 61, 67, 142, 150, 153, 154, 162, 233, 248, 304, 318, 374, 393, 483, 491, 539. 77. 8, 44, 65, 88, 193, 196, 431.
akadémiai tanácsulések 7. 61.
Albert Kázmér herceg 77. 404.
Alexandriai Szent Katalin 77. 468.
algebra 7. 86, 219.
alгимnázium 7. 60.
alkotmánytan 7. 320, 321, 328. 77. 395, 399.
Alvari 7. 47, 152, 561.
Anakreon 77. 268, 310.
anatómia 77. 405.
Anaxagoras 77. 272.
angolkisasszonyok 77. 474, 475, 476, 477, 486, 559.
angol nyelv 77. 443-446, 594. V. ö. *modern nyelvek.*
Angyal Dávid 7. 397. 77. 346.
antik művelődési eszmeny 77. 243.
Antonaeum (nevelőintézet) 77. 561.
antropológia 7. 355. 77. 394, 533, 557.
Apáczai Csere János 7. 95, 323, 372.
Apponyi Albert gróf 77. 132.
Aranka György 7. 93, 109, 110, 111, 113, 150. 77. 387.
Arany János 7. 551, 555, 569: 77. 26, 260, 268, 289, 376.
archeológia 7. 120, 260.
architektúra 7. 219, 304, 308, 497. 77. 340, 373, 380, 397, 405, 425, 431.
Argentaria 77. 503.
Aristoteles 7. 372. 77. 31, 221, 230, 243, 272, 273, 277, 457, 467.
arisztokrata nevelés 7. 491, 494-510.
arisztokratikus individualizmus 77. 270, 271.
aritmetika 7. 48, 55, 226, 320.
Arndt E. M. 7. 452.
Arneth M. 77. 48.
Asbóth János 77. 245.
Aspasia 77. 468, 503.
Ast Fr. 77. 236, 251.
Athenaeum (főiskola) 77. 422, 429.
August báró 77. 617.
autonómia (a protestánsok iskolai önkormányzata) 7. 36, 50, 72, 73, 75, 141, 149, 166, 285, 311, 312, 316, 337. 77. 587.
Ábel Jenő 77. 249.
Ábel Jenő 77. 249.
állam és egyház viszonya 7. 33, 52. 77. 586-589, 609, 610.
államfilozófia 7. 4, 6, 44, 56, 64, 80, 90.
állami leányiskolák 77. 520, 559.
államosítása az iskoláknak 77. 581, 586, 588, 601, 602, 608.
államsegély elemi iskoláknak 77. 61, 601, 608-610.
államsegély a felekezetteknek 77. 609, 610.
állampolgári nevelés I. 7, 14, 39, 40, 41, 50, 51, 56, 68, 244, 255, 567, 595. 77. 61, 62, 373.
államtan 77. 236.
államtudomány 77. 308, 313.
állatorvosi iskola 77. 9.
állatorvostan 77. 384.
állattan 77. 439, 478, 606.
Ángyán János 7. 307.
'arúismeret 77. 59, 414, 415, 528.

- árvaházak 77. 9.
 Árvái Jakab 7. 132.
 ásványtan 7. 55, II. 66,
 73, 439, 606.
- Ijacsányi 7. 410.
 Bajza József 7. 454. 77.
 85, 149, 150, 172, 173,
 245, 504.
 Bacon II. 345.
 Bakonyvári Udefonz 7.
 582.
 Balassa Bálint 77. 463.
 Balassa Fefenc gróf 7.
 162, 163.
 Baldacci 7. 188.
 Ballagi Géza 7. 132.
 Ballagi Mór 77. 534.
 Balogh Ferenc 7. 317.
 Balogh István 7. 473,
 576, 583.
 Balogh László 77. 446.
 Balogh Pál (Almási) 7.
 595. 77. 345.
 Balogh Péter 77. 169.
 Baloghy Lajos 7. 188.
 Baranyai Zoltán 7. 81,
 283. 77. 489.
 Barczafalvi Szabó Dávid
 7. 85, 463. 77. 244.
 Barcsa János I. 317.
 Barcsay Ábrahám I. 90.
 Barics Béla 7. 179, 215,
 216, 217, 219.
 Baritiu G. 77. 206.
 Barna Mihály 77. 194.
 Barnutiu 77. 208.
 barokksszellem 7. 34.
 Baróti Szabó Dávid 77.
 257, 489.
 Bartal Antal 77. 272.
 Barth P. 77. 234, 458.
 Basedow I. 8, 340, 349.
 II. 162, 318, 369.
 Batteux 7. 186.
 Batthyány Kristóf 77.
 467.
 Batthyány Lajos gróf 7.
 166.
 Baumgarten 7. 186, 199.
 Bayle 77. 288, 296.
 Bánóczy József 77. 493.
 Bánffy György 77. 205.
- bányászati iskola 7. 233.
 77." 374.
 Bárány Péter 7. 263. 77.
 483."
- Bárczy Lajos 77. 180.
 Báróczy Sándor 7. 90,
 111, 112, 113, 121, 136,
 321. II. 170.
 Bártfay Kálmán 77. 43,
 431."
- Báthory István 77. 506.
 Báthory Zsófia 77. 463.
 Beaumont 77. 478.
 Becker Adolf 77. 222,
 228, 230, 237, 284, 292,
 293, 294, 310, 380.
 Beda C. 77. 129.
 Bcdekovich Ferenc 7. 52.
 Beké Kristóf 7. 526, 557,
 562, 577. 77. 348.
 Bekman 7. 57.
 Beksics Gusztáv 77. 147.
 bencések 7. 143, 206, 213,
 272, 298, 425, 538, 542,
 544, 550, 581. 77. 340,
 623.
 Bene Ferenc 7. 405.
 Beniczky Lajos 77. 174.
 Benyák „Bernát I. 94, 95,
 96, 97, 99, 179, 210,
 211, 212, 213, 214. 77.
 389.
 Bcntham 77. 345, 346,
 356.
 Beöthy János 7. 84.
 Beöthy Ödön 77. 426,
 518.
 Beöthy Zsolt 77. 279.
 Berczúr Zsuzsanna 77.
 556.'
- Beregszászi Pál II. 525.
 Berde Áron 77. 601.
 Berkó István 7. 124.
 Berzeviczy Aladár 77.
 490.
 Berzeviczy Albert 7. 553.
 Berzeviczy Gergely 7.
 342, 359, 388, 401, 402,
 403, 404. 77. 381, 490.
 Berzsenyi Dániel 7. 1,
 569, 602. 77. 171, 253,
 255, 256, 276, 278, 282,
 339, 482, 501, 502.
- Bessenyei György 7. 26,
 90, 93, 99, 104, 105,
 106, 107, 111, 113, 121,
 133, 205, 284, 312, 321,
 417, 438. 77. 170, 172,
 455, 480.
 Bethlen Farkas II. 464.
 Bethlen Kata grófnő 77.
 464, 465, 506.
 Bezegeh Rozália II. 556.
 Bezerédj István 7. 446.
 II. 46, 339, 518.
 Békesy Pál 77. 95.
 Bél Mátyás 7. 152, 562.
 Bibanco Gyula Emma-
 nuel 77. 414, 415, 416.
 biblia I. 48, 55. II. 558.
 Binder János 77. 245.
 Birkenstock J. M. 7. 51,
 251, 252, 253.
 bizonyítvány (iskolai) 7.
 567, 574. 77. 57.
 Blanc L. 77. 574.
 Bod Péter 77. 464.
 Bodnár J. 77. 518.
 Boldogrétai Vig László
 (Horváth I. álneve) 7.
 406.
 Boleman J. 77. 71, 333.
 Bolla Márton 7. 457.
 Bolyai Farkas 7. 564. 77.
 387, 616.
 Bonitz H. 7. 541. 77. 232,
 273.
 Bopp 77. 238.
 Borosnyai Márton 77.
 465.
 Borzsák József 77. 256.
 botanikus kert 77. 9.
 Bozóky Ferenc 77. 397.
 Bozóky István I. 374.
 Bölöni Farkas Sándor
 77. 206.
 Brandis 77. 232.
 Brassai Sámuel 77. 516,
 585, 596.
 Brdctzky Sámuel 7. 343,
 353. 77. 246, 247, 248,
 318, 384, 391, 392, 393,
 521, 522.
 Breznyik János 77. 174.
 Brisits Frigyes 7. 458.
 Bröder 7. 564.

- Brueys 7. 95.
 Brun Krisztina 77. 487.
 Brunswick Antal gróf 77. 486.
 Brunswick Teréz grófnő 77. 316, 486, 524, 540, 561, 567, 573, 576.
 Budai Ézsaiás 7. 320, 325, 563. 77. 244.
 Burckhardt 77. 457.
 Byron 77. 335, 343, 445, 517.
 Bystersky 77. 179.

 Caesarológia 7. 49.
 Calpurnia 77. 503.
 Campe 7. 8, 336, 340. 77. 31, 237, 249, 378, 534, 543.
 Canova 77. 244, 277, 278, 341.
 Cellariusinódszcr 7. 120, 325, 563.
 Chateaubriand 7. 507.
 Chatelet asszony 77. 496.
 Cházár András 7. 401.
 Chomprc 7. 152.
 Chotek grófnők 77. 524.
 chrestomathia 7. 55, 74, 152, 197, 198.
 Cicero 7. 10, 372, 378. 77. 243, 252, 253, 254, 258, 259, 260, 261, 274, 304, 316, 323, 325, 326, 328, 334, 503, 606.
 Cichindeal 77. 204.
 Cipariu 77. 208.
 ciszterciták 7. 143, 272, 298, 425, 542. 77. 623.
 cocducatio 77. 478, 490, 509.
 Collegium Hungaricum (bécsi) 7. 438. '
 Collegium novarum 7. 15, 19.
 Collegium repetentium (tanárképző) 7. 128, 292, 305-307, 537. 77. 29. V. ö. *tanárképzés*.
 Comenius 7. 191, 470. 77. 457.
 Concha Gvőző 77. 483.
 Condorcet 7. 180, 238. 77. 460.
 Corinna 77. 468, 503.
 Corneille 77. 118, 335.
 Cornelius Nepos 7. 10. 77. 258, 323, 334, 606.
 Cousin Viktor 77. 431, 432.
 Crcuzer 77. 236, 252.
 Cromwell 77. 444.
 Crusius 77. 336.
 Curtius 77. 334.
 Czeizel János 7. 165.
 Czirákv Antal gróf 7. 134, 135, 136, 274, 309, 459, 462, 547. 77. 7, 339.
 Czuczor Gergely 7. 442, 485, 486. 77. 20, 21, 22, 255.

 C >Saplár Benedek 77.272.
 Csaplovics János 7. 359. 77. 103, 112, 123, 155, 186, 407, 408, 421, 444, 445.
 Csáka Károly 7. 57, 61.
 Csáky Albin gróf 77. 75.
 Császár Elemér 7. 560.
 Csáthy György 7. 320.
 Cscngery A. 77. 353.
 Cserei Farkas 77. 495.
 Cserei Ilona (Wesselényinc) 7. 494.
 Cserei Mihály 77. 464.
 csillagászat 77. 65, 69, 313, 361, 399, 431, 439.
 csillagvizsgálóiintézet 77. 9.
 Csokonai 7. 129, 130, 201, 304, 317, 318, 322, 331, 334, 370, 371, 372, 373, 374, 512, 551. 77. 170, 213, 269, 278, 279, 489.
 Dacier asszonv 77. 486.
 D'Alcmbert 7. 17.
 Danes István 77. 403.
 Dankovszky Gergely 77. 104, 202.
 Dante 77. 335.
 Dayka Gábor 7. 164, 165, 292, 293. 77. 269.
 Dániel Polixéna bárónő 77. 465.
 Dávid Lajos 7. 564.
 Deák Farkas 7. 500, 597. 77. 461.
 Deák Ferenc 7. 444, 445, 552, 556. 77. 83, 131, 215, 426.
 deák nyelv, 1. *latin nyelv*.
 Decsv Sámuel 7. 85, 89, 93,96,113,114,115,116, 117, 120, 122, 123, 124, 136, 321. 77. 485, 486.
 De Gerando Antonina 77. 567, 571, 577, 578.
 deizmus 7. 69, 120, 206, 207, 506.
 defendálás 77. 593.
 De la Mennai 7. 507.
 Delille 77. 316.
 Delling János 7. 222, 223.
 Demetrius 77. 468.
 demokratizmus 7. 25, 62, 67, 93, 106, 110, 131, 143, 179, 205, 235, 238, 265, 270, 295, 407, 424, 440, 446, 447, 492, 498, 511, 525, 526, 528. 77. 4, 84, 90, 126, 145, 146, 147, 149, 192, 210, 212, 339, 348, 400, 401, 554, 569, 581, 582, 584, 585, 589, 608.
 demokratikus művelődési eszmény 7. 111, 233, 238.
 Demosthenes 77. 223, 274, 282.
 Denis Mihály 7. 292.
 Dercsényi János báró 7. 532.
 Dessewffv Aurél gróf 7. 489, 491, 502, 503, 506, 507, 508, 509, 522. 77. 184, 185, 314, 316, 444, 446, 520, 566.
 Dessewffv József gróf 7. 410, 411, 421, 425, 606. 77. 28, 262, 263, 264, 266, 269, 270, 272, 275,

- 278, 297, 299, 308, 309, 314, 337, 339, 504.
 diákcseré // 151, 169.
 didaktika 7. 49, 58, 554, 555, 557, 558, 564.
 Diderot 7. 8, 20, 12, 17, 38, 96, 238, 290.
 Dienes Sámuel 7. 148.
 Diesterweg 7. 540. II. 73.
 dietetika 77. 380.
 diktálás 7. 537, 556, 557, 562, 564, 565, 567, 596. 77. 28, 532.
 Diószegi Sámuel 7. 563. /7. 108.
 Diotima // 468, 503.
 diplomatika 7. 219.
 direkt nyelvtanítási módszer 77. 334, 528.
 Dobrovsky 77. 202.
 Doering 77. 324.
 Domanovszky Sándor 7. 183, 222, 223, 250, 254, 256, 257, 261, 269, 518.
 Domokos László 7. 75.
 Donatus 77. 395.
 Dósa Elek II. 206.
 Döbrentei Gábor 77. 275, 339, 502, 504, 516, 517.
 Döme Károly 7. 292.
 Draskovics János gróf 77. 199.
 Drezmitzer József 7. 422. 77. 8.
 Dugonics András 7. 83, 85, 86, 96, 99, 108, 126, 293, 394, 473, 576, 583, 601. 77. 492.
 Duka Tivadar 7. 570.
 Ed ictum tolcrantiae 7. 45, 72.
 Egedy Gáspár 77. 621.
 egészségügy 7. 320, 326, 345. 77. 66, 73, 380, 392, 394, 399, 439, 553, 557, 572.
 egyenruha a tanulóifjúságnál 7. 199, 271.
 egyetem 7. 41, 53, 63, 93, 142, 143, 148, 150, 153, 154, 156, 213, 233, 247, 248, 250, 256, 269, 273, 297, 389, 390, 391, 392, 408, 420, 435, 452, 483, 518. 77. 8, 9, 37, 44, 45, 49, 193, 250, 372, 477, 592, 599, 608.
 egyetemes tanügyi kongresszus 77. 554, 581, 582, 584, 585, 589, 590, 591, 593, 596.
 egyetemi könyvtár 7. 451. 77. 9.
 egyetemi magántanárok 77. 599.
 egyetemi nyomda I. 486, 561. 77/9.
 egyetemi tanács (Senatus Regius) 7. 71, 75, 184, 301.
 egyetemi tanárok 7. 129, 143, 229, 230, 255. 77. 596.
 egyetemi tanszékek betöltése II. 599.
 egyetemi és tanulmányi alap 7. 42, 43, 44, 65, 67, 142, 148, 149, 151, 163, 187, 188, 202, 212, 248, 268, 269, 298, 410, 546. 77. 3, 9, 13, 15, 38, 588, 607.
 egyháztörténet 7. 49, 55, 465. 77. 75.
 egységes közoktatási törvény 77. 581.
 Eichhorn 7. 570. 77. 322.
 elemi iskola 7. 212, 492. 77. 11, 16, 44, 45, 46, 193, 478. V. ö. *népiskola*.
 Eleutherus Pannonius 7. 138.
 Eilend József I. 327, 514, 554, 592.
 Ellrich A. 77. 101.
 Emödy István 7. 329.
 enciklopédikus művelődési eszmény 77. 581, 593.
 enciklopédizmus (az iskola művelődési anyagában) 7. 17-18, 33, 341, 342, 345, 388, 593. 77. 17, 42, 46, 219, 241, 358, 360.
 Ender 77. 341.
 Endlicher István 7. 359.
 Endrődy János 7. 280. 77. 308.
 Engel János 7. 359.
 Ennius I. 372.
 Entwurf (Thunsféle) 7. 198, 276. 77. 68, 74, 435.
 Eötvös József báró 7. 77, 309, 522, 527, 528, 529, 531, 532, 542, 573. 77. 83, 131, 173, 209, 339, 353, 432, 449, 539, 586, 587, 589, 596, 598, 602, 605, 608, 609, 613, 616, 617, 620.
 Ephemerides Budenses 7. 15, 19, 149, 152.
 Epiktetos 77. 273.
 epikureizmus 77. 273.
 Erasmus /7. 222, 457.
 Eresei Dániel 7. 563.
 Erdélyi János II. 171.
 Erdélyi Magyar Nyelv-
 művelő Társaság 77. 387.
 Erdélyi Tudós Társaság 77. 387.
 erdészlet 77. 384.
 erdésziskola 77. 404.
 Erdődy József gróf 7. 434.
 Erdősi Imre 77. 619.
 erkölcsfilozófia 7. 199, 495. V. ö. *erkölcsstan*.
 erkölcsi nevelés 7. 494, 507, 508.
 erkölcsstan 7. 40, 211, 236, 325, 413, 465, 506. 77. 487, 494, 522, 527, 552, 557, 558, 572.
 Ernesti J. A. 77. 225, 226, 236, 265, 337.
 Ernst Lajos 77. 35.
 Eszterházy Ferenc gróf 77. 264.
 Eszterházy Károly gróf 7. 76, 501.
 esztétika I. 120. 77. 527, 606.

- esztétikai művelődési eszmény 7. 290, 77. 311.
- Euripides 77. 118, 223, 269, 270, 282.
- európai irodalom 77. 75, 78.
- Ewald J. 7. 263.
- Exner F. 77. 48, 52.
- Édes Gergely 77. 269.
- ének 7. 345. 77. 76, 240, 398, 456, 477, 486, 515, 533, 553, 557, 570, 572, 593.
- érettségi vizsgálat 77. 240, 360, 581, 591.
- értelmi nevelés 7. 46, 494. 77. 11, 28, 47, 514, 516.
- Faludi Ferenc 77. 464.
- Farkas András 77. 180.
- Farkas Sándor 7. 466.
- Fazekas Mihály 7. 563. II. 108.
- Fáy András 7. 383, 384, 455, 499, -516, 525, 553, 554, 558. 77. 31, 256, 322, 323, 324, 339, 504, 520, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 548, 549, 552, 554, 555, 561.
- fegvelem (erkölcsi állapótok) 7. 218, 219, 220, 221, 255, 257, 261, 271, 273, 346, 347, 567, 580, 581, 582, 584, 585, 591, 592. 77. 393, 395, 488, 522, 592, 598, 612, 613, 614, 615, 617.
- fegvelmi szabályzat 7. 37, 69, 218, 219, 277, 294, 347., 567, 580, 582, 583, 584. 77. 76, 604.
- Fejes János (galánthai) 7. 398, 399, 400, 401.
- Fejér György 7. 21, 181, 185, 392, 451. 77. 150.
- Fejérpataky Károly 77. 180.
- Fejérpataky László 77. 463, 465.
- Fejérváry 77. 320.
- Felber Vince 77. 523.
- Felbiger 7. 470. 77. 378, 478.
- felsőjog a tanügy rendezése 7. 5, 39, 44, 75, 171, 173, 174, 179, 189, 236, 237, 260, 269, 271, 274, 439, 527. 77. 42, 43, 63, 425.
- felsőbb leányiskola 77. 532, 555.
- Felsőbüki Nagy Pál 7. 188, 235, 410, 422, 423. 77. 122, 253, 339.
- felvétel a kir. akadémiába 7. 325.
- felvétel az egyetemre 7. 64, 265, 291. II. 67, 240, 591, 596.
- felvétel a gimnáziumba 7. 45, 54, 64, 65, 77, 82, 85, 161, 179, 187, 193, 240, 265, 269, 270, 408, 409, 421. 77. 16, 25, 47, 54.
- felvétel a tanítónőképzőstanfolyamra 77. 560.
- felvételi vizsgálatok 7. 294.
- Felvilágosodás 7. 3, 4, 5, 15, 32, 33, 34, 36, 37, 39, 40, 41, 53, 56, 69, 88, 90, 97, 104, 109, 110, 113, 115, 131, 206, 222, 238, 245, 261, 277, 278, 343, 350, 374, 395, 396, 580. 77. 83, 91, 219, 371, 479, 480, 485, 486.
- Ferdinánd (V.) 7. 462. 77. 58.
- Ferenc-féle abszolutizmus 7. 151, 580, 77. 40.
- Ferenc király 7. 65, 159, 169, 194, 240, 244, 253, 254, 267, 416, 417, 433, 440, 461, 543, 549. II. 257, 308, 402, 426, 487, 524.
- Ferenczy István 7. 502.
77. 219, 278, 279, 281, 300, 363.
- Ferenczy József 77. 314.
- Ferenczi Zoltán 7. 531, 551, 552, 556, 569. 77. 170, 333.
- Fest Sándor 77. 445.
- festés mint tantárgy /. 517. 77. 496, 512.
- Festetics György gróf 7. 491, 493, 495. II. 171, 264, 382, 404, 501.
- Fénelon 7. 368. 77. 455, 458, 459, 470, 471, 478.
- Fényes Elek 77. 99, 109.
- Fichte 7. 53, 337, 379, 77. 83, 91, 92, 94, 177, 219, 232, 234, 246, 247, 271, 276, 285, 323, 483, 511.
- filantropizmus 7. 8, 250, 310, 331, 336, 337, 339, 77. 31, 32, 219, 236, 249, 299, 367, 371, 391, 392.
- filozófia 7. 93, 94, 95, 120, 190, 195, 209, 211, 221, 222, 224, 236, 328, 380, 425, 435, 465. 77. 40, 108, 208, 240, 241, 308, 313, 347, 349, 403, 439, 496, 505, 592.
- filozófiai kar 7. 221, 222, 223, 225, 226, 231, 291, 472, 484, 574. 77. 9, 30, 31, 67, 477, 592, 599.
- filozófiai tanfolyam 7. 13, 15, 18, 19, 71, 72, 74, 158, 179, 198, 211, 217, 221, 228, 231, 260, 282, 286, 291, 305, 314, 340, 356, 413, 436, 478, 539, 574. 77. 27, 46, 47, 75, 431, 581, 591, 592, 595, 598, 603.
- filozófia-történet 7. 20, 96, 198, 225, 231, 286, 287, 356. 77. 75.
- Fináczy Ernő 7. 5, 7, 13, 22, 42, 51, 59, 68, 184, 242, 606. 77. 201, 371, 374, 457, 478.

- fiúk és leányok – külön iskolája 77. 558, 560, 590.
- fizika 7. 15, 18, 39, 57, 75, 94, 97, 98, 211, 221, 226, 304, 308, 319, 322, 325, 344, 345, 369, 497, 597. 77. 55, 65, 70, 75, 228, 240, 326, 357, 361, 371, 374, 380, 384, 392, 396, 399, 411, 431, 432, 440, 496, 505; 522, 525, 527, 528, 532, 553, 557, 558, 570, 592, 606.
- fizikai szertár 7. 58, 59, 345, 554. 77. 59, 557, 595.
- fiziológia 77. 405.
- Fieury 7. 9, 368.
- folvóirat (tudományos) 7?! 392, 541.
- Fodor Gerzson 77. 333.
- fogalmazás 77. 392, 414, 415, 522, 558, 570.
- Folnesics János 77. 525-529.
- Fourier /. 532.
- Fox 7. 386.
- főgimnázium 7. 60.
- főigazgató 7. 55, 51, 60, 240, 245, 549.
- főigazgató hatásköre 7. 61, 73, 74, 97, 538, 542, 543, 548, 549, 550, 586. 77. 488.
- főigazgató kötelessége 7. 61, >3, 82, 248, 282, 537.
- főigazgatók székhelye 7. 61.
- főiskola 7. 36, 40, 43, 65, 83.
- Földi János 7. 563. 77. 269.
- földművesiskola 77. 371, 404.
- földrajz 7. 9, 13, 14, 49, 55, 57, 85, 152, 161, 219, 253, 326, 328, 330, 369, 425, 470, 481, 497, 562, 594, 597, 599. II. 15, 49, 65, 196, 228, 239, 240, 326, 361, 371, 380, 392, 395, 396, 399, 432, 438, 440, 446, 478, 488, 499, 505, 508, 515, 522, 525, 527, 528, 532, 533 552, 557, 558, 570, 593, 606.
- földrajzi szertár 77. 595.
- főrangú leányok neve-lése 77. 565, 566, 567, 568. V. ö. *arisztokrata nevelés*.
- Fraknoi Vilmos 7. 425.
- francia felvilágosodás 7. 27, 62, 69, 129, 142, 153, 173, 181.
- francia forradalom 7. 131, 153, 248, 416, 417.
- francia nyelv 7. 496. II. 228, 239, 241, 371, 394, 432, 443, 446, 459, 477, 478, 488, 524, 525, 533, 553, 557, 558, 564, 570, 593, 594, 598. V. ö. *modern nyelvek*.
- franciskánusok 7. 542.
- Francke 7. 15. 77. 369, 377, 459.
- Frangepán Katalin 77. 462.
- Frankenburg Adolf 7. 466, 523/601. 77. 171.
- franklin Renjamin 7. 59.
- Frigyes (Nagy) 7. 3, 4, 15, 36, 115. 77. 219, 369, 486.
- Friml Aladár 7. 5.
- fuker Frigyes Jakab 7. 139.
- Gaal Jenő 7. 343, 401, 403, 404.
- Gabelhofer I. 158.
- Gaj Lajos 77. 135, 187, 191, 192, 197, 198, 203.
- Galilei 7. 372.
- Gazdasági Egyesület (Societas Oeconomica) 7. 192.
- gazdasági gyakorlóterület az iskola mellett 7. 192. 77. 379, 382, 395, 404, 406, 551, 591.
- gazdasági intézet 77. 400, . 404, 405, 406, 540.
- gazdasági szakoktatás 77. 367, 386, 387, 400, 404, 405, 406, 609.
- gazdaságpolitika 7. 36, 64, 93, 107, 116, 117, 127, 131. 77. 299, 313, 384, 423, 435.
- gazdaságtan 7. 518, 77. 66, 73, 313, 394, 431, 558.
- gazdasszonyi vizsgálat 77. 494.
- Gárdonyi A. II. 518.
- Gáti István 7. 125, 126, 136, 563. 77. 386.
- Gedike 7. 57, 336, 341. 77. 237.
- Geley József/. 329.
- Gellert 7. 360. 77. 377.
- Gelléri Mór 77. 414.
- Genersich János 7. 339, 341, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 353, 359, 388.
- Genersich Keresztély I. 359. 77. 244, 249, 318.
- geológia (földtan) 77. 69, 75, 606.
- geometria 7. 9, 46, 48, „ 55, 57, 74, 86, 219, 319, 328, 369, 497. 77. 53, 55, 65, 75, 371, 375, 397, 431, 527, 533, 606.
- germanizáció 7. 29, 52, 80, 87, 100, 154, 194, 398, 412. 77. 178.
- Gcsner J. M. 77. 225, 226, 227, 236, 255, 261, 265, 336.
- géptan 77. 411.
- Géresi Kálmán 7. 334.
- Ghillányi Adolf 77. 180.
- gimnázium 7. 9, 15, 28, 29, 36, 39, 40, 43, 47, 50, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 63, 65, 67, 139, 142, 143, 152, 153, 154, 162, 190, 192, 221, 233, 248 253, 273, 272, 277,

- 290, 318, 324, 325, 326, 355, 373, 374, 378, 393, 420, 452, 478, 491, 492, 519, 520, 523, 537, 552, 553, 604. 77. 3, 6, 9, 36, 37, 42, 44, 45, 66, 83, 88, 138, 161, 193, 195, 208, 235, 236, 299, 317, 325, 331, 339, 343, 344, 350, 355, 358, 359, 424, 439, 440, 591, 592, 601, 608.
- gimnáziumi tanterv 7. 144, 153, 163. 77. 3, 27, 42, 44, 46, 47, 49, 50, 64, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74-77, 239, 241, 604, 605, 606.
- Girard 7. 199.
- Glatz Jakab 7. 286, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 341, 353, 359, 381. 77. 248, 249, 318, 382, 391.
- Gliviczky Antal-77. 524.
- Godinger Jusztin 7. 462, 463. '
- Goethe 7. 341, 417. 77. 48, 118, 219, 223, 228, 230, 231, 237, 244, 246, 247, 251, 261, 264, 267, 269, 270, 271, 273, 275, 276, 277, 283, 286, 292, 300, 301, 309, 316, 335, 363, 501.
- Goldsmith 7. 350.
- Gore C. 77. 445.
- Gorove István 77. 91, 137, 146, 148, 149, 410, 411, 444.
- Gottschedné 77. 486.
- Görgey Artúr 77. 154, 257/441.
- Görgev István 77. 46, 152/372, 441.
- görög nyelv 7. 9, 11-12, 20, 40, 47, 48, 55, 56, 63, 179, 194, 195, 196, 214, 252, 253, 254, 259, 260, 277, 290, 303, 305, 323, 326, 328, 330, 335, 341, 356, 365, 378, 379, 421, 565, 605. 77. 3, 27, 28, 39, 42, 48, 49, 51, 55, 65, 69, 70, 75, 202, 226, 227, 228, 232, 237, 239, 241, 252, 299, 301-310, 314, 316, 318, 320, 330, 357, 360, 432, 593, 594, 598, 606.
- görög-pótló tantárgy 77. 64, 75, 358.
- Gr agger R. 7. 598. 77. 471.
- grammatikai iskola 7. 9, 18, 26, 28, 30, 32, 39, 47, 48, 55, 57, 59, 60, 71, 74, 160, 212, 221, 233, 257, 259, 267, 271, 273, 281, 286, 288, 291, 303, 318, 326, 462, 469, 479, 492, 538, 542, 564, 77. 15, 27, 29, 47, 54, 56, 196.
- Grassalkovics Antal gr. 7. 96. 77. 476.
- Gratian Marx 7. 51, 62, 66, 70, 251.
- Grigely József 7. 561.
- Grie sb a eh 77. 322.
- Grosser János 77. 44, 258.
- Grote 77. 353.
- Grünn A. 77. 378.
- Guzmics Izidor 7. 424, 432, 597. 77. 28, 252, 263, 269, 272, 297, 298, 300, 306, 307, 535.
- Gvadányi József 7. 114.
- Gyakorlati nevelés 7. 93, 191, 215, 289, 318, 320, 355, 376, 418, 565. II. 66, 69, 400, 434, 439, 460, 520, 555.
- gyakorlóiskola tanítónői képző mellett 77. 520.
- gyakorlóiskola tanára képző mellett 7. 541.
- gyakorló tanárjelöltek ,/. 348. 77. 57.
- gyermekjátékok 77. 513, ,.514.
- gyorsírás 7. 55. II. 395. v. ö. *tachygraphia*.
- gyónás - áldozás I. 68, 219, 271, 582.
- Gyöngyösi István 7. 372. 77. 170, 257, 288.
- Gyulai Pál 7. 280, 588. 77. 257, 516.
- Gyurkovecski József 77. 197.
- H**aan Lajos 7. 316. 77. 71, 249.
- Haberern Jonathan 77. 273.
- Hager 7. 581.
- Hajnisné (leánynevelő-intézet tulajdonosa) 77. 523.
- Halasy Márton 77. 188.
- Halasy Mihály /7. 391.
- Hallifax 77. 480.
- Hampel Antal 77. 416.
- Hannulik Krizosztom 77. 288.
- Hanslick 77. 48.
- Haraszi Károly 77. 416.
- Harlowe 77. 445.
- Hartig gróf 7. 475.
- Hatvani István 7. 75, 77, 341. 77. 303, 304.
- Hauszmann Lajos 77. 475.
- Hazay Gábor (Vörösmarty írói álneve) 7. 531.
- hazai jog 7. 153, 189, 215, 217, 225, 236, 326, 425, 497.
- hazai nyelv 7. 15, 28, 45, 47, 48, 50, 100, 155, 189, 233.
- háztartástan 77. 488, 525, 528, 533, 590.
- Hägelin 7. 251.
- Hecker J. 77. 369.
- Hegel 7. 526. 77. 83, 94, 108, 117, 122, 177, 219, 232, 233, 241, 273, 276, 349, 402.
- Hegy József 7. 258.
- Heinrich Gusztáv I. 426, 77. 287.

- Hekler Antal *II.* 277.
 Hell Miksa 7. 137.
 hellenizmus *II.* 251, 261, 263, 265, 282-284, 295, 297, 300, 301, 304, 350.
λ', ö. görög nyelv.
 Helvetius *I.* 96, 350.
 helyesírás 77. 487, 522, 557, 558, 570.
 Henszlmann Imre 77. 153, 319.
 heraldika 7. 219.
 Herbart 77. 234, 235, 299, 314, 370.
 Herczeg Ferenc 77. 134.
 Herder 7. 341, 526. 77. 68, 83, 84, 91, 116, 139, 219, 223, 224, 225, 244, 246, 247, 251, 257, 263, 284, 285, 287, 288, 292, 293, 294, 295, 297, 301, 307, 308, 312, 332, 336, 345, 349, 361, 363, 370, 460, 583.
 Herkel 77. 167.
 Hermína főhercegaszszony 77. 524.
 Hicrodotos 77. 241, 273, 306.
 Hertelendy Károly 7. 445.
 Hesiodos 77. 329.
 Hesz János Mihály 77. 34.
 Heténni János 7. 540. 77. 67, 68, 348, 349, 350, 403, 431, 511.
 Heyman 77. 512.
 Hevne Chr. G. 77. 225, 226, 227, 236, 237, 244, 245, 246, 249, 261, 265, 267, 283, 318, 322, 324.
 heti órák száma (tárgvanként) 7. 319, 575. 77. 70, 239.
 Hippokrates 77. 503.
 hitelemzés 7. 68, 198, 582. 77. 194. V. ö. *vab lásoktatás. vallástan.*
 Hittrich Ödön 7. 467.
 hivatalnokképzés 7. 11, 14, 53, 59, 82, 122, 132, 136, 155, 161, 162, 164, 189, 216, 325, 282. 77. 368.
 Hlavacsck 77. 123, 180.
 Hock C. 7. 65, 67.
 Hodzsa M. 77. 98, 107, 126, 164, 169, 175, 176, 186, 188, 192, 193, 619.
 Hoffmann (pesti szenátor) 7. 413.
 Hofmannsegg 7. 374.
 Hofstätter *I.* 251.
 Hohenfeld Katalin grófnő 77. 476.
 Home 7. 186.
 Homeros 77. 235, 241, 243, 252, 262, 264, 266, 267, 269, 278, 282, 288, 292, 295, 306, 308, 310, 311, 320, 329, 342, 456, 503.
 homiletika 7. 465.
 Homokai Pál 77. 175.
 Homonnay Euphrosina 77. 506/
 honoratior 7. 521, 522, 523. 77. 421, 422.
 Horatius 77. 243, 248, 254, 255, 256, 297, 304, 318, 322, 325, 326, 333, 335, 341, 606.
 Horánvi Elek 7. 138, 450.
 horvát iskolaügy 77. 194 -200. V. ö. *nemzetit scgi kérdés.*
 horvát ifjúsági egyesületek 77. 199.
 Horvát Endre 77. 527.
 Horvát István *I.* 182, 183, 377, 387, 449, 485, 573. 77. 306, 428, 504. 527, 592.
 Horváth Ádám 77. 269, 484.
 Horváth Cirill 77. 605.
 Horváth János 7. 325, 406. 77. 8, 9.
 Horvát József Elek 7. 501, 548.
 Horváth Mihály 7. 518, 596, 597. 77. 200, 440, 620, 623.
 Horváth Ödön 77. 246, 249.
 Horvátovics Domoljub 77. 106, 114.
 hospitálás 7. 541. 77. 560.
 Höhn Antalné 77. 523.
 L. Scharer Éva.
 Hölderlin 77. 251, 283.
 humanisztikus gimnázium 77. 221, 234, 299, 300, 337, 338, 353.
 humanitásokszályok 7. 13, 18, 25, 46, 47, 48, 49, 55, 59, 60, 70, 74, 160, 197, 212, 257, 259, 281, 286, 289, 291, 304, 326, 356, 410, 461, 469, 479, 538, 542, 599. 77. 15, 27, 29, 46, 47, 56, 65, 208.
 humanizmus 7. 97, 316, 319, 320, 326, 327, 329, 345, 357, 361. 77. 42, 44, 46, 64, 65, 66, 67, 69, 74, 142, 177, 192, 219, 224, 225, 230, 237, 242, 270, 271, 276, 284, 286, 287, 293, 299, 305, 321, 332, 356, 359, 362, 363, 594.
 Humboldt Vilmos 77. 223, 227, 235, 237, 238, 239, 270, 293, 300, 310, 323, 363, 460.
 Hunfalvy János 77. 75, 78, 585, 593, 615.
 Hunfalw Pál 7. 523, 540, 556, 564, 568, 588. 77. 75, 153, 172, 272, 273, 304, 305, 306, 322, 362, 585, 615.
 Hurbán 77. 164, 176, 179, 186, 193.
 Hurtel 77. 59.
 Huszti József 77. 272.
 hidraulika 77. 425.
 Idegen tanárok 7. 141, 145, 420.
 ifjúsági könyvtár 7. 252,

- 271, 344, 346, 568, 569.
 II. 57, 552, 557, 595.
 igazgató munkaköre 7.
 537, 543, 549, 550, 571,
 575, 579, 581, 587. 77.
 15, 191.
 Illésv János 7. 293, 472,
 473.
 imádságsformula előadás
 előtt és után 7. 69.
 Imre Sándor 7. 494.
 ingyenes oktatás 7. 179,
 233, 238. 77. 11, 15.
 Institutum Geometricum
 II. 367.
 interkonfesszionális hit-
 tankönyv 7. 179, 207,
 208, 234, 506.
 Iparegyesület 77. 411.
 ipariszkola (schola in-
 dustrialis) 7. 179, 190,
 192, 436, 518, 520. 77.
 11, 14, 16, 42, 43, 44,
 45, 46, 58, 60, 65, 138,
 161, 300, 338, 368, 370,
 380, 381, 400, 408, 410,
 411, 423, 424, 428. 436,
 438, 447, 608.
 ipari szakoktatás 77. 400,
 408, 409, 411.
 Ipolyi Arnold 77. 8.
 írás 77. 477, 479, 487,
 494, 515, 522, 552, 558.
 írásbeli dolgozatok 7.
 350, 351. 77. 26, 532,
 533.
 iskoladrámák 7. 99, 100,
 345.
 iskolai épületek 7. 537,
 549, 550, 552, 554. 77.
 382, 390.
 iskolakötelezettség 7. 64,
 151, 261, 269. 77. 33,
 389, 495, 581, 589. V.
 ö. *tankötelezettség*.
 iskolai felszerelés 7. 537,
 549, 550, 552, 554. 77.
 68, 382, 390. V. ö. *fű-
 zikai szertár; földrajzi
 szertár; természetrajzi
 szertár*.
 iskolai ünnepélyek 7,
 34, 97, 567, 579.
 iskolánkívüli népműve-
 lés 77. 9, 33.
 ismétlő népiskola 77. 9,
 44.
 Isokrates 77. 274, 282.
 Istvánffy Miklós 77. 109.
 Izdencz József 7. 51,
 157, 159, 162, 163, 164,
 171, 183, 549. 77. 100.
 J achmann 77. 285.
 Jahn F. L. 77. 286.
 Jakabfalvy András 77.
 502.
 Jakob Fr. 77. 270.
 Jakobi F. H. 77. 356.
 Jakobs Fr. 77. 241, 252.
 Jaksit Péterné 77. 506.
 Jancsó Benedek 77.
 99,
 205, 208, 209.
 Janus Pannonius 7. 437.
 javítóvizsgálat 7. 573.
 Jánoki Anna Mária 77.
 466.
 Jánosi Béla 7. 186.
 Jászi Oszkár 77. 146.
 Jean Paul 77. 515, 532.
 Jedlik Ányos 77. 585,
 589.
 Jcnisch 7. 404.
 jezsuiták 7. 20, 26, 34,
 39, 40, 42, 46, 63, 181,
 188, 204, 205, 214, 219,
 220, 577.
 jobbagység művelődése
 7. 511, 518-525. V. ö.
honoratior.
 jogi ismeretek 77. 399,
 459.
 jogi kar 7. 190, 356, 472,
 574. 77. 8, 372, 477.
 Jókai 7. 433, 487, 585,
 600. 77. 169, 211, 571,
 573.
 Joó János 77. 389, 422,
 428, 429.
 Jordánszky Elek 77. 475,
 476, 535.
 Jósika M. báró 77. 316,
 334, 539.
 Jozefy Pál 77. 123, 186.
 jozefinus egyházpolitika
 7. 67, 68, 69.
 jozefinus kultúrpolitika
 7. 38, 207.
 József császár 7. 3, 4,
 29, 30, 36, 37, 38, 40,
 41, 43, 45, 51, 53, 56,
 58, 59, 60, 62, 64, 66,
 67, 78, 80, 85, 88, 89,
 93, 97, 102, 107, 115,
 128, 181, 182, 209, 303,
 559, 574, 578. 77. 209,
 219, 378, 380, 388, 477,
 478, 479, 624.
 József nádor 7. 218, 223,
 249, 250, 254, 257, 261,
 264, 266, 267, 269, 273,
 285, 375, 440, 468, 474,
 477, 478, 484, 501, 518,
 598, 77. 58, 211, 280,
 382, 428.
 Julius Caesar 77. 257,
 335, 606.
 Jungmann Dániel 77.
 174.
 Justet 77. 559.
 Kadc F. 77. 2. 5.
 Kalazanti szent József
 77. 374.
 Kanka Dániel 77. 113.
 Kant 7. 186, 222, 223,
 224, 372. 77. 233, 234,
 248, 361.
 Karács Teréz 77. 505,
 520, 561, 562, 563, 564,
 568, 569.
 Karacsay Fédor 77. 314,
 315.
 Karácson Márton 77. 396.
 Kassuba Domokos 77.
 421.
 Katalin cárnő 7. 3, 8,
 38, 238, 303, 400. 77.
 474, 476.
 katolikus iskolák 7.44,
 45, 72, 73, 74.
 katolikus iskolák
 autonómiája 77. 587,
 588.

- katholikus középiskolák 1792-ben 7. 202, 203.
- katholikus középiskolák Erdélyben 1792-ben. I. 204.
- Katona István 7. 83. 77. 109.
- Katona József 7. 520. 77. 504.
- katonai akadémia (Academia militaris) 7. 200, 260, 268, 277, 282, 284, 383. 77. 37.
- katonai építéstan 7. 201, 291, 412.
- katonaság vezényleti nyelve 7. 124.
- Kaufmann Lajos 77. 256.
- Kaunitz herceg 7. 5, 38, 157, 162, 163. 77. 371.
- Kazinczy Ferenc 7. 14, 51, 52, 76, 77, 85, 90, 101, 102, 107, 108, 109, 110, 113, 121, 185, 186, 321, 324, 331, 354, 360, 377, 379, 395, 402, 403, 404, 419, 424, 426, 432, 602. 77. 28, 170, 243, 246, 252, 255, 256, 258, 259, 260, 261, 262, 265, 266, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 278, 279, 282, 286, 287, 289, 294, 297, 298, 300, 302, 303, 304, 308, 309, 310, 311, 319, 337, 339, 349, 363, 482, 492, 495, 501, 502, 539.
- Kazinczy Gábor 77. 171.
- Kállay Ferenc 77. 147.
- Kármán József 7. 90, 354, 365, 366, 369, 374, 387, 393, 415, 416, 419, 512, 517. 77. 492.
- Kármán Mór 7. 232. 77. 10, 46.
- Károly főherceg 7. 256, 263, ~ 286, 518/
- Károly királv (III.) 77. 475.
- Károlyi Klára 77. 472.
- Károlyi Sándor 77. 472.
- Kegyesrendiek. V. ö. *piaristák*.
- Kemény Ferenc 77. 74.
- Kemény X. Ferenc 77. 398.
- Kemény Zsigmond 77. 516.
- Kerék István 77. 593, 594, 595.
- kereskedelmi földrajz 77. 415.
- kereskedelmi iskola 7. 190, 383. 77. 42, 58, 59, 60, 368, 370, 371, 380, 400, 414, 415, 416, 438.
- kereskedelmi jog 77. 415.
- kereskedelmi levelezés 77. 59, 371, 375, 380.
- kereskedelmi szakoktatás 77. 400, 414, 415, 416.
- kereskedelmi számtan 77. 59, 380, 414, 415.
- kereskedelem története 77. 415.
- Keresztési József 7. 101.
- Kerényi Frigyes 77. 173.
- kertészet 77^395.
- kertésziskola 77. 404.
- kettős könyvvitel 7. 12, 198. 77. 371, 375, 414.
- kémia 7. 308, 345, 518.
77. 59, 68, 70, 75, 313, 357, 372, 374, 375, 380, 384, 396, 399, 425, 432, 442, 606.
- Képzőművészeti Akadémia 7. 199, 200, 233, 240, 260, 268, 277, 282, 283, 284. 77. 3, 391. V. ö. *Szépízüvészeti Akaiadémia*.
- kézimunka /. 8, 107, 131, 332, 517, 520.
- kirándulások (iskolai) 7. 310, 348, 578, 604.
- Kis János 7. 132, 341, 349, 350, 351, 359, 360, 379, 381, 387, 394. 77. 169, 244, 245, 246, 248, 255, 256, 258, 272, 273, 275, 293, 309, 321, 322, 345, 492.
- kisdedővő 77. 137, 486, 538, 540, 561.
- kisdedővónőképzőintézet 77. 590.
- kísérleti fizika 7. 49, 219.
- kisgimnázium 7. 60.
- Kisfaludy Károly 7. 569, 587. 77. 26, 281, 349, 493, 524.
- Kisfaludy Sándor 7. 304, 322, 354, 396, 397, 570, 587. 77. 26, 133, 171, 172, 349, 492, 539.
- Kispartti János 77. 373.
- Klarisszák 7. 143. 77. 478, 479.
- klasszikus írók 7. 56, 74, 108, 111, 197, 199, 200, 242, 252, 288, 328, 341, 356, 379, 471, 564, 601, 606. V. ö. *Klasszicitmus*.
- klasszicizmus 7. 219, 249. 77. 276, 277, 278, 281, 282, 289, 299, 300, 324, 349, 354, 385, 386, 401, 441, 460, 490.
- Klauzál Gábor 77. 427.
- Klemm E. J. 77. 334, 336.
- Klopstock 77. 229, 295.
- Kmoskó Ágoston 77. 9.
- Koháry Ferenc 7. 370.
- Kollár Ádám 7. 5.
- Kollár János 7. 400. 77. 127, 164, 165, 167, 176, 178, 192, 197, 199, 202, 203.
- Kollowrat 7. 445, 474, 476, 477, 483. 77. 100, 186.
- Kolosi Török István /7. 466.
- kolostori nőnevelés II. 456, 458, 461, 471, 535, 556.
- kommunizmus 7. 532, 533.
- kongresszus, I. *egyetemmes tanügyi kongresszus*.
- konviktusok 7. 41, 64, 66, 143, 179, 188, 204,

- 205, 206, 217, 218, 241, 242, 493. 77. 9.
- Koós Ferenc 7. 466, 521, 580, 589. 77. 616.
- Kónyi János 77. 378.
- Kopernikus 77. 509.
- Korbély Antal 77. 9. 28.
- Kornis Gyula 7. 5, 95. 77. 224, 348, 512.
- Kossuth L. 7. 249, 392, 453, 463, 526, 528, 532. 77. 75, 124, 126, 12-7, 128, 131, 135, 138, 142, 145, 147, 148, 164, 185, 186, 187, 206, 214, 217, 299, 317, 339, 340, 353, 354, 355, 356, 357, 368, 496, 409, 410, 411, 413, 417, 422, 423, 426, 429, 435; 436, 440, 444, 449, 540, 608, 621.
- Kovachich Márton 7. 59, 105, 201, 207, 230.
- Kovacsóczy Ádám 7. 547, 600. 77. 321.
- Kovács Alajos 77. 102.
- Kovács Ferenc 7. 449, 454.
- Kovács Gábor 7. 463.
- Kovács József 77. 333.
- Kovács Pál 77. 504, 513, 514.
- Kovács Sámuel 7. 501.
- kozmetopolita művelődési cszmévnv 77. 282, 286, 287, 288,
- Kölcsey Ferenc 7. 135, 322, 324, 331, 386, 387, 445, 500, 501, 568, 602. 77. 28, 43, 84, 171, 172, 173, 243, 252, 261, 262, 265, 266, 270, 272, 273, 275, 278, 279, 282, 287, 288, 289, 290, 291, 294, 295, 296, 299, 300, 310, 311, 312, 313, 319, 339, 349, 363, 405, 539, 540.
- Kölcseri Sámuel 77. 465.
- Königsacker József gróf 77. 414.
- könvvitel 77. 30, 395, 396, 399, 414, 415. V. ö. *kettős könyvvitel*.
- Körösi Csorna Sándor /. 570. 77. 110.
- Körösy László 77. 246.
- Köteles Sámuel 7. 564.
- Kövy Sándor 7. 329. II. 309.
- középosztály 77. 416, 417, 436, 437, 540.
- közművelődés egysége 7. 24, 25, 41, 43, 44.
- közoktatás egységesítése 7. 36, 51, 75, 165, 169, 183, 209, 312, 315, 353. 77. 3, 10, 35, 69, 70, 72, 590, 601.
- közoktatásügyi országos (regnicolaris) bizottság 7. 172, 173, 181, 207, 208, 214, 215, 216, 231, 237, 241, 242, 247, 249, 301, 302. 77. 3, 37.
- közoktatásügyi költségvetés 77. 598, 607.
- közös (szimultán) népiskola 7. 76, 77.
- Kramarcsik Károly 77. 181.
- Kreil Antal 7. 102, 158, 222, 223.
- kredenciális fiúk 7. 521.
- Kritske József 7. 430. 77. 8, 9, 31, 32.
- Krizsan 77. 179.
- Krug 77. 208.
- Kulcsár István 77. 493, 529.
- kultúrföldrajzi elhelyezése az iskoláknak I. 179, 201, 254, 272, 553, 554. 77. 3, 600.
- kultúrpolitika 7. 9, 20, 36, 43, 49, 52, 53, 64, 67, 90-93, 149, 256, 320. 77. 5, 94, 607-8.
- Kunitsch M. 77. 101.
- Kunose Andre 77. 418.
- Kusevics József 77. 197.
- Kuthy Klára 77. 479.
- La Bruyère II. 480.
- La Chalotais 7. 5.
- Lachmann 77. 238.
- Laitsák Ferenc 7. 461.
- Lajos főherceg 7. 309.
- Lajos (XIV.) 77. 458, 543.
- Lakatos ^vince 7. 495.
- Lakics György 7. 184, 190.
- Lamartine 77. 574.
- Langius 7. 563.
- latin (deák) nyelv 7. 9, 10, 11, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 40, 47, 50, 55, 56, 60, 63, 80, 81, 83, 84, 86, 87, 104, 108, 112, 114, 115, 125, 136, 146, 147, 150, 154, 193, 197, 277, 279, 288, 321, 328, 330, 335, 336, 365, 368, 371, 376, 378, 379, 401, 402, 403, 405, 421, 427, 443, 444, 445, 446, 447, 449, 452, 455, 457, 458, 465, 466, 468, 496, 505. 77. 16, 20, 27, 31, 42, 47, 65, 69, 153, 162, 195, 228, 232, 236, 239, 241, 252, 253, 274, 299, 303, 306, 314, 326, 329, 330, 335, 336, 344, 354, 432, 439, 482, 485, 594, 606.
- Lányi József /. 257.
- leányifjúsági irodalom 77. 520, 552.
- leányiskola 7. 9. 77. 193, 457, 458, 477, 478, 487, 488, 489, 515.
- leánynevelés 7. 233, 408, 418, 424. 77. 39, 45, 208, 392, 455, 456, 457, 458, 460, 461, 463, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 474, 476, 478, 479, 480, 482, 486, 487, 491, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 500, 505, 514, 520, 521, 525, 526, 529, 530, 531, 533, 534, 535, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 549, 554, 557, 563, 565, 572, 590.
- leánynevelő intézetek 77.

- 520, 521, 522, 534, 538, 551, 563.
 leánynevelő intézetek tanterve II. 552, 553, 557, 558, 563, 570.
 leánynevelő magánintézetek 7/. 521, 523, 525, 529, 531, 551, 556.
 Leibniz 7. 110, 120, 223. 77. 496.
 lelkipásztorkodástan 7. 465.
 Lenhossék 77. 8, 9.
 Leske 7. 57.
 Lessing 7. 77. 48, 228, 273.
 levélírás 77. 478, 505, 525.
 Lénart József 7. 589.
 liberalizmus 77. 4, 41, 126, 145, 149, 184, 185, 210, 299, 351, 352, 353, 354, 402, 421, 518, 581, 582.
 líceum 7. 356, 539. 77. 8, 73. 77. 164, 172, 174, 187, 193.
 Lichard Dániel 77. 71, 173, 174, 180.
 Lichnowszky Franciska 77. 476.
 Liedemann Márton 77. 244, 318, 394.
 Linné 7. 57. 77. 395, 441.
 Lipót király (II.) 7. 111, 126, 134, 148, 149, 151, 152, 153, 156, 170, 194, 214, 241, 260, 390. 77. 381, 488.
 Liszt Ferenc 77. 109, 110, 199, 516.
 liturgika 7. 465.
 Livius 77. 323, 326, 334, 606.
 Locke 7. 41, 88, 349, 494, 495, 497, 498. 77. 233.
 Loewe H. 77. 241.
 logika 7. 15, 16, 18, 49, 96, 152, 225, 236, 323, 325, 329, 356, 413. 77. 53, 75, 593, 606.
 Lonovics József 77. 44, 397.
 Lónyai Gábor 77. 621.
 Lónyay Menyhért 77. 592.
 Lorántffy Zsuzsanna 77. 462, 506.
 Lorenz 7. 269, 270, 545. 77. 303.
 Losonczy István 7. 330, 563.
 Lovassy 77. 206.
 lovászkola 77. 404.
 Lovich Ádám 7. 353. 77. 169.
 Lövey Klára 77. 568, 574, 575, 577, 578.
 Luby 7. 199.
 Ludovika Akadémia 7. 124, 144, 179.
 Lugossy József 77. 358.
 Lukácsy Sándor 7. 411. 77. 600.
 Luther 7. 50. 77. 222, 294, 337.
 Lutter Nándor 77. 603, 622.
 Lyka Károly 77. 279, 280. 77. 390.
 Lykurgos 77. 466.
 Macchiavelli 7. 350.
 Madách Imre 7. 515, 517. 77. 592.
 Madzsar Imre 7. 185, 548.
 magántanulói rendszer 7. 179, 235, 238, 423, 491, 492, 498, 499, 500, 515, 516, 574. 77. 18.
 magánvizsgálatok 7. 574.
 magyar és német olvasás 77. 552.
 magyarosítás 7. 93, 94, 97, 99, 100, 102, 106, 107, 122, 163, 400. 77. 83, 94, 107, 112, 114, 117, 119, 123, 125, 130, 131, 134, 137, 138, 139, 140, 142, 149, 160, 181, 184, 185, 186, 214, 397, 436, 539, 568.
 magyar helyesírás 77. 26.
 magyar irodalmi oktatás 7. 133, 156, 198, 277, 310, 381. 77. 3, 5, 22, 25, 26, 28, 75, 533, 592.
 Magyar Kereskedelmi Társaság 77. 413.
 magyar képzőművészet 77. 277, 278, 279, 280, 281, 282. V. ö. *Képzői művészeti Akadémia*.
 magyar műipari kiállítás 77. 420.
 magyar nemes idillikus művelődési eszménye 7. 408, 419.
 magyar nemzeti művelődés eszménye 7. 90, 91, 94, 100, 103, 107, 109, 113, 115, 124, 130, 131, 153, 180, 260, 278, 310, 382, 441, 512.
 magyar hivatalos nyelv 7. 396, 397, 398, 399, 400, 401, 406, 409, 411, 412, 413, 421, 429, 431, 443, 477. 77. 18, 100, 120, 131, 163, 195, 207, 214, 344.
 Magyar Művésztársaság 77. 389.
 magyar nő hivatása 77. 536.
 magyar nyelv 7. 25, 28, 29, 32, 81, 84, 86, 88, 90, 93, 94, 95, 99-107, 110, 112, 115, 119, 121, 123, 124, 127, 128, 129, 132-136, 139, 145-147, 150, 151, 153, 159, 161, 162, 187, 193, 213, 258, 267-283, 304, 310, 319, 320, 327, 330, 339, 358, 359, 365, 370, 373-379, 381, 382, 383, 393, 396, 399, 400, 401, 404, 405, 406, 409, 410, 411, 419, 420, 446-448, 466, 468, 470, 476, 477, 503, 505, 601. 77. 12-18, 21, 70, 71, 97, 127, 133, 145, 146,

- 152, 164, 184, 190, 191, 195, 199, 202, 207, 397, 398, 432, 437, 478, 485, 488, 489, 496, 522, 525, 527, 533, 535, 539, 547, 557, 558, 559, 560, 593, 605.
- magyar nyelv-művelő társaságok (önképzőkörök) 77. 169, 170, 171, 175, 190.
- magyar nyelvtan és irodalom 7. 484-486. 77. 553, 570, 611. V. ö. *magyar nyelvi oktatás tanterve.*
- magyarnyelvű közoktatás 7. 98, 109, 144, 145, 406, 407, 409, 410, 420, 421, 422, 424, 430, 431, 442-445, 461-467, 470-474, 478-481. 77. 3, 13, 18, 23, 24, 39, 42, 51, 57-59, 64, 71, 73, 128, 129, 190, 194, 207, 214, 333, 344, 355, 478, 485, 551, 563, 570, 581, 599.
- magyar nyelv és a hazai nemzetiségek 7. 137, 138, 139, 140, 428, 429, 430. 77. 24, 100, 103, 104, 108, 111, 112, 113, 114, 115, 129.
- magyar nyelv különosztályzata az iskolában 7. 164, 339, 468.
- magyar nyelvi tanár 7. 154-157, 198. 77. 21.
- magyar nyelvi oktatás tanterve 7. 158, 159, 160, 161, 164, 327. 77. 21, 22, 23, 24, 25, 26. V. ö. *magyar nyelvtan és irodalom.*
- magyar nyelv rendes tantárgy 7. 141, 144, 147, 155, 157, 158, 160, 164, 203, 235, 279, 327, 375, 376, 410, 416, 445, 468, 477. 77. 13, 129, 161, 162, 196.
- magyar színészet 7. 127, 200, 412. 77. 486, 532, 544.
- magyar társalgási nyelv 77. 547.
- Magyar Tengerhajózási Társaság 77. 414.
- magyar tudományos műnyelv 7. 98. 77. 111--113. V. ö. *tudományok nemzeti nyelven.*
- magyar tudós társaság (erdélyi) 7. 119. 77. 387.
- Maintenon asszony 77. 458.
- Majer János 77. 463.
- Majláth Antal gróf 7. 474, 478.
- Majláth József 7. 255.
- Makó Pál 7. 5, 21, 22, 173, 184, 185, 190, 199, 216.
- Malom Lujza 77. 516, 517.
- Mandich 7. 190.
- Marcus Aurelius 77. 273.
- Marczali Henrik 7. 75, 84, 147, 182. 77. 479.
- Marczibány István 7. 412. 77. 382.
- Markó Károly 77. 280.
- Markovits János 77. 8.
- Markusovszky Sámuel 7. 338. 77. 175.
- Marosi Károly 77. 180.
- Maróthy György 7. 325, 564.
- Maróthy János 77. 180.
- Martini Károly Antal 7. 4, 5, 38, 148.
- Martinovics 7. 294.
- matematika. V. ö. *menyiségstan.*
- Mályusz Elemér 7. 171, 174, 183, 223, 237, 241, 242, 244, 246, 247, 518, 549.
- Mária-társulatok 7. 68, 219.
- Mária Terézia 7. 3, 4, 13, 22, 26, 29, 30, 32, 33, 37, 39, 4.1, 51, 53, 57, 58, 62, 66, 71, 73, 94, 100, 103, 115, 165, 171, 181, 209, 416, 517. 77. 371, 373, 389, 455, 474, 475, 478, 480, 491, 506.
- Máriásy 77. 535.
- Márton István 7. 563, 565.
- Mátyásy József 7. 390, 391, 514, 519.
- mechanika 77. 405, 411, 425, 431.
- Mednyánszky Alajos br. 7. 436, 477, 478, 549, 561. 77. 1, 7, 8, 9, 10, 16, 17, 18, 29, 30, 42, 43, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 60, 64, 220, 305, 397, 416, 427, 428, 520, 557, 558, 559, 560.
- Meidinger 77. 335.
- Melanchthon 77. 222.
- Melczer József 77. 130, 189.
- memorizálás 7. 537, 555, 557, 562, 572, 577, 596, 600. 77. 28, 237, 323, 376, 532, 598, 612.
- mennyiségstan (matematika) 7. 12, 19, 195, 198, 221, 226, 304, 308, 325, 326, 328, 344, 355, 425, 465, 470, 481, 497, 599. 77. 49, 55, 65, 66, 70, 75, 196, 228, 236, 239, 241, 308, 357, 359, 369, 371, 375, 392, 396, 399, 405, 425, 432, 437, 439, 459, 496, 506, 512, 593, 606.
- mesterinasiskolák /7. 411, 412.
- metafizika 7. 20, 74, 153, 198, 199, 211, 224, 236, 325, 413.
- meteorológia 77. 384.
- Metternich 7. 32, 135, 415, 444, 445, 459, 477, 484. 77. 156, 186, 435.
- Metzler 77. 529.

- Meyer Frigyes 77. 377.
 Meyerotto *IL* 237, 380.
 mezőgazdasági iskola 7.
 19, 179, 190, 191, 192,
 349, 383. 77. 11, 14, 42,
 58, 60, 368, 380, 381,
 424.
 mezőgazdaságtan 7, 19,
 117, 192, 198, 211, 219
 231, 286, 304, 308, 345,
 369. 77. 30. 372, 380.
 Mezzofanti 7. 501.
 méncsmsteri iskola 77.
 404.
 mérnökakadémia 77. 372,
 388, 404.
 Mészöly Gedeon 7. 391,
 519.
 Michelet 77. 574, 578.
 Michnay 77. 71.
 Migazzi Kristóf gróf 77.
 476, 477.
 Mikes Kelemen 7. 91,
 365, 366, 368, 369, 514.
 77. 455, 467, 471.
 Miklós László 77. 330.
 Milde 7. 307. 77. 32.
 Miletz János 7. 520.
 Miller Jakab Ferdinánd
 7. 405.
 miniatűrteszt 77. 456.
 miniszteri biztos félév-
 végi vizsgálatokon 77.
 605.
 minoriták 7. 542.
 Mirabeau 7. 36, 62, 63.
 Miskolczy István 7. 58.
 mitológia 7. 15, 55, 152.
 77. 249, 274, 527, 557,
 570, 606.
 Mitrofanov P. 7. 30, 63.
 Mitscherlich 77. 256, 324.
 Mitterpacher 7. 158. 77.
 110.
 Mocsáry Lajos 7. 454,
 512, 513. 77. 448, 449,
 450, 592.
 modern nyelvek *I.* 93,
 109, 116, 118, 268, 279,
 283, 305, 383, 491, 496.
 77. 60, 66, 236, 239, 318,
 329, 334, 370, 400, 401,
 432, 442, 447. V. ö.
*francia nyelv, angol
 nyelv.*
 módszeres értekezéslet 7.
 541.
 Mokus Gyula 77. 249.
 Mokri Benjamin 77. 273.
 Molnár-Aladár 77. 474.
 Molnár Borbála 77. 482,
 497, 499, 500.
 Molnár János 7. 97, 315.
 77. 265, 270, 302.
 Monica 77. 456.
 Montesquieu 7. 350, 372,
 397. 77. 257, 507.
 Monumenta Germaniae
 Paedag. 7. 37, 40, 50,
 56, 62, 66, 68, 70, 77,
 194. 77. 162.
 Moodville E. 77. 491.
 Móré György (Hermo-
 laus) 7. 136, 137.
 Móth Endre 7. 516.
 munkaiskola 77. 392,
 521.
 műegyetem 7. 518. 77.
 58, 67, 343, 368, 400,
 410, 411, 423, 424, 427,
 432, 433, 435, 436, 438,
 447, 540. V. ö. *poly-
 technikum.*
 műhelygyakorlatok az
 iskolában 7. 310, 336,
 348.
 művelődéspolitiká, lásd
kultúrpolitika.
 .Nacionalizmus /7. 4, 83,
 92. 77. 164, 200, 210,
 284, 286, 290, 401, 402,
 424.
 Nagy Béni 7. 459, 481.
 Nagy József Béla 7. 8,
 10, 12.
 Nagy Károly 77. 440.
 Nagy Márton 77. 272.
 Nagy Pál, 1. Felsőbüki
 Nagy Pál.
 Nagy Sándor 7. 588.
 Napoleon 7. 303. 375,
 410, 414. 77. 195, 329,
 441, 547.
 naturalizmus 7. 336. 77.
 219, 222, 264, 529.
 Nádasdy Anna 77. 506.
 Nádasdy Judit 77. 506.
 Nelson 77. 329.
 nemesség és a gazdasági
 pályák 77. 416, 418,
 420, 421.
 nemesség művelődése
 7. 511-518.
 nemi kérdés 7. 205, 491,
 507, 508, 509.
 nemzeti iskola (schola
 nationalis) 7. 27, 31,
 43, 150. 77. 65.
 Nemzeti Múzeum 7. 405,
 451. 77. 9, 34.
 nemzeti nevelés 7. 141,
 142, 149, 169, 170, 172,
 173, 177, 179, 180, 181,
 189, 190, 191, 281, 285,
 310, 311, 320, 408, 414,
 420, 421, 425, 440, 489,
 493, 503. II. 3, 35, 483,
 487.
 nemzetiségek földrajzi
 eloszlása 77. 98, 99. V.
 ö. *nemzetiségi kérdés.*
 nemzetiségek sérelmei
 77. 116-127. V. ö.
nemzetiségi kérdés.
 nemzetiségi intelligencia
 77. 88, 90, 193,
 201, 205. V. ö. *nemzet
 tiségi kérdés.*
 nemzetiségi kérdés 77.
 89, 90, 94, 141, 144,
 145, 146, 164, 193, 194,
 204, 215, 436.
 nemzetiségi, kulturfő-
 lény 77. 103-116. V.
 ö. *nemzetiségi kérdés.*
 nemzetiségi szempont a
 közoktatásügy szerve-
 zésénél 7. 24, 25, 27,
 63, 80, 121, 139, 141,
 482, 483.
 nemzeti történeti műve-
 lődés eszménye 77.
 291.
 nemzeti viselet 7. 97, 99,

- 101, 112, 417, 418. *II.* népiskolák szaporítása 479, 489, 538. 7. 65, 233.
- neohumanizmus *I.* 36, 56, 108, 195, 196, 251, 290, 310, 323, 336, 339, 343, 361, 389. *7/.* 3, 64, 75, 76, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 227, 229, 231, 235, 236, 237, 239, 240, 242, 243, 244, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 261, 262, 269., 270, 275, 276, 285, 289, 290, 292, 296, 299, 300, 302, 311, 312, 316, 317, 322, 337, 351, 358, 363, 432, 527, 606.
- Nettesheimi Agrippa *II* 457, 466.
- Newton 7. 41, 97, 110. 77. 441, 496, 509.
- Ncy Ferenc 77. 589.
- Németh János (kir. jogszügyi igazgató) 7. 223. 7//260.
- Németh László 77. 264.
- német nyelv 7. 15, 25, 27, 28, „29, 36, 40, 41, 45, 47, 48, 50, 52, 56, 61, 69, 70, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 97, 102, 150, 154, 156, 214, 215, 270, 280, 328, 330, 355. 379, 383, 496. 77. 16, 28, 48, 51, 54, 55, 65, 70, 153, 155, 156, 157, 158, 163, 202, 228, 239, 241, 371, 396, 398, 415, 432, 442, 443, 488, 522, 524, 525, 527, 528, 532, 533, 557, 558, 570, 593, 594, 606.
- népiskola 7. 201, 212, 213, 233, 234, 240, 246, 248, 249, 256, 257, 274, 356, 440. 77. 3, 9, 10, 15, 36, 73, 129, 137, 161, 380. *V. ö. népnevelés.*
- népiskolák felülvizsgálata // 590.
- népnevelés 7. 40, 64, 527, 528, 529, 530, 531. *II.* 33, 44, 339, 555, 582, 598, 608, 609. *V. ö. népiskola.*
- Niczky Kristóf gr. 7. 7.
- Niebuhr 77. 238.
- Niemayer 7. 307, 340.
- Niethammer 77. 236, 241, 248, 252.
- Nietzsche 77. 256, 292, 312.
- Nieupoort 7. 152, 325.
- Nitray M. 77. 8.
- Nolten 7. 57.
- Norma Regia 7. 36, 43-51.
- Normann Hans 77. 158.
- Nötre-Dame-apácák 77. 478, 486, 488, 535, 559.
- Novalis 7. 317.
- nőegyletek 77. 538, 547.
- nőemancipáció 77. 490, 491, 513, 518, 519, 545, 562, 571.
- nőhivatástan 77. 557, 590.
- női humanitás-ideál *II.* 460.
- női kézimunka 77. 456, 477, 478, 479, 505, 515, 522, 524, 525, 527, 533, 553, 557, 558.
- női kézimunkaiskola 77. 524.
- nők művelődési és hivatalviselési joga 77. 483, 484, 497, 501, 502, 503, 504, 505, 508, 509, 511, 513, 516, 520, 562, 576.
- nőmozgalom (magyar) 77. 482, 483, 504, 509. *V. ö. nőemancipáció; nők művelődési és hivatalviselési joga.*
- nőnevelés államügy *II.* 550, 555, 556.
- női testgyakorlat *II.* 534, 553, 555.
- női típusok 77. 520, 548.
- növénytan 7. 55, 419, 518, 77. 66, 73, 384, 405, 439, 478, 606.
- numerus clausus 7. 141, 143, 518. // 422.
- nyelvművelő társaság (erdélyi) 7. 111.
- Nyiry István 77. 483, 511, 512.
- nyugdíjügy 7. 236, 543, 546. 77. 38, 586.
- ökonómia 77. 405.
- olasz nyelv 77. 371, 594. *V. ö. modern nyelvek.*
- olvasás 77. 477, 479, 487, 494, 515, 522, 557, 558.
- Opinio 7. 441. 77. 37, 38, 39, 40, 41, 43, 45, 47, 49, 50.
- Opitz 7. 372.
- Orczy Lőrinc 7. 26. 77. 489.
- Orosz I. 77. 102.
- orsolyaszüzek 77. 478, 489, 559.
- Orsz. Magy. Gazdasági Egyesület 77. 406.
- orvostudomány 7. 195.
- orvostudomány magyar nyelven 7. 129.
- orvosi kar 7. 190, 274, 356, 472, 574. 77. 9, 477.
- orvostudományi oktatás 7. 120, 128. „
- Oesian 77. 264, 267, 268.
- Oswald Zsigmond 7. 124, 464.
- osztályfőnöki intézmény 77. 595.
- osztályismétlés 7. 164, 268, 294, 571, 573.
- osztályozás az iskolában 7. 567, 573, 574. 77. 615.
- osztályrendszer 7. 596, 97, 603. *II.* 56.
- Ovidius 77. 257, 258, 325, 503, 516.
- Owen 7. 532.
- Önképzőkör 7. 360. 77. 169-175. *V. ö. ma-*

- gyar nyelvművelő tárt
saságok.
- önkormányzati elv a
nemzeti művelődés te-
rén / 148, 149.
- ösztöndíj / 56, 61, 66,
78", 143, 161, 217, 218,
438. 77. 11.
- ösztöndíjas tanulók /,
61, 66, 78, 222, 242,
254, 298, 333, 357, 468.
- paedagogium / 60.
- Paget I. / 7. 445.
- Pajor István (Csalom-
jai) 7. 590, 592. 77. 168,
202, 334.
- Palacky Ferenc 77. 164,
176, 178, 179, 202, 203.
- Palágyi Menyhért 7. 515,
516, 517. 77. 173.
- Palkovics 77. 176, 179.
- Pallmann Péter 7. 71, 72.
- Palma 7. 152.
- Palugyay Móric 77. 180.
- pangermanizmus 77. 155.
- pánszlávizmus 77. 160,
164, 165, 166, 167, 173,
176, 185, 191, 202.
- panteizmus 77. 292.
- papnevelés 7. 67, 72, 83,
144, 574. 77. 193, 208,
372.
- Papp Endre 77. 521.
- Pardoe (Miss) 7. 514. 77.
151.
- PariziPápai Ferenc 77.
161.
- Pasquich 77. 110.
- Passow Fr. 77. 285.
- Patóczy Zsófia 77. 508.
- patrizálás 7. 518, 519,
521.
- Pauer F. 77. 245.
- Pauler Tivadar 7. 184,
185, 186.
- Paulsen F. 77. 226, 238,
248, 252, 285.
- Pausanias 77. 341.
- Pálffy Antal gr. 7. 257,
462, 463.
- Pállya István I. 97, 99,
493.
- pálos-rend 7. 213.
- Pálóczy László 77. 564.
- Pápay Sámuel 7. 382,
394, 396, 406, 407.
- párhuzamos osztályok
77. 70, 595.
- Pászthory Sándor 7. 52,
242. 77. 312.
- Pázmándy Dénes 77. 9,
33, 34/
- Pázmány P. / 109. 77.
455, 467, 468, 469, 470,
474.
- pedagógia 7. 89, 93, 120,
230, 231, 245, 247, 266,
287, 306, 335, 336, 344,
348, 351, 384, 385, 537,
540, 541, 555, 556, 557,
558. 77. 30, 380.
- Perezcl Imre 7. 99.
- Perecséni Nagv László
7. 396/
- Pergen Antal gr. 7. 5.
77. 371.
- Perényi József 77. 387.
- Perikies 77. 223, 503.
- Perlaky László 77. 603.
- Perlaky Sándor 77. 273,
337.
- Pestalozzi 7. 540. 77. 31,
74, 160, 395, 486, 524,
527, 561.
- Pesti Magyar Társaság
7. 132, 136.
- Petőfi 7. 466^Λ 482, 551,
556, 569, 591. 77. 165,
173, 174, 257, 260, 268,
289, 519, 573, 582, 594,
620.
- Petrarca 7. 372.
- Petrich Béla 77. 561.
- Petrisevich Horváth Lás
zár 77. 538, 539.
- Petrőczv Kata Szidónia
77. 463.
- Petz Gyula 77. 359.
- Péczeli József 7. 96,
185, 207, 330. 77.
170.
- Péterfi Albert 77. 316,
317.
- Péterfy Sándor 77. 524,
Phaedrus 77. 320, 606.
- piaristák 7. 15, 58, 59,
63, 70, 71, 72, 94, 99,
157, 180, 211, 213, 214,
272, 274, 283, 298, 346,
361, 459, 460, 461, 462,
463, 482, 493, 519, 520,
538, 542, 551, 552. 77.
171, 176, 340, 374, 397,
614, 622, 623.
- pietizmus 77. 222, 291,
369.
- Piller Celesztin 7. 15, 57.
- Pindaros 77. 263, 310,
316.
- Pirinyi Gábor 77. 506.
- Pitt 7. 386, 77. 329.
- Pius Desiderius (Schröer
Gottfried álneve) 77.
320, 325, 395, 531, 565.
V. ö. *Schröer Gott-
fried.*
- Platon 7. 372. 77. 32, 221,
223, 243, 264, 270, 271,
272, 311, 341, 456, 457,
466, 490.
- Plinius 77. 503.
- Plutarchos 77. 298,
316.
- Podmaniczky Frigyes
báró 7. 589. 77. 164.
- Podmaniczky József
báró 172, 185, 190,
194, 199, 204, 207, 234,
506.
- poétika 7. 31, 56, 197,
355, 373, 386, 425. 77.
22, 74, 196, 274, 606.
- polgári iskola 7. 32, 340,
349, 354, 355, 361, 520.
77. 73, 138, 161, 193,
235, 236, 300, 318, 367,
369, 370, 391, 392, 393,
394, 395, 396, 398, 399,
419.
- polgári leányiskola 77.
555.
- polgári ügyiratok 77. 394,
395, 397, 399.
- politikai nevelés 77. 62.
- politikai tudományok
7. 153, 195.

- politizáló nő // 519, 547.
- polymathia /. 18. L. *enciklopedizmus.*
- polvtechnikum /. 408, 441. // 11, 14, 43, 340, 343, 372, 408, 424, 425, 428, 438. V. ö. mű-*egyetem.*
- Pomers /. 57, 152, 325.
- Pcngrácz Miklós /. 420.
- Popea Nicoláe // 209.
- Poppel Éva // 466.
- porosz iskolarendszer // 431, 432.
- Prav György /. 312, 457. 77. 109.
- Prágai András 77. 273.
- Prelick St. 7/. 97.
- premontreiek /. 272, 298, 425, 542. // 623.
- Pristaldeum // 404.
- privátasrendszer 7. 433, 548.
- proletariátus, 1. *szellemi proletariátus.*
- próbaeladás (tanári) 7. 541.
- P római Antal 7. 99.
- Prónay Gábor báró 7. 57, 61, 172, 184, 190, 199, 204, 232, 234. 77. 378.
- Prónay János báró 7/. 7, 9, 36.
- Prónay Sándor báró 7. 358, 506.
- Propertius 77. 503.
- protestáns autonómia. L. *autonómia.*
- protestáns iskolák 7. 44, 45, 48, 50, 72, 73, 74, 203-204. 77. 64-78, 587-589.
- protestáns önkormányzat. L. *autonómia.*
- pszichológia I. 318, 329, 355, 356. 77. 75, 593, 606.
- Pukánszky Béla 77. 84, 142.
- Pulszky Ferenc 7. 449, 453, 556, 569, 570, 577.
- 7/. 95, 96, 153, 155, 156, 319, 320.
- Purgstaller József 77. 585, 605, 623.
- Purkarthofer 77. 560.
- Pyrker János // 116, 420.
- Pythagoras // 272. 295. 503.
- pyrotechnika /. 201, 291.
- Quintilianus /. 195.
- Kabener /. 360.
- Racine 77. 118, 335, 458.
- racionalizmus 7. 34, 38. 77. 157, 220, 236, 401, 490.
- Rajnis J. 77. 257, 278.
- rajz 7. 15, 260, 326, 345, 497, 509, 517. II. 70, 76. 240, 340, 371, 375, 389, 390, 397, 398, 425, 477, 512, 514, 515, 522, 524, 527, 533, 553, 557, 558, 564, 570, 593.
- rajziskola /7. 372, 388, 389, 390, 420.
- Rakwitz 7. 350. 77. 322.
- Ranolder 77. 592.
- Ratio Educationis (1777) 7. 5, 8, 9, 12, 13, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 41, 42, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53. 54, 56, 57, 59, 60, 61, 71, 73, 74, 75, 85, 89, 94, 97, 141, 142, 144, 151, 152, 165, 209, 211, 212, 231, 302, 571, 575, 579. 77. 31. 35, 301, 374, 375, 387, 474, 478, 479, 488, 521.
- Ratio Educationis (1806) 7. 30, 31, 65, 137, 169, 175, 177, 186, 187, 190, 208, 234, 240, 242, 273, 274, 275, 278, 283, 284, 285, 286, 287, 291, 295, 300, 302, 303, 310, 311, 338, 353, 376, 409, 414, 434, 543, 545, 546, 549, 554, 571, 575, 578, 580. 77. 17, 31, 35, 61, 202, 208, 302, 308, 337, 375, 382, 388, 439, 482, 487, 521.
- Ratio Institutionis 7. 310, 320.
- Ratkó 77. 457.
- Rautenstrauch apát 7. 51.
- Rác Samuel 7. 127, 130, 137.
- Ráday Gedeon 77. 296.
- Rákóczi György 77. 462.
- Rákóczi Ferenc 77. 471.
- Ráth Mátyás 7. 200. II. 264.
- reálgimnázium 77. 67, 350, 371, 400, 403, 432, 593.
- reáliskola 7. 32, 117, 190, 408, 424, 441, 518. II. 58, 67, 138, 161, 193, 227, 235, 236, 300, 330, 338, 340, 343, 350, 367, 368, 370, 372, 396, 397, 398, 400, 423, 424, 425, 433, 434, 436, 438, 447, 540.
- realizmus 7. 49, 108, 117, 252, 287, 295, 317-337, 355, 357, 361, 398. 77. 16, 42, 44, 54, 64, 65, 67, 69, 74, 237, 242, 305, 312, 313, 317, 333, 338, 342, 356, 358, 360, 367, 368, 369, 372, 373, 375, 376, 385, 386, 387, 394, 400, 401, 425, 442, 449, 450.
- Reinhold 77. 246, 247.
- Reisinger II. 592.
- rendkívüli tárgyak 7. 253, 259, 303, 357.
- rendtartás, fegyvelmezés 44, 45, 46, 231, 278, 580-592.
- repetensek intézménye (Ratio Educationis ta-

- nárképzője) 7. 128, 537. 77. 29.
- Rcsavitz 77. 393.
- retorika 7. 15, 18, 31, 56, 152, 355, 386, 425, 496. 77. 74, 196, 231, 274, 606.
- retorikai művelődési eszmeny 7. 31, 32, 50, 213, 252, 277, 287, 288, 290, 310, 321, 322, 346, 362, 385, 386, 497, 516, 593, 601. 77. 3, 25, 40, 196, 243, 325, 331, 368, 418.
- Reviczky kancellár 7. 461 7/. 8.
- Rexa Dezső 77. 516.
- Révai Miklós 7. 83, 89, 105, 113, 133, 184, 186, 199, 200, 387. 77. 26, 110, 259, 265, 278, 340, 389, 390.
- Révész Imre 7. 73, 135, 168, 169, 311, 312, 420.
- Rhenius 7. 564.
- Ribini János 7. 552.
- Richmann János 77. 523.
- Richter (osztrák bencés) 77. 52.
- Riedl Frigyes 7. 501.
- Ritter 77. 232.
- Robins Pannel E. 77. 483.
- Rochow 7. 336. 17. 31, 378.
- Rohony G. 77. 103.
- Rollin Ledru 77. 574.
- római régiségek 7. 15, 55, 152, 355. 77. 74, 249, 274, 606.
- román iskolaügy 77. 204-208, 619. V. ö. *nemzetiségi kérdés.*
- román önképzőkörök 77. 204, 206.
- romanticizmus 7. 456, 506, 507. 77. 83, 220, 275, 281, 290, 339, 349, 401, 460, 490, 493, 509.
- Rómer Flóris 77. 589.
- Roth István Lajos /7. 159, 162, 163.
- Róth Herman 77. 209.
- Rottenhan 7. 251.
- Rousseau 7. 8, 41, 88, 208, 224, 264, 336, 349, 384, 507, 517. 77. 219, 222, 223, 230, 264, 294, 339, 340, 369, 392, 393, 459, 480, 482, 496, 507, 543.
- Rozgonyi II. 309.
- Rumy Károly György 7. 359. 77. 244, 245.
- Ruttkay András 77. 180.
- Safárik József 77. 164, 176, 178, 183, 192, 199, 202, 203, 306.
- SaintiSimon 7. 532.
- Salgay Katalin 77. 506.
- Sallustius 77. 260, 274, 606.
- Salzmann 7. 8, 205, 331, 336, 340. 77. 31, 369, 380, 393, 561.
- Samarjay Károly 77. 531.
- Sammereau 77. 257.
- Sand George 77. 519.
- Sangaletti 77. 442.
- Sappho 77. 263.
- Savigny 77. 238.
- Sándor Károly 77. 180.
- Sándor Lipót főherceg 7. 183, 218, 240, 242, 243, 244, 245, 249, 260, 518, 549. 77. 385.
- Scaliger 77. 328.
- Schaffrath Lipót báró 7. 59.
- Scharer Éva 77. 523. V. ö. *Höhn Antalné.*
- Schedius Lajos 77. 244, 245, 250, 301, 306, 318, 398.
- Schediusféle tanterv 7. 315, 353, 354-361. 77. 9, 29, 30, 70, 74, 394.
- Schelling 77. 108, 234, 241, 276, 349, 512, 525.
- Schlegel Fr. 77. 490.
- Schleiermacher 77. 232, 235, 239, 271, 370, 490.
- Schlözer 7. 119.
- Schmidt András 77. 522.
- Schiller 7. 341, 379, 417, 77. 48, 118, 219, 223, 228, 230, 231, 237, 244, 246, 247, 251, 261, 262, 267, 269, 270, 271, 275, 276, 277, 283, 286, 292, 301, 309, 316, 335, 501.
- Schopenhauer 77. 219, 233.
- Schröer Tóbiás Gottfried 7. 598, 600. *IL* 320, 321, 324, 395, 520, 531, 532, 565. L. *Pius Desiderius.*
- Schulze Joh. 77. 239, 240, 241, 242.
- Schurmann Mária 77. 486, 504.
- Schütz B. G. 7. 564. *IL* 246, 247, 249, 318, 322, 380.
- Schwartner Márton 7. 185, 349, 350, 353, 359, 450, 451, 542. 77. 100, 109, 110, 244, 322, 527.
- Scott W. 77. 445.
- Sebestvén Gábor 77. 508.”
- Sebestyén Imréné 77.
- Seiler 77. 380.
- Seltenreich Károly 77. 555, 556, 557.
- Semler Chr. 7. 330, 369.
- Seneca 77. 260, 273, 328, 333, 496.
- Sennoyitz Mátyás 77. 522, 523.
- sédátor-rendszer 7. 567, 575, 576, 577. 77. 604.
- Shakespeare 77. 269, 335, 445.
- siketnémák és vakok nevelése 77. 590.
- Simái Kristóf 7. 99, 100.
- Simoni Márton 77. 465.
- Sinay Miklós 7. 463. 77. 110.
- Sinkai 77. 205.
- Skultéty 77. 179.
- Smith Ádám /. 192.
- Soarius 7. 152.

- Sokrates 77. 223, 272, 311, 342, 349, 468, 503.
- Sonnenfels József 7. 4, 38, 39, 40, 41, 51, 251, 400.
- Sophokles 77. 223, 263, 269, 270.
- Sparnensis Jenő 77. 174.
- Spányik Glicér 7. 562.
- SpiUer P. 77. 67.
- Spinoza 77. 297.
- Spranger E. 77. 238, 352, 353.
- Staël asszony 77. 504, 507.
- Stadion gróf 7. 426.
- statisztika 7. 120, 152, 189, 236, 465, 497. 77. 308, 395, 508.
- Steier Lajos 77. 154 174.
- Steinacker Gusztáv 77. 520, 532, 533, 534, 541.
- Steindl Imre 77. 398.
- stilisztika 7. 319. 77. 22, 525, 552, 606.
- stílusgyakorlatok 7. 48, 289, 356. 77. 74.
- StrakoschiGrossmann 77. 48, 52, 372.
- Stromayerné II. 523.
- StudieniHofkommission, v. ö. *tanulmányi bizottság (bécsi)*.
- studiorum protector / 213.
- P. Stulli 77. 187.
- Stúr Lajos 77. 71, 118, 119, 125, 176, 178, 179, 183, 186, 187, 188, 192, 193, 199, 619.
- Sulyok Sára 77. 506.
- Svetkovics Kata 77. 467.
- stylus curialis 7. 156, 259.
- Suhajda 77. 174.
- Sulkov 7. 57.
- Sulyovszky Menyhért 77. 315.
- Süvern 77. 239.
- Sylva Tarucca 77. 180.
- Sylvester János 7. 452.
- syntaxis 7. 26, 31, 55, 152.
- Szabó András 7. 184, 419, 431, 444, 617, 190, 216.
- Szabó László (Bártfai) 7. 209, 284.
- Szabó István 77. 270.
- Szacsvai 7. 130.
- szakoktatás 7. 190, 191, 198, 216, 252, 348, 383, 77. 42, 56, 60, 66, 70, 581, 595, 598, 603.
- Szalay László 77. 603.
- Szaller György 7. 544.
- szavalás 7. 325, 356. 77. 612, 615.
- Szádeczky-Kardoss La- jos 77. 464.
- számán 7. 4, 39, 49, 55, 152. 77. 392, 414, 477, 487, 494, 522, 525, 527, 552, 557, 558. V. ö. *menyiség*tan.
- Szász Károly ifj. (a ké- söbbi ref. püspök) 77. 621.
- Szász Károly (1848 ál- lamtitkár) 77. 206, 610, 620, 621.
- szászok iskolaügye 77. 159-163, 396. V. ö. *menyiségi kérdés*.
- Szegedy Rezső 77. 191, 195.
- Szekfü Gyula 7. 135, 149, 158, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 188, 420, 434, 444, 459, 461, 462, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 581. 77. 8, 45, 57, 58, 100, 159, 488.
- Szelényi Ödön 7. 339, 77. 71, 385, 522, 532, 584, 594.
- szellemi proletariátus 7. 48, 54, 65, 66, 72, 106, 179, 235, 240, 244, 246, 258, 264, 265, 332, 333, 519. 77. 11, 36, 205, 422, 434.
- Szemere Bertalan 7. 445, 449, 542, 557, 558. 77. 171, 339, 353, 363, 365,
- 419, 431, 444, 617.
- Szemere Pál 77. 266, 291, 310.
- szemléltetés 7. 54, 59, 554. 77. 75, 369, 374, 379, 384, 393, 557, 570.
- Szenczi Molnár A. 77. 275.
- Szeniczensis Pál 7. 391.
- Szentgyörgyi István 7. 329.
- Szentkirályi László 7. 188.
- Szentkirályi Móric 77. 507.
- Szepesi Imre 77. 600.
- szerb irodalmi körök 77. 202.
- szerb iskolaügy 77. 200, 201, 202, 203. V. ö. *menyiségi kérdés*.
- Szerdahelyi György 7. 137, 138, 173/185, 186, 187, 190, 195, 196, 197, 214, 216, 273, 278, 287, 353.
- Szeremley Gábor 77. 171.
- Szerencsy István I. 454. 77. 88, 107.
- Szerenka János 77. 308.
- szereztesrendek 7. 70, 72, 188, 205, 206, 218, 271, 424, 425, 432. V. ö. *bencések, ciszterci- ták, franciskánusok, piaristák, prët montreiek*.
- Széchenyi Ferenc gróf 7. 110, 208, 283, 373, 387, 425, 493. 77. 483.
- Széchenyi István gróf 7. 103, 125, 174, 175, 249, 386, 420, 426, 447, 448, 485, 510, 502, 512, 513, 526, 527, 528, 529, 532, 593, 606. 77. 5, 6, 43, 83, 85, 86, 96, 115, 131, 135, 138, 142, 143, 144, 172, 184, 206, 214, 220, 288, 299, 300, 317, 320, 334, 338, 339, 340, 342,

- 343, 344, 345, 347, 348, 349, 354, 368, 403, 423, 433, 434, 443, 444, 445, 453, 519, 520, 531, 535, 536, 540.
- Széchenyiikönyvtár I. 451.
- Székáts József 77. 270.
- S/.ékelv Ádám gr. 7. 88, 499. „
- szépirás 7. 9, 55, II. 70, 240, 395, 398, 522, 525, 557, 558, 564, 570, 593.
- Szép művészeti Akadémia 77. 3, 9, 34. V. ö.
- Képzőművészeti Akadémia.
- Szilasy János 7. 468. 77. 360, 361, 515, 516.
- Szilágyi Erzsébet 77. 508.
- Szilágyi Ferenc 7. 81, 330.
- Szilágyi István 7. 318, 319, 327, 420. 77. 65, 110, 362.
- Szilágyi József 77. 619.
- Szilágyi Lajos 77. 180.
- Szilágyi Sándor 77. 576.
- Szily Kálmán 77. 375.
- Szinnyei Gerzson 7. 464. 77. 66.
- Szinnyei József (id.) 7. 460, 562, 570, 576, 580. 77. 593.
- Szirmav (kir. biztos) 7. 591. „
- szláv nyelv a gimnáziumban 77. 42, 53, 129, 188, 193.
- Szoboszlai Pap István 7. 135, 428.
- szolgatanulók rendszere 7. 521.
- Szombathy János 7. 327, 329.
- Szontagh Gusztáv 77. 339, 403.
- Szőgyény Zsigmond 7. 427. 77. 43.
- SzőgyényvMarich László 77. 61, 62, 63.
- Szőke Ferenc 7. 329.
- Szuhányi Ferenc 7. 220.
- Szuppán Zsigmond 7. 485.
- Szücs Ábrahám 7. 456. 77. 142.
- szünidő 7. 212, 567, 578, 604.
- Szvoréni József 77. 623.
- Tacitus II. 243. 260, 314, 315, 316, 335.
- tachygraphia 7. 15, 355. V. ö. gyorsírás.
- Takács Éva (Karacsné) 77. 482, 540, 505, 508, 509, 513, 516, 520, 529, 561.
- Takáts Judit 77. 171, 501.
- Takáts Sándor 7. 97, 100, 213, 458, 493. 77. 397, 461, 467, 472, 473, 479.
- takácsiskola 77. 429.
- Tallcvrand 7. 180, 238. 77. 483.
- tanári eskü 7. 537, 544.
- tanári értekezlet 7. 54, 254, 349, 541, 549, 550. 77. 68.
- tanári könyvtár 7. 59. 77. 595.
- tanárhány 7. 70, 72, 117, 145, 206, 241, 272, 292, 340, 493, 537, 545. 77. 28, 32.
- tanárképzés 7. 70, 72, 83, 119, 188, 190, 214, 254, 260, 264, 272, 277, 292, 293, 294, 296, 297, 298, 305, 306, 307, 308, 309, 336, 348, 357, 408, 432, 537, 538, 539, 540, 543, 558. 77. 3, 29, 33, 41, 42, 50, 57, 68, 70, 226, 376, 433, 595. V. ö. *cob legium vepetentium*.
- tanárvizsgálat 7. 71, 293, 408, 432, 538, 542, 77. 30, 50, 68, 433, 595, 614.
- tanárok elbocsátása 7. 83, 97, 145, 153, 165. 77. 598, 612, 614.
- tanár és tanító országos (állami) tisztviselő 7. 179, 236. 77. 586, 590, 602.
- tanárok fizetése 7. 156, 157, 206, 221, 229, 254, 274, 277, 299, 349, 387, 414, 433, 537, 545, 546, 547. 77. 438, 586, 603.
- tanárok fegyelmi ügye 7. 61, 543. „
- tanárok kinevezése 7. 213, 292, 297, 414, 543. 77. 41, 595.
- tanárok minősítési táblázata 7. 62, 271, 543.
- tanárok pályázati ügye 7. 61, 206, 248, 292, 299, 538, 542. 77. 50, 603.
- Táncsics Mihály 7. 466.
- tandíjmentesség 7. 66, 67.
- tandíjrendszer 7. 36, 40, 41, 61, 65, 67, 70, 142, 146, 150, 254, 546. 77. 11, 15, 70, 415, 477, 560.
- tanítás eredménye 7. 567, 593-607.
- tanítási módszer 7. 102, 120, 169, 189, 314, 315, 343, 351, 395, 397, 602. 77. 11, 28, 30, 521, 598, 604, 612.
- tanítóképző 7. 191, 256, 383, 410, 431. 77. 41, 43, 44, 45, 193, 207, 380, 427, 560, 590, 591.
- tanítónőképző t gyakorlóiskola 77. 551, 554.
- tanítónőképzőintézet 77. 459, 487, 520, 550, 554, 555, 560, 591.
- tanterületek beosztása 7. 60, 61, 206.
- tankönyvek 7. 7, 12, 13, 20, 28, 40, 47, 50, 54, 57, 61, 63, 73, 74, 75, 76, 79, 108, 150, 152,

- 169, 184, 197, 199, 210, 215, 230, 231, 253, 271, 280, 312, 325, 326, 329, 339, 340, 390, 431, 442, 473, 474, 476, 477, 478, 480, 481, 484, 485, 486, 537, 542, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 597. *IL* 3, 12, 28, 46, 54, 362, 553, 600, 604.
- tankönyvcenzúra *I.* 231, 390, 415, 436, 550.
- tankötelezettség *V.* ö. *iskolakötelezettség.*
- tanszabadság *I.* 93, 408, 606. *II.* 193, 244, 582, 595, 602, 612.
- tanulás szabadsága *II.* 244, 582, 595, 612.
- tanulmányi bizottság (helytartótanács mellett) *II.* 44, 52, 53, 67, 75, 89, 172, 250. *III.* 37.
- tanulmányi bizottság (becsi) *I.* 170, 420, 433, 434, 436. *II.* 14, 42, 45, 51, 54, 394.
- tanulmányi szék (Studienkonsens) *I.* 148, 149.
- tanulók létszáma *II.* 595.
- tanulók olvasmányai *I.* 567, 568, 569, 570. *V.* ö. *ifjúsági könyvtár.*
- tanügyi kormányzat *I.* 6, 73, 75, 148, 213, 277, 296, 301, 537, 548. *II.* 598, 609.
- tanyaiskolák *I.* 441.
- Tárczay Erzsébet *II.* 196.
- Tasso *II.* 335.
- Tatay Endre *II.* 431.
- Taubner Károly *II.* 273.
- Tavasi Lajos *II.* 74, 579, 582, 584, 586, 602, 614.
- Tábchich József *II.* 269, 270.
- tánc *II.* 494, 512, 514, 515, 522, 533, 553, 557, 558, 564, 570.
- társalgóórák *I.* 345.
- technika *II.* 400, 401, 403.
- technikaisgazdasági szakoktatás *II.* 423, 424.
- V.* ö. *szakoktatás; mezőgazdasági szakoktatás; műegyetem; veáhsiskola.*
- technológia *I.* 30, 33, 34, 219, 355, 419, 497. *II.* 30, 66, 380, 384, 392, 394, 395, 396, 399, 405, 415, 528, 558.
- Teichengraber Lajos. *L. Tavasi Lajos.*
- Teleki Blanka grófnő *II.* 516, 520, 561, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578.
- Teleki Domokos gróf *I.* 463, 464, 500, 597.
- Teleki József gróf *I.* 73, 94, 495. *II.* 7, 10, 36, 382.
- Teleki László gróf *I.* 321, 365, 376, 378, 383, 385, 386, 387, 388, 390, 392, 394, 395, 406, 419, 491, 493, 494. *II.* 7, 9, 304, 620.
- Teleki Sámuel gróf *I.* 214, 434.
- telepítések *II.* 98.
- teológia *I.* 39, 71, 74, 286, 325, 380.
- teológiai kar *I.* 190, 356. *II.* 8, 477.
- Teréziánium *I.* 51, 143, 184, 204, 408, 421, 437. *II.* 373, 598, 610, 611.
- Terhes Sámuel *II.* 326, 330, 332.
- természetjog *I.* 49, 55, 199, 236, 465, 497. *II.* 208.
- természetráajz *I.* 9, 12, 19, 39, 55, 57, 61, 152, 197, 198, 219, 259, 286,
- 303, 304, 319, 326, 328, 330, 336, 344, 345, 355, 470, 597, 599. *II.* 30, 49, 66, 75, 108, 196, 371, 375, 380, 386, 392, 396, 399, 440, 499, 508, 515, 522, 524, 525, 527, 528, 532, 533, 558, 570, 593, 606.
- természetráajzi szertár *I.* 58, 197, 271. *II.* 595. *V.* ö. *iskolai felszerelés.*
- természettudományok *I.* 30, 33, 40, 93, 120, 328, 425. *II.* 228, 236, 239, 241, 369, 376, 387, 400, 401, 403, 432, 437, 439, 509.
- Tersztyánszky Dániel *I.* 5, 21, 22, 29.
- Theschedik Sámuel *I.* 179, 190, 191, 331, 333. *II.* 367, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385.
- testgyakorlat *I.* 189, 236, 336, 491, 497, 509, 517. *II.* 3, 31, 32, 68, 70, 76, 286, 398, 593.
- testgyakorlótér *II.* 595.
- testi fenvíték *I.* 86, 217, 221, 294, 333, 346, 351, 352, 524, 567, 586, 587, 588, 589, 590, 591. *II.* 57, 598, 612.
- testnevelési főiskola *II.* 3, 33.
- Teutsch Fr. *I.* 50, 70. *II.* 162.
- Télfy János *II.* 599, 600.
- térképráajolás *I.* 58, 243, 325, 352.
- Thaer *II.* 404.
- Thaïes *I.* 372.
- Theano *II.* 468, 503.
- Themistokles *II.* 311.
- Theokritos *II.* 255, 265, 329.
- Thewrewk Emil (ponori) *I.* 83.

- Thewrewk József (ponori) 7. 539, 161.
 Thierring Gusztáv 77. 147.
 Thiers 77. 118.
 Thiersch F. 77. 236, 241, 337, 361.
 Tholt Frigyes 77. 180.
 Thomasius 7. 380.
 Thorwaldsen 77. 241, 244, 276, 277, 278, 341.
 Thouvenel E. 77. 417.
 Thukydidés 77. 118, 241, 274, 306, 309, 316.
 Thun Leó gróf 7. 52, 53, 60, 483. 77. 53, 95, 178, 624.
 Thury Etele 7. 317.
 Tibulus 77. 503.
 Tichy István 7. 179, 219, 222, 223, 227, 228, 231, 390. 77. 250.
 Tisza Kálmán 77. 621.
 titkos társulatok (tanulók között) 7. 585.
 Toldy Ferenc 7. 495, 570. 77. 275, 360.
 tolerancia-elve 7. 24, 25, 166, 179, 189, 206, 207, 235. V. ö. *Edictum tolerantiae*.
 Tomka-Szász kv 7. 325, 562.
 Tompa Mihály 7. 588. 77. 171.
 tót iskolaügy 77. 173-193. V. ö. *panszlavizismus; nemzetiségi kérdés*.
 tót nyelvművelő társaságok 77. 164, 169, 173, 174, 180, 186, 189, 192. V. ö. *önképzőkör*.
 Tóth Dániel 77. 284.
 Tóth Ede 77. 171.
 Tourtzer H. 77. 179.
 Tökölyi Popovics Sebő II. 201, 203.
 Török István 7. 50, 338, 467.
 Török Lajos gróf 7. 159, 172, 184, 185, 190, 192, 195, 204.
 történelmi oktatás 7. 9, 13, 19, 39, 40, 48, 55, 85, 152, 161, 189, 209, 210, 211, 221, 228, 253, 305, 308, 320, 325, 326, 327, 328, 369, 425, 481, 562, 565, 594, 597, 599. 77. 15, 39, 49, 51, 55, 196, 202, 208, 239, 241, 308, 361, 395, 399, 415, 431, 438, 440, 466, 478, 488, 494, 499, 505, 522, 524, 527, 528, 532, 533, 553, 557, 558, 569, 572, 593, 606.
 Trójai anusz 77. 204.
 Trapp 7. 8, 340. 77. 249, 369.
 Trendelenburg 77. 232, 239, 273.
 trigonometria 77. 69, 606.
 tudománvok nemzeti nyelven 7. 105, 107, 111, 112, 118, 394, 395, 453, 483. V. ö. *magyar tudományos művelésnyelv*.
 tudománv szabadsága 7. 390, 391.
 tudományos specializmus 7/389, 450.
 túlterhelés 7. 211, 266, 269, 342. 77. 39, 42, 49, 239, 240.
 Udvardy János II. 439.
 Ungvárnémeti Tóth László 77. 252, 311.
 utilitarizmus 7. 8, 9, 18, 23, 26, 28, 29, 33, 34, 36, 53, 56, 115, 116, 226, 234, 283, 286. 77. 28, 157, 161, 196, 236, 239, 351, 358, 369, 387, 523.
 Újfalvy Krisztina 77. 482/497, 499.
 újságolvasás 7. 15, 19, 198, 259, 286, 305, 345. V. ö. *collegium novorum*.
 Urményi József 7. 5. 15, 21, 22, 29, 41, 42, 51, 54, 55, 128, 134, 146, 166, 171, 179, 181, 182, 183, 188, 195, 200, 207, 232, 234, 236, 242, 243, 244, 277, 295, 296, 297, 298, 300, 301, 302-309, 457, 537, 546, 559, 580. 77. 8, 9, 11, 29, 279, 302, 312, 478.
 Vadásziskola /7. 404.
 Vadnay József 7. 329.
 Vajda Péter 77. 68, 504.
 vallás- és közoktatásügyi minisztérium (1848/9) 77. 607, 620.
 vallási ájtosságok 7. 68, 219.
 vallási szempontok a közoktatásügy szervezésénél 7. 24, 63, 67, 139, 143, 165, 166. V. ö. *katholikus, protestáns*.
 vallásoktatás 7. 9, 20, 34, 36, 44, 136, 167, 189, 198, 207, 234, 254, 261, 266, 271. 77. 24, 75, 183, 194, 228, 241, 598, 605.
 vallástan 77. 391, 398, 477, 487, 515, 522, 526, 527, 532, 552, 557, 558, 570. V. ö. *hitelemzés*.
 Vandrák 77. 71.
 Van Swieten Gellért 7. 5, 21, 38.
 Van Swieten Gottfried 7. 51, 74, 76, 185.
 Vass József 77. 603.
 Vasvári Pál 77. 571, 573, 574.
 Vaszary Kolos 7. 420. 77. 535.

- Vay Abraham *I.* 426.
 Vay István *I.* 86, 87, 172, 184, 185, 190, 194, 199, 204.
 Vay József *I.* 326, 464.
 Vay Miklós báró *II.* 66.
 Vállas Antal *//.* 109, 429, 430, 431, 432.
 Vályi K. András */.* 76, 132, 156, 158, 163, 186. *//.* 385, 386, 394.
 Vályi Nagy Ferenc' */.* 88. *//.* 265, 266.
 Vámbéry Ármin */.* 459, 460.
 vármegyék */.* 83, 101, 107, 113, 173, 209, 218, 237, 274, 409. *//.* 3.
 vármegyék iskolapolitikája */.* 141, 142, 143, 144, 145, 169, 209. *//.* 3. V. ö. *vármegyék.*
 Várnay Sándor *//.* 523, 524.
 Vedres István */.* 125, 126, 416, 417.
 Verbőczy */.* 30, 52, 107, 109, 511, 606.
 Vergilius *//.* 252, 257, 295, 316, 318, 322, 325, 326, 329, 335, 341, 606.
 Verseghy Ferenc */.* 90, 468, 470, 559. *//.* 22, 24, 26, 255, 270.
 Versényi György */.* 186.
 Veszprémi István *//.* 110, 465.
 Vezza */.* 190.
 Vécsey báró *//.* 424.
 Végh János */.* 86, 87.
 Végh Péter */.* 255.
 vigyázó-rendszer */.* 576.
 V. ö. *sédátor>rendszer.*
 Világosváry Tamás *//.* 98, 135, 141.
 Villányi báró *//.* 180.
 Virág Benedek */.* 186, 377. */.* 253, 255, 258, 274, 278, 504.
 Viszota Gyula */.* 472, 479, 485, 486, 513. *//.* 341.
 vitatkozások */.* 94, 95, 212. V. ö. *defendálás.*
 Vitkovich *//.* 50,4.
 Vives *II.* 457.
 Vizer István *//.* 428.
 viSsgálatok */.* 40, 47, 58, 62, 144, 212, 461, 462, 467, 567, 570, 571, 572. *//.* 240.
 vizgálati kedvezmény hadbavonult diákoknak *II.* 598, 618.
 Vlahovics Emil */.* 482.
 Votisky Károly *//.* 173.
 Voltaire */.* 96, 207, 210, 350. *//.* 265, 288, 507.
 Voss *//.* 227, 256, 232.
 Vukovics Sebő *//.* 201.
 Vörös Antal (fárádi) */.* 97.
 Vörösmarty */.* 249, 442, 458, 466, 485, 486, 527, 531, 532, 569, 587, 588. *//.* 104, 139, 173, 267, 281, 349, 446, 493, 520, 524, 536, 537, 539. V. ö. *Hazay Gábor.*
 Wagner Ferenc */.* 430.
 Waitz */.* 273.
 Wallentinyi Dezső *//.* 279.
 Walzen Oszkár */.* 490.
 Ward Mária */.* 470, 475.
 Warga János */.* 69, 171, 589, 600.
 Wargha István */.* 348.
 Weiler *II.* 304.
 Weber Max */.* 369.
 Werner József */.* 436, 592.
 Wertheimer Ede */.* 412, 545. *II.* 258, 303.
 Wesselényi Miklós báró */.* 466, 494, 593, 594. */.* 83, 87, 131, 135, 137, 142, 144, 145, 147, -148, 161, 206, 256, 339, 344, 496, 540.
 Wieland */.* 360. *77.* 229, 230, 256.
 Waithstehv *J. /.* 391. *II.* 417.
 Wilkie */.* 77. 445.
 Willmann *II.* 235.
 Wimmer Gottlieb Ágost */.* 152.
 Windisch */.* 462, 466.
 Winckelmann */.* 341. *//.* 219, 223, 225, 228, 229, 230, 232, 261, 276, 279, 284, 292, 363.
 Wirkner Lajos */.* 32.
 Wolf Frigyes Ágost *I.* 252. *II.* 227-236, 249, 261, 265, 283, 285, 293, 312, 314, 320.
 Wolf G. */.* 38.
 Wolf I. G. *II.* 371.
 Wolff Christian */.* 4, 16, 21, 36, 120, 317.
 Wolfstein József *II.* 592.
 Wollstoncraft *//.* 482, 483.
 Wotke K. */.* 62, 251, 252, 253, 520, 575.
 Xenophon *//.* 272, 274, 306, 309, 316, 319, 320.
 Zay Károly gróf *I.* 467. ' 77. 71, 72, 164, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 339.
 Zedlitz */.* 237.
 Zeller */.* 232.
 Zelovich Kornél */.* 375, 388, 433.
 Zeneoktatás */.* 345, 509, 517. *77.* 308, 456, 494, 496, 505, 514, 515, 522, 533, 553, 557, 558, 564, 570.
 Zé (igazgatónő) */.* 487.
 Zichy Antal */.* 578, 579, 590, 603, 605.

- Zichy János gróf 7. 218, 244.
Zinzendorf 7. 223.
Zippe 7. 251, 252.
Zmeskál Jób 7. 428. 77. 103.
Zoltványi Irén 77. 298, 307.
Zrínyi Ilona 77. 463, 508.
- Zrínyi Miklós 7. 397. 77. 257, 368.
Zschokke 77. 106.
- Azsidók egyenjogúsága 77. 209.
zsidógimnázium 7. 79.
zsidók művelődésének emancipációja 7. 36, 77-79.
- zsidónépiskola 7. 79.
zsidók felvétele a gimnáziumokba és főiskolákra 7. 77, 78, 79.
Zsilinszky Mihály 7/ 177, 178.
Zsombori István 77. 396
zsúfoltság az iskoláiban I. 537, 551.